

Національна академія наук України
Інститут історії України

Валерій Смолій,
Станіслав Кульчицький,
Лариса Якубова

Донбас і Крим
в економічному, суспільно-політичному
та етнокультурному просторі України:
історичний досвід,
модерні виклики, перспективи
(Аналітична доповідь)

Київ 2016

УДК 323.1+94(477)»1774/2016»

ББК 66.5:63.3 (4Укр)

Валерій Смолій, Станіслав Кульчицький, Лариса Якубова

Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь). – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – 616 с.

Аналітична доповідь узагальнює результати комплексного дослідження, здійсненого в рамках проекту «Донбас і Крим у суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи». Застосування компаративного аналізу дало можливість визначити специфіку формування та історичного шляху регіональних спільнот Донбасу й Криму, а також підоснови їх опорності щодо українського проекту. Реконцептуалізація основних проблем соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку дозволила предметно розглянути причини й фактори гальмування процесу націєтворення на регіональному рівні. На основі системного аналізу державних практик регулювання міжнаціональних взаємин у їх історичній динаміці запропоновані нові підходи до формування порядку денного державної регіональної, етнонаціональної та гуманітарної політики.

Відповідальний редактор
член-кореспондент НАНУ Геннадій Боряк

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України

8 грудня 2016 р. (Протокол № 12)

ISBN 978-966-02-8197-4

© Інститут історії України
НАН України, 2016
© Валерій Смолій, 2016
© Станіслав Кульчицький, 2016
© Лариса Якубова, 2016

ЗМІСТ

<i>Резюме</i>	5
---------------------	---

Частина I. Донбас

<i>Технологічний вибух у Східній Україні: обставини і наслідки</i>	15
Модерна колонізація Луганщини і Донеччини	15
Донбас на етапі модернізації Російської імперії (друга половина XIX ст.)	31
Напрями змін регіональної спільноти в капіталістичну добу	42
<i>Донбас у роки воєнно-революційних випробувань</i>	59
<i>«Всесоюзна кочегарка»</i>	89
Радянізація Донбасу	89
Радянська індустріалізація (1926–1938)	98
Сталінська модернізація та її наслідки на Донбасі	119
Етнонаціональні зміни на Донбасі в міжвоєнний період	130
За фасадом парадної вітрини соціалізму	149
Економічний розвиток Донбасу по війні	164
Ціна відродження Донбасу	187
Проблеми соціогуманітарного та етнокультурного відтворення регіональної спільноти між Війною і Незалежністю	198
<i>Український Донбас: проблеми регіонального розвитку на тлі сучасного етапу націєтворення</i>	219
Економіка Донбасу в народногосподарському комплексі України ...	219
Регіональна спільнота в контексті процесів становлення державності ..	225
Донбас у суспільно-політичному просторі України	237
Донбас у системі координат “двох Україн”	245
<i>«Східна весна» та її наслідки на Донбасі</i>	261
Війна на Сході	261
Війна в соціокультурному просторі українського Донбасу	281
Історична доля Донбасу: підсумки	296

Частина II. Крим

Крим на цивілізаційному стику	303
Крим: півострів – периферія ойкумени – країна – провінція	303
Від Московського царства до Російської імперії	313
Імперські інтеграційні практики та їх наслідки в регіональному розрізі (XVIII–XIX ст.)	318
Адміністративний устрій	321
Економічне життя	324
Етнонаціональна ситуація	333
Проблеми етнокультурного життя	350
Суспільно-політичний простір	361
Крим у вогні воєнно-революційних змагань (1917–1921 рр.)	365
Наслідки радянських інтеграційних практик у Криму (1921–1991 рр.)	407
Народження Кримської АСРР	407
Господарський простір Криму	419
Політика коренізації в Криму	425
Етнокультурний поступ громад у часи коренізації	434
Етнодемографічні зміни впродовж міжвоєнного періоду	441
Повоєнний Крим: ціна відновлення	445
Передача Криму Україні	454
Крим у складі УРСР	466
Проблеми регіонального розвитку в контексті сучасного етапу націєтворення	479
Крим у суверенній Україні	479
Соціально-економічне життя Криму в добу Незалежності: регіональні проблеми на тлі загальних трендів	500
Кримське питання і завдання націєтворення	510
Пріоритети та перспективи етнокультурного поступу Криму	523
Крим в обіймах «руського мира»	535
Анексія Криму	535
Проблеми суспільно-політичного й етнокультурного життя	547
Економічна ситуація	555
Історична доля Криму: підсумки	560
Донбас і Крим: місце в модерному національному проекті (висновки і рекомендації)	565
Іменний покажчик	599

РЕЗЮМЕ

Предметом аналітичної доповіді є реконцептуалізація історії Донбасу та Криму в контексті світових трендів теорій націй і націоналізмів. Суттєво удосконалений дослідницький інструментарій виступив передумовою здійснення адекватного прогнозування тенденцій та системних загроз на сучасному етапі українського націєтворення. Оновлення дослідницького інструментарію, застосування міждисциплінарних підходів та наскрізного проблемно-хронологічного аналізу надало можливість предметно розглянути етапи формування донбасівської та кримської регіональних ідентичностей, визначити їх місце в українському національному проекті й суттєво збагатити за рахунок цього концептуальні позиції української гуманітаристики. Поглиблення історично-теоретичного знання з проблематики сприятиме інтеграції регіональних спільнот до загальноукраїнського соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного контексту.

Пропонована аналітична доповідь є узагальненням результатів комплексного дослідження історії Донбасу та Криму, здійсненого в рамках проекту «Донбас і Крим у суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи». В ній на широкому історичному тлі досліджені державні практики регулювання міжнаціональних взаємин на Сході України та в Криму, особливості та проблеми інтеграції регіональних ідентичностей у загальнонаціональний та загальнодержавний контекст, що дозволило не лише встановити властиві регіонам форми міжетнічної та соціальної взаємодії, а й окреслити сучасні тенденції, перспективи й потенційні загрози.

В інформаційному шквалі, що супроводжує українську кризу, за виразної суперечливості її оцінок з боку міжнародних гарантів українського суверенітету, вітчизняна наука змушена переглядати цілу низку теоретико-методологічних засад. Без цього зрозуміти місце України в нинішній геополітичній системі координат, а тим більше – відстояти її стратегічні інтереси, неможливо. Це завдання української гуманітаристики вкрай актуальне, оскільки західні теоретичні підходи до аналізу ситуації здебільшого виявляються неефективними. Сутність змін, спричинених радянською владою в базисі суспільних відносин, які обумовлюють принципи взаємодії та самоорганізації соціальних феноменів

(націй, етнічних меншин, верств і класів, соціальних інститутів тощо), досі повною мірою не осмислені. Суспільні організми колишніх республік СРСР на загал розглядаються як версії постіндустріальних соціальних організмів, тоді як значно більш промовисто їх характеризує інший термін – “пострадянські”. Досвід українського суспільства стане в нагоді для низки пострадянських спільнот, вірогідність втягнення яких в аналогічні “гібридні” конфлікти під приводом захисту прав росіян і російськомовних залишається доволі високою.

Втім, не лише для них досвід України може стати життєво важливим. Україна фактично стала полігоном для випробування новітніх технологій комбінованих інформаційно-військових інвазій, спрямованих на системну дестабілізацію соціально-економічного і суспільно-політичного життя країни-жертви при одночасній її дискредитації на міжнародній арені. Саме це змушує поглянути на українську кризу під новим кутом зору. Як би не намагалися співвіднести ситуацію на Донбасі та в Криму із відомими замороженими конфліктами (абхазьким, придністровським, боснійським, сербським, сирійським тощо), йдеться про принципово нову ситуацію. Специфіка її полягає передусім у тому, що в неї втягнені регіональні спільноти із іншими *соціальними* характеристиками. Жоден зі згаданих конфліктів не розвивався на подібному соціальному ґрунті. Отже, розуміння особливостей регіональних спільнот, без перебільшення, може виявитися ключовим фактором адекватної інтерпретації ситуації та виходу з кризи. За цих обставин наукова актуальність дослідження історичних обставин формування та прикметних ознак феномену регіональних спільнот Донбасу та Криму є безперечною.

Одним із завдань дослідження є введення зазначеної проблематики в контекст державної регіональної, національної та соціогуманітарної стратегії з метою подолання трагічних наслідків збройного протистояння на Сході України та анексії Криму. Втім, не менш важливим її завданням є відтворення об’єктивної історії регіонів і відновлення в повному обсязі історичної пам’яті народу, що зробить його невразливим стосовно зовнішніх інформаційних загроз.

У рамках доповіді запропоновані нові теоретико-методологічні підходи до дослідження етнонаціональної історії Донбасу і Криму, аналізу сучасного стану міжетнічних відносин у регіонах та перспектив українського націєтворення в світлі подій «русской весны». Це дозволило:

- реконцептуалізувати основні проблеми регіонального соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку, як основи і фактора гальмування процесу націєтворення;

- визначити причини виникнення і пускові механізми загострення міжетнічних конфліктів та регіонального сепаратизму;

- надати сучасну інтерпретацію практикам націєтворення та національної політики, що застосовувалися на Донбасі та в Криму в їх історичній динаміці;

- з’ясувати найбільш дієві інструменти гармонізації етнонаціональних процесів з метою підвищення ефективності державних заходів по інтеграції регіональних спільнот до загальнодержавного простору;

- окреслити цивілізаційні, соціально-економічні, суспільно-політичні, етнокультурні та ментальні витоки конфліктогенної складової регіональної ідентичності;
- здійснити сутнісний аналіз свідомісних стереотипів, суспільних та історичних міфів, що перебувають в основі процесів етнокультурного синтезу, маргіналізації та асиміляції;
- визначити міру актуальності названих процесів на окремих історичних етапах;
- ввести проблему в контекст державної національної та соціогуманітарної стратегії з метою подолання трагічних наслідків збройного протистояння на Сході України та анексії Криму;
- обґрунтувати необхідність теоретичних новацій у підходах до трактувань взаємовідносин центру і регіонів, української політичної нації та етнічних меншин з огляду на сучасну геополітичну ситуацію.

Основні висновки дослідження:

Криза на Донбасі та в Криму є віддзеркаленням кризи пострадянської ментальності, з притаманними їй відсутністю бачення мети та розуміння шляхів її досягнення, що чимдалі загострювалася на тлі глобальної економічної кризи та соціальної стагнації. У такий спосіб проявила себе всеохоплююча криза державної ідеології в системі координат пострадянських економік, неспроможних вписатися в сучасні світові тренди. В її основі перебуває цілий комплекс проблем соціально-економічного, суспільно-політичного та етнокультурного характеру, що обумовлюють болючу, малоефективну та затяжну пострадянську трансформацію державних та суспільних організмів України і Росії загалом, їх регіональних сегментів, зокрема.

Вирішальним чинником донбасівської кризи є імперська щодо України та українців політична доктрина Росії, керівництво якої визнало суспільно-політичну кризу початку 2014 р. в Україні слушним часом для втілення власної геополітичної стратегії, ґрунтованої на амбіціях євразійського лідерства. З найбільшою відвертістю неоімперські устремління Росії виявилися в анексії Кримського півострова. Крим і Донбас були обрані як найслабші ланки української модерної державності не випадково. Стратегія полягала у відокремленні від України широкого поясу причорноморських земель – колонізованих найпізніше з усіх земель, що входять до її складу. Саме такий зміст вкладався в нині збанкрутілий політичний проект «Новоросія». Попри те, що він зазнав поразки, не варто заперечувати того очевидного факту, що і на загальному, і на регіональному рівні залишається безліч об'єктивних проблем, що роблять Україну вразливою перед аналогічними «проектами». Проблеми ці мають комплексний характер. Отже, й підхід до їх вирішення має набути вигляду комплексної державної стратегії з урахуванням регіональної специфіки.

Специфіка Донбасу та Криму має історичні витоки.

Репресії та депортації за національною ознакою фактично знищили історичну етнонаціональну конфігурацію Східної України. Трудові міграції повенних років створили вагому діаспору російського населення в промисловому осерді Східної України – Донбасі. Характерною рисою новочасної регіональної спільноти, сформованої методами соціальної інженерії впродовж чотирьох де-

сятиліть з трудових мігрантів з усіх регіонів СРСР, був її нестійкий характер. Стабілізація цієї повсякчас відкритої демографічної системи відбулася на основі радянської масової культури та пролетарської ментальності; це, власне, і є основою нинішнього протистояння регіональної спільноти стосовно решти України.

Упродовж майже півсторіччя Донбас існував як відкрита демографічна система, нестабільна у своїх етнонаціональних та соціокультурних характеристиках. Через відносну нечисленність старожитнього місцевого населення стабілізація системи відбувалася на засадах масової радянської культури, позанаціональної за своєю суттю. Процес цей охопив життя принаймні двох поколінь нинішніх мешканців промислового Донбасу і є впливовим фактором його контроверсійності щодо українського проекту, сфокусованого на ідеях етноцентризму.

В Україні не було іншого такого регіону, який би зазнав настільки цинічного, необґрунтованого і катастрофічного за своїми наслідками втручання в процеси етновідтворення, як Крим. Після масової депортації 1944 р., яку можна прирівняти хіба що до нашестя раннього середньовіччя, Крим постав перед проблемою докорінного знищення цивілізаційного шару, який напрацьовувався століттями. Повоєнна етнонаціональна історія Криму розпочалася практично з нуля. Додатковим ускладнюючим фактором було те, що відбувалася вона в радянському позанаціональному контексті на тлі формування міфу про «Велику Вітчизняну війну». Повоєнна колонізація Криму перетворилася на один з наймасштабніших демографічних проектів, що здійснювався руками партійно-радянської номенклатури та силових відомств авральними темпами в обставинах цілковитого нехтування інтересами та етнокультурними запитами населення. В результаті упродовж 1940–1950-х рр. тут сформувалася найбільш молода територіальна спільнота України, яка постала не внаслідок спільності історичного, територіального та етнокультурного походження, а – втілення радянського демографічного проекту. Фатальну роль в ескаляції кримського питання відіграла не так вага частки росіян у його населенні, як якісний стан російської громади. Не темпи її зростання, а перетворення Криму на всесоюзну, а згодом і загальну пострадянську «дачу» для привілейованих верств України та Росії зробило його міною уповільненої дії. Фатальним було й те, що ця «дача» була водночас воєнно-морською базою.

«Викривлення минулого», властиво, приватизація минувшини національних республік та її підміна історією КПРС відігравали важливу роль у забезпеченні високого рівня керованості радянським суспільством, однак на етапі кризи та розвалу СРСР це перетворилося на надпотужний інструмент політизації етнічності: викривлена оптика розвернулася в зворотному напрямку, деформувавши і нівелювавши той нечисленний позитивний досвід, що існував у радянському минулому.

Впродовж десятиріч у фокусі суспільно-політичної дискусії перебували проблеми формування у жителів регіонів української національної ідентичності зокрема, української політичної нації загалом. Формування української політичної нації – складний і суперечливий процес, розтягнений у часі внаслідок

низки історичних факторів, вузлове місце серед яких, на наш погляд, посідає радянський комуністичний експеримент, що вплинув на базові основи українського націєтворення. Втім, цей процес є історично обумовленим, об'єктивним, і як засвідчили події 2014–2015 рр. незворотним, хоча й таким, що відчутно гальмує. Нині питання полягає не в тому, бути чи ні українській політичній нації, а в тому, якою вона буде і на яких засадах інтегруватиметься.

Не слід підміняти стратегію національного примирення так званих буремних регіонів. Компроміси на етапі подолання відкритого військового протистояння не мають закладати базу конфліктів майбутнього. Основою стабільної соборності України в майбутньому може стати лише консенсусна футурологічна програма, що передбачає: 1) перехід від імітації державотворення до створення модерного державного організму, заснованого на реальній демократії і пріоритеті прав людини; 2) завершення етапу варварського первісного накопичення капіталу, демонтаж олігархічної системи, вибудовування консенсусної економічної програми, що враховуватиме інтереси побудови централізованої держави, здатної протистояти зовнішнім воєнним загрозам, з одного боку, та суспільства, що має стати соціальною основою існування «держави-воїна» і буде спроможним забезпечувати її матеріально, з іншого; 3) завершення суспільних дискусій навколо проблем націєтворення, створення консенсусної програми етнонаціонального розвитку України, перехід від мови національних ідентичностей на мову громадянських цінностей, перетворення українізації на довготривалу, зважену, виведену за межі політичних спекуляцій, програму національного розвитку України.

Нівелювання гостроти нинішніх суперечностей між регіонами і центром перебуває в площині подолання хронічних соціально-економічних проблем, реструктуризації їх господарських комплексів, рекреації життєвого простору, гуманізації соціального життя й повноцінного включення до загальнодержавного етнокультурного дискурсу. Власне, перераховані завдання актуальні не лише для Донбасу та Криму, а й на решті терен України.

Донбасівську регіональну спільноту з огляду на її етнодемографічну конфігурацію можна охарактеризувати як відкриту систему, найпізніше колонізований регіон, в історичну пам'ять якого найменше за часом імплементована українська історія. Це, однак, не означає, що в ній більше місця належить історії Росії. Найвагоміший пласт історії регіону припадає на радянську минувшину, до того ж – міфізовану та ідеалізовану. Саме тому наступ на неї сприймається як наступ на регіональну самобутність. Незважаючи на гостроту конфронтації навколо питань декомунізації й дерадянізації, яка, власне, і є підосновою опорності регіональної спільноти, її не варто сприймати як неподолану. Певний «перекос» у структурі регіональної пам'яттєвої матриці давно мав би бути виправлений внаслідок розробки, публікації та популяризації повної історії Донбасу.

Ускладнюючим фактором етнополітичної стабілізації в Криму виступає, як не дивно, протяжність його політичної історії при очевидній відсутності *тяг-*

лості історичного процесу, зіпертого на певні етнічні групи. Аналогічним генератором суперечностей в історії Донбасу виступають значні за хронологією історичні відтинки бездержавної історії, що створюють живильне середовище для політичних спекуляцій навколо приналежності регіону. Зважаючи на те, що гібридна ідеологічна війна та гібридизація інформаційного простору в ближчій перспективі перетворюються на повсякдення української державності та українсько-російських відносин, варто унормувати та зміцнити концептуальні підвалини історії України, як спадкоємиці усіх народів, державних і протодержавних утворень, що існували на її історичних теренах. Стосовно Криму найнагальнішим виглядає завдання демонтажу імперського міфу, який «перетравив» усю багату історичну минувшину півострова, звівши її до певного сурогату «новоросійського» простору, здобутого російською зброєю та освяченого імперською славою. Важливою його складовою, особливо на етапах деякого зменшення безпосереднього протистояння по демаркаційній лінії конфлікту, лишатиметься інформаційна війна, передусім – пам'ятеві війни по лініях протиставлення національно-визвольного, імперського, радянського та неоімперського дискурсів.

Стратегія державної етнонаціональної політики в регіонах має враховувати специфіку громад і набути адресного характеру. Очевидно, що набір заходів державної підтримки історичних етнічних меншин, мігрантів новітнього часу, компактних громад та дисперсного населення не може бути уніфікований. Варто поставити питання про розробку довгострокових програм гармонізації відносин влади й етнічних громад, вважаючи національні організації та об'єднання виразником їх колективної волі. Стосовно мігрантів новітньої доби слід запроваджувати стратегію повноцінної інтеграції в етнокультурний та суспільно-політичний простір України.

Вирішення комплексу соціально-економічних та суспільно-політичних проблем регіонів зокрема, України загалом, вимагатиме виваженої стратегії і докорінного реформування. Що ж стосується зміцнення доцентрової потужності суспільно-політичного та етнокультурного поля України, вона може бути підсилена вже в найближчій перспективі. Вирішальну роль тут відіграватиме оптимізація інформаційної та культосвітньої політики. На часі не лише створення сучасних комплексних досліджень з історії регіонів, а й послідовна просвітницька робота, спрямована на створення інформаційного простору, який би об'єднував регіони, регіональні спільноти та регіональні ідентичності на засадах толерантності й спільної праці заради майбутнього України.

Події останнього часу засвідчують, що в процесах загострення соціальної конфронтації вирішальну роль відіграють механізми культурного розтління суспільства, що ведуть до архаїзації масової свідомості, створення умов, які відкидають суспільство (регіональні спільноти) в стан соціальної й культурної архаїки, з невідоротністю генерують ситуацію відсутності політичного вибору (що доволі зручно для маніпулювання суспільством). Оборотною стороною цього процесу є посилення, а згодом і домінування ірраціонального в масовій

свідомості. Отож, опертя на людський потенціал регіонів має стати стратегією їх інтеграції до загальноукраїнського проекту та відродження. Зважаючи на історичний досвід, слід зауважити, що ставка на потенціал ресурсної економіки в сучасному контексті приречена на поразку. Вона лише продовжуватиме агонію «Всесоюзної кочегарки», замість того, аби наповнити регіон новим життям і новими сенсами. Донбас потребує перспективи, високої мети, інтегрованої в загальноукраїнський національний проект.

Не менше проблем вимагають свого рішення в Криму. Поселенська структура півострова, переважно штучно вибудована в імперський період і штучно наповнена промисловим змістом за радянських часів, нині приходить у все більшу суперечність із потребами соціального розвитку регіону та екологічними стратегіями майбутнього. Ядро кримської промисловості налаштоване на використання природного ресурсу, що пришвидшено вичерпується. У випадку із Кримом, це ще більшою мірою актуально аніж на Донбасі, бо не просто ставить питання про невідворотний занепад регіонального промислового ресурсу у зв'язку із безальтернативним вичерпанням сировини, а й вступає у непримиренну суперечність із рівноцінною промисловістю галуззю економіки – курортною. Суперечність ця насправді не вирішувана без радикальних усвідомлених дій державного рівня: подальше забруднення довкілля промисловими відходами, критичні антропогенні навантаження від напливу туристів, з якими Крим за нинішнього стану очисних споруд та енергетичного комплексу не здатний впоратися, соціальні навантаження – все це знищує рекреаційний потенціал півострова, без якого колишня «Всесоюзна оздоровниця» перетвориться на депресивну провінцію, позбавлену перспектив розвитку. Варто прагнути вийти за формат радянської «Всесоюзної оздоровниці» з доволі сумнівною як за нинішніми критеріями якістю послуг та ставити питання про якісно новий підхід до використання оздоровчих можливостей регіонального рекреаційного комплексу, які насправді є унікальними, але використовуються не за призначенням.

Варто вже сьогодні потурбуватися про розробку проекту соціальної та психологічної реабілітації населення тимчасово окупованих територій, розпочати створення інституцій та підготовку спеціалістів для його реалізації. Але значно важливіше розпочати розробку проекту оновлення не лише Донбасу, а й Луганщини та Донеччини загалом, у фокусі якого перебуватимуть не економіка регіону чи певна галузь економіки, а людський потенціал. Підвищення соціальних стандартів, рівня життя, розширення світоглядних меж і культурних обріїв регіональних спільнот має стати основою стратегії їх інтеграції до загальноукраїнського проекту. Ресурс для докорінного переформатування народногосподарського комплексу регіонів на сучасних засадах інноваційності, гуманізму, толерантності цілком достатній.

Вивчення сучасного стану суспільно-політичної ситуації в Криму дозволяє зробити висновок про імовірність кількох можливих сценаріїв політико-правового унормування ситуації: 1) доопрацювання конституції АР Крим; 2) надання

етнічним меншинам права утворити органи національного самоврядування; 3) зміни в структурі вищих органів влади і управління республіки, які враховуватимуть особливості її історичного шляху. Не варто сподіватися на швидкий ефект внаслідок асиметричності процесів етнічної мобілізації в громадах регіону. Втім, і далі робити вигляд, що фактично існуючої національно-персональної автономії кримськотатарського народу не існує, означає залишати постійне джерело етнополітичної нестабільності в регіоні.

Консультації з академічним та експертним середовищем мають перетворитися на звичну норму проходження всіх адміністративних рішень, що стосуються як окупованих, так і визволених територій Донбасу. Передовсім це стосується проходження рішень, пов'язаних із здійсненням освітньої, гуманітарної, історичної, економічної, соціальної та етнонаціональної політики держави. Варто визнати необхідним створення постійно діючої експертної комісії з представників органів державного управління, міністерств і відомств, а також науковців (зокрема Українського Інституту національної пам'яті, Інституту історії України, Інституту соціології, Інституту економіки та прогнозування, Інституту держави і права НАНУ тощо), яка здійснювала б фаховий моніторинг та експертизу законодавчих проєктів, управлінських рішень та суспільних ініціатив.

Не менш нагальним і стратегічно важливим напрямом державної стратегії має стати інформаційна політика загалом, історична зокрема. Не втрачає своєї актуальності завдання розробки з залученням широкого кола фахівців консенсусної за своїм принципом стратегії політики пам'яті. Не йдеться про примирення з комуністичною спадщиною, чи, навпаки, тотальне її засудження. На часі переосмислення радянської спадщини. Держава повинна подбати про найширшу її популяризацію, реконцептуалізацію на цій основі масового історичного дискурсу та усвідомлення широкими верствами населення усієї повноти трагізму історичного досвіду України. Робота по запровадженню політики пам'яті на засадах громадянського примирення, духовного зростання й удосконалення суспільства має бути переведена на рівень державної стратегії і здійснюватися на високому фаховому та інтелектуальному рівні.

Стартовим майданчиком налагодження конструктивного діалогу із регіональними спільнотами та протистояння зовнішній експансії могла б стати широка, послідовна і систематична популяризація минувшини регіонів, зокрема й через засоби масової інформації.

Доповідь підготовлена в рамках дослідницького проєкту «Донбас і Крим у суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи». Названий проєкт є складовою частиною цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Інтеграція Донбасу і Криму в політико-правовий і соціокультурний простір України: історичний досвід, сучасні виклики, перспективи», яка виконується згідно з розпорядженням Президії НАН України від 28.04.2016 р. № 265.

**Частина І.
ДОНБАС**

Технологічний вибух у Східній Україні: обставини і наслідки

Модерна колонізація Луганщини і Донеччини

Історія заселення та господарського освоєння території, що в новітній історії стала називатися Донбасом, за своїми основними тенденціями та змістом, є невід’ємною складовою історії України. Тривалий час терени сучасного Донбасу були частиною величезної за площею етноконтактної зони, відомої в історичній літературі під назвою “Дике Поле”¹.

Перебуваючи під контролем Кримського ханату, Степова Україна виконувала роль своєрідної буферної зони між кочовими цивілізаціями Степу і землеробською цивілізацією Подніпров’я, що розбудовувалася після монголо-татарського нашествия під протекторатом Речі Посполитої. Неозорими донецькими степами кочували татарські й ногайські орди; через них пролягали небезпечні міжнародні торговельні шляхи; ними з даниною та невільниками просувалися загони кочовиків після регулярних набігів на українські й російські землі; цими ж шляхами доставлялася данина, яку аж до кінця XVII століття сплачувала кримському хану Москва.

Розглядаючи ці землі лише як місце кочовищ, татари і ногайці не дозволяли закріпитися тут жодному постійному населенню. Та, попри всі небезпеки, безкраї степи, які були багаті на живину, птицю та рибні промисли, приманювали мешканців прикордоння. Принадність регіону багатократно зросла в епоху посилення кріпосницького гніту у Речі Посполитій і в Московському царстві. Масове покріпачення селянства разом із посиленням експлуатації стали спонукальним чинником для шукачів волі. Поява козацтва, як особливого стану вільних воїнів та Запорозької Січі, як колиски їхньої свободи, стали відправним пунктом стихійної селянсько-козацької колонізації Дикого Поля. Попри всі небезпеки, вона набула незворотного характеру. Важливо розуміти, що вже на початковому етапі цей процес набув дихотомічного вигляду: тут зустрілися два потоки стихійних колонізаторів – запорозьких та донських козаків, “вичавлюваних” сюди

¹ Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVI – XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003.

кріпосницьким гнобленням Речі Посполитої й Московії. Про цей час згодом відомий дослідник історії колонізації Південної України А. Клаус писав: „Но главнейшую часть русских колонизаторов издавна, и особенно в течение прошлого века, составляли толпы беглых, искавших простора, разгула и свободы. На Яик, низовое Поволжье и Дон, в Малороссию и нынешнюю Новороссию являлись дворяне, убежавшие от царской службы; попы, монахи и сектаторы (“сектанты” – *Авт.*), изгоняемые давлением Москвы; крестьяне, которым крепостная кабала становилась невмоготу. Весь этот сброд или сливался с вольным козачеством, или селился особыми способами, хуторами и уметами, в местах возможно глухих и отдаленных от враждебной Москвы. Но тут же колонизаторы эти сталкивались с кочевыми хозяевами степей, уступавшими свои привольные пастбища только силе и, конечно, не даром; а следом Москва, шаг за шагом раздвигая свои рубежи, вновь захватывала в переделку своих беглецов и “нешадно” гнула их, по прежнему, под свое железное ярмо (цит. мовою оригіналу – *Авт.*)”².

Початковий етап стихійної народної колонізації, що припав на середину XVI – першу половину XVII ст., був найбільш небезпечним: ногайські орди (Єдисанська, Буджацька, Джамбуйлуцька та Єдичкульська), що тут кочували, перешкоджали спробам будь-якого населення осісти на цих теренах. На свій страх і ризик козаки натомість уперто створювали зимівники і хутори, займалися риболовецьким і звіроловним промислом, варили сіль.

На середину XVII ст. Середнє Подонців'я вже перебувало під контролем запорозького козацтва, яке своїми шаблями заступало не лише переправи на Сіверському Дінці, але й Торські соляні промисли. Загони запорожців контролювали шляхи, що вели з Криму на Лівобережну Україну та до Московщини. Так, за повідомленнями джерел, 1642 р. на Дінці, при гирлі р. Жеребець отаборився козацький загін “литовських черкас” отамана Василя Рябухи та полковника Грицька Торського, що нараховував понад 700 осіб³. Не менш численними є й повідомлення про те, що козацькі загони не гребували пограбуванням нерозважливих купців, що просувалися степовими шляхами.

В контексті військово-козацької експансії на території сучасної Луганщини з'явилося кілька невеличких поселень: Осиновий Острог (1637 р.), Новопсков (1638 р.) та Білолуцьк на Айдарі (1643 р.). Потужного поштовху українській колонізації краю надала війна під проводом Б. Хмельницького: рятуючись від бойових дій, на землі сучасної Донеччини втікали тисячі селян з Правобережної України. Тогочасні біженці створювали нові села, втім мало хто з них пустив міцне коріння в небезпечному і негостинному степу. Після Білоцерківської угоди 1651 р., коли польська шляхта почала повертатися в Україну до своїх колишніх маєтків, процес стихійної міграції дещо зменшився, тим більше, що

² Цит. за: Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Вып. 1. – СПб.: тип. В.В. Нусвальда, 1869. – С. 5.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 36.

контроль козацьких загонів з центральних районів України над Подонців'ям слабшав. Натомість посилювався приток населення із Слобідської України та Війська Донського, яке перебувало під протекторатом російського царя. Помітне зростання впливовості запорозького козацтва в Північному Приазов'ї відзначалося після зруйнування царськими військами в 1709 р. Чортомлицької Січі й переходу запорожців під протекторат Османської імперії.

Зростання чисельності та активізація зовнішньополітичної активності українського козацтва суттєво впливали на характер українсько-російських взаємин, що мали виразно амбівалентний характер. Це обумовлювалося безперервною боротьбою проросійських та пропольських “партій” у козацтві. Власне, саме вона перетворилася на провідний фактор тогочасної історії України, справляючи вирішальний вплив як на суспільно-політичне життя етнічних українських земель, так і на спрямування колонізаційних векторів українського народу. Беручи участь то в антимосковських акціях у союзі з татарами, то співпрацюючи з московською правлячою династією проти татар і поляків, то звертаючись до угод із польською короною, українське козацтво не було безпринципним “слугою кількох господ”. Воно, власне, виявилось заручником надскладної геополітичної ситуації, в якій намагалося вижити саме і захистити автентичність власного народу перед обличчям могутніх сусідів. За таких обставин українсько-російське пограниччя перетворилося на передній край суспільно-політичного та етнокультурного протистояння. Втім, усю, як то кажуть, “красу гри” сповна можна оцінити, лишень зваживши, що вона відбувалася в контексті геополітичного протистояння трьох найпотужніших державно-політичних утворень тогочасної Євразії: Речі Посполитої, Османської імперії та Московії. Кожне з них мало свої види на Дике Поле. Наприкінці XVII ст. Донеччина перетворилася на ласий шматок простору потенційної колонізації, на який претендували кілька політичних центрів, що, відповідно до власних уявлень про майбутнє, розглядали цю територію чи то як південну окраїну Росії, чи то – південно-східну частину новопосталої Слобожанщини, східний край володінь запорозьких козаків, західну окраїну Землі Війська Донського.

У 70-і – 80-і роки XVII ст. колонізація краю відбувалася силами донських, запорозьких козаків та „показаченої людності”. Спочатку пости, караульні поселення, а згодом і козацькі зимівники, що являли собою багатогалузеві господарства фермерського типу, вкрили регіон і поклали початок його економічному освоєнню. Попри всі небезпеки, чисельність постійного українського населення причорноморських степів у додержавний період перевищувала 20 тис. осіб. Запорожці просувалися в південні степи, створюючи тут невеликі хутори, що спеціалізувалися на розведенні худоби, звіроловному промислі⁴. Незалежно від напрямку векторів колонізації, Донеччина опановувалася передусім

⁴ Описание границ и городов Азовской губернии (1775–1783). – СПб., 1865; Описание Слободско-Украинской губернии. – Харьков, 1899.

мілітаризованими групами населення⁵, що займали землю на засадах первинної власності на землю через її сільськогосподарське освоєння. Мілітаризовані групи населення осідали на землі, розорювали її, будуючи перші житла та господарчі будівлі. Після етапу “вольниці” на колонізованих землях встановлювалося подвірне землеволодіння на засадах спадкового характеру власності, набутої через заїмку. Так, власне, легалізувалося давнє звичаєве (дофеодальне) право, яке згодом було анульоване імперською владою.

Колонізація Донбасу росіянами та українцями відбувалася на тому етапі синхронно. Втім, вона ніколи не була симетричною внаслідок специфіки соціально-економічного розвитку Московії та Гетьманщини. Як зазначав В. Пірко, українці та росіяни, колонізуючи донецькі степи, рухалися назустріч один одному, а в місцях, де вони перетиналися, утворювалися змішані україно-російські поселення. Однак, можливості особисто вільних козаків важко порівнювати із можливостями та спонукальними чинниками давно вже закріпачених російських селян⁶, їхніх власників – російських дворян, а тим більше – співвідносити із інтересами державної стратегії укріплення південно-західних кордонів Російської імперії у Причорномор’ї.

В ті небезпечні часи російські самодержці активно використовували тактику примусових переселень на землі, заплановані до колонізації. Місія зміцнення російської присутності в Дикому Полі була покладена на “служилих по прибору” (вони зобов’язані були нести полкову й гарнізонну службу), а вже за ними сюди скеровували селян. Козацтво виступило рушійною силою повторної слов’янської колонізації лівобережжя та середньої течії Сіверського Дінця. Нова потужна колонізаційна хвиля складалася з донського і запорозького козацтва, покозаченої людності (“черкаського воровства”⁷). Пік закладки донських станиць припав на 70–80-і рр. XVII ст., втім вони виявилися не вельми вдалою формою освоєння регіону в умовах повсякчасної загрози набігів кочовиків. Більш життєздатними форпостами просування південного вектору російської експансії стали засічні лінії Московського царства, під прикриттям яких російські самодержці повільно, але неухильно рухалися до морських фарватерів. Кількість постійних поселень лишалася незначною, до того ж і чисельність населення не дозволяла говорити про скільки-небудь виразні перспективи колонізації краю.

⁵ Бровченко І.Ю. Заселення та господарське освоєння південно-східних степів України в другій половині XVII – XVIII ст.: Автореф. дис... канд. іст. н. – Харків, 2004. – С.11.

⁶ Про паритетність процесів стихійної колонізації варто казати лише стосовно українських та донських козаків. Останні впродовж XVII ст. активно освоювали узбережжя Сіверського Донця, його приток Айдару, Борової, Євсугу, Красної та землі на схід від р. Кальміус. На основі заснованих тут станиць та укріплених городків згодом сформувався ареал постійного російського населення, кістяк якого склав російський субетнос – донські козаки.

⁷ З’явившись у краї в 40–50-х рр. XVII ст., ця категорія колоністів не сприяла його освоєнню. Натомість вона створила додаткові перешкоди на шляху просування мирних поселенців, оскільки промишляла грабунками та розбоєм.

На початку XVIII ст. до найбільших поселень на лівобережжі Сіверського Дінця належали Луганське (нині – Станично-Луганське) із населенням 149 осіб, Боровське – 120 осіб та Краснянське – 115 осіб. Людність Староайдарського, Теплинського, Трьохізбенського, Сухоревського, Ново-Краснянського Юрту, Ново-Айдарського, Біленського, Закотинського та Обливи не перевищувала 100 осіб в кожному. Так само нечисельною і спорадичною була християнська колонізація краю. Небагатолюдні чернечі обителі виникли в низці місць. Найбільш відомим центром християнської традиції став Святогірський монастир, що виник на основі скитів у крейдяних печерах над Сіверським Дінцем задовго до першої відомої нині письмової згадки 1526 р. Впродовж XVII ст. монастир кілька разів зазнавав нападів кримського війська, щоразу відновлюючись. Християнська колонізація, звісно, не спроможна була вплинути на процес колонізації демографічно (та вона й не ставила перед собою такого завдання), але потужно впливала на суспільство України духовно, закріплюючи за певними географічними об'єктами образи християнських святинь, стовпів християнської цивілізації. Вони надавали нового звучання непростим взаєминам східних слов'ян із Диким Полем і ставлення до останнього як до Богом даної займанщини.

Потужну притягальну енергію генерували солеварні промисли, що давали можливість заробити як “черкасам”, так і донським козакам. Влітку 1663 р. на Маяцькому городищі було споруджене перше на правобережжі Дінця укріплене містечко, що складалося з “черкас” й існувало на умовах козацького самоврядування. Під прикриттям Маяцького острога розвивалося казенне солеваріння. Згодом ближче до соляних варниць побудували містечко Соляне (Тор, з 1784 р. – Слов'янськ)⁸, заселене українськими козаками.

Наприкінці XVII ст. розпочалося будівництво системи укріплень, що тяглася від Сіверського Дінця по Голій Долині до Сухого Торця, по Казенному Торцю до його впадіння в Сіверський Донець. Лінія прикривала всі поселення навколо соляних промислів та Святогірський монастир. Торська лінія своєю чергою була частиною Ізюмської лінії, зведеної слобідськими козацькими полками впродовж 1679–1681 рр. Згодом всі поселення в межиріччі Дінця і Тору приписали до Ізюмського слобідського полку. Втім, передаючи ці землі під контроль слобідських козаків, московські царі аж ніяк не відмовлялися від дале-

⁸ У 1645 р. була збудована Торська фортеця, яка мала захищати солеварні від розбійних нападів. Водночас Тор разом із Бахмутом виконували функцію укріплених сторожових пунктів на шляху з Московського царства до Кримського ханства. Поволі військові форпости перетворювалися на адміністративні та виробничі центри.

З 1645 р. по 1764 р. Тор був сотенним містечком Ізюмського полку і виявляв неабияку життєву активність. З будівництвом тут в 1664 р. державного солеварного заводу (де спочатку працювало 215 робітників, а через два роки вже 647), здавалося, перед містечком відкриваються непогані перспективи. Однак, після зруйнування кримськими татарами в 1697 р. соляних варниць, солеварі переселилися до Бахмуту, в підземних джерелах, якого була розвідана ропа з більшим вмістом солі, аніж у торських.

коглядних планів. Вони лише констатували свою неспроможність контролювати ці землі інакше, аніж руками своїх тимчасових попутників. Остаточне вирішення козацького питання московський уряд переніс на пізніший час, коли його державні інститути достатньо зміцнилися на новоосвоєних землях.

В 1686 р. відбулася знакова й водночас драматична подія в історії українського народу: за “Вічним миром” частина земель Війська Запорозького увійшла до складу Росії. Лівобережжя України та Слобожанщина вступили в епоху болючих трансформацій базових засад соціально-економічного, політичного й культурного життя суспільства, що відбувалися під тиском Москви, яка поволі перетворювалася на потужніший імперський центр. Поза цією датою російська історіографія на загал не залишає місця українській колонізаційній енергії, що тьмяніє на тлі “грандіозних” планів російських самодержців.

Спонукальним чинником активізації діяльності молодого амбітного російського імператора на південно-західному напрямі стало стратегічне значення торських сольових промислів. Згідно з указом Петра I в 1701 р. навколо давніх солеварень розпочалося будівництво укріпленого містечка Бахмут. В 1704 р. в ньому проживало “жителів руських, торських і маяцьких та інших міст – 36 чоловік; черкес Ізюмського полку, тюркських і маяцьких жителів, – 112 чоловік; донських козаків – 2 людини”. З усіх жителів було “Ізюмського полку козаків – 54, різних міст та чинів руських людей – 19 чоловік”⁹. Попри нечисленність населення в 1703 р. Бахмут став провінційним центром Азовської губернії. В 1708 р. після поразки повстання під проводом К. Булавина він був вщент зруйнований. Проте відродження містечка відбулося доволі швидко і цілком логічно – сіль у ті часи цінилася на вагу золота. В 1715 р. тут збудували новий солеварний “завод”, 1736 р. Бахмутська фортеця була відбудована та укріплена, і поселення знову перетворилося на провідний опорний пункт південного кордону Російської імперії¹⁰. У 1782 р. тут, крім солдат гарнізону, мешкали різних чинів та звань 960 чоловіків та 845 жінок.¹¹

Непогану соціально-економічну динаміку демонстрував і Тор, в якому 1715 р. також запрацював солеварний завод. В 1732 р. населення містечка сягнуло 364 жителя, в 1767 р. – 2 068, а в 1773 р. – 3 872. 1774 р. третину місцевих

⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – С.151.; Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – С.122–126.

¹⁰ Верменич Я.В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С.24, Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – С. 151

¹¹ Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). – С.134.

мешканців становили солеварі. В 1782 р. солеваріння тут заборонили, отож місцеве населення вимушене було переорієнтуватися на торгівлю та ремесла. Згодом, отримавши нову назву Словенськ (Слов'янськ), поселення набуло статус повітового міста¹².

Втім і після включення до сфери інтересів міцніючої Російської імперії, регіон залишався буферною зоною із низкою ризиків, що перешкоджали її розвитку: населення було нечисленним, тимчасовим і неповним (переважно чоловіки). Воно мешкало переважно не в повноцінних поселеннях, а у військових заставах, між якими курсували дозори, що несли прикордонну і розвідувальну службу. Так само нечисленним і змінюваним залишалося населення соляних промислів¹³, що приваблювали шукачів удачі, як з українських, так і російських земель. Набіги кочовиків, епідемії, збройні сутички між козацькими загонами, повстання¹⁴, перетворювали життя зайшлої сюди людності на щоденне випробування. Фактично, це було існування не лише на цивілізаційному пограниччі, а й на грані життя та смерті. З переходом Російської та Османської імперій у смугу тривалого протистояння (цей процес не в останню чергу спонукало відкриття тут покладів кам'яного вугілля та залізної руди) Дике Поле перетворилося на спірну територію, яку на зовнішньому рівні оспорювали названі імперії, на внутрішньому – запорозькі та донські козаки.

Найбільш активний етап донської колонізації відмежований часами Булавинського повстання, після якого, згідно з висновками І. Бровченко, місцеве населення було знищене, а разом із ним зникла й створена останнім система етнокультурних зв'язків¹⁵. Починаючи з 1711 р. українська присутність у регіоні неспівставно зростає, оскільки російський уряд розглядав українське козацтво як найбільш лояльний прошарок, на який покладалося завдання захисту інтересів російських самодержців на південному напрямку. З 30-х рр. XVIII ст. в краї чисельно переважала українська етнічна складова¹⁶. Причому землі, на яких переважали українські поселенці, простягалися далеко на схід від сучасної Луганської області, аж до Кубані і деяких районів Ставропілля.

Обмежуючи вплив донського козацтва, вміло використовуючи суперечності поміж донцями та запорожцями, закликаючи на поселення в південно-східні степи воєнних поселенців (переважно християнського віросповідання), Росія вирішувала свої стратегічні завдання: по-перше, послаблювала Османську імперію та її вплив у Причорномор'ї; по-друге, акумулювала навколо себе

¹² Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. – С.707–708.

¹³ Вже в 40-і рр. XVII ст. соляні промисли на р. Тор забезпечували сіллю не тільки Лівобережну Україну, але й південні повіти Московської держави.

¹⁴ Зокрема, повстання К. Булавина 1707 – 1708 рр.

¹⁵ Бровченко І.Ю. Заселення та господарське освоєння південно-східних степів України в другій половині XVII – XVIII ст.: Автореф. дис... канд. іст. н. – Харків, 2004. – С.14.

¹⁶ Там само. – С.13.

повстанські мілітарні формування одновірців, які планувала використати в переможних війнах з Портою за вихід до Чорного моря; по-третє, повільно але неухильно колонізувала степи, інкорпоруючи їх в існуючу систему соціально-економічних і суспільно-політичних відносин.

Наприкінці 1708 р. зі створенням Азовської губернії Бахмут став центром однойменного повіту, до якого увійшли всі населені пункти від Айдару до Осколу. Впродовж 1713–1738 рр. Бахмут був центром прикордонного повіту. Перенесення російсько-турецького прикордоння в межиріччя р. Самара та Орель вкотре перетворило ці землі на небезпечні для проживання, загальмувавши соціально-економічний поступ краю. Лише після повернення до Росії запорожців, переможної російсько-турецької війни 1735–1739 рр. та переміщення кордонів на узбережжя Азовського моря небезпека минула.

Зробивши черговий крок у напрямі Чорного й Азовського морів, Росія потурбувалася про закріплення на здобутих територіях. Місія їхнього утримання була покладена на військових поселенців, рекрутованих з числа “природних ворогів” Османської імперії. В 1752 р. на площі близько 1,4 млн. десятин створюється військово-адміністративна одиниця під назвою Нова Сербія, в межах якої селились вихідці з Балкан: серби, чорногорці, валахи та ін. В 1761 р. їх налічувалося понад 7,5 тис. осіб. З мігрантів були сформовані два військово-поселенські полки для захисту кордонів. Аналогічну структуру мала й створена в 1753 р. в Бахмутській провінції Слов’яносербія, яку заселяли українці, росіяни, серби, хорвати, чорногорці, молдаване. Нова Сербія та Слов’яносербія проіснували до 1764 р. і були ліквідовані під час оформлення Новоросійської губернії. Необхідність в їхньому існуванні відпала відразу після перемог Росії у війні із Туреччиною: колишній передній край оборонних рубежів перетворився на глибокий тил, отже, докорінним чином змінилася логіка його існування. Зрозуміло, що тимчасові за своїм змістом адміністративно-територіальні одиниці (перша з яких проіснувала 12, а друга 11 років) не лишили ані стійких соціально-економічних, ані стійких ментальних слідів. Вже в середині XIX ст. місць компактного проживання сербського і взагалі південнослов’янського населення практично не залишилось: воно розчинилося безслідно.

Новий етап у заселенні краю розпочався у середині XVIII ст., після того, як, за затвердженням “Планом про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель до їх заселення” (22 березня 1764 р.), стартувала державна програма колонізації¹⁷. У відповідь на неї кримський хан скерував сюди Буджацьку та Єди-санську орди та 10 тис. яничар. Військове протистояння вкотре загострилося. Врешті в ході війни 1768–1774 рр. Росія зміцнила тут свій вплив і вибудувала нову захисну лінію від р. Берда і р. Дніпро до р. Кальміус. З цього часу уряд вживав низку заходів для стимулювання припливу мігрантів. Після поділу Польщі

¹⁷ 26 дес. з лісом, 30 дес. – без лісу. – Див.: Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII – поч. XX ст.) – Артемівськ, 2010. – С.13.

1772 р. сюди переселилася невелика кількість білорусів, а після усталення території Азовської губернії (якій була передана Катерининська провінція (1776 р.)) згідно з планами зміцнення Української лінії, сюди відправили два гусарські та три пікінерські полки зі строкатим з етнічної точки зору складом.

Однак і в цей час воєнних тривог та постійного протиборства центральною фігурою, першопроходцем донецької цілини був козак – український чи російський. Московський уряд спромігся “грати” на суперечностях між донськими і запорозькими козаками, протегуючи то одним, то іншим у колонізації краю. Чергове погіршення міжкозацьких взаємин 1734–1775 рр. було використано Російською імперією у власних інтересах. У 1796 р. більша частина території сучасної Донеччини указом Катерини II була передана у підпорядкування Війська Донського, яке після жорстокої розправи із Запорозькою Січчю перетворилося на надійну опору імперського центру.

Після трагічного для українського етносу 1775 р. міграційні шлюзи запровадили на повну силу. До регіону рушив потік переселенців (зокрема, й запорожців), що добровільно оселялися на дворянських землях. Втім, аж до вирішення “Східного питання” та анексії Криму приріст населення залишався незначним. Так, населення Бахмутської провінції¹⁸ на 1774 р. складало 29 395 чоловіків та 26 931 жінка. Після утворення губернії її людність поповнилася 6 652 мешканцями поміщицьких слобод. Про перспективи економічного розвитку регіону красномовно свідчить той факт, що на майже 63 тис. мешканців припадало 349 осіб, яких переписчики назвали цеховими та купцями.

Впродовж XVIII ст. поселенська структура регіону усталюється та ускладнюється: формуються великі опорні пункти колонізації (села, слободи, станиці), на околицях відбруньковуються хутори, що за сприятливих обставин перетворюються на більші поселення. Усталюється й адміністративно-територіальне структурування провінції: в 1778 р. Азовська губернія ділилася вже на 9 повітів – Катеринославський, Олександрівський, Павловський (з 1780 – Павлоградський), Марієнпольський (Маріупольський), Таганрозький, Бахмутський, Торський, Натальїнський (Костянтиноградський) і Царичанський. Своє автономне управління мала в її складі Земля Війська Донського. У такому складі (з деякими змінами) Азовська губернія проіснувала до 1783 р.¹⁹

Втім впродовж усього XVIII ст. щільність населення регіону відповідає початковій стадії колонізації. Повільність і непослідовність господарського

¹⁸ Адміністративно їй підпорядковувалися м. Бахмут, 16 сербських рот, 5 волосних, 2 розкольницьких, 12 однодвірницьких, державна, 2 економічні, 2 відписні, 24 поміщицькі слободи. – Див.: Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII – поч. XX ст.) – С.15.

¹⁹ Новицкий Я.П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии (Левобережная часть нынешней Екатеринославской) (1775–1783). – Александровск, 1910; Пірко В.О. Описи Азовської губернії (кінець XVIII ст.) // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Вип. 1. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 190–191.

освоєння краю віддзеркалювали й показники економічного зростання. Провідною галуззю економіки аж до середини XVIII ст. залишався соляний промисел, на другому місці міцно трималося тваринництво, передовсім випасне, яке впродовж XVIII ст. набуло товарного характеру. Попри наявність великої кількості корисних копалин, чисельні майданчики з видобутку та виробництва солі, селітри, вугілля не виходили за межі кустарних промислів, орієнтуючись передовсім на місцевий збут – занадто обмежений внаслідок малочисельності населення та натурального типу господарювання. У формі промислів розвиваються також металургія та гончарна справа.

Попри щедрі роздачу “рангових дач” урядам Єкатерини II та Олександра I так і не вдалося досягти рішучого перелому в їх заселенні. Так, скажімо, за Єкатерини II в Бахмутському повіті виникло лише 3 поселення²⁰. “Живих душ” катастрофічно не вистачало. Крім того, формуванню постійного місцевого населення не сприяли постійні переходи поселенців з метою отримання слобод²¹. Це позначалося на поселенській структурі регіону, в якій переважали військові та приватновласницькі поселення²². В 1780-х рр. близько половини селян були кріпаками. Роздача земель тривала. Навіть керівники іноземних військових формувань, що переходили на службу Російській імперії, отримавши землі під військові поселення, незабаром перетворювалися на поміщиків.

1789 р. імперський уряд визначив межі для кочування татар і ногайців, заборонивши їм наблизитися до “російських помешкань, що наново заводяться”²³. З цього часу небезпека набігів кочовиків перестала суттєво впливати на перспективи колонізації краю. Вже після Кючук-Кайнарджійського миру (1774 р.) масштаби переселення значно зросли. Причорномор’я надовго стало основним районом заселення й колонізації. Складний, деінде мозаїчний, характер розселення етнічних громад на теренах Південної України загалом, Донеччини й Луганщини, зокрема, повною мірою віддзеркалював перипетії збирання причорноморських земель під скіпетром російських самодержців. На кінець XIX ст. у найбільш космополітичних причорноморських портових містах проживали представники п’ятдесяти етносів. Зрозуміло, що чисельність, господарський, соціальний та політичний потенціал громад не були рівноцінними. Очевидно також, що процес колонізації Причорномор’я та Приазов’я не був однолінійним чи наперед визначеним. Він, власне, був віддзеркаленням суперечливих соціально-економічних та суспільно-політичних процесів, що настійливо штовхали Російську імперію до радикального переформатування.

Характерною рисою демографічної ситуації в Південній Україні за часів російсько-турецького військового протистояння була стрімка змінюваність основ-

²⁰ Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII – поч. XX ст.) – С.16.

²¹ Пільг на 10–12 років.

²² Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII – поч. XX ст.) – С.17.

²³ Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.3. – Одесса, 1852. – С.589.

них етносоціальних показників. Вперше національний склад тут було визначено в 1779 р. Тоді українці становили 64,76% мешканців регіону, молдавани – 11,3%, росіяни²⁴ – 9,85%, греки – 6,31%, вірмени – 4,76%, грузини – 0,45%, інші – 2,57%. Українці становили більшість, але при цьому їхній соціальний вплив значно поступався навіть групі іноземних колоністів, не кажучи вже про росіян, що безроздільно домінували на всіх щаблях управлінської вертикалі. До середини XIX ст., незважаючи на активне переселення німців, молдаван, євреїв, питома вага українців на півдні зростає до 73,52%. В 1858 р. найбільше українського населення було в Верхньодніпровському (98,35%), Новомосковському (94,75%), Олександрійському (91,07%), Павлоградському (86,09%), Катеринославському (77,01%) повітах, найменше – в Тираспільському (54,11%) повіті²⁵. Отже, українці становили переважну більшість у повітах, що прилягали до Лівобережної України, а в решті повітів Степової України склали більше половини населення. Фактично стихійне заселення прилеглих до історичного етнічного українського ареалу земель відбулося природним шляхом: українці, всі ті, яким не вистачало землі у власних селах, спустилися південніше і почали окультурювати вільні землі, що були на той час доступні. Згодом етнографи зафіксували наслідки культурного обміну та запозичення елементів традиційної української культури Полтавщини, Черкащини, Слобожанщини населенням південноукраїнських загалом, донецьких сіл, зокрема.

Етнодемографічна структура території сучасного Донбасу формувалася під дією чинників, універсальних для Південної України. Втім частка російського населення тут була суттєво вищою, ніж пересічно в районах новітньої колонізації. На теренах Азовської губернії ревізія 1778–1779 рр. зафіксувала 27 етнічних груп. Чисельно домінували українці: вони становили 61,3%. Майже втричі поступалися їм росіяни (20,51%), греки становили 7,33%, вірмени – 6,13%, молдовани – 2,5%, на решту громад припадало трохи більше 2%²⁶.

Приток вільних переселенців до Південно-Східної України набув розмаху, що приводило до сталого скорочення питомої ваги кріпаків у селянському стані

²⁴ Слід мати на увазі, що російські переселенці не становили етносоціальної єдності. Крім згадуваних вже донських козаків на перших етапах колонізації помітну роль відігравали російські розкольники. Своєрідний „ісход” спричинив виникнення низки поселень росіян-старовірів. Заснувавши перші поселення у Чернігово-Сіверщині (60-і рр. XVII ст.), вони пройшли Новоросією аж до Вілкова і перейшли на територію Туреччини, де осіли в Бессарабії та Буковині. Туди ж спрямовувався рух некрасівців і липованів. Духобори осіли в Харківській та Катеринославській губерніях, молокани – по течії р. Молочна. Див.: Чубинський П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – СПб., 1872. – Т.VII. – С.292.

²⁵ Материали высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 гг. благосостояния сельского населения... Ч. 1. – СПб., 1903. – С. 222–226.; Данильченко О.П. Етнічний розвиток і міжнародні зв'язки Півдня України (кінець XVIII – перга половина XX століття). – Владивосток, 2009. – С.73.

²⁶ Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII – поч. XX ст.) – Артемівськ, 2010. – С.18.

регіону (з 44,71% у 1806 р., 43,02% у 1808 р., 37,8% у 1836 р. до 31,89% у 1858 р.). Наплив мігрантів трохи зменшився на час нетривалої російсько-турецької війни 1812–1815 рр. та епідемії чуми, що її вона супроводжувала, і з новою силою розпочався в 1813–1824 рр. Це не було дивним: Бахмутський повіт на той час лишився фактично єдиним районом офіційно дозволеного заселення, отже – прихистком для всіх селян центральних українських та російських губерній, що шукали тут спасіння від закріпачення.

Остання чверть XVIII – перша половина XIX ст. стали часом грандіозних державних демографічних проектів. Перманентна експансія імперії, одноментні прирощення величезних територій, які роками мали невизначений статус і перебували на напіввоєнному становищі, обмеженість внаслідок безперервних воєн матеріальних і людських ресурсів, які б можна було задіяти в їх інтеграції, спонукали царат вдатися до політики урядової колонізації, яку в не менших масштабах та небезуспішно здійснювала низка європейських монархій, зокрема й Австрійська. Питаннями міграційної політики опікувалася Канцелярія Опікунства іноземних колоністів²⁷. Указ від 9 червня 1763 р. дозволяв іноземцям, що переселялися до Росії, “будувати і містити по їх законах церкви в тих місцях, де вони селитися побажають”²⁸. Попри детально розроблену законодавчу базу масового характеру іноземна колонізація набула лише з кінця XVIII ст. Переселенський рух стимулювався чутками про привілеї та успіхи колоністів. Постачальниками нових підданих імперії стали Пруссія, Швейцарія, Голландія, Австрійська й Османська імперії. Якщо з європейських країн до Росії переселялися за релігійними мотивами та в пошуках матеріальних вигод; з земель, що перебували під контролем Туреччини, відбувалися масові переселення політичних вигнанців, біженців (Росія, зокрема, надавала притулок балканським і малоазійським повстанцям, з яких формувалися спеціальні військові підрозділи), а також потенційних союзників у боротьбі із Портою. Таким чином виникла низка військово-землеробських поселень (зокрема, й Слов’яносербія) та Маріупольський грецький округ, що прихистили потенційних союзників російського імператорського двору в просуванні Балканського та Грецького “проектів”. Слов’яносербія виявилася скороминущою відповіддю на виклики часу. Попри те, що господарських очікувань Росії вона не виправдала, свою основну місію – сприяти поваленню влади Османської імперії в Причорномор’ї – вона почасти виконала. На відміну від неї Грецький Маріупольський округ проіснував до епохи Великих реформ і був ліквідований лише тоді, як місія повалення потуги Османської імперії в метрополії була виконана²⁹.

²⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т.ХУІ. – 28 июня 1762 – 1765 гг. – № 11853, № 11879, № 11880.

²⁸ ПСЗРИ. – Т. ХУІ. – СПб., 1830. – С.312.

²⁹ Нагадаємо, що внаслідок національно-визвольної війни 1821 – 1829 рр. Греція здобула незалежність. Першим президентом незалежної Греції в 1830 р. став І. Каподістрія.

Переважна більшість іноземців, що вирішили пов'язати своє майбутнє із Росією, створили в регіоні розгалужену мережу колоній. Колонії мали право на внутрішнє самоврядування³⁰, але підпорядковувалися нормам російського цивільного права. Окружні колоністські начальники призначалися для них з числа росіян. Компактно розташовані колонії об'єднали в колоністські округи – адміністративно-територіальні одиниці, які користувалися автономією у питаннях соціально-економічного і духовного життя. На Півдні України містилася й решта німецьких колоністських округів – Лібентальський, Кучурганський, Молочанський, Бердянський і Маріупольський³¹. Окрему сторінку в історії Південної України складала історія Маріупольського грецького округу³², що цілком розміщувався на теренах сучасного Донбасу.

Внаслідок складних дипломатичних заходів російського уряду наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в регіоні сформувалися численні діаспори європейських етносів, які, щоправда, чимдалі кількісно поступалися українським і російським переселенцям. Становлячи незначну частину населення, вони мали суттєві переваги над лівовою часткою людності: державними та кріпосними селянами. Іноземні колоністи були неоднорідними в соціально-економічному, етнічному, культурному та конфесійному відношеннях. До епохи Великих реформ вони користувалися визначними для свого часу суспільними привілеями та економічними можливостями. Найбільшу проблему колоністських общин становили труднощі з підтриманням доволі високих стандартів культурного життя, збереженням національно-культурних ознак і подальшим прогресуванням етносів в умовах кріпосницької Росії. Переважна частина колоністів не була інтегрована до загальноімперського політичного та культурного середовища, становлячи стан підданих з розмитою ідентичністю. Значна їх частина не виключала можливості повторної еміграції у пошуках більш сприятливих умов життєдіяльності.

Ще більш суперечливого характеру набуло становище єврейської громади, що стрімко зростала в регіоні після встановлення смуги осілости та примусового виселення євреїв з Литви та Білорусі (1804 р.). Оскільки смуга осілости проходила Донеччиною, єврейська складова донецьких містечок зростала

³⁰ Регламентувалося “Інструкціями про внутрішній розпорядок і управління іноземними колоніями”. – Див.: Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799 – 1876 гг. / Под ред. О.В.Коноваловой. – Том 1. Аннотированная опись дел 1799 – 1818 гг. – Одеса, 1998. – С.28.

³¹ Див.: Німці Півдня України: Історія та сучасність. – С.57.; Васик О.В. Метричні книги німецькомовних колоністів Донбасу другої половини XIX – початку XX ст. // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Т. 115. Вип. 102. Історичні науки. – Миколаїв, 2009. – С. 122.

³² Докладніше див.: Якубова Л.Д. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років XX ст. – К., 1999.

доволі стрімко: в 1864 р. вони склали вже 15% городян Бахмуту, на кінець століття їхня частка в населенні міста сягнула 23%, при цьому вони становили 36,4% торговців, 59,1% промисловців міста³³.

Впродовж 1820-х рр. в контексті урядової політики аграризації єврейства на Донбасі виникла низка єврейських землеробських колоній, що поступово розбудовувалися під кураторством і за подобою сусідніх німецьких.

Відлунням колишньої слави українського козацтва була історія Азовського козацького війська. Воно було сформовано 27 травня 1832 р. на базі Дунайського полку, утвореного 1828 р. з нащадків запорожців, які переселилися після знищення Запорозької Січі до Туреччини. Центром його управління була визначена станиця Петровська. До Азовського козацького війська приєднали раніше заселений Петрівський посад, селища Новопетровське й Новоспаське, заселені вихідцями з Чернігівщини. Козаки заснували станиці Микільську³⁴ й Покровську³⁵ та кілька хуторів. Згодом до війська було прилучено Петровський Посад³⁶, с. Новоспасівське³⁷, станицю Стародубську³⁸, засновані переселенцями з Чернігівської губернії. У 1832 р. Азовське козацьке військо нараховувало 1 619 осіб обох статей, впродовж року чисельність війська зросла до 6 000 осіб. У 1834 р. в Азовському козацькому війську налічувалося 971 сімейство у складі 4 945 осіб³⁹.

Головним суспільно-політичним центром тогочасної Східної України, її своєрідною столицею був Бахмут. На відміну від закритого – на той час ще цілком грецького – Маріуполя, в ньому вирувало життя. Відчуваючи потужний культурний вплив Слобожанщини та Харківського університету, місцева еліта намагалася розбудовувати місцеве життя відповідно до сучасних стандартів. 1808 р. тут відкрилося перше народне училище.

Загалом на час проведення реформи 1861 р. на території Маріупольщини і Бахмутського повіту діяло 47 початкових шкіл (з них 15 приватних), в яких навчалося 1 365 дітей і викладали 60 учителів⁴⁰. Не важко помітити, що культурний розвиток регіону відбувався занадто повільним темпом. Відсутність виразних подій у його громадському та культурному житті,

³³ Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII – поч. XX ст.) – С.44–45.

³⁴ Нині смт. Володарське Донецької області.

³⁵ Нині с. Бойове Володарського району Донецької області.

³⁶ Нині с. Новопетрівка Бердянського району Запорізької області.

³⁷ Тепер с. Осипенко Володарського району Донецької області.

³⁸ В наш час с. Стародубівка Першотравневого району Донецької області.

³⁹ Петренко Є.Д. Азовське козацьке військо // Енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 2003. – С. 46.

⁴⁰ Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. – Екатеринослав, 1864. – С. 146, 149, 150.

постатей⁴¹, які б представили регіон на загальноукраїнському чи загальноімперському рівні, була цілком зрозумілою: занадто багато сил піонери донецької цілини витрачали на її освоєння; практично увесь ресурс громад йшов на те, аби пустити міцне коріння в донецький ґрунт. Далеко не всі етнічні громади мали достатній для цього запас міцності. Найбільш позитивним виявився досвід німецьких (зокрема, менонітських) та грецьких колоністів, об'єднаних міцними етноконфесійними зв'язками.

Іноземні колонії в тілі Російської імперії є доволі цікавим історичним феноменом, що ось вже понад двадцять років незалежності робить їх напрочуд принадним предметом дослідження вітчизняних науковців. Слід зазначити, що переважна більшість іноземних мігрантів, попри всі негаразди, пов'язані із освоєнням цілинних степових земель, отримали виняткові умови для соціально-економічної реалізації та збереження автентичних культурних анклавів. Проблеми та здобутки їх інтеграції у суспільно-політичне та етнокультурне життя регіону зокрема, імперії загалом, найбільш увиразнені на прикладі маріупольських греків.

Економічне піднесення першої половини XIX ст. надало грецьким громадам реальні можливості вирішувати докорінні проблеми свого національно-культурного життя. Першим кроком у напрямку задоволення нагальних потреб громад у кваліфікованих, освічених чиновниках, які б, зокрема, обслуговували існування автономного Грецького округу (здійснювали листування, діловодство тощо), вчителів, лікарів, агрономів, безумовно, було відкриття регулярних навчальних закладів. На перших порах свого існування вони втілювали давні сподівання грецьких мігрантів на створення грецької національної школи. Проте невдовзі далася взнаки об'єктивна необхідність вивчення паралельно з грецькою також і російської мови, по-перше, як державної мови; по-друге, як єдиної можливої мови міжнаціонального спілкування. Ледве утворена грецька національна школа відразу потрапила у новий період свого існування, на якому відбувалася боротьба між грецькою і російською мовами за місце в формуванні майбутнього напрямку національно-культурного розвитку маріупольських греків.

На той час якісних змін зазнала також суспільно-політична ситуація і в Україні, і в Російській імперії загалом. За майже півстоліття, що минули з моменту переселення, Луганщина й Донеччина з небезпечних для життя та підприємництва суміжних з Кримським ханатом земель перетворилися на глибокий тил Російської імперії, який завдяки протекціонізму її уряду та відсутності тут кріпосництва отримав такі перспективи економічного розвитку, яких на той час не мала, мабуть, жодна інша територія держави. З іншого боку, величезна імперія стояла напередодні епохальних соціально-економічних

⁴¹ Занадто мало відомими залишаються й насправді знакові постаті, які є уродженцями краю – такі, як Михайло Петренко – автор “Дивлюсь я на небо, та й думку гадаю...”

реформ, які зміцнили тенденції загальної уніфікації всіх її національних і територіальних складових, централізації управління.

Після скасування кріпосництва реформування в сфері прав іноземних переселенців та козацтва стало неминучим. У 1859 р. Грецький округ, в 1865 р. – Азовське козацьке військо⁴², в 1871 р. – німецькі та єврейські колонії підпорядкували громадянському управлінню. Колишні колонії об'єднали у волості, які зберігали свою етнічну однорідність. В 1869 р. був скасований Грецький суд. І, нарешті, в 1874 р. запровадили загальний військовий обов'язок. Таким чином, ліквідацію станових привілеїв колоністів було завершено.

Механізм дії соціально-економічних реформ 1860–1870-х рр., що увійшли в історіографію під назвою “Великих реформ”, та їхні перспективні наслідки були цілковито універсальними і доволі виразно проглядаються на прикладі греків. – 1859 р. Грецький округ підпорядкували громадянському управлінню Катеринославської губернії. Колишні грецькі колонії об'єднали в 11 волостей: Мангуську, Ялтанську, Малоянісольську, Сартанську, Гнатівську, Каранську, Бешевську, Старокерменчицьку, Великоянісольську, Стельську й Анадольську. Починаючи з 1859 р. (відразу після ліквідації Маріупольського Грецького округу), в Маріуполі офіційно дозволили оселятися представникам різних національностей. Співвідношення етнічних груп у місті стрімко змінювалося. Якщо в 1818 р. у Маріуполі, за офіційними даними, проживало два росіянина, в 1843 р. – 6 родин іноземців і два росіянина; то в 1864 р. – вже 106 католиків і 393 єврея⁴³. 1892 р. Маріуполь перетворився на третє місто губернії за чисельністю населення. Найбільшою його частиною була тепер російська “Слободка”. Греки на той час становили лише 22% міських мешканців. Суттєвих змін зазнав і національний склад сільської округи. – 1779 р. питома вага етнічних груп на теренах повіту була наступною: греки – 77,79%, українці – 15,78%, грузини – 5,02%. У 1884 р., коли сільська людність зросла до 161 044 осіб, греки становили лише 34%, росіяни й українці – 50%, німці – 13%, євреї – 3%. На тлі масової селянської колонізації тенденція до зменшення питомої ваги іноземних вихідців у населенні міста й селищ стала визначальною.

Аналіз перебігу та результатів заселення й господарського освоєння Донбасу в XVIII — першій половині XIX ст. свідчить про те, що вони відбувалися двома зовні схожими, але по суті різними шляхами. Урядова колонізація була спрямована на якнайшвидшу інтеграцію цих земель до складу Російської імперії, використання їх вигідного стратегічного положення та величезних при-

⁴² Протягом 1862 – 1864 рр. більшість азовських козаків (1 117 сімей) було вислано на Кубань. Однак переселити всіх азовців царському уряду не вдалося: козаки, які залишилися, були обернені в селянський стан з наділом 9 десятин на особу чоловічої статі. Після скасування Азовського козацького війська на території, яку воно займало, утворили Покровську і Микільську волості.

⁴³ Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь, 1892. – С.81–84.

родних ресурсів в інтересах правлячих кіл держави. Саме внаслідок урядової колонізації сюди потрапила переважна більшість росіян, а також решта етнічних меншин.

Час показав, що в умовах кріпосництва іноземні колонії із завданням прискороного освоєння регіону справитися були неспроможні: відсутність повноцінних товарно-грошових відносин замикала їх у власних межах і ставила на шлях господарської стагнації. Виходу з окресленої ситуації не було: освоєння донецької цілини було пов'язано із низкою випробувань і втрат. Від самих же етнічних груп мало що залежало, оскільки вони, попри пільги, залишалися лише об'єктом державної переселенської стратегії.

Натомість для українського населення регіону, що закономірно складало його більшість, заселення та господарське освоєння регіону органічно продовжувало багатівіковий процес зростання тіла нації, розширення її етнічного ареалу. В зазначений період цей процес внаслідок сприятливої геополітичної ситуації набрав небаченої динаміки, перетворившись на народну колонізацію. Масштаби її рік від року зростали.

Донбас на етапі модернізації Російської імперії (друга половина XIX ст.)

Історія заселення і господарського освоєння території сучасного Донбасу виглядає яскравим унаочненням суперечностей і потенційних можливостей, що отримало суспільство внаслідок непослідовних, половинчастих, але історично прогресивних Великих реформ. Навіть у контексті непересічної історії колонізації Південної України історія післяреформеного піднесення Донбасу виглядає історичним феноменом. Втім, не слід забувати, що феномен цей був на загал позбавлений сусальності, якої він здобув у працях поборників прискороної модернізації. Підносячи промислові досягнення Донбасу, вони абстрагувалися від того факту, що до епохи Великих реформ кріпосницькі та капіталістичні відносини в місцевій промисловості сполучалися найхімернішим чином: засновані 1795 р. Луганський завод та Лисичанський рудник названі І. Кононовим “першими острівцями індустріального суспільства на українській землі”⁴⁴, відкрили двері в нову промислову еру, але новітня техніка поєднувалася з архаїчними суспільними відносинами, виробничий процес відбувався на засадах військової дисципліни і руками закріплених за заводом селян. Інфраструктура не встигала за розмахом промислового будівництва. Працюючи по 12 годин на добу, люди змушені були решту часу тулитися в бараках та землянках. Три великі рудники — Щербинівський, Нелепівський та Північноми-

⁴⁴ Кононов І.Ф. Етнос. Цінності, Комунікація. Донбас в етнокультурних координатах України. – Луганськ, 2000. – С. 113.

китівський, на яких працювали 15 тис. робітників, обслуговував лише один “роз’їзний” лікар. Людей косили сухоти, професійні захворювання. Дитяча смертність сягала 55%⁴⁵.

Реформи 1860–1870-х рр. стали висхідним пунктом руйнування етнічної гомогенності колишніх колоністських округів. Ліквідація автономії німецьких, грецьких, єврейських колоній та включення їх до системи загального державного управління відкрили шлях асиміляційним процесам, що відбувалися в якісно нових соціально-економічних обставинах. Зайвим буде казати, що громади прийняли це як наступ на свої привілеї і порушення умов переселення. Втім, ні про яке зрівняння прав і можливостей колоністів і слов’янського селянства не йшлося.

Час, наданий урядом для адаптації в безводному степу, етнічні громади використали з різним коефіцієнтом корисної дії. І все ж, успіхи іноземних колоністів були очевидними для спеціалістів: вони виразно виділялися на краше на тлі українських і російських сіл.⁴⁶ Однак, досвід іноземних піонерів освоєння донецьких степів не міг бути засвоєний українським та російським селянством: на перешкоді цьому стояла неспівставність наділів українських і російських селян та тягаря повинностей, що вони несли аж до початку XX ст. Власне, ліквідація особливого статусу іноземних колоній не мала історичної альтернативи. Тим часом різючі зміни відбулися не лише в колоніях, а й у загальному контексті їхнього соціально-економічного та етнокультурного існування.

Упродовж кількох десятиріч Донеччина з малоосвоєної околиці Російської імперії, якою вона була ще в першій половині XIX ст., перетворилася на район бурхливого промислового й аграрного розвитку. Відкриті ще за часів Петра I поклади кам’яного вугілля та залізної руди в епоху Великих реформ перетворилися на вирішальний чинник економічної розбудови регіону.

Потужним стимулом збільшення видобутку місцевого вугілля стала Кримська війна (1853–1856 рр.). Внаслідок блокади Одеса й Петербург залишилися без звичних поставок англійського вугілля і змушені були перейти на грушевський антрацит. Слід віддати належне – уряд значно полегшив умови вуглевидобутку, внаслідок чого в стислі строки ліквідував енергозалежність від старих ринків. У повоєнний час цим видом промислу займалися не лише казна й поміщики, а й селяни та козаки. Селяни наприкінці 1830-х рр. давали понад чверть товарного вугілля⁴⁷. Його собівартість на примітивних селянських шахтах становила 1,5 коп. за пуд, відпускна ціна перевищувала 3 коп.⁴⁸ На помі-

⁴⁵ Верменич Я.В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. – С.29.

⁴⁶ Див.: Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Вып. I. – СПб.: тип. В.В. Нусвальда, 1869.

⁴⁷ Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М., 1955. – С.80.

⁴⁸ Описание каменноугольной разработки близ села Успенского в Славяносербском уезде Екатеринославской губернии // Горный журнал. – 1854. – Ч.II. – Кн.IV. – С.84.

щицьких шахтах (Плещеєва, Штерича, Мілорадовича, Масловича, Богдановича та ін.) вироблялося набагато більше вугілля. Впродовж 1851–1861 рр. у районі Лозової Павловки (нині м. Брянка Луганської області) працювала низка поміщицьких вугільних копалень, найбільш відомими з яких були “Ломоватка”, “Краснопілля”, “Сленівка”⁴⁹. Однак до середини ХІХ ст. лише на п’ятьох родовищах (с. Лисичанськ, у маєтку Шидловського в с. Олександрівка, с. Успенка на землі Луганського ливарного заводу, а також Катеринославських та Грушевських антрацитових копальнях) вугілля видобувалося регулярно. Решта шахт працювали чи то сезонно, чи в якості допоміжного промислу.

До кінця 1880-х рр. вугілля, що видобувалося на Донбасі, мало доволі обмежений ринок збуту через відносно дешевизну англійського. До 50% видобутку споживалося казенними заводами (передовсім Луганським), понад 27% – місцевими купцями⁵⁰, незначна кількість – пароплавствами Чорного та Азовського морів. Ситуація докорінним чином змінилася після введення мита на ввезення англійського вугілля.

І все ж основним фактором, що гальмував розвиток вугільної промисловості, було не стільки кріпосництво, скільки відсутність належної інфраструктури, що в разі підвищувало вартість палива⁵¹, робило його видобуток нерентабельним.

У пореформену добу запустилися об’єктивні процеси формування внутрішнього ринку попиту на продукцію важкої промисловості та ринок робочої сили, що звільнялася внаслідок розкріпачення. Втягнення Росії в загальноєвропейську систему обміну та конкуренції загострювало питання конкурентоспроможності імперії. На порядку денному постало завдання прискореної модернізації російського імперського проекту та виведення його на перші щаблі європейської політики.

Імперія гостро потребувала металу. Справа залишалася за малим – зв’язати місця видобутку вугілля, руди та центри їхньої переробки надійними транспортними артеріями, спроможними недорого і швидко доставляти сотні тисяч тонн вантажів. Усього за три десятка років, на кінець ХІХ ст. Україна вийшла на перше місце в імперії за щільністю залізничного сполучення: на тисячу км² площі тут припадало 23,7 км залізниці, тоді як у Центральному чорноземному районі – 22,3 км, Центральному індустріальному – 17,9, Західному – 17,5, Сибіру – 1, на Уралі – 2,2, Далекому Сході – 5 км⁵².

Розбудова транспортної мережі та видобуток вугілля перебували в прямій залежності: кожен десяток кілометрів залізниці сприяв створенню нових шахт і

⁴⁹ Довжук І.В. Промышленный Донбасс в истории развития экономики Украины (2-я половина XIX в.): Дис... канд. ист. н. – К., 1996. – С.55.

⁵⁰ Там само. – С.51.

⁵¹ До розбудови залізниць вугілля перевозили гужовим транспортом, зокрема чумаки. На мажах вони перевозили до 120 пудів.

⁵² Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX – XX вв. – М., 1950. – С.337.

зростанню темпів видобутку⁵³. Залізниця не лише перевозила вугілля – вона сама була величезним споживачем палива. Саме тому наприкінці 1870-х рр. зростає кількість копалень, видобуток яких стрімко наближається до мільйона пудів щорічно з кожної⁵⁴, на відміну від 6 млн. пудів загалом на початку 1860-х рр. Видобуток вугілля прискорювався шаленим темпом: якщо в 1889 р. обсяги видобутку сягнули 189 млн пудів, то всього за десятиріччя (в 1900 р.) – 672 млн пудів. Донбас стає основним постачальником твердого палива в Російській імперії, даючи 68,7% загальноросійського вуглевидобутку.

Від початку нового тисячоліття основним споживачем вугілля стають металургійні підприємства. Наступним постійним споживачем палива стала цукрова промисловість, в якій з другої половини 1860-х рр. відзначалося піднесення. Промисловий переворот в ній завершився в середині 1870-х рр. В 1882 р. на цукрових заводах працювало вже 1 679 парових машин⁵⁵.

В результаті використання нового палива в регіоні на якісно новому рівні відроджувалося солеваріння. У Бахмутській котловині були розвідані найбільші в світі соляні поклади. Дуже скоро місцеве виробництво солі склало 12,3% від загальноімперського. На 1893 р. на солевидобувних підприємствах працювало понад 800 осіб. Життєдайний поштовх до розвитку отримали Слов'янськ та Бахмут. Відкриття цілющих властивостей соляних озер, які з 1827 р. почали рекомендувати лікарі в якості курортів, також сприяло розвитку Слов'янська. В ньому в 1773 р. проживало 3 872 жителі, в 1830 р. – 5 124, а у 1870 р. – вже 11 653.⁵⁶ Швидкими темпами розвивався й Бахмут. У ньому наприкінці XVIII ст. нараховувалося 617 жителів, у 1825 р. – 4 215, в 1840 р. – 6 396, а в 1857 р. – вже 9 197.⁵⁷

Втім подальші перспективи економічного прогресу регіону чимдалі більше асоціювалися передусім із важкою промисловістю. Державні пільги приваблювали сюди підприємців з Франції, Бельгії, Німеччини, Великої Британії, Італії. Їхніми зусиллями наприкінці XIX ст. формувався Південний гірничопромисловий район: тут діяли 300 промислових підприємств, з них – 13 металургійних (що виготовляли 33% загальноросійського обсягу металу). В Горлівці, Дружківці, Костянтинівці, Краматорівці, Юзівці, Харцизьку, Дебальцевому постали

⁵³ Не слід забувати також, що залізниця створювала найбільший для свого часу ринок найманої сили – на будівництві Курсько-Харківсько-Азовської залізниці (концесія С. Полякова), що розпочалося в 1868 р., були задіяні понад 17 тис. робітників.

⁵⁴ Наприкінці 1880-х рр. їх було понад двадцять.

⁵⁵ Там само. – С.87.

⁵⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. – С. 708.

⁵⁷ Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). – С.135., Молчанов В.Б. Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок XX ст.): Інститут історії України НАН України, 2015. – С.78.

машинобудівні заводи. Стрімко розвивалися коксохімічне й содове виробництва. Біля Микитівки виріс найбільший у імперії завод з виробництва ртуті⁵⁸. 61 копальня, що діяла в Бахмутському та Слов'яносербському повітах, на яких були задіяні близько 12 тис. робітників (переважно не місцевих), виробляли продукції на 7 млрд. руб. на рік. Ще до 10 млн. пудів вугілля на рік виробляли селяни на надільних землях у тогочасних копанках. Вуглевидобування та металургійна галузь міцно затверджувалася на позиціях промислових флагманів Донбасу, торуючи йому дорогу в промислову еру. Нова сторінка в історії металургії розпочалася після ухвалення 1866 р. закону, що протегував розвитку залізниць та суміжних галузей промисловості, передовсім тих, що займалися виготовленням рейок.

1868 р. Джон Юз викупив першу концесію на будівництво приватного металургійного заводу у кн. П. Кочубея. Вартість угоди складала 24 тис. фунтів стерлінгів. Початковий акціонерний капітал “Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництв” складав 300 тис. фунтів стерлінгів, розподілених на 6 тис. акцій. На 1900 р. він зріс у чотири рази. Правління знаходилося в Лондоні, відповідальна агенція – в Петербурзі, а головна контора – в Юзівці. Це, слід зауважити, була кампанія із менеджментом, абсолютно не властивим російській імперській традиції.

Від початку підприємство Юза будувалося як комплексне з повним виробничим циклом: до нього входили металургійний завод, копальні та 85-верстна Костянтинівська залізниця, що зв'язала Юзівку із Курсько-Харківсько-Азовською магістраллю. На будівництво останньої Юз, між іншим, отримав трьохмільйонну позику від казни. Аби зрозуміти, яку роль відіграло будівництво Курсько-Харківсько-Азовської та Донецької кам'яновугільної залізниць у становленні дітища Юза, слід перелічити основні об'єкти, створені під час її облаштування: крім майже 500 верств залізничного полотна, робітники збудували 16 мостів, 2 шляхопроводи, 15 паровозних депо⁵⁹, з'єднаних телеграфним сполученням. Спочатку по Донецькій кам'яновугільній дорозі курсували 92 паровози, вагонний парк сягав 2 223 одиниці⁶⁰. 1882 р. ввели в експлуатацію залізничну гілку Оленівка – Маріуполь, що поєднала донецькі копальні із портом, забезпечивши його вихід на європейський ринок.

⁵⁸ Поблизу станції та селища Микитівка гірничий інженер І.М. Міненко відкрив поклади ртутних руд. Оцінивши промислові перспективи родовища, гірничий інженер А. Аубах організував товариство і на його кошти побудував унікальний завод. Через 10 років акціонерне товариство виготовляло вже майже 40 тис. пудів ртуті за рік, половина якої йшла на експорт.

⁵⁹ У Дебальцевому, Ровеньках, Попасній – першого класу, Луганському заводі та Краматорську – другого, Варваропіллі, Микитівці, Хацапетівці, Лисичанську – третього.

⁶⁰ Історія рідного краю (Донеччина з кінця XVIII до кінця XIX ст.). – Донецьк, 2012. – С. 125.

Та зростання залізничної мережі було всього лише частиною загального плану створення імперії Юза. В 1872 р. вступила в дію перша домна, згодом – ще дві; 1873 р. – розпочався прокат рейок; 1879 р. – виплавка сталі; впродовж 1878–1882 рр. запустили чотири мартени і перейшли на випуск сталених рейок. З переходом на криворізьку руду⁶¹ промислові перспективи підприємства зростали, разом із ними навколо містоутворюючого підприємства зростала Юзівка. Якщо в 1856 р. у Ливенському хуторі (місці побудови заводу) було лише дві хати і вівчарня, в 1870 р. – тут мешкало вже 164 особи, в 1879 р. – 303⁶². На 1886 р. значно видозміненою вже була й інфраструктура селища, яке спочатку складалося з 300 будинків та балаганів, збудованих Юзом для працівників. У поселенні було зареєстровано 64 торговельно-промислові заклади: 3 булочні та пекарні, 2 ковбасні, борошняний склад, бійня, 6 кабаків, пивна, будка із зельтерською водою, 3 готелі та постоялі двори, винний склад, 40 лавок, 2 лісних склади, шкіряний та миловарний заклади, а також баня⁶³. В 1913 р. на “Новоросійське товариство” працювало майже 18 тис. осіб. Зважаючи на стартові майже 70 спеціалістів, результат за 43 роки був більш, ніж переконливим.

Наступним з потужних містоутворюючих підприємств став Дружковський металургійний завод, що став до ладу в 1894 р., а 1900 р. вже вийшов на третє місце в Україні по виготовленню рейок. За кілька років після відкриття на одне з найпотужніших підприємств галузі перетворився завод Донецько-Юр’ївського металургійного товариства О. Алчевського, поселення навколо якого з часом злилися, утворивши сучасний Алчевськ. Врешті практика стрімкого розростання населених пунктів міського типу навколо промислових підприємств стала універсальним чинником демографічного розвитку Донбасу. Найбільшими центрами промислової міграції стали заснований на кошти російсько-бельгійського товариства Петровський завод, що запустився 1897 р., бельгійського капіталу – Ольховський завод (1898 р.) та Костянтинівський (1897 р.), німецького – Краматорський завод (1896 р.). На межі тисячоліть стали до праці Макіївський (французький капітал) та Кадіївський (бельгійський капітал) заводи.

Не менш стрімко поселення розросталися навколо транспортних вузлів – передусім залізничних. Найбільшою хлібоперевалочною станцією стала Дружківка, через яку щорічно проходило понад 1 400 вагонів збіжжя. Важливими центрами відвантаження вугілля стали Щербинівка (4 тис. пудів на добу) та Харцизьк (12 тис. пудів).

⁶¹ В 1884 р. вступила в експлуатацію Катеринінська залізниця, що зв’язала Донбас із Криворіжжям, Придніпров’ям та рештою України. 1900 р. Криворізький басейн дав близько половини загальноімперського видобутку залізної руди.

⁶² Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Т.2. – Бахмутский уезд. – Екатеринослав, 1886. – С.229, 231.

⁶³ Там само. – С.234.

В 1890 р. в с. Верхнє (нині – територія м. Лисичанськ) на березі Сіверського Донця російсько-бельгійське акціонерне товариство “Любімов, Сольве і К” заклало Донецький содовий завод, що на 1895 р. посів перше місце в імперії по виробництву соди. В 1899–1900 рр. тут працювало вже понад 900 осіб⁶⁴.

Створення та введення в дію металургійної галузі заклало передумови для створення та розвитку машинобудівної галузі. Першим з успішних підприємств став машинобудівний завод Гартмана в околицях Луганська – згодом найбільший в Європі паровозобудівний завод. Друге життя після реконструкції (1895 р.) отримав колишній Луганський ливарний завод – тепер вже у вигляді казенного патронного заводу.

Освоєння залізрудних родовищ Керченського півострова привело до виникнення наприкінці ХІХ ст. третього осередку української металургії – Приазовського. 1896 р. розпочалося будівництво Маріупольського заводу Нікополь-Маріупольського гірничо-металургійного товариства, а в 1898 р. неподалік постав завод товариства “Російський Провіданс”. За десятиліття вони перетворилися на промислових гігантів із понад дев’ятитисячним робітничим колективом⁶⁵.

Донбас розвивався на передових для свого часу засадах концентрації, інтенсифікації, комплексності. І рівень концентрації виробництва, і рівень продуктивності праці тут у рази перевищували показники Уралу⁶⁶. 12 з 15 заводів регіону мали повний металургійний цикл (виробляли чавун, сталь і прокат). Луганський передільний завод став також і машинобудівним. На межі тисячоліть сформувалися передумови для виникнення монополістичних об’єднань. У 1902 р. розпочало діяльність Товариство для продажу виробів російських металургійних заводів “Продамет”.

На тлі вражаючих досягнень “важковаговиків” донецької промисловості успіхи інших галузей виглядали невиразно, власне, як і повсюди в Україні. – На початковому етапі розвитку перебувала харчова промисловість, представлена трьома галузями: мукомельною, спиртогорілчаною та цукровою. В усіх на кінець ХІХ ст. був завершений промисловий переворот.

В абсолютно нерозвиненому стані перебувала бавовняна галузь. Канатна, шкарпетково-перчаточна промисловість існували у вигляді промислів і давали зарібок мізерній частці населення. На рівні дрібної промисловості, хоча й

⁶⁴ История технического развития угольной промышленности Донбасса. – К., 1969. – Т.1. – С.31–32. – Для порівняння: станом на 1900 р. хімічна промисловість України складалася з 43 невеликих підприємств з 2,1 тис. працівників.

⁶⁵ В 1899 р. на обох заводах працював 8 251 робітник. На рік заводи виробляли продукції на 7 586 774 руб. Загалом же в Маріуполі було зареєстровано 130 промислових підприємств, де працювало 9 683 робітника та вироблялося продукції на 8 467 919 руб. – История Донецкого края в документах и материалах. – Д., 1995. – С.38.

⁶⁶ Див.: Гливиц И. Железодельательная промышленность России. – М., 1911.

відносно потужно в масштабах України, прогресувало виробництво будівельних матеріалів: цегли, черепиці, вапна, алебастру, кахлів, скла, будівельного каміння тощо.

Пореформені диспропорції в розвитку окремих галузей економіки найбільш наочно виявлялися в галузях, безпосередньо пов'язаних із повсякденним споживанням. – 1885 р. на 12 хлібопекарнях України працювало понад 300 осіб⁶⁷, за даними на 1895 р. в маслоробній промисловості були задіяні 4 667 осіб, а в 1900 р. – 1 154. Підприємства кондитерської промисловості на 1885 р. забезпечували зайнятість понад тисячі працівників, на 1895 р. чисельність найманих працівників зменшилася до 786⁶⁸. Власне, як міський так і сільський мешканець (за винятком еліти) споживав продукцію, вироблену в натуральному сільському господарстві, що реалізовувалася передусім через мережу ярмарків та базарів. Ця обставина підспудно гальмувала розвиток інфраструктури міст та міських поселень, що або залишалися напіваграрними за структурою міського господарства, або були занадто залежними від оточуючої сільської округи.

Україна врешті перетворилася на ринок споживання продукції російської текстильної промисловості. За суттєвого обмеження і жорсткого державного регулювання низки галузей (передовсім харчової промисловості й таких, як цукрова, мукомельна та вино-горілчана) внутрішніх стимулів промислового зростання було обмаль. Однобоке зростання капіталістичних відносин у сільськогосподарському секторі у поєднанні з натуральним характером виробництва і нерозвиненістю споживання блокували подальший розвиток соціально-економічних відносин у регіоні і закладали кричущі диспропорції не лише в розміщенні продуктивних сил, а й у етнодемографічну ситуацію в регіоні.

Відаючи належне доволі високим показникам економічного прогресу Донбасу в часи промислового перевороту, все ж не слід їх переоцінювати чи абсолютизувати. Варто зауважити, що грандіозність зростання тут обумовлювалася передовсім низьким стартовим рівнем. Отож, Донбас справді виглядав потужним промисловим велетнем на тлі все ще аграрної України та оплетеного кріпосницькою архаїкою Уралу. Однак, порівнювати його із тогочасними західноєвропейськими аналогами не доводиться: адже світові промислові трендові зони розвивалися не лише в напрямі виробництва продукції та послуг, а й ринку їхнього споживання, інфраструктурних об'єктів, сфери побутового обслуговування та культури. Цей напрям капіталістичного зростання в Донбасі був практично відсутнім. Насправді відстань між Донбасом та його західноєвропейськими “братями” залишалася цивілізаційною в усіх складових: соціальній, культурній, ментальній. Міста та промислові селища зростали наче на

⁶⁷ Довжук І.В. Промышленный Донбасс в истории развития экономики Украины (2-я половина XIX в.). – С.98.

⁶⁸ Там само. – С.99.

дріжджах (згідно з переписом 1897 р. число мешканців Луганська сягало 20 400, Юзівки – 28 076, Горлівки – 7 024, Макіївки – 2 645, Петровського заводу – 3 167, Голубовського рудника – 3 836⁶⁹). Однак, містами в традиційному значенні слова ці новопосталі промислові гіганти так і не стали.

Цивілізаційною ознакою новопосталих промислових центрів була практика дотримання елементарних для тогочасної Європи норм санітарного забезпечення. Найбільш технічно оснащеними й кадровозабезпеченими були спеціалізовані медичні установи на підприємствах з іноземним капіталом. За даними обстежень 1900 р. десяти металургійних заводів⁷⁰, на одне ліжко в лікарнях підприємств припадало пересічно 83,9 робітників. Щоправда диспропорції були суттєвими: на Петровському заводі одне ліжко припадало на 26, а на Юзівському – на 140 робітників⁷¹. Не в останню чергу внаслідок неадекватної уваги промислової адміністрації санітарно-епідеміологічна ситуація в Юзівці через зростаючу концентрацію населення, нестачу питної води та відсутність впродовж тривалого часу лікарні залишалася чи не найскладнішою з усіх промислових поселень: з приходом літа тут поширювалися дизентерія та холера, восени їх змінював черевний тиф, а останній – скарлатина, віспа й зимові інфекційні хвороби. Ситуація почала змінюватися на краще тільки на початку ХХ ст.

Доволі проблем відчувалося і у справі розбудови освіти, зокрема народної. В 70-х роках ХІХ ст. в робітничих поселеннях, зважаючи на попит в освіченій робочій масі, почали відкривати школи для дітей робітників. 1881 р. в Луганську відкрилося Донецьке нижче технічне залізничне училище, 1872 р. – Лисичанська штейгерська школа. 1878 р. розпочало роботу Горлівське гірниче училище. Станом на 1915 р. в регіоні діяло вже 120 фабрично-заводських шкіл, у яких навчалася 24 тис. дітей. Для дітей залізничників у 1911 р. відкрили 14 залізничних початкових училищ. Найбільше навчальних закладів такого роду працювало в Бахмутському і Слово'яносербському повітах⁷².

Земська реформа відкрила широкий доступ до початкової освіти в земських школах – російськомовних – не лише міським, а й селянським дітям. Слід відзначити, що селяни, насамперед колоністи, швидко оцінили перспективи,

⁶⁹ Населенные места Российской империи в 500 и более жителей по данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. (Сведения по Екатеринославской губернии). – СПб., 1905. – С.20.

⁷⁰ Згідно закону 1893 р. лікарні влаштовувалися з розрахунку не менше одного ліжка на 100 робітників.

⁷¹ Маргулов А.Х. Урбанізація Донбасу у 1861–1917 роках: Дис... канд. іст. н. – Донецьк, 2005. – Арк.167.

⁷² Маргулов А.Х. Розвиток медицини та початкової освіти в Донбасі у 1861–1917 роках // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2003. – № 15/16. – С.69–75.

які відкривали ці навчальні заклади перед їхніми дітьми, і взяли активну участь у розбудові мережі народних училищ. У 1868/69 навч. р. в Маріупольському повіті діяли 14 шкіл, де навчалися 594 хлопчики й 49 дівчаток. У 1875 р. налічувалося вже 58 шкіл і відповідно 2 923/71 учнів у них⁷³. У 1882 р. у грецьких селах працювали 25 шкіл (2 645 учнів), у 1889 р. – 24, у 1896 р. – 28 (4 223 учня).

Наслідком самовідданої роботи російських демократів, які у 70-х рр. XIX ст. масово „пішли в народ”, був якісно новий стан культурного життя в сільській місцевості, зокрема в тім, що стосувалося народної освіти. Вже в 1889 р. практично всі діти шкільного віку в грецьких селах були охоплені початковою освітою. Згідно з Першим загальним переписом населення Російської імперії, Маріупольський повіт за рівнем писемності населення посів перше місце в Катеринославській губернії. Що ж до Маріуполя, то наприкінці XIX ст. у ньому на 100 греків припадало 10 учнів, тоді, як у середовищі росіян аналогічне співвідношення становило 100:6, євреїв – 100:3⁷⁴. В 1899 р. в Маріупольському повіті діяли 28 шкіл у грецьких селищах, 35 німецьких початкових навчальних закладів, 7 єврейських громадських шкіл, талмуд-тора та 26 хедерів. Загалом же в Маріупольському та Бахмутському повітах наприкінці XIX сторіччя працювали 408 початкових навчальних закладів⁷⁵.

Натомість середня освітня ланка розбудовувалася повільно. Гімназії лишалися елітарними навчальними закладами, тому й мережа такого роду навчальних закладів була непоказною. В 1872 р. в Бахмуті розпочала роботу перша чоловіча прогімназія, жіноча гімназія прийняла учениць у 1893 р. У Маріуполі в 1876/77 навч. р. розпочали свою роботу чоловіча й жіноча гімназії.

Повсякденне життя донецького обивателя так само не дотягувало до бурхливого і насиченого суспільно-політичними та культурними подіями життя великих імперських центрів. Перші друкарні в регіоні відкрилися в 1870-х рр. (1870 р. в Маріуполі, 1872 р. в Бахмуті). Перша книжка – збірка віршів М. Чернявського “Донецькі сонети” – побачила світ в 1898 р. Перша газета – “Маріупольський справочний листок”, що майже цілком складалася з рекламних оголошень – вперше вийшла 1899 р. У 1880-х рр. з’явилося й перше фотоательє Юзівки (Б. Стесіна). Впродовж наступного десятиріччя відкрилися ще кілька – А. Матюкіна, братів Клейман, П. Кривошей, М. Ромма, М. Іцковича та ін., вони приносили на той час неабиякі прибутки. Отож, попит на подібного роду послуги та насичене подіями дозвілля був. Однак варто зазначити, що організувати повноцінне культурне дозвілля на постійні основі ентузіастам цієї справи впродовж років не вдавалося.

⁷³ Бацак Н.І. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов’я (XVII – XIX ст.). – К., 1998. – С.105.

⁷⁴ Мариуполь и его окрестности. – С.81–84.

⁷⁵ Історія рідного краю (Донеччина з кінця XVIII до кінця XIX ст.). – С. 240.

Кілька спроб налагодити театральне життя в Маріуполі (1847 р. тут розпочала виступи театральна трупа В. Виноградова, згодом відкрився театр купця Н. Попова) не мали успіху. Перша професійна трупа і стаціонарний театр у краї з'явилися 1878 р. завдяки старанням Василя Шаповалова. Наприкінці ХІХ ст. сюди на гастролі приїздили знані по всій Україні трупи. Втім такого роду події залишалися рідкісними спалахами на тлі рутинного маловиразного провінційного життя. Культурна програма переважної більшості мешканців регіону обмежувалася відвідинами міських садів, де улаштовувалися виступи духових оркестрів, хорів, циркових балаганів. Робітнича маса віддавала перевагу розвагам іншого гатунку: вихідці з сіл гуртувалися в земляцтва, що єднали їх не лише на роботі, а й під час відпочинку. Улюбленою розвагою нещодавніх селян були кулачні бої, що влаштовувалися по вихідних днях. Не стояли пустою кабаки й трактири, де шахтарі пропивали зароблені тяжкою працею гроші.

І все ж, від початку ХХ ст. попри всі негаразди, економічну кризу та соціальні тертя регіон загалом, Маріупольщина зокрема, впевнено крокували шляхом просвітництва. В 1910 р. лише в Маріуполі діяло 11 парафіяльних і міських шкіл, 4 приватні школи, 2 державні й 2 приватні гімназії, приватне реальне училище, духовне й технічне училища, приватна музична школа⁷⁶. Загалом у повіті працювали 135 шкіл, із них – по грецьких селах 59, у 12 з них [сіл – *Авт.*] були відкриті двокласні училища⁷⁷. 34% населення Маріупольщини (саме такою була частка греків у складі жителів повіту) давали більше половини – 51% – учнів початкової школи. Як наслідок, рівень писемності маріупольських греків – 29,8% – був одним з найвищих в українських губерніях Російської імперії. Ще більш високу сходинку посідали німці: в німецьких повітах Катеринославської губернії рівень писемності сягав 60,3%, у містах губернії – 73,2%. Виняткові для свого часу показники писемності демонстрували меноніти: чоловіки – 73,6%, жінки – 73,8%⁷⁸.

На початку ХХ ст. в Бахмуті працювали 4 гімназії, реальне, ремісниче і духовне училище, приватні, церковно-парафіяльні і народні училища та школи. Видавалося кілька газет: “Донецкое слово”, “Бахмутская жизнь”, “Бахмутская копейка” і щоденна “Народная газета”. Однак поволі Бахмут втрачав лідируючі позиції не лише в господарському, а й культурному та суспільно-політичному житті краю. Першу партію все більш виразно відігравав потужно прогресуючий Маріуполь з його міжнародним портом, великими металургійними заводами, новопосталою робітничою аристократією, регіональними осередками низки політичних партій. У переддень революції, 1915 р. по грецьких

⁷⁶ Мариуполь и его окрестности. – С.445.

⁷⁷ Отчет Мариупольской земской управы за . – Мариуполь, 1911. – С.59.

⁷⁸ Грамотність етносів у 1897 р. по губерніях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pollotenchegg.livejournal.com/97830.html>;

селища Маріупольщини діяло 55 шкіл, 6 двохкласних училищ, 10 міністерських, при школах – 20 безкоштовних народних бібліотек. На жаль, приклад Маріупольського повіту та Маріуполя як його адміністративного, виробничого, торговельного і культурного центру не був типовим для Донбасу загалом. В промисловому його осерді ситуація була значно менш привабливою, хоча розвиток промисловості об'єктивно вимагав освіченої робочої сили.

Напрями змін регіональної спільноти в капіталістичну добу

Результати промислового ривка Донбасу за неповні сорок пореформених років були більш ніж вражаючими: загалом у 1900 р. в донецькому краї працювало близько 300 підприємств різних галузей промисловості (на них були задіяні близько 170–175 тис. робітників, з яких понад 80% становили гірники та металурги). На початок XX ст. з 17 потужних металургійних заводів, що діяли на Півдні України, 12 знаходилися в Донбасі. За період з 1872 р. по 1900 р. за участю інвесторів із Франції і Бельгії було створено 16 акціонерних кам'яновугільних підприємств. Донбас став безперечним лідером з виробництва соди й ртуті. Залізнична мережа була чи не найрозвинутішою в імперії. З року в рік зростали показники щільності населення. Втім, за безперечними успіхами стрімкої капіталістичної модернізації, з не меншою очевидністю вимальовувалися породжувані нею проблеми. Ціна надшвидкої індустріалізації була чималою.

Негативний відбиток на напрям соціального життя регіону від початків його стрімкого господарського підйому накладала та обставина, що нові промислові осередки України були “заточені” на виробництво продукції важкої промисловості. Переважна більшість ливарних заводів працювала на розвиток і розбудову залізничної мережі. Залізниця у свою чергу була складовою промислового сектору і практично не використовувалася для обслуговування потреб населення.⁷⁹

Товари масового вжитку промисловістю практично не випускалися: рейки, гірничодобувне обладнання, верстати, будівельні матеріали, значно меншою мірою – сільськогосподарські знаряддя – ось і весь набір продукції. Спроби налагодити випуск предметів масового вжитку не мали успіху. Скажімо, склади Луганського ливарного заводу були переповнені фігурками з чавуну, що не знаходили збуту. І проблема полягала не лишень у тім, що чавун був невисокої якості, а в тому, що споживчий ринок формувався занадто повільно.

Парадокс соціального життя Донбасу полягав у тім, що гігантськими стрибками рухалися у промислову еру лише густонаселені міста. Промисловий переворот, електрифікація та телефонізація міст і шахтних управлінь, театри й друкарні, публічні сади та приватні гімназії міст дисонували із патріархаль-

⁷⁹ З цього приводу див., зокрема: А. Бунин. В огне // Открытие страны огня: Произведения русских писателей о Донбассе. – Донецк: Донбасс, 1984. – С.153.

ністю та архаїкою сільської місцевості, де покрівлі були на загал солом'яними, посуд – глиняним, ворота й двері опиралися на дерев'яні петлі, а щорічний виїзд на ярмарок залишався найважливішою культурною подією.

Зародження, зростання і розповсюдження ознак новітньої капіталістичної культури було чітко прив'язане до промислового ландшафту і вже впродовж ХІХ ст. набуло гніздового характеру. Острівці цивілізації в її Московсько-Петербурзькому чи європейському розумінні складалися лише навколо великих промислових об'єктів чи в повітових містах, де діяли земства. Варто зауважити, що процес організації земств розгортався повільно і деінде розтягся на п'ятнадцять років. Катеринославське губернське та Бахмутське повітове земства створили в 1866 р., а Маріупольське повітове “запустили” в 1869 р.⁸⁰ Їхня діяльність цілковито залежала від економічної потуги земського центру та його еліти. Так, скажімо, Маріупольське, попри пізніший час утворення, доволі швидко перетворилося на впливову суспільну силу⁸¹ внаслідок того, що місто було важливим торговельно-промисловим центром та мало впливову грецьку еліту⁸². Натомість роботу Бахмутського повітового земства навіть у загальних рисах важко було порівнювати із Маріупольським. У Луганському гірничому окрузі найбільшим поселенням (понад 11 тис. осіб) був Луганський завод. Тут навіть у часи занепаду самого підприємства працювали великий шпиталь, Луганська та Лисичанська школи. Натомість округа залишалася в традиційному для імперії становищі.

Гніздовий характер розвитку промисловості позначався на тенденціях прогресування міст регіону. Маріуполь⁸³, Луганськ та Юзівка⁸⁴ перетворилися на промислові “гіганти”. Найбільші в минулому міста регіону, історичні центри

⁸⁰ 1870 р. розпочала свою діяльність Маріупольська міська дума.

⁸¹ На кінець ХІХ ст. в Маріупольському повіті діяли 5 земських лікарень, 19 фельдшерських пунктів у грецьких волостях. Медичну допомогу та ліки греки отримували безкоштовно. На кошти міста утримувалася лікарня на 20 палат, богадільня та субсидувався нічліжний будинок. – Див.: *История Донецкого края в документах и материалах.* – Д., 1995. – С.38.

⁸² На Маріуполь припадала лєвова частка купецтва Донбасу. Греки міцно тримали першість у торговельних справах міста. Хлібна торгівля регіону перебувала в руках відомих далеко за межами Маріупольського повіту І. Лікарі, В. Пічахчі, Л. Псалти, К. Кечеджи та ін.

⁸³ В 1892 р. в Маріуполі проживало 17 тис. мешканців, 1897 р. – 31 тис., 1900 р. – 57 431 (причому лише 26 тис. були корінними мешканцями, решта – приїшлими), 1914 р. – близько 58 тис., а в 1918 р. – вже 110 008, з яких 57 067 були росіянами, 20 831 – українцями, 15 388 – євреями, 7 113 – греками, решта – представниками інших національностей. Місто було привабливим для заробітчан. Щороку сюди прибувало 9 – 12 тис. мігрантів. – Див.: Молчанов В.Б. *Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (ХІХ – початок ХХ ст.).* – С.95, *Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область.* – С. 392.; *Державний архів Донецької області (ДАДО), ф. Мікрофільмів, №1136, 1173.*

⁸⁴ На 1870 р. в Юзівці проживало 164 мешканця, через два роки – 858, в 1884 р. – 5 494, в 1897 р. – 28 076, в 1910 р. – 48 тис., а напередодні Першої світової війни – близько 70 тис. осіб. – Див.: *Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область.* – С. 78–81.

колонізації – Слов’янськ, Бахмут, Старобільськ, Слов’яносербськ навпаки – не могли похвалитися бурхливою господарською динамікою. Та попри виразні регіональні відмінності тенденція урбанізації Донеччини та Луганщини по завершенні промислового перевороту стала визначальною.

За даними перепису 1897 р. у Бахмутському повіті мешкало 322,5 тис. осіб, у Маріупольському – 254 тис., у Слов’яносербському – майже 175 тис. Демографічних диспропорцій у розміщенні населення, враховуючи розміри повітів, практично не спостерігалось. Щоправда, повіти суттєво відрізнялися за етнонаціональною топографією населення: на тлі фактичної етнічної гомогенності Старобільського повіту (українці тут становили 83,4% населення) Маріупольський виглядав своєрідним “ноєвим ковчегом” – тут були представлені кілька великих груп неслов’янського населення (греки (19%), німці (7,5%), татари (6%), євреї (4%))⁸⁵, що проживали компактними громадами, а також низка представників найрізноманітніших національностей, які замешкували міста й робітничі поселення – Юзівку, Єнакієве, Макіївку, Алчевськ, Краматорськ, Дружківку, Кадіївку. За чисельністю населення вони давно випереджали “історичні” міста. Однак, за основу визначення адміністративного статусу поселення брали не характер занять населення, а наявність міського управління. Разом із небажанням підприємців зв’язувати себе зобов’язаннями із органами міської адміністрації та громадянського самоуправління ця обставина гальмувала розвиток суспільно-політичного життя в поселеннях. Прагнення зберегти цілковитий контроль над робітничою людністю, мінімізувати витрати на її соціалізацію, громадське та культурне виховання доволі швидко боляче відгукнулося власникам донбаських промислових гігантів, коли вона через свою політичну неписьменність та громадянську безвідповідальність стала легкою здобиччю політичних радикалів.

Цілком інтернаціональний склад інвесторів⁸⁶ Південного гірничо-промислового району практично не впливав на соціальну сферу новопосталих навколо виробництв робітничих поселень. Про враження, яке вони справляли на іноземців, напише згодом Г. Куромія⁸⁷. Українців таке існування не приваблювало. Більшість робочої сили копалень та промислових підприємств становили сезонні робітники – малоземельні чи безземельні селяни російських губерній: кочуючи в пошуках роботи, вони долали пішки сотні кілометрів,

⁸⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Екатеринославская губ. – Т. XIII. – СПб., 1904. – С. 2 – 3.

⁸⁶ Німцями за походженням були Гартман, Д. Шершевський, Фарке. Бельгійці активно інвестували в металургію та машинобудування (А. Неу та Е. Боссе). Найбільш потужною була французька складова – Дарен, Боннардель та А. Фредерікс.

⁸⁷ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння. – К., 2002. – С. 34–35.

переносячи з місця на місце холеру, віспу, дизентерію, сухоти й заражаючи один одного у бараках, що вкрай ускладнювало епідемічну ситуацію в робітничих селищах.

Розбудова залізничної мережі, що зв'язала південноукраїнські порти з хліборобними губерніями, значні іноземні капіталовкладення в Донбас та Криво-ріжжя започаткували епоху трудових міграцій, яка змінила етнічне обличчя низки регіонів до невпізнанності. Промисловий бум на південному сході України суттєво підвищив загальний промисловий потенціал України, однак, не був позбавлений внутрішніх диспропорцій та суперечностей: промисловість регіону виконувала функції постачальника сировини та енергоносіїв, робоча сила сектору рекрутувалася переважно в промислових центрах Росії.

У дореформену добу в промисловості регіону широко застосовувалася праця засуджених, кріпосних та державних селян, приписаних до заводів разом із населеними пунктами, в яких вони мешкали. Однак, вона була неефективною. Ознаки промислового буму, що увиразнилися між 1870–1900 рр., загострили питання поповнення ринку робочої сили. Власні трудові ресурси регіону були явно недостатніми для того, аби забезпечити ними стрімко зростаючий промисловий сектор: по-перше, колонізація регіону все ще тривала; по-друге, внаслідок достатньої кількості земель тут не було надлишку робочої сили в сільськогосподарському секторі; по-третє, стрімкий розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві на тлі доволі високих норм землекористування створював додатковий попит на робочу силу (хоча й переважно сезонний⁸⁸) і в сільському господарстві⁸⁹. Отож, робочу силу для промисловості довелося “експортувати”. Донорами трудових ресурсів стали аграрно перенаселені губернії як України, так і Росії.

⁸⁸ Так, тільки у Бахмутський повіт 1900 р. прибуло 10 646 сільськогосподарських найманих працівників з українських та російських губерній. В грецьких волостях майже 40% господарств використовували найману працю оскільки земельні ділянки перевищували 30 дес. на господарство, а жіноча праця в полі не використовувалася.

⁸⁹ В пореформену добу колоністські господарства, передусім німецькі та менонітські, виступили своєрідними локомотивами потужного розвитку капіталістичних відносин у сільськогосподарському секторі. (Цьому сприяли значні, порівняно із пересічними по імперії, норми землекористування. Так, скажімо, в Маріупольському повіті в 1886 р. на один німецький двір припадало 35,2 дес. землі, грецький – 28,2, козацький – 19,4, єврейський – 18,6, колишніх державних селян – 13,2, колишніх поміщицьких селян – 9,6 дес. Для того, аби повнотою розуміти специфіку розвитку Маріупольщини, слід взяти до уваги також питому вагу окремих етнічних груп у її населенні. Частка німців сягала 6,7%, греків – 36,1%, козаків – 6,6%, євреїв-землеробів – 1,6%, колишніх державних селян – 45,8%, колишніх кріпосних – 3,2%. – Див.: Земцов Н. Краткий обзор экономического положения населения Мариупольского уезда: Сборник статей. – Екатеринослав, 1905. – С.3–7.) Їхній внесок у розвиток капіталістичних відносин в сільськогосподарському секторі був, без перебільшень, визначним. Не випадково, саме на прикладі колоністів Таврійської губернії, розвиток капіталізму в Росії досліджували В. Постников та В. Ленін.

З середини 1880-х рр. внаслідок вичерпання вільних земель під заселення та різкого зростання цін на неї, в структурі міграції на Донеччину та Луганщину домінуюче місце посідала індустріальна колонізація. За пореформене півсторіччя на теренах Луганщини та Донеччини з'явилося 157 нових населених пунктів, однак лише Юзівка та Горлівка були засновані від початку як промислові поселення. За чотири десятиріччя між 1858 та 1897 рр. людність Донбасу зросла з 700 767 до 1 463 109 осіб (51,7%). Якщо на кінець XIX ст. мігранти в структурі місцевого населення становили близько 15%, то на 1906 р. їхня частка перевищила 25% (мова йде лише про офіційно зареєстрованих мігрантів – Авт.).

Станом на 1892 р. 80% робітників Юзівки були прийшлими з Московської губернії. В 1897 р. з 425 413 заводських робітників українських губерній 42% були народжені поза кордонами України. Українці поволі нарощували свою присутність у містах: попри те, що на час перепису 1897 р. чисельність мешканців міст українських губерній зросла більш ніж удвічі, українці становили 30% міщан, росіяни – 34%, євреї – 27%⁹⁰. Частка німецьких уродженців серед робітників Облaсті Війська Донського сягала 70,6%, пересічно по Катеринославській губернії – 72,6%, в Бахмутському повіті – 75%⁹¹. Якщо в цілому в населенні регіону безроздільно домінували українці, то в складі робітництва гірничої промисловості за даними загальноросійського перепису населення переважали росіяни – 74%. У металургійній промисловості вони склали 69%⁹². За чотири пореформені десятиріччя чисельність робітників, задіяних на промислових підприємствах, зросла в 30 разів. На межі тисячоліть на Донбасі виросло перше покоління професійних пролетарів. Втім, переоцінювати чи осучаснювати тогочасні процеси не варто.

Щоб повноцінно розуміти специфіку описуваної нами етнодемографічної ситуації, слід звернути увагу на таку деталь: впродовж 1870–1880-х рр. вугільна промисловість Донбасу обслуговувалася переважно сезонними працівниками. Формування постійного складу робітництва в донбаській промисловості завершилося лише на початку XX ст.

Не менш суттєвим був приток мігрантів і до аграрного сектору. В цьому міграційному потоці українці (вихідці з Харківської, Чернігівської та Полтавської губерній) становили більшість. Всього з українських губерній прийшло на Схід України (без міст) 37 369 осіб, з них 20 642 осіли в Бахмутському повіті. Основна маса російських селян прибула з Курської, Орловської та

⁹⁰ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття. – К.: Основи, 1997. – С.64–65.

⁹¹ Антоненко М.І. Заселення Донбасу: соціально-економічні та етносоціальні аспекти (середина XIX – початок XX століття): дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1994. – С.20.

⁹² Михненко А.М. Історія Донецького басейну другої половини XIX – першої половини XX ст.: дис... д-ра. іст. н. – Дніпропетровськ, 2002. – Арк.74.

Тулської губернії. Загалом з центральних російських губерній переселилось у Донбас 36 610 осіб, левова частка їх також осіла у Бахмутському повіті⁹³. Помітна кількість селян переселилася з Білорусі (4 535 осіб) та з країн Балтики (976 осіб).

В переважній своїй масі це були малоземельні селяни, що скористалися можливостями, наданими Правилами 31 березня 1867 р.⁹⁴ Вони склали проша-рок малоземельного селянства і згодом впродовж десятиріч конфліктували з приводу земель із колоністами. Питома вага таких поселенців зростала й надалі, незважаючи на заборону самовільних переселень на початку 1880-х рр. Обсяг міграцій сягав до 40 тис. осіб на рік⁹⁵.

Незрівнянно бурхливіші міграційні процеси охопили промислові поселення. Питома вага мігрантів у населенні найбільших міст Донеччини та Луганщини постійно зростала, що знайшло своє відображення в матеріалах Всеросійського перепису.

Структура населення міст Східної України (1897 р.)⁹⁶

Міста	Загальна кількість населення	Місцеві жителі	Вихідці з місцевих повітів	Вихідці з інших губерній імперії	Вихідці з інших держав
Бахмут	19 316	14 202	866	4 147	101
Маріуполь	31 116	13 930	3 805	13 033	328
Слов'яносербськ	3 122	2 738	117	265	2
Луганськ	20 404	12 916	3 202	4 221	65
Слов'янськ	15 792	13 335	637	1 786	34

Міста із прогресуючою промисловістю виступали реципієнтами робочої сили, що в переважній своїй масі прибувала з інших губерній. Наприкінці ХІХ ст. вже близько 70% мігрантів працювали у Донбасі постійно. Найбільш активним, як переконливо доводять дослідження останніх років, був рух російського населення. Частка росіян у середовищі мешканців промислових районів Донбасу у пореформену добу зросла від 13,5 до 24,2%. За даними перепису

⁹³ Пашина Н.П. Формування етноструктури Донбасу в контексті соціально-економічних перетворень краю пореформеного періоду (1861 – 1900 рр.): Автореф. дис... канд. іст. н. – К., 1997. // cheloveknauka.com/formirovanie-etnostruktur...

⁹⁴ Бойко Я. Заселение Южной Украины. 1860 – 1890 гг. – Черкасы: “Сіяч”, 1993. – С.64.

⁹⁵ Там само. – С.68.

⁹⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Екатеринославская губ. – Т.ХІІІ. – СПб., 1904. – С.2–3; Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Харьковская губ. – Т.ХLVI. – СПб., 1904. – С. 2–3.

1897 р. у гірничозаводській промисловості Донбасу росіяни складали 74%, українці – 22,3%; у металургії росіян було 69%, українців – 31%⁹⁷. Доволі помітними в когорті промислових робітників були етнічні групи білорусів, поляків та євреїв. Приток іноземних спеціалістів, що відіграли визначну роль у створенні промислового потенціалу Південного гірничо-промислового району, став відчутним вже наприкінці XIX ст. Перепис 1897 р. зареєстрував на теренах регіону турок, французів, вірменів, англійців⁹⁸.

Підсумовуючи виклад доволі суперечливої історії формування етнічної структури Донбасу, слід зауважити, що в пореформену добу вона перебувала під потужним впливом кількох факторів. По-перше, розпочався демонтаж станової системи імперії. Неподоланні раніше мури між станами стали проникними. Пореформені часи перетворилися на епоху, як кажуть зараз, відчинених соціальних ліфтів, що відкрили шлях у політику, економіку, науку низці вихідців з непривілейованих верств. Рух різночинців у місцевих етнічних громадах був доволі помітним і приносив відчутні результати: земства, їхні освітні та медичні установи стали полем діяльності когорти просвітителів, що заклали підґрунтя майбутнього національного відродження. По-друге, іноземні колонії на той час зайняли на загал оборонну позицію, намагаючись призупинити наступ держави на права та привілеї, гарантовані умовами переселення. Ця позиція не мала історичних перспектив і поволі сходила нанівець під впливом економічних факторів. “Пшенична лихоманка” змусила не лише хазяйновитих німців, а й неквапливих греків подивитися на світ під новим кутом зору. Капіталізація сільськогосподарського сектору визначила його майбутнє. Втім аж до 1917 р. всі селянські етнічні громади розвивалися в умовах етнокультурної замкненості: збереження не лише етносу, його генофонду, традицій та духовної культури, а й національного земельного фонду, як їхньої економічної підоснови, виступало основним завданням традиційних громад. З цієї ж самої причини замкненими в межах власних громад залишалися українські та російські селяни, що облаштовували нове життя. Загалом же село лишалося оплотом традиційності в усіх її етнічних формах, щоправда, традиційності, що вступила до завершальної фази свого існування.

Не варто спрощувати тогочасну ситуацію, схилиючись чи то до більшовицьких/необільшовицьких, чи то до позитивістських висновків. Етнічна поселенська структура Донбасу виглядала доволі строкато: лютеранські та католицькі колонії були розкидані в межиріччі р. Мокрі Яли та її притоку, вони межували з Азовським козацьким військом; на теренах колишньої Слов’яно-

⁹⁷ Пашина Н.П. Формування етноструктури Донбасу в контексті соціально-економічних перетворень краю пореформеного періоду (1861–1900 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1997. // cheloveknauka.com/formirovanie-etnostruktur...

⁹⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. XIII. – Екатеринославская губ. – СПб., 1904. – С.172–175, 180–183, 192–197.

сербії в колишніх ротах, поволі асимілюючись, жили нащадки сербів, волохів, молдаван, болгар і чорногорців; навколо Маріуполя та неподалік Юзівки розкинувся доволі щільний ареал компактного розселення маріупольської грецької громади (що у свою чергу складалася з двох майже рівних чисельністю субетнічних груп: еллінів та урумів); поруч із ними впродовж 1846–1850-х рр. уряд влаштував 17 колоній євреїв-землеробів; українське населення переважало в північно-західній частині регіону на місці старовинних запорозьких паланок; росіяни компактно мешкали в Слов'яносербському, Бахмутському та Павлоградському повітах, а також на землях Війська Донського у Маріупольщині.

Механічне перерахування основних етнічних складових населення Донбасу, звичайно є доволі актуальним. Втім, воно неспроможне дати відповіді на низку важливих питань по суті, оскільки взаємини, що виникали між ними в процесі співжиття та взаємодії, виходили за межі простого культурного обміну чи асиміляції. Одне зрозуміло, кількісне домінування українців аж ніяк не забезпечувало їм не лише культурного домінування, але й достатнього для власного етнозбереження впливу. Беззастережне панування російської мови, як мови офіційного спілкування та освітніх установ у регіоні, аж ніяк не означало русифікації низки місцевих етнічних громад. Русифікація лише розпочиналася навіть у середовищі багатонаціонального колективу різночинської інтелігенції (це яскраво ілюструє історія грецького, німецького, єврейського просвітницького рухів). Обопільне існування і доволі тісне виробниче спілкування низки етнічних громад як міста, так і села обмежувалося сферою трудових процесів і не викликало ще скільки-небудь помітних зрушень у матеріальній і духовній культурі традиційних громад, що родичалися, спілкувалися у власному – доволі вузькому колі.

Інтенсивні процеси так званого культурного обміну в сфері духовної культури на загал зачепили лише два соціальні шари і набули неспівставного характеру і форм. По-перше, досить широко вони захопили землевласників і підприємців, що об'єднали свої зусилля у справі переобладнання державного організму на нових соціально-економічних засадах. Створювані з цією метою сімейні союзи стали основою формування правлячої еліти оновленої Російської імперії, що, у свою чергу плекала нову, позанаціональну, за своєю суттю – імперську – культуру. По-друге, на протилежному полюсі перебував прошарок новостворюваного робітництва, що, як неспростовно доведено російськими, радянськими, вітчизняними і закордонними дослідниками, в своїй переважній масі складався з російських селян, які не мали в місцях виходу засобів до існування. На підприємствах Донбасу вони були поставлені в такі умови існування, що говорити про будь-який культурний обмін, не доводиться. Ця спільнота стала осередком маргіналізації та об'єктом нещадної експлуатації. Перебуваючи в таких обставинах аж до 1917 р., вона акумулювала руйнівний потенціал ненависті як до іноземних інженерів та спеціалістів,

що працювали поруч із ними на підприємствах, але фактично жили в “паралельному світі”⁹⁹, так і до правлячої еліти, подібність до якої обмежувалася розмовною мовою.

Так, наприкінці XIX ст. російська мова перетворюється на мову міжетнічного спілкування в Південній Україні. Жодна з мов, що існували тут, не спроможна була конкурувати з нею, оскільки вона була мовою державних структур, земських навчальних закладів, науки, преси, високої культури. Мови етнічних громад поволі витісняються на периферію побутового вжитку. За культурами етнічних меншин міцно закріплюється тавро меншовартісності. Низка етнічних громад втрачають національну писемність (так було зокрема з маріупольськими греками¹⁰⁰). Окремі існують, не маючи писемної традиції (молдовани, гагаузи, цигани тощо). Асимілятивний тиск російської культури прискорює розмивання нечисельних міських громад. На початок XX ст. питання етнокультурного виживання дисперсного населення набуває надзвичайної гостроти.

Втім не лише в середовищі етнічних меншин відчувався брак виразного усвідомлення власних проблем. Не менш проблемну ділянку етнокультурних взаємин на Луганщині й Донеччині та в їх промисловому осерді становили українсько-російські взаємини. Залучення українського етнічного компоненту до сфери впливу імперського етнічного ядра було завданням державної ваги. Триєдине етноядро було конче потрібне царату в імперську епоху – саме воно забезпечувало переконливу асимілятивну більшість Російської імперії. Воно ж залишалося невичерпним джерелом управлінських, культурних, воєнних кадрів – найчисельнішої в Європі бюрократичної армії, що тримала залізною рукою інородські й тубільні околиці імперії та асимілювала дисперсні меншини. Однак, не варто забувати, що самі росіяни на той час не були повноцінною нацією (це, зокрема, проявлялося й у розмитості уявлень про межі російського/українського/білоруського народів).

Ця обставина залишається мало зрозумілою як вітчизняним, так іще більшою мірою закордонним науковцям, які повсякчас наголошують на непоказному рівні національної свідомості як у середовищі російських робітників, прийшлих у Донбас, так і місцевого українського селянства. Що стосується російських робітників межі XIX – XX ст. варто пам’ятати, що національної

⁹⁹ Низка відомостей свідчать, що ставлення іноземців до робітників, власне, було суто колоніальним, як до тубільців Індії чи Алжиру. Навіть майстри, через яких власники та інженери спілкувалися із гірниками, рідко говорили російською мовою. Словарний запас “погоничів” робітництва часто обмежувався брудною лайкою. Побиття та приниження гірників було звичайною справою. – Див.: Студенна-Скруква М. Український Донбас. Обличчя регіональної ідентичності. – К.: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2014. – С.237.

¹⁰⁰ Маємо на увазі втрату новогрецької писемної традиції в будь-якому з поширених у Греції видах: кафаревуси чи димотики. Маріупольські діалекти, ймовірно, вже в Криму розвивалися поза впливом грецької писемної культури, а за умов ізоляції Грецького автономного округу оформилися як безписемні мови.

свідомості в сучасному розумінні у них на той час не було і не могло бути. І справа полягала передовсім не у тому, що вони нещодавно прийшли з села, а в тому, що в селі національна свідомість на той час ще не сформувалася. Селяни тільки-но перестали бути кріпаками, отримали прізвища, перестали продаватися на рівні з худобою – про яку національну свідомість в їх середовищі могла йти мова? Звичайно, процес її формування під дією промислового розвитку вже був запущений, але для його повноцінного розвитку потрібні були десятиріччя.

Розмитість ментальних етнічних кордонів та революційно-демократичне піднесення другої половини XIX ст. тим часом стали основою формування якісно відмінної від офіційної імперської культурної реальності, що увиразнювалася найнесподіванішим чином, але не в селянському середовищі: у 80-х рр. XIX ст. у селі Олексіївці Слов'яносербського повіту завідував земською школою Б. Грінченко – український письменник, упорядник “Словаря української мови”; тим часом Луганськ дав російській культурі письменника, діалектолога, етнографа, укладача “Толкового словаря живого великорусского языка” В. Даля; уродженцями краю були В. Гаршин і М. Чернявський; надбанням всесвітнього мистецтва стала творчість грека А. Куїнджі. Край активно, хоча й не завжди результативно, шукав свою індивідуальність, свій суспільний та культурний “почерк”. Яскравим унаочненням тогочасних пошуків обличчя “царства вугілля й металу” стала прикраса павільйону Новоросійського товариства на промисловій і художній виставці в Нижньому Новгороді (1896 р.) – унікальна пальма, виготовлена із частини рейки ковалями-умільцями Юзівського металургійного заводу О. Мерцаловим і Ф. Шкариним – так звана “пальма Мерцалова”, що залишається символом Донеччини.

Водночас епоха Великих реформ стає політичною платформою потужного економічного піднесення Донбасу. Відсутність тут пережитків кріпосництва, ринок особисто вільної робочої сили, фермерські за своїм змістом багатопрофільні багатоземельні колоністські господарства, потужні іноземні інвестиції, прискорений розвиток акціонерних товариств і банківської мережі разом зі створенням земств та їхньою наполегливою працею щодо соціальної розбудови заклали підвалини процесу, який сміливо можна назвати “донецьким соціально-економічним дивом”.

На відміну від решти регіонів України, переможна хода нових відносин відбувалася тут як у промисловості, так і в сільськогосподарському секторі. Потужним фактором піднесення регіону стала “пшенична лихоманка”, що охопила наприкінці XIX ст. Степову Україну. Стрімке зростання закупівельних цін на збіжжя спричинило не менш стрімке зростання посівних площ, а згодом – і вартості робочої сили: вона в півтора – два рази перевищувала тут вартість праці найманих сільськогосподарських працівників у губерніях виходу¹⁰¹.

¹⁰¹ Пашина Н.П. Формування етноструктури Донбасу в контексті соціально-економічних перетворень краю пореформеного періоду (1861–1900 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1997. // cheloveknauka.com/formirovanie-etnostruktur...

З аналогічних причин динамічно зростало населення промислових міст¹⁰², де знаходили застосування тисячі робочих рук з регіонів, що страждали від аграрного голоду¹⁰³. Згідно із відомостями Всеросійського перепису населення, 46,7% переселенців у Донбас становили вихідці з російських губерній, 37,9% – з українських, 0,8% – білоруських, 1,8% – Кавказу, 8,4% – решти регіонів¹⁰⁴.

За півстоліття малозаселений степ перетворився на житницю Російської імперії, обріс найбільш передовою інфраструктурою, обрамився по периметру потужними містами-портами, що зв'язували новопосталий вугільно-промисловий район та плодючі чорноземи із світовими ринками. В цей же час увиразнилася і надалі набула визначального характеру інша ознака розвитку регіону – значні диспропорції у розміщенні населення і виробничих потужностей, однібічний розвиток окремих галузей виробництва.

Величезну частку населення пореформеного Донбасу складали сезонні працівники і селяни-відхідники. Проблема полягала в тому, що це населення, яке з'являлося періодично на час польових, будівельних та іншого роду робіт, взимку зникало, не лишаючи демографічного сліду в регіоні. Для сталого соціально-економічного розвитку регіон конче потребував стабілізації демографічної ситуації. Робітничі і шахтарські поселення, що виникали у цей час як своєрідні “спальні райони” робочої сили навколо підприємств та копалень, були позбавлені принад цивілізації. Власне, їх навіть складно назвати повноцінними міськими поселеннями, що розвиваються на засадах комплексності соціально-економічної та культурної інфраструктури. Попри це розросталися вони з неймовірною швидкістю, що вело до одного – накопичення й поглиблення соціально-побутових проблем їхніх мешканців. Класичним прикладом таких населених пунктів виступала Юзівка.

¹⁰² В 1880-і рр. заробіток некваліфікованого працівника дорівнював 20 руб., заробітна платня кваліфікованих робітників коливалася в межах 60–100 руб. Для порівняння: платня акушерки становила 50 руб., лікаря – близько 150.

¹⁰³ Докладніше див.: Рашин А.Г. Население России за 100 лет. (1811–1913 гг.) – М., 1956.; Тихонов Б.В. Переселения в России во II пол. XIX в. – М., 1978; його ж. Каменноугольная промышленность и черная металлургия России во второй половине XIX в. – М., 1988.; Брук С.И., Кабузан В.М. Миграция населения в России в XVIII – нач. XX вв. (Численность, структура, география). //История СССР. – 1984. – № 4.; Чижилова Л.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. – М.: Наука, 1988. – 256 с.; Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. – Киев, 1975; Фелькнер П. Каменный уголь и железо в России. – С.Петербург – М., 1874; Пажитнов А.Л. Некоторые итоги и перспективы в области рабочего вопроса в России. – СПб., 1910.; Багалея Д.И. Очерки по истории колонизации степной окраины Московского государства. – Т.І. – М., 1887. його ж: Історія Слобідської України. – Харків, 1993.; Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М., 1955.

¹⁰⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Екатеринославская губ. – Т.ХІІІ. – СПб., 1904. – С.74–75; Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Харьковская губ. – Т.ХVІІ. – СПб., 1904. – С.102–105.

Вибухове зростання людності, слід відзначити, створювало надто багато проблем і на побутовому, і на соціальному рівні. Зважаючи на перехідний стан суспільства і потужні процеси маргіналізації, що його охопили, слід завважити – поселення було неспроможне повноцінно соціалізувати людність, що зросла впродовж десятиріччя майже вшестеро (!). Це було очевидним не лише для заводської адміністрації, а й для органів влади. Питання про те, як інтегрувати такі великі демографічні групи в реформовану систему адміністративно-територіального управління та суспільний організм, залишалося відкритим. Так, порушивши у 1896 р. перед владою питання про надання поселенню міського статусу, Бахмутська повітова управа констатувала, що органи самоврядування в ньому відсутні, і статус його неясний. “Юзівка не є ані містом, ані посадом, ані містечком”, – зазначалося у поданні¹⁰⁵.

Тоді як Одеса, що отримала потужний економічний поштовх за часів портофранко, перетворилася наприкінці ХІХ ст. на четверте за розміром місто Російської імперії, вдяглася в пишні білокам’яні шати свого адміністративно-торгівельного центру, бульварів, засаджених тінистими платанами, робітничі поселення Донбасу вражали іноземців, та й не лише їх¹⁰⁶, непролазним багном і нечистотами¹⁰⁷. Навіть Юзівка, що приголомшила О. Купріна як “дивовижне величезне царство вогню та заліза, ... чарівний і водночас страшний апофеоз людського розуму, праці і знання”, в повсякденному своєму житті лишалася мало пристосованою для вибагливого столичного мешканця. Напередодні Першої світової війни 40,4% шахтарів мешкали в землянках без вікон і підлоги¹⁰⁸, 2,5% – в сараях і літніх кухнях, 25,8% – у селянських хатах і лише 22,3% – у цегляних і кам’яних будинках¹⁰⁹.

У переддень революційних потрясінь майбутня столиця радянського Донбасу Юзівка (Сталіно, Донецьк) була унаочненням строкатості етнонаціональної структури регіону. В 1917 р., крім традиційних етнічних груп, тут були зареєстровані 334 татарина, 297 литовців, 130 донських козаків, 101 англієць, 96 циган, 86 латишів, 41 перс, 39 чехів, 31 грузин, 23 болгар, 19 іспанців, по 13 італійців і французів, 12 китайців, по 6 швейцарців і курдів, 5 турок, 4 словени, 2 чуваші, 2 караїми, чеченець і словак¹¹⁰.

¹⁰⁵ Донецк. Историко-краеведческий очерк. – Донецк, 1981. – С. 38–44.

¹⁰⁶ Ось як змальовував типове шахтарське селище В. Вересаєв: “Хаотичне нагромадження землянок, дерев’яних бараків, жодного деревця чи куща – усе навкруги голе й чорне. Замість вулиць – криві вузькі провулки, засипані жужелицею, залиті поміями...” – Цит. за: Історія рідного краю. – С.275.

¹⁰⁷ Див.: Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння. – С.34–35.

¹⁰⁸ Згідно зі спогадами В. Вересаєва – “сморідні землянки”. (Вересаєв В.В. Воспоминания. – М., 1961. – Т.5. – С.333.

¹⁰⁹ Там само. – С.39.

¹¹⁰ Нариси етнічної історії Донеччини (ХVІІІ – поч. ХХ ст.) – С.66.

Із етносоціальним життям промислових міст і містечок разюче дисонувала нерівномірність розподілу виробленої на промислових об'єктах доданої вартості. Про етнічні характеристики класу приватних власників, що утримували в своїх руках промислові підприємства та інфраструктуру Донбасу, у радянській історіографії не прийнято було говорити. Сучасна історіографія іноді балансує на межі ксенофобії та ідей про винятковий внесок тієї чи іншої етнічної громади в створення промислового потенціалу регіону. Наголошуючи на “російськості” Донбасу, низка авторів замовчує той факт, що організаторами й інвесторами промислового прориву регіону був інтернаціональний за своїм складом колектив капіталістів. Стартовий капітал феноменального зростання Донбасу був іноземним за своїм походженням. Та й ніяким іншим він бути не міг – у кріпосницької та посткріпосницької Росії його попросту не було. Винятково потужною була присутність у виробничому секторі євреїв: у їхніх руках перебувало від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{3}$ підприємств усіх галузей промисловості Бахмутщини. Так само представницькою була їхня частка серед постачальників гасу, страхових агентів, банкірів¹¹¹.

Не менш вражаючими є відомості про питому частку іноземців, зокрема німців, серед інженерів і техніків на виробництві. Вони не лише домінували серед спеціалістів, що залучалися до розвідки й розробки мінеральних копалин, а й становили більше половини кваліфікованого персоналу, що в подальшому забезпечував функціонування підприємств¹¹². Перетинаючись лише на виробництві, іноземні спеціалісти та російське на загал робітництво, існували в неспівставних світах. Перші мешкали в європеїзованих слобідках, відвідували клуби та культурні заклади. Другі – перебивалися в переповнених, необладнаних бараках, позбавлених елементарних надбань цивілізації. 12-годинний робочий день був законодавчо обмежений 11,5-ма годинами лише на початку ХХ ст. І все ж найбільш потужним генератором соціальних суперечностей виступав не стільки побут робітництва (він, по правді, був цілком відповідний становищу робітництва Росії і часто-густо перевищував пересічні для імперії показники), скільки сама виснажлива, небезпечна та депресивна шахтарська справа. Красномовні замальовки про те, чим вона була в той час, знаходимо у О. Купріна: “Ми провели в шахті всього півгодини, але вже стало нестерпно. Повітря було замало, підземна тиша виснажила нерви, тупа, безмежна нудьга стискала все сильніше душу... Ні, дійсно, всіх іпохондриків, меланхоліків, неврастеніків, усіх хворих дітей ХІХ століття я раджу лікарям відправляти на півгодини в глибокі копальні. Піднявшись нагору, ці бідарі, певне, гаряче зрадіють шматочку зеленої травки, освітленої сонцем”¹¹³. На відміну від великого

¹¹¹ Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII – поч. ХХ ст.) – С.45.

¹¹² Железная промышленность Южной России в 1907 году. – Х., 1908. – С.8–9, 82–83.

¹¹³ А. Куприн. Юзовский завод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: kuprin.velchel.ru/index.php?cnt=14&sub=22

російського письменника, шахтарі тяжко працювали в підземеллі по дванадцять годин щодня, добираючись до штреків карколомними “американськими гірками”¹¹⁴ та щохвилини ризикуючи життям.

В щоденній грі зі смертю гартувався особливий шахтарський характер: непримиренний, зовні різкий, з вагомою домішкою фатального світосприйняття. – “Що Сибір – у най свій Сибір, вільна каторга”¹¹⁵, – так шахтарі висловлювалися про власне становище.

Економічний спад початку ХХ ст. негативно позначався на соціальному середовищі робітничих поселень: 1903 р. в басейні з 290 шахт працювало лише 209, а з 35 доменних печей – 22. Втім, зачепивши суміжні галузі, криза майже не позначилася на вугледобуванні галузі. У кризові для імперії 1900–1903 рр. щорічно стабільно видобувалося 650 – 700 млн. пудів донецького вугілля, а з наступного 1904 р. почалося безперервне зростання обсягів вуглевидобутку, що не припинялося аж до 1917 р.

Попри сприятливу кон’юнктуру розвитку промисловості Донбасу принципи її організації об’єктивно працювали на подальше загострення соціальних суперечностей в регіоні. Воєнний стан вкотре загострив проблему забезпечення промислових підприємств та копалень робочими руками. В грудні 1914 р. кількість робітників копалень завдяки наданому урядом безоплатному проїзду на рудники досягла 200 000 осіб, але на початку лютого 1915 р. знов скоротилася до 170 000 осіб. 15 серпня 1915 р. на рудниках числилося 155 000 робітників, серед них 20 000 військовополонених. У другій половині 1915 р. кількість робітників зменшилася на 8 402 особи (на 4%)¹¹⁶. Вихід з ситуації російський уряд шукав у традиційному адміністративно-поліцейському примусі.

З 1916 р. уряд переходить до стратегії забезпечення кадрового голоду кам’яновугільної промисловості Донбасу коштом військовозобов’язаних та військовополонених. На 1 вересня 1916 р. загальна кількість робітників досягла

¹¹⁴ Про спосіб пересування в шахті у Купріна читаємо: “Тієї ж миті почувся дзвін молотка. Підлога вагону заколихалася під нашими ногами. Хлопнула, упавши, решітка бар’єру. “Чи не краще полишити цю загію? – промайнуло у мене в голові. – Світ такий гарний, життя таке коротке і прекрасне, сонце таке яскраве. Може, ще не запізно зробити вигляд, ніби забув у номері гаманця, і вискочити з клітки ... Ось і Б., певне, тієї ж думки, недарма ж він так міцно вчепився рукою в плече десятника”. І раптом я відчув неймовірну, майже нестерпну легкість в усьому тілі. Мені здалося, що тієї ж миті я маю повиснути в повітрі. Вагон летів донизу зі страшною швидкістю... Спочатку в просвіті клітки мерехтіла якась кругла стіна з сірої цегли. Згодом стало темно. Я хитався на ослаблих ногах, і серце завмирало в мене у грудях. Потім ... я ніколи не забуду того відчуття ... мені стало душно, у вухах з’явився гострий біль, ніби вся кров прихлинула до барабанної перетинки. Тієї ж миті вагон, не зупиняючись, так же плавно і швидко понісся нагору”. (А. Купрін. Юзовський завод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: kuprin.velchel.ru/index.php?cnt=14&sub=22)

¹¹⁵ Михненко А.М. Історія Донбасу (1861 – 1945). – Донецьк, 1999. – С.27.

¹¹⁶ Реєнт О. Перша світова війна і Україна. – К.: Генеза, 2004. – С.27–28.

237 000, з них військовозобов'язаних, які отримали відстрочку від призову до армії, налічувалося 104 600, жінок – 12 400, підлітків – 17 100, біженців – 2 500, військовополонених – 47 900, інших категорій – 52 500. Згідно зі статистикою гірничопромисловців чисельність військовополонених у копальнях на грудень 1916 р. сягнула 72 000 осіб. До кінця лютого 1917 р. загальна кількість робітників зростає до 291 686 осіб, але якісний склад неспівставно погіршився¹¹⁷.

Для виконання робіт на Донбасі залучалися не лише полонені рядові німецької та австро-угорської армій, а й унтер-офіцери, яких на деяких шахтах було майже 50%. Екзотичним складником тогочасного пролетаріату стали китайці, які працювали на Нікополь-Маріупольському Олександрівському руднику. Використовувалися вони переважно на підсобних роботах, оскільки продуктивність їхньої праці була суттєво нижчою. Втім промисловці охоче вербували їх на копальні, зважаючи на невибагливість у харчуванні. Слід зауважити, що імперський уряд офіційно дозволив залучення на промислові об'єкти китайських працівників без посвідчень у Сибіру та у східній частині імперії до Волги. У міру загострення соціальних суперечностей та посилення робітничих заворушень китайці, корейці та частково японці використовувалися гірничими адміністраціями в якості штрейкбрехерів, аби замінити ними учасників страйків. 27 вересня 1916 р. імператор підписав указ про зміну діючих правил допуску на роботу представників “жовтої раси”: їм дозволили працювати у всіх регіонах, за винятком районів бойових дій, партіями не менше 1 000 осіб строком не менше 9 місяців. 18 січня 1917 р. був ухвалений указ, що дозволяв їм роботу фактично без документів про реєстрацію особи. Китайці одержали можливість працювати за свідоцтвом із перерахуванням усіх працівників і вказаним місцем роботи, яке видавалося замість національних паспортів китайським старостам у місці відправки¹¹⁸. Характерно, що значна частина завербованих таким чином китайських робітників згодом залишила територію Донбасу¹¹⁹. Втім згадки про китайців неодноразово ще знаходяться в архівних документах доби революційно-визвольних змагань, передовсім у прив'язці до частин Червоної армії.

Внаслідок описаних вище адміністративних заходів на кінець 1916 р. кількість робочих рук, задіяних у виробництві регіону, перевищила довоєнний рівень, “але відтоді переважало робітництво з низькою кваліфікацією, що значною мірою звело нанівець скромні здобутки довоєнного періоду стосовно

¹¹⁷ Там само. – С. 27–30.

¹¹⁸ Одночасно старостам видавалися квитки у зворотному напрямку, покликані забезпечити можливість повернення китайців до місць виходу по завершенні роботи.

¹¹⁹ Центральний державний історичний архів (ЦДА) України, ф. 896, оп. 1, спр. 2, арк. 71, 177.

заробітної плати та умов праці”¹²⁰. Варто також наголосити, що робота підприємств регіону відбувалася на засадах воєнного стану з відповідним посиленням трудової дисципліни та системи стягнень за її порушення.

За таких обставин спалахи соціальних конфліктів із виразними етнічними акцентами були невідворотними, тим більше, що кінець ХІХ – початок ХХ ст. позначилися низкою політичних криз та економічних негараздів. Один із перших єврейських погромів, зафіксованих у Донбасі, відбувся на хвилі загально-російського антисемітизму в Юзівці (1892 р.)¹²¹. Згодом погроми відбувалися в 1903–1905 рр. в Юзівці та Гришиному як звичний для Російської імперії “побічний ефект” революційної активності мас. Не менш запеклого і жорсткого вигляду набули зіткнення російських робітників із бельгійцями (1900 р., ст. Костянтинівка). З 1914 р. Донбас, як і решту імперських терен накрила хвиля антинімецької істерії, що органічно поєдналася з антисемітизмом.

Важливо, що соціальна напруга зростала мірою ускладнення на фронтах Першої світової, погіршення якісного та кількісного стану робітництва і, відповідно, умов та оплати праці. В контексті загального погіршення умов життя, відсталой матеріально-технічної бази виробництва, превалювання важкої ручної праці, суспільно-політичних тривог воєнного часу все це створювало підґрунтя зростаючої соціальної напруги. Невідворотний соціальний вибух за таких обставин був лише питанням часу.

Слід зауважити, масові страйки, заворушення, що переростали в погроми крамниць, шинків, пивоварень тощо, відбувалися в регіоні вже з часів економічної стагнації. Найбільш помітні з них, що втихомирювали за допомогою військових та поліції, сталися в 1887¹²², 1892¹²³, 1900¹²⁴, 1905–1907 рр. Втім, вибухова сила стихійних заворушень в рази підвищилася після того, як низка революційних партій Росії звернула свою увагу на цей промисловий район.

¹²⁰ Михненко А.М. Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: дис. ... д-ра. іст. н. – Дніпропетровськ, 2002. – Арк. 81.

¹²¹ Нариси етнічної історії Донеччини (ХVІІІ – поч. ХХ ст.) – С.89.

¹²² Заворушення розпочалися зі страйку шахтарів Рутченківських копалень 5 травня 1887 р. і швидко перекинулися за їх межі – на рудники Карпова, Риковського, Іловайського, Древицького, Юзівський завод. На останньому робітники наполягали на зрівнянні зарплати англійських та російських робітників. На вимогу гірничопромисловців з кінця 1888 р. в Юзівці була розквартирована козака сотня, що в подальшому слідкувала за “спокоєм” у промисловій окрузі.

¹²³ Під час так званого “холерного бунту” в Юзівці страйкувало близько 15 тис. металургів та шахтарі 11 сусідніх копалень. 190 активістів зазнали тілесних покарань.

¹²⁴ Загалом впродовж 1861 – 1897 рр. на Донбасі (включаючи Маріуполь і Таганрог) було зафіксовано 43 виступи, зокрема 27 страйків та 17 заворушень. На короткий проміжок 1898 – 1900 рр. припадає 62 виступи, з них – 53 страйки. – Див.: Історія рідного краю. – С.185.

В 1902 р. тут розпочала діяльність “Соціал-демократична спілка гірничозаводських робітників Півдня Росії”, в 1903 р. реорганізована на Донецький союз РСДРП. Розглядаючи Донбас як перспективний плацдарм розповсюдження революційних ідей, 1906 р. мережу своїх організацій тут створили есери, згодом – Бунд та сіоністи-соціалісти.

Тим часом національне питання перебувало на маргінесі суспільно-політичного життя Донбасу. Власне, його соціальна база була “приспана” потужним промисловим зростанням: ані українці, ані етнічні меншини на той час ще не усвідомили потужності національно-визвольної хвилі, що наростала на імперських просторах. Частина колишніх емігрантів на початок ХХ ст. вже була значною мірою асимільована і рухалася у фарватері провідних національних політичних рухів. Інші, оберігаючи засади традиційності, ставили за мету консервацію та збереження етнічної ідентичності як такої. Решта емігрувала в пошуках нової долі. Лише зовсім незначна частка національних громад стала на шлях усвідомлення назрілих політичних вимог у контексті парламентських та демократичних зрушень, в інтересах поступального етносоціального та етнокультурного розвитку. Саме тому політичний переворот 1917 р. та подальше військово-політичне протистояння були пов’язані для них із низкою неправних втрат і особистих трагедій.

Донбас у роки воєнно-революційних випробувань

Питання, кому належить Донбас – Україні чи Росії – неодноразово поставало на порядку денному євразійської історії. Найгостріших форм воно набувало у часи революційно-визвольних змагань.

Аби пояснити рівень його вибухової сили, варто зазначити: 1) у 1917 р. Донецький басейн давав до загальноімперської економіки 87% вугілля, 70% чавуну, 57% сталі, понад 90% коксу, понад 60% соди і ртуті¹²⁵, тут розміщувалася чисельна когорта загальноросійського пролетаріату; 2) більшовики були комуністичними догматиками, які кількісні показники капіталістичного розвитку розглядали як неспростовний доказ готовності того чи іншого регіону до будівництва комунізму.

Крім того, слід мати на увазі особливості розвитку національно-визвольного руху в українських етнографічних кордонах та ставлення його лідерів до Донбасу. Напередодні Російської революції здавалося, що прагнення українців до національного самовизначення гальмуються тільки імперськими силами, які гуртувалися навколо царя-самодержця. Та в розбурханій революцією країні кількість ворогів українського суверенітету почала множитися з вражаючою швидкістю. Поряд з білим рухом, який прагнув реставрувати імперські порядки, “українського питання” впритул не бачили ні прибічники конституційної демократії (партія кадетів), ні соціалістичні течії – від поміркованих до екстремістських. У постреволуційній Україні політичні партії з однаковими суспільно-політичними і соціально-економічними програмами розкололися за національною ознакою (конституційні демократи і соціалісти-федералісти, соціалісти-революціонери і українські есери). Тимчасовий уряд, який прийшов до влади в Петрограді після повалення царизму, відкладав розв’язання фундаментальних проблем на майбутнє, до Установчих зборів. Центральна Рада не збиралася, однак, зволікати з розв’язанням національного питання. Володимир Винниченко, який незабаром прибув до Петрограда на чолі представницької делегації, руба поставив питання про автономію.

¹²⁵ Афонін Ю. В. Монополістична буржуазія Донбасу в 1917 р. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 9. – С. 45.

В українсько-російських переговорах труднощі почалися уже з визначення кордонів України. Українська делегація виїхала на переговори з довідками Академії наук, в яких аналізувалися підсумки Першого всеросійського перепису населення 1897 р. Перепис засвідчував, що україномовне населення переважало у трьох губерніях Правобережжя (Волинській, Подільській і Київській), трьох губерніях Лівобережжя (Полтавській, Харківській та Чернігівській) і трьох губерніях Півдня (Катеринославській, Херсонській і Таврійській). Переважало україномовне населення і в деяких повітах інших губерній, що межували з основним ареалом розселення українців. Більшість населення в них становили молдавани, поляки, білоруси і росіяни. Проте Центральна Рада вважала за необхідне окреслити спочатку контури України на картах з губернським адміністративно-територіальним поділом. Українці переважали і в Кубанській області, козацьке населення якої користувалося самоврядуванням. Поважаючи права козацької Кубані, Центральна Рада вважала передчасним ставити перед російським урядом питання про включення області до складу української автономії.

Тимчасовий уряд передав питання про українську автономію на розгляд комісії науковців і політичних діячів, але вона не визнала кордонів, визначених Центральною Радою за етнографічною ознакою. У крайньому разі комісія погоджувалася вважати Україною територію, яка була приєднана до Російської держави на автономних засадах у 1654 р.¹²⁶

Незабаром після того як більшовики скинули Тимчасовий уряд, Центральна Рада своїм Третім Універсалом проголосила утворення Української Народної Республіки у складі дев'яти губерній без Криму (де українці не становили більшості населення). Більшовики натомість фактично продовжували лінію Тимчасового уряду, визначаючи кордони України не за етнографічним, а за історичним принципом. Від 1917 р. вони почали пристосовувати територіальну структуру своїх організацій до конфігурації національних регіонів. На Півдні Європейської частини Росії виникло два аморфні територіальні об'єднання – Донецько-Криворізька область з центром у Харкові і Південно-Західний край із центром у Києві. На обласній конференції у Києві, що відбулася в грудні 1917 р. за участю деяких більшовицьких організацій Чернігівщини, Полтавщини і Херсонщини, з ініціативи ЦК РСДРП(б) було поставлене питання про утворення всеукраїнського більшовицького центру¹²⁷. Навпаки, на конференції більшовицьких організацій Донецько-Криворізької області, яка тоді ж відбувалася у Харкові, ідея створення всеукраїнського партійного центру не обговорювалася. У цьому регіоні більшовики не сприймали самого поняття “Україна”, а партійний центр в Петрограді не наполягав на розгляді такого питання.

¹²⁶ Винниченко В.К. Відродження нації. Частина I. – К., Відень, 1920 (препринт: К., 1990). – С. 167–168.

¹²⁷ Протоколи Центрального Комітету РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – М., 1958. – С. 157.

Події, однак, підштовхнули більшовиків до визначення кордонів України в певній конфігурації. Їм треба було протиставити свої дії політиці Центральної Ради, яка готувала скликання Всеукраїнських установчих зборів. Було вирішено зібрати у Києві Всеукраїнський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів і утворити на ньому замітник Центральної Ради – Центральний виконавчий комітет рад України. На цей з'їзд треба було обов'язково запрошувати представників від рад Півдня і Сходу України. У цих регіонах мережа рад була найрозвинутішою, і вони здебільшого контролювалися більшовиками. В інших губерніях України мережа рад була малорозвинутою, і далеко не у всіх з них більшовики здобули перевагу.

Тим часом послаблення центральної влади (як органів Тимчасового уряду, так і проголошеної в Києві Центральної Ради) спричинило стрімку дезорієнтацію місцевої. Різко наростали явища кризового характеру. Донбасу загрожував голод. Дисплазією державного організму вміло скористалися більшовики, що потужно нарощували чисельність своїх організацій на промислових об'єктах регіону. Вважаючи Донбас за один з центральних форпостів свого впливу, вони швидко збільшували тут свою присутність, внаслідок дієвої пропаганди захоплювали лідерство в радах, загонах “народної міліції”, РВК тощо.

За інструкцією Генерального секретаріату від 4 серпня 1917 р. компроміс між Центральною Радою та Тимчасовим урядом був унаочнений в тому, що територія Донбасу опинилася поза сферою впливу українського уряду.

Пробудження відцентрових сил внаслідок падіння самодержавства створило в Україні якісно відмінну від решти постімперських просторів політичну ситуацію: паралельно з органами Тимчасового уряду та радами в Києві розпочав діяльність національний центр – Центральна Рада, що створила в низці провінційних міст Донбасу (зокрема, Маріуполі, Луганську, Бахмуті) свої повітові ради і спиралася на українізовані військові частини та загони “Вільного козацтва”. Втім місцеві сили Центральної Ради суттєво поступалися впливовістю соціал-демократичним організаціям більшовицького напрямку, які кваліфікували останню не інакше як “буржуазний орган”, проводячи в робітничому середовищі відповідну агітацію. Більшовики Донецько-Криворізького басейну сприйняли як належне рішення Тимчасового уряду обмежити територію України п'ятьма губерніями.

Виступаючи потужним локомотивом соціальної радикалізації у Харкові, Катеринославі та Києві, більшовики, надіслані ЦК для роботи в Україні, у Донбасі зіткнулися із неочікуваними ними ускладненнями. Непринадні характеристики донбаського робітництва виходили з вуст багатьох більшовицьких очільників, зокрема Л. Троцького. Для більшовицьких вождів ситуація виявилася цілком незрозумілою. Суспільно-політичний та економічний аналіз приводив їх до висновку про критичне загострення соціальних суперечностей, яке створило сприятливі умови для переможного революційного вибуху. Втім, на місцях емісари зіткнулися із банальним нерозумінням та відстороненістю робітництва, передусім шахтарів.

Примусова праця в шахтах і на заводах на умовах воєнного обов'язку не сприяла ані підвищенню її ефективності, ані зростанню свідомості шахтарів,

тим більше, що останні були позбавлені права на вільне пересування, можливості відходу в села на сезонні роботи, значно втратили у зарплатні. Всупереч пізнішим за хронологією заміткам у засобах масової інформації, робітництво тривалий час лишалося глухим до агітаційної роботи більшовиків, сприймаючи лише найбільш популістську її складову. Це, слід відзначити, було цілком органічно – робітництво Донбасу, сформоване впродовж тридцяти років аврального освоєння його природних багатств, наполовину складалося із селян-сезонників, військовозовоб'язаних, загнаних в екстремальні умови існування, і як небо від землі відрізнялося від робітничої аристократії Петрограду та Москви. Рівень їхньої свідомості був неспівставним. Згадувані Г. Куромією випадки самосудів на шахтах, що сталися впродовж 1917 р., цілком відповідали напівселянській свідомості шахтарів, крім того – цілковито копіювали суголосні і в часі, і в суті ухвали селянських сходів¹²⁸.

Як зазначає Р. Пиріг, на відміну від “учених” робітників Москви та Петрограда, шахтарі Донбасу виявили свою відсталість одразу ж після Лютневої революції. Вони майже не цікавилися такими інституціями, як колективні угоди і ради примирення. Коли став можливим і популярним вступ до профспілок, вони, на відміну від багатьох інших груп робітників та ремісників, дуже неохоче об'єднувалися у профспілки. Натомість вдавалися до прямих дій проти керівників – обшукували їх, виганяли з шахт, арештовували¹²⁹.

1917 рік перетворився в робітничих поселеннях на “один суцільний безперервний конфлікт”¹³⁰: практично не керований, стихійний, жорстокий. Покладення самодержавства спрацювало як каталізатор соціального вибуху небаченої сили: на кількарічне погіршення умов праці та адміністративний примус робітництво відреагувало наче пружина, яку “передали”. Відразу після Лютневої революції робітники дали волю приховуваній перед тим агресії. Безпосереднім її наслідком стало самовільне впровадження восьмигодинного робочого дня та встановлення робочого контролю в його найпростішій формі: з насильством над адміністрацією та самоуправством неорганізованої робітничої маси. Впродовж усього 1917 р. промисловці засипали Тимчасовий уряд проханнями про допомогу та втручання. В одному з таких прохань від 27 травня 1917 р. сказано: “Диктатура робітничого класу здійснена в її найпримітивнішій формі. Робітничий клас, захоплений привабливими перспективами, які мають йому безвідповідальні вожаки, очікує настання золотої доби, і жахливим буде його розчарування, яке не можна не передбачити”¹³¹.

¹²⁸ Цит. за: Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. – С.123 – 125.

¹²⁹ Пиріг Р.Я. Донбас у складі Української гетьманської держави (травень – листопад 1918 року). – К., 2014. – С.20 – 21.

¹³⁰ Балабанов М. Конфлікти в Донбасі в 1917 году // Матеріали по изучению истории профессионального движения на Украине. Сб. 1. Профессиональное движение в 1917 году. – [Харків], [1928]. – С. 65–66.

¹³¹ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. – С.124 – 125.

Події 1917 р. в промислових центрах Донбасу стали, власне, унаочненням недолугості й банальності ленінської доктрини: замість свідомого революційного пролетарського руху – напади на винні склади і звинувачення робітничих дружин, що ставали на їх захист, у “буржуйстві”; замість самоуправління на підприємствах – хаос, знеособлення, безвідповідальність і, відповідно, економічна деградація; замість революційного порядку – розквіт мародерства та бандитизму відразу після дезорганізації органів правопорядку; замість масового переходу під знамена більшовизму – погромні настрої, й передовсім спрямовані проти більшовиків; замість розквіту робітничої держави за рахунок експропріації експропріаторів – голод і злидні. На питання – в чому полягав прорахунок більшовицьких вождів? чи дійсно шахтарська верства є властиво аполітичною і адержавницькою? – слід зауважити таке.

Попри те, що на час описуваних подій Донбас був чи не найбільш індустріалізованим регіоном колишньої Російської імперії, говорити про його готовність до соціалістичної революції чи відповідність її інтересам людної регіону аж ніяк не доводиться. Показники економічного розвитку та урбанізації – то всього лишень формальна сторона загальної характеристики стану виробничих сил регіону. Причини своєрідних (архаїчних за своєю суттю) інтерпретацій більшовицьких та есерівських ідей у робітничому середовищі Донбасу перебували в іншій площині – ментальній. Ментальність робітництва новопосталого промислового велетня, яким став впродовж промислового перевороту Донбас, абсолютно не відповідала рафінованим теоретичним розумуванням В. Леніна. На Донбасі реалії життя розгромили ленінську теорію аналогічно тому, як нині там розбиваються теоретичні викладки ідеологів “русского мира”. Бо якість природного промислового зростання і відповідного йому дорослішання соціального організму неможливо компенсувати ані кількістю, ані швидкістю. Власне, розглядаючи тогочасні події в Донбасі в категоріях більшовизму і пролетарської революції, більшовики намагалися робити пролетарську революцію тоді, як для вчорашніх селян – військовозобов’язаних шахтарів – революція 1917 р. стала швидше другим визволенням з кріпосництва, аніж дверима у комуністичне майбуття. Отож, проблематичність опанування свідомістю мас з боку політичних партій, включаючи більшовиків, обумовлювалася не стільки примарною регіональною чи корпоративною свідомістю, скільки особливостями попереднього етапу формування пролетаріату. На Донбасі більшовики зіткнулися не з класичним пролетаріатом, а з у переважній своїй масі напівпролетаріатом¹³² – з усіма непересічними особливостями його ментальності. Характер перебігу революційних процесів 1917–1920 рр. у промислових поселеннях Донбасу визначався, власне, цією обставиною.

Пізніша за часом картинка переможної ходи “Великого Жовтня” була ідеологічним витвором комуністичної влади і надто мало спільного мала із реальним життям. Насправді перша фаза революційного процесу на Донбасі більше

¹³² А. Михненко дав йому влучне визначення – “передпролетаріат”. – Див.: Михненко А.М. Історія Донбасу (1861–1945). – Донецьк, 1999. – С.318.

нагадувала оспіваний російськими класиками бунт – “бесмысленный и беспощадный”. Розуміючи це (на відміну більшовиків) із цілковитою очевидністю, автори “Донбаського економічного дива” пакували валізи. Керівництво і власники шахт та підприємств залишали не лише підприємства, а й населені пункти, вдавались до локаутів та згортали виробництво, внаслідок чого тисячі їх працівників залишалися на вулиці. На початок вересня були закриті вже двісті шахт, близько сотні тисяч робітників втратили роботу¹³³.

Тим часом більшовики зробили ставку на зміцнення своїх позицій у місцевих радах. У Луганську на серпневих виборах до міської думи більшовики здобули 29 із 75 місць (есери – 18, група домовласників – 11, меншовики – 10 тощо). В Юзівці більшовики здобули лише 6 місць із 73, есери – 50, меншовики – 10, кадети – 5. На вересневих виборах до Луганської ради більшовики отримали 82 місця зі 120. Тоді ж у Юзівці більшовики отримали третину мандатів до ради, значно збільшивши своє представництво: в липні була тільки жменька (5–6) з загальної кількості 200 обраних¹³⁴.

Не менш суперечливо і недовірливо лютневі події зустріло селянство Луганщини та Донеччини. На початковому етапі революційного руху (навесні – влітку 1917 р.) активність донецького селянства була незначною. Пояснювалося це насамперед тим, що гасла буржуазно-демократичної революції, актуальні на більшості території України, в селищах колишніх іноземних колоністів не спрацювали. Останні на той час уже досягли значних успіхів на шляху капіталістичного розвитку; і через відносно незначне соціальне розшарування та пересічну заможність були більш-менш задоволені своїм життям. Гасло, що єдине було здатне сколихнути селища етнічних меншин – „Геть війну!”, було використане восени 1917 р. більшовиками.

Село, здавалося, стояло осторонь бурхливого “з’ясування відносин” на постімперських просторах. В містах відбувалися страйки, збройні і політично підфарбовані виступи, маніфестації. Щодо донецького села, то воно очікувало, докладаючи неймовірних зусиль для того, аби загальмувати швидкість господарського занепаду. Сільське господарство вочевидь деградувало. Селянські засіви і поголів’я великої рогатої худоби скоротилися в середньому на 11%. Внаслідок зменшення посівних площ і передачі звільнених у такий спосіб земель під пасовища суттєво зросла чисельність овець. Уже 1916 р. орендні ціни на землю порівняно з 1910 р. знизилися втричі (до 9,2 руб.), аналогічним чином скоротилося й виробництво фруктів і винограду¹³⁵. Тяжким тягарем на господарства лягли реквізиції.

Попри подальше погіршення становища селянство найбільш мляво і не виразно поставилося до революційних змін. Підмічена, але не повнотою з’ясована Г. Куромією “прохолодна” позиція стосовно безперервної зміни

¹³³ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. – С.129.

¹³⁴ Там само. – С.139–140.

¹³⁵ Підраховано за: Отчет Мариупольской земской управы за . – Мариуполь, 1916. – С.140–145.

політичних гравців, тимчасових урядів та окупаційних адміністрацій, власне, обумовлювалася особливостями соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку регіону в складі Російської імперії. Стисло її можна звести до такого твердження: на теренах Донбасу всі питання, що виникли перед етнографічними землями України в контексті революційного 1917 р., програма Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Народного секретаріату УНР не мали тієї міри актуальності, як на решті території УНР. Ані українське питання в його історичній інтерпретації, ані повернення поміщицького землеволодіння часів П. Скоропадського (оскільки на Донбасі його питома вага на той час була мінімальна), ані іноземна інтервенція (саме тут у колоніях німців, менонітів та греків вона мала суттєву частку своїх прихильників) не справляли революціонізуючого впливу на регіональну спільноту. Вирішальним виявився насправді вплив лише двох факторів, що поставили місцеву людину перед необхідністю вибору у протистоянні сторін: 1) зростаючі реквізиції, що обумовлювали невідворотну деградацію та злиденність села; 2) хаос у виробничих взаєминах на промислових підприємствах, який поволі перетворював Донбас на кровоточиву виразку соціального організму регіональної спільноти.

В селі ментальний перелом, відхід від стандартів імперського корпоративного мислення, “зачинення” в рамках власних сільських громад відбувався повільно: на нього знадобилося щонайменше чотири роки. У маріупольських греків, німецьких та єврейських колоністів практично не було національного робітничого класу. Незначна частка вихідців з їхніх селищ використовувала можливості додаткових заробітків на копальнях, заводах і будівлях з початку ХХ ст., поповнюючи ряди так званих „промисловців”. За роки війни цей прошарок дещо виріс, оскільки селяни задля отримання броні частіше йшли на заводи. Однак, до 1917 р. колишні колоністи залишалися на загал селянськими спільнотами. Соціальні суперечності в їхньому середовищі не були різкими. Якщо в середньому по Україні незаможні господарства становили 57%, середняцькі – 30%, заможні – 13%, то на Донеччині аналогічне співвідношення дорівнювало: 24,75%, 53,25% і 22%. У їх селищах майже не відчувалося малоземелля, скоріше, навпаки, нестача робочих рук через мобілізацію найбільш працездатної частини населення.

Падіння монархії, прихід до влади Тимчасового уряду й створення Центральної Ради практично не викликали резонансу в середовищі місцевого селянства. У заможних селах селянство зустріло лютневі події байдуже. Демократична революція не віщувала йому жодних економічних змін, а тому воно недовірило, подекуди й негативно, поставилося до місцевих органів Тимчасового уряду і до виборчої кампанії у них. Невдоволення зростало тим більше, що поглиблення загальної кризи в країні спонукало уряд частіше проводити реквізиції худоби й хліба, які в Приазов’ї влітку 1917 р. здійснювалися волосними комітетами суспільних організацій.

На час підготовки виборів до Установчих зборів (жовтень 1917 р.) ситуація принципово не змінилася. Відсутність підтримки Тимчасового уряду широкими

верствами селянства, з одного боку, недостатня організація сил місцевої буржуазії, з іншого, привели до того, що позиції офіційної влади на Маріупольщині були хиткими. В комітетах суспільних організацій провідну роль відігравали представники демократичних партій та позапартійного селянства. 5 березня 1917 р. був утворений Маріупольський міський суспільний комітет, в якому широко були репрезентовані місцеві організації різноманітних партій. Від кадетів до нього увійшли Земцев і Кавтунович, Бунда – Рівлін, есерів – Раскошинський, М. Спиридонова та Шалиганов, меншовиків – Фядін і Скалиш, українського національного руху – Дадіані й Гаркавенко. Комітети суспільних організацій були створені також у волостях.

Політичні партії відчутно впливали на життя Маріупольщини, а чудернацьке сплетіння різноманітних суспільно-економічних укладів стало базою співіснування й суперництва тут різноспрямованих політичних сил. Могутній революціонізуючий вплив на нього справляли металургійні заводи „Нікополь” і „Провіданс”. Металурги являли собою „чистих” робітників і перебували в авангарді робітничого руху Маріупольського повіту. Серед них було багато учасників революційно-демократичного руху в Росії 1905–1907 рр. У 1914–1916 рр. тут діяла велика організація соціал-демократів, що об’єднувала близько 40 підпільних гуртків. Заводські організації мали налагоджені довготривалі зв’язки з лідерами провідних демократичних організацій. Так, наприклад, влітку 1917 р. сюди приїздили більшовик Григорій Петровський і меншовик Федір Дан.

У 1917 р. у Маріуполі через місцеві осередки були представлені майже всі значні політичні партії Росії. Важливу роль у суспільному житті регіону відігравали численні організації есерів і меншовиків. Помітний вплив на перебіг революційного руху справляв Бунд та анархічні групи. Що ж до великої буржуазії, то протягом 1917 р. у Маріупольському повіті, як це не дивно, практично не було її діяльних осередків і, відповідно, впливу на суспільно-політичне життя регіону.

До осені 1917 р. у низці місць утвердилися демократичні за складом ради та органи тимчасового уряду. Так, у Маріупольській повітовій раді селянських депутатів керівну роль відігравали есери Гвоздіковський, Земляна і Поляков. До листопада 1917 р. меншовицько-есерівськими були ради заводів „Нікополь” і „Провіданс”.

Більшовики як більш-менш впливова політична сила Маріупольщини заявили про себе вже після виходу з об’єднаних організацій РСДРП і утворення Маріупольського комітету РСДРП(б) (1 липня 1917 р.)¹³⁶. Наприкінці літа – впродовж осені більшовики, скориставшись із фактичного безвладдя, поширили свій контроль над більшістю рад Донбасу, підготувавши базу для перевороту. Жовтневий переворот стався в Донбасі як відлуння Петроградського – швидко і майже без спротиву (за винятком незначних ексцесів в Юзівці, Лисичанську, Бахмуті тощо, тобто там, де керовані більшовиками РВК зіткнулися із протидією есерів та меншовиків).

¹³⁶ Тоді більшовицький осередок налічував близько 100 осіб.

На початок жовтня 1917 р. більшовики вже домінували в радах „Нікополя” й „Провідансу”. На засіданні Маріупольської ради робітничих і солдатських депутатів 12 (25) жовтня 1917 р. головою виконкому було обрано більшовика В. Варганова. 21 жовтня (3 листопада) Рада прийняла резолюцію з вимогою в ім’я „спасіння країни і революції” терміново передати всю владу радам. 22 жовтня резолюцію ухвалив тритисячний мітинг робітників заводу „Нікополь” та збори солдат 24 піхотного запасного полку Маріупольського гарнізону. На цей час – 22 жовтня 1917 р. – заводські ради об’єднували близько 21 тисячі робітників і майже 10 тис. солдат. Що ж до більшовицького осередку, то він налічував близько 5 тис. осіб. Як бачимо, зростання його за незначний час було істотним і свідчило як про велику організаційну роботу більшовиків, так і про зростання їхньої соціальної бази.

Втім, здобувши в районі заводів чисельну перевагу сил, більшовицька рада була неспроможною впливати на дрібнобуржуазне за своїм складом місто. На виборах до міської думи, що відбулися восени 1917 р., більшовики пройшли гласними від заводських організацій, проте їхній вплив у Думі був незначним, що, звісно, не відповідало планам підготовки збройного повстання. Наприкінці жовтня рада робітничих і солдатських депутатів утворила РВК і штаб Червоної гвардії, що почали навчати робітників військовій справі. 30 грудня 1917 р. (12 січня 1918 р.) внаслідок виступу робітників маріупольських заводів влада у місті перейшла до рук більшовицької ради.

Зупинення в листопаді виробничих потужностей регіону, до якого вдалися їхні господарі під загрозою запровадження робочого контролю, привело його у стан колапсу. На листопадових виборах до Установчих зборів більшовики отримали більшість, на той час їм здавалося, що справа революції завершена на їхню користь.

Втім не лише в містах більшовицький переворот спричинив потужні тектонічні зрушення. Не менш бурхливі хвилі почало генерувати село, заряджене антивоєнною агітацією та негативом осінніх реквізицій. Наприкінці 1917 р. і в сільській окрузі вочевидь проявлялася тенденція розмежування сил за соціальними пріоритетами. Певна частина селянства підтримувала комітети суспільних організацій, що намагалися утримати владу у своїх руках. Інша, поки що нечисленна, активно діяла в селах, які межували з заводами „Нікополь” і „Провіданс” (Сартана, Мангуш, Старий Крим). 4 листопада 1917 р. у с. Старий Керменчик був утворений Військово-революційний комітет (ВРК). Рада селянських депутатів села не підпорядковувалася Маріупольській повітовій раді селянських депутатів (есерівській за своїм складом) і намагалася встановити зв’язки з Робітничою червоною гвардією Маріуполя. Вирішальну роль у революціонуванні села й більшовизації рад відіграло масове повернення солдат з фронту наприкінці 1917 р. Під їхнім впливом у листопаді 1917 р. радянська влада була проголошена в низці селищ.

Розповсюджувалися передапокаліптичні почуття, одна з місцевих газет писала: “Сталося неминуче: Донецький басейн розхитаний, паливо- і метало-

постачання країни майже повністю загинули, настає останній момент економічного життя Донецького басейну¹³⁷. Кожна з соціальних груп гарячково шукала шляхів порятунку, пов'язуючи їх з непримиренними супротивниками, протистояння яких на постімперських просторах тільки-но набирало сили.

Вже з серпня 1917 р. промисловці Донбасу засипали Тимчасовий уряд проханнями надіслати козацькі полки й оголосити в Донбасі воєнний стан. На початку жовтня ескадрони головного отамана О. Каледіна зайняли майже весь регіон. 26 жовтня (8 листопада) після втрати телефонного зв'язку зі столицею той спочатку оголосив воєнний стан у вугледобувному районі, а наступного дня поширив його на всю територію Області Війська Донського. Відтоді політичні події, збройні виступи, запровадження революційних органів влади низки політичних сил відбувалися з калейдоскопічною швидкістю.

На вибух революційної самодіяльності робітництва сусіднє донське козацтво, що впродовж десятиріч використовувалося царатом для підтримки “суспільного спокою” в робітничих поселеннях, відповіло апробованими засобами, помноженими в рази. В грудні 1917 р. Донбас поринув у білий терор, що запровадили загони Каледіна, знищуючи на своєму шляху ради. Відповіддю на нього став червоний терор – так само жорстокий і страшний. Червоні грабували козацькі станиці, брали місцевих жителів у заручники, використовували тактику поголівного знищення супротивника та його соціальної бази. Жертв червоного терору часто-густо знаходили із відрізними вухами й носами, виколотими очима, розчленованих. У Луганську ЧК здійснювала масові розстріли офіцерства.

Південна група військ під командуванням В. Антонова-Овсієнка та загони Червоної гвардії Донбасу майже без спротиву зайняли Донбас на 25 грудня 1917 р. (7 січня 1918 р.). Повідомлення преси про звірства чи то білогвардійців, чи то більшовиків наводили жах на публіку по обидві сторони конфлікту. Виставлення напоказ тіл розстріляних ворогів та заручників стало звичним інструментом “виховання” мас, яким не гребували всі ворогуючі сторони.

Тим часом становище Донбасу – між табором білогвардійського руху – Доном (з центрами у Новочеркаську та Єкатеринодарі), українським Києвом та більшовицькою Росією – лише погіршувалося. Пересічне населення Донбасу виявилось безпорадним заручним багатоходової політичної гри, яку розігрували значно потужніші гравці, аніж місцеві осередки уламків колишніх імперських партій. Взаємовиключна, агресивна агітація і пропаганда не давали жодної змоги зорієнтуватися в розбурханому суспільно-політичному океані і випрацювати зважену позицію. Власне, суспільство цілком перебувало в панічному стані. Прихід “білих” зривав з місць активістів робітничого руху, наступ “червоних” спричиняв панічну втечу заможних верств населення. З іншого боку, зміцнення позицій більшовизму у Росії та встановлення там червоного терору, спричинило масовий приток біженців в місця дислокації Білого руху. Донбас поволі перетворювався на транзитний пункт білої еміграції. І так без кінця.

¹³⁷ Цит. за: Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. – С.145.

Наслідком цих надзвичайно потужних і драматичних процесів стало катастрофічне економічне падіння. Кількість шахтарів Донбасу поступово зменшилася з 215 тис. чол. у березні до 78 тис. у жовтні 1918 р. Висхідний вугілля упав з 24 836 тисяч тонн 1917 р. до 8 910 тисяч тонн 1918 р.¹³⁸

III Універсалом Центральної Ради Донбас визнавався територією УНР. Втім, на Донбас претендував також режим генерала Каледіна, що отаборився в Облесті Війська Донського, руйнуючи місцеві ради. З не меншою запеклістю за Донбас змагалися більшовики: в листопаді 1917 р. за ініціативою Ф. Сергєєва (Артема) обласний виконком ухвалив рішення про перетворення Донецько-Криворізького басейну на самостійну адміністративно-територіальну одиницю, що мала згодом увійти до складу Російської Федерації. Скороминущим рішенням про створення Донецько-Криворізької Радянської Республіки з центром у Харкові український більшовицький загін намагався створити умови розгортання більшовицького проекту. 14 лютого 1918 р. був створений місцевий уряд – Рада народних комісарів на чолі з автором та ініціатором ідеї – Артемом. Типова більшовицька квазідержавна здійснювала типову більшовицьку політику: проголосила націоналізацію вугільної промисловості, муніципалізацію міських будинків, введення робітничого контролю над виробництвом, формування військових робітничих загонів.

На тому етапі розвитку російської і більшовицької революції про жодне наповнення революційного процесу національним змістом не йшлося: більшовицькі вожді прагнули не створення російської, української чи будь-якої іншої національної республіки, вони у своїх мріях бачили Всесвітній Союз Радянських Соціалістичних республік, як перший крок до встановлення комунізму у світовому масштабі. В їх стратегічних задумах та теоретичних розрахунках не залишалось жодного місця ані для національних, ані для регіональних амбіцій. Майбутня соціалістична держава мала будуватися лише за територіальним принципом. Саме тому Раднарком РСФРР не визнав ДКР ані самостійною республікою, ані частиною Російської Федерації, а саме її відокремлення оцінив як “шкідливе”¹³⁹. У березні тодішній голова більшовицького Народного секретаріату М. Скрипник видав постанову про ліквідацію Донецько-Криворізької республіки і приєднання її території до України. За три місяці ДКР впала під ударами німецько-австрійських військ, які були силою, що мала свої плани на Східну Україну та її багатства.

Драматичні події відбувалися й у центрі українського революційного руху. Слід нагадати, що від часу проголошення УНР 7 листопада 1917 р. Донецький басейн фактично не входив до її складу. Наприкінці грудня 1917 р. в Харкові було утворено Українську радянську республіку, що проголосила федеративний зв’язок із Росією. Під прикриттям фіктивного рішення маріонеткового уряду більшовицький уряд Росії 1918 р. розпочав військову експансію проти УНР.

¹³⁸ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. – С.155.

¹³⁹ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. – К., 1962. – С. 112.

Саме в цей час українська делегація вела у Бресті-Литовському переговори з представниками держав Четверного союзу. Укладення 27 січня (9 лютого) 1918 р. Брестської мирної угоди поставило УНР у залежність від одного з таборів світового воєнного протиборства, але натомість дозволило скористатися військовою підтримкою Центральних держав для звільнення території України від більшовицьких військ. Керівники УНР сподівалися, що для цього будуть використані насамперед частини, сформовані з українців-військовополонених, а також січові стрільці – галицькі українці у складі австро-угорської армії. Західні партнери Центральної Ради обрали простіший шлях – на офіційне звернення представників УНР німецький імператор Вільгельм дав згоду на проведення обмежених операцій на Східному фронті, плануючи початок наступу на 18 лютого. Рада Міністрів УНР у спеціальній відозві переконувала власний народ, що уряд прийняв військову допомогу від нині дружніх держав – Німеччини і Австро-Угорщини. Через місяць ведення спільної наступальної операції верховні командування Німеччини і Австро-Угорщини 29 березня 1918 р. уклали угоду про розподіл сфер впливу в Україні.

Катеринославська губернія відійшла до австро-угорської окупаційної зони. Німці залишали за собою важливі транспортні комунікації і порти або ж обумовили перебування там змішаних частин. Зокрема, у Маріуполі дислокувалися два гарнізони, але командування було австро-угорське. Щодо залізниці Харків – Севастополь, то вона мала повністю перебувати у віданні німецького залізничного управління, включаючи й ділянки на території Катеринославської губернії. Промислові райони Донбасу за розподілом формально відійшли до австро-угорської зони¹⁴⁰.

Не бачаючи у соціалістичному за своїми переконаннями керівництві УНР сили, спроможної навести лад в Україні, західні союзники підтримали іншу політичну силу, посприявши утворенню Української держави – авторитарного, правоконсервативного правління з зовнішніми атрибутами Гетьманщини XVII–XVIII століття. У дні приходу до влади П. Скоропадського наприкінці квітня 1918 р. німецькі та австро-угорські дивізії разом з частинами армії УНР завершили опанування східних теренів України. Донецький басейн увійшов до Української гетьманської держави, в складі якої перебував від початку травня до середини листопада 1918 р.

Не лише більшовики були свідомими ролі Донбасу в економіці України. Австро-угорський посол Й. Форгач 22 березня 1918 р. писав до МЗС: “У даний час, як відомо, нашою ціллю на сході є залізнична лінія Харків – Крим. Але вже ясно, що Україна взагалі не може існувати без донецької області і її вугілля. Найшвидша окупація цієї області бажана тутешньому керівництву, щоб вберегти від катастрофи Київ і всі інші міста, електростанції, фабрики і т. д.”¹⁴¹.

¹⁴⁰ Пиріг Р.Я. Донбас у складі Української гетьманської держави (травень – листопад 1918 року). – К., 2014. – С.11.

¹⁴¹ Там само. – С.12.

Введення військ союзників у промислове осереддя України відбулося швидко і організовано: 29 березня німці оволоділи Полтавою, 3 квітня – Катеринославою, 7 квітня визволили Харків. Упродовж квітня німецькі війська звільнили Єнакієве, Краматорськ, Слов'янськ, Микитівку, Бахмут, Слов'яносербськ¹⁴². 28 квітня більшовики залишили Луганськ¹⁴³. 8 травня 1918 р. німецькі війська дісталися до Ростова-на-Дону.

У Донбасі дислокувалися війська 9 австро-угорського корпусу із штабом у Маріуполі. У Юзівці розмістився штаб 4 кавалерійської дивізії. Північні землі Донбасу зайняли 215 німецька дивізія та інші частини¹⁴⁴.

Від 18 травня, на території зайнятій союзниками, розпочалася денационалізація торгово-промислових і кам'яновугільних підприємств, всі розпорядження радянської влади були проголошені такими, що втратили юридичну силу. Запровадження нових порядків відбувалося під наглядом військових адміністрацій, а безпосередніми виконавцями від гетьманської влади вважалися повітові старости, призначені з найбільш авторитетних місцевих мешканців: колишні голови повітових земств Юрій Жилінський (Бахмут) і Микола Кудрянов (Слов'яносербськ), а також купець першої гільдії, грек за походженням Давид Хараджаєв (Маріуполь).

Гетьманський переворот залишився у згадках завдяки денационалізації промислових об'єктів і масовому безробіттю. Проголошення Гетьманату було використане гірничопромисловцями для згортання досягнень робітничого руху: тривалість робочого дня була збільшена, зарплата зменшена, профспілки усунули від справ, страйки оголосили поза законом, для відновлення довоєнних порядків широко застосовувалися тілесні покарання та відвертий терор.

Період австрійської окупації виявився одним з найбільш драматичних епізодів воєнно-революційних потрясінь 1917–1921 рр. Населення було роззброєно, влада на місцях перейшла до окупаційної адміністрації. Остання не соромилася у виборі засобів для вилучення ресурсів регіону. Вугільні й рудні багатства півдня Катеринославщини поділялися між союзниками порівну.

¹⁴² У Юзівці 23 квітня на площі біля “Гранд-отелю” відбулася урочиста церемонія зустрічі німецького війська за участю членів міської управи, представників промислових кіл, лідерів кадетських та меншовицьких організацій. Хлібом-сіллю вітали німців й у Горлівці.

¹⁴³ Пиріг Р.Я. Донбас у складі Української гетьманської держави. – С.13. – Тоді з Луганську “вирушило ціле місто на колесах. Червоногвардійці, сім’ї металістів, гірників із скарбом, з птахами і навіть телятами. Все це громаддя – ешелон у декілька сотень вагонів з десятками тисяч людей – вирушило на Міллерово”. З великими труднощами цей “уламок” пролетарського Донбасу через місяць дістався Царицина. З 12 квітня по 5 травня через станцію Ліски Воронізької губернії було вивезено з боку Харкова, Донбасу і Ростова 142 паровози, 4 552 навантажених вагонів, 1 660 порожніх вагонів. Всього – 7,1 млн пудів вантажів. З Луганська був евакуйований паровозобудівний завод, патронний завод, однієї латуні вивезли 200 вагонів.

¹⁴⁴ Пиріг Р.Я. Донбас у складі Української гетьманської держави. – С.15.

Металургійні заводи Маріуполя були закриті, тисячі робітників втратили засоби для існування. З сільської округи у зростаючих обсягах вивозилася сільськогосподарська продукція. За час окупації через Маріупольський порт загалом пройшло 556 498 пудів вантажів.

Не можна казати, що новопосталі органи влади не робили нічого, аби покращити стан речей. Так, Маріупольська міська управа, виявивши неабиякі організаторські здібності, завезла для потреб населення вугілля з Ростова-на-Дону, керосин і нафту з Поті. Безробітних залучили для заготівлі дров. Запустили в дію маслозавод з електричною тягою. Підтримували грошима народний університет та міські училища, відкрили консерваторію. Слов'яносербська повітова управа опікувалася 150 школами, 8 лікарнями і 8 медамбулаторіями. Однак, цього виявилось надто мало, аби зміни на краще стали помітними.

Основним напрямом діяльності союзних військ на теренах Донбасу стало викачування з нього матеріальних ресурсів, передусім хліба та решти продуктів харчування. Не лише селяни, а й населення міст страждало від непомірних апетитів “гарантів суспільного порядку і спокою”, які відвантажували збіжжя не тільки вагонами, а й валізами та посилками. У черговому донесенні МВС І. Черніков повідомляв: “Становище Слов'яносербського повіту і міста Луганська через повну відсутність хліба катастрофічне, загрожує бідунням; з квітня не одержано жодного вагона хліба. На ґрунті голоду рудники і заводи закрилися... У Павлоградському і Бахмутському повітах вбивства і грабежі продовжуються”¹⁴⁵. Тільки у середині серпня заступникові Слов'яносербського старости І. Тихоновичу вдалося “вибити” у Харківській конторі ДХБ наряд на 300 вагонів хліба для Луганська і повіту. Маріупольська міська управа отримала 10 тис. пудів лише на початку листопада.

Тим часом господарський комплекс регіону прискорено деградував: влітку вже третина шахт не працювала, криза взаємних неплатежів приводила до накопичення боргів по заробітній платі, промисловці практикували продаж вугілля за продовольство, зароблене не виплачувалося шахтарям на руки, а записувалося в розрахункові книжки. Катастрофічно не вистачало грошової маси, а та, що перебувала в обігу, швидко знецінювалася. Робочі місця скорочувалися. Якщо у березні працювало 215 тис., то у жовтні – лише 78 тис. осіб. Журнал “Голос металіста” у вересні повідомляв, що на 18 південних металургійних заводах працює 21 тис. замість 120 тис. у кінці 1917 р.¹⁴⁶

На повернення дореволюційних порядків, неприхований грабунок та подальше погіршення умов життя (зокрема, хронічні багатомісячні затримки зарплати) людність Донбасу почала відповідати методами революційної доби:

¹⁴⁵ Цит. за: Пиріг Р.Я. Донбас у складі Української гетьманської держави. – С.19.

¹⁴⁶ Пиріг Р.Я. Донбас у складі Української гетьманської держави. – С.35. – Лише з жовтня українська влада почала розглядати питання про відмову від сілезького вугілля на користь вітчизняного. Зажеврїла надія на створення робочих місць.

у містах відновилися страйки¹⁴⁷, селяни взяли за зброю. У зв'язку із загальним страйком залізничників Рада Міністрів 19 липня відновила чинність царського закону від 2 грудня 1905 р. про покарання за участь в страйках на підприємствах, які мають державне або громадське значення. Організатори страйків могли бути засуджені на термін до 4 років. Індивідуальна участь у страйку – від 4 місяців до 1 року і 4 місяців. Стільки ж отримували й підбурювачі заворушень.

Та не тільки вкрай напружена внутрішньополітична ситуація визначала напрями діяльності гетьманського уряду на Донбасі. Практично відсутніми були види на вирішення зовнішньополітичної ситуації на східних кордонах. Тут землі Гетьманату межували з Всевеликим військом Донським, очолюваним генералом П. Красновим. Як і Гетьманат, це державне утворення мало проницьку орієнтацію і було зацікавлене у налагодженні взаємовигідного співробітництва. РСФРР зі свого боку не визнавала суверенітет Дону і намагалася включити території Донської республіки (Всевеликого Війська Донського) до свого складу при визначенні кордону. 31 липня голова української делегації С. Шелухін доповідав Раді Міністрів: “Російська делегація в своїм проекті відступила на захід в різних місцях на 125–150–200 верств від української етнографічної межі і захопила тільки Донецькі каменноугольні басейни звиш 20 000 кв. верст з українською людністю. Сею межею вона відрізала від України каменноугольні копії і металургічні заводи, що мають руду з Катеринославщини і тим розрізали національний і економічний організм України”¹⁴⁸.

8 серпня 1918 р. Дон та Українська Держава підписали оборонний і торгівельний союз: державний кордон між ними встановлювався по адміністративній межі, яка існувала за часів Російської імперії станом на 1917-й рік; Таганрозький і Донецький округи підпорядковувалися Дону, до України відходив невеликий клаптик в районі Маріуполя; у Договорі був зафіксований намір донського керівництва сприяти створенню єдиної федеративної держави України, Криму, Дону та Кубані зі столицею в Києві.

18 вересня повноважні представники сторін підписали спеціальний “Договір про спільне упорядкування справ, що стосуються Донецького Басейну”.

¹⁴⁷ У розпал всеукраїнського залізничного страйку 23 липня у Маріуполі розпочався збройний виступ робітників, портовиків і залізничників, лави яких нараховували понад 600 бійців. Була обеззброєна і розігнана кінна сотня Державної варти. Австрійський військовий комендант ввів у місті стан облоги. Під час вуличних боїв з обох сторін були вбиті й поранені. Більшість повстанців відступила в порт, де їх оточили та розстрілювали за допомогою артилерії й літаків. 150 осіб віддано до військово-польового суду, кожний десятий був розстріляний. На місто була накладена велика контрибуція. Аби виплатити її управа змушена була взяти кредит у банку. – Див.: Пиріг Р.Я. Донбас у складі Української гетьманської держави. – С.28 – 29.

¹⁴⁸ Цит. за: Доповідна записка голови української мирної делегації С.П. Шелухіна про взаємовідносини України з Росією та дійсні наміри російської мирної делегації щодо перемир'я з Українською Державою. 31 липня 1918 р. // Мирні переговори між Українською Державою та РСФСР. 1918 р.: Збірник документів і матеріалів. – Київ – Нью-Йорк – Філадельфія, 1999. – С.309.

Згідно документу утворювалася змішана Україно-Донська комісія, до якої на паритетних засадах входили урядовці і гірничопромисловці. Вона мала опікуватися загальними питаннями видобутку, розподілу, торгівлі і перевезення вугілля. Обидві сторони зобов'язувалися забезпечувати промислові підприємства і населення Донецького басейну незалежно від територіальної належності. Втім запровадження досягнутих угод у життя виявилось неможливим.

Поразка держав Четверного союзу у Світовій війні, розпад Австро-Угорщини, революція в Німеччині і зречення Вільгельма II призвели до поспішного від'їзду австро-угорських військ. Гетьманська влада залишилася сам на сам з потужною хвилею робітничих і селянських збройних виступів. 9 листопада П. Скоропадський був змушений ввести у Катеринославській губернії військовий стан, однак утримати владу на місцях вже було неможливо: без збройної підтримки Заходу гетьманат розвалився, наче картковий будиночок. Звістки про те, що уряд пішов у відставку, а 14 грудня 1918 р. гетьман зрікся влади, були сприйняті переважною більшістю населення як належне.

Згідно з повідомленнями краєзнавців, чи не єдиний на Донбасі випадок підтримки Директорії місцевим населенням мав місце в Бахмуті, де селяни і навіть шахтарі (серед них був і в майбутньому відомий український поет Володимир Сосюра) записувалися до повстанського війська УНР. Натомість переважна більшість людності регіону з апатією та нігілізмом споглядала на руйнування “влади міцної руки” – обертаючи свої погляди в сторону міцніючого повстанського руху з його ідеями непідвладності жодній владі. Виконуючий обов'язки Катеринославського губернського старости повідомляв МВС: “В районі між станціями Єнакієве, Горлівка і Государів Байрак чини повітової варти роззброєні... У Маріуполі, повіті становище серйозне, ватаги бешкетують, варта була примушена покинути більшість своїх пунктів. Старші агенти покинули станцію Волноваха¹⁴⁹”.

Яскравою візиткою Донбасу та маркером його масової свідомості став анархізм, що саме тут набув свого колоритного і неповторного втілення, перебуваючи під потужним впливом Гуляйпільської республіки.

Анархістські формування та гуртки виринули в легальне політичне життя Східної України незбагненим спалахом епохи революційно-визвольних змагань і за короткий час отримали тут колосальну підтримку населення. Справа, певне, полягала не лише у видатних організаторських та ораторських здібностях провідних постатей анархістського руху – Нестора Махна, Марусі Нікіфорової, Федора Щуся, Лева Задова¹⁵⁰ та ін. – а у співзвучності ідей, що вони пропитували, широким верствам мешканців місцевих сіл та робітничих поселень. Культ свободи від будь-якої влади стрімко поширювався робітничими колами, що впродовж останніх чотирьох років існували в режимі трудового табору.

¹⁴⁹ Цит. за: Пиріг Р.Я. Донбас у складі Української гетьманської держави. – С.38.

¹⁵⁰ „Єврей Льовка” – Льова Задов (Зінковський) (11.04.1893 – 1938). Народився в єврейській колонії Весела неподалік Юзівки (Донецьк). (Ковальчук В. Лева Задов: Каторжник, махновець, чекіст // Сегодня. – 2001. – 20 лютого.)

Не менш яскраво діяльність анархістів проявлялася у великих промислових містах – Харкові, Катеринославі, Одесі, Олександрівську. Тут вони друкували газети та журнали, співпрацюючи з анархістами Петрограда, Москви, Ростова-на-Дону. На відміну від інших регіонів, в Центральній та Південно-Східній Україні кількісно переважав анархо-комунізм – найбільш революційна і непримирна течія анархізму. Від агітації до активних дій їх змусило перейти вторгнення в Україну німецьких та австро-угорських окупаційних військ. У відповідь анархісти-комуністи організували повстанські загони, під прапори яких масово стало селянство. У останнього на той час, властиво, не було альтернативи: анархісти з їх діяльністю свідомістю виявилися єдиними лідерами, що взяли на себе місію очолити стихійний селянський повстанський рух.

Справа налагодження комунікацій між повстанськими загонами та координації дій просувалася складно – на перешкоді цьому поставала свідомість селянства, яке не розуміло гостроти ситуації і прагнуло захищати округу, де мешкало, силами власних загонів. Лише частина керівників селянства була свідомо загальнополітичній ситуації та потужності сил, яким доводилося протистояти. Отож, пошуки шляхів об'єднання не припинялися, хоча далеко не завжди вони були результативними. Наприкінці 1918 р. була сформована Конфедерація Анархістських Організацій України “Набат”, метою якої стало об'єднання різних анархістських напрямів і течій в боротьбі проти влади та окупантів. Ідейною основою організації була доктрина “єдиного анархізму”, висунута ідеологами “Набату” В. Воліним, Ф. Бароном, Я. Суховольським, Й. Готманом на основі синтезу тогочасних течій анархізму. Завданням номер один прибічники “Набату” проголосили здійснення соціальної революції. Не в останню чергу саме через це вони виступали проти політики Директорії та ідеї самостійної України, що, на їх погляд, відволікала маси від вирішення завдань соціальної революції.

Тогочасні ідеї Н. Махна мали широку підтримку в середовищі донецького селянства, зокрема грецького. Вже перший рейд по Донбасу унаочнив, що соціальна база махновського руху тут є надзвичайно потужною¹⁵¹. Вплив Н. Махна в Приазов'ї, навіть на міське робітниче населення, був досить значним. Згодом учасник перших радянських військових з'єднань В. Шемелінін згадуватиме: „Чутки про якогось Махна, який нібито десь недалеко організує повстанські загони й бореться за радвладу...” поширювалися по Маріупольщині. Гасло „За радвладу” приваблювало широкі верстви селянства. Значна частина Маріупольських „свідомих пролетарів кидали дім, родину й пробивалися до махновських загонів”¹⁵².

Відверто цинічні дії окупаційного режиму спричинили стихійний опір селянства. Літо 1918 р. (з реквізіціями, що розгорнулися після збору врожаю) стало часом виникнення у Приазов'ї низки невеликих загонів. Так почався

¹⁵¹ Див.: Нестор Махно. Воспоминания. Книга 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.magister.msk.ru/library/history/xx/mahno/mahnn003.htm>

¹⁵² Шемелінін В.Є. Маріупольський Радянський полк // Літопис Революції. – 1928. – №2. – С.60.

новий етап революційного руху на Маріупольщині, на якому провідну роль відіграло українське селянство. На теренах Бердянського, Мелітопольського та Юзівського повітів діяли загони під проводом Білаша, Удовиченка, Хоменка, Гончаренка. В Гуляйпольському повіті набирав сили махновський рух. У районі м. Михайлівка сформувався загін Брови й Щуся.

Після відходу німецько-австрійських військ та наступу білокозаків генерала П. Краснова, армії генерала А. Денікіна та більшовицьких частин, місцеві мешканці були поставлені перед фактом: Україна фактично пошматована військами Антанти, Польщі, більшовицької Росії. Насувався 1919 рік – рік абсолютної владної “шизофренії”: місцевості, села й селища на якийсь час опанувалися отаманами Директорії, їх проганяли загони Н. Махна чи інших отаманів; в інших відновлювалися ради, за ними приходила біла диктатура – і так нескінченне число разів. Населення, власне, перебувало на межі здорового глузду. Тотальний господарський занепад у містах, нескінченні реквізиції в селі, насилля та щоденна загроза смерті, тотальна дегуманізація соціального середовища завершували картину. Громадянська війна перетворила терени Донбасу на театр фатальних за своїми наслідками бойових дій.

Згідно з договором генерала П. Краснова з союзними військами та гетьманом П. Скоропадським східну частину Донбасу зайняли частини донських козаків, на допомогу яким невдовзі підтягнулися офіцерські загони денікінської армії. Дивізія генерала В. Май-Маєвського з боями пройшла від Кавказу до Микитівки.

На початку 1919 р. денікінці продовжили наступ на Південно-Східну Україну, де зустріли запеклий опір махновської повстанської армії. У складі більшовицьких військ вони рейдом пройшли Донбасом: від Микитівки та Дебальцевого дійшли і захопили 10 січня Старобельськ, впродовж наступних кількох днів – Логинівку, Попасну, Марківку, Яму, Лиман, Святогірськ, Слов'янськ, Краматорськ, Біловодськ, Слов'яносербськ. 24 січня зайняли Алчевськ. 26 січня 1919 р. в Нижньодніпровську відбулася зустріч махновця О. Чубенка з представником радянської влади П. Дибенком. Наслідком переговорів стало укладення угоди про спільну боротьбу проти білогвардійського та петлюрівського рухів. 28 січня союзники взяли Бахмут. Могутній повстанський рух Центральної та Південно-Східної України значно послабив сили денікінських частин. Повстанський рух, очолюваний анархістами, суттєво допоміг частинам Червоної армії в розгромі білогвардійського руху А. Денікіна. Фронт довжиною від Луганська до Азовського узбережжя тримався передусім завдяки стійкості махновських загонів. Стратегічні населені пункти – Бахмут, Костянтинівка, Попасна, Дебальцеве багато разів переходили з рук у руки. Запеклі бої тривали до травневого контрнаступу денікінців на Луганському, Юзівському та Маріупольському напрямках.

“Визволення” по-більшовицькому не покращило становища населення: сформовані більшовиками ВРК розпочали кампанію насильницької комунікації селянства Донецької губернії. Новопосталі комуни, артілі та радгоспи викликали шалений опір місцевого селянства. Спробувавши на собі всі принади ко-

муністичної ідеї, селянство із чимдалі більшою надією звертало свої погляди у бік Гуляйпільської республіки, тим більше, що військова слава Н. Махна стрімко зростала – оговтавшись після втрати Маріуполя, його загони наприкінці весни розпочала рейд по денікінських тилах.

Ведучи запеклі бої із Добровольчою армією, вперше у світовій практиці, Н. Махно та його прибічники розпочали втілювати в життя ідею безвладної Гуляйпільської республіки – “Махновії”¹⁵³. Мілітарна селянська анархістська республіка, власне, стала втіленням давніх недержавних пластів свідомості українського селянства, своєрідним відлунням історичної пам’яті про Запорозьку Січ з її духом вольності. Перебуваючи в безпосередній близькості від Донбасу і здійснюючи постійні рейди його теренами, Революційна повстанська армія України справляла потужний вплив на перебіг суспільно-політичних процесів у промисловому осерді Східної України.

Очолений Н. Махном селянський рух відіграв важливу роль у розвитку воєнних подій в Україні. Селянські партизанські групи й загони самозахисту перетворили Донбас і Приазов’я на внутрішній фронт, відволікаючи на себе значні сили білої гвардії. На початку 1919 р. махновські та інші формування стримували натиск частин В. Май-Маєвського, егерської бригади німців-колоністів, загонів добровольчої армії, надісланих з Кавказу. Лише в районі Гуляйполя проти повстанців діяло близько 20 тис. білогвардійців.

Утворення 3-ї бригади Н. Махна у складі 9-ї полкової Задніпровської дивізії під проводом П. Дибенка (лютий 1919 р.) не лише полегшило стан махновських формувань, а й створило реальні умови залучення широких верств населення Приазов’я до їхніх лав під гаслом „За владу рад!” У цьому контексті вибух повстанського руху в грецьких селах у січні-березні 1919 р. виглядає далеко не випадковим.

На березень – квітень 1919 р. припадає апогей партизанського руху в Приазов’ї. Регулярні війська, які перебували в регіоні, „грабуючи й мордуючи селян, стали причиною бурхливого зростання партизанських загонів, що стихійно всюди виникали”¹⁵⁴. Очолив їх Н. Махно. Навесні 1919 р. білогвар-

¹⁵³ Бабічева О.С. Махновський рух в січні – червні 1919 р. // Грані. – Дніпропетровськ. – 2006. – №4. – С. 12–17.; її ж. Махновський рух другої половини 1919 р. // Грані. – Дніпропетровськ, 2006. – №5. – С. 6–10.; її ж. Історія анархістського руху в Україні // Грані. – Дніпропетровськ, 2006. – №6. – С. 28–33.; її ж. Значення анархо-махновського руху в період Української революції 1917 – 1918 рр. // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2006. – №3. – С. 48–54.; її ж. Причини поразки анархістського руху наприкінці 1920 – початку 1921 рр. // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2006. – №4. – С. 18–25.; її ж. Анархічний терор в Україні на початку ХХ століття // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. – Одеса: Астропринт, 2007. – № 9. – С. 9–20.; її ж. Історичні реалії Української революції: перший союз махновців з радянською владою в 1919 р. // Гуманітарний журнал – Дніпропетровськ, 2007. – №3. – С. 71–76.; її ж. Боротьба отаманських формувань України проти німецьких і австро-угорських окупантів в добу громадянської війни // Грані. – Дніпропетровськ, 2007. – №3. – С. 27–32.; Федоровський Ю.Р. Повстанський рух в Донбасі і Махно: Автореф... канд. іст. н. – Донецьк, 2000.

¹⁵⁴ Шемелінін В.Є. Маріупольський Радянський полк // Літопис Революції. – 1928. – №2. – С.60.

дійський режим у Приазов'ї був підірваний зсередини збройним опором села. Селянські виступи в грецьких та інших селах підтримав наступ 3-ї бригади на Таганрог. 15 березня махновці захопили Бердянськ, 17-го – Волноваху, а в 20-х числах дійшли до Маріуполя. За активною участю повстанських загонів грецьких селищ 29 березня місто було визволене від білогвардійців. Здобуття Маріуполя стало славетною сторінкою історії повстанського руху в Приазов'ї. За часом воно збіглося із визволенням 1-ю Задніпровською бригадою (комбриг Н. Григор'єв) Одеси й вигнанням з півдня України сил Антанти. (За цю бойову акцію Н. Махна було нагороджено орденом Червоного прапора.)

Влада в місті перейшла до рук ревкому на чолі з Г. Македоном, який розпочав організацію 1-го Маріупольського ударного батальйону з маріупольських робітників на чолі з К. Апатовим. До нього увійшла також низка формувань з грецьких сіл, у тому числі і Сартанський загін, очолюваний П. Богадицею. Пізніше в Олександрівську на базі батальйону був сформований Маріупольський радянський полк. В його лавах змагалася грецька сотня.

На початку квітня бригада Н. Махна, ведучи безперервні бої з денікінцями, залишила ряд завойованих раніше позицій. 15 квітня формування відійшли з Маріуполя. 15 травня місто вдалося відбити, але 23 травня при підтримці французьких військових кораблів денікінці захопили його знов.

На середину 1919 р. Добровольча армія А. Денікіна зайняла майже увесь Донбас. Терор, реквізиції, тиф – ці три слова характеризували часи білогвардійського режиму в Донбасі. Влітку 1919 р. більшовицька влада переживала критичний момент своєї історії. На більшості території України вона перестала існувати. В донецькому степу війна з денікінцями тривала. Продовжувала її 2-га Українська радянська армія, що фактично складалася з бригади Н. Махна. Лише тактичний союз із Н. Махно забезпечив більшовикам певні перспективи у тогочасному Донбасі. Притягальність їх ідей в середовищі місцевих мешканців була більш ніж непоказною. Привертає увагу красномовність історичних аналогій, що яскраво ілюструють привнесеність соціального конфлікту. Вкотре прийшовши в Донбас із ідеями ошчасливлення трударів у всесвітньому масштабі в травні 1919 р. підрозділи 8-ї та 13-ї армій провели примусову мобілізацію на Бахмутському вугільному родовищі. Погрожуючи зброєю, вони забрали всіх шахтарів до сорока років прямо з виробок. Не гребувала Червона армія і примусовими мобілізаціями в селах, беручи їх перед цим в облогу. Однак, “мобілізації” не давали бажаного результату, оскільки “мобілізовані” стрімко поповнювали ряди дезертирів¹⁵⁵.

¹⁵⁵ У травні 1919 р. лише в Лисичансько-Бахмутсько-Куп'янському районі різні групи дезертирів налічували від тридцяти до сорока тисяч чоловік – вони не рухалися до радянської півночі, але й не хотіли приєднуватися до Добровольчої армії. Казали, що вони були надзвичайно “ворожо настроєні проти комісарів, комуністів та євреїв”. – Див.: Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. – С.155.

На цей час ідеологічні суперечності Н. Махна і більшовиків наблизилися до критичної межі й спричинили розрив між ними. Після заборони реорганізації 3-ї бригади в дивізію (28 травня 1919 р.) й складення Н. Махном повноважень комдиву, приазовська ділянка фронту з А. Денікіним була послаблена. 25 червня 1919 р. денікінці зайняли Харків, а 28 – Катеринослав.

Нескінченні реквізиції (1919 р. був напрочуд врожайним) і мобілізації денікінського режиму, з одного боку, та відхід Червоної армії з теренів України, з іншого, забезпечили широке залучення населення Приазов'я до лав Першої повстанської української дивізії. Збори командирів возз'єднаних загонів 1 вересня 1919 р. узгодили нову структуру органів управління Революційної повстанської армії, що налічувала близько 40 тис. піхотинців, 10 тис. кавалеристів, тисячу кулеметів, 20 гармат, понад 12 тис. тачанок.

З другої половини 1919 р. шляхи анархістів з більшовиками розходяться. Метою анархістів стає “третя соціальна революція”, що повинна була остаточно знищити залишки капіталу та повалити більшовицьку владу (на їх думку політика більшовиків не відповідала корінним інтересам робітничо-селянського класу). Анархісти гостро критикували аграрну політику українського радянського уряду Х. Раковського. Однак на етапі боротьби з денікінською навалою вони вкотре змушені були піти на союз із ними.

Ситуація насправді була безвихідною. Найбільш точно її зміст висловлений у народній поемі “Українські митарства”: “Денікін, сівши нам на спину / Став так нівечить Україну, / Що нам прийшлося – чи глину їж, / Чи боронись, хвабивши ніж...”¹⁵⁶

До середини жовтня 1919 р. контроль Н. Махна над Приазов'ям був відновлений. У листопаді 1919 р. його армія зросла до 80 тис. осіб. Оголошений поза законом Н. Махно й більшовики перебували в різних політичних таборах. Хоча Н. Махно й намагався бути „батьком” селянству загалом, але його напрямом у громадянській війні стало репрезентування інтересів заможного селянства, яке в селах колишніх іноземних колоністів, становило майже 20%. Осінь 1919 р. – час досить успішних для Н. Махна боїв з денікінцями (зокрема, з корпусом Я. Слащова й кіннотою А. Шкуро).

Чергове загострення ситуації відбулося наприкінці грудня 1919 р. – більшовики, що потерпали від нестачі вугілля, спрямували в Донбас армії Південного фронту. 24 грудня вони захопили Луганськ, 25 грудня – Слов'янськ, 27 грудня – Краматорськ, Бахмут, Попасну, 4 січня 1920 р. – Маріуполь. 29 грудня 1919 р. розпочав діяльність Ревком Донбасу, а на місцях – його клони, що сконцентрували у своїх руках всю повноту влади. Інтереси більшовицької влади та селянства, керованого Н. Махном, перейшли в стадію дальшого загострення суперечностей, які не вирішувалися. Загроза тривалої в часі партизанщини (попри усталений стереотип, що в Донбасі для неї умови несприятливі) була цілком реальною.

¹⁵⁶ Прудников В.В. Атаман из Гуляй-Поля. – Донецк, 2000. – С.102.

Махновським та отаманським загонам було де сховатися: кожен з них мав не лише базові сільські округи, а й базові ліси із системою землянок, схронів та схованок військового спорядження. Базовим лісом отамана Ф. Щуся був Дібрівський, Са-вонова – Ізюмський, Каменюка – Старобельський. Як керівники, так і рядовий склад махновців на той час мали неоціненний досвід військових дій. Тактика і стратегія махновців, нестандартні військові рішення викликали щире захоплення навіть у білогвардійців. Більшовицьке керівництво також усвідомлювало рівень політичного впливу та військову силу свого противника. Не випадково ставка було зроблена на позбавлення його щирої і масової підтримки місцевого селянства.

9 січня 1920 р. Н. Махно був оголошений поза законом. 5 лютого 1920 р. Всеукраїном затвердив Закон про землю, який, певно, не викликав піднесення переважної частини колишніх колоністів, оскільки суттєво обмежував розмір селянського землекористування. Складна політична ситуація в Приазов'ї знайшла своє відображення в зведеннях по НКВС про політичний стан у Донецькій губернії. В травні 1920 р. в Юзівці й Маріуполі було скасовано стан облоги. Проте ситуація залишалася складною, городяни голодували. Стан політичної анархії повною мірою віддзеркалила робота повітового з'їзду ревкомів у Маріуполі 10 березня 1920 р. У ньому брали участь представники десяти махновських волостей (половина волостей повіту), які висловили різке незадоволення діями продкомісії.

Махновські формування, на відміну від радянських органів, фактично контролювали життя сільської округи, здійснюючи раптові напади на продзагонівців, міліцію, каральні роти. Губуправління вимушено визнало: „Більша частина населення повіту перебуває в армії Н. Махна, і продрозкладка не здійснюється”¹⁵⁷.

За роки громадянської війни Маріупольщина наводилася біженцями з центральних губерній Росії, тут оселилася значна кількість колишніх офіцерів, буржуа. Через скрутний продовольчий стан відкрите невдоволення радянською владою виявляли службовці й робітники. Пересічним явищем стали робітничі страйки. Серйозного характеру набули заворушення через продрозкладку. (Показовим є випадок, що мав місце в Таганрозькому повіті: у липні 1920 р. тут висадився нечисленний білогвардійський десант, який через якихось 2–3 дні зріс за рахунок місцевого населення до 4 000 осіб.) З початку здійснення продрозкладки (з травня по червень) у Донецькій губернії було вбито близько 300 радянських працівників (з них 150 продзагонівців та 60 міліціонерів). Авторитет радянської влади в широких верствах населення був невисоким. Натомість політвідділ повстанської армії Н. Махна проводив успішну агітацію не лише в середовищі селянства, а й серед робітників.

Наприкінці літа 1920 р. Донецький басейн перетворився на суцільний внутрішній фронт. Не останню роль у цьому відіграв рейд Н. Махна по Донбасу. Він не лише активізував великі формування (Шаповалова, Буданова, Сазонова), а й спричинив утворення значної кількості малих і найдрібніших загонів. На жовтень

¹⁵⁷ ДАДО, філіал, ф.1, оп.1, спр.161, арк. 39.

1920 р. у Донецькій губернії самих лише великих загонів, оголошених поза законом, налічувалося близько 20, у них перебувало майже 10 тис. осіб (2,3% сільського населення губернії; причому, махновські формування сюди не враховувалися). У донесеннях НКВС зазначалося: „Точному обрахунку банди не піддаються, оскільки більшість з них перебуває в селах, озброєні обрізами, мають місцеве значення і будь-якого моменту становлять реальну силу”¹⁵⁸.

Загострення політичної ситуації в регіоні дещо призупинила небезпека врангелевської окупації. 2 жовтня 1920 р. у Старобільську між представником радянської України Я. Яковлєвим та представниками армії Н. Махна – Куриленком і Поповим було укладено угоду про спільні дії по боротьбі з Врангелем, наступ якого вдалося відбити.

Після розгрому „білого барона” питання ліквідації махновського руху стало справою часу, й не тільки через ідеологічні та політичні суперечності між Н. Махном та керівниками країни рад. „Махновія” містилася в промисловому серці України – Донбасі. В. Ленін цілком слушно зауважував: “Донбас – це не випадковий район, а це район, без якого соціалістичне будівництво залишиться простим добрим побажанням”¹⁵⁹. Така ж за змістом думка проводилася й у відозві ВУЦВК до всіх партійних організацій України.

26 листопада 1920 р. Н. Махно та усі його загони втретє були оголошені ворогами революції й республіки. Після перемоги над білогвардійцями, що підтримувалися з-за кордону, „внутрішня контрреволюція” розцінювалася як менш серйозний противник. 29 січня 1921 р. РНК УСРР ухвалила постанову, де боротьба з бандитизмом визнавалася фронтом першочергового державного значення. При РНК була утворена постійна комісія по боротьбі з бандитизмом. Лише з Маріуполя на боротьбу з махновщиною в повіті були відряджені 2 600 чоловіців. Успішно здійснювалася ліквідація нечисленних регіональних угруповань. Упродовж весни 1921 р. місцеві селянські загони і формування переважно припинили своє існування. Серед них і загін Фоми Кожі в районі с. Старобешеве.

Відновлення взимку 1920 р. радянської влади в Приазов’ї і розгортання політики „воєнного комунізму”, з одного боку, привело до масового втягнення місцевого селянства до махновського руху, а з іншого, – остаточно зробило його антирадянським, антибільшовицьким (причому радянські органи в подальшому схильні були пояснювати участь греків у махновському русі національною й соціальною специфікою – *Авт.*). 1920 р. – час запеклої боротьби радянської влади й Н. Махна за політичний вплив у Приазов’ї, в якій перемогла централізована державна організація. Її результат був зумовлений заміною політики „воєнного комунізму” непом, який прискорив відмову селян від збройного опору більшовикам.

¹⁵⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України, ф.1, оп.2 дод., спр.7, арк. 52 зв.

¹⁵⁹ Політичний звіт Центрального комітету РКП(б). 27 березня // Ленін В.І. ПЗТ. – К., 1974. – Т.45. – С.100.

Час “Х” анархістсько-більшовицького протистояння прийшовся на часи воєнного комунізму. По суті, його не могла відвернути й остання угода, укладена між ними 2 жовтня 1920 р. в Старобільську через загрозу наступу П. Врангеля. Покинчивши із ним, всю силу свого інструментарію терору: каральні експедиції, масові арешти анархістів у містах, застосування системи заручництва, нацькування отаманів, розстріли та стягнення, кампанії суспільної дискредитації тощо, більшовики спрямували персонально проти Н. Махна, Революційної повстанської армії України, місцевих повстанських загонів та селянства, як його рушійної сили та економічної платформи. З листопада 1920 р. до жовтня 1921 р. Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУЧК) здійснила разом з частинами Червоної армії чотири масштабні антианархістські операції, внаслідок чого анархістський рух зазнав значних втрат. До кампанії силового та політичного знищення анархізму були залучені видатні більшовицькі політичні діячі – М. Фрунзе, Ф. Держинський, Г. Петровський, С. Косіор, Ф. Кон, Д. Лебедь, В. Чубар, Х. Раковський, В. Затонський, М. Скрипник, Д. Мануїльський та інші.

Переможний прапор більшовиків, здавалося, вже замайорів над териконами Донбасу. Втім, “перемождо” вочевидь було від чого опустити руки: і край, і його люди невідомо змінилися за роки нелюдських страждань і випробувань.

Якщо спробувати в кількох фразах охарактеризувати стан регіональної спільноти на етапі остаточного утвердження більшовиків, вимальовується такий мало оптимістичний перелік: фрагментація соціальних і класових спільнот; знищення механізмів і законів соціальної взаємодії; тотальна дегуманізація міського і сільського середовища. Війна з її особливим кліматом, коли обиватель при звичайся до майже щоденних змін у владі, звик до політичної нестабільності й адаптувався до життя „у вируючому котлі” („не було жодних військ майже все літо 1920 року, і селяни аж засумували від утвореної тиші”¹⁶⁰) невідомо змінила народ: від старців до дітей. Війна пройшла крізь міста і села, крізь долі і родини, розвівши підчас рідних по крові людей у різні світоглядні табори.

“Вакханалія дикості” – в цих словах, власне, концентрується суспільний досвід тих літ. Жахливе здичавіння виявляли всі політичні сили, що змагалися за Донбас, включаючи місцеве населення. Здавалося, вони намагалися в найжорстокіший спосіб продемонструвати свою спроможність навести тут лад. Лейтмотивом жорстокості стала теза: “Вони по-інакшому не розуміють”. Привселюдні езекуції та страти з елементами садизму впродовж років перетворилися на найпопулярніший інструмент “виховування” населення. Не випадкового пролетарі десятками тисяч разом із сім’ями при наближенні білогвардійців відходили із червоноармійськими частинами, так само масово разом із білогвардійцями зникали інженери та власники підприємств. Трупи повішаних перетворилися на звичну “окрасу” міських краєвидів. На селі з червоноармійців-реквізиторів живцем здирали шкіру, набиваючи рот і кишечник зерном.

¹⁶⁰ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. – К., 2008. – С.100.

Парадоксально, але факт, гору в тій ситуації дійсно отримала сила, що виявила “дива” послідовної тривалої в часі жорстокості¹⁶¹.

Визвольні змагання 1917–1921 рр. закінчилися трагічною поразкою, внаслідок чого українські землі були поділені між Росією, Польщею, Чехословаччиною і Румунією. Війна з білогвардійцями не завадила Москві розгорнути жорстку боротьбу за повернення національних республік в лоно вже нової, радянської імперії. З третьої спроби Кремлю вдалося за допомогою мільйонної армії закріпитися в Україні. Російські комуністи могли змиритися із втратою Фінляндії, Польщі і країн Балтії, але виявили наполегливість у завоюванні України.

Причини поразки визвольних змагань були різноманітні, але при розгляді проблеми українсько-російських відносин в часі і просторі слід зупинитися на двох головних.

По-перше, на відміну від поляків, українці в своїй масі не вважали росіян ворогами. З одного боку, за два з половиною століття перебування в Російській імперії вірус малоросійства поширився серед значної кількості українських підданих царя-самодержця. З другого боку, росіяни виступали перед українцями у двох протилежних іпостасях: як прибічники відновлення “єдиної і неподільної Росії” і як захисники української національної державності в її радянській оболонці.

По-друге, Червона армія несла в Україну на своїх прапорах гасла експропріації великих власників і зрівняльного переділу орних земель між селянами. Токсична дія комуністичного вірусу, значно підсилювана руйнуючою дією вірусу малоросійства, виявилася смертельною для незміцнілого організму новонародженої української державності.

Місцева еліта Донбасу виявилася своєрідним зліпком епохи: з неймовірною енергією та піднесенням вона акумулювала радикальні гасла кардинальних суспільних, соціально-економічних та політичних перетворень, які генерувала робітнича людність промислового регіону. Особливість суспільно-політичного осердя Донбасу на першому етапі революційного піднесення полягала в кількісному зростанні його ліворадикального крила.

Втім, твердження про те, що тогочасні мешканці Донбасу були органічною соціальною базою більшовицького руху і підтримували його, є безпідставним радянським міфом. Першість серед суспільно-політичних сил, що здійснювали пошук шляхів й місця Донбасу в революційно-визвольних змаганнях 1917–1920 рр. по праву належала анархістському селянському руху під проводом Н. Махна, що перетворився на незалежний політичний табір загальноукраїн-

¹⁶¹ Варто згадати лишень, як В. Ленін і Ф. Дзержинський організували геноцид донських і кубанських козаків. При загальній чисельності населення в 3 млн. осіб в 1919 – 1920 рр. були знищені або депортовані від 300 до 500 тис. осіб. – Див.: Верт Никола. Государство против своего народа // Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. – М., 1999. – С. 119. – Луганщина і Донеччина постраждали від нього не меншою мірою, аніж епіцентр Всевеликого Війська Донського. І у російських, і у українських нащадків донського козацтва історична пам’ять виявилася занадто короткою.

ського значення і послідовно проводив політику внутрішнього суверенітету, розробивши оригінальну ідеологію та новий суспільний устрій. Власне, це була історична інверсія природно характерної для українців ідеї козацької вольниці. Переростання ідеї невідповідності будь-якій владі в цілком конкретне її просторово-територіальне втілення було лише справою часу. Втім, саме часу для переростання Гуляйпільської республіки на історично нову версію повноцінної державності не вистачило. Під ударами надцентралізованої більшовицької диктатури вона зазнала поразки.

Не суголосність більшовицьких гасел прагненням широких верств населення, а цинізм, жорстокість та пластичність більшовицької влади забезпечила їй перемогу. Екстремістські форми соціал-демократії, які заперечували саму її суть, тому що пропагували необмежену класову війну замість класового миру, народилися в центральній Росії на початку ХХ ст. В ситуації тривалої світової війни, яка до краю загострила класові суперечності, лівий екстремізм поширювався у багатьох країнах, і національні регіони Російської імперії не стали винятком. Не мало вихідців з України, у тому числі українців за національністю, відігравали вагомую роль у партії більшовиків. Після кількох розколів на комуністичні позиції перейшла основна частина найбільш впливової серед українського селянства партії соціалістів-революціонерів – боротьбисти. Однак перебіг визвольних змагань дає чітку відповідь на ступінь поширення в середовищі українського соціуму ідей комунізму. Без втручання у різноманітних формах з боку Росії комунізм в Україні не мав шансів на успіх.

Кінцевою датою визвольних змагань в Східній Україні слід вважати 1920-й рік. Саме тоді російські війська на її території більше не мали перед собою регулярних збройних сил, з якими треба було б воювати. Заключним акордом міждержавних, міжнаціональних і громадянських війн в Україні було укладення 28 грудня 1920 р. Союзного робітничо-селянського договору між РСФРР і УСРР. Договір з Росією укладав український радянський уряд.

Радянська Україна зовні виглядала як повноцінна держава – з власними кордонами, столицею, законодавчими і виконавчими органами влади, державною символікою і незалежним статусом. У преамбулі Союзного договору урочисто підтверджувалися “незалежність і суверенність кожної з договірних сторін”. Стаття 1 проголошувала вступ обох сторін у воєнний і господарський союз. У статті 2 декларувалося, що “з самого факту колишньої приналежності території УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не впливає ніяких зобов’язань відносно кого б то не було”¹⁶².

Насправді, однак, народжена в ході жовтневого перевороту 1917 р. в Петрограді більшовицька держава-комуна поневолила Україну. Видатний російський історик і політичний діяч доби горбачовської “перебудови” Юрій Афанасьєв

¹⁶² Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. – К., 1937. – С. 152–153.

підкреслював: “Жовтень був способом закріплення російського традиціоналізму і консерватизму, а не розривом зі старим заради становлення нового”¹⁶³. Українці опинилися в надцентралізованій державі, яка долала опір встановлюваним порядкам жорстокими методами, не зупиняючись навіть перед геноцидом.

Мімікрія більшовицького керівництва в сфері національної політики досягала максимуму в період утвердження при владі і зводилася до мінімуму в той період, коли воно упевнено тримало в руках важелі влади. Існує вражаюча відмінність у методах, за допомогою яких керівники РКП(б) створювали першу і другу радянські республіки в Україні.

До проголошення в грудні 1917 р. першої республіки вони підійшли відповідально. Раднарком погодився з висунутим Центральною Радою етнографічним принципом визначення кордонів, щоб задіяти в державотворчому процесі більшовизовані ради робітничих і солдатських депутатів у південних та східних губерніях УНР. З’їзди рад, на яких Центральна Рада мусила бути усунута від влади Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом рад робітничих і селянських депутатів, організовувалися двічі. Перший раз – у Києві, але той з’їзд виявився непідконтрольним Раднаркому. Тоді російські війська зайняли Харків, і повторний з’їзд рад у цьому місті проголосив радянську владу в Україні. Проголошену державу назвали Українською Народною Республікою, тобто запозичили назву, яку дала своїй державі Центральна Рада. Український радянський уряд назвали не Раднаркомом, за аналогією з московським урядом, а Народним секретаріатом, за аналогією з Генеральним секретаріатом Центральної Ради.

Натомість до створення роком пізніше другої радянської республіки Кремль підійшов по-іншому.

Український радянський уряд був утворений в залізничному вагоні на вокзалі в Курську. Його творці не потурбувалися організувати з’їзд рад. Організовував уряд Й. Сталін – з людей, яким він особисто довіряв. 6 січня 1919 р. у Харкові вони оголосили про створення в Україні держави за аналогією з радянською Росією – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Через три тижні Тимчасовий робітничо-селянський уряд УСРР був перейменований, за аналогією з Росією, в Раду народних комісарів (Раднарком). Пропозиція В. Затонського відновити стару назву – Народний секретаріат не була підтримана¹⁶⁴.

Демонструючи свої перспективні плани, 5 лютого 1919 р. РНК УСРР виголосила декрет про створення Донецької губернії як тимчасової адміністративно-територіальної одиниці на основі Бахмутського та Слов’яносербського повітів колишньої Катеринославської губернії. Згодом до неї включили ще низку територій, а 23 березня 1920 р. відповідно до рішення РНК РСФРР виді-

¹⁶³ Афанасьев Ю. Как России заново обрести свою историю // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996. – С. XXIV.

¹⁶⁴ Затонский В. Из спогодів про українську революцію // Літопис революції. – 1930. – №5. – С.172.

лили Донецьку губернію. Невдовзі, після того як більшовики відновили свій вплив в Україні, Президія ВУЦВК ухвалила постанову (16 квітня 1920 р.), відповідно до якої до Донецької губернії увійшли частина Харківської та більшість повітів Катеринославської губернії¹⁶⁵.

Узагальнюючи досвід перших років комуністичного будівництва, нарком РСФРР у справах національностей Й. Сталін опублікував у жовтні 1920 р. в газеті “Правда” статтю “Політика радянської влади з національного питання в Росії”. На його думку, укорінення в Україні, Азербайджані, Туркестані та інших національних регіонах “диктатури пролетаріату” вимагало “перетворення їх на радянські країни, тісно пов’язані з центральною Росією в одне державне ціле”. Таке укорінення, як він стверджував, було “*немислиме* без широкої організації місцевої школи, без створення суду, адміністрації, органів влади та ін. з людей, які знають побут і мову населення”¹⁶⁶.

Здатність радянської влади створювати ілюзію підтримки робітничо-селянських мас, одночасно залишаючись максимально централізованим політичним режимом, дозволила Сталіну називати національні регіони країнами й агітувати за максимально можливе насичення адміністративного апарату цих “країн” місцевими кадрами і управлінцями, які знали побут і мову місцевого населення. Стаття популяризувала тезу В. Леніна, трансформовану в резолюцію VIII Всеросійської партконференції “Про Радянську владу на Україні” в грудні 1919 р.: “Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіяко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план”¹⁶⁷. Політика, яку озвучував нарком у справах національностей, була продуктом колективної творчості вождів російського комунізму. Спочатку вона не мала своєї назви. Назва з’явилася на першому після декларації про утворення СРСР XII з’їзді РКП(б): *коренізація*.

Йшлося про втягнення в комуністичне будівництво неросійського населення СРСР й передусім – про “націоналізацію” загонів правлячої партії в союзних республіках. Але термін “націоналізація” у значенні втягнення в РКП(б) представників неросійських національностей не міг бути використаний, оскільки його звикли вживати у значенні передачі засобів виробництва “в руки нації”, а тут радше йшлося про “націоналізування”. Тому для означення втягнення у владу, яка будувала комунізм, представників неросійських національностей винайшли термін “коренізація” (у значенні “укорінення”). Ним позначався зміст кампанії – укорінення в республіках Комуністичної партії –

¹⁶⁵ Про обставини та територіальні межі губернії див.: Народження країни. Від краю до держави. Назва, символіка, територія і кордони України / Упоряд. К. Галушко. – Харків, 2016. – С.245–247.

¹⁶⁶ Сталин И. Сочинения. – Т. 4. – С. 359.

¹⁶⁷ В.І. Ленін про Україну. – Частина II. – 1917–1922. – К., 1969. – С.359.

носія диктаторської влади, розбудови влади як сукупності трьох взаємопов'язаних вертикалей – партійної, радянської і чекістської.

Для більшовиків після їх останнього утвердження в Україні не було жодної таємниці в тому, що їхні позиції в республіці загалом, Донбасі зокрема, м'яко кажучи, не безсумнівні. Критика непоказного рівня пролетарської свідомості донбасівців, що з різних вуст (В. Затонського, Д. Мануїльського тощо) лунала на XVIII конференції РКП(б) (грудень 1919 р.) була нічим іншим, як погано замаскованим блефуванням. Реальної підтримки ані в середовищі селянства, ані в середовищі робітників, тим більше – пересічних міських обивателів нова влада не мала. Вона просто виявилася найбільш витривалою та цинічною, щоб врешті взяти Донбас у свої руки в момент найбільшого знекровлення багатрічною виснажливою епопеєю варваризації, дегуманізації, економічної та соціальної деградації під ударами ворогуючих на цьому геополітичному майданчику сил. Затвердження більшовицької диктатури найменшою мірою відповідало інтересам місцевого населення. Насувався голод. Міста перебували на межі соціальної та комунальної катастрофи.

В таких умовах більшовики зробили єдино можливий у тих умовах крок – переглянули попередню тактику, зробивши ставку на поступове зрощування своєї соціальної бази шляхом лібералізації в сфері товарно-грошових відносин та розіграшу національної карти.

Так, у контексті коренізації Донбас в складі України вперше в його історії постав як адміністративно-територіальна цілісність, що за внутрішніми законами свого існування входила у суперечність із національною республікою, у складі якої вона перебувала. Власне, не буде перебільшенням стверджувати, що в стратегічних планах більшовиків Донбас розглядався як найпотужніший важіль пролетаризації України, плацдарм створення і поширення якісно нового типу життєдіяльності соціального організму, дотягування “відсталої” селянської республіки до тих завдань, що Ленін та його однодумці відводили їй у планах створення Всесвітнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Більшовики впродовж років цілеспрямовано культивували регіоналізм Донбасу, перетворивши його на потужний важіль впливу на український субцентр влади.

Отож, запекла боротьба низки політичних сил (включаючи УНР, анархістський рух під проводом Н. Махна, маріонеткову Донецько-Криворізьку республіку, Всевелике Військо Донське, білогвардійців та ін.) за Донбас завершилася на користь радянської України. Вожді більшовиків вважали опанування Донбасом стратегічним завданням. Саме це змусило вождя світового пролетаріату наступити на горло гегемоністським амбіціям і, всупереч позиції засновників ДКР, які намагалися “вирвати” Донбас з-під впливу “українських націоналістів”, добитися постанови ЦК РКП(б) (15 березня 1918 р.) про те, що Донецький басейн розглядається як частина України. Рішення фактично засудило попередню діяльність Донецько-Криворізького обкому РСДРП(б) щодо сегментації України як шкідливу інтересам пролетарської революції.

Із остаточним затвердженням радянської влади колишні її попутники на шляхах революції були перекваліфіковані на “банди”. В процентному відношенні більшість серед осіб, засуджених за контрреволюцію та бандитизм впродовж 1921 р. становили українці (71 та 68% відповідно)¹⁶⁸. Високі показники антирадянського руху в середовищі українців в цілому корелювалися із їхньою питомою вагою серед населення аграрних округів регіону. Втім і серед таких етнічних громад, як греки, підтримка селянського повстанського руху була досить суттєвою. В донесеннях Донецького ДПУ 1921 р. ще фігурують “махновські банди”, під якими, крім власне загонів Н. Махна, розуміють також угруповання Марусі Нікіфорової, Бистрова, Солодова, Сафонова, Пархоменка, Фоми Кожі, Щуся, Куриленка-Білаша, що виступали під гаслами “За вільні ради”, “Вільна торгівля”, “Визволення від більшовиків”. До другої категорії спецзвіти відносили “петлюрівські банди” Каменюка, Терезова, Саєнка, Жоржа Бабицького. Угруповання Колесникова, Волоха та Винника кваліфікувалися як есерівські банди. Не менше клопоту донбаським чекістам завдавали угруповання дезертирів, що пройшли маршем територією губернії – частини 51 Кубанського полку, формування комбригу 1-ї кінної армії на чолі з Маслаковим. Низка місцевих угруповань (Жугіна, Склярєва, Огнева, Карлова) не мали політичного підтексту, збиралися для здійснення кількох нападів і непомітно поверталися до звичного селянського життя. Саме такого роду угруповання “лоскотали нерви” чекістам аж до 1923 р., хоча вже не відігравали відчутної ролі ані в місцевому суспільному, ані республіканському політичному житті.

Запровадження продподатку з нового врожаю 1921 р. різко звузило соціальну базу селянського повстанського руху в Україні загалом, на території Донбасу, зокрема. Нагадаємо, що переважно сільськогосподарськими за напрямками розвитку виробництва були Бахмутський, Маріупольський, Слов’янський, Старобільський та Таганрозький повіти тогочасної Донецької губернії. Промисловими зі значним на той час рівнем урбанізації слід вважати Дебальцевський та Юзівський повіти. Більш урівноваженою була соціально-економічна база Луганського й Шахтинського повітів.

З кінця 1921 – в першій половині 1922 рр. “політичні банди”, що перед тим становили неабияку силу суспільно-політичного простору Старобільщини, Луганщини, Маріупольщини, Таганрожчини й Слов’яносербщини, поволі зникають не лише зі зведень ДПУ, а й з політичного ландшафту регіону. Переважна більшість селянства, що брало участь у повстанських загонах чи підтримувало їх, скориставшись амністією 15 квітня 1921 р., переходить до мирного життя.

¹⁶⁸ Міхеєва О. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919–1929). – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – С.40. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.experts.in.ua/baza/doc/download/Miheeva.pdf

«Всесоюзна кочегарка»

Радянiзацiя Донбасу

З огляду на вагоме місце Донбасу в стратегії радянiзацiї України та завдання забезпечення високого рiвня керованості вугiльною і металургiйною галузями адмiнiстративно-територiальна структура рiвню впродовж мiжвоєнного перiоду зазнавала неодноразових змiн.

Голод 1921 р., тяжкий економiчний стан та вiдсутнiсть коштів спричинили скорочення радянського апарату в 1922 р. Спочатку в Донецькiй губернiї були лiквiдованi Гришинський і Дебальцевський повiти та зменшено кiлькiсть волостей (наприклад, у Марiупольському повiтi замість 39 їх залишилося 18, у Таганрозькому замість 48 – 23).

Перша системна пiсляреволюцiйна адмiнiстративно-територiальна реформа вiдбулася у 1923 р. Тодi волостi були укрупненi в райони, а повiти в округи. На територiї Донбасу утворилося шість округ – Артемiвська, Луганська, Марiупольська, Сталiнська, Старобiльська і Шахтинська. У 1925 р. Шахтинську округу пiсля тривалого в часі протистояння українських та кремльських керманiчiв передали у пiдпорядкування Пiвнiчно-Кавказького краю¹⁶⁹.

Пiд час пiдготовки реформи 1923 р. iснувала думка остаточно покiнчити з дореволюцiйним подiлом, тобто лiквiдувати й губернiї. Цьому перешкодив голова уряду УСРР Х. Раковський, який вважав, що розширення об'єктiв управлiння до чотирьох десяткiв округ надто ускладнить роботу центральних партiйних і радянських установ. Наступник Х. Раковського В. Чубар погодився на лiквiдацiю губернiї. Уже з 1925 р. в Україні встановилася триступенева структура управлiння (центр-округа-район).

Пiсля переходу до суцiльної колективiзацiї селянських господарств сiльський район перетворився на основну ланку адмiнiстративного управлiння. Ця ланка потребувала змiцнення, передусiм у кадровому вiдношеннi. У радянськiй Росiї, де поряд з округами iснували областi і краї, перехiд на триступеневу структуру управлiння справдi допомiг змiцнити кадрами райони, наблизити партiйний і радянський апарати до колгоспiв. У нацiональних республiках,

¹⁶⁹ Докладнiше див.: Народження країни. Вiд краю до держави. Назва, символiка, територiя і кордони України. – С.250–251.

де областей не створили, прийняте за результатами доповіді Сталіна рішення XVI з'їзду ВКП(б) про ліквідацію округ означало перехід на двоступеневу структуру управління (центр-район). Це рішення було виправданим для великих за територією й населенням республік, але не для України. Однак партійно-радянське керівництво УСРР виконало його, не порушуючи перед Москвою питання про утворення областей замість округ, які підлягали ліквідації. У вересні 1930 р., територія радянської України була розподілена на 503 адміністративні одиниці, безпосередньо керовані з Харкова: Молдавську АСРР, 18 міст центрального підпорядкування і 484 сільські райони.

Районна ланка від реформи справді виграла. На зміцнення районів ЦК КП(б)У надіслав майже 14 тис. колишніх окружних працівників. Проте керувати сільськими районами із столиці республіки виявилось неможливо. Справляючись із труднощами з чотирма десятками округ, Харків не міг справитися з півтисячею об'єктів управління. В ЦК КП(б)У, Раднаркомі УСРР, Укрпрофраді та інших центральних установах стали виникати специфічні управлінські ланки по групах районів, що призвело до глибшої дезорганізації.

Півтора роки діяльність центральних установ республіки була напівпаралізована безліччю дрібних проблем, які виникали в сотнях сільських районів. Нарешті, в лютому 1932 р. було прийнято рішення про створення п'яти областей, які за територією майже вдвічі перевищували колишні губернії, – Харківської, Київської, Одеської, Дніпропетровської та Вінницької. В районах Донбасу керівництво республіки не наважилося створити область, яка б взяла на себе управлінські функції колишньої Катеринославської губернії, і залишило управління за собою. Ця непослідовність, як довело життя, виявилася необгрунтованою. Тому 2 липня 1932 р. ВУЦВК ухвалив рішення про утворення Донецької області у складі 17 адміністративно-територіальних одиниць, які раніше підпорядковувалися безпосередньо республіканському центру, а також 13 районів Харківської і 5 районів Дніпропетровської областей.

На III Всеукраїнській партконференції у липні 1932 р. С. Косіор, В. Чубар, Р. Терехов та інші керівники республіки визнали, що через поспішність при проведенні адміністративно-територіальної реформи сільські райони виявилися, як вони обережно висловлювалися, “без достатнього керівництва” у найвідповідальніший момент становлення колгоспного ладу¹⁷⁰. На початок 1937 р. Донецька область складалася з 13 міст обласного підпорядкування (включаючи села у підпорядкуванні відповідних міськрад), 25 сільських районів, підпорядкованих безпосередньо області, і 18 районів, підпорядкованих Старобільському округу. Відновлення Старобільського округу (у листопаді 1933 р.) після утворення області пояснювалося економічною специфікою об'єднаних ним сільських районів. Старобільський округ був суто сільськогосподарським, а під історичним кутом зору – продовженням Слобідської України.

¹⁷⁰ Третя конференція КП(б)У. 6–9 липня 1932 р. Стенографічний звіт. – Харків, 1932. – С. 8, 11, 73, 80.

Не менш бурхливі і цікаві процеси відбувалися в Донбасі в етнодемографічній сфері. На момент проведення першого Всесоюзного перепису етнічна палітра регіону попри дестабілізуючий вплив воєнно-революційного лихоліття зберігала виразні прикмети дореволюційного часу. 1926 р. у п'яти округах (Артемівській, Сталінській, Луганській, Маріупольській, Старобільській), території яких у 1932 р. увійшли до складу Донецької області, проживало 2 932 170 осіб. З них українців – 1 878 002 особи (64,0%), росіян – 764 724 особи (26,1%), греків – 97 739 осіб (3,3%), євреїв – 54 439 осіб (1,9%). Представники інших етнічних спільнот загалом склали 137 266 осіб (або ж 4,7% від загальної кількості населення). Найбільш чисельними групами були німці¹⁷¹ – 63 605 осіб (2,2%), татари – 14 457 осіб (0,5%), білоруси – 11 414 осіб (0,4%) та молдаване – 6 077 осіб (0,2%)¹⁷².

Між 1926 і 1937 рр. населення регіону змінювалося таким чином¹⁷³:

		Населення за переписом 1926 р. (тис. осіб)	Населення за переписом 1937 р. (тис. осіб)	1937 р. у % до 1926 р.
I. Міськради				
	Артемівська	93,4	133,2	142,6
2.	Ворошиловська	64,5	143,8	222,9
3.	Горлівська	80,3	191,4	215,9
4.	Єнакієвська	83,9	181,1	215,9
5.	Кадіївська	109,1	202,1	185,3
6.	Костянтинівська	70,4	154,3	219,2
7.	Краматорська	56,8	122,3	215,4
8.	Краснолуцька	54,1	115,4	213,3
9.	Ворошиловоградська (Луганська)	146,6	258,9	176,6
10.	Макіївська	120,3	304,3	252,9
11.	Маріупольська	108,9	229,6	211,0
12.	Сталінська	236,3	497,9	210,7
13.	Чистяківська	39,1	89,5	228,3

¹⁷¹ На теренах Артемівської, Сталінської, Маріупольської та Луганської округ функціонувало відповідно 10, 7, 7 та 6 німецьких сільських рад.

¹⁷² Мінаєв С.В. Наслідки вселюдного перепису 1926 року на Україні. – Харків: Трест “Харків-Друк”, 1928. – С.75.

¹⁷³ Єфіменко Г. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи і матеріали. – К., 2003. – С. 102–103.

		Населення за переписом 1926 р. (тис. осіб)	Населення за переписом 1937 р. (тис. осіб)	1937 р. у % до 1926 р.
II. Сільські райони, підпорядковані безпосередньо області				
1.	Амвросіївський	46,4	51,2	110,4
2.	Боково-Антрацитівський	29,5	63,7	217,3
3.	Будьоннівський	24,5	28,7	117,3
4.	Велико-Янісольський	32,5	29,7	91,7
5.	Волноваський	33,9	33,0	97,4
6.	Володарський (Старо-Микільський)	27,0	23,4	86,5
7.	Дзержинський	42,9	79,2	188,1
8.	Добропольський	24,7	28,6	115,7
9.	Кагановичський (Попаснянський)	60,2	107,6	178,4
10.	Краснодонський (Сорокінський)	31,1	63,9	205,2
11.	Лиманський	67,1	72,0	107,3
12.	Лисичанський	66,6	117,1	176,0
13.	Мар'їнський	39,9	44,1	110,5
14.	Олександрівський	22,8	17,5	76,8
15.	Ольгінський (Анадольський)	42,3	52,9	125,1
16.	Постишевський	79,6	107,1	134,5
17.	Ровеньківський	81,8	131,2	160,6
18.	Рубіжанський	58,1	72,2	124,0
19.	Слов'янський	94,7	132,7	140,1
20.	Сніжнянський	75,4	33,9	44,0
21.	Старобешівський	33,2	37,9	114,3
22.	Старо-Каранський	15,9	15,2	95,2
23.	Старо-Керменчикський	26,6	22,7	85,4
24.	Тельманівський	17,5	17,4	99,2
25.	Харцизький	28,8	60,0	214,3

		Населення за переписом 1926 р. (тис. осіб)	Населення за переписом 1937 р. (тис. осіб)	1937 р. у % до 1926 р.
III. Сільські райони, підпорядковані Старобільському округу				
1.	Біловодський	43,3	25,0	57,7
2.	Білокураківський	45,9	25,0	54,7
3.	Білолуцький	30,7	18,5	60,1
4.	Верхнь-Теплицький	34,4	19,7	57,4
5.	Євсузький	31,3	16,8	53,8
6.	Косіорівський (Станично-Луганський)	24,3	26,8	110,3
7.	Лозно-Олександрівський	30,9	21,9	71,0
8.	Марківський	49,2	28,2	57,3
9.	Міловський	35,0	25,9	82,9
10.	Містківський	26,8	18,1	69,2
11.	Нижньо-Дуванський	38,1	22,5	59,5
12.	Ново-Айдарський	48,3	31,6	64,7
13.	Ново-Астраханський	27,5	15,8	55,6
14.	Ново-Псковський	42,3	23,4	54,8
15.	Покровський	20,0	12,4	60,0
16.	Сватівський	37,6	34,4	91,9
17.	Старобільський	52,8	40,0	76,9
18.	Троїцький	22,7	14,5	63,6
IV.	Всього по області	3 007,8	4 354,5	144,8

Отже, на території десяти міськрад кількість населення зросла більше, ніж удвічі, а у трьох інших – більше, ніж у півтора рази. Донецькі міста швидко розвивалися, вбираючи в себе робочу силу зовні. В сільських районах, підпорядкованих безпосередньо області, зростання населення було менш переконливим, а у 8 районах з 25 кількість жителів зменшилася. Там, де населення зростало, розвивалася кам'яновугільна промисловість, забираючи робочу силу зовні. А у 17 сільських районах Старобільського округу населення зменшилося, причому у восьми з них – майже наполовину. Лише Станично-

Луганський район виявив слабку тенденцію до зростання. Суто аграрні райони втрачали людей внаслідок депортації або загибелі під час колективізації і Голодомору, меншою мірою – завдяки відпливу робочої сили на промислові підприємства.

Між 1926 і 1937 рр. сукупна чисельність населення Донецької області істотно змінилася¹⁷⁴:

	Перепис 1926 р. (грудень) (в тис. осіб)	Перепис 1937 р. (січень) (в тис. осіб)	1937 р. в % до 1926 р.
Міське населення	931,3	3 185,8	342,1
в тому числі:			
чоловіки	488,9	1548,6	316,8
жінки	442,4	1637,2	370,1
Сільське населення	2032,4	1392,8	68,6
в тому числі:			
чоловіки	996,1	655,7	65,9
жінки	1036,3	737,1	71,2
Все населення	2963,7	4578,7	154,5
в тому числі:			
чоловіки	1485,0	2204,3	148,5
жінки	1478,7	2374,4	160,6

Отже, населення області за десятиріччя зросло в півтора рази. Це найбільший в Україні темп росту. Зростання спостерігалось і в Дніпропетровській області (на 5,4 %), але в усіх інших областях чисельність населення скоротилась внаслідок Голодомору 1932–1933 рр.

Чисельність чоловіків у сільській місцевості Донецької області скоротилась на третину. Частково скорочення було викликане урбанізаційними процесами, але передусім – колективізацією й Голодомором. Порівняно високі темпи зростання міського населення пояснювалися припливом робочої сили в донецьку промисловість з областей України та республік СРСР. Приток закамуюлював заподіяні Голодомором втрати місцевого населення.

¹⁷⁴ Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сборник документов и материалов. – М., 2007. – С. 46, 47, 52, 53, 58, 59. Ці дані незначною мірою відрізняються від даних, наведених у попередній таблиці.

Населення великих міст Донецької області (з чисельністю понад 50 тис. жителів наприкінці 1930-х рр.) зросло між переписами 1926 і 1937 рр. таким чином¹⁷⁵:

	Перепис 1926 р. (грудень) (в тис. осіб)	Перепис 1937 р. (січень) (в тис. осіб)	1937 р. в % до 1926 р.
Сталіно	105,7	245,3	232,0
Маріуполь	63,3	192,1	303,3
Ворошиловоград	70,9	170,5	240,3
Макіївка	51,5	160,2	311,4
Краматорськ	12,3	93,7	758,9
Костянтинівка	27,5	91,4	333,1
Горлівка	19,1	85,9	449,7
Орджонікідзе	34,1	85,1	249,3
Слов'янськ	39,4	69,9	177,3
Кадіївка	17,2	64,3	373,8
Ворошиловськ	16,0	53,2	331,7
Артемівськ	37,3	53,1	142,4

Число міст з населенням понад 50 тис. жителів зросло в Донецькій області з 4 до 12. Людність у містах, де розміщувалися новобудови перших п'ятирічок, зростала особливо швидко. Рекордсменами в Україні за темпами зростання були Краматорськ (7,6 рази) і Горлівка (4,5 рази). Подібні темпи спостерігалися тільки в сусідній Дніпропетровській області, де населення Дніпродзержинська за десятиріччя збільшилося в 4,5 рази, а Запоріжжя – в 4,4 рази. Згадані області, які входили до складу дореволюційної Катеринославської губернії, формували по суті єдиний економічний район (з 1960-х рр. відомий як Донецько-Придніпровський). Проте міста Донецької області у міжвоєнну добу розвивалися більш динамічно. Область мала п'ять міст з потроєною за десятиріччя чисельністю населення, тоді як Дніпропетровська – тільки одне (Кривий Ріг). В інших областях України таких прецедентів не спостерігалось.

Стрімке демографічне зростання регіону відбувалося передовсім у контексті його промислового зростання. Збільшення сільського населення, яке також відбувалося в контексті здійснення програм подолання аграрного перенаселення Правобережжя, аграризації єврейства та доселення німців на колонізаційні фонди, також мало місце. Однак його приріст був неспівставний із зростанням населення промислових населених пунктів.

¹⁷⁵ Там само. – С. 65.

Наприкінці 20-х рр. Донбас став одним із найбільших реципієнтів трудових ресурсів, які поповнювалися за рахунок низки етнічних компонентів, зокрема й євреїв містечок Правобережжя, що перебували в стадії тривалої й болючої соціально-економічної деградації, подібної до тої, яку нині переживають містечка Донбасу. Як згадував автор одного з найбільш видатних досліджень про єврейські містечка України І. Вейцблін, молодь Деражні саме з шахтами Донбасу пов'язувала надії на майбутнє. Більшість із них мріяла б і про російські промислові міста, але вартість проїзду туди була абсолютно непідйомна. Збираючи кілька місяців на білет (коштував 10 руб.), один з молодиків продав задля цього сімейну реліквію – підсвічники матері – решту збирали по людях. Ані страшні малозрозумілі чутки про поведження шахтарів¹⁷⁶, ані непевність у майбутньому не спроможні були стримати потягу молоді вирватися із замкненого кола злиденності. Тим більше, що держава всіляко декларувала свою підтримку: 19 травня 1926 р. РНК УСРР ухвалила постанову “Про покращення становища трудящих євреїв”, що започаткувала еру трудових вербувань у містечках. Цим безпосередньо опікувалися Сталінське та Луганське окружні бюро національних меншин¹⁷⁷. Описана історія попри яскравий національний колорит по суті універсально змальовує причини приїзду на Донбас величезної кількості людей різних національностей і соціального походження. Під час форсованої індустріалізації регіон перетворився на величезний будівельний майданчик, що, як здавалося багатьом, дарував надію на майбутнє. На жаль, надії ці переважно були марними.

Завершальним акордом в історії адміністративно-територіальних трансформацій Донеччини стало формування у червні 1938 р. двох окремих областей – Сталінської з центром у Сталіно¹⁷⁸ і Ворошиловградської¹⁷⁹. Таблиця, що наводиться, дає уявлення про те, як населення українського Донбасу розподілилося в 1938 р. між двома областями (за переписом 1939 р.)¹⁸⁰:

¹⁷⁶ Напередодні від'їзду один з хлопців отримав листа з Каменського, в якому зазначалося що, “тут під час получки робітники напиваються і проламують голови один одному“. Містечко витлумачило ці слова як свідчення нападів на євреїв. Після тяжких роздумів десятеро хлопців таки рушили до Донбасу, і доволі скоро надіслали звістку, що влаштувалися, працюють біля коксових печей і отримують по 2,5 руб. за зміну. На такі абсолютно шалені гроші доволі скоро рушила наступна партія трудових мігрантів. (Сучкова Елена. Вовлечение евреев Украины в промышленность Донбасса (1920–1930-е гг.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: donjetsk-jewish.ucoz.ru/news/vovlechenie...v.../2014-05-25-427)

¹⁷⁷ Сучкова Елена. Вовлечение евреев Украины в промышленность Донбасса (1920–1930-е гг.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: donjetsk-ewish.ucoz.ru/news/vovlechenie...v.../2014-05-25-427

¹⁷⁸ Після перейменування в Донецьк у 1961 р. – Донецької.

¹⁷⁹ Після повернення обласному центру історичної назви в 1990 р. – Луганської.

¹⁸⁰ Шаталина Е.П. Развитие социальной структуры рабочего класса Украинской ССР (30-е годы). – К., 1988. – С. 185–189.

	Донецька область	Ворошиловградська область	Сталінська область
<i>Міське населення</i>			
тис. осіб	3630,9	1209,4	2421,5
%	100,0	33,3	66,7
У тому числі:			
чоловіки			
тис. осіб	1769,4	585,4	1184,0
%	100,0	33,0	67,0
жінки			
тис. осіб	1861,5	624,1	1237,4
%	100,0	33,5	66,5
<i>Сільське населення</i>			
тис. осіб	1310,6	632,2	678,4
%	100,0	48,2	51,8
У тому числі:			
чоловіки			
тис. осіб	641,1	303,4	641,1
%	100,0	47,3	52,7
жінки			
тис. осіб	669,5	328,8	340,7
%	100,0	49,1	50,9
<i>Все населення</i>			
тис. осіб	4941,4	1841,6	3099,8
%	100,0	37,2	62,8
У тому числі			
чоловіки			
тис. осіб	2410,5	888,8	1521,7
%	100,0	36,8	63,2
жінки			
тис. осіб	2530,9	952,8	1578,1
%	100,0	37,6	62,4

Отже, демографічний потенціал розподілився між двома областями у співвідношенні двох третин (Сталінська обл.) до однієї третини (Ворошиловградська область). Сільське населення розподілялося приблизно порівну.

Радянська індустріалізація (1926–1938)

Головною опорою більшовиків вважалися згуртовані у великі колективи промислові робітники. Держава тримала їх в покорі, не зупиняючись навіть перед терористичними засобами впливу. Пролетарське походження не давало жодної гарантії безпеки тим, хто відхилявся від визначеної вождями генеральної лінії партії. Робітник з багаторічним стажем перебування в більшовицькій партії ставав у таких випадках опозиціонером, а позбавлений засобів виробництва селянин – підкуркульником. Опозиціонерами і підкуркульниками займалася спеціально розбудована структура, яку можна було б назвати матеріалізованим втіленням диктатури вождів – органи державної безпеки.

Разом з тим радянська влада робила все, що могла, аби поліпшити умови праці і повсякденного життя пролетаризованим верствам суспільства. У ситуації постійно виникаючих господарських криз, якими супроводжувалося здійснюване методом проб і помилок комуністичне будівництво, зробити умови життя для своєї соціальної опори владі було нелегко. Як правило, щось позитивне для робітників і пролетаризованих селян робилося за рахунок верств, позбавлених права обирати і бути обраними в ради робітничих і селянських депутатів через своє класове походження або неправильну щодо лінії партії поведінку. Це були різні категорії населення, але внаслідок позбавлення виборчих прав вони таврувалися колоритним російським терміном “лишенцы”.

Соціально-економічні перетворення 1920–1930-х рр. розглядалися в радянській історіографії та пропаганді як колосальний злет духовної енергії народу, який після повалення самодержавства здійснив у найкоротші строки під керівництвом партії більшовиків кардинальну модернізацію відсталого економіки. У пострадянські часи тема модернізації виявилася перекритою, особливо в українській історіографії, темою репресій сталінського режиму. Однак проблема комуністичного будівництва вимагає комплексного вивчення обох тем – радянської модернізації і сталінських репресій.

Індустріалізація країни і колективізація сільського господарства – це паралельні напрями в комуністичному будівництві. Проте між ними існувала докорінна відмінність, обумовлена відсутністю у промисловості і наявністю в сільському господарстві приватної власності безпосередніх виробників на засоби виробництва. Держава виступала перед робітниками як колективний роботодавець-підприємець, який сплачував їм заробітну плату, сподіваючись, що вони працюватимуть не за страх, а за совість. Держава намагалася показати робітникам, що якраз вони і є державою. Вона не шкодувала зусиль для втягнення їх у партію і профспілки, залучала їх через робітфаки й виші до управління виробництвом, брала на себе турботу про захист заробітної плати від інфляції, викликаної стрімкими темпами капітального будівництва. Використовуючи засоби масової агітації і пропаганди, керівники партії закликали робітничий клас підтримати генеральну лінію на індустріалізацію. Вони запевняли, що індустріалізація має врятувати країну від повторної воєнної

інтервенції, від перетворення її на колонію імперіалістичного Заходу. Для багатьох робітників, у пам'яті яких іще залишилися свіжими спогади про виснажливу шестирічну смугу воєн, така агітація була, як правило, переконливою.

Чисельність робітників і службовців в економіці Донбасу зростала за період 1928–1936 рр. в таких пропорціях¹⁸¹:

	1928 р. (тис. осіб)	1936 р. (тис. осіб)	Приріст (тис. осіб)	Приріст (%)
промисловість	367,5	661,3	293,8	180,0
будівництво	26,6	100,6	74,0	378,2
транспорт	45,5	122,4	76,9	269,1
радгоспи і МТС	10,3	132,9	122,6	1290,3
торгівля і громадське харчування	32,5	71,6	39,1	220,3
народна освіта	15,3	69,2	53,9	452,3
охорона здоров'я	12,1	41,3	29,2	341,4
всі галузі економіки	486,8	1287,3	800,5	264,5

Перша закономірність, яка кидається в очі: темпи зростання кількості працюючих у промисловості виявилися найменшими. Більш динамічно розвивалися капітальне будівництво і транспорт. Високі темпи зростання показали галузі, які раніше на Донбасі були зовсім нерозвинутими – освіта і охорона здоров'я. І, нарешті, кількість працюючих в радгоспах і МТС зросла в 12,9 рази. У 1928 р. машинно-тракторних станцій ще не існувало, а мережа радгоспів була малорозвинутою.

Розглянемо тепер структуру промислових робітників Донбасу, задіяних у великій і дрібній (районній, кооперативній, колгоспній) промисловості. Наводяться середньорічні дані про чисельність робітників в 1937 р. разом з кількістю підприємств, на яких вони працювали. Дані зазначені не тільки по Донбасу в цілому, а й по двом областям, на які була поділена Донецька область в 1938 р.¹⁸²:

	Донбас в цілому		У тому числі			
	підприємств	робітників (тис.)	Сталінська область		Ворошиловградська область	
			підприємств	робітників (тис.)	підприємств	робітників (тис.)
Велика промисловість	2036	588,6	1277		759	203,5
Дрібна промисловість	8877	27,0	4380	14,1	4497	12,9
Вся промисловість	10913	615,6	5657	399,2	5256	216,4

¹⁸¹История рабочих Донбасса. Том 1. – К., 1981. – С. 250.

¹⁸²Шаталина Е.П. Развитие социальной структуры рабочего класса Украинской ССР (30-е годы). – К.: Наукова думка, 1988. – С. 211–214.

Питома вага робітників великої промисловості у промисловому виробництві України складала 83% проти 17% робітників дрібної промисловості¹⁸³. Натомість на Донбасі це співвідношення ще виразніше виступало на користь великої промисловості – 95,7% проти 4,3%. Підприємства дрібної промисловості займалися майже виключно виробництвом продукції для задоволення повсякденних потреб населення, і якраз ці галузі були розвинуті на Донбасі найменше.

Галузева структура робітників Донбасу, задіяних у великій та дрібній промисловості, у 1937 р. була такою (теж з розподілом відповідних даних по двох областях, утворених роком пізніше)¹⁸⁴:

Галузі промисловості	Донбас в цілому		В тому числі:			
	підприємств	робітників (тис.)	Сталінська обл.		Ворошиловградська обл.	
			підприємств	робітників (тис.)	підприємств	робітників (тис.)
1. Вугільна	486	244,2	214	138,7	272	105,5
2. Електростанції	333	6,3	217	3,1	116	3,2
3. Гірничо-хімічна	7	1,8	7	1,8	–	–
4. Видобуток мінералів	223	19,8	151	17,5	72	2,3
5. Коксохімічна	21	19,6	17	14,6	4	5,0
6. Хімічна	28	10,1	21	0,5	7	9,6
7. Силікатно-керамічна	566	39,4	332	32,0	234	7,4
8. Чорна металургія	12	76,4	9	65,9	3	9,5
9. Кольорова металургія	2	2,0	2	2,0	–	–
10. Машинобудівна і металообробна	3385	130,5	1839	76,4	1546	54,1
11. Деревообробна	1671	7,8	757	4,2	914	3,6
12. Поліграфічна	114	2,1	71	1,5	43	0,6
13. Текстильна	41	1,2	17	0,3	24	0,9
14. Швацька	239	9,3	109	6,7	130	2,6
15. Взуттєва	333	6,6	128	4,0	205	2,6
16. Харчосмакова	2989	23,4	1488	16,0	1501	7,4
17. Інші галузі	463	15,1	278	13,9	185	2,0

¹⁸³ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. – К., 1969. – С. 152.

¹⁸⁴ Шаталіна Е.П. Развитие социальной структуры рабочего класса Украинской ССР (30-е годы). – С. 211–214.

Сукупна чисельність робітників у п'ятьох взаємопов'язаних галузях важкої індустрії Донбасу становила 489,1 тис. осіб, тобто 79,5 %. Це – кам'яновугільна, металургійна, машинобудівна, хімічна (з коксохімією) галузі промисловості і електроенергетика. Промисловість Донбасу, як і вся радянська, розвивалася переважно екстенсивним шляхом, тобто приріст продукції досягався не стільки за рахунок підвищення продуктивності праці, скільки введенням нових потужностей і залученням додаткової робочої сили. Внаслідок високих темпів капітального будівництва у промисловості країна швидко пододала безробіття, а в роки другої п'ятирічки почав відчуватися дефіцит робочої сили. Долаючи його, влада розгорнула агітаційну кампанію по залученню жінок у промисловість. За роки другої п'ятирічки у велику промисловість Донбасу прийшло 34 тис. жінок, що складало 51% загального приросту робочої сили (у першій п'ятирічці – 33%)¹⁸⁵. Питома вага жінок в другій п'ятирічці особливо зросла у вугільній промисловості – з 20,4% у 1933 р. до 26,3% в 1936 р. Це було пов'язане з досить великими зрушеннями в механізації трудомістких процесів на шахтах. Серед машиністів електровозів питома вага жінок зросла з 28% у 1932 р. до 66% в 1936 р., робітників на конвеєрі – з 8 до 70%, робітників на лебідці – з 32 до 66%¹⁸⁶.

Національний склад робітників Донбасу можна визначати тільки за вибірковими, але досить репрезентативними обстеженнями. До революції і в роки непу у новому поповненні переважали вихідці з центральних губерній Росії. Тому за обстеженням 1926 р. на першому місці серед робітників знаходилися росіяни (51%), на другому – українці (40%), а серед інших найбільш чисельними були поволзькі татари, білоруси, євреї. В цей час ще залишалися й китайці, завезені сюди за контрактом під час Першої світової війни¹⁸⁷.

Через 8 років ситуація відчутно змінилася. За даними на серпень 1934 р. національний склад працівників області був таким¹⁸⁸:

Національність	Всіх працівників великої промисловості		В тому числі:			
			робітників		ІТР	
	тис.	%	тис.	%	тис.	%
українці	304,3	52,6	252,8	52,6	10,9	49,3
росіяни	237,9	41,2	199,6	41,5	8,5	38,5
євреї	5,8	1,0	2,8	0,6	1,5	6,8
всі інші	30,1	5,2	25,6	5,3	1,2	5,4
всього	578,1	100,0	480,8	100,0	22,1	100,0

¹⁸⁵Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). – Донецк, 1978. – С. 107.

¹⁸⁶Цукерник А.Л. Производительность труда и численность трудящихся в каменно-угольной промышленности Донбасса. – Харьков, 1940. – С. 78.

¹⁸⁷История рабочих Донбасса. – Том 1. – К., Наукова думка, 1981. – С. 255.

¹⁸⁸Праця в УРСР. Статистичний довідник. – К., 1937. – С. 38.

Через те, що в роки індустріалізації робоча сила на Донбасі поповнювалася переважно за рахунок прилеглих областей, частка українців в складі робітників і навіть інженерно-технічних працівників стала переважаючою. Сукупна частка українців і росіян дійшла до 94%, хоч Донецька область залишалася найбільш поліетнічною серед областей України.

Чисельність робітничого класу зростала за рахунок різних джерел. У першій п'ятирічці головна роль в поповненні належала селянам. Проте його лави зростали й за рахунок місцевої робітничої молоді, вихідців з сімей службовців, кустарів, ремісників, торгівців. П'ять окружних й десять районних бірж праці уклали під патронатом Наркомату праці УСРР договори з трестами і промисловими об'єднаннями на поставку робочої сили. На початку першої п'ятирічки діяло 22 генеральних договори з Донвугіллям, Південсталлю, правлінням Донецької залізниці. На їх підставі укладалися конкретні договори між біржами праці і господарськими організаціями. Наприкінці 1930 р. безробіття було ліквідоване, і біржі праці реорганізувалися у відділи обліку, розподілу й підготовки робітничих кадрів.

Промисловість Донбасу в першій п'ятирічці не могла виконувати встановлені плани через гострий дефіцит робочої сили. На початку 1930 р. дефіцит кваліфікованих шахтарів дорівнював 30 тис. осіб, а ближче до осені з басейну пішло 55 тис. робітників збирати урожай. У постанові від 21 серпня 1930 р. Рада праці і оборони визнала становище у вугільній промисловості загрозливим і зобов'язала Наркомат праці СРСР негайно завербувати і спрямувати в басейн 25 тис. селян. Одночасно за підказкою більшовицького керівництва ЦК ВЛКСМ оголосив мобілізацію 30 тис. комсомольців. Всеукраїнський комітет профспілки робітників сільського господарства і лісу оголосив серпневий похід 10 тис. наймитів на Донбас¹⁸⁹. В цілому за 1930 р. вдалося мобілізувати у вугільну промисловість Донбасу 82 тис. нових робітників. Однак не більше половини з них залишилося працювати на шахтах постійно¹⁹⁰.

У першій половині 1931 р. попит підприємств Донбасу на робочу силу ще більше зріс у зв'язку з розгортанням капітального будівництва на шахтах, заводах і новобудовах. Шахти вимагали 67 тис. нових робітників. На металургійних заводах не вистачало 4700 робітників провідних професій. Азовстальбуд був забезпечений кадрами на 87%, Краммашбуд – менш ніж наполовину. Плани вербування робочої сили органами Наркомату праці виконувалися лише наполовину¹⁹¹.

Були визначені райони вербування для промисловості Донбасу. Безпосередньо в Донбасі їх налічувалося 18, в інших регіонах – 43. У радянських, господарських і профспілкових органах утворювалися вербувальні організації з

¹⁸⁹Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). – С. 25–26.

¹⁹⁰ Там само. – С. 26.

¹⁹¹ Там само. – С. 26–27.

постійними уповноваженими в районах вербування¹⁹². Апарат числом в 475 вербувальників розподілявся по регіонах країни так: 153 – в Центральній чорноземній області, 91 – в Татарстані, 90 – в Україні, 74 – в Білорусії, 48 – в Західній області¹⁹³.

До початку 1932 р. промисловість Донбасу була укомплектована кадрами, однак закріпити їх на виробництві не вдалося. В останньому кварталі 1932 р. в Україні, ЦЧО, Білорусії і Татарстані було завербовано понад 30 тис. робітників¹⁹⁴. Поряд з оргнабором використовувався й традиційний метод набору “від воріт”. За 8 міс. 1932 р. так було набрано на шахти близько 30% загальної кількості прийнятих, а на металургійні заводи – понад 35 %¹⁹⁵.

В другій п’ятирічці характер поповнення робітничого класу зазнав істотних змін. Потреби в робочій силі задовольнялися головним чином не вербувальними операціями, а за рахунок випускників шкіл фабрично-заводського навчання або членів сімей місцевих робітників. Селянство залишалося важливим джерелом поповнення робочої сили, але вже не визначальним. Навесні 1936 р. профспілки провели перепис, який охопив 36 тис. шахтарів на 34 шахтах Донецької області. Він показав, що вихідці з села серед шахтарів, які почали працювати на шахтах в 1933–1936 рр., склали близько половини, а серед тих, хто прийшов на шахти тільки в 1936 р. – 33%¹⁹⁶.

Окремою сторінкою складної і суперечливої історії більшовицької індустріалізації Донбасу є історія взаємовідносин влади, робітництва та інженерно-технічної інтелігенції, уміння, знання та енергію якої влада прагла поставити на службу своїм інтересам. Більшовики ніколи не приховували свого зверхнього, упередженого і споживацького ставлення до інженерно-технічних працівників (ІТП) із дореволюційним стажем. На виробництво вони їх припустили через безвихідь, але від початку поставили завдання взяття під невисипущий, так званий “робочий контроль”, і окреслили перспективу поступової відмови від їхніх послуг. Така стратегічна установка стала системоутворюючим чинником трудових відносин на виробництві, тим більше, що шлейф негативних взаємин та соціального протистояння часів воєнно-революційних потрясінь у Донбасі, м’яко кажучи, не сприяв соціальному примиренню.

В обставинах фактичного безвладдя початку 20-х рр. з новою силою виринув на поверхню давній конфлікт між робітниками та технічною інтелігенцією. Попри те, що впродовж революційно-воєнного лихоліття життєвий рівень інженерів різко підупав і мало відрізнявся від буття робітництва, “специ” були

¹⁹² Правда (Москва). – 1931. – 22 августа.

¹⁹³ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). – С. 28.

¹⁹⁴ Там само. – С. 30.

¹⁹⁵ Там само. – С. 33.

¹⁹⁶ Там само. – С. 104.

позбавлені соціальних виплат робітництва (зокрема пайків), розрив між заробітною платою спеца та робітника невинно скорочувався. Попри те, що “ніколи раніше інженерна праця не цінувалася так низько”¹⁹⁷, підоснова для конфліктів на соціальному ґрунті не зникла. Революційна свідомість відкрила шлязи соціальної агресії, усунувши при цьому всі стримуючі фактори. В листопаді 1917 р. жертвою робітничого гніву став інженер Муравін, в січні 1918 р. – інженер Данилов, вересні 1918 р. – Калінін¹⁹⁸. Випадки побиття інженерно-технічного персоналу та вигнання їх з підприємств стали звичайною справою, такою само звичайною, як і повсюдно в Україні.

Характерною ознакою застарілого конфлікту були описані О. Міхеєвою офіційно зафіксовані випадки замаху на життя управляючого копальнею інженера Алешковича з боку колишнього партійця Нестерова, вбивства управляючого однієї з шахт Ольгівського рудника Монсорова, яке здійснили секретар кушцового бюро комосередків та завідувач оргвідділу. За висновками дослідниці, партійці вважали свої дії цілком виправданими “пролетарським інстинктом”. Секретар Луганського повітового парткому Магідов прокоментував вбивство Монсорова наступним чином: “Тут ми маємо справу з глибоким нерозумінням нової економічної політики, спецам дали права – вони пригнічують – треба їх убивати. Одним словом, синдикалістський ухил робітничої опозиції призвів до анархістського терору”¹⁹⁹.

“Синдикалістський ухил робітничої опозиції” був, власне, наслідком багаторічної діяльності більшовицької партії, яка нацькувала одних людей на інших за класовим принципом. Те, що значна частина не лише пересічних неписьменних робітників, а й партійців сприйняла більшовицькі ідеї буквально, як індульгенцію на вбивство, трактувалося як своєрідний побічний ефект більшовицької агітації.

Так зване “спецеїдство” перетворилося на специфічний феномен перехідного суспільства. Помножене на класову нетерпимість у купі із нав’язливою і щодалі – більш агресивною – пропагандою месіанської ролі пролетаріату, воно набирало форми соціальної хвороби. За часів непу проблема не зникла. Вона лише набула інших обрисів: переважна більшість технічних працівників, попри показну лояльність влади, активну участь у виробничому житті, наполегливу роботу в якості викладачів технічних навчальних закладів, в добу непу існувала в обставинах невмотивованої ненависті оточуючого робітництва. Слід відзначити, що культурна дистанція між ним та ІТП в той

¹⁹⁷ Гнітько С.П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті – на початку 1930-х років: Дис... канд. іст. н. – К., 1996. – С.93.

¹⁹⁸ Там само. – С.26.; ДАДО, ф.306, оп.1, спр.3, арк.24.

¹⁹⁹ Міхеєва О. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919–1929). – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – С.22. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.experts.in.ua/baza/doc/download/Miheeva.pdf

час, що називається, впадала в око. Згідно з даними обстеження, здійсненого статистичним відділом Центрального правління кам'яновугільної промисловості на початку 1921 р., 48,6% інженерів Донбасу вільно володіли іноземними мовами, 75% інженерів та 47% техніків народилися поза межами України²⁰⁰. Впродовж 1922–1923 рр. всі наявні інженерно-технічні працівники з метою раціонального використання трудових ресурсів були взяті на облік Наркоматом праці СРСР. Вони фактично втратили свободу пересування країною і вільного вибору робочого місця, втім гостроти соціальної агресії проти них ця обставина не зменшувала.

В обставинах прискореного розвитку виробництва, підвищення виробничих норм та правового нігілізму пролетарів, ситуація заходила в глухий кут: відсутність нормативної бази щодо техніки безпеки, нескінченні аврари та “трудоий ентузіазм” в купі з технічною неписьменністю робітників приводили до плачевних наслідків. Нагадаємо, що в 1924 р. 33,9% робітників Донбасу мали менше року робочого стажу. Лише 36,5% працювали постійно, решта були сезонниками²⁰¹. Отож, рівень їхньої виробничої компетентності не відповідав жодним цивілізованим нормам, однак про визнання цього факту в світлі накреслених партією завдань не йшлося. Винними за негаразди на виробництві як правило “призначали” спеців. Організатором неприхованого цькування спеців виступала місцева преса (першість міцно тримала Сталінська “Диктатура труда”). Це врешті змусило в 1924 р. друкований орган інженерно-технічної спілки (ІТС) “Инженерный труд” виступити із протестом²⁰².

На весну – літо 1928 р. припадає новий вал “спецеїдства”, підкріплений шпигуно- та шкідництвоманією. Як годиться, першу скрипку відігравали партійні органи: наприкінці березня до Донбасу з інспекцією прибув кремлівський десант політичних важковиків: М. Томський, О. Ярославський та В. Молотов. На скликаній ними нараді партійного активу в м. Сталіно взаємини між робітниками та “спецами” розглядалися виключно крізь призму шахтинського процесу. Естафету заохочування робітництва і пересічних обивателів до цькування та бойкоту спеціалістів перехопила преса. Сталінська “Диктатура труда” й московська “Правда” перетворили шахтинську справу на тренд першої п’ятирічки. На газетних шпальтах з’явилися постійні рубрики “Шкідники індустріалізації”, “Методологія і практика шкідництва”. Гасло боротьби з економічною контрреволюцією і вирішального моменту історичної класової битви між робітництвом і класом експлуататорів в особі “спеців” набуло зловісної конфігурації.

²⁰⁰ Гнітько С.П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу. – С.28–29.

²⁰¹ Донецкий професіоналіст. – 1924. – №15. – С.29.

²⁰² Несколько слов к оценке общих выводов одного ГМБИ // Инженерный труд. – 1925. – №3. – С.4.

Отож, рішення і “рекомендації” партійно-радянських органів стосовно проведення ретельної перевірки²⁰³ Донвугілля на предмет наявності шкідників, що ухвалювалися вже наприкінці березня 1928 р., потрапили на благодатний ґрунт. Робітництво було готове до чергового “полювання на відьом”. “Мало голови відірвати їм”, “Їх би всіх треба розстрілювати без суду”²⁰⁴, – такі настрої запанували в середовищі робітництва. Різко впала дисципліна труда, в 1928 р. знову фіксуються випадки побиття ІТР і не лише старих “спеців”, а й висуванців. Наслідки не забарилися. Згідно з даними, що їх наводить С. Гнітько, за 1928/29 виробничий рік на підприємства Сталінщини прибули 463 інженерно-технічні працівники, а вибули 386. По окремих рудоуправліннях статистика була ще більш вражаючою: по Чистяківському рудоуправлінню прибули 134%, вибули 105%; по Будионнівському прибули 91%, вибули 77% фактичного штатного розкладу. Плинність серед інженерно-технічних працівників сягала 45%²⁰⁵. Масову втечу спеців з виробництва призупинило лише запровадження практики “громадських мобілізацій інженерів на виробництво” (грудень 1929 р.), і запровадження з 1930 р. так званого руху “самоконтрактації” інженерно-технічних кадрів до кінця п’ятирічки. Специ фактично перетворилися на кріпаків.

Як тільки суспільна істерія навколо шкідництва стала потроху втихомирюватися, її підживили новою справою – процесом “Промпартії” (25 листопада – 7 грудня 1930 р.), яка призвела до фактичного знекровлення інженерно-технічного потенціалу промисловості Донбасу. Аби підприємства не зупинилися, значну частину засуджених повернули на виробництво – у статусі умовно звільнених. Ця практика розправи з ІТП широко застосовуватиметься в так званих радянських “шарашках” з часів Великого терору аж до кінця сталінської епохи.

Величезний масив сучасних історичних досліджень дозволяє стверджувати, що тактика й стратегія послідовного морально-психологічного, а згодом і фізичного знищення старої генерації ІТП була цілком свідомою. Робітники виступили в ній сліпим зняряддям більшовицької партії, що в такий спосіб трималася при владі. Генерування нескінченної соціальної війни всередині країни дозволяла їй рік від року зміцнювати свою владу, перетворивши врешті на тотальну. Втім у процесі монополізації більшовиками всього суспільно-політичного простору країни була й інша сторона: невідворотна за таких

²⁰³ Їх мали проводити комісії з представників ЦК, ЦКК, профспілок та ДПУ. За результатами перевірки була звільнена майже чверть працівників, всі вони перейшли в категорію, за якою невсипно наглядала ДПУ, з метою недопущення на інші виробництва.

²⁰⁴ Центральний державний архів громадських об’єднань (ЦДАГО) України, ф.1, оп.20, спр.2720, арк.53.

²⁰⁵ Гнітько С.П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті – на початку 1930-х років. – С.153.

обставин інженерно-технічна і технологічна деградація. Ставку недолугі партійні функціонери зробили на активізацію внутрішніх резервів пролетарської верстви: мова йшла передовсім про інтенсифікацію праці (тобто – рівень позаекономічного визиску) та оновлення ІТП коштом робітництва.

За даними обстеження, здійсненого статбюро Донвугілля наприкінці 1929 р., на виробництві вже 76% інженерів, а в апараті управління – 43,3% склали ті, що набули освіти в радянський час²⁰⁶. Рівень їхньої кваліфікації, як показувала практика, був невідповідний викликам часу. Отож, в низці причин хронічно аврального стану промисловості в роки перших п'ятирічок була ще одна складова – катастрофічний стан радянської системи вищої та спеціальної освіти. Номінальні “інженери”, що набули дипломи за системою прискореного навчання, набиралися за класовим принципом, як правило, не маючи відповідної середньої освіти, а часто-густо навіть і початкової, являли специфічний зліпок свого часу. Прийшовши на керівні та виробничі посади, знов-таки за системою партійних рознарядок та відряджень, в часи штурмівщини перших п'ятирічок, вони перетворили індустріалізацію на погано керовану авантюру.

Донбас і Придніпров'я з дореволюційних часів об'єднувалися в один економічний район. Якщо проаналізувати загальносоюзний список підприємств важкої індустрії, у розбудову або реконструкцію кожного з яких було вкладено за роки індустріалізації понад 100 млн. рублів, то цей економічний район з 11-ма новобудовами займав перше місце. Але в тих обставинах це свідчило не лише про видатні природні характеристики району, й про далекосяжні плани влади на нього. “Осажденная крепость” вкладала гроші лише туди, де її вплив вважався незаперечним. На другому місці з сімома новобудовами перебував Уральський регіон, шість новобудов були розташовані в Центральній Росії, по дві – під Ленінградом, у Середній Азії і Східному Сибіру²⁰⁷.

Якщо на початку індустріалізації дрібна, тобто переважно кустарно-реміснична промисловість виробляла мало не третину всієї промислової продукції, то перед Другою світовою війною її питома вага скоротилася більше, ніж учетверо – до 7,5%. Зміна співвідношення на користь великої промисловості засвідчувала високі темпи технічного прогресу. Слід пам'ятати, однак, що дрібна промисловість стовідсотково працювала на задоволення повсякденних потреб населення, тоді як переважна частка продукції кожної галузі великої промисловості призначалася для споживання інших галузей і, в кінцевому підсумку, для задоволення потреб військово-промислового комплексу, підприємства якого розміщувалися, як правило, за межами України.

²⁰⁶ Там само. – С.48.

²⁰⁷ Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). – К., 1979. – С. 226.

Є можливість зіставити продукцію як великої, так і дрібної промисловості Донецької області з іншими областями України. Абсолютні і відносні показники виглядали так (дані за 1933 р., валова продукція за цінами 1926/27 р.)²⁰⁸:

Області	Велика промисловість		Дрібна промисловість	
	млн. руб.	%	млн. руб.	%
Київська	925	12,7	64	20,0
Вінницька	289	4,0	40	12,6
Чернігівська	160	2,2	18	5,7
Харківська	1625	22,3	62	19,4
Дніпропетровська	1137	15,6	40	12,6
<i>Донецька</i>	<i>2225</i>	<i>30,5</i>	<i>43</i>	<i>13,5</i>
Одеська	875	12,0	44	13,7
АМСРР	42	0,6	8	2,5
Україна в цілому	7300	100,0	319	100,0

Наведені дані засвідчують істотну перевагу Донецької області по виробництву продукції великої промисловості над усіма іншими областями, не включаючи найбільш розвинутих – Харківської і Дніпропетровської. Ця перевага виглядатиме навіть більш переконливо, якщо згадати органічні недоліки незмінних цін 1926/27 р. як статистичного вимірника. Адже нова продукція включалася в загальний облік за цінами, що існували в рік її випуску. Це означає, що ціни на кам'яне вугілля, видобуток якого був основою промисловості Донбасу, завжди відповідали рівню 1926/27 р., тоді як ціни на швидко оновлювану продукцію машинобудування, яке становило основу промисловості Дніпропетровської і Харківської областей, зростали відповідно до економічної кон'юнктури. Роки індустріалізації характеризувалися значною інфляцією, яка діяла на оптові ціни промисловості в бік підвищення.

За обсягом продукції дрібної промисловості Донецька область істотно поступалася Київській і Харківській, перебуваючи на одному рівні з Одеською та Вінницькою. У Молдавській автономії велика промисловість перевищувала дрібну по валовій продукції тільки в 5 разів, у Вінницькій області – в 7 разів, у Київській – в 13 разів. Натомість у Харківській області велика промисловість давала в 26 разів більше продукції, ніж дрібна, а в Дніпропетровській – в 28 разів більше. Донецька область і тут була поза конкуренцією: в ній продукція великої промисловості перевищувала дрібну в 52 рази. Це свідчило, з одного

²⁰⁸ Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. – К., 1935. – С. 53.

боку, про донорський характер промислового сектору Донбасу; по-друге, гостро ставило питання про забезпечення повсякденних потреб місцевого населення речами повсякденного вжитку.

Економічне значення Донбасу визначалося наявністю великих запасів високоякісного вугілля, густою мережею шахт, де воно видобувалося, і залізниць, якими перевозилося на місцеві металургійні заводи і в усі регіони країни. Напередодні Першої світової війни Донбас давав 87% загальноімперського видобутку вугілля. Довоєнний рівень вуглевидобутку був перевищений в 1927/28 господарському році, але питома вага басейну в загальносоюзному вуглевидобутку скоротилася до 78% в цілому по Донбасу і до 68,2% по українському Донбасу²⁰⁹.

Відбудова і розбудова вугільного Донбасу була одним з пріоритетів центрального уряду в Москві. Технічна реконструкція старого Донбасу відбувалася шляхом концентрації вуглевидобутку в найбільш перспективних шахтах, поліпшення і оновлення їх устаткування, прискореного будівництва нових шахт.

У перші роки індустріалізації будувалися невеликі і середні шахти, які здебільшого повторювали за технікою виїмки вугілля дореволюційні проекти. В проектах того часу не передбачалося застосування принципово нового устаткування, запровадження повної механізації виробничих процесів. Для кожної шахти будувалася складна індивідуальна поверхня. В роки першої п'ятирічки у проектах уже передбачалася широка механізація основних процесів вуглевидобутку. За першу п'ятирічку до ладу стало 53 шахти, за другу – 40²¹⁰.

Видобуток вугілля на українському Донбасі зріс з 24,8 млн. тонн у 1928 р. до 39,3 млн. тонн у 1932 р. Однак план першої п'ятирічки галузь виконала тільки на 85%²¹¹. Прорив 1932–1933 рр., викликаний передусім Голодомором, вдалося ліквідувати тільки в 1934 р., коли Донбас виконав виробничу програму на 104% і дав 60 млн. тонн вугілля²¹². У 1935 р. Донбас також виконав планове завдання: було видобуто 68,9 млн. тонн вугілля проти плану у 68 млн. тонн²¹³. Проте в наступні роки кам'яновугільна промисловість знову опинилася у прориві (результат Великого терору), і в другій п'ятирічці недовиконала план на 2%²¹⁴.

²⁰⁹ Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. – К., 1935. – С. 95.

²¹⁰ Яснопольский Л.Н. Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна. – Т.П. – К., 1957. – С. 8. У загальному підсумку враховано комбінат “Ростовуголь”.

²¹¹ Индустриализация СССР (1929-1933). Документы и материалы. – М., 1970. – С.179.

²¹² Орджонікідзе Г.К. Статті і промови. – К., 1960. – С. 588.

²¹³ Соціалістична Україна. Статистичний збірник. – К., 1937. – С. 24.

²¹⁴ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу 1921–1937 (на матеріалах Української РСР). – К., 1980. – С. 199.

Тим часом роль донецького вугілля в економіці Радянського Союзу поступово зменшувалася в результаті розгортання видобутку в інших кам'яновугільних басейнах. Питома вага Донбасу в загальносоюзному видобутку скоротилася з 86,8% у 1913 р. до 60,3% у 1937 р. (у тому числі по українському Донбасу – з 78,2 до 54,2%), тоді як частка Кузнецького басейну зростає відповідно з 2,7 до 13,9%, Уралу – з 4,2 до 6,5 %, Підмосковного басейну – з 1 до 6%²¹⁵. У зв'язку з цим споживання донецького вугілля все більше зосереджувалося в Україні і в Центральній Росії, решта регіонів поступово переходила на місцеві види палива²¹⁶.

Перше місце за обсягом капіталовкладень займала в роки форсованої індустріалізації металургійна промисловість. У чорній металургії значна частка коштів спрямовувалася на нарощування потужностей існуючих підприємств. Зокрема, до початку 1936 р. було вкладено по діючих заводах (у млн. руб.): Макіївський завод ім. С. Кірова – 294,5; Комунарський (Алчевський) завод ім. К. Ворошилова – 148,6; Єнакієвський завод – 67,8; Сталінський (Юзовський) завод – 57,1; Костянтинівський завод ім. М. Фрунзе – 13,6²¹⁷.

Поряд з розширенням існуючих підприємств в Україні споруджувалися три металургійні гіганти світового значення – два в Дніпропетровській області (Запоріжсталь і Криворіжсталь) і один в Донецькій (Азовсталь). План першої п'ятирічки передбачав побудову на узбережжі Азовського моря нового металургійного заводу в Маріуполі потужністю в 2,2 млн тонн чавуну. Вважалося, що у перспективі потужність Азовсталі досягне 4 млн тонн чавуну (продуктивність найбільшого в світі заводу Гері біля Чикаго дорівнювала 3 млн тонн чавуну)²¹⁸. Перший чавун Азовсталі було одержано у серпні 1933 р.

Темпи розвитку чорної металургії в перші роки індустріалізації і у першій п'ятирічці були уповільненими. Держава тоді ще не могла виділити достатніх коштів для одночасної розбудови потужностей численних і пов'язаних між собою ланок чорної металургії – від видобутку руди, виробництва коксу і вогнетривів аж до кінцевої продукції галузі – виробництва прокату і труб. Радянська економіка не могла розвиватися запланованими темпами, тому що недопостачалася всіма видами прокатного металу і труб. Зокрема, у 1931 р. потреби капітального будівництва України в металі на підприємствах республіканського і місцевого підпорядкування були задоволені: у листовому залізі – на 20,7%, сортовому залізі – на 26,6, трубах сталевих – на 35,3, балках і швелерах – на

²¹⁵ Угольная промышленность СССР. Статистический справочник. – М., 1957. – С. 37.

²¹⁶ Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М., 1955. – С. 346. Підвищення частки Поволжя у споживанні донецького вугілля в 1938 р. було випадковим. У 1940 р. ця частка знизилася до 3,6%.

²¹⁷ Народнохозяйственный план на 1936 г. – Т. 2. – М., 1936. – С. 487.

²¹⁸ Болтенгаген Л.К. Перспективы развития украинской черной металлургии во второй пятилетке. – Харьков, 1933. – С. 7.

35,7% тощо²¹⁹. У другій п'ятирічці темпи зростання чорної металургії значно прискорилися (частково за рахунок реалізації того величезного заділу, який був зроблений у першій п'ятирічці). Це дало можливість задовольнити основні потреби економіки в продукції металургійної промисловості й ліквідувати імпорту залежність по металу. Важливу роль у цьому відіграли металургійні підприємства Донбасу²²⁰.

У 1928/29 рр. українська металургія дала 2 880 тис. тонн чавуну проти 2 892 тис. в 1913 р., й відповідно 2 787 тис. тонн сталі проти 2 442 тис. та 2 261 тис. тонн прокату проти 2 086 тис. Алчевський і Костянтинівський (по чавуну) заводи навіть не досягли довоєнного рівня виробництва. У першій п'ятирічці уповільнені темпи зростання були характерні для переважної більшості українських заводів. У 1932 р. на Макіївському (по сталі і прокату) і Єнакієвському заводах виробництво знаходилося приблизно на рівні 1928/29 р. Проте саме ці підприємства, докорінно реконструйовані і розширені протягом двох перших п'ятирічок, на завершальному етапі дали більшу частину приросту металу. Споруджені в Україні нові підприємства (за винятком Запоріжсталі) в другій п'ятирічці ще не були доведені до повного металургійного циклу.

У листопаді 1930 р. видали першу продукцію два нових цинкових заводи приблизно однакової потужності – на Уралі – Беловський та в Україні – Костянтинівський. Раніше ця галузь кольорової металургії була представлена в СРСР одним невеликим заводом на Північному Кавказі. Тим часом потреби економіки в цинку постійно зростали, і доводилося задовольняти їх за рахунок імпорту. У 1929 р. було вивезено 34,1 тис. тонн цинку, в 1930 р. – 38,4 тис. тонн²²¹. Працюючи на довізній сировині (з Північного Кавказу, Уралу і Далекого Сходу), Костянтинівський завод неухильно збільшував виробництво цинку: у 1931 р. – 2,3 тис. тонн, в 1934 р. – 8,6 тис. тонн, в 1936 р. – 11 тис. тонн²²². Завдяки цьому постійно зменшувався імпорт цинку: з 23,7 тис. тонн в 1931 р. до 4,3 тис. у 1934 р. і 1,5 тис. в 1935 р. У 1936 р. СРСР припинив імпорт цинку²²³.

На третьому місці за важливістю в Донбасі перебувало машинобудування. На початку другої п'ятирічки тут працювало 278 підприємств цієї галузі у великій промисловості. В них було зайнято 88,8 тис. робітників і вони виробляли продукцію на 380 млн. руб. в цінах 1926/27 р.²²⁴ У першу чергу машинобудівники

²¹⁹ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. – К., 1969. – С. 169.

²²⁰ Там само. – С. 170.

²²¹ Внешняя торговля СССР за 1918-1940 гг. Статистический справочник. – М., 1960. – С. 311.

²²² Виконання народногосподарського плану УРСР за 1936 р. – К., 1937. – С. 40.

²²³ Там само.

²²⁴ Социалистическое строительство СССР. Ежегодник. – М., 1935. – С. 94–95.

Донбасу задовольняли потреби двох провідних галузей місцевої промисловості – кам'яновугільної і металургійної. Така спеціалізація склалася з дореволюційних часів і в роки перших п'ятирічок тільки зміцнилася.

В Україні ця галузь була представлена в основному утвореним в 1930 р. трестом по виробництву гірничошахтного устаткування, до якого увійшли Горлівський завод ім. С. Кірова, Донецький завод ім. XV-річчя ЛКСМУ, Луганський завод ім. О. Пархоменка і Торецький машинобудівний завод, а також харківський завод “Світло шахтаря”. Перелічені заводи відіграли основну роль у технічній реконструкції кам'яновугільного Донбасу та інших вугільних басейнів СРСР. У 1932 р. вугільна промисловість країни задовольнялася внутрішнім виробництвом по всіх видах машин на 72%, у тому числі по важких врубових машинах – на 75%, пересувних компресорах – на 49 %, тягальних лебідках – на 24%²²⁵. В другій п'ятирічці імпортна залежність була цілком подолана²²⁶.

Машини та устаткування для металургійної промисловості головним чином виробляли два краматорські заводи важкого машинобудування. Старокраматорський завод (СКМЗ), створений у 1896 р. і реконструйований у 1928 р., на першому етапі індустріалізації був основним підприємством країни в цій галузі²²⁷. У жовтні 1929 р. було закладено Новокраматорський машинобудівний завод (НКМЗ). 28 вересня 1934 р. його перша черга стала до ладу. Разом із своїм дублером – Уралмашзаводом він перетворився на найбільше підприємство важкого машинобудування СРСР. Завод розраховувався на щорічний випуск 30 комплектів устаткування для мартенівських і 6 комплектів – для доменних цехів, трьох блюмінгів, 16 прокатних станів, значної кількості устаткування для шахт, коксових батарей, електростанцій²²⁸.

Машинобудівна промисловість, яка спеціалізувалася на виготовленні устаткування для залізниць, була представлена на Донбасі, окрім ремонтних заводів, підприємством світового значення – Луганським (Ворошиловградським) паровозобудівним заводом. На заводській території ЛПЗ за роки першої п'ятирічки було збудоване підприємство, співставне за потужністю з найбільшим у світі заводом компанії “Американ локомотив”. Проектна потужність заводу була розрахована на випуск 1 080 важких вантажних паровозів серії

²²⁵ Дерев'янкін Т.І. Розгортання боротьби за завоювання індустріально-технічної незалежності країни. Роль УРСР в цьому процесі // Історія народного господарства Української РСР. – Т. 2. – С. 248.

²²⁶ Дерев'янкін Т.І. Завоювання повної індустріально-технічної незалежності // Історія народного господарства Української РСР. – Т. 2. – С. 333.

²²⁷ Технический прогресс в машиностроении Украинской ССР. 1917–1967. – К., 1967. – С. 35.

²²⁸ Донецький облвиконком Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Звіт про роботу (1932–1934 рр.). – Сталіно, 1934. – С. 58.

“ФД” на рік. У 1935 р., коли виробнича потужність нового заводу була освоєна менше ніж наполовину, ЛПЗ дав у півтора рази більше паровозів, ніж усі заводи передреволюційної Росії, разом узяті (у порівнянній потужності)²²⁹.

На Донбасі була розміщена більша частина хімічної промисловості України²³⁰. Планом першої п’ятирічки передбачалося створення в Радянському Союзі ряду комбінатів з виробництва азотних добрив за новітньою технологією – з синтетичного аміаку, отриманого з водню коксового газу й азоту повітря. Зокрема, в Україні треба було здійснити будівництво Горлівського і Рутченківського азотнотукових комбінатів кошторисною вартістю по 25–26 млн руб. Кожний з чотирьох комбінатів з невизначеним у п’ятирічному плані місцерозташуванням мав вартість 93 млн руб.²³¹. Програма будівництва азотнотукових комбінатів скоротилася і розтяглася в часі. На Горлівському азотнотуковому заводі випуск добрив розгорнувся тільки в останні роки другої п’ятирічки. Поряд з добривами тут було налагоджено виготовлення великої кількості вибухових і отруйних речовин (в 24 з 25 цехів)²³². Спорудження потужного комбінату з числа тих, що передбачалися планом першої п’ятирічки, розпочалося біля Лисичанська у 1933 р.²³³ На цьому місці розташовувався завод, будівництво якого почалося ще в роки Світової війни. До кінця першої п’ятирічки тут вироблялися тільки деякі напівпродукти з сировини, яку поставляли збудовані поблизу коксохімічні заводи. Через відсутність коштів будівництво знову було законсервоване і відновилося тільки в 1938 р. Тепер це найбільший в Україні і в Європі Рубіжанський (Сіверськодонецький) хімкомбінат. Однією з найбільших будов став Костянтинівський хімічний завод. Реконструкція Донецького і Слов’янського содових заводів в другій п’ятирічці теж перетворила їх в потужні підприємства. У 1936 р. хімічна промисловість Донбасу давала 49% загальносоюзного виробництва суперфосфату, 49% каустичної соди і 80% кальцинованої соди²³⁴.

За роки перших п’ятирічок в Україні було споруджено одинадцять великих коксохімічних заводів продуктивністю від 640 до 1 300 тис. тонн металургійного коксу на рік. Шість заводів знаходилися на території Донбасу: Рутченківський (перша черга в 1928 р., друга – в 1931 р.), Горлівський (1928, 1931), Алчевський (1929, 1931), Новомакіївський (1933), Маріупольський (1935) і Новоєнакієвський (1935, 1936)²³⁵.

²²⁹ Хромов П.О. Промисловість України перед Вітчизняною війною. – К., 1945. – С. 44.

²³⁰ Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. – К., 1935. – С. 109.

²³¹ Мапа капітального будівництва УСРР за п’ятирічним планом народного господарства. – Харків, 1930. – С. 25–31.

²³² Троян М.П. Індустріалізація в Україні // Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. Книга 15-16. – Донецьк, 2008. – С. 141.

²³³ Проект народногосподарського плану УСРР на 1934 р. – Харків, 1933. – С. 27.

²³⁴ Промышленность СССР. Статистический сборник. – М., 1957. – С. 195.

²³⁵ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. – С. 157.

Хімічна промисловість Донбасу до кінця другої п'ятирічки збільшила обсяг виробництва порівняно з 1913 р. в 12 разів. Її питома вага у промисловому виробництві Донбасу за цей період підвищилася з 4 до 14%. Заводи виробляли понад 100 різних видів хімічної продукції²³⁶.

Відповідно прискореними темпами розвивалася Донецька електроенергетика. Будувалися районні електростанції (ДРЕС, державна районна електростанція), електростанції для постачання струмом промислових підприємств (ЦЕС, центральна електростанція), заводські електростанції і теплоелектроцентралі (ТЕЦ). На початок 1935 р. в Донбасі налічувалося 18 діючих електростанцій потужністю понад 3 тис. кВт (в тис. кВт)²³⁷. Електростанції об'єднувалися в єдину енергетичну систему – “Доненерго”. У 1933 р. мережі Донбасу були з'єднані з мережами Шахтинського району Азовсько-Чорноморської системи, а в 1935 р. почалося створення найбільшої в світі енергосистеми шляхом спорудження лінії електропередачі Дніпро-Донбас напругою 220 кВт. і довжиною 270 км.²³⁸ Ця лінія з'єднала дві існуючі в Україні енергосистеми – “Доненерго” і “Дніпроенерго”.

Втім, випереджаючі темпи розвитку електроенергетики порівняно з іншими галузями промисловості були все-таки недостатніми, тому постійно відчувалася напруженість в постачанні енергією всіх категорій споживачів. Пріоритет в постачанні надавався промисловості, особливо металургійній і хімічній, де електроенергія все ширше використовувалася в технологічних процесах (електроплавка, зварювання, сушка, нагрів тощо). Потреби транспорту і сільського господарства задовольнялися незадовільно. Відчувалася напруженість і в постачанні електроенергії комунальному господарству, де вона використовувалася майже виключно для освітлення.

Радянська індустріалізація мала доволі багато відмінностей від модернізації післяреформеної. Зміст її полягав не стільки в оновленні виробничих потужностей, скільки в докорінній зміні базису виробництва, переході від багатуокладності в економіці до її повного одержавлення. На базі державних синдикатів, які вже в добу непу монополізували збут та постачання, були створені виробничі об'єднання. Вони і стали підосновою формування відомчої економіки, що зрештою стала основою командної економіки СРСР.

Швидкісними темпами розвивалася енергетика, металургія, хімічна промисловість та залізнична інфраструктура. Галузевий розвиток Донбасу відбувався на основі замкнутих виробничих циклів промисловості групи “А”. Натомість соціальна інфраструктура залишалася в жахливому стані. Високі показники промислового зростання досягалися за рахунок жорстокої експлуатації робочої

²³⁶ Донбасс – крепость социалистической экономики. Статьи и цифровые материалы. – Сталино, 1938. – С. 27.

²³⁷ Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. – К., 1935. – С. 85.

²³⁸ История энергетической техники СССР. – Т. II. – М., Ленинград, 1957. – С. 135–137.

сили, критичного перенапруження людських сил, застосування низки методик позаекономічного визиску, зведення до мінімуму споживання величезних верств населення.

Форсування темпів індустріалізації вимагало втягнення в галузі промисловості, будівництва і транспорту додаткової маси робочої сили, яку можна було знайти тільки на селі. Колективізація сільського господарства, яка здійснювалася одночасно з індустріалізацією, створювала найбільш сприятливі умови для розв'язання проблеми кадрів, тому що селянська молодь тікала з села, щоб не потрапити в колгоспи або під розкуркулення. Новобудови перших п'ятирічок наповнилися робочою силою, яка не мала навичок праці у великих колективах, байдуже ставилася до інтересів виробництва, саботувала спроби заводських керівників підвищити продуктивність праці за рахунок її інтенсифікації. До того ж нове поповнення робітничого класу було малокваліфікованим і недосвідченим. Внаслідок цього на виробництві різко почастишали аварії і поламки устаткування, погіршилася якість продукції, зріс відсоток браку.

Профспілковий перепис робітників і службовців кам'яновугільної промисловості Донбасу, де питома вага нових працівників була особливо великою, зареєстрував у 1929 р. 45 210 осіб. З них уперше прийшло на виробництво 17 102, працювало раніше по найму поза сільським господарством 2 929, по найму в сільському господарстві – 13 835, не по найму в сільському господарстві – 11 344 осіб. Значна кількість шахтарів – вихідців з села не втрачала зв'язків з сільським господарством. Зокрема, 11 905 з них мали оброблювану землю²³⁹.

Саме в середовищі нових робітників, які не відірвалися остаточно від сільськогосподарської праці і розглядали працю у промисловості як тимчасовий приробіток, були найчастішими порушення трудової дисципліни. Основне місце серед порушень займали прогули без поважних причин. Недостатня технічна кваліфікація промислового персоналу і свідомі або несвідомі (частіше – у нового поповнення робітників) факти порушення трудової дисципліни – такою була об'єктивна реальність, породжувана форсуванням темпів індустріалізації країни. За цих умов радянська влада полегшувала собі завдання встановлення на виробництві трудової дисципліни за допомогою фантомних контрреволюційних організацій інженерно-технічних працівників. Адже позірнана наявність таких організацій дозволяла політизувати боротьбу за зміцнення трудової дисципліни, перевівши її в русло класової боротьби. Це дозволяло застосувати проти порушників дисципліни зовсім інший рівень покарань, тобто впливати на робітничі колективи терористичними засобами.

Показовий процес над “шахтинцями” завершився у липні 1928 р., а вже в наступному місяці пленум ЦК ВКП(б) загострив увагу партійних, комсомольських і профспілкових організацій підприємств на необхідності “боротьби з

²³⁹ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). – К., 1980. – С. 83.

порушеннями трудової дисципліни, з пияцтвом, з падінням продуктивності праці, прогулами, браком через неохайну роботу, з недбайливим ставленням до машин та інструментів”²⁴⁰. Починаючи з осені 1928 р., коли вступив у дію план першої п’ятирічки, в країні розгорнулася кампанія за зміцнення трудової дисципліни і “посилення соціалістичного виховання відсталих прошарків робітничого класу”. У постанові “Про завдання вугільної промисловості Донбасу” від 17 січня 1929 р. ЦК ВКП(б) вказав, що партійні і профспілкові організації повинні спиратися в розгортанні кампанії за зміцнення трудової дисципліни на кадрових робітників²⁴¹.

Щоб директиви такого типу не залишалися гласом волаючого в пустелі, більшовицьке керівництво різко посилило темпи партизації робітничого класу. По суті, було здійснено перехід від індивідуального членства до масових кампаній набору під пристойними гаслами (здебільшого – під гаслом ленінського призову, тобто набору в чергову річницю смерті В. Леніна). У квітні 1929 р. партпрошарок у робітничому колективі Краматорського заводу важкого машинобудування дорівнював 23,6%, Луганського паровозобудівного заводу – 24,3%²⁴². На початок 1932 р. пролетарське ядро становило більше половини всього складу республіканської партійної організації²⁴³.

Іншою формою громадського призову було переміщення під тиском партійної дисципліни кваліфікованих робітників в регіони, які відчували нестачу робочої сили певних спеціальностей. У жовтні 1930 р. ЦК КП(б)У спрямував з промислових районів України на Донбас 200 кваліфікованих металістів. На початку 1931 р. з різних регіонів країни за громадським призовом, оголошеним ЦК ВКП(б), на Донбас прибуло ще 1000 партійних робітників-металістів, у тому числі з Московської області – 350, Ленінградської – 275, Нижегородської – 60, з областей УСРР – 380²⁴⁴.

Зміцнюючи трудову дисципліну “з голови”, 5 вересня 1929 р. ЦК ВКП(б) скасував колегіальність керівництва і поклав всю відповідальність за виконання виробничих завдань на дирекцію підприємств. Партійні, комсомольські і профспілкові організації зобов’язувалися працювати в тісному контакті з адміністрацією, але їхні керівники мусили підпорядкуватися їй в усіх випадках²⁴⁵.

На підприємствах створювалася атмосфера громадської нетерпимості до порушників трудової дисципліни. Поширилися так звані “чорні каси” з відповідним

²⁴⁰ Справочник партийного работника. – М., 1930. – Вып. 7, часть 1. – С. 582.

²⁴¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 4. – М., 1970. – С. 161.

²⁴² Епштейн А.И. Работники Украины в борьбе за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928–1932 рр.). – Харків, 1968. – С. 19.

²⁴³ Склад і ріст КП(б)У в 1931 р. – Харків, 1932. – С. 6.

²⁴⁴ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928–1937 гг.). – Донецк, 1973. – С. 32.

²⁴⁵ Правда (Москва). – 1929. – 6 сентября.

зовнішнім оформленням, де прогульники змушені були одержувати заробітну плату. У багатотиражках заводів і фабрик друкувалися прізвиська прогульників із зазначенням ділянки, де вони працювали, а на “чорні дошки” районних і окружних газет потрапляли підприємства з низьким рівнем виробничої дисципліни. На “Донсоді” була організована “фотогалерея” прогульників. Профспілка робітників комунального господарства замовляла етикетки на сірниках з переліком прізвиськ “прогульників-рекордсменів”. Практикувався обхід квартир прогульників представниками робітничої громадськості. Художники-аматори малювали карикатури на порушників дисципліни у стінгазетах. Члени сімей прогульників викликалися на засідання заводських комітетів або на робітничі збори²⁴⁶. За короткий строк країна була покрита мережею виробничих товариських судів, на яких публічно розглядалися випадки порушення трудової дисципліни.

Заходи громадського впливу проти порушників трудової дисципліни доповнювалися адміністративними стягненнями. Постанова РНК СРСР від 6 березня 1929 р. надавала право адміністрації самостійно накладати на порушників дисципліни стягнення аж до звільнення з роботи²⁴⁷. Спочатку звільнення як остання міра покарання, передбачена табелем стягнень, застосовувалося досить рідко, бо стаття 47 Кодексу законів про працю давала право розірвати трудовий договір лише у разі неявки трудівника на роботу більше трьох днів підряд або шести днів на місяць без поважних причин. Проте постановою ЦВК і РНК СРСР від 15 листопада 1932 р. встановлювалося, що у разі хоча б одного дня неявки на роботу без поважних причин працівник мав бути звільнений з позбавленням його продовольчих і промислових карток²⁴⁸.

Сукупність засобів громадського впливу і адміністративних стягнень дала очікуваний результат. Зокрема, кількість прогульних днів з неповажних причин у розрахунку на одного робітника за рік у кам’яновугільній промисловості Донбасу скоротилася з 10,6 в 1932 р. до 1,6 в 1934 р.²⁴⁹

Не менш вигадливо для підвищення продуктивності праці влада використовувала важелі ідеологічного впливу, спираючись на властиво народну кмітливість і творчість. Могутній агітаційно-пропагандистський інструментарій більшовицької влади був використаний для перетворення індивідуальних ініціатив на всесоюзні рухи і почини, які сприяли зростанню якісних показників промислового виробництва. Технологія організації тематично визначеного загальносоюзного руху була відпрацьована ще на початку сталінської “революції згори”. Ініціатором руху мусив бути вирішальний для справи індустріалізації

²⁴⁶ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу 1921–1937 (На матеріалах Української РСР). – С. 90.

²⁴⁷ Директивы КПСС и Советского государства по хозяйственным вопросам. – Т. 2. – М., 1957. – С. 19.

²⁴⁸ Сборник важнейших постановлений по труду. – М., 1938. – С. 33.

²⁴⁹ Праця в УРСР. Статистичний довідник. – К., 1937. – С. 129.

регіон. Частіше за все це були Московський і Ленінградський промислові вузли або підприємства Донбасу. У такому регіоні рух мусив починати кадровий робітник високої кваліфікації, а не інженер або технік. Ініціатором міг виступити робітничий колектив, який домогся високих виробничих показників. Досягнення робітника або колективу одразу “помічали” журналісти. У засобах масової інформації детально й дохідливо розповідалося, в чому полягає важливість нібито спонтанно здійснюваного почину для підприємства, галузі промисловості, економіки країни.

Потім в пропагандистську кампанію включалася “важка артилерія” – Центральний комітет ВКП(б). У спеціальній постанові він зобов’язував комуністів, комсомольців і профспілкових працівників уважно вивчити досвід передовиків і поширити його на всю країну. Після появи партійної постанови поточна діяльність представників влади і господарників спрямовувалася на поширення почину. Бажаючи того чи ні, робітничі колективи і працюючі в них робітники змушено ставали учасниками руху, за допомогою якого розв’язувалися конкретні проблеми в ході індустріалізації країни. До таких соціальних технологій відносилися, зокрема, рух ударних бригад, започаткований у 1926 р. і широко розповсюджений на Донбасі.

Власне донбаським ноу-хау стала ідея змагальності, що набула свого найвищого втілення в ізотовському та стахановському рухах, русі за освоєння нової техніки. Далеко не всі вони виправдовували себе. Так, наслідком непродуманих, технічно необґрунтованих експериментів стахановців були численні аварії. Інженери, які відповідали за безпеку виробництва, опиралися таким експериментам, але їх звинувачували в саботажі стахановських методів роботи. Показовий випадок описав М. Мазай. Головний інженер заводу ім. Ілліча був проти його ризикованих експериментів, але начальник мартенівського цеху Снегов, який підтримував Мазая, звернувся по телефону до Г. Орджонікідзе і попросив наркома підтримати експеримент, хоч і визнав його небезпечність: “Ми йдемо на технічний ризик. Ми вступаємо в конфлікт з деякими положеннями науки. Однак ці положення здаються нам застарілими”. У відповідь нарком сказав: “Дій сміливо! Наша підтримка вам забезпечена. Країні потрібно багато сталі. А щодо науки пам’ятайте: наука не ікона”²⁵⁰.

Однак, у багатьох випадках експерименти з наукою давали негайні негативні наслідки. Зростаюча аварійність виробництва більшовицьким керівництвом трактувалася однозначно. Виступаючи на лютнево-березневому (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б), який відкрив зелене світло Великому терору, Сталін стверджував: “Шкідники” в Кузбасі і Донбасі систематично водили за ніс стахановців, ставили їм палки в колеса, штучно створювали безліч перепон для їх успішної роботи і добились, нарешті, того, що розладили їхню роботу”²⁵¹.

²⁵⁰ Мазай М.Н. Записки сталевара. – М., 1990. – С. 238.

²⁵¹ Проблема економіки. – 1937. – № 2. – С. 17.

Рекорди стахановців стали підставою для істотного підвищення у 1936 р. норм виробітку і планових завдань. Наркомат важкої промисловості СРСР провів 90 галузевих конференцій, на яких переглядалися старі норми виробітку, технічні норми устаткування і відповідно виробничі потужності підприємств. Запровадження нових норм знизило потреби робочої сили для обслуговування механізмів і агрегатів. Зокрема, кількість робітників, які обслуговували одну доменну піч на Макіївському заводі, скоротилася з 253 в 1932 р. до 189 в 1937 р., а на Єнакієвському заводі – з 298 до 248²⁵². Середньомісячний видобуток вугілля на Донбасі зріс з 13 тонн на одного робітника в 1932 р. до 20,8 тонн в 1936 р.²⁵³

Рух ударництва випадав з системи радянського планування, яке мало передбачувати не лише наслідки ударництва, але й готувати його кадрово, матеріально та технічно (!). Мало б, але не готувало. Між тим механізм дії ударництва був незмінним: спочатку відзначався різкий скачок виробництва, а згодом його спад передовсім внаслідок зношеності основних фондів. За роки другої п'ятирічки продуктивність у вугільній промисловості зросла на 60% проти 23% за роки першої, у виробництві чавуну на 120% проти 59% відповідно. Але вже в 1937 р. заборгованість Донбасу по вугіллю становила 11 млн. тон. З 1 823 важких врубмашин не працювали 545, з 246 механічних навантажувачів – 98²⁵⁴. Звичайно, все це списали на шкідників. Під ніж репресій втрапили партійні “натхненники” і фундатори сталінської індустріалізації Донбасу, ті, що перед тим сім років нищили цвіт технічної інтелігенції, не бажаючи дослухатися до її цілком вмотивованих попереджень. Фактично, вони знищили самі себе в гонитві за комуністичними химерами. Втім, не лише знищили себе, а й занастили життя сотень тисяч ні в чому не повинних трударів донецької землі.

Сталінська модернізація та її наслідки на Донбасі

Перехід до форсованої індустріалізації спричинив різке зростання зайнятих у промисловому секторі виробництва, отже, й частки городян у населенні республіки загалом, Донбасу зокрема. Пришвидшення урбанізації не було специфічним явищем, притаманним лише українському етносу, аналогічні процеси охопили всі етнічні складові республіки, невпізнанно змінивши з часом соціальне обличчя колись селянських етнічних груп (німців, болгар, греків тощо). Втім, природний перебіг урбанізаційних процесів деформували регулюючі трудові закони 1931 та 1932 рр. У республіці запровадили оргнабори робочої сили на основі договорів між колгоспами та органами вербування, а в грудні 1932 р.

²⁵² Производительность труда в промышленности СССР. – М., Ленинград, 1990. – С. 71.

²⁵³ Виконання народногосподарського плану УРСР за 1936 р. – К., 1937. – С. 74.

²⁵⁴ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. – Донецьк: видавництво КП “Регіон”, 2004. – С.432.

в республіці була введена паспортна система для міського населення з обов'язковою пропискою. Селяни були повторно закріпачені й втратили можливість рятуватися від колективізації та голоду в місті. Замість того, щоб реалізовувати комуністичну тезу про поступове стирання відмінностей між містом і селом, більшовицька влада відділила селян і городян за допомогою адміністративних кордонів. Стрімке зростання міського населення, його економічна й соціальна аморфність стали причиною низки проблем життя міського соціуму. Найгострішими серед них були катастрофічна нестача житла, продуктів харчування, принизливі умови проживання в промислових центрах.

Вербувальники по всій Україні рекрутували робочі руки на „великие стройки”, які, своєю чергою, перетворилися на будівельні майданчики в усіх розуміннях цього слова. Наспих навчені селяни і кустарі зводили примітивні невлаштовані бараки. Казарми і бараки на довгі важкі десятиліття дали прихисток для десятків-сотень тисяч робітників. Масові вербування виконали своє завдання – забезпечили будівлі сторіччя робочими руками, однак, робсила на них існувала в нелюдських умовах. Так жорстко критиковані радянською історіографією дореволюційні шахтарські бараки, збудовані з каміння-сирцю, на той час були чи не найбільш комфортним житлом навіть у Сталіно, не кажучи вже про менші селища. Відмінність полягала лише в тім, що бараки довжиною 20 і завширшки 8 метрів, де до революції двоповерхові нари розділяли ковдри та попони, розбили перегородками на кімнати. В одному бараку мешкали водночас вісім і більше сімей. Доволі часто – багатодітних²⁵⁵. Неймовірна скупченість людності підносилася пропагандою як підоснова побудови нового комуністичного способу життя, але настрої тотального розпачу з часом камуфлювало лише не менш тотальне фізичне виснаження.

Міграційні потоки кінця 20-х рр. переадресували міську людність України з місцевостей традиційно великої щільності населення до місцевостей, які прогресували економічно. Дніпровський та Гірничо-Промисловий райони, незважаючи на те, що територіально розміщувалися в Степу (тут пересічна щільність населення дорівнювала 45,9 осіб/км²), підвищили щільність наявного населення до 50,9 та 65,7 осіб/км² відповідно²⁵⁶. Індустріалізація стала висхідною точкою прискорення як внутрішніх міграційних потоків, так і притоку людності з-поза кордонів УСРР. Стрімке зростання населення українського Донбасу мало відповідне економічне підґрунтя, і, як зазначалося в партійних та радянських документах, було соціально виправданим та підготованим. На негативні наслідки надшвидкої урбанізації Дніпровського й Гірничо-Промислового районів тоді не зважали. А між тим постійні міграції в межах СРСР розмивали тіло української нації. Надприродна рухливість і нестабільність людських потоків

²⁵⁵ Кожна колонія навколо шахт складалася з 3 – 5 бараків.

²⁵⁶ Воронко О.Г. Розвиток етнотемографічних процесів і формування соціальної структури суспільства в Україні 20-х рр. ХХ ст.: Дис... канд. іст. н. – Чернігів, 1998. – Арк. 79 –80.

негативно впливала на соціальне, комунальне й культурне середовище промислового міста, перетворюючи його на осередок маргіналізації та конфліктності.

Чимдалі впливовішим чинником соціально-економічного життя українського міста ставала міжреспубліканська еміграція. З початком форсованої індустріалізації в межах СРСР відбувався посилений обмін представниками етнічних меншин, що мало далекосяжні суспільні наслідки – низка міст України перетворилася на вируючі вогнища етнокультурної акультурації. Збереження етнічної замкненості, підтримка традиційних стандартів етнонаціонального життя стали практично неможливими в промисловому українському місті. Гасла „Великого стрибка”, якими більшовицький провід уміло екзальтував суспільство, та превентивні каральні заходи давали свої плоди – місто крокувало до „світлого” комуністичного майбутнього, втрачаючи специфічний етнокультурний колорит.

В низці робітничих селищ гасла комунізації тим не менше намагалися втілити в життя – рудничних робітників об’єднували у виробничі комуни і переводили на казармений спосіб життя. Показово, що в газетах шахтарських селищ йшлося на загал не про людей, а про робсилу (!)²⁵⁷. Умови проживання вуглекопів давали фору побуту гірняків у дореволюційну епоху: казарми – єдиний варіант житла, що пропонували шахтарські селища для „робсили”²⁵⁸.

Зігнавши людей у виробничі комуни та казарми, влада, прикриваючись гучними гаслами, позбавляла останніх будь-яких можливостей усвідомити власні прагнення. Тоді, як західноукраїнські газети зловтішалися з пияцтва українських шахтарів, ті своєю чергою виснажувалися в штреку і на лекціях. „Культурні заходи” програмували „робсилу”, від якої вимагалася робота на межі людських можливостей. Звичайною справою став вихід на роботу у вихідні дні та свята на користь певних заходів чи акцій (скажімо, будівництва дирижаблю)²⁵⁹.

Попри голосні заяви радянської преси, „штурми”, „десятиденки”, „кампанії”, „місячники”, суботники й недільники благоустрою, побут трударів лишався далеким від прийнятних цивілізованих норм. Дефіцит на звичайні речі був супутником життя обивателя, так само, як і цинічний визиск з боку працівників сфери розподілу: купуючи на 5 руб. сорочку чи спідні штани, пролетар мав 2–3 руб. віддати за “навантаження”, скажімо, значки²⁶⁰. В січні 1931 р. відповідно до постанови ЦК ВКП(б) у країні була запроваджена карткова система на основні продукти харчування та непродовольчі товари. Картки видавалися тільки зайнятим у державному секторі економіки (тобто, робітникам промислових підприємств та радгоспів, держслужбовцям), їхнім утриманцям та

²⁵⁷ Шахтер (Щербинівка). – 1931. – 1 янв.р.

²⁵⁸ Превратить казармы в культурные общежития // Шахтер. – 1931. – 1 янв.р.

²⁵⁹ Шахтер. – 1931. – 15 фев.р.

²⁶⁰ Б. О. За такі форми праці треба карати // Шахтер. – 1931. – 19 мар.р.

студентам. Отож, селяни, “лишенці” та некооперовані кустарі опинилися поза системою централізованого забезпечення. Разом вони склали більше 80% населення.

Картки розподілялися по чотирьох списках постачання. До особливого та першого списку включалися провідні індустріальні підприємства великих промислових центрів та партійно-радянська номенклатура. Така ж норма застосовувалася в шахтарських селищах. У решті міст республіки робітники та їхні утриманці були кинуті у вир щоденної боротьби з відчуттям постійного голоду. Розподіл товарів відбувався через мережу закритих робітничих кооперативів та спецрозподільників за спеціальними заборними книжками. Ціни в них були фіксованими, але асортимент – мізерним. Крім фіксованого постачання, існували „чорний ринок”, на якому реалізовувалися крадені та контрабандні товари, а також мережа комерційної торгівлі за цінами, які значно перевищували фіксовані.

Роки „Великого стрибка” стали моментом істини для ідеї житлокооперації, як такої. Власне, вона тріщала по швах, демонструючи, якими далекими від гарячкових ілюзій комуністичних фанатиків є справжні прагнення й мрії обивателя. Житлокооператив мав, як комуна на селі, стати школою перевиховання мас, призвичаювання до нового способу життя. Житлокооперація розглядалася як інструмент соціалістичної перебудови людської істоти, передовсім жінок-домогосподарок, яких держава небезпідставно розглядала як резервну трудову армію, що мала бути найближчим часом задіяна в модернізаційному ривку.

Тим часом повсякденне існування жінки в донбасівському місті було пов’язане з нескінченною низкою проблем. День пересічної господині, яка мала родину з кількома дітьми, розпочинався з походу за водою (оскільки централізовані водогони залишалися явищем рідкісним), далі – за молоком та рештою продуктів щоденного споживання, які тоді не мали тривалого терміну зберігання і закуповувалися щоденно. Все це відбувалося зрання, до виходу чоловіка на службу чи роботу, старших дітей – до школи. Менші діти лишалися під опікою матері й решту дня. Свої щоденні турботи жінка сполучала з доглядом за малолітніми дітьми, оскільки мережа ясел була цілком незадовільною. В 1931 р. ставилося завдання охопити дошкільними установами по республіці не менше 10% дітей, у Донбасі та Криворіжжі – 100% дітей гірників і до 80% дітей робітничих родин²⁶¹.

Поки діячі ЖКК генерували фантастичні ідеї й намагалися запроваджувати їх в окремих кооперативах, мешканці захлиналися в нескінченній кількості суто побутових проблем. Житло перетворилося на величезну проблему. Тисячі вербованих на новобудови та шахти селян, вихідців з міст і містечок Правобережжя опинилися в епіцентрі побутового колапсу, який тим більше ускладнювався, що опір політиці колективізації та деградація сільськогосподарського

²⁶¹ За новий побут. – 1931. – №6. – 16 травня.

сектору позбавили уряд можливостей фінансувати побутовий ривок міста за рахунок села.

В Донбасі вирішення проблеми вбачали в створенні житлових кооперативів на принципах самоокупності. Ударник-гірняк, вступаючи до кооперативу, повинен був внести статутний пай (100 руб.), решту він діставав у позику від фонду кооперування. Покрити позику він зобов'язувався впродовж 2-х років після вселення до квартири. Шахтна адміністрація добре усвідомлювала політичну вагу житлової проблеми, її вирішення мало зупинити плинність кадрів. Уряд планував у 1931 р. кооперувати 5 тис. гірників-ударників, проте за 3 місяці до програми залучили лише 85 (!) осіб, або 1,7%. 10 травня Союзстандартжитлобуд і Укржитлоспілка підписали угоду про спорудження в Донбасі 200 тис. м² житлової площі для шахтарів (йшлося про дерев'яні стандартні будинки). Здані в експлуатацію і заселені вони мали бути вже у серпні, отож про якість житла можна тільки здогадуватися.

Пролетарі, так само як і селяни, існували в реальності “кривих дзеркал”. За голосними заявами та гаслами не стояло нічого, окрім бажання влади перекласти тягар прискореної індустріалізації на плечі простих трударів. Причому на цьому початковому етапі вирішального комуністичного штурму (про це нині майже ніхто не пам'ятає) мешканці міста, так само як і мешканці села, повинні були за задумом партійців об'єднатися в житлово-виробничі комуни і працювати на комуністичній основі – тобто безкоштовно. Втім, комуністична утопія в умовах міст і містечок Донбасу унаочнилася і довела свою економічну абсурдність значно раніше за донецьке село.

Цілковитий провал житлових комун змусив більшовиків сформулювати більш помірковану версію комунізації міського населення. Житлові кооперативи стали розглядатися як універсальний шлях притлумлення житлового голоду в місті. В 1931 р. план кооперування в містах пересічно був виконаний на 104%. Радянська преса не приховувала, що це сталося за рахунок Одеси (308%) та Києва (180%) – міст республіки, які потерпали від перенаселення найбільше. Решта міст стояли осторонь цього процесу – у Харкові рівень кооперування сягав усього 26%, Маріуполі – 5%, Запоріжжі – 41%, Зінов'євську – 41%, Сталіно – 44%²⁶². Найгірші показники демонстрували райони, що перебували в епіцентрі більшовицької індустріалізації – Донбас та Криворіжжя. Сплата комірного в Маріуполі сягала – 3,8%, Луганську – 6%, Кременчуку – 9,4%, Запоріжжі – 8,6, Харкові – 27,2, Полтаві – 28,8, Зінов'євську та Херсоні – 29,1²⁶³.

Втім, не побутова руїна, а голод невдовзі перетворився на основну проблему вируючого донбаського казана. Відповідно до карткової системи службовці та студенти отримували 400 грамів, робітники – 600, на важких фізичних роботах – 800, утриманці – 200–300 грамів хліба на день. Решта продуктів

²⁶² За новий побут. – 1931. – №19. – 5 вересня.

²⁶³ За новий побут. – 1931. – №6. – 16 травня.

харчування отоварюються по картках нерегулярно. Крім квашеної капусти в магазинах за картками нічого не можна придбати. Після масового знищення худоби напередодні утворення колгоспів і впродовж перших місяців їхнього існування продовольча проблема на Донбасі постала в усій своїй широчині: фактично область неспроможна була себе прогодувати, тим більше, що вже на той час $\frac{3}{4}$ її самодіяльного населення складали робітники, задіяні в промисловості. Працівникам в терміновому порядку була відведена земля терміном на сім років для заведення городів, розпочалося швидкісне будівництво льохів для зберігання припасів. Ці напрямки діяльності, як і облаштування колодязів для поливу робітничих городів перейшло під безпосередній контроль НКВС. Упродовж 1934 р. городництвом було охоплено близько 600 тис. робітничих родин, зокрема й секретар С. Саркісов (його город знаходився в “елітному” місці – на березі 2-го ставка в Сталіно)²⁶⁴.

Слід пам’ятати, що мова в змальованих обставинах йшла не лише про фізичне виживання, мова йшла передусім про нарощування шалених темпів індустріалізації – в першій половині 1930-х рр. в регіоні запустили кілька десятків нових шахт. Всі вони потребували міцних рук, які прийшли переважно з повільно вмираючого села. Копає донбаське село рятувала не влада, її рятували люди. Шахтарська пайка стала рятівною для низки мешканців навколишніх сіл. Та не лише кровні родичі протягнули в той час руку помочі голодуючому селянству, а й зовсім незнайомі люди²⁶⁵.

Тим часом експлуатація мешканців Донбасу в голодні роки сягнула межі цинізму – важко працюючи на виробництві, робітники фактично були переведені на самопостачання (обробляючи городи в позаробочий час), виконували безоплатно громадські роботи (зокрема й по збиранню врожаю у напівпритомних від голоду селах), “добровільно-примусово” відраховували значну частку своїх нужденних заробітків на щорічні державні позики, жертвували на розвиток авіації, радянських громадських товариств. І це в той час, як їхні кровні родичі в навколишніх селах гинули від голоду!

Згідно з постановою ЦВК та РНК СРСР про боротьбу з прогулами за невихід на роботу без поважних причин застосовується негайне звільнення і позбавлення „всіх прав і привілеїв, як робітника даного підприємства чи установи”²⁶⁶ (читай – соціальних гарантій). Тобто, робітник разом з роботою втрачав помешкання, отримане від підприємства, чи місце в гуртожитку, картки на хліб, всі види продуктового й промкравового постачання і в обставинах голоду та ізоляції голодуючого села залишався напризволяще безпритульним бомжем.

²⁶⁴ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. – Донецьк: видавництво КП “Регіон”, 2004. – С.429.

²⁶⁵ Цит. за: Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. – С.427 – 428.

²⁶⁶ Вісті ВУЦВК. – 1932. – 20 листопада.

Паралельно в повсякденне життя промислових об'єктів запроваджувалося, як явище цілком легальне й офіційне, система „добровільних” громадських контролерів та сексотів, що працювали на зміцнення тоталітаризму. Задля формування атмосфери упередження й придушення будь-яких проявів інакомислення зрощувалася відповідна суспільна думка, до співпраці з каральними органами та спецслужбами масово рекрутувалася молодь.

Попри страхітливу руїну виробничих сил села промислове зростання країни було стрімким і викликало відповідні зміни в її міському населенні. Урбанізація була найвідчутнішою за всю історію України – від 5,4 до 11,2 млн між 1926 і 1939 р. Приріст міського населення становив 20% і відбувся також шляхом зарахування великих сільських поселень до категорії міст²⁶⁷. У період між всесоюзними переписами частка міських мешканців зросла з 18,5 до 36,2% населення. В регіональному вимірі зростання відбувалося нерівномірно. Найбільший приріст городян спостерігався в Донецько-Криворізькому басейні. На Донбас і Придніпров'я припадало $\frac{3}{4}$ приросту міського населення. У 1926 р. в містах Донбасу проживало 26% населення регіону, в 1939 р. – 48%²⁶⁸.

Зміна співвідношення сільського й міського населення в структурі народу України загалом, Донбасу зокрема, стала епохальним наслідком колективізації та Голодомору. Воно, безперечно, було першим кроком на шляху її перетворення на індустріальну державу. Однак, більшовицькі методи модернізації спричинили надшвидке кількісне зростання частки городян без відповідних якісних змін в інфраструктурі населених пунктів та підготовки масової свідомості. Наслідки не змусили на себе чекати. Це був крах гасел епохи „Великого стрибка” про тотальну політехнізацію робсили. Робітництво середини 30-х рр. на загал було малоосвіченим, з низьким рівнем кваліфікації, ментально й кровно зв'язаним з селянським традиційним світом. Власне, село прийшло в місто і принциповим чином вплинуло на хід етнокультурних процесів у ньому.

Не менш важливо усвідомити, що радянський модернізаційний ривок відбувався на тлі економічного занепаду села й найжахливішого голоду ХХ ст., який спотворив життя донбаського міста. Після скасування карткової системи центр роздрібної торгівлі перемістився до державних крамниць та ларків – влада дуже добре усвідомила „виховну” роль „продовольчих труднощів” і прагнула закріпити за собою роль визначального гравця на споживчому ринку. Віднині вона вирішувала, кому, скільки і за якими цінами продавати. Місце базару посідають булочні, овочеві та м'ясні магазини, універмаги. Вони зазвичай не задовольняли запити населення. Останні на альтернативній основі втамовувалися мережею кустарних кооперативів²⁶⁹.

²⁶⁷ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К.: Основи, 1997. – С.155.

²⁶⁸ Там само. – С.156.

²⁶⁹ Октябрь. – 1935. – 3 января.

Потроху змінювався зовнішній вигляд міст і містечок. Вони розвивалися за генеральним планом у відповідності до ухвалених стандартів²⁷⁰. Стихійна забудова зводилася до мінімуму. Уперше за тривалий час держава вкладала гроші в ремонт і зведення нових будинків – промислові міста гостро потребували нового житла, робітничі поселення розросталися навколо фабрик, заводів, шахт. Тут будували переважно бараки – примітивні, наспіх зведені багатоквартирні споруди для, як тоді здавалося, тимчасового проживання. „Зручності” – на дворі.

У шахтарських селищах започатковується програма перетворення похмурих, брудних поселень на зразкові міста-сади. Розроблювані впродовж 20-х рр. проекти архітекторів, як здавалося тоді, набирали реальних обрисів. Інфраструктура міст і містечок вибудовувалася за радіальним чи квартальним принципом. У центрі – райком чи обком партії, адміністративні споруди, театр чи клуб, бібліотека, магазини, пошта. Центр, як правило, електрифікований з кінця 20-х рр. Навколо – спальні райони, робітничі слобідки, з притаманною їм тіснявою, побутовою невлаштованістю. Вулиці в центрі асфальтовані чи бруковані, оскільки тут відбувалися масові процесії, мітинги з нагоди всесоюзних свят, відвідувані “високими гостями”. В окремих районах з’явилися водогони, як правило – вуличні, розраховані на кількасот сімей. Завдяки організованим колективним зусиллям місцевої спільноти висаджувалися дерева, створювалися клумби. Міські райони змагалися між собою в озеленінні. Масовим явищем стало створення скверів та парків. Міський простір маркувався партійно-радянською символікою, що згодом перетворилася на візитну картку Донбасу. В Сталіно перший революційний монумент з’явився в 1937 р. Це був бюст Фелікса Дзержинського, який і досі “прикрашає” Пожежну площу Донецька²⁷¹. Тим часом громадський транспорт залишався привілеєм столиці. У містах та містечках Донбасу населення долало відстань до роботи, школи, ринку пішки.

Як новостворені так і ті, що мають давню історію, міста й містечка набували ознак універсальності. Звичайно, в них ще був помітний історичний, місцями етнічний колорит, але він вдало ретушувався радянським макіяжем: кумач та плакати-гасла прикривають рештки буржуазного будівельного мистецтва, в центрі міста – незмінні пам’ятники В. Леніну та решті більшовицького пантеону. Перейменування вулиць (замість дореволюційних Банної, Синагогальної, Великої Скотопрогінної тиражуються ухвалені для загальносоюзного

²⁷⁰ Школьниковая Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество “Еврейское наследие” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>

²⁷¹ Катерина Яковленко. Герої та героїні Донбасу, або гендер як складова радянської політехнології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: maidan.org.ua > *Донецчина*

вжитку (Пролетарська, Луначарська, Радянська, Ленінська, Зінов'євська та Каменевська)) та міст (Юзівка стає Сталіним, Луганськ – Ворошиловградом тощо) довершує справу культивування вибіркової історичної амнезії дорадянської історії Донбасу.

Характерною прикметою процесів радянської урбанізації залишалася її техногенна спрямованість. В роки перших п'ятирічок влада мала можливість планувати майбутнє міст Донбасу з розрахунком на перспективу. Однак вона думала не про майбутнє побутове благополуччя народу, а про пришвидшення комуністичного майбутнього. Замість того, аби спрямувати зростання Юзівки/ Сталіно на південний схід (Старобешевський напрямок) і з урахуванням рози вітрів вивести житлові масиви з зони ураження промисловими викидами, столиця донбаського краю “підставилася” під них всією своєю площею і згодом (по мірі зростання виробництва) перетворилася на зону екологічного лиха.

Натомість у центрі цього міста споруджувалися величні споруди в стилі сталінської класики, що мали своїм виглядом створювати обличчя нового індустріалізованого Донбасу – оперний театр, кінотеатр ім. Т. Шевченка, готель “Донбас”, колишній будинок піонерів по вулиці Артема, торговельний комплекс “Москва” – саме на них витрачалася лєвова частка асигнувань обласного бюджету. Трударі ж, руками яких нагромаджувалося суспільне багатство, жили в принизливих умовах. Більше того, на новобудовах 1932–1934 рр., таких як, трамвайні лінії, автошляхи, закладка нинішнього парку відпочинку ім. Щербакова, будівництві водогону та каналізації лише в 1934 р. (ще голодному році (!)) мешканці Сталіно відпрацювали безкоштовно три мільйони трудоднів²⁷².

Побутові умови постійно зростаючої пролетарської когорти лишалися жахливими. Рекрутуючи у зростаючих масштабах новобранців на шахти та заводи, влада “забувала” подумати про те, в яких умовах вони житимуть. Прикметою ставлення влади до новоспечених пролетарів був так званий “білий кар'єр” на місці сучасного Донецького цирку – сотні напівземлянок, виритих на схилі яру, в яких тулилися родини робітників.

Міста й містечка тиражували типові ознаки радянського поселення міського типу, принаймні в адміністративній частині. Мало відрізняються фото центральних та регіональних газет, які демонструють обличчя міста в травневі та листопадові свята. Певною мірою так само, як стандартизувалося оточуюче середовище, стандартизувалася свідомість широких верств міського населення. Не останню роль у цьому відіграла преса. З середини 30-х рр. всі міські та районні газети відтворювали обов'язковий інформаційний набір. Перші два розвороти несуть вістки з Кремля та решти країни. Трохи інформації зі світу, майже третина присвячена місцевим подіям. Оскільки влада призвичаює

²⁷² Парсенюк Б.Ф. Доля секретаря обкому // Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. – С.435.

населення до читання (через обов'язкові політінформації у тому числі) – громадяни, навіть найменш освічені, потроху об'єднуються спільним інформаційним полем.

Поволі зростала медична інфраструктура регіону. В 1935 р. в Донецькій області діяли 442 амбулаторії, 70 поліклінік, 10 санаторіїв, 15 дитячих поліклінік, які обслуговували 33 тис. медичних працівників²⁷³.

Радянська школа, демографічно відокремивши дітей нацменшин від решти, з одного боку зберігала формальну цілісність етнічних груп. Водночас вона запустила механізм етнічної акультурації, оскільки за своєю суттю мала позанаціональний, штучний характер. Повсякденне життя дітей та підлітків обумовлювалася вже не віковими традиціями етнічних спільнот, з яких вони походили, а членством у піонерських та комсомольських організаціях. Дозвілля, навчання та робота школярів та фабзавучівців набували універсальних форм у межах величезної Країни рад. Молодь та діти, часто всупереч традиціям родини, влаштовували суботники, збирали макулатуру, були членами кружків стрільців, фотографії, авіамоделювання, працювали з жовтентами, були завсідниками піонерських таборів. Крім того, вони були найактивнішими учасниками антирелігійних акцій. Через них школа, комсомольська та піонерська організації (власне, держава) без вагань втручалися в приватне життя родин, самовпевнено „перевиховували” „відсталих” батьків, читали їм політінформації, викидали мезузи, перешкоджали виконанню релігійних ритуалів. В антитезу традиційним батькам діти виокремлювали в будинку свій „червоний куточок” з власним пантеоном і власними ритуалами. І так – без винятків в усіх етнічних громадах.

Трансмутація культури повсякденного співжиття етнічних громад міста, інтереси яких чимдалі більше стикаються, переплітаються, взаємодіють чи суперечать між собою, перетворилася на провідну тенденцію етнокультурного життя міського середовища Донбасу. Матеріальна культура етнічних груп зазнавала різючих змін, водночас відчуваючи визначальний тиск масової радянської культурної традиції. Місто разом, загальною громадою трудових колективів, справляло 1 Травня та 7 Листопада. І євреї, і мусульмани в якості святкового дня отримали раніше не притаманний їм Новий Рік. У 1936 р. їдишомовна преса повідомила, що єврейські школи прикрасили ялинки, а за ними – новорічні ялинки влаштували для своїх дітей окремі родини²⁷⁴. Отож, багаторічні зусилля по впровадженню більшовицької культурної доктрини потроху давали результат – у побуті поволі стирається різниця між юдеями та гоїм [всі решта, – не євреї. – *Авт.*]. Принаймні, її не випинають, а старанно приховують. На повістці дня – нові ідеї, у народу – нові герої – люди нової епохи. Молодий комсомолец чи комуніст, фізично міцний, загартований,

²⁷³ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. – С.434.

²⁷⁴ Октябрь. – 1936. – 30 декабря.

який з легкістю поціляє в „яблучко” з рушниці, стрибає з парашутом, здає норми ГТО, бігає на лижах та ковзанах, бере участь у марш-кидках у проти-газах, стає прикладом для наслідування більшості радянських школярів та студентів, без різниці національного походження. В Донбасі вималювався і зміцнів свій сонм героїв нової епохи – це вибійник Олександр (перехрещений на все життя через помилку журналістів на Олексія) Стаханов, Микита Ізотов, бригадир ударної жіночої тракторної бригади Паша Ангеліна. Стараннями преси та партійних комітетів свої герої-стахановці з’явилися на кожному підприємстві, у кожному районі. На їх імідж працювали часто-густо цілі бригади нікому не відомих трударів. Ідея героїчного трудового подвигу нав’язливо пропагувалася засобами масмедіа, працівниками навчальних закладів, партійними й комсомольськими провідниками. Врешті, вона заповонила голови і вихідців з колишніх єврейських гетто, і німецьких колоній, і маріупольських греків, і росіян, і болгар.

Так зване соціалістичне змагання перетворилося на універсальний засіб позаекономічного визискування населення. Повідомлення про виконання норм виробітку на 150 – 250% стало нормою²⁷⁵. Соціалістичним змаганням були охоплені й школярі, починаючи з початкової школи²⁷⁶. Завдяки популяризації постаті П. Ангеліної на масове явище перетворюється ударництво серед жінок. Наслідки виснажливої праці ударниць перших п’ятирічок досі не оцінені. В місцевій пресі тиражувалася трудова звитяга стахановок, перевиконання норм принаймні на 30–40%, а то і вдвічі вважалося нормою стахановського життя. Над тим, якою ціною давалися ці перемоги, і чого вони коштували жінкам, влада мовчала; а між тим вони приводили до непоправних втрат здоров’я, умови праці були надзвичайно тяжкими.

Тим часом проблема дефіциту робочої сили і, що важливіше, невідповідність її професійних характеристик модернізаційній стратегії більшовицького режиму, чимдалі ставала очевиднішою. Певною мірою завдання оптимізації використання трудових ресурсів вирішував стахановський рух, а також позаекономічний визиск сотень тисяч засуджених. Однак ефективність цих соціально-економічних технологій з часом знижувалася. Наприкінці 30-х рр. держава пішла шляхом чергового ужорсточення трудового законодавства. 9 січня 1939 р. Раднарком СРСР, ЦК ВКП(б) та ВЦСПС (рос. – “Всесоюзный центральный совет профессиональных союзов”) ухвалили роз’яснення про стягнення за спізнення на роботу. Відповідно до нього вводилася кримінальна відповідальність для керівників трудових колективів за потурання порушникам трудової дисципліни. У переддень Великої війни Донбас функціонував фактично в режимі трудового табору.

²⁷⁵ Так, на 12 квітня 1938 р. Е. Лішке вже заробила 183 трудовні, Челахова – 171. Див.: Вундер. О. Стахановской работой встречаем день выборов // Вперед. – 1938. – 12 апреля.

²⁷⁶ Стахановцы учебы // Вперед. – 1938. – 3 марта.

Етнонаціональні зміни на Донбасі в міжвоєнний період

Через вульгарну класовість Донбас, як найбільш індустріалізований регіон України, вважався соціальною базою більшовицької революції, на відміну від українського села, що в теоретизуваннях тогочасних більшовиків зображувалося як цілковито петлюрівська стихія. Саме тому вони так затято наполягали на тому, щоб залишити його в складі України, аби згодом перетворити на плацдарм для просування більшовицьких ідей в українське село. Питання особливостей його етнічного складу, перспективної орієнтації роботи культосвітніх і державних установ постали згодом, після відмови від планів скорої світової революції та проголошення курсу на коренізацію. Саме в контексті гасел коренізації питання “Донбас український чи російський?” набуло якісно нового звучання. Поволі, в міру розгортання коренізації, більш виразно залунали голоси решти етнічних громад, які вимагали врахування своїх інтересів.

Впродовж 1920–1921 рр. мобілізації залишалися основним інструментом забезпечення кадрового голоду Донбасу. Так, приміром, з'їзд гірників, що відбувся у Москві в березні 1921 р. мобілізував 5 тис. вибійників та 15 тис. робітників інших професій на шахти Донбасу. Однак ця тактика відновлення промисловості Донбасу, як і політика “воєнного комунізму”, швидко себе дискредитувала. Восени 1921 р. від мобілізацій внаслідок їхньої низької ефективності влада відмовилася. Масове дезертирство змусило повернутися до відносин вільного найму та трудових вербувань. Водночас була скасована зрівнялівка в оплаті праці та запроваджені нові правила щодо оплати грошима та продовольством. Перший комуністичний штурм добігав свого кінця.

Упродовж жовтня – грудня 1921 р. на Донбас добровільно прибули близько 58 тис. робітників. Згодом потік мігрантів зростав за рахунок біженців з голодуючих районів. Вже 1923 р. пропозиція робочої сили перевищила потребу в ній. У в 1926 р. росіяни склали більшість численної армії безробітних Донбасу (43%). 1929 р. росіяни становили більшість вибійників (53%) – однієї з найбільш небезпечних шахтарських професій²⁷⁷. Як і в дореволюційний період, аж до форсованої індустріалізації лєвова частка робітників Донбасу по факту залишалася селянами-відходниками, які працювали тут лише в зимовий період (!). Близько половини з них мали земельні ділянки в Росії, а заробітками в Донбасі компенсували нестатки родин чи приїздили в надії заробити на коня, реманент тощо.

На початку 20-х рр. росіяни були другою за чисельністю етнічною групою Донецької губернії (655 962 особи). Але й тоді переважну більшість населення регіону становили українці 64% (1 609 713 осіб). Станом на 1923 р. співвідно-

²⁷⁷ Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. ХХ ст.) (монографія). – Донецьк, ПП Чернецька Н.А., 2011. – С.143.

шення українців і росіян по округах Донецької губернії складало: Шахтинська округа – 27:70; Луганська – 55:39; Таганрозька – 64:30; Юзівська – 59:25; Маріупольська – 37:19; Бахмутська – 77:14; Старобільська – 92:7²⁷⁸.

Російське населення вирізнялося найбільш врівноваженою соціальною структурою: городянами були 49,8% від загальної маси, 50,2% - мешкали в донецьких селах²⁷⁹. Росіяни пересічно домінували в містах Донбасу, складаючи 53% їхніх мешканців. Як переконливо довела Н. Малярчук, вони переважали в населенні саме промислових округ Донбасу: в містах Юзівської округи мешкали 24% від загалу росіян Донбасу, Луганській та Бахмутській – по 19%, у Шахтинській – 17%, Таганрозькій – 16%. Назвемо міста Донбасу, що за своїм національним складом були майже повністю російськими. Передовсім йдеться про м. Кам'янськ (93%), Шахти (90%), Сулін (88%), Таганрог (72%), Дмитріївськ (67%), Єнакієве (66%), Юзівка (65%), Горлівка (53%). У Луганську (46%) та Маріуполі (36%) вони склали відносну більшість²⁸⁰. І лише в двох містах Донецької губернії (Дебальцеве та Слов'янськ) росіяни поступалися українцям. Таким чином, у дванадцяти з вісімнадцяти міст Донецької губернії російське населення домінувало. Саме ця обставина вважалася більшовиками унаочненням перспектив етнонаціонального розвитку радянської України. Саме Донбас став доказовою базою для висновків тогочасних партійних теоретиків про боротьбу двох культур, вироблені ж ними доволі штучні теоретичні установки нав'язливо запроваджувалися не лише в теорії, а й у практиці державного, зокрема національно-культурного будівництва.

Втім, Донбас, всупереч міцно вкоріненим стереотипам, не був “російським”. Аграрні округи регіону на загал лишалися українськими за складом населення. Так, у Маріупольській окрузі мешканцями міст були 5% від загальної маси росіян, а в Старобільській – 0,1%²⁸¹. Сільська округа була цілковитою протилежністю містам. На початок 20-х рр. 98% українців, 91% росіян, 72% греків, 57% євреїв Донбасу проживали в моноетнічних селах²⁸². У Донбасі було лише кілька районів, де росіяни становили більшість. Йдеться передовсім про сформований в епоху стихійної колонізації ареал компактного проживання росіян на східних кордонах Донбасу. Найбільше районів (8) з переважаючою часткою російських мешканців було в Шахтинській окрузі: Ленінський (95%), Усть-Білокалитвенський (93%), Глибокинський (91%), Кам'янський (82%), Шахтинський (78%), Сорокинський (74%), Володимирський (60%) та Сулінівський (57%). До таких належали ще три райони Луганської округи: Станично-

²⁷⁸ Там само. – С.42.

²⁷⁹ Там само. – С.44.

²⁸⁰ Див.: Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь – февраль 1923). Итоги городской переписи. – Т.2. – Х., 1923. – С.100 – 106.

²⁸¹ Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20 – 30 рр. ХХ ст.). – С.45.

²⁸² Там само. – С.50.

Луганський (92%), Городищенський (63%) і Петропавлівський (55%), і, нарешті, єдиний район Маріупольської округи – Ново-Миколаївський – мав у складі своїх мешканців майже 80% росіян²⁸³. Таким чином, росіяни кількісно домінували в населенні 12 з 78 районів Донецької губернії.

Важливо наголосити, що інформація про чисельну перевагу росіян у низці районів тогочасного Донбасу, як і про їхнє негативне ставлення до проголошеної в УСРР політики українізації, була добре відомою в Кремлі. Врешті більшовики вирішили цю проблему “хірургічно” – шляхом видалення російської частини з тіла донбасівської спільноти. У жовтні 1924 р. до складу РСФРР була передана частина Шахтинської й Таганрозької округ Донецької губернії, після цього в складі українського Донбасу не лишилося жодної округи, де б росіяни становили більшість населення. З цього часу історія українського та російського Донбасу розійшлася різними шляхами.

Перспективи процесів етнічної взаємодії в цей час визначалися вже іншими соціально-економічними обставинами. Очікуваної стабілізації співвідношення етнічних груп не сталося й статися не могло: розпочалася економічна стабілізація, згодом – зростання, а вслід за цим – тривала доба трудових міграцій, що перетворилися на провідний фактор демографічних процесів у регіоні. Частка росіян у населенні Донбасу невпинно зростала. Станом на 1926 р. їхня чисельність збільшилася на 16,5% (764 724 особи)²⁸⁴. 1930 р. відновилися масові вербування робочої сили на Донбас в централізованому порядку. Загалом станом на 8 листопада 1930 р. з РСФРР сюди прибула 31 тис. шахтарів. Левову частку новоприбулих становили вихідці з селянського стану, 73,4% – колишні колгоспники²⁸⁵. За даними Наркомату праці СРСР, на 1 жовтня 1931 р. з 69 820 завербованих для Донбасу працівників 59% були набрані в РСФРР, 29% – в Україні, 12% – в Білорусії²⁸⁶. Розпочалися планові мобілізації місцевого селянства на донецькі шахти та великі будівельні майданчики п’ятирічки. Впродовж 1930–1931 рр. секретарі сільських партосередків неодноразово отримували догани за невиконання планів-рознарядок по вербуванню²⁸⁷. Пройде рік – півтора, і грецькі, єврейські, болгарські та німецькі селяни вважатимуть за щастя потрапити на донецькі копальні – тільки таким способом, за рахунок шахтарської пайки, вони рятуватимуть свої родини від голоду²⁸⁸.

²⁸³ Там само. – С.49.

²⁸⁴ Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20 – 30 рр. ХХ ст.). – С.50.

²⁸⁵ Лобурець В.Є. Формування кадрів радянського робітничого класу України (1921 – 1932 рр.). – К.: Вища школа, 1974. – С.87.

²⁸⁶ Там само. – С.81.

²⁸⁷ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.5165, арк.79.

²⁸⁸ Згадки про це рясно розкидані сторінками видання: Бледнов С.Ф. Голодомор в Донбасі (1932 – 1933 рр.): Авторський роздум, свідчення, документи. – Донецьк: Донбас, 2008.

Примусова колективізація стала часом масового відходу місцевого селянства у промислові центри Донбасу. Черговою віхою етнопонаціональної історії Донбасу став Голодомор. По-перше, всі етнічні складові місцевого селянства були “зачинені” у межах власних голодуючих сіл і приречені на вимирання; по-друге, після вимирання частини мешканців луганських і донецьких сіл центральний уряд здійснив спробу заселення подібних населених пунктів колгоспниками з Івановської області. Переселенська кампанія стала класикою радянської урядової колонізації. Впродовж першої черги переселення, що припала на листопад – грудень 1933 р., сюди спрямували 117 тис. мешканців Горьковського краю, Центрально-Чорноземної, Західної, Івановської областей РСФРР та Білоруської СРР²⁸⁹. З 10 січня 1934 р. розпочалася друга хвиля переселення, що здійснювалася за рахунок переселенців з Київської, Вінницької та Чернігівської областей УСРР та Центрального Чорнозем’я²⁹⁰. На відміну від переселенців з України, росіяни дуже погано приживалися в нових місцях, багато хто з них не витримав і півроку. На 1 липня 1934 р. до Івановської області повернулося 31,9% переселенців, Чернігівської – 4,8%²⁹¹. У Марківському районі Донецької області навесні 1935 р. з переселених 401 господарства залишилося 79²⁹². Загалом же, за неповними даними, з 8 153 господарств, що переселилися до Донецької області впродовж 1933–1934 рр., на 15 березня 1935 р. вибули 4 580²⁹³.

В лютому – березні 1935 р. сюди ж під приводом зміцнення західних кордонів були депортовані мешканці, що “не проявили себе у зміцненні кордону та колгоспного ладу”, “націоналістичні та антирадянські елементи”²⁹⁴. Йшлося передовсім про поляків та німців. Згідно із остаточними планами в Донецьку область впродовж лютого – березня 1935 р. мали переселити понад 3 тис. господарств²⁹⁵.

Нині в популярній літературі, засобах масової інформації та на рівні соціальних мереж доволі поширена думка, що росіяни Сходу так затято підтримали ідеї “русской весны”, оскільки є значною мірою нащадками тих переселенців, які поселилися в обійстях вимерлих українських селян. Такі заяви є нічим іншим, як вульгаризацією надзвичайно складних і трагічних історичних обставин.

²⁸⁹ Марочко В.І. Масове переселення колгоспників та одноосібників з Росії та Білорусії в Україну: приховування наслідків Голодомору // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.467–472.

²⁹⁰ Єфіменко Г. Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз // Проблеми історії: факти, судження, пошуки. – Вип.22. – К., 2013. – С.137.

²⁹¹ Там само. – С.142.

²⁹² Єфіменко Г. Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз. – С.142.

²⁹³ Там само. – С.148.

²⁹⁴ Там само. – С.149.

²⁹⁵ Там само. – С. 154.

У будь-якому випадку лише мізерна частка сучасних росіян і російськомовних мешканців Донбасу є нащадками тих переселенців. До того ж, російські селяни, що волею долі вимушені були обживати примарні українські села, були такими ж жертвами більшовицького режиму, як і їхні попередники. Хвороби та недоїдання, рабська праця і безправ'я на довгі роки стали їхнім земним хрестом.

Не менш тяжким і стражденним було життя зростаючої когорти донецького робітництва. Саме в епоху Голодомору та сталінської індустріалізації вмирання села і неприродно швидка урбанізація стають визначальними чинниками етнодемографічних процесів у Донбасі. Українці, які в попередні часи, за одностайною думкою науковців, віддавали перевагу роботі на землі, масово рушили на шахти й новобудови. Та не лишень вони в той страшний час “переглянули” своє ставлення до селянської праці. Аналогічні процеси охопили всі етнічні складові регіону, невпізнанно змінивши з часом соціальне обличчя колись селянських етнічних груп. Трудові вербування в епоху Голодомору дали можливість вижити низці українських, російських, німецьких, грецьких та інших селянських родин, годувальники яких ділилися із ними своєю шахтарською пайкою. Неконтрольоване вибухоподібне пришвидшення урбанізації призупинили регулюючі трудові закони 1931 та 1932 рр. У республіці запровадили оргнабори робочої сили на основі договорів між колгоспами та органами вербування, а 27 грудня 1932 р. була введена паспортна система з пропискою для міського населення. Селяни фактично були повторно закріпачені. Втім розбудова низки міст та поглинання ними прилеглих селищ²⁹⁶ і надалі робили свою справу.

Урбанізація перетворилася в Донбасі на об'єктивно незворотний процес і вела до зростання всіх етнічних складових місцевого пролетаріату. В 1934 р. українці становили вже 53% від робітників Донбасу²⁹⁷, на 1939 р. їх в абсолютних числах нараховувалося 1 567 098²⁹⁸. Сукупно значно потужніше за роки індустріалізації зросла чисельність російського населення (на 105%, тоді, як українців – лише на 60%). За висновками Н. Малярчук, упродовж шістнадцяти років чисельність городян Донбасу збільшилася майже вшестеро, відбувалося це передовсім завдяки механічному приросту. Натомість чисельність сільського населення зменшилася на 586 432 особи²⁹⁹. Урбанізація набирала обертів в усіх етнічних групах. Станом на 1939 р. не лише лєвова частка росіян Донбасу були мешканцями міст, а й 68% українців.

²⁹⁶ Як це сталося із грецькими Сартаною і Мангушем, що фактично перетворилися на передмістя Маріуполя. В цей же час припинили своє існування як національні Сартанський та Мангуський грецькі райони.

²⁹⁷ Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. ХХ ст.). – С.153.

²⁹⁸ Там само. – С.54.

²⁹⁹ Там само. – С.55.

³⁰⁰ ДАДО, ф.Р. – 4249, оп. 1 доп., спр.26, арк.2.

На відміну від ситуації 1920-х рр., за даними перепису 1939 р. з 28 міст Сталінської області росіяни становили абсолютну більшість лише у двох (м. Орджонікідзе та Комсомольськ). У Сталіно їхня частка сягала 47% (220 101 особа)³⁰⁰.

Попри об'єктивні процеси демографічної українізації Донбасу в сфері суспільно-політичного і культурного життя відбувалися складні, суперечливі, підчас – виразно конфронтаційні процеси. Очікування українських більшовиків, артикульовані свого часу М. Скрипником: "... Український селянин прийде із своїми селянськими звичками і психологією, він прийде і зі своєю мовою та зукраїнізує місто",³⁰¹ – тут не справджувалися. Тогочасна ситуація в Донбасі на перший погляд була ближчою до схеми Д. Лебеда. Попри партійне засудження його теза про невідворотність перемоги російської культури, як більш розвинутої, була радо підхоплена місцевими елітами і глибоко вкорінена в робітниче середовище. Партійно-радянський апарат повсякчас підживлював ці настрої, вважаючи, що Донбас має лишатися плацдармом зміцнення більшовицької влади в Україні.

Намагаючись обґрунтувати втручання Кремля в події в Україні загалом, на Донбасі зокрема, та виправдати непересічну і красномовну російську присутність у регіональних органах влади і управління, Д. Мануїльський на початку 1920 р. писав: "... Коли почала на Україні утворюватися радянська влада, вони [росіяни] послали нам допомогу – своїх відповідальних робітників, всі ті ліпші кола робітничої інтелігенції, які виховала партія за 20 років свого існування. Своім досвідом радянського будівництва російські робітники хотіли зробити процес утворення Радянської влади на Україні найменш болючим і найбільш творчим..."³⁰². В подальшому аналіз більшовицької кадрової політики непорушно тримався накатаного ідеологічного кліше "братньої допомоги", а "помічники" – міцно трималися опанованих управлінських позицій.

Втім, під впливом українізації і в партійних органах поволі відбувалися виразні зміни. На початку українізації росіяни становили абсолютну більшість на всіх щаблях управління, практично всіх галузей народного господарства, лише в редакціях видавництв та газет поступаючись євреям. У міру розгортання політики коренізації ситуація почала стрімко змінюватися. Найбільш потужно українізувався рядовий склад партійних організацій. В 1920–1921 рр. частка росіян у партійних лавах Донецької губернії становила 71,5%, в 1922 р. – 71,2%, 1925 р. – 59,9%, 1927% – 38,2% (цього року українці становили вже відносно більшість – 46,8%), 1936 р. – 38,2% (українці становили вже абсолютну

³⁰⁰ ДАДО, ф.Р. – 4249, оп. 1 доп., спр.26, арк.2.

³⁰¹ Скрипник М.О. Нові лінії в національно-культурному будівництві. – Х.: Держвидав України, 1930. – С.18–19.

³⁰² Цит. за: Мальячук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20 – 30 рр. XX ст.). – С.65.

більшість – 51,7%)³⁰³. Якщо в 1925 р. росіянами була більшість керівних і відповідальних працівників (51%), партійних лідерів (47%), пропагандистів (42%), радянських працівників (64%), профспілкових працівників (55%), керівників промислових підприємств (67%), то вже перепис особового складу радянського апарату УСРР 1929 р. відобразив суттєво відмінну ситуацію – росіяни склали 29% радянських службовців (українці – 50%, євреї – 10%)³⁰⁴. В 1934 р. частка росіян в лавах парткерівників Донбасу сягала 36,5%, українців – 44%, решти національностей – 19,5%³⁰⁵.

Всупереч тиражованим сучасною російською історіографією кліше, доволі успішно відбувалася українізація освітньої мережі Донбасу: якщо в 1922 р. російськомовні школи склали 92% від загалу, то в 1923 р. – 86,2%, 1928 р. – 20,4%, а в 1933 р. – 11%³⁰⁶. Отже, за десять років, згідно із цілком умотивованими висновками Н. Малярчук, була ліквідована разюча диспропорція між питомою вагою російського населення та кількістю російських шкіл. Втім, ситуація залишалася складною: на початок 1933/1934 навч. р. на одну російську школу (не враховуючи шкіл з двома мовами викладання) припадало 195 учнів, а на українську – 258³⁰⁷. У Сорокинському та Верхньо-Теплівському національних районах російські школи цілком очікувано становили 85% та 77% від загальної кількості.

На шляху перетворення українізації в знаряддя ефективної модернізації на основі етнокультурного потенціалу титульної нації УСРР в Донбасі постав запеклий опір, що виявлявся як у відкритих, так і в латентних формах. Перебуваючи на посаді секретаря Донецького губкому КП(б)У, майбутній перший секретар ЦК КП(б)У Е.Квірінг називав посилену українізацію міського пролетаріату ухилом в український шовінізм. Дискусія стосовно перспектив і завдань українізації Донбасу в КП(б)У не припинялася. Кремль уважно її відслідковував і корегував за допомогою кадрових рішень. У листі Й. Сталіна до секретаря КП(б)У Л. Кагановича та членів Політбюро ЦК КП(б)У в провину наркомів освіти О. Шумському ставилося ототожнення українізації партійного та інших апаратів з українізацією пролетаріату, а примусова українізація пролетаріату була кваліфікована не інакше як своєрідна форма національного гноблення.

³⁰³ Всесоюзний перепис людності 1926 р. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Степ. Дніпрянський промисловий підрайон. Гірничий підрайон. Національність, рідна мова, вік, письменність. – Т.ХІІІ. – М.: Вид-во ЦСУ СРСР, 1929. – С.17–18, 341–342, 350–353.; Всесоюзная перепись 1939 года. Основные итоги / Под ред. Ю.А. Полякова. – М., 1992. – С.68, 110.

³⁰⁴ Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20 – 30 рр. ХХ ст.). – С.75.

³⁰⁵ ДАДО, ф.326, оп.1, спр.150, арк.30.

³⁰⁶ Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20 – 30 рр. ХХ ст.). – С.129.

³⁰⁷ Освіта на Україні в цифрах (Статистичний довідник за 1933/1936 роки). – Харків: Радянська школа, 1936. – С.24.

Ряд істотних проблем з українізацією виникав і на побутовому рівні. Складнощів додавало велике число категорії російськомовних українців, які зятято опиралися українізації шкіл. Послідовними противниками українізації освітньої галузі виступили й етнічні меншини Донбасу: греки, євреї, німці, молдавани та ін. До переведення шкіл на національні мови разом із росіянами вони виступали єдиним фронтом за збереження викладання російською мовою.

Багато поборників русифікації існувало в робітничому середовищі. Н. Малярчук описала випадки, коли у Железнянському районі Артемівської округи закидали багнукою колективний договір, складений українською мовою, а на Риковському заводі постійно зривали оголошення завкому, написані українською. Хуліганські витівки супроводжувалися лайкою і глузуваннями над українською мовою, яку напівписьменні робітники-росіяни називали “тарабарщиной”, “китайским языком”³⁰⁸. Під українофобські флешмоби камуфлювалася не лише боротьба за робочі місця, а й елементарна безкультурність маргіналізованої робітничої маси, якій, за іронією історії, кремлівські керманічі послідовно прищеплювали думки про винятковість, вищість, порівняно із “відстаю” селянською масою, месіанську місію у справі створення всесвітнього ладу рад.

Одвічна боротьба носіїв культури та безкультур’я набули на теренах українського Донбасу якісно нового звучання. Так, інженер з Луганщини радив українізувати артистів оперети, а не інженерно-технічний персонал³⁰⁹. Шкільна вчителька писала до газети: “Прежде всего есть Украина и не Украина, по ошибке к ней причисляемая. Например, Киевщина, Полтавщина, Черниговщина, северная часть Харьковщины – это, без сомнения, Украина. А вот Донбасс, Мариупольский округ, Херсонщина, Одесщина – это места сомнительные”³¹⁰. Управлінці, “перекинуті” за рішенням союзної партійної організації на відновлення, а згодом – індустріалізацію Донбасу, сприймали перспективу вивчення української мови як особисту образу. Поставлені в жорсткі рамки обов’язкової українізації та складання іспитів з української мови і літератури, вони закидали партійні та профспілкові організації скаргами на нереальність темпів кампанії та завищеність вимог. Найменш стриманим у висловлюваннях щодо необхідності знання української мови було робітництво, в середовищі якого аж до середини 30-х рр. переважали сезонні працівники – вихідці в чорноземних регіонів РСФРР.

Ці настрої переважна більшість партійно-радянської номенклатури насправді широко підтримувала. Втім, партійна дисципліна не дозволяла їй висловлюватися проти формально декларованої генеральної лінії партії. Отож, для прикриття власного латентного опору вона обрала найбільш безпечний шлях –

³⁰⁸ Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20 – 30 рр. ХХ ст.). – С.105.

³⁰⁹ Там само. – С.110.

³¹⁰ Там само. – С.217.

сховалася за спинами непримиренних тогочасних супротивників – пролетарів та спеців. Віртуальна колективна думка останніх була оформлена в мислеформу “думка народу”. Сконструювати її не складало жодних проблем – регулярні звіти чекістських та партійних структур надавали для цього широкий ресурс можливостей. На підтвердження штучності й недоцільності українізації на Донбасі партійні теоретики наводили випадки незадоволення, яке вона викликала в середовищі пролетаріату, а в особливості інженерно-технічних працівників. Наголошуючи на абсурдності повторної денационалізації пролетаріату (тобто, навернення зросійщених пролетарів українського походження в лоно, як тоді вважалося, занепадаючої української сільської культури) та підкреслюючи “священну” українофобію “спеців” та управлінців, партійні ділки насправді діяли подібно сучасним наперсточникам.

Негативізм стосовно українізації у виробничих та управлінських колах, звісно, був. Втім причини його в одному та другому випадках щонайменшою мірою спричинялися історичною боротьбою двох культур. Аби зрозуміти їх слід згадати, що таке практика “перебросок”. Саме вони перебували в підоснові тотального протистояння партійно-радянської номенклатури та українізації. Змінюючи за рішенням партійного комітету місце “служіння комуністичній ідеї” кожні 3–5 років, радянсько-партійний функціонер не мав жодних можливостей щоразу опановувати мову місцевого населення. Не міг та й, по правді, чимдалі більше не хотів. Пролетаріат у цій боротьбі інтересів виступив лишень інструментом задоволення прагнень управлінського радянського класу. Камуфлювання настроїв останнього під “волю народу” було вдалою знахідкою.

Тертя і навіть конфлікти на ґрунті українізації відзначалися усіма дослідниками, що вивчали історію коренізації на Донбасі. Втім, мало хто вийшов за межі схеми, запропонованої більшовицькими ідеологами ще на початку 20-х рр. Переважна більшість науковців не лише вітчизняних, а й зарубіжних (зокрема, Т. Мартін) не спромоглися подолати відстань між реальними етнокультурними потребами мешканців Донбасу і проголошуваними більшовиками ідеологічними кліше. Механістично створена ідеологічна аксіома про кількісне домінування носіїв російської мови, помножена на ідею месіанства російського пролетаріату (та його авангарду – партії більшовиків) та культурну (і політичну) відсталість решти етнічних спільнот Донбасу стала ідейним підґрунтям широкого антиукраїнського фронту під гаслом задоволення культурних потреб російського і російськомовного населення. Між тим праці останніх років про українізацію в Донбасі переконливо доводять: ключовим в істерії, що охопила робітництво під впливом гасел українізації, було не усвідомлення російськомовним робітництвом своєї культурної вищості і не природно властива йому відраза до української культури (якої, воно, до речі, не знало), а звичайне слово “вчити”. Шалений опір (попри нав’язувану масам уяву про “відсталість” і “безперспективність” української мови) викликала не мова як така, а перспектива після виснажливих змін у шахтних штреках та заводських цехах витратити

залишок сил на вивчення мови та екзамени. Аби тогочасний пролетаріат поставили перед необхідністю вивчення російської мови і складання відповідних іспитів, реакція була б не менш скандальною.

Власне, це була природна реакція виснаженого нелюдською працею трударя, загнаного псевдонародною владою у такі умови життя і праці, які підривали на корінні природну цікавість до навчання, розширення кругозору, підвищення культурного рівня як таких. Виснажлива праця нищила особистість людей, а соціальна політика Країни рад позбавляла їх можливості висловлювати своє незадоволення у будь-яких інших формах. Тобто, соціальний за своєю суттю конфлікт у країні, що проголосила себе першою в світі країною робітників і селян, проявився саме в етносоціальній площині. Кремлівський центр влади знав про нього і вміло підживлював упродовж років, аби створити вагомий осередок ослаблення харківського субцентру влади. Саме тоді були запущені механізми, що врешті стали підосновою формування Донбасу як специфічної регіональної спільноти в сучасному її вигляді.

Українізація, викликані нею суперечності та зрушення, стали відправною точкою переосмислення всієї системи міжетнічної взаємодії в Донбасі. Оцінивши загрози, про бажання створити власні адміністративно-територіальні одиниці заявили етнічні меншини. Впродовж другої половини 20-х – першої половини 30-х рр. на регіональній мапі з'явилися 4 грецькі (Великоянисольський, Сартанський, Мангуський і Старокаранський), німецький (Люксембурзький) райони та Остгеймський (з лютого 1935 р. – Тельманівський) німецько-український район змішаного типу³¹¹. В козацьких районах Луганської округи посилювалися настрої на користь переходу у підпорядкування Північно-Кавказького краю РСФРР. Виокремлення російських національних районів мало на меті притлумити гостроту суспільної напруги на ґрунті мовного питання. Статус національних російських отримали райони Східної України, в яких росіяни становили абсолютну більшість: Верхньотеплівський (з 1935 р. – Косіорівський), Сорокинський (з 1936 р. – Краснодонський) та Петровський (Петропавлівський).

Відомості про національне адміністративно-територіальне будівництво на Донбасі не варто переоцінювати. Національні райони не забезпечували етнічним громадам дотримання їх інтересів: це був всього лише інструмент їхньої прискореної радянзації. Доволі швидко вони безслідно розчинилися у хвилі нових вражень, що стрімко змінювали традиційне етнічне середовище колишніх іноземних колоній та російського старожитнього селянства. Не національні

³¹¹ Докладніше див.: Якубова Л.Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924–1940 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во “Наукова думка”, 2010. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_rajony; Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. – К., 2006.

автономії і політика коренізації (українізації) міцно залишилися в згадках представників етнічних громад (про це подбала радянська пропаганда). Міжвоєнний період увійшов в обивательську пам'ять як епоха грандіозної індустріалізації, де Донбас, Харків, Запоріжжя стали форпостами виробничої могутності УРСР. Не національні школи (в непоказній недолугості часів політики коренізації), а новобудови часів індустріалізації – шахти, заводи, мартени. Щоправда, була й утаємничена складова своєрідної “історичної амнезії”, що спіткала мешканців Донбасу – це офіційно замовчувані, але від того ще жахливіші згадки і сімейні перекази про колективізацію і Голодомор, Великий терор³¹² і загрозу масових депортацій за національною ознакою. Саме останні виявилися найпотужнішим фактором досягнення лояльності етнонаціональних громад до політики радянської влади загалом, етнонаціонального курсу російщення зокрема. Радянська масова культура і пропаганда віртуозно справилися із завданням видалення зі свідомості мешканців регіону цілих її сегментів, відповідальних за етнічну самоідентифікацію, патріотизм та розуміння терміну “батьківщина”. Після Великого терору з його національними справами місцеві етнічні громади на довгі роки отримали надійне “щеплення” від будь-якого “штаму” націоналізму.

Тим часом у роки індустріалізації й колективізації Донбас перетворився на міграційне вировище: на селі на землях резервного фонду розгорталася аграрна колонізація, внаслідок якої зростали громади росіян, німців та євреїв; у містах набирала потуги русифікація. Потужного етнокультурного тиску на собі відчувала чисельно домінуюча група Донбасу – українці. Вже на час Всесоюзного перепису 1926 р. 38% українців Донбасу назвали своєю рідною мовою російську. Епіцентром мовної асиміляції були міста: тоді як 92% українців-селян вважали українську рідною, в середовищі городян регіону частка україномовних дорівнювала 54%³¹³. Це, слід зауважити, був універсальний за своєю суттю процес, що поволі охоплював всі етнічні складові Донбасу. Високий рівень мовної стійкості був притаманний селам, де населення мешкало компактно і на той час – ще доволі ізольовано. В підоснові її перебувала мало наголошувана дослідниками особливість: ця мовна стійкість ґрунтувалася на культурній ізоляції, фактичній відсутності національної школи і низькому рівні письменності. Власне, це була мовна стійкість на загальномалописьменних, глибоко традиційних за своїми культурними ознаками спільнот. В містах ситуація була протилежною:

³¹² „Калькуляція” терору в цілком лояльних до влади грецьких селах вражає, як і вражає співвідношення розстріляних та засуджених до ув'язнення. У Володарському районі до розстрілу приречені 174 греки, ув'язнення – 2 (!), Велико-Янисольському – 679 та 45 (!), Волноваському – 175 та 16 (!), Маріупольському – 899 та 21 (!), Старо-Бешівському – 623 та 31 (!), Старо-Каранському – 460 та 19 (!), Старо-Керменчицькому – 246 та 11 (!), на решті території УРСР разом з іноземними підданими 3 470 греків розстріляні, 158 засуджені до різних строків ув'язнення (Див.: Нікольський В.М. Бут О.М., Добров П.В., Шевченко В.О. Книга пам'яті греків України. Наукове видання. – Донецьк, 2005. – С. 224 – 226.).

³¹³ Див.: Всесоюзний перепис людної 1926 р. – Т.ХІІІ. – С.17–19, 34–35, 337–339.

там мовна стійкість перебувала в безпосередній залежності від факту існування національної школи і рівня етнічної свідомості. Високий рівень мовної стійкості тут був прямо пропорційний рівню писемності національними мовами і похвалитися ним могли лише нечисленні єврейські та німецькі громади.

Тиск російськомовного середовища в містах Донбасу вже на час перепису 1926 р. був надзвичайно потужним. За даними перепису робітників і службовців УСРР 1929 р., російська мова була мовою повсякденного спілкування 75% працівників Донбасу, при цьому етнічними росіянами була лише половина з них³¹⁴.

Водночас важливо врешті розставити, так би мовити, крапки над “і”. Культура – явище синтетичне за своєю суттю. Її продукують всі соціальні шари та класи суспільства, регіони та етнічні складові. Чим повнішою і урівноваженішою є соціальна побудова спільноти, чим міцніший соціально-економічний базис її існування, тим стабільніші і сприятливіші умови, як для повноцінного відтворення національної культури, так і засвоєння загальнодержавних культурних стандартів. Урізана соціальна структура етнічних меншин (тобто, відсутність, або чисельна невідповідність окремих соціальних шарів) в історичній ретроспективі виглядає як потужний гальмівний чинник повноцінного культурного життя. Вона, власне, виступала вирішальним чинником культурної стагнації практично всіх етнічних меншин України і затвердження в їхньому середовищі алгоритму консервації культурних артефактів. На час радянської модернізації і початку політики коренізації практично всі етнічні громади (виняток становили лише євреї) підійшли до межі, за якою в обставинах відсутності “культурних містків” із метрополіями та системи освіти національними мовами розпочиналася ера невідвортної з історичної точки зору асиміляції, темпи і форми якої залежали від конкретних історичних обставин. Іронія долі полягала в тім, що, проголосивши політику коренізації і здійснюючи низку кроків щодо її запровадження в життя, більшовицька влада на ділі виступала ще більш потужним провідником русифікації, аніж імперський уряд. Механізм дихотомічних суперечностей, що розгорталися в етнокультурному житті радянської України загалом, розкриті в спеціальній праці³¹⁵. Що ж до Донбасу, слід наголосити, що російсько-українське культурне протистояння виявилось тут більш рельєфно, аніж у решті українських регіонів.

В підоснові теоретичних узагальнень і висновків науковців щодо етнонаціональної ситуації традиційно виступають концепти “нація”, “етнічна група”, “етнічна спільнота” тощо. Всі, хто звертаються до дослідження дотичної проблематики, змушені ними оперувати, визнаючи існування природних специфічних етнічних прагнень, а також права на задоволення етнокультурних прагнень **спільнот**. В епоху національно-визвольних змагань це право було визнане не

³¹⁴ Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20 – 30 рр. ХХ ст.). – С.123.

³¹⁵ Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. – К., 2006.

лише за націями, а й за національними меншинами. В цьому, власне, й полягає такий собі “ребус”, що впродовж десятиліть заводить як дослідників, так і політиків у глухий кут неподоланих суперечностей. Поширюючи ознаки нації на *скупність носіїв певної етнічності*, вони усвідомлено чи ні, як то кажуть математики, формулюють некоректне завдання. Тим часом, далеко не до всіх росіян, які мешкали на теренах України, тим більше – росіян Донбасу, є коректним застосування терміну “грумада” / “спільнота”. Те, що росіяни ніколи не вважали себе національною меншиною, як, власне, переважну більшість терміну свого існування не вважав і центральний радянський уряд, було лише віддзеркаленням їхнього суперечливого і вкрай (попри всю, на перший погляд, абсурдність) защемленого становища в Країні рад. Месіанський статус “передового авангарду” пролетарської (читай – більшовицької) революції, помножений на відмову від величезної частки культурної спадщини імперської Росії та заборону традиційних духовних практик “затиснув” процес модернізації російського етносу в прокрустове ложе більшовицької позанаціональної псевдокласової масової культури тоталітарного зразка. Природний процес культурного розвитку на базі множини політичних, соціальних і регіональних феноменів шляхом політичної цензури і репресій був зведений до певного маловиразного сурогату масової культури на основі російської мови. Найбільша на той час етнічна складова радянської імперії по факту втратила можливості адекватно розвиватися відповідно власним прагненням і викликам часу. Накладання союзних органів влади та управління на суто російські, власне, було побічним ефектом цієї руйнівної для російської нації “похибки”. Наслідки її даватимуться взнаки ще непередбачувано довго, відкликаючись спалахами невмотивованої етнічної агресії в усіх ареалах мешкання росіян, які традиційно шукають причини своєї етнічної незадоволеності деінде зовні (в Україні, Балтиці, США, Європі).

Повертаючись до проблем міжетнічної взаємодії на Донбасі часів політики коренізації, слід зауважити, що росіяни позиціонувалися більшовицьким урядом як передовий авангард пролетарського руху, безпосередня соціальна база партійно-радянської диктатури, її надійний союзник і опора. Зрозуміло у цьому контексті була та увага, яку компартійна влада приділяла притягненню названого союзника на свій бік, навіть за рахунок ущемлення прав решти місцевого населення (включаючи, до речі, й ті соціальні шари власне росіян (донських козаків та старожитнє російське селянство), які до числа таких союзників не відносилися. Позиціонуючи російський пролетаріат як свого союзника, а його культуру – як підґрунтя новостворюваної пролетарської культури Країни рад, влада підводила базис під власні теоретичні схеми, в яких беззастережне право на врахування інтересів мав лише пролетаріат, відповідно, в першу чергу – пролетаріат російський, як найбільш чисельний і революційний. Про забезпечення інтересів селянства (а тим більше – козацтва) мова йшла лише постільки, оскільки треба було зберегти соціальну рівновагу в суспільстві до епохи вирішального комуністичного штурму. Сучасні дослідники на загал

цілковито випускають цей нюанс. Тим часом в етнонаціональній практиці більшовиків все підпорядковувалося класовому принципу: для них не існувало росіян чи українців загалом. Врешті, базові принципи класової національної політики вичерпно виписані в тогочасних конституціях³¹⁶.

Отже, реальне етнокультурне становище російськомовних мешканців Донбасу, що хвилями залюднювали регіон в епоху радянської індустріалізації, було надто далеким від ідеологічних кліше, за допомогою яких його описували більшовицькі управлінці. Розкидана в бараках робітничих селищ російська людність була занадто далекою від того, аби усвідомлено висувати свої етнокультурні вимоги. Аналогічні твердження справедливі лишень щодо “спеців”, але їхнє невдоволення своїм економічним, соціальним і культурним становищем зійшло нанівець після “Шахтинської” та низки аналогічних справ. Про які культурні привілеї російськомовних шахтарів може йти мова? Про привілей залишатися напівписьменним чи неписьменним російською мовою? 50% лекцій і бесід, що відбувалися в профспілкових клубах російською мовою – оце фактично і всі “горизонти культури”, що були досяжними пересічному роботязі Донбасу. Все решта – *неусвідомлений спротив радянській шахтній каторзі*, що набув виразного етнічного забарвлення, оскільки ніякого іншого забарвлення в той час набути не міг: практика робітничих страйків та протестів була викорінена ще на початку 20-х рр. Соціокультурні проблеми російськомовного населення регіону обумовлювалися передовсім тим, що це було, власне, населення, а не громада.

Поворот офіційного курсу Харкова в 1933 р. до боротьби із “примусовою українізацією” був сприйнятий певною частиною донецького соціуму із натхненням і піднесенням. Залунали думки про те, що “прийшов тепер кінець українській культурі”, а “Донбас тепер буде російським й підпорядковуватиметься безпосередньо Москві”³¹⁷. Втім, на той час такі висловлювання кваліфікувалися ще як шкідництво. Впродовж 1935 р. під гаслом боротьби із викривленням національної політики в низці районів Донбасу були реорганізовані змішані національні школи. Це стало, власне, початком широкого наступу на мережу навчальних закладів національними мовами, що в перспективі відіграло непересічну роль у зміні мовно-культурних орієнтацій низки етнічних громад, що компактно і дисперсно мешкали в регіоні. Що ж до росіян, то впродовж 1934–1937 рр. відбулася повторна, хоча й не педальована офіційними ЗМІ, органами влади та управління, зміна їхнього статусу. Статус “старшого брата”, своєрідного куратора всіх без винятку національних республік, був закріплений постановою “Про обов’язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей” (квітень 1938 р.). В педінститутах були створені відділення російської мови. Курси підвищення кваліфікації вчителів російської мови були

³¹⁶ Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001.

³¹⁷ Цит. за: Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20 – 30 рр. XX ст.). – С.132.

започатковані відповідно до циркулярів Донецького обкому КП(б)У при педінститутах, медшколах, районних середніх школах. Того ж місяця світ побачила постанова політбюро ЦК КП(б)У “Про реорганізацію національних шкіл на Україні” (10.04.1938 р.), що на повернула Донбас у річище стрімкої русифікації.

Завершуючи огляд основних проблем в сфері етнонаціонального життя регіональної спільноти впродовж міжвоєнного періоду, слід зауважити, що він по праву посідає центральне місце в етнонаціональній історії Донбасу. Саме за часів політики коренізації вирішувалося, яким етнокультурним шляхом надалі йтиме людність регіону. “Оскільки за іронією долі очолити українізацію Донбасу повинні були саме росіяни, які становили значну частину відповідальних партійних та радянських керівників, відбувалася вона тут зі значними труднощами та повільніше, ніж в інших регіонах УСРР”, – зазначала свого часу Н. Мальярчук³¹⁸. Та то була не іронія долі, а усвідомлене рішення Кремлівської партійно-державної верхівки, що розглядала Донбас як прототип майбутнього етнокультурного проекту, що згодом, втілюючись у значно більш урізаному за початкову версію (в контексті Всесвітнього Союзу Радянських Республік) вигляді, отримав назву “радянський народ”. Донбас став своєрідним полігоном, на якому випробовувалися постулати “теорії боротьби двох культур”. Саме на прикладі Донбасу партійні догматики розробляли стратегічні плани тотальної денационалізації радянського населення. Врешті Донбас перетворився на специфічну лабораторію із особливими формами етносоціальної взаємодії. Село в ньому (нині частка сільського населення тут є чи не найнижчою в Європі (!)) з життєдайного джерела етнічної культури перетворилося на аутсайдера соціального життя. Міста, що натомість задавали цьому життю тон, перетворилися на постійний міграційний вир. Суттєвість частки мігрантів і хронічно плінного населення, економічно, ментально і культурно не пов’язаного з регіоном і Україною, стала визначальним чинником соціогуманітарного розвитку регіону.

Стратегічні перемоги Кремля в справі придушення так званого українського національного відродження 1920–1930-х рр., так само, як і сьогоденні проблеми українського націєтворення, “гартувалися” саме в Донбасі. Збочення курсу українізації і набуття росіянами привілейованого становища “старшого брата” було свого роду генеральною репетицією остаточного переформатування радянської імперії, яка після 1937–1938 рр. лише номінально залишалася країною пролетарського інтернаціоналізму. Наважимося також стверджувати, що вони були б неможливі без філігранно застосовуваних тоді методик маніпуляції масовою свідомістю і без дійсної підтримки етнонаціональної політики більшовиків широкими верствами населення.

Більшовики зробили свою основну ставку на пролетаріат та його ментальність, і не схибили. Універсальною знахідкою тогочасних політтехнологів став своєрідний симбіоз удавано народної влади та затвердження стандартів проле-

³¹⁸ Там само. – С.202.

тарської культури в якості масової. В патронально-кліентарних відносинах, що склалися саме в той час, пролетаріату давали можливість відчувати себе гегемоном і диктувати свою волю решті соціальних груп Донбасу. Це своєрідне “загравання” влади (що по факту паразитувала на тілі Країни рад) надало цій владі небачений ресурс стійкості. Побічним наслідком цього хворобливого зв’язку трударів і влади була соціокультурна деградація регіону і країни загалом.

Важко пригадати інший такий випадок, де б етнічна більшість потерпіла цілковиту й що, найважливіше, стратегічну поразку в питаннях власного етнокультурного і, відповідно, державного розвитку.

Хоч великі міста Донбасу в часи бурхливого промислового підйому внаслідок активізації внутрішніх міграцій та притоку трудових мігрантів з решти союзних республік стали свого роду „плавильними казанами”, в яких відбувався широкий спектр процесів етнокультурної взаємодії, тут все ж існували й доволі широкі можливості підтримки розвитку етнічних культур. Діяв широкий спектр освітніх, науково-дослідних і культурних установ. Правда й те, що переважна більшість обивателів завершувала своє життя, жодного разу не відвідавши їх. Повз них проходила й напружена робота національної творчої інтелігенції. Обивателів жив простим невибагливим життям, у якому кіносеанс залишався великою культурною подією. Представники різних етносів спілкувалися й складали уявлення один про одного не на виставках та творчих вечорах, а в міському транспорті, на виробництві, в магазинах, на вулиці, врешті – в комунальних квартирах.

Дослідження останнього часу цілком обґрунтовано показують, що „для мігранта, який потрапив до міста і хотів повністю адаптуватися в ньому, асиміляція стала необхідністю”³¹⁹. Універсальні за своїм змістом процеси етнокультурної універсалізації відбувалися в усіх потужно зростаючих демографічно промислових центрах. Вони, зрозуміло, мали свої особливості й реалізували відповідні регіональні моделі еміграційних процесів та етнокультурних орієнтацій. Де і в яких саме галузях суспільного виробництва відбувалася інтенсивна міжетнічна взаємодія; яких конкретних форм набирав міжетнічний вплив; у яких формах здійснювалася асиміляція новоприбулого населення; була це повна асиміляція чи часткова; чи надавала національна політика Кремля можливості ефективно відтворювати національні культури; які функції відігравало, власне, місто, як специфічний соціокультурний феномен, у процесах міжетнічної взаємодії, адаптації та асиміляції в республіканському масштабі та на регіональному рівні (зокрема на Донбасі) ще належить з’ясувати.

Очевидно, що вже в середині 30-х рр. ані радянські навчальні заклади, ані культосвітні установи не були спроможні виступати основою процесів етнокультурного відродження. Ставлення до проблеми в політичних і культурних колах було доволі суперечливим. Втім, культурна еліта УРСР у другій половині

³¹⁹ Шарібжанов Р.В. Національні меншини Харкова в 20 – 30-ті рр. XX ст.: Дис... канд. іст. н. – Харків, 2008. – С.149.

30-х рр. перестала публічно висловлювати своє ставлення до російського культурного „ренесансу”. Попри розгром українського відродження суспільні настрої, які підкреслювали ментальну привабливість „особливого шарму” Чернівців та Львова, нехтували неповторним обличчям Одеси та не приховували відразу до зросійщеного „харківського багна”, так хвилююче описаного М. Хвильовим, продовжували існувати – щоправда в радянському андеграунді. В ту історичну епоху думка, що кожне місто має своє неповторне обличчя і свою етнокультурну ауру, ще не постала на порядку денному.

Тим часом адміністративні центри російських національних районів Донбасу наприкінці 30-х рр. виявляли сталу тенденцію до перетворення на міста. Такими були, зокрема, Краснодар і Сорокине. Останні в офіційному інформаційному просторі підносилися як приклад достойного втілення генеральних планів централізованого розвитку міст. Фото нових шкіл, будинків культури, лікарень тільки підписи мають різні – на загал вони цілком придатні для розміщення в будь-яких радянських періодичних органах³²⁰.

В межах СРСР універсального характеру набували процеси мовної стандартизації, і, як наслідок, зростав потяг до мовної асиміляції. Ідея освіти національними мовами потроху себе вичерпувала, причому не стільки через політичні проблеми, скільки на рівні обивательської свідомості. Завдяки запеклій безперервній боротьбі в наукових та освітянських колах та, ще більшою мірою, масовим репресіям 1937–1938 рр. національна школа, як основа етнокультурного руху етнічних громад у майбутнє, опинилася в стані глибокого занепаду, власне, вона доживала останні дні. В 1938 р. у ній значно зросла кількість часів на вивчення російської мови. Планові ревізії показали, що діти сільських національних шкіл мали дуже слабкі навички письма та розмовної мови. Викладач російської мови та літератури Старо-Каранської греко-татарської неповної школи Ф. Іваниці констатувала, що диктант у 100 слів 50% учнів написали незадовільно³²¹. Не менш катастрофічні результати дала перевірка якості навчання в німецьких школах. Авральна підготовка шкіл до державної перевірки, зрозуміло, не могла дати позитивних наслідків, незважаючи на надлюдські зусилля вчителів та підвищені соціалістичні зобов’язання учнів. Важливо також відзначити, що результати „перевірки” були визначені наперед, вони найменшою мірою віддзеркалювали і реальні труднощі освіти національними мовами, і перспективні потреби освітянської галузі. Адже за місяць не можна було залагодити низку проблем, які множилися й процвітали в радянській школі впововж останніх десяти років. Власне, вони були відволікаючим маневром влади, скерованим на кампанію згортання освіти національними мовами.

Паралельно з підготовкою ліквідації шкіл національних меншин на рівні масової культури запроваджувалася мода на „українське” – у вишиванки пере-

³²⁰ Социалистическая родина (Краснодон). – 1939. – 7 ноября.

³²¹ Иваница Ф.С. Ребята пишут грамотно // Вперед. – 1938. – 21 октября.

вдягнулися місцеві управлінці, стахановці, вчителі й викладачі вишів, навіть учні єврейських і болгарських шкіл. Перегляд шпальт місцевої преси національних районів Донбасу може сформувати враження, що українізація та коренізація йдуть незмінним курсом, причому українська культура (відповідно до механічних викладок кількісного домінування) перемагає. Однак, це враження оманливе. Не тільки в сфері освіти почалося згортання національного вектору державної політики. Формула – „національна за формою, соціалістична за змістом” – стає системотвірною ідеологемою, за якою приховується прагнення влади до насадження й тиражування наднаціональної за своєю підосновою масової культури тоталітарного зразка. Масована культурна експансія Кремля наприкінці 30-х рр. перемагала рештки традиційних культурних анклавів, які були неспроможні протиставити їй гідну альтернативу. Новий тип масової культури не визрівав у надрах народної свідомості, а привносився „згори”, він був вдумливо вибудований тогочасними політ- і культтехнологами. Зміст його цілком відповідав завданням тоталітарного режиму й зашлямовував голови радянських громадян ідеалами колективної відповідальності й самопожертви. Мова, якою ці постулати вживлялися в свідомість, доволі часто ще була національною, та чи змінювало це їх антигуманну сутність?

Не випадково потужний інструментарій дискредитації та унеможливлення діяльності був задіяний проти церкви, яка раніше виконувала роль одного з провідних генераторів етнонаціональної специфіки. Вже на початку 20-х рр. у регіоні було закрито більше 40 православних церков, припинили функціонування 6 синагог, 354 молитовень (переважно баптистських), 2 римокатолицькі костели і 3 монастирі³²². Час, який увійшов в підручники з історії під назвою “Великий стрибок”, був по факту масованим комуністичним наступом на всіх фронтах: соціально-економічному, суспільно-політичному культурному і, відповідно, духовному. На церкву, як давнього ворога радянської влади, припав удар страхітливої сили. 1929 р розпочалася друга в радянській історії кампанія масового закриття церков і молитовних будинків, розстриження ченців. Їй передувала скрупульозна оцінка культових споруд та церковного майна, витрат на їх реставрацію та ремонт, утримання духовенства тощо. Під пильним наглядом органів ДПУ опинилися громади Лютеранського синоду, католицькі гуртки Святої Марії. Священники та місіонери діяли під невсипущим наглядом органів державної безпеки і за будь-які відхилення від регламенту притягалися до судової відповідальності. Судові процеси набували, як правило, гостро політичного звучання і перетворювалися владою на гучні виховні шоу.

Наприкінці 1930-х рр. справу було доведено до логічного кінця. 27 травня 1938 р. Особлива нарада при НКВС СРСР засудила до розстрілу останнього

³²² Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння. 1870–1990-ті роки. – С. 104.

рабина м. Сталіне С. Кодкіна³²³. Ще в середині 30-х рр. чекісти унеможливили легальну діяльність істинно-православних християн. У 1935 р. були ліквідовані останні парафії ІПЦ у краї. Натомість постала розгалужена мережа підгорнівської течії на чолі з Я. Буряком з м. Красний Луч. Внаслідок діяльності мандрівних проповідників громади виникли в м. Сталіне, Слов'янськ, Красний Лиман, Новоайдар. У 1939 р. репресіям було піддано і ченців Святогірської пустині – архімандрита Димитрія (Таніча), ігумена Амвросія (Горонченка), ієромонахів Мелітона (Нестеренка) та Стефана (Медведева), які не піддалися спокусам богоборчої влади. Зрештою, істинно-православні християни, котрі залишилися на волі, дотримуючись заходів конспірації, змушені були піти у глибоке підпілля³²⁴.

На кінець 1930-х рр. мережа православних культових споруд на Донбасі після закриття понад 550 храмів фактично припинила існування. На 1940 р. діяла лише одна православна церква в м. Олександрівськ Ворошиловградської області. Не залишилося жодної діючої католицької, юдейської, мусульманської громади. У глибокому підпіллі продовжували свою діяльність нечисленні громади п'ятидесятників та істинно-православних християн. Внаслідок масованих репресій за національною ознакою без духовного проводу залишилися німецькі, менонітські та польські громади. Невдовзі вони взагалі завершили донецький етап своєї радянської історії.

Фактична заборона церкви та переслідування релігійного життя мали далекосяжні наслідки для ментальності мешканців Радянського Союзу загалом, Донбасу зокрема. Цілком слушно зазначають В. Войналович та Н. Кочан: “Вимушений відхід церкви у підпілля за умов високого рівня релігійних почуттів населення спричинив поширення псевдоправославних, містичних, катакомбних течій, гуртування навколо релігійних авторитетів віруючих з виразними антирадянськими настроями, активізацію різних форм нелегальної діяльності, включно з облаштуванням підпільних церков, відправленням богослужінь й виконанням різноманітних релігійних треб”³²⁵. Вони створювали якісно новий андеграундний контекст духовного життя промислового Донбасу. Важливо наголосити, що в своїй основі він набував апокаліптичного звучання і був глибоко антирадянським. В цьому виявилася глибока іронія історії надшвидкої радянської “Всесоюзної кочегарки”.

З іншого боку рік від року зміцнювалися позиції атеїзму, як ментальної основи більшовицького світогляду та створюваної на його основі масової культури. Узаконене державою святотатство пустило глибокі корені в свідомості партійно-радянського загалу. Руйнівні наслідки тогочасного перевороту свідомості важко оцінити повнотой навіть сьогодні.

³²³ Войналович В.А., Кочан Н.І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. – С.73.

³²⁴ Там само. – С.73.

³²⁵ Там само. – С.76.

За фасадом парадної вітрини соціалізму

Аби зрозуміти, в який спосіб більшовики домоглися показної масової підтримки свого курсу в Донбасі, слід розпочати з перших кроків радянської влади в опануванні суспільно-політичними настроями мешканців регіону.

Постанова РНК Росії від 5 вересня 1918 р., що, як і більшість російських постанов та розпоряджень, автоматично поширювалася на всі території, підконтрольні більшовицькій владі, проголосила початок Червоного терору. Йшлося про ізолювання ворогів пролетарської держави у концентраційних таборах, а також про розстріл усіх тих, хто мав стосунок до білогвардійських організацій, антирадянських закатів та заворушень. Улітку 1920 р. на території України вже діяли 24 концтабори, розраховані на 20 тисяч ув'язнених. На початку 1921 р. в них утримувалося 6 тисяч осіб, серед яких 43–45% склали ув'язнені на термін до 5 років, 38–40% – ув'язнені до кінця війни, 5–6% становили заручники та стільки ж – військовополонені, 4–5% отримали строки понад 5 років³²⁶.

Вузловою структурою в системі надзвичайних органів в Україні була ВУНК (Всеукраїнська надзвичайна комісія, рос. – ВУЧК). У 1920–1921 рр. у повітах Донецької губернії було створено та діяло чотири політбюро (Олександрогрушівське, Дебальцівське, Слов'янське та Юзівське) та шість повітових відділів (Бахмутський, Гришинський, Луганський, Маріупольський, Старобільський й Таганрозький) надзвичайної комісії. Кожен із повітів було розподілено на 4–5 дільниць, які очолювали дільничні уповноважені. Створювалися НК і в армії – у вигляді особих відділів. Особий відділ при Донецькій губернській ЧК проводив роботу у військових частинах та на підприємствах мілітаризованої промисловості. Наказом від 26 лютого 1921 р. відбулось злиття відділів із Донецькою губернською ЧК та її органами на місцях. Так, було ліквідовано посаду уповноваженого особого відділу в Шахтинському районі, а також при Старобільському, Слов'янському, Юзівському політбюро та Луганській повітській ЧК. В Алмазьянському, Бахмутському, Должанському, Горлівському, Криначівському та Семейкінському районах уповноважені особих відділів залишалися в якості “уповноваженого Донецької губернської ЧК”, і територіально підпорядковувалися в адміністративно-господарському відношенні відповідним політбюро або повітовим ЧК³²⁷.

Тодішній очільник Донецької губернської ЧК К. Карлсон закликав підлеглих, враховуючи перехід до мирного будівництва, забути про попередні методи роботи, зокрема “масові операції, масові арешти”, практику заручництва тощо. На його думку органи державної безпеки мали перейти від прямих каральних

³²⁶ Державний архів Луганської області (ДАЛО), ф.Р–1164, оп.1, спр.48, арк.14.

³²⁷ Міхеєва О. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919–1929). – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – С.42. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.experts.in.ua/baza/doc/download/Miheeva.pdf

акцій до “повсякденної нелегкої охорони наших завоювань від ворогів радянської влади”³²⁸. На початку 1921 р. місцями Донецької губернії був поширений наказ Ф. Дзержинського щодо згортання арештів серед спеціалістів за “старими справами”, негайне звільнення арештованих та залучення їх на відновлення промислових об’єктів під поручительство відповідальних комуністів, зацікавлених у справі³²⁹.

Наприкінці березня 1922 р. функції ВУЧК у дещо видозміненому форматі перейшли до Донецького губернського відділу ДПУ. До кола його повноважень входило придушення контрреволюційних виступів та їхнє упередження; боротьба зі шпигунством, політична охорона кордонів, боротьба із контрабандою та незаконним перетином державного кордону, виконання спеціальних доручень Президії ВУЦВКу та РНК стосовно охорони революційного порядку³³⁰. Налагодивши регулярний збір та акумуляцію відомостей, складання секретних оглядів стосовно політично-економічної ситуації, ДПУ а через неї й політбюро КП(б)У взяли Донбас під цілковитий невсипущий контроль. Тим більше, що спиралася вона на цілком відчутну воєнну силу – Донецьку дивізію (сформована 25 лютого 1921 р.) військ ВЧК України та Криму, на яку покладалося завдання в умовах паливної та транспортної кризи забезпечити безперебійний вивіз вугілля та продуктів харчування з Донбасу. На неї, крім придушення антирадянських виступів та рухів³³¹, покладалося також завдання охорони зсипних пунктів, державних споруд, станцій, підприємств кам’яновугільної промисловості.

Так званий «місцевий бандитизм» випалювали розпеченим залізом: у розпорядженні названих вище органів було широке коло засобів, включаючи практику заручників із так званих куркулів (по одному на десять осіб), мобілізацію чоловічого населення “бандитської місцевості” віком від 19 до 45 років до лав Червоної армії або примусове виселення до віддалених регіонів Росії³³². За вбивство членів комнезамів розстрілювали за подвійною нормою шляхом жеребкування між відповідальними за злочин. Якщо вбитого знаходити поза межами населених пунктів відповідальними вважалися сусідні поселення³³³.

³²⁸ Там само.

³²⁹ Там само.

³³⁰ Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального исполнительного комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов IV созыва (18 дек.1921 – 10 дек. 1922). – Харьков: Изд-во ВУЦИК, 1922. – Арк.13. – Ст.9.

³³¹ Червоноармійці зокрема воювали проти загонів Фоми Кожі та “Синів ображених батьків”.

³³² Державний архів Донецької області. – Ф.Р-1146. – Оп.2. – Спр.91. – Арк. 419

³³³ Мельничук О.А. Комнезами у боротьбі із селянським повстанським рухом на Поділлі // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Луганськ, 2001. – С. 131.

Спецапарат на Донбасі формувався з певним запізненням, за образом і подобою російських відповідників. Кадри також були переважно російського походження³³⁴. Роботи в них, слід відзначити вистачало. Українські історики цілком обгрунтовано зазначають, що криміногенна ситуація на Донбасі в буремні 1920-і рр. була тяжкою. Давалися взнаки й роки воєнно-революційних потрясінь, і транзитний характер регіону на шляху наступу/відступу усіх збройних формувань, і наплив біженців, позбавлених засобів існування, і безробіття в промислових центрах, і, врешті, системна економічна криза, що унаочнилася в голоді 1921–1921 рр.

Проте варто наголосити, що криміногенна ситуація в Донбасі на той час була дійсно доволі складною, але не складнішою аніж на решті території Країни рад. Органи правопорядку, що створювалися в контексті розбудови радянської державності, передовсім розбудовувалися саме для зміцнення влади, а вже побічним напрямком своєї діяльності мали боротьбу із злочинністю. Грунтовне дослідження Оксани Міхеєвої не підтверджує широко розповсюджених стереотипів про те, що Донбас був чи не осердям кримінального розгулу. Як переконливо довела дослідниця, впродовж 20-х рр. левову частку правопорушень (понад 70%), зафіксованих у регіоні, складала майнові. Впродовж голоду 1921–1922 р. зростання кількості побутових майнових злочинів було зрозумілою реакцією соціуму на катастрофічні умови життя. В 1924–1926 рр. відзначався сплеск майнових злочинів, пов'язаний із кампанією розвантаження бупрів³³⁵ та напливом “гастролерів” з інших регіонів СРСР.

Однією з перших жертв тотальної соціальної агресії стали інженерно-технічні працівники, які отримали презирливе прізвисько “специ”. Чекисти своєю чергою не лише не стримували соціальну агресію працівників проти керівного складу підприємств, а й часом вміло режисували її. Стараннями радянської преси вони були перетворені на опудало, робітникам настійливо вправляли думку – саме “специ” є безпосередньою причиною проблем на виробництві, саме вони є втіленням економічної контрреволюції³³⁶.

³³⁴ Скажімо, у Юзівському повіті 83,6% рядових міліціонерів походили з території Росії. Решта, 16,4%, були місцевими мешканцями. Загалом же в Донецькій губернії на початку 1921 р. 35 – 40% міліціонерів тут були уродженцями російських губерній, 50 – 55% місцевими мешканцями, решту склали представники інших губерній України. Серед командного складу частка вихідців з російських губерній сягала 70%. Майже весь командний склад був партійним, причому члени партії з Росії становили знову ж таки 70 – 75% від усіх наявних членів партії. – Див.: ДАДО, ф.Р–1145, оп.1, спр.129, арк.73, 103–135.

³³⁵ Бупр – скорочення від “будинки примусових робіт”. Злочини, скоєні недавніми ув'язненими, склали до 20% від загальної маси. – Див.: Міхеєва О. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919-1929). – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – С.30. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.experts.in.ua/baza/doc/download/Miheeva.pdf

³³⁶ Донбас (Донецьк). – 1990. – №5. – С.149.

Втім не лише ІТР були постійною мішенню чекістських спецоперацій. Власне, жодна з соціальних груп регіону не почувалася у безпеці. Додатковим інструментом стабілізації суспільно-політичної ситуації, який активно застосовували більшовики з перших днів приходу до влади, було зміцнення і розширення тотального нагляду за всіма потенційними противниками, спеціалістами та експертами, громадськими авторитетами, а згодом – цілими виробничими колективами і стратегічними населеними пунктами. На засадах глибокої конспірації трудові колективи Донбасу були пронизані мережею сексотів та чекістів, імплантованих у колективи, що тримали суспільство під невсипущим контролем. На їхнє утримання, до слова, виділялися оглядні суми. За підрахунками авторів та упорядників першого тому “Реабілітованих історією” по Донецькій області, 87% опрацьованих ними справ були порушені на підставі інформації сексотів чи інформаторів ДПУ³³⁷.

З середини 1920-х рр. діяльність ДПУ в Донбасі набула вигляду централізовано спланованих кампаній. Передовсім вони скеровувалися проти сіоністських організацій та груп – “Техолуц”, “Цафім”, “СТП”, “ССМ Гістадрут”, “ЦСЮФ”, “ЄВОСМ”, “Гашомер Гацоір”, “Маккабі” та “ССП”. Наступною мішенню прицільного знищення стали колишні учасники меншовицької партії та анархісти, а також служителі культу.

Послідовним і плановим напрямком діяльності чекістів була боротьба з так званою економічною контрреволюцією, вістря якої було спрямоване проти старих спеціалістів та колишніх власників шахт. Залучивши спеціалістів із дореволюційним стажем до відновлення промислових об’єктів, радянська влада ніколи не забувала, ким вони були за царя. Для тиску на цей прошарок використовувалося і робітництво, тим більше, що це було нескладно: доволі високі зарплати “колишніх” у період непу спрощували справу нацькування пролетарів на “буржуїв”. Дослідники відзначають, що хуліганство, побиття і навіть вбивства спеців мали місце задовго до “Шахтинської справи”. В резолюції квітневого (1928 р.) об’єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), опублікованій 12 квітня 1928 р. в “Правді”, “розкрита організація” характеризувалася як “шкідницька” та контрреволюційна. Щоденні репортажі з судового процесу, обвинувачувальний висновок і вирок, в найбільш повній версії опубліковані в “Известиях”, а також низка популярних брошур та підрозділ у “Короткому курсі” історії ВКП(б) намертво закарбували в масовій свідомості міф про контрреволюційну організацію, створену з ініціативи колишніх гірничопромисловців та іноземних розвідок.

Чимало сил і красномовства державних прокурорів було витрачено, аби довести: “шахтинці” представляють смертельну загрозу для робітничого класу. “Тихою сапою” назвав свої замальовки з процесу відомий журналіст А. Аграновський, кваліфікувавши “Шахтинську справу” як форму економічної інтервенції, а “шахтинців” – як диверсійний загін світового капіталу. Демонізація і кари-

³³⁷ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга восьма. – Донецьк: видавництво КП “Регіон”, 2011. – С.18.

катуризація обвинувачуваних, а в їх особі і “шкідників” як особливої суспільної групи, перетворилася на дієвий інструмент соціальної мобілізації – деструктивної і антигуманної за своїм спрямуванням. Робітники в ній були сліпим інструментом більшовицької соціальної політики, однак, слід відзначити, виконали покладену на них функцію з ентузіазмом. В суспільній думці фізичне знищення “спеців” підносилося як вищий прояв радянської кадрової політики, правомірна заміна старого на нове і прогресивне. Деструктивні наслідки таких соціальних експериментів далися взнаки вже в невіддаленому майбутньому.

1930 р. голосно пролунала дочірня від справи “Промпартії” справа “Українського хімічного центру”. В матеріалах чекістських структур вона подавалася як центральна стосовно “галузевих” контрреволюційних організацій у коксобензолній, хімічній та воєнно-хімічній промисловості України. Була зв’язана з філією “Промпартії” – інженерним центром та з її ЦК. Пожежа на Киштимському та вибух амоніального та нітровоного цехів на Штерівському динамітному заводі чи не вперше саме в Донбасі були кваліфіковані як диверсії³³⁸. На квітень 1931 р. припала справа “Шкідницької диверсійної організації на Єнакієвському заводі ім. Рикова об’єднання “Сталь”” на чолі з головним інженером Ломовим та 6 “шкідниками” – технічними директорами й техніками³³⁹. 21 особа (серед них – 14 інженерів) була притягнута 1931 р. за матеріалами аналогічної “Шкідницької та диверсійної організації на Рубіжанській групі заводів “Червоний прапор””. 1931 р. датовані й “Контрреволюційна шкідницька організація на колишніх (!) донецьких залізницях” (7 технічно-інженерних кадрів), “Контрреволюційна організація в коксобензолній промисловості СРСР” (12 осіб), “Контрреволюційна шкідницька організація в Південному машинобудівельному тресті (ПМТ)” (2 особи), “Український інженерний центр – філія “Промпартії” на Україні”, “Бойова диверсійна офіцерська шкідницька контрреволюційна організація в Донтопі”.

³³⁸ Слід пам’ятати, що названі справи не були чимось унікальним в контексті тогочасної радянської дійсності – це були всього лишень скалки поліфонічної мозаїки чекістських розробок концепції загострення класової боротьби, якими була оплутана вся країна від західних до східних кордонів. Під ніж чекістської гільйотини першими потрапляли всі схильні до самостійного думання інтелектуали та спеціалісти, які піддавали сумніву тактику й стратегію сталінського соціалістичного будівництва. Віхами подолання спротиву решток інтелектуальної еліти стали справа Трудової селянської партії (справа так званої “контрреволюційної есерівсько-куркульської групи Чаянова — Кондратьєва” відбулася також у 1930 р. Обвинувачуваним приписувався саботаж в галузі сільського господарства та індустріалізації); справа “Союзного бюро” (відкритий процес над колишніми меншовіками відбувся в березні 1931 р. Обвинувачуваним приписувався саботаж в галузі планування господарською діяльністю, зв’язок з іноземними розвідками); “Пулківська справа” (сфабрикована НКВС проти групи радянських вчених за звинуваченням в “участі у фашистсько-троцькістсько-зінов’євській організації”. Їм інкримінувалась спроба терористичних актів проти керівників СРСР, а також шкідництво (зокрема, саботаж спостережень сонячних затемнень)).

³³⁹ Цит. за: Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. – С.35.

В цей же час була інспірована регіональна версія “Української Військової Організації” (УВО) із закордонним центром та керівництвом у складі Є.Коновальця, А. Мельника, Р. Дашкевича та ін. Троє з 89 осіб, що проходили за матеріалами справи, були з Донеччини. На банальне перерахування самих лише назв сфабрикованих чекістами справ знадобляться десятки сторінок тексту.

Інтенсивність репресій на Донбасі виявляла виразну тенденцію до зростання. Згідно зі справами, що збереглися в архівах Донбасу, впродовж 20-х рр. було репресовано 376 осіб: 66 – 1921 р., 2 – 1922 р., 2 – 1923 р., 13 – 1924 р., 37 – 1925 р., 20 – 1926 р., 99 – 1927 р., 137 – 1928 р.³⁴⁰, 169 – 1929 р., 1 558 – 1930 р., 962 – 1931 р., 1 557 – 1932 р., 1 964 – 1933 р. (разом – 6 210 осіб)³⁴¹. Втім жорсткість присудів в цілому була такою, що не створювала критичного соціального напруження. Питома частка приговорів до розстрілу невпинно зменшувалася і була далекою від критичної: від 7,6% у 1929 р. до 5,2% – 1930 р., 1,2 – 1931 р., 0,6% – 1932 р., 1,5% – 1933 р. Зауважимо, що позитивна динаміка спаду терору останніх двох років була скоріше віддзеркаленням загального стану суспільно-політичного та економічного колапсу, аніж політичної відлиги. За межею виходу з активної фази кризи 1932–1933 рр. розпочинається нова ера чекістського терору на Донбасі.

Коли голод ще лютував в українському селі, почалися широкомасштабні репресивні акції, що мали збалансувати суспільно-політичну ситуацію в республіці, забезпечити мовчазну зміну політичного бомонду УСРР та підвести кадрове підґрунтя під нову стратегію упокорення України. Саме впродовж Голодомору оформилася позиція нетерпимості до щонайменших виявів незадоволення та критики з наступною беззастережною перекваліфікацією на антирадянську діяльність. Відповідно зміцнилася тенденція до сталого підсилення репресивної діяльності, тим більше, що вище керівництво радянської України було оновлене і активно дискредитувало діяльність попереднього. На останнє списали і так звані “продовольчі труднощі”, і прориви на виробництві, і тимчасові перемоги класового ворога – українських і польських буржуазних націоналістів. Знесиленою Голодомором Україною загалом, Донбасом зокрема, поширювалася добре зрежисована вакханалія погрому. Першими її жертвами стали молоді літератори, що гуртувалися навколо журналу “Литературный Донбасс”. Спецоперація знищила під корінь не лише перші паростки літературного українського слова в осерді промислового Донбасу, а й цілий культурний пласт, який сформувався тут упродовж 20-х рр. під дією гасел пролетарської революції. Наслідки цієї репресивної акції стосовно перспектив етнокультурного розвитку Донбасу повнотю не оцінені й досі. Варто лише зауважити, що знищуючи ентузіастів пролеткульту – плоть від плоті пролетаріату, влада виявила реальну сутність більшовизму.

³⁴⁰ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. – С.26.

³⁴¹ Там само. – С.30.

Паралельно з локалізацією загрози розповзання “націоналістичної контрреволюції” через митців мінімізувався їхній вплив на широкі верстви населення через їхні твори. В грудні 1934 р. згідно з рішенням Луганського міськпарткому “Про вилучення контрреволюційної літератури з бібліотек та книготорговельної мережі” розпочалася кампанія стерилізації скарбниць знань. Під персональну відповідальність директорів навчальних закладів, завідуючих книгарнями, членів партії, секретарів організацій усюди, де були бібліотеки, розпочалася негайна очистка фондів від контрреволюційної, націоналістичної та троцькістської літератури. До кінця року було вилучено близько семи тисяч видань, зокрема й таких авторів, як М. Грушевський, М. Скрипник, О. Вишня, згадуваний вище Г. Баглюк та ін.

Під невсипним наглядом чекістів перебували навчальні заклади, передовсім виші. За підрахунками А. Климова жертвами політичних репресій впродовж 20–40-х рр. стали понад 250 викладачів і студентів луганських вишів. Переважна більшість були знищені фізично³⁴².

Поволі репресії поширювалися на всі галузі виробництва. Документи свідчать про те, що від середини 30-х рр. фактично всі працівники підприємств перебували під пильним наглядом партійних, комсомольських (комсорги фактично були зобов’язані стежити і доповідати про все, що відбувалося на виробництві) організацій, органів державної безпеки та сексотів, що працювали на них. Втім, посилення партійного й комсомольського контролю (а фактично – нагляду), ущільнення мережі сексотів й культивування атмосфери тотального стеження, шпигуноманії і пошуку шкідників не сприяли покращенню трудової атмосфери. Своєю чергою самі комсомольці й партійці перебували між своєрідним адміністративно-ідеологічним молотом та ковадлом. Під час партчистки 1933 р. з лав обласної організації за найменші натяки на невдоволення політикою партії було виключено 19% складу. Під час партчистки 1936 р. виключених стало ще більше. Як правило, вони ставали першими жертвами рознарядок на арешти, які надходили з Кремля.

Нетривале послаблення терору змінилося черговим стрибком репресій після вбивства С. Кірова. Впродовж наступного року на Донеччині було заарештовано 1 068 осіб за звинуваченнями політичного характеру, в 1936 р. – вже 1 462 особи³⁴³. Переважну більшість репресованих (близько 40%) у 1934–1936 рр. становили робітники, частка службовців коливалася навколо 30%, на третьому місці із тенденцією до зменшення від 9,9% у 1934 р. до 4,7% у 1936 р. перебувала соціальна верства колгоспного селянства³⁴⁴. Змінився національний зріз каральних операцій. Якщо на початку 30-х рр. українці серед репресованих

³⁴² Там само. – С.73, 75.

³⁴³ Там само.

³⁴⁴ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. – С.37.

складала близько 70%, то в 1934 р. їхня частка зменшилася до 43,4%, 1935 р. – до 46,5%, 1936 р. – до 43,5%. Натомість невпинно зростала частка нацменів. Сталу тенденцію до зростання зберігала російська меншина: 13,9% у 1934 р., 22,8% у 1935 р., 32,5% у 1936 р. Після зарахування до контрреволюційних народів в середовищі репресованих різко зросла частка німців: 37,6% у 1934 р., 22,3% у 1935 р., 12,7% у 1936 р.³⁴⁵ Стала тенденція до ужорсточення характеризувала присуди: в 1934 р. до розстрілу засудили двох, 1935 р. – 17, 1936 р. 168 осіб³⁴⁶.

Великий терор став логічним продовженням хворобливого стану і Країни рад і суспільства. Автори та упорядники Донецької серії “Реабілітованих історією” зазначали, що Великий терор спрямовувався передовсім на знищення політичних суперників, колишніх керівників опозицій і ухилів партії, криваву чистку партійного та державного апарату, старих більшовиків та “колишніх”, знищення осередків вільнодумства, передовсім в середовищі інтелігенції, та “націоналізмів”³⁴⁷. Така трактовка – не нова. Вона походить з інтерпретацій безпосередніх жертв Великого терору. Втім, вона не враховує того, що суспільство, яке мутувало в умовах масового терору впродовж двадцяти років радянської дійсності, на той час вже було цілком дезорієнтоване, розсоціалізоване і деморалізоване. На ідеях невідворотного загострення класової боротьби виросло щонайменше два покоління радянських громадян, які ментально абсолютно не сприймали навіть старих більшовиків, не те, що маргінальні соціальні групи – так званих “колишніх”. Масовий психоз та заперечення всіх стандартів соціального співжиття, власне, і стали підосновою масового терору. Не лише Й. Сталін був відповідальний за нього. *Доведене багатьма роками більшовицької революції до стану афекту суспільство самознищувало в собі все, що не вписувалося в більшовицький революційний дискурс, включаючи його безпосередніх творців.*

Зі всією своєю нищівною силою Великий терор обрушився на провідну галузь економіки Донбасу – вугільну. Для цього на той час було багато підстав. Від 1936 р. вугільна промисловість перебувала в занепаді, не допомогли ані масові форми організації стахановської праці, ані підвищення на третину норм виробітку. З’явилося принципово нове явище на виробничому ландшафті Донбасу – “шахти виправно-трудоових робіт”. Однак жодні інструменти позаконотомічного визиску не давали бажаних результатів. Бравурна друга п’ятирічка в Донбасі кульгала на обидві ноги. З усією невідворотністю поставало питання – хто винен?

³⁴⁵ Там само. – С.38.

³⁴⁶ Відсоткове зростання цієї категорії присудів склало від 0,3% до 11,5%. – Див.: Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. – С.38.

³⁴⁷ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. – С.40.

Ті, хто впродовж років ігнорували настановлення, що запуск шахти має довго і осмислено готуватися; що шахта – то не лише виробки, а й складна система комунікацій та кріплень; що головне – техніка безпеки – піднімали вугільну промисловість авральним чином, ігноруючи всі закони здорового глузду заради швидкого результату. Тепер вони почали шукати винних. Вихід був знайдений у методі “переведення стрілок”. Винними призначили непоскупливих інтелігентів та робітників. Інженерно-технічні працівники масово засуджувалися під надуманими звинуваченнями у шкідництві.

Погром в їхньому середовищі розпочався з ліквідації так званих “троцькістських гнізд” (відповідно до закритого листа ЦК ВКП(б) від 15 липня 1936 р. “Про терористичну діяльність контрреволюційного троцькістсько-зінов’євського блоку”). В серпні-вересні було заарештовано близько 600 осіб: 146 працівників вугільної промисловості, 36 залізничників, 115 металургів та машинобудівників, 54 енергетики, 27 апаратників, 64 освітян і працівників культури, 79 сільських мешканців. Завідувача вугільним відділом обкому партії С. Шаєва “призначили” очільником антирадянського троцькістського центру, а керівників трестів “Чистяківантрацит” І. Антонцева та “Донбасантрацит” Зубкова – його підручними.

Підвищена аварійність на підприємствах, що кваліфікувалася не інакше як шкідництво, ставилася в безпосередню провину комсомольським секретарям, які, як видно, з агентурних та службових матеріалів НКВС, перебували під невиспним контролем. В той час нагляд і агентурна робота вважалися обов’язком комсоргів, за свою роботу по виявленню ворогів та шкідників вони в 1937–1938 рр. звітували щоквартально.

Стараннями чекістів, партійних і комсомольських працівників людність поволі вводилася в стан афекту. Тотальна підозрілість, шпигуно- та шкідництвоманія охопили широкі верстви населення. Доносительство поширювалося країною наче епідемія, тим більше, що вона вміло моделювалася владними засобами масової інформації. Не лише в документальних, а й художніх фільмах шкідник, диверсант, шпигун став центральною фігурою суспільного дискурсу. Вплив таких “творів” на масову свідомість був колосальним. На 1937 р. на цю хворобу не хворіли лише глухі та незрячі. Так, приміром, у луганській СШ № 13 понад половини з 20 педагогів фіксували буквально кожен крок своїх колег³⁴⁸. Втім, помилиться той, хто вважатиме цю школу винятком. Практика набула універсального розповсюдження.

Одним із провідних напрямків діяльності каральних служб стало переслідування робітників, які насмілювалися критикувати стахановський рух. А таких, слід зазначити, було вдосталь. Невдовзі до масштабних репресій на виробництві додалися репресії за національною ознакою.

Ленінська теорія збройного повстання послужила ідеологічною матрицею для розробки чекістами широкомасштабної превентивної операції на постім-

³⁴⁸ Там само. – С.104.

перських просторах. Як показало майбутнє, у Києві, Харкові, Москві та Ленінграді, „було встановлене” існування великих терористичних шпигунських та диверсійних організацій, у решті міст і містечок формувалися антирадянські та повстанські справи регіонального рівня. Принцип демократичного централізму виявився в своїй найодіознішій ганебній інтерпретації. Власне, він не мав нічого спільного з реальним життям, у такий спосіб влада тоталітарного зразка реалізувала власні стереотипи мислення та утаємничені моделі знищення уявного ворога. „Розконспіровані” осередки антирадянського спрямування з „призначеними” республіканськими центрами, міськими (селищними) філіями, колгоспними, фабричними, заводськими та управлінськими осередками були нічим іншим, як матеріалізованою матрицею, власне, кремлівської диверсійної роботи за кордоном.

Найстрашніші конвеєрні розправи із мешканцями Донбасу, які мали нещастя потрапити в лабеті НКВС за кремлівськими рознарядками, пов’язані із діяльністю “трійок”. До складу першої “трійки” увійшли головою Д. Соколинський, членами – Е. Прамнек, Р. Руденко. Згодом Соколинського замінив В. Чистов, засудженого як ворога народу Е. Прамнека заступив надісланий Кремлем О. Щербakov, а по тому – П. Любавін. На місцях не лише з готовністю виконували рознарядки згори, а й зверталися із зустрічними пропозиціями збільшити ліміти, зокрема й за першою (розстрільною) категорією.

Не відставали від донецьких колег луганчани. В червні 1938 р. Ворошиловградська область стала самостійною адміністративно-територіальною одиницею. Швидкісними темпами розбудовувався її апарат, і передовсім – каральний. Управління тільки-но створеної Ворошиловградської області очолив надісланий з Москви капітан держбезпеки Г. Коркунов. Спущені керівництвом рознарядки по першій і другій категоріях виконувалися із ударницьким запев’яттям. Після відрядження на Луганщину в липні 1938 р. нарком внутрішніх справ України О. Успенський доповідав М. Єжову про результати виконання його наказів і між іншим зазначив, що лише на заводі №60 було “знешкоджено” 1 400 антирадянських елементів, серед яких не лише звичні троцькісти, меншовики, “колишні” й діти репресованих, а й екзотичні для Луганщини дашнаки. Залишається лише дивуватися, як після таких масштабних чисток верстатобудівний завод не зупинився.

“Ліміти” спускалися не лише окремим районам, а й окремим підприємствам, зокрема шахтам. За їхнім виконанням новопризначений керівник Луганського НКВС Г. Коркунов³⁴⁹ слідував особисто. Міськрайапарати зобов’язали щодня робити подання на 30–40 арештів, за невиконання нещадно карали³⁵⁰.

³⁴⁹ В січні 1939 р. був заарештований і невдовзі розстріляний.

³⁵⁰ Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. – Кн. 1. – Луганськ, 2004. – С.94.

В 1937–1938 рр. каральні органи Луганщини поставили абсолютний рекорд: було репресовано тільки згідно із справами, що збереглися, 12 929 осіб. Для порівняння: впродовж 1941 – 1945 рр. було репресовано 8 720, а в 1929 – 1935 рр. – 6 218 луганчан³⁵¹.

Терор пішов на спад лише в другій половині листопада 1938 р., коли були ліквідовані судові трійки та відбулося декларативне повернення до норм ведення слідства. Масові розстріли зненацька припинилися – як у таборах, так і по всій країні. Постанова Ради народних комісарів СРСР та ЦК ВКП(б) “Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства” (17 листопада 1938 р.) цинічно констатувала всі недоліки в роботі слідчих органів, які впритул не помічала впродовж двох років конвєсрних розстрілів і катувань сотень тисяч радянських та іноземних громадян. Після фінальних репресій в середовищі добровільних і підневільних катів радянської енкаведистської системи документ за підписами В. Молотова і Й. Сталіна завершувався словами: “РНК СРСР та ЦК ВКП(б) попереджають всіх працівників НКВС і Прокуратури, що за найменше порушення радянських законів і директив Партії і Уряду кожен працівник НКВС і Прокуратури, не дивлячись на особи, буде притягуватися до суворой судової відповідальності”³⁵². Можна лише уявити, який шок пережили чекісти, і скільки часу знадобилося їм на те, аби узгодити у власній свідомості оточуючу реальність і світ партійно-радянських циркулярів.

Загалом за відомостями обласної редколегії “Реабілітовані історією” за роки Великого терору в Донецькій області було незаконно репресовано 25 381 особу: 60% з яких складали особи віком від 31 до 40 років³⁵³, 42,2% були робітниками, 11,9 – службовцями, 8,9% – інженерно-технічними працівниками, 3% – освітянами (зокрема тими, хто працював у системі профосвіти)³⁵⁴. 69,2% відсотків репресованих були розстріляні. Тож, удар, завданий в ті роки по людському потенціалу регіону, був непоправним і доволі скоро боляче позначився на стані виробничого сектору.

Спад Великого терору в Донецькій області унаочнювався в статистиці репресивного відомства: в 1939 р. заарештовано 257 осіб, у 1940 р. – 518³⁵⁵. Частка робітників скоротилася до 55,6%, службовців виросла до 21,9%, різко зменшилася

³⁵¹ Гупан Н.М., Климов А.О. Повернення імені і честі // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. – Кн. 1. – Луганськ, 2004. – С.12.

³⁵² Цит. за: Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. – Т.1 Накануне. – Кн.1 (ноябрь 1938 – декабрь 1940 гг.). – М., 1995. – С.8.

³⁵³ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. – С.49.

³⁵⁴ Там само. – С.50.

³⁵⁵ Там само. – С.52.

питома вага національних меншин: 48,8% становили українці, 24,9% росіяни, 6,2% євреї, 6,1% поляки, 4,6% німці, 2,7% білоруси, 1,4% греки. Розстрільні вироки складала “всього лише” 3% від загальної маси присудів³⁵⁶.

„Безумовно, масові репресії 1937–1938 рр. були не лише безпрецедентно масштабними, але й безпрецедентно жорстокими. Проте в них була своя логіка, своя структура і свої правила, які, незважаючи на множинні порушення, забезпечували доволі високий рівень керованості репресивним процесом,³⁵⁷ – таким чином резюмували результати своєї подвижницької роботи М. Охотін та А. Рогинський. Додамо лишень, що вони забезпечували також високий рівень керованості процесами соціально-економічного розвитку та відтворення суспільства в жорстко визначених тоталітарних рамках. Суспільство в режимі стисненої пружини здійснило модернізаційний ривок, власне, саме завдяки єзуїтським методам оптимізації державного керування суспільством. Втрати часу та ресурсів внаслідок можливих дискусій навколо спрямування державного курсу були зведені нанівець, однак, майбутнє показало, що штучне пришвидшення природних процесів „ментального дозрівання” суспільства методами терору та банального „промивання мізків” все ж приречене на поразку. Ефект реставрації множинності пластів суспільного мислення й формування алгоритмів прийняттого майбутнього лише пролонгувався, матеріалізувавшись в епоху горбачовської “перебудови”.

Водночас не будемо применшувати досягнення тоталітарної пропагандистської машини в опануванні масовою свідомістю широких верств населення радянської України загалом, Донбасу зокрема. Слід визнати, що традиційність етнічних громад з притаманною їм солідаризацією навколо питань громадської ваги, відіграла на руку більшовицькій пропагандистській машині. Почавши з окремих процесів кінця 20 – початку 30-х рр., держава трансформувала власну доктрину відповідно до трагедії Голодомору та масових депортацій, і використавши останні з метою зміцнення власного іміджу, підійшла до епохи Великого терору з гаслами, які в масовій свідомості тиражували ідеї виправданості й справедливості репресій, зокрема й за національною ознакою. Власне, ідея чергового революційного Термідору була не новою, втім більшовики, зважаючи на низький рівень суспільної свідомості, використали її потенціал з найвищим коефіцієнтом корисної дії. Цим і пояснювався небачений розгул репресій на тлі відсутності відкритого протестного руху.

Потрясіння 1937–1938 рр. стали логічним продовженням методики упокоєння суспільства методами фізичного й психологічного садизму. Саме в той момент, коли гасло: „Жити стало краще, жити стало веселіше!”, здавалося, стало органічною складовою світогляду донбасівських трударів, вони втрапили в нову м’ясорубку.

³⁵⁶ Там само. – С.54.

³⁵⁷ Охотин Н., Рогинский А. Из истории „немецкой операции” НКВД 1937–1938 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> – С.46.

Неймовірної сили катастрофа вкотре була використана владою для режисерування широкомасштабного політичного шоу: країна існувала в єдиному інформаційному полі – на місцях у пошуках ворогів народу нищпорили спецбригади (вони перевіряли характеристики арештованих), преса з номеру в номер публікувала списки викритих ворогів, серед останніх – добре відомі прізвища колишніх „любимих вождів” народу. Народ мовчки читав і мовчки працював. Мовчали й місцеві керівники, які перебували під „ковпаком” органів державної безпеки і чекали на свою чергу. Стан тотального стеження, бойкоту засуджених, заарештованих та їхніх родин, мовчазного жаху глибоко в’ївся в свідомість етнічних громад задовго до Великого терору, однак масштаби трагедії 1937–1938 рр. були несумісними з можливостями пересічного обивателя стосовно їхнього осмислення.

Впродовж Великого терору були фізично знищені практично всі керівники вугільних трестів, найбільших шахт, провідних дільниць, підприємств коксохімічної промисловості, директори всіх, крім Сталінського, заводів чорної металургії, директор 30-тисячного колективу Маріупольського заводу ім. Ілліча, видатний інженер та господарник республіки М. Радін³⁵⁸, директор Єнакіївського металургійного заводу Р. Пучков, макіївського металургійного заводу Г. Гвахарія, розробник диспетчерської служби шахт С. Володарський. Загалом за 1937–1938 рр. були репресовані 4 230 осіб, 2 745 з них були розстріляні. Серед них: 602 інженерно-технічних працівника, 3 286 робітників, 342 службовця донецьких шахт. З 28 заарештованих завідувачів шахт 20 були розстріляні, до розстрілу були засуджені 18 з 31 заарештованих головних інженерів шахт³⁵⁹.

Наслідки не забарилися: інженерно-технічні працівники просто кидали місця своєї роботи при першій ліпшій нагоді. Приміром, з 266 інженерно-технічних працівників, які прибули на горлівські шахти в 1936 р., вибули 258³⁶⁰. На шахті 17/17-біс тресту “Сталінвугілля” начальники дільниць змінювалися по 5-10 разів на рік. І, слід зазначити, ця шахта була не винятком, а правилом.

Тезу про те, що саме репресіями “господарський комплекс був доведений до хаотичного стану, передусім вугільна промисловість, кадри якої зазнали справжнього розгрому”³⁶¹, слід вважати цілком доведеною. Репресивна машина

³⁵⁸ Бут О.М. Триумф і трагедія генерала від металургії // Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. – С.383.

³⁵⁹ Нікольський В. Репресії 1937 – 1938 рр. у вугільній промисловості Донеччини: узагальнення кількісних показників // Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга восьма. – Донецьк: видавництво КП “Регіон”, 2011. – С.23, 32, 34.

³⁶⁰ Бут О.М. До проблеми “Хто винен?” // Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга восьма. – Донецьк: видавництво КП “Регіон”, 2011. – С.17.

³⁶¹ Цит. за: Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. – Кн. 1. – Луганськ, 2004. – С.95.

не шкодувала нікого: ані орденоносних радянських “генералів індустріалізації”, ані нікому не відомих п’ятнадцятирічних ФЗУшників, ані партійно-радянських бонз (незалежно від того, походили вони з “бувших” і відмовилися від ситого життя багатих спадкоємців на користь професії революціонера, чи були “чистокровними” пролетарями³⁶², що розпочали свою трудову діяльність у 12–15 років на почесній посаді коногона), ані місцевих, ані уродженців далеких Малої Азії, Греції, Польщі чи вже ненависної на той час Німеччини, ані глибокомудрих професорів, які навчалися у Варшаві й друкувалися в Парижі, ані абсолютно неписьменних хліборобів, ані переконаних більшовиків, ані їхніх непримиренних супротивників, ані чоловіків, ані жінок – усім знаходилося місце в нескінченних багатотомних рукописах слідчих НКВС.

Великий терор знищив цілу плеяду нових письменників: не лише представників українського культурного руху, таких як, М. Чернявський, Г. Баглюк, І. Приблудний та О. Селівановський, а й першого і найбільш відомого з грецької письменницької порості Г. Костоправа. Тим самим на довгі роки був припинений культурний поступ як етнічних українців, так і етнічних меншин.

В ході “грецької операції” на Донеччині арештували 3 658 осіб, з них розстріляли 3 470. Це в величезній своїй більшості були чоловіки в розквіті сил. Що значила їхня страта для грецької громади, яка в сукупності станом на 1926 р. налічувала понад 90 тис.? Зважаючи на необраховані втрати впродовж Голодомору, можна казати про нищівний удар по генофонду грецької громади, для якої втрата понад 3 тисяч чоловіків, важила дуже багато. Цілком не випадково вона впродовж ХХ ст. виявляла сталу тенденцію до зменшення в абсолютних показниках.

В ході “польської операції” на Донеччині було репресовано 3 777 поляків, з них 3 029 розстріляно, 723 відправлено до таборів. В ході виконання рознарядок по “польській операції” Луганщина втратила близько 800 мешканців³⁶³.

З заарештованих на території Донецької області 4 265 німців розстріляли 3 608³⁶⁴. Впродовж Великого терору тільки за тими справами, що збереглися, в

³⁶² Таких як Гнат Микитович Крайнев – старий професійний революціонер, особисто знайомий з Леніним, Дзержинським, Зінов’євим, Меджлауком, Орджонікідзе та ін. Про його відданість ідеям більшовицького перевороту свідчить хоча б той факт, що в складі загону делегатів Х з’їзду РКП(б) він брав участь у придушенні Кронштадського повстання. В роки радянської влади робітник, що походив з селянської родини, зробив блискучу кар’єру. В 1933–1937 рр. обіймав посади директора Кадіївського, а потім – Алчевського металургійних заводів. Заарештований 22 липня 1937 р. Засуджений колегією Верховного суду СРСР до розстрілу.

³⁶³ Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. – Кн. 2. – Луганськ, 2005. – С.21.

³⁶⁴ Лихолобова З.Г. 1936 – 1938 годы // Реабілітовані історією. Донецька область. Книга дев’ята. – Донецьк: видавництво КП “Регіон”, ТОВ “Каштан”, 2012. – С.30, 31.

Луганській області було розстріляно майже три з половиною тисячі німців³⁶⁵. Для нечисленної громади це був фатальний демографічний і культурний удар, від якого вона вже ніколи не оправиться. Депортації за національною ознакою наприкінці 30-х та напередодні відступу радянських військ з Донбасу довершили справу – переважна частка німецьких колоній в регіоні припинила своє існування.

Абсолютну більшість – 81,3% – репресованих луганчан становили люди середньої вікової групи³⁶⁶. Наслідки такої селекційної роботи чекістських органів на забарилися. За підрахунками редколегії луганського корпусу “Реабілітованих історією” втрати виробничого сектору області через репресії склали близько 100 тис. людино-років. Багатьма сотнями років обчислюються втрати внаслідок утримання громадян у закладах попереднього ув’язнення, що тривали від кількох днів до кількох років³⁶⁷.

Але ж була й інша сторона цієї “селекційної” роботи: з суспільства вилучалися молоді чоловіки й жінки фертильного віку, до того ж, передовсім, найбільш освічена і активна їхня частина. Перспективні втрати народу України внаслідок Великого терору в усією вірогідністю не будуть прораховані ніколи. А найстрашніше те, що вони нічим не можуть бути компенсовані. Бо суспільство втратило можливість мати у своєму генофонді не лише десятки тисяч пересічних етнічних греків, поляків, німців, татар і т.і., а й нащадків Г. Костоправа, Г. Баглюка та ін.

Епоха Великого терору справила непоправну шкоду особистій і масовій свідомості. Найважливішим наслідком Великого терору слід вважати знецінення вартості людського життя, яке могло закінчитися будь-якої миті під самим сміховинним приводом.

Репресії стали не лише невід’ємною складовою індустріалізації, а й інструментом мобілізації населення, досягнення найвищих рівнів його позаекономічного визиску, дезорієнтації масової свідомості й переорієнтації соціальної напруги в потрібне керівній партії річище. Фактично масовий терор як у місті, так і в селі став вирішальним фактором завершення більшовицького перевороту, що призвів до якісно нової соціально-економічної конфігурації суспільного організму Країни рад. Репресії сполучалися із так званою кампанією зміцнення трудової дисципліни. Робітники і службовці втратили можливість самовільно змінювати місце роботи, за найменше запізнення на роботу, необережне поводження з інструментом (не те що невихід на роботу) передбачалися

³⁶⁵ Анпілогова Т.Ю., Климова А.О. Німецькі колонії на Луганщині за радянської влади // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область. – Кн. 4. – Луганськ, 2013. – С.19.

³⁶⁶ Гупан Н.М., Климов А.О. Повернення імені і честі // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. – Кн. 1. – Луганськ, 2004. – С.17.

³⁶⁷ Там само. – С.14.

суворі покарання³⁶⁸. Грань поміж виробничим, суспільним і особистим життям на Донбасі, як ніде інде, була майже нівельована. Людина перетворилася на гвинтик виробничої машини, а її життя – на людино-години виробничого циклу. На кінець чекістської спецоперації в Донбасі була встановлена залізна дисципліна. Фактично промислове осердя Луганщини та Донеччини перетворилося на один великий трудовий табір, де людина сама собі не належала.

Рівень тогочасного визиску та рівень стресу, в якому звично відбувалося життя пересічного донбаського мешканця, важко уявити, спираючись на сьогоденний досвід. Ті, хто нині не менш звично тиражує штампи про те, що всі мешканці Донбасу є нащадками каторжників, навіть не уявляють, про що вони пишуть. Фігурально висловлюючись, каторжанами в той час були всі – від першого секретаря обкому до нікому не відомого сторожа.

Суспільство стало найбільшою жертвою більшовицького режиму: репресувавши умовних “ворогів”, він використав їх образ для надшвидкої мобілізації населення. Та важливо, що мобілізація ця досягалася інструментами дегуманізації соціального середовища, оскільки основою для єднання став жупел ворога та енергія нищення. Наслідки цього нелюдського експерименту виразні на Донбасі й нині.

Економічний розвиток Донбасу по війні

Перемога в Другій світовій війні дісталася Радянському Союзу дорогою ціною. Особливо постраждала економіка України, по території якої фронт пересувався двічі – спочатку із заходу на схід, а потім – зі сходу на захід. На третій день після нападу гітлерівської Німеччини в Москві була створена Рада з евакуації. Керівництво евакуацією матеріальних цінностей з України очолила комісія на чолі з заступником голови Раднаркому УРСР Д. Жилою. Евакуаційні органи керувалися прийнятою 27 червня 1941 р. постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР “Про порядок вивозу та розміщення людських контингентів і цінного майна”. Всього з України було евакуйовано до 3,5 млн. осіб, у тому числі майже півмільйона – з Донбасу³⁶⁹. Все, що не можна було евакуювати, підлягало знищенню. Зокрема, при відступі були затоплені всі кам’яновугільні шахти і підірвані всі агрегати на металургійних заводах. Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. вимагала застосовувати тактику “випаленої землі”.

Окупанти спочатку робили спроби відновити діяльність деяких підприємств, у тому числі металургійних заводів Донбасу. Проте за весь період окупації їм вдалося одержати не більше мільйона тонн чавуну і сталі³⁷⁰. Свої

³⁶⁸ Гупан Н.М., Климов А.О., Пометун О.І. та ін. Історія України ХХ століття. – Луганськ, 1996. – С.49.

³⁶⁹ Політична історія України ХХ століття. – Т. 4. – К., 2003. – С. 143–144.

³⁷⁰ Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995. – С. 109.

зусилля вони зосередили на вивезенні устаткування і робочої сили в Німеччину. Всього було вивезено з України 2 400 тис. осіб, зокрема зі Сталінської області – 252 тис., з Ворошиловградської – 98 тис.³⁷¹

Просування фронту зі сходу на захід додало руйнувань тим підприємствам, які знову опинилися в зоні бойових дій. Проте в міру звільнення території України негайно починалися масштабні роботи по відновленню її економічного потенціалу. Відбудова господарства в 1943–1945 рр. розглядалася як завдання першорядного воєнного значення. Підприємства воєнно-промислового комплексу були розміщені на Сході СРСР, але вони відчували зростаючу напруженість у постачанні вугілля і сталі після втрати Донбасу. Тому уже в жовтні 1941 р. при загальносоюзному Наркоматі вугільної промисловості було створено Бюро генерального плану по відбудові Донбасу, якому доручалася розробка планів і технічних проектів відбудови донецьких шахт. Пізніше Наркомат чорної металургії СРСР та Інститут чорної металургії СРСР дістали від Державного комітету оборони завдання розробити головні напрямки відбудови цієї галузі. Йшлося про те, щоб для відбудовних робіт не втратити жодного дня після звільнення Донбасу³⁷².

План відбудови був визначений постановою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації». Провідна теза цієї постанови полягала в тому, що повертати в Україну устаткування, яке було вивезене і вже змонтоване у східних регіонах СРСР – недоцільно. Зруйновані підприємства треба було відроджувати за рахунок загальносоюзного бюджету і шефської допомоги заводів і фабрик східних регіонів.

Відбудовний процес вимагав передусім відновлення контингенту кваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників. На Донбасі залишалося після вигнання окупантів не більше 10% довоєнної кількості робітників³⁷³. Відновлення чисельності промислово-виробничого персоналу відбувалося за рахунок реєвакуації робітників, залучення непрацюючого місцевого населення і організованого набору робочої сили з сільської місцевості. На роботу поверталися кадрові працівники пенсійного віку³⁷⁴.

Відділи кадрів відроджуваних підприємств Донбасу розшукували працівників, які працювали до війни і були гостро потрібні в ситуації, що склалася. Нерідко їх знаходили в діючій армії і демобілізували. Коли ті, хто добре влаштувався на оборонних підприємствах східних регіонів, не виявляли бажання

³⁷¹ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – С. 183.

³⁷² Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К., ВД «Лі-Терра», 2004. – С.411.

³⁷³ История рабочих Донбасса. – Т. 2. – К., 1981. – С. 69.

³⁷⁴ Социалистический Донбасс (Сталино). – 1944, 1 января.

повернутися, в дію вступав указ Верховної Ради СРСР про “дезертирів виробництва”. За липень-серпень 1944 р. органи прокуратури притягли до кримінальної відповідальності понад 30 тис. осіб. За переховування “дезертирів” підлягали карній відповідальності й керівники тих підприємств та організацій, де вони влаштувалися працювати³⁷⁵.

У 1943 р. робітничий клас Донбасу поповнили 84 тис. осіб, в 1944 р. – 102 тис., в 1945 р. – 191 тис. осіб. Всього в централізованому порядку в Україну було надіслано 615 тис. робітників та службовців³⁷⁶. Наприкінці війни в Донбасі уже працювали 1,4 млн. осіб, у тому числі в кам’яновугільній промисловості – 352,2 тис., в чорній металургії і у промисловості вогнетривів – близько 100 тис., в коксохімії – 48,5 тис., в машинобудуванні і металообробці – 206,2 тис., у промисловому будівництві – 432 тис., на електростанціях і підстанціях – 9 тис. осіб³⁷⁷.

Донбас був звільнений від окупантів у вересні 1943 р. Всі донецькі шахти – 324 основних, 31 шахта-новобудова, а всього 882 шахти були зруйновані і затоплені ще при відступі Червоної армії. Втрати вугільної промисловості в цінах 1943 р. становили 13 млрд. руб., а на її відбудову було витрачено понад 16 млрд. руб. Не дивно, що вуглевидобуток зростає стрімкими темпами. Долаючи труднощі (недохват робочої сили, електроенергії, механізмів тощо), гірники уже в 1943 р. щодоби добували 32 тис. тонн вугілля, у 1944 р. – 60 тис., а наприкінці війни – 115 тис. тонн. Всього до кінця війни Донбас видав на-гора близько 60 млн. тонн палива. За обсягом вуглевидобутку він став провідним басейном: його питома вага в загальносоюзному видобутку зросла з 4,8 % у 1943 р. до 26,7% в 1945 р.³⁷⁸

“Азовсталь” і завод ім. Ілліча дісталися окупантам майже незруйнованими, і саме на цих двох маріупольських металургійних гігантах вони змогли налагодити виплавку чавуну і сталі. При відступі вони підірвали надпотужну доменну піч №4 “Азовсталі”. Піч просіла на 3,5 метра, змістилася з осі набік і нахилилася на 20 градусів. Щоб розібрати напівзруйновану піч і побудувати нову, потрібні були роки. Проте заводські інженери О. Камінський і М. Корнеєв запропонували і реалізували сміливий проект: домна вагою 1360 тонн була піднята за допомогою гідравлічних домкратів, випрямлена і поставлена на фундамент. Це було здійснене уперше в практиці світового домнобудування³⁷⁹.

³⁷⁵ Коваль М.В. Україна в Другій світовій війні і Великій вітчизняній війні (1939–1945 рр.). – С. 299.

³⁷⁶ Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967. – Т.2. – К., 1967. – С.128.

³⁷⁷ История рабочих Донбасса. – Т. 2. – С. 69.

³⁷⁸ Там само. – С. 66, 78.

³⁷⁹ Там само. – С. 80.

До кінця війни в Сталінській (Донецькій) області було відбудовано і здано в постійну експлуатацію дев'ять доменних і 20 мартенівських печей, два бессемеровських конвентера, 15 прокатних станів і три трубопрокатних стани. Один за одним вступали до ладу коксохімічні заводи і заводи вогнетривів. Деякі металургійні підприємства перевищили довоєнний рівень виробництва. Відновлені підприємства дали в 1943–1945 рр. 1 250 тис. тонн чавуну, 1 200 тис. тонн сталі, 900 тис. тонн прокату, 57 тис. тонн труб, 2 800 тис. тонн коксу³⁸⁰.

У відбудові донецької електроенергетики брали участь 120 великих підприємств з усіх регіонів СРСР. Найбільший вклад внесли працівники ленінградського заводу «Електросила». За 1943–1945 рр. вони виготовили 15 турбогенераторів для електростанцій Донбасу. На генераторі електростанції Макіївського металургійного заводу була поставлена меморіальна табличка з таким текстом: «Трудящим Макіївки від робітників та інженерно-технічних працівників ленінградського заводу «Електросила». Виготовлено під час блокади». На турбогенераторі потужністю 5 тис. кВт, змонтованому на Сталінському металургійному заводі, теж була меморіальна дошка з написом: «Зроблений в Ленінграді в період блокади»³⁸¹.

До кінця 1945 р. встановлена потужність турбогенераторів «Донбасенерго» дійшла до 44% довоєнного рівня. До ладу діючих стали найбільші хімічні заводи – «Донсода», Горлівський і Лисичанський азотнотукові, Костянтинівський хімічний, слов'янський «Червоний хімік», Рубіжанський хімкомбінат, Донецький азотний. Колектив Новокраматорського машинобудівного заводу виготовив 7 тис. тонн устаткування для шахт, доменних і мартенівських печей. Ворошиловградський паровозобудівний завод відновив серійне виробництво паровозів³⁸².

У березні 1946 р. Верховна Рада СРСР ухвалила закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства країни на 1946–1950 рр. Було прийняте рішення іменувати народні комісаріати (наркомати) міністерствами. На підставі загальносоюзного плану і в його рамках Верховна Рада УРСР у серпні прийняла закон про республіканську п'ятирічку. Ставилося завдання за п'ять років відновити довоєнний рівень виробництва у промисловості.

Впродовж четвертої п'ятирічки (1946–1950 рр.) чисельність населення Донбасу вийшла на довоєнні показники. В цілому за міжпереписний період 1939–1959 рр. загальна чисельність населення зросла в півтора рази при скороченні питомої ваги сільського населення з 26 до 17%. Під час війни втрати серед чоловічого населення були набагато більшими, ніж серед жіночого. Це призвело до істотного погіршення складу населення за статтю. У 1939 р. питома вага жінок в населенні України дорівнювала 52,2%, а в 1959 р. – 55,6%. Внаслідок того, що серед приїжджих на Донбасі істотно переважали чоловіки,

³⁸⁰ Там само. – С. 81.

³⁸¹ Україна радянська. – К., 1964. – С. 11.

³⁸² История рабочих Донбасса. – Т.2. – С. 79, 81.

питома вага жінок в регіоні не була надто великою – 53,6 %³⁸³. У 1950 р. на промислових підприємствах обох областей Донбасу було зайнято вже 593,9 тис. осіб³⁸⁴. У наступні роки кількість працюючих у промисловості Донбасу зростала більш високими темпами, ніж в цілому по Україні. У 1958 р. загальна чисельність робітників, зайнятих у промисловості Сталінської і Ворошиловградської областей, збільшилася до 1 020 тис. осіб, в тому числі у вуглеводобутку – до 508,9 тис., чорній металургії – до 142,4 тис., машинобудуванні і металообробці – до 165,2. У той же час у галузях легкої промисловості було зайнято тільки 23,9 тис. осіб, харчовій – 38,2 тис.³⁸⁵

Найбільш важливу роль у поповнення робітничого класу Донбасу відіграв організований набір робочої сили, здійснюваний за принципами, встановленими постановою Ради міністрів СРСР від 21 травня 1947 р. За роки четвертої п'ятирічки на промислові об'єкти Сталінської області прибуло по оргнабору 246 тис. працівників³⁸⁶. Оргнабір згубно відбивався на стані сільського господарства, але колгоспники, не маючи паспортів, широко використовували його аби вирватися з позбавленої перспектив колгоспної каторги.

Широко використовувалася примусова праця. Після закінчення війни, в другій половині 1945 р. на шахтах комбінату “Сталінвугілля” працювало 30 тис. інтернованих німців, 3 тис. військовополонених³⁸⁷ і понад 20 тис. “спецконтингенту” (радянські громадяни, які співпрацювали з окупантами, здебільшого поліцаї). Спеціальною постановою Ради міністрів СРСР трест “Азовстальбуд” дістав дозвіл у червні 1947 р. залучити до 7 тис. в'язнів для роботи на відбудові металургійного заводу. Тоді в тресті працювало понад 9 тис. робітників і службовців, але потреба в робочій силі відчувалася дуже гостро³⁸⁸.

Люди, які поверталися на батьківщину з німецької неволі, нерідко примусово спрямовувалися фільтраційними комісіями на підприємства Донбасу, що відчували гостру потребу в робочій силі. До травня 1949 р. в Сталінську область прибуло 87,8 тис. репатріантів, з них 61,4 тис. були відправлені на відбудову шахт і металургійних заводів. Покинути місце роботи вони не мали права.

У поповненні лав робітничого класу важливу роль відіграв так званий громадський призов. Профспілкові і комсомольські організації регулярно зверталися до молоді із закликами взяти участь у відбудові і будівництві промислових об'єктів в різних регіонах країни. Зокрема, за період з жовтня 1947 р. по травень

³⁸³ История рабочих Донбасса. – Т.2. – С. 86–87.

³⁸⁴ Там само. – С. 87.

³⁸⁵ Там само. – С. 87.

³⁸⁶ Хорошайлов Н.Ф. Возрожденный Донбасс. – Донецк, 1968. – С. 89.

³⁸⁷ Докладніше див.: Баглікова М.С. Німецькі військовополонені в Донбасі (1943 – 1954 рр.): Дис... канд. іст. н. – Донецьк, 2005.

³⁸⁸ Дерев'янкін Т.І. Відбудова і розвиток заводу “Азовсталь” у четвертій п'ятирічці // Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки. – К., 1965. – С. 119.

1948 р. за путівками ЦК ЛКСМУ на шахти Донбасу прибули 12 тис. молоді. 14 червня 1957 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР прийняла постанову “Про громадський призов молоді для роботи на найважливіших будовах, розташованих у східних і північних районах СРСР і в Донбасі”. Ця постанова була ухвалена услід за ініціативою ЦК ЛКСМУ, який розгорнув з 1955 р. велику організаційну роботу з мобілізації комсомольців і молоді на новобудови вугільної промисловості республіки. За 1955–1958 рр. на будівництво 37 “комсомольських” шахт з усіх областей України прибуло 113 тис. осіб³⁸⁹.

Увага центрального уряду до Донбасу зосереджувалася передусім на відбудові кам’яновугільної промисловості. Другий етап відбудови припав на четверту п’ятирічку. В “Законі про п’ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 роки” підкреслювалося, що відродження вугільних шахт Донбасу має завершитися у 1949 р. Для цього передбачалося повністю відновити 182 основні шахти потужністю 67,7 млн. тонн вугілля, а також побудувати 60 нових шахт потужністю 14,1 млн. тонн. Довоєнний рівень видобутку палива мав бути досягнутий у 1949 р., а в завершальному році п’ятирічки шахтарі мусили вийти на рівень 86,1 млн. тонн, що складало 34,4% загальносоюзного видобутку³⁹⁰. Загальносоюзний видобуток планувалося збільшити у п’ятиріччі на 51%, а в Україні – в 2,8 рази.

Отже, Донбас все ще розглядався в центрі як головна паливно-енергетична база СРСР. Зосередження істотних матеріальних, кадрових і фінансових ресурсів в кам’яновугільній промисловості Донбасу дало свої результати, хоча завдання п’ятирічки були істотно підкориговані. 12 червня 1950 р. Рада міністрів СРСР прийняла постанову “Про підвищення продуктивності праці, поліпшення організації виробництва і зміцнення технічного керівництва на шахтах Донбасу”, в якій підкреслювалося, що продуктивність праці за чотири роки п’ятирічки підвищилася на 35%, але все ще залишалася нижчою, ніж довоєнна³⁹¹.

Законом “Про п’ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 роки” у Донбасі і Придніпров’ї було передбачено ввести в експлуатацію 30 доменних печей загальною щорічною потужністю 9 млн тонн чавуну, сталеплавильні агрегати потужністю 8,4 млн. тонн сталі і 58 прокатних станів, здатних виробляти 6,5 млн. тонн готового прокату³⁹². На відбудову української металургії спрямовувалася майже п’ята частина централізованих капіталовкладень, передбачених четвертою п’ятирічкою для України³⁹³. У 1946 р. було утворене Головне управління з будівництва підприємств чорної металургії

³⁸⁹ История рабочих Донбасса. – Т.2. – С. 89.

³⁹⁰ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т.3. – М., 1968. – С.253, 295.

³⁹¹ История рабочих Донбасса. – Т.2. – С. 108.

³⁹² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 3. – С. 294.

³⁹³ История народного хозяйства Украинской РСР. – Т.3, кн.1. – К., 1985. – С. 206.

Донбасу у складі п'яти будівельно-монтажних трестів: Азовстальбуд, Макбуд, Сталінметалургбуд, Ворошиловськбуд та Єнакієвважбуд. Чисельність робітників у них на кінець п'ятирічки дійшла до 26 тис.³⁹⁴

Організація відбудовних робіт спеціалізованими трестами виявилася ефективною. За роки четвертої п'ятирічки Азовстальбуд не тільки відбудував, але й істотно наростив виробничі потужності маріупольського гіганта. До кінця 1948 р. були введені в експлуатацію всі шість печей довоєнного мартенівського цеху. З пуском доменних печей №2 і №1 в 1949 р. була закінчена відбудова довоєнного доменного цеху. Одночасно на Азовсталі розгорнулося будівництво двох найбільших в Європі прокатних станів (блюмінга та рейкобалоного). Із введенням їх в дію у 1948 р. завод перетворився на підприємство із закінченим металургійним циклом. Якщо Азовсталь мала в 1940 р. чотири доменних печі з об'ємом 4 600 куб. м., п'ять мартенівських печей з площею поду 300 кв. м., а прокатних станів зовсім не мав, то в 1950 р. працювало чотири доменні печі з об'ємом 5200 куб. м., вісім мартенівських печей і два прокатних стани. Довоєнний рівень по виплавці сталі завод перевищив у 1948 р., а по виплавці чавуну – в 1949 р.³⁹⁵

Планом четвертої п'ятирічки передбачалося збільшити потужності електростанцій України на 2 574 тис. кВт і довести виробництво електроенергії до 13,7 млрд кВт-год., що на 15% перевищувало довоєнний рівень. На кінець п'ятирічки завершилася відбудова Зуївської, Північнодонецької, Курахівської і Штерівської теплових електростанцій. У 1949 р. почалося спорудження Миронінської ДРЕС. На всіх цих електростанціях встановлювалися більш потужні турбіни і котли, які працювали під тиском пари до 100 атмосфер і температурою до 500°C. Це дозволяло скоротити витрати палива на виробництво електроенергії³⁹⁶.

Основними споживачами електроенергії були промисловість і будівництво. У 1950 р. вони використали 71,4% спожитої електроенергії в економіці України³⁹⁷. Сільські споживачі не були підключені до державної мережі електропостачання і використовували енергію з місцевих, технічно відсталих і невеликих електростанцій. У 1950 р. з 23 гідро- і теплоелектростанцій невеликого розміру, які знаходилися Сталінській області, працювало тільки 19. У багатьох колгоспах взагалі не було електрики³⁹⁸.

Головне місце в хімічній промисловості Донбасу займали підприємства мінеральних добрив та іншої продукції органічної та неорганічної хімії. Першим, уже з квітня 1944 р. відновив випуск продукції Горлівський азотнотуковий завод (з 1975 р. – ВО “Стирол”). Спеціальною постановою лютневого (1947 р.)

³⁹⁴ Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. – С. 95.

³⁹⁵ Дерев'янкін Т.І. Відбудова і розвиток заводу “Азовсталь” у четвертій п'ятирічці // Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки. – С. 121–122.

³⁹⁶ Жимерин Д.Г. История электростанции СРСР. – М., 1962. – С. 113.

³⁹⁷ Народне господарство Української РСР. Статистичний довідник. – К., 1957. – С. 41.

³⁹⁸ Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. – С. 79.

пленуму ЦК ВКП(б) Раді міністрів СРСР доручалося вжити заходів до прискореного будівництва Лисичанського (з 1951 р. – Північнодонецького, нині – ВО “Азот”) хімікомбінату. З 1951 р. комбінат почав виробляти азотну кислоту і аміачну селітру. Спочатку для виготовлення добрив завозився аміак з інших підприємств, але в 1953 р. був споруджений власний завод синтетичного аміаку, який видобувався шляхом газифікації коксівного вугілля³⁹⁹.

Костянтинівський хімічний комбінат, який спеціалізувався на випуску фосфатних добрив, був збудований фактично заново. Содове виробництво відновилося з 1944 р. на Лисичанському і Слов’янському содових комбінатах. У 1948 р. Старосодовий і Новосодовий комбінати в Слов’янську були об’єднані в одне підприємство. У 1950 р. Донбас дав 344 тис. тонн соди⁴⁰⁰.

Машинобудівна промисловість розвивалася з урахуванням задоволення потреб вуглевидобутку і металургійної промисловості регіону, а також залізничного будівництва. До кінця 40-х рр. наявні виробничі потужності були в основному відновлені⁴⁰¹. Одним з перших, ще 1946 р. став до ладу Ворошиловградський машинобудівний завод. В 1949 р. був цілком відбудований Ворошиловградський паровозобудівний завод. У наступному році став до ладу один з гігантів радянського машинобудування – НКМЗ. В ході відбудови відбувалося освоєння нових типів машин.

На Горлівському машинобудівному заводі у 1947 р. були виготовлені перші зразки вугільного комбайну ГУК-1. Серійне виробництво нових комбайнів під назвою “Донбас” розпочалося з 1949 р. Завод спеціалізувався на виготовленні комбайнів, які дозволяли механізувати найбільш трудомісткий процес вуглевидобутку – наваловідбійні роботи. На основі комбайну “Донбас” завод разом з фахівцями інституту “Дондипровуглемаш” створив спеціалізовані машини для розробки тонких і круто спадаючих пластів.

Новокраматорський машзавод у 1948 р. виготовив перший повоєнний радянський блюмінг для прокатки дефіцитних профілів сталі потужністю 1,5 млн. тонн прокату на рік. У 1950 р. новокраматорці створили уперше в СРСР заготівельний стан для виробництва катаної трубної заготовки. Колектив заводу освоїв також виробництво потужних екскаваторів з ковшем місткістю в 3 кубометри. З 1949 р. конструктори заводу почали проектувати крокуючі екскаватори. Завод спеціалізувався на виготовленні унікальних виробів, переважно на замовлення конкретних підприємств⁴⁰².

Стан сільського господарства в регіоні не витримував жодного порівняння з промисловим сектором. Капіталовкладення в сільське господарство виділялися

³⁹⁹ Егоров В.П. По пути технического прогресса // Химическая промышленность Украины (Киев). – 1967. – №5. – С. 11.

⁴⁰⁰ Химическая промышленность Украины за 50 лет Советской власти. – К., 1967. – С. 5.

⁴⁰¹ Історія народного господарства Української РСР. – Т.1. – К., 1985. – С. 212–213.

⁴⁰² Технический прогресс в машиностроении украинской ССР. – К., 1967. – С. 182.

в мінімальних розмірах, хоч його матеріально-технічна база сильно постраждала в роки війни. Сільське виробництво трималося в основному на ручній праці, незважаючи на дефіцит робочих рук. Після повернення людей з армії, німецької каторги і радянського тилу кількість працездатних у сільському господарстві зросла, але не досягла довоєнного рівня. У колгоспах працювали в основному жінки.

У повоєнний період було поставлене завдання якомога швидше вийти на передвоєнний показник площі орних земель. В масштабах всієї України цього завдання вдалося досягнути: у 1950 р. площа орних земель склала 98% передвоєнної⁴⁰³. На Донбасі ситуація не відрізнялася від загальноукраїнської⁴⁰⁴. По тракторах довоєнні показники на Донбасі не були досягнуті⁴⁰⁵. За відсутності техніки в колгоспах використовувалися не тільки коні, але й корови. Значні площі оброблялися ручною працею, причому не тільки жінок у працездатному віці, але й підлітків і селян похилого віку. На дві останні категорії працівників припадало до п'ятої частини нарахованих трудоднів⁴⁰⁶.

Трактори, комбайни, вантажні автомашини та інша потужна техніка зосереджувалися в МТС. Колгоспи користувалися нескладною і недорогою технікою – кінними плугами, віялками, сіялками, сортувальками тощо. За даними дослідника сільського господарства Донбасу повоєнного періоду М. Макарова, основні сільськогосподарські роботи виконувалися засобами виробництва МТС на 90–95%⁴⁰⁷. Працівників МТС мало цікавили виробничі успіхи колгоспів, і свою роботу вони виконували абияк. Зокрема, у багатьох господарствах Ворошиловградської області в 1949 р. зяблева оранка була проведена і невчасно, і неякісно, лише на глибину 10–12 см.⁴⁰⁸

Незважаючи на певні подвиги (особливо по зерну – у Ворошиловградській області, по соняшнику – в Сталінській області), сільське господарство Донбасу навіть в 1951 р. в цілому не досягло довоєнних обсягів виробництва. У межах всієї України картина була такою же.

Щоб налагодити постачання міського населення дефіцитною м'ясо-молочною продукцією, директивні органи ставили перед сільським господарством вкрай напружені завдання. Лютневий (1947 р.) пленум ЦК КПРС вимагав відновити і до кінця 1948 р. перевершити довоєнний рівень поголів'я великої рогатої худоби, овець і кіз, а до кінця 1949 р. – поголів'я свиней⁴⁰⁹. Рада міністрів

⁴⁰³ Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967. – Т.2. – К., 1967. – С. 223.

⁴⁰⁴ Розраховано за даними: Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. – С. 349–350.

⁴⁰⁵ Там само. – С. 360–361.

⁴⁰⁶ Макаров Н.П. Экономика и организация сельского хозяйства Донбасса. – М., 1957. – С. 75.

⁴⁰⁷ Там само. – С. 61–62.

⁴⁰⁸ Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. – С. 135.

⁴⁰⁹ КПСС в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т.8. – М., 1985. – С. 115.

СРСР і ЦК ВКП(б) затвердили у квітні 1949 р. трирічний план розвитку громадського колгоспного і радгоспного тваринництва на 1949–1951 рр., за яким передбачалося істотне зростання виробництва м'ясо-молочної продукції порівняно з довоєнним рівнем⁴¹⁰. Проте всі ці плани залишилися на папері, тому що не були забезпечені ні відповідними капіталовкладеннями, ні кормовою базою. Довоєнного рівня виробництва кормів до кінця четвертої п'ятирічки не було досягнуто: у 1950 р. валовий збір сіна в Україні дорівнював тільки 71,4% від збору 1940 р., силосних культур – 88,6%, кормових коренеплодів і баштанних культур – 52,8%. Водночас залишалася вкрай низькою продуктивність природних кормових угідь. У 1950 р. сіна з природних косовиць в республіці зібрали майже у два рази менше, ніж до війни⁴¹¹. Не останню роль в провалі планів розвитку тваринництва відіграла цілковита незацікавленість колгоспного селянства в розвитку громадського господарства. Реальні результати у нарощуванні поголів'я худоби в областях Донбасу виглядали так (на початок року, в тис. голів).⁴¹²

Господарства	Сталінська обл.			Ворошиловградська обл.		
	1941 р.	1946 р.	1951 р.	1941 р.	1946 р.	1951 р.
Всі категорії господарств						
велика рогата худоба	434,9	393,7	480,5	362,6	313,8	387,4
у тому числі корови	212,9	174,0	210,5	165,0	149,7	149,8
свині	562,1	172,1	416,9	301,9	120,1	245,7
вівці і кози	475,1	230,2	446,9	344,3	189,7	364,3
присадибні господарства в тис. голів:						
велика рогата худоба	201,2	233,9	184,8	152,8	183,1	132,7
у тому числі корови	142,2	149,8	136,9	113,1	120,5	97,7
свині	282,8	67,5	121,3	144,5	26,7	43,2
вівці і кози	139,8	120,1	133,3	90,7	100,2	97,9
у відсотках до всіх категорій господарств						
велика рогата худоба	32,7	59,5	38,5	42,2	58,4	34,3
у тому числі корови	66,8	86,1	65,1	68,6	80,5	65,3
свині	50,4	39,3	29,1	47,9	22,3	17,6
вівці і кози	29,5	52,2	29,9	26,4	52,9	26,9

⁴¹⁰ Трехлетний план развития общественного колхозного и совхозного продуктивного животноводства (1949–1951 гг.). – М., 1949. – С. 8–9.

⁴¹¹ Деревянкин Т. Послевоенное восстановление социалистического сельского хозяйства Украины // Экономика Советской Украины. – 1967. – №1. – С. 8.

⁴¹² Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. – С. 371–372. По Ворошиловградській області зазначені дані на початок 1945 р.

Динаміка поголів'я худоби по всіх категоріях господарств досить строката, але загальна закономірність одна: довоєнного рівня поголів'я в обох областях Донбасу досягнути не вдалося.

Катастрофічне становище сільського господарства у повоєнні роки стало основою третього українського голоду 1946–1947 рр., причинами якого були як катастрофічна посуха, так і хлібозаготівельна політика Кремля. Зима 1945–1946 рр. виявилася малосніжною і морозною. Навесні 1946 р. в Україні загинуло 350 тис. га зернових посівів, і п'яту частину посівних площ довелося пересівати. Весна і літо видалися більш посушливими, ніж в 1921 р. У Ворошиловградській області в 1946 р. вдалося зібрати не більше 2,6 цтн зернових культур з гектара (в 1945 р. – 6,1, в 1940 р. – 7,4 цтн). В Сталінській області по всіх категоріях господарств зібрали 6,6 цтн з гектара проти 10 в 1945 р. і 13 в 1940 р.⁴¹³ Колгоспники опинилися у вкрай важкій продовольчій ситуації, адже врожай картоплі і овочів на присадибних ділянках також був втрачений. Унаслідок нестачі кормів постраждали кінське поголів'я і велика рогата худоба.

Не рахуючись із ситуацією, хлібозаготівельні органи встановили для республіки непідйомний план по хлібу – 340 млн. пудів⁴¹⁴. План збільшувався по УРСР в цілому на 21 013 тис. пудів, у тому числі по Ворошиловградській області – на 100 тис. пудів, а по Сталінській – на 2 500 тис. пудів⁴¹⁵. На цей час від Сталінської області державі надійшло з урожаю 1946 р. 1 607 тис. пудів хліба, а з Ворошиловградської – 1 104 тис. пудів. Тому перша з них мусила виконати план хлібоздачі (без гарнца) в розмірі 28 386 тис. пудів, а друга – 10 954 тис. пудів⁴¹⁶.

Хліб вибивали з господарств жорсткими методами, тому що радянський уряд мав виконати зобов'язання перед залежними від нього країнами або поставити їх у залежність. Зокрема, у лютому 1946 р. Й. Сталін взяв на себе зобов'язання поставити Польщі 200 тис. тонн зерна, а в квітні зобов'язався поставити у Францію 500 тис. тонн. Радянський хліб одержали також Болгарія, Румунія, Чехословаччина. В усіх цих країнах погодні умови теж видалися аномальними, і вони гостро потребували поставок хліба з-за кордону. Президент Чехословаччини К. Готвальд згодом визнавав: “Радянський Союз урятував нас від голоду”⁴¹⁷. Однак, закордонних громадян СРСР рятував ціною життів власних.

Сумарний експорт зернових культур у 1946 р. становив 1,7 млн. тонн, тобто 10% заготовленого в країні хліба⁴¹⁸. Ці поставки були політично мотивованими.

⁴¹³ Там само.

⁴¹⁴ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. – К., Нью-Йорк, 1996. – С. 8–9.

⁴¹⁵ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. – С. 38.

⁴¹⁶ Там само. – С. 41.

⁴¹⁷ История Чехословакии. – Т.3. – М., 1960. – С. 475.

⁴¹⁸ Внешняя торговля СССР. 1918–1966 гг. Статистический справочник. – М., 1967. – С.88–89.

У Кремлі бажали зміцнювати насаджувані в Європі комуністичні режими не тільки силовими, завдяки постійній присутності “воїнів-визволителів”, але й економічними засобами.

У позбавленому продовольства українському селі починався голод. Перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов звернувся в ЦК ВКП(б) з проханням зменшити хлібозаготівельний план з урожаю 1946 р. Та підтверджена органами державної безпеки інформація про голод не справила в центрі враження. 26 листопада Й. Сталін і А. Жданов надіслали телеграму М. Хрущову і другому секретареві ЦК КП(б)У Д. Коротченку, в якій вимагали покінчити з небільшовицьким ставленням до виконання плану хлібозаготівель і покарати тих, хто приховує хліб. Та через три тижні Хрущов знову звернувся в Кремль з проханням про надання фуражної позички, адже від безкорм'я почало гинути кінське поголів'я.

Україна одержала фуражну, насінневу і продовольчу позички, бо треба було рятувати посівну кампанію 1947 р. Але Сталін вирішив зняти Хрущова на певний час з посади першого секретаря ЦК КП(б)У, залишивши за ним посаду голови уряду. На початку березня 1947 р. республіканську партійну організацію очолив, як у 1925–1928 рр., Л. Каганович. У грудні 1947 р. його відкликали в Москву і призначили на посаду заступника голови Ради міністрів СРСР (головою уряду був Й. Сталін). Хрущов знову зайняв пост першого секретаря ЦК, але головою українського уряду став Д. Коротченко.

Тим часом хлібозаготівлі тривали. Українське селянство відчайдушно боролось із хлібозаготівельниками, щоб приховати від державного обліку рештки жалюгідного врожаю і відсунути від себе примару голоду. Місцева влада чудово розуміла, що їй доведеться під час зими 1946–1947 рр., що уже насувалася, зустрітися з голодом. Не може такого бути, щоб цього не розуміли в Кремлі. Але там надавали перевагу поставкам зернових культур в охоплену неврожаєм зарубіжну Європу. Доля голодуючих українських селян Москву не турбувала.

Рада міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли 27 вересня 1946 р. постанову “Про економію у витрачанні хліба”, а 18 жовтня – постанову “Про додаткові заходи з економії і наведенню порядку у витрачанні хліба”. Реалізуючи їх, керівники УРСР прийняли на пайкове постачання хліба 9 668 тис. осіб, або на 3 634,5 тис. менше проти контингенту, який одержував пайковий хліб у вересні. Зокрема, було скорочено контингент, який постачався хлібом в сільській місцевості (на 2 892,1 тис. осіб). Непрацюючі дорослі утриманці в містах і робітничих селищах також знімалися з постачання (у кількості 742,4 тис. осіб). Видача хліба іншим утриманцям скорочувалася з 300 до 250 г. на день, а дітям – з 400 до 300 г. Продаж зернофуражу за комерційними цінами припинявся, продаж муки для комерційної торгівлі скорочувався⁴¹⁹.

⁴¹⁹ Там само. – С. 117.

Слід зауважити, що з років війни споживання населення міст регулювала карткова система. Норми споживання були спартанськими, власне, це було напівголодне існування. Наприкінці 1944 р. щоденна норма видачі хлібу для робочих складала 500–700 грамів, службовців – 300 – 450, утриманців (зокрема, дітей до 12 років) – 200–300 грамів⁴²⁰. Саме тому ще більше урізання норм споживання в 1947 р. і зняття з постачання низки категорій утриманців стало неоправданим ударом для виснаженої донбаської спільноти. Нагадаємо, що відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1947 р. “Про економію у витрачанні хліба” з пайкового продовольчого забезпечення було знято велику кількість населення, переважно дорослих утриманців – пенсіонерів, інвалідів, які не могли працювати. 28,7% непрацевдатних утриманців (213,3 тис. осіб) України мешкали саме в Донбасі (зауважимо, що за наслідками виробничого травматизму питома частка інвалідів серед населення регіону була стало високою). Скажімо, в Сталінській області число людей, що отримували хлібні картки, скоротилося на 348 тис. осіб (15,2%)⁴²¹. Голод розпочався восени 1946 р. й охопив сотні тисяч людей. Пік його прийшовся на весну – літо 1947 р. Випадки смерті від виснаження траплялися аж до 1948 р. За цей час, за підрахунками В. Задніпровського померло понад 12,5 тис. осіб. Більшість (60,3%) померлих становили чоловіки⁴²².

На відміну від Голодомору внаслідок голоду 1946 – 1947 рр. більшою мірою постраждали міські мешканці. Саме тому демографічна криза 1947 р. за своїми наслідками була помітнішою в більш урбанізованій Сталінській окрузі: природний приріст тут скоротився на 89,3% відсотки, тоді як у Ворошиловградській – на 58,8%⁴²³.

Гонка озброєнь, що розгорнулася з початком “холодної війни”, спричинила істотне прискорення воєнно-промислового комплексу в країнах Заходу. Власне, ще в останні роки Другої світової війни завдяки колосальним пільгам та інвестиціям з державного бюджету в цих країнах почали стрімко розвиватися нові галузі хімічної індустрії, приладо- і машинобудування, кольорової металургії.

Розв’язуючи проблему прискорення науково-технічного прогресу, М. Хрущов прийняв кілька принципових рішень, які визначили характер розвитку економіки на весь подальший період існування комуністичної держави. По-перше, було скорочено фонд нагромадження в національному доході, щоб забезпечити фінансовими ресурсами більш активну соціальну політику. По-друге, змістилися акценти в розвитку оборонного потенціалу. Скорочення кількісного складу армії дало змогу спрямувати більше ресурсів на ракетно-ядерну зброю

⁴²⁰ Україна: Друга половина ХХ століття: Нариси історії. – К., 1997. – С.124.

⁴²¹ Голод в Україні, 1946–1947: Документи і матеріали. — С. 230.

⁴²² Задніпровський О. Хроніка голоду 1946 – 1947 років у Донбасі. – С. 10.

⁴²³ Шипік Н.Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943–1955 рр.: Автореф... канд. іст. н. – С.12.

і пов'язану з нею космічну програму. По-третє, щоб не починати створення нових галузей “від нуля”, було вирішено закуповувати новітню техніку за кордоном. Імпорт сучасного устаткування і технологій давав шанс подолати відставання від розвинених країн у перспективних галузях економіки. Водночас виникала імпортна залежність СРСР від країн НАТО. Керівники НАТО ретельно стежили, щоб технічний рівень радянського ВПК не зростав за рахунок імпортованої техніки і технології.

Найбільш резонансною економічною реформою М. Хрущова була радикальна децентралізація управління промисловістю. Намагаючись підвищити ефективність виробництва, він вирішив відмовитися від прив'язки кожного великого підприємства до Москви, де знаходилися галузеві центри управління – міністерства. Технічна неможливість передбачити з одного центру всі нюанси виробничого процесу була очевидною. Лютневий (1957 р.) пленум ЦК КПРС визнав за потрібне ліквідувати більшість галузевих міністерств і організувати замість них територіальні ради народного господарства – раднаргоспи. Невдовзі Верховна Рада СРСР прийняла закон про ліквідацію 10 загальносоюзних і 115 союзно-республіканських міністерств. Замість них було створено 103 раднаргоспи, в Україні – 11, в тому числі Ворошиловградський (з 1958 р. – Луганський) і Сталінський (з 1961 р. – Донецький). У травні 1960 р. Президія Верховної Ради УРСР створила ще три раднаргоспи шляхом розукрупнення існуючих – Кримський, Полтавський і Черкаський.

Сутність директивного управління не змінилася з появою раднаргоспів, проте якість його не поліпшилася, а погіршилася. Планова економіка неминуче ставала більш хаотичною, коли отримувала командні імпульси не з одного, а з багатьох центрів. Тому через кілька років розпочався процес поступового відновлення структур централізованого управління в іншій формі. Цей процес спрямовував і підштовхував сам М. Хрущов, який уже став диктатором. У своїй новій якості він більше не був зацікавлений у послабленні економічної влади цілком лояльних до нього чиновників центральних відомств.

У 1960 р. у трьох найбільших республіках – Росії, Україні і Казахстані були створені центральні раднаргоспи. Українська рада народного господарства (Уккранаргосп) керувала 14 місцевими раднаргоспами. В грудні 1962 р. була створена Рада народного господарства СРСР (РНГ СРСР), яка мусила керувати раднаргоспами всіх союзних республік. Одночасно в Україні відбулося скорочення економічних районів до семи. Зокрема, економічні райони Донецької і Луганської областей були злиті в один Донецький раднаргосп.

Чергова реорганізація управління промисловістю відбулася у вересні 1963 р. Тоді була утворена Вища рада народного господарства СРСР (ВРНГ СРСР), яка була покликана керувати усіма іншими органами управління народним господарством – РНГ СРСР, Держпланом СРСР, Держбудом СРСР і комітетами, створеними замість ліквідованих міністерств. Під час укрупнення економічних адміністративних районів у 1962 р. слово “адміністративні” з їх

назви було зняте, хоч вони залишилися, поряд з областями, адміністративно-територіальними одиницями. У 1963 р. разом з утворенням ВРНГ Радянський Союз був поділений на 19 неадміністративних економічних районів. В межах УРСР були створені три таких райони – Донецько-Придніпровський, Південно-Західний і Південний. У результаті безперервних реорганізацій управління промисловістю і будівництвом стало не менш централізованим, ніж було при міністерській системі, і набагато більш забюрократизованим.

Попри всі адміністративно-бюрократичні перипетії вимоги щодо неухильного зростання промислового потенціалу регіону не зменшувалися. У 1956 р. необхідність забезпечення прискореного шахтного будівництва на Донбасі робочою силою змусила ЦК ВЛКСМ оголосити призов молоді з усіх регіонів країни. Сюди прибуло 85 тис. робітників, половину яких становила українська молодь, головним чином – із сільських районів західних областей⁴²⁴. Підсилюючи ініціативу ЦК ВЛКСМ, Рада міністрів СРСР і ЦК КПРС у 1957 р. прийняла постанову “Про громадський призов молоді на роботу у найважливіших будовах, розташованих у східних і північних районах СРСР та Донбасі”. Зокрема, у будівництві шахт у Ровеньках взяло участь близько 6 тис. молодих робітників з Києва, Херсона, Чернігова і Луганська. Вони спорудили п’ять шахт – Київські-комсомольські №1 і №2, Чернігівську-комсомольську, Херсонську-комсомольську і Луганську-комсомольську⁴²⁵.

50-ті рр. стали часом найбільш інтенсивного шахтного будівництва в Донбасі. Впродовж 1951–1955 рр. потужність шахтного фонду зросла за рахунок нового будівництва і реконструкції на 31,7 млн. тонн, а в 1956–1960 рр. – на 46,3 млн. тонн. Зокрема, до ладу діючих вступила у 1956 р. шахта Вуглегірська-Західна проектною потужністю 1 050 тис. тонн на рік, у 1958 р. – Краснолиманська потужністю 1 200 тис. тонн, у 1959 р. – шахта ім. XXVI з’їзду КПРС (ВО “Добропіллявугілля”) потужністю 1 500 тис. тонн, у 1963 р. – шахта “Україна” у Перевальську потужністю 1 800 тис. тонн⁴²⁶. Поряд з великими шахтами, на яких впроваджувалася механізація виробничих процесів, зокрема, найбільш сучасні технології видобутку вугілля, у другій половині 50-х рр. будувалися дрібні шахти за спрощеними проектами, призначені для ліквідації дефіциту палива для комунально-побутових потреб. У 1957 р. були збудовані прискореними темпами 37 дрібних, так званих “комсомольських” шахт, розрахованих на 10–15 років експлуатації⁴²⁷.

⁴²⁴ Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. – Львів, 1992. – С. 39.

⁴²⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. – К., 1968. – С. 679–680, 740.

⁴²⁶ Кузіна К.В., Лихолобова З.Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних шахтарських містах Донбасу (1950–1980-ті роки). – Донецьк, 2010. – С. 40.

⁴²⁷ Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття. – Донецьк, 2001. – С. 25.

Уведені в експлуатацію після 1950 р. шахти становили в 1965 р. 42% шахтного фонду за потужністю. Середньодобове навантаження 392 діючих в 1950 р. шахт дорівнювало 509 тоннам, тоді як навантаження 495 шахт, що перебували в експлуатації у 1965 р., зросло до 1 199 тонн⁴²⁸. І все-таки за цим показником шахти Донбасу істотно поступалися шахтам не тільки ФРН, але й Польщі та Чехословаччини.

Видобуток вугілля на шахтах Донбасу за 1950–1965 рр. зріс більше, ніж удвоє і досяг в 1965 р. 172 млн. тонн.⁴²⁹ Незважаючи на прискорені темпи вуглевидобутку в інших кам'яновугільних басейнах, Донбас залишався головним вугільним басейном країни.

І все-таки з розвитком Кузбасу та інших вугільних басейнів Донбас поступово й непомітно втрачав своє значення “Всесоюдної кочегарки”. Вкладати кошти у розвиток інших басейнів з непорівнянно кращими умовами вуглевидобутку ставало більш вигідним. З кінця 50-х рр. Держплан СРСР почав скорочувати капіталовкладення в технічну реконструкцію і нове шахтне будівництво на Донбасі. Максимальний обсяг капіталовкладень було освоєно в 1957 р. – 569,3 млн. руб. Контрольні цифри семирічного плану розвитку народного господарства передбачали виділити на потреби Донбасу в 1965 р. тільки 383 млн. руб., тобто 67,3% від обсягу 1957 р. Виділені за семирічним планом капіталовкладення тільки наполовину забезпечували здійснення необхідних геологорозвідувальних робіт⁴³⁰. Брак коштів зумовив уповільнення темпів реконструкції діючих шахт і нового шахтного будівництва. Внаслідок цього економічні показники вуглевидобутку істотно погіршилися.

Розвиток донецької металургії в добу “відлиги” перебував на піднесенні. Основний приріст продукції забезпечувався за рахунок створення нових потужностей на діючих підприємствах – “Азовсталі” та ім. Ілліча в Маріуполі, а також на заводах в Донецьку, Макіївці, Єнакієвому, Комунарську (Алчевську), Кадіївці. В металургії проводилися масштабні роботи з інтенсифікації доменного процесу застосуванням кисню. Уперше ця прогресивна технологія, яка сприяла підвищенню продуктивності доменних печей і скороченню витрат палива, була застосована у 1958 р. на Дніпропетровському металургійному заводі. У наступні роки вона була освоєна металургами обох маріупольських заводів, а також на Комунарському (Алчевському), Єнакієвському, Донецькому та інших заводах Донбасу⁴³¹.

⁴²⁸ История технического развития угольной промышленности Донбасса. – Т.2. – К., 1969. – С. 132.

⁴²⁹ Угольная промышленность СССР за 50 лет. Статистический справочник. – М., 1968. – С. 439.

⁴³⁰ Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. – С. 82, 84.

⁴³¹ Развитие металлургии в Украинской ССР. – К., 1980. – С. 341–342.

Машинобудівники Донбасу задовольняли потреби важкої промисловості переважно власного регіону. Ця галузь спеціалізувалася на виробництві гірничошахтного устаткування, агрегатів для металургійної промисловості і рухомого складу для залізниць.

Розвитку донецької електроенергетики радянський уряд надавав пріоритетне значення. У 1954 р. стала до ладу Слов'янська ДРЕС у складі п'яти агрегатів потужністю 100 тис. кВт кожний. У 1955 р. увійшли до ладу діючих два чергові агрегати Миронівської ДРЕС, після чого вона досягла проектної потужності в 400 тис. кВт. У 1958 р. були здані в експлуатацію перші енергоблоки Старобешівської та Луганської ДРЕС⁴³². На початку 60-х рр. “Донбасенерго” стала найбільшою енергосистемою України, а по СРСР в цілому зайняла друге місце після “Мосенерго”. У 1965 р. на Старобешівській ДРЕС були введені в дію ще два енергоблоки, після чого її потужність стала дорівнювати 2,3 млн кВт.

Хімічна індустрія України розвивалася по шляху реконструкції і розширення діючих підприємств. Капіталовкладення найчастіше використовувалися для будівництва нових цехів, а не для нарощування потужностей й удосконалення технологій в діючих цехах. Такий напрям капіталовкладень дозволяв здійснити якісні зміни в структурі галузі при максимальному заощадженні коштів.

Доволі суттєво відрізнялася динаміка сільськогосподарського сектору. У сільському господарстві 20-х рр. четверо українських селян годували одного міського жителя й одночасно сільськогосподарська продукція вивозилася в Росію та за кордон. Три наступні десятиліття супроводжувалися урбанізаційними процесами, і в середині 50-х рр. міське населення за чисельністю майже зрівнялося з сільським. Здавалося, що колгоспи могли б розв'язати продовольчу проблему, оскільки в село надійшла машинна техніка. Однак сільське господарство залишалося найслабшою гілкою командної економіки. У міру того, як збільшувалася кількість міських споживачів, сільськогосподарська продукція ставала все більш дефіцитною.

Перебуваючи ще на чолі КП(б)У, Хрущов виступив з сумнівною ініціативою укрупнення дрібних колгоспів, яка набула всесоюзних масштабів. На кінець 1950 р. в Україні залишилося 19 295 колгоспів (в 1940 р. – 28 374). Середній колгосп після кампанії укрупнення мав 285 дворів і 1290 га посівних площ⁴³³. Кампанія вкрай несприятливо позначилося на економіці сільського господарства і побуті селян. За винятком окремих “маяків”, для яких штучно створювалися найсприятливіші умови, сільські населені пункти поступово деградували. У колгоспів не було коштів, щоб перетворювати свої села в “агроміста” – будувати багатоквартирні будинки, споруджувати водогони, каналізацію, палаци культури і театри.

⁴³² Семешко Н.С., Бондаренко Я.И. Развитие электроэнергетики Донбасса за годы Советской власти. – Донецк, 1978. – С. 16.

⁴³³ Народне господарство УРСР в 1962 році. Статистичний щорічник. – К., 1963. – С. 316.

Процес укрупнення колгоспів на Донбасі відбувався посиленими темпами. Якщо в Сталінській області на початку 1950 р. налічувалося 1 117 колгоспів, то в 1955 р. їх залишилося тільки 480. Відповідно кількість колгоспів у Ворошиловградській області зменшилася з 1 004 до 466. Середній розмір колгоспу в регіоні після укрупнення дорівнював від 2 440 до 2 620 га. Основною організаційною ланкою в рослинництві стала рільнича бригада. До укрупнення на одну бригаду припадало 2 620 га ріллі, а потім – 1 253 га. У більшості об'єднаних колгоспів були створені дві-три великі рільничі бригади, які обслуговувалися, як правило, двома тракторними бригадами⁴³⁴.

На грудневому (1957 р.) пленумі ЦК Компартії України, який відбувався з участю першого секретаря ЦК КПРС, М. Хрущов приголомшив усіх новою ідеєю – передати техніку МТС колгоспам⁴³⁵. Ідея була втілена в життя майже блискавично. У травні 1958 р. з'явився закон, за яким замість МТС створювалися ремонтно-технічні станції (РТС), на які покладалися ремонтні та постачальницькі функції. Колгоспи повинні були купувати в них нафтопродукти, хімікати, добрива, сільськогосподарську техніку за цінами, які швидко зростали, щоб закрити дірки в державному бюджеті. Під час реорганізації МТС в РТС техніка продавалася колгоспам за завищеними цінами. У 1960 р. середній прибуток на один колгосп дорівнював у Донецькій області 415 тис. руб., а трактор С-80 коштував 32,7 тис. руб. Через відсутність грошей колгоспи частіше за все не могли викупити техніку, або купували настільки зношені машини, що користуватися ними ставало неможливим. Послуги РТС теж дорожчали рік від року⁴³⁶.

Внаслідок волонтаристських експериментів у сільськогосподарському секторі виробництво не встигало за швидкими темпами урбанізації. Уперше це чітко виявилось під час посухи 1963 р. Щоб запобігти голоду, радянський уряд змушений був закупити в Північній Америці колосальну кількість зерна вартістю в мільярд доларів. Відтоді незалежно від погодних умов, які склалися по-різному, Радянський Союз потрапив у залежність від імпорту хліба, з якої вже не зміг звільнитися.

Період у житті радянських республік між правлінням М. Хрущова і М. Горбачова публіцисти назвали “застоем”. Цей термін досить точно відбиває основну рису доби, коли одна за одною минали п'ятирічки, не залишаючи сліду в пам'яті людей. Однак саме в ці відносно спокійні часи нагромадилися передумови подій, у результаті яких радянський лад швидко зник разом з наддержавою і державною партією, залишивши суспільству у спадщину важкі для розв'язання проблеми в усіх галузях життя.

Підвищення продуктивності праці або зменшення матеріаломісткості виробництва, тобто якісні чинники економічного зростання, відігравали, як і

⁴³⁴ Макаров Н.П. Экономика и организация сельского хозяйства. – М., 1957. – С. 68.

⁴³⁵ Зеленин И.Е. Аграрная политика Н.С. Хрущова и сельское хозяйство. – М., 2001. – С. 115.

⁴³⁶ Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. – С. 141.

раніше, другорядну роль у радянській економіці. Промисловість розвивалася переважно за рахунок залучення додаткових кількостей сировини та робочої сили, створення нових потужностей. Інтенсивним шляхам розвитку перешкоджала несприйнятливність виробництва до модернізації. Новітню техніку доводилося “впроваджувати” (по-російськи: “внедрять”): це слово вказувало на необхідність застосування силових засобів. Відсутність конкуренції призводила до стагнації виробництва. Оскільки можливості додаткового залучення у виробництво сировини та робочої сили поступово вичерпувалися, темпи промислового зростання скорочувалися. Однак, найбільш небезпечним у цій ситуації було те, що промислова стагнація сполучалася із неухильним демографічним зростанням, яке ще зберігало повоєнну інерцію.

За 30 років кількість міських поселень зросла з 314 до 330, у тому числі міст – з 61 до 87. Кількість селищ міського типу скоротилася з 253 до 243⁴³⁷. За кількістю населення міста Донбасу розподілялися таким чином.⁴³⁸

Градації чисельності	Кількість міст		Населення міст	
	всього міст	у % до підсумку	тис. осіб	у % до підсумку
Від 5 до 20 тис. осіб	32	36,8	536	8,0
Від 20 до 50 тис. осіб	25	28,8	714	10,6
Від 50 до 100 тис. осіб	16	18,4	1114	16,6
Від 100 до 500 тис. осіб	12	13,8	2732	40,6
Понад 500 тис. осіб	2	2,2	1628	24,2
Всього	87	100,0	6724	100,0

Переважна більшість міст (84%) мала менше 100 тис. населення в кожному. Дві третини міського населення регіону зосереджувалося в менш ніж півтора десятках міст (Донецьк, Маріуполь, Макіївка, Горлівка, Луганськ, Кадіївка, Лисичанськ, Краматорськ, Слов’янськ, Алчевськ, Єнакієве, Констянтинівка, Красний Луч).

Переважну більшість міського населення становив робітничий клас. Темпи його зростання були істотно меншими, ніж у попередні періоди внаслідок того, що масштаби нового промислового будівництва в регіоні істотно скоротилися. Крім того, скоротилося поповнення робітничого класу за рахунок молоді внаслідок зменшення природного приросту населення. В структурі робітничого класу істотно зменшилася частка шахтарів, що було пов’язане не стільки із зростанням продуктивності праці, скільки із закриттям нерентабельних шахт. Чисельність металургів залишалася більш-менш незмінною, а питома вага працівників машинобудування і металообробки зростала. Основною формою поповнення кадрів робітничого класу був самостійний набір робочої сили підприємствами.

⁴³⁷ Там само. – С. 308.

⁴³⁸ Івченко А. Міста України. Довідник. – К., 1999. – С. 42–48.

Починаючи з 70-х рр. для Держплану СРСР стали пріоритетними в добуванні палива східні регіони країни. Національна політика не відігравала ролі у визначенні цього пріоритету. Донбас не міг зрівнятися з Кузбасом, де величезні поклади високоякісного кам'яного вугілля іноді можна було добувати навіть відкритим способом. Родовища нафти й газу в Україні поступово вичерпувалися, а геологорозвідувальні роботи згортали, бо треба було розробляти нововідкриті родовища енергоносіїв у Західному Сибіру – одні з найбільших у світі. Лише електроенергетика, передусім атомна, розвивалася в Україні стрімкими темпами. Нові потужності споруджувалися з розрахунком на задоволення потреб сусідніх країн Ради економічної взаємодопомоги. Радянський Союз став залежати від них в імпорті продукції сільського господарства, а тому повинен був розвивати експорт енергоносіїв, нафти і газу. Передавати електроенергію на відстані було зручніше за все з території України.

У провідних країнах світу фонд заробітної плати поглинав дві третини національного доходу, тоді як в СРСР – тільки третину. Проте навіть за рахунок жорсткого обмеження життєвого рівня населення мілітаризація економіки в таких захмарних масштабах неминує мала призвести до економічного краху. Радянському Союзу продовжила життя на 20 років енергетична криза, яка спалахнула у світі в 70-х рр. Керівникам КПРС тоді вдалося максимальною мірою залатати дірки у витратній частині державного бюджету, використовуючи кризові явища у світовій економіці. За 1971–1980 рр. видобуток нафти у Західному Сибіру зріс з 31 до 312 млн тонн, а видобуток газу – з 9,5 млрд до 156 млрд кубометрів. Через побудовані нафто- і газопроводи до кордонів з європейськими країнами енергоносії пішли на експорт, що забезпечила Радянському Союзу мільярди “нафтодоларів”.

Питома вага вугілля у загальносоюзному нафтовому балансі знижувалася не за рахунок скорочення вуглевидобутку, а внаслідок випереджаючих темпів видобутку нафти і газу. Радянська економіка все ще знаходилася в індустріальному суспільстві вугілля і сталі, тоді як економіка провідних країн світу перейшла в постіндустріальну добу, внаслідок чого й виник посилений світовий попит на нафту і газ. Виходило так, що розвитком вуглевидобутку СРСР задовольняв внутрішній попит на паливо, а розвитком нафто- і газовидобутку – переважно світовий попит.

У вугільній промисловості Донбасу ця закономірність виявлялася особливо виразно. Вугілля тут видобувалося, перш за все, для задоволення попиту місцевої металургійної промисловості і електроенергетики. Ці галузі потребували його у зростаючих кількостях, хоч умови видобутку на Донбасі погіршувалися з кожним роком. Донбас втрачав значення “Всесоюдної кочегарки”. Його питома вага в загальносоюзному вуглевидобутку постійно скорочувалася⁴³⁹.

⁴³⁷ Там само. – С. 308.

⁴³⁸ Івченко А. Міста України. Довідник. – К., 1999. – С. 42–48.

⁴³⁹ Угольная промышленность СССР. Обобщение и систематизация производственно-технической отчетности по предприятиям и объединениям за . – Т.1, М., 1987. – С.46–57.

З кожною новою п'ятирічкою собівартість донецького вугілля зростала. Щоб видобути паливо, доводилося вводити в експлуатацію крутоспадні тонкі шари. Недостатня технічна оснащеність позначалася не лише на продуктивності, але й на умовах праці шахтарів, створювала загрозу їх життю. Коли запаси вугілля на верхніх горизонтах вичерпувалися, шахтарям доводилося спускатися за високоякісним вугіллям до нижчих горизонтів, розташованих на кілометрових глибинах. Тут безпечні умови праці не завжди вдавалося створити навіть за допомогою високої технічної оснащеності вуглевидобутку.

Виробничі потужності українських шахт в 1966–1979 рр. зростали. За цей час було виведено з експлуатації шахти загальною потужністю 58,8 млн. тонн вугілля, але введено нові шахти або збільшено потужність існуючих на 98,3 млн. тонн. У 1975 р. в системі Мінвуглепрому УРСР працювало три шахтобудівні комбінати з 14 трестами, в яких було задіяно 58,6 тис. працівників⁴⁴⁰. Однак в 1981–1985 рр. капіталовкладення на шахтобудування були різко скорочені, а в 1985 р. будівництво шахт зовсім припинилося, і кадри шахтобудівників розпорошилися. В першій половині 80-х рр. було введено потужностей на 20 млн. тонн, а вибуло – на 32,2 млн.⁴⁴¹

Понад 90% донецьких шахт були небезпечні за метаном. У 80-х рр. метановідділення сягало 4 млрд. кубометрів на рік. Основним засобом боротьби з виділенням метану, пилу і тепла була вентиляція. Але парк вентиляторів головного провітрювання застарів на 60% шахт⁴⁴².

На початок 1990-х рр. в 38 шахтах Донбасу глибина розробки перевищувала кілометр, а 61% всіх шахт добували вугілля з глибини більше. Без охолодження повітря температура на цих глибинах підвищувалася до 40 °С. На більш глибоких шахтах (ім. А. Скочинського, ім. В. Бажанова, ім. А. Засядька та ін.) температура сягала 38–40 °С навіть за умови користування потужними установками кондиціонування повітря⁴⁴³.

Закономірним наслідком зношеності шахтного обладнання і використання застарілої, ненадійної техніки була аварійність. У 1965 р. на шахтах Донецької області загинув 361 шахтар, в 1970 р. – 296, в 1989 р. – 157⁴⁴⁴. Видобуток одного мільйона тонн вугілля коштував двох людських життів. На деяких горлівських шахтах ціна вугілля була десятикратно більшою⁴⁴⁵.

⁴⁴⁰ Колесов О. Проблеми розвитку вугільної промисловості // Віче. – №15. – Серпень 2008 р.

⁴⁴¹ Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття. – Донецьк, 2001. – С. 121.

⁴⁴² Там само. – С. 195.

⁴⁴³ Там само. – С. 194.

⁴⁴⁴ Амоша А.И., Мартянова Е.В. Анализ экономического ущерба от аварий на шахтах Донецкой области. – Донецк, 1995. – С. 19.

⁴⁴⁵ Бурносков В.Ф. Соціально-економічне становище та політичне життя в Донбасі (1989–1994 рр.). – Донецьк, 1995. – С. 31.

Металургійна промисловість – найбільш капіталомістка, і тому двократне зниження частки України в капіталовкладеннях у 1970-х рр. вкрай негативно позначилося на цій галузі. Масштабного капітального будівництва в металургії Донбасу не спостерігалось, але оновлення виробництва відбувалося безупинно.⁴⁴⁶ Тим не менш, основні фонди металургійних підприємств старіли. У 1965 р. середній вік коксових батарей становив 12,7 роки, а в 1985 р. – 21,3 роки. Питома вага коксових батарей, які працювали більше 25 років (за норми амортизації – не більше 15 років) на початок 1986 р. дорівнювала 34,2%. Тоді майже 67% доменних печей в експлуатації відпрацювали свій ресурс, мартенівських печей – 91%, прокатних станів – 79%.

Електроенергетика України користувалася, як уже зазначалося, більшою увагою з боку радянського уряду. З другої половини 60-х рр. в Донбасі було взято курс на реконструкцію наявних електростанцій, а не на будівництво нових. Власне, цей курс назвати реконструкцією можна було лише умовно: надпотужні енергоблоки споруджувалися на існуючих ДРЕС. Зокрема, на Старобешівській ДРЕС у 1965 р. були введені в експлуатацію два блоки по 200 тис. кВт, внаслідок чого загальна потужність електростанцій зросла до 2,3 млн кВт. Такої ж потужності після реконструкції досягла Луганська ДРЕС у 1969 р. На Слов'янській ДРЕС у 1967 р. було змонтовано перший в СРСР енергоблок потужністю 800 тис. кВт, а в 1971 р. – такий же, після чого загальна потужність електростанцій досягла 2,1 млн кВт. У 1973 р. стала до ладу Вуглегірська ДРЕС у складі чотирьох енергоблоків потужністю по 300 тис. кВт кожний. Через чотири роки її потужність досягла 3,6 млн кВт, коли стали до ладу три енергоблоки по 800 тис. кВт. У 1977 р. було введено в дію лінію електропередач Донбас-Західна Україна, що забезпечило можливість експорту електроенергії в країни РЕВ.

У 80-х рр. темпи енергобудівництва в Донбасі різко скоротилися, тому що наявні капіталовкладення стали використовуватися на спорудженні АЕС у Правобережній Україні і гідроелектростанцій у східних регіонах СРСР. Одразу виникла проблема виведення з експлуатації багатьох агрегатів на діючих ДРЕС і навіть закриття деяких електростанцій (зокрема, Зуївської-1 і Штерівської) внаслідок їх цілковитого фізичного зносу⁴⁴⁷.

Хімічна промисловість Донбасу за останні 15 років існування СРСР не досягла особливих успіхів. “Велика хімія” нерідко створювалася шляхом закупівлі підприємств “під ключ” у західних партнерів. Коли ж іноземні інженери налагоджували технологічний процес і здавали діюче виробництво місцевим фахівцям, вони не могли в силу різних причин ефективно використовувати закуплену техніку: або не вистачало знань, або вітчизняні напівпродукти були не тієї якості, або справі заважали організаційні огріхи. Копіювання чужої

⁴⁴⁶ Донецкая область за 70 лет. Статистический сборник. – Донецк, 1987. – С. 22.

⁴⁴⁷ Подкорытов Н. Как мы не построили Новоазовскую АЭС // Наш край. – 1999. – № 13. – С. 3–5.

технології не завжди давало позитивний результат. Часом не вдавалося створити умови для виникнення хімічної реакції, яка лежала в основі технологічного процесу. Наприклад, на Рубіжанському хімкомбінаті виробництво кубових фарбників треба було освоїти за 18 місяців. Однак працівники комбінату через чотири роки спромоглися опанувати випуск продукції менш ніж на третину від проектної потужності⁴⁴⁸.

Істотно відставало від рівня провідних країн світу за кількісними і якісними параметрами машинобудування. Тому з проголошенням курсу на “перебудову” капіталовкладення в цю галузь були істотно збільшені. Зокрема, в розвиток машинобудівних підприємств Донбасу було спрямовано в 1985 р. 119,6 млн руб., а в 1989 р. – 143,4 млн, тобто на чверть більше⁴⁴⁹.

Ситуація в сільському господарстві погіршувалася швидше, ніж у промисловості. Щоправда, нові керівники країни після усунення від влади М. Хрущова звернули першочергову увагу саме на сільське господарство. У листопаді 1964 р. були скасовані укази 1958–1963 рр.: про заборону утримувати худобу громадянам, які проживали в містах та робітничих селищах; про обмеження норм утримання худоби в особистій власності сільських жителів, які не були членами колгоспу; про підвищення оподаткування власників худоби, які не займалися “суспільно корисною працею”; про підвищені податки з громадян, які утримували худобу “з метою особистого збагачення”.

Скасування цих указів свідчило про те, що вище партійне керівництво починало заплющувати очі на вимоги комуністичної доктрини і більш прагматично ставитися до присадибного господарства, яке задовольняло потреби міських жителів у продукції тваринництва, а селянам давало можливість підробітку. Лише у хворобливій уяві наскрізь заідеологізованого М. Хрущова могли виникнути побоювання щодо “особистого збагачення” селян, які одержували копійки за працю в колгоспах або радгоспах.

Земельні органи повернули населенню України більшу частину відібраної в роки правління М. Хрущова присадибної землі. Незважаючи на відсутність техніки, на присадибних ділянках населення вирощувало і постачало на ринки чверть загальної кількості овочевої продукції, що споживалася в Україні, третину всього обсягу виробництва м’яса, сала, молока і фруктів, більш ніж половину картоплі⁴⁵⁰.

В Донецькій області, як і в цілому по Україні, в XI п’ятиріччі капіталовкладення зросли порівняно з VIII у два рази. Це знаходило відображення у зростаючому споживанні сільським господарством електроенергії, мінеральних

⁴⁴⁸ Экономика отраслей народного хозяйства Донбасса. – М., 1974. – С. 156.

⁴⁴⁹ Экономические доклады и записи по отдельным отраслям народного хозяйства Донецкой области. Статистический сборник. – Часть 1. – Донецк, 1990. – С. 47.

⁴⁵⁰ Кульчицкий С.В. Україна в період наростання системної кризи радянського ладу (друга половина 60-х – перша половина 80-х років // Новітня історія України. 1900–2000. – С. 483.

добрив, гербіцидів, використанні техніки. Серйозною увагою користувалося тваринництво, оскільки потреби в м'ясо-молочній продукції зростали. Щоправда, збільшення поголів'я худоби в селах за чверть століття не було аж таким переконливим: ця галузь була трудомісткою, а село рік за роком втрачало працівників, і не тільки внаслідок урбанізації, але й через постійне зниження народжуваності.⁴⁵¹

Продовольче становище України було істотно кращим, ніж становище багатьох російських регіонів з малорозвинутим сільським господарством. Однак присадибні господарства не могли задовольнити всіх потреб міських споживачів, а продукція колгоспно-радгоспного виробництва розподілялася централізовано і в основній своїй частині – за межі України. П. Шелест у жовтні 1968 р. занотував у щоденнику: “У Донбасі великі труднощі із забезпеченням харчування, особливо м'ясом, державних фондів явно не вистачає. А на ринку кілограм м'яса 2,5–3 карбованці. Серед шахтарів, гірників, металургів, машинобудівників, хіміків, будівельників просто йде відкрите ремствування. А що я можу зробити при нашій “зацентралізованій” системі, де все давно розписано, все розподілено, навіть те, що не вироблено. Ми ж не маємо права навіть витратити на потреби республіки те, що виробили понад план. Із республіки відправляється величезна кількість продуктів тваринництва – навіть за кордон, а свій власний робітничий клас, “господа” країни, тримаємо на мінімального пайку”⁴⁵². Становище аніскільки не змінилося наприкінці 80-х рр.⁴⁵³.

Ціна відродження Донбасу

Повоєнне відновлення Донбасу далось великою ціною і було доволі суперечливим. Варто погодитися з думкою А. Михненка, що “з одного боку, він [процес відбудови – *Авт.*] спирався на значне соціально-психологічне піднесення та трудовий ентузіазм народу, який відчував себе переможцем, з іншого – здійснювався адміністративно-командними методами та мав забезпечити, насамперед, власні потреби тоталітарного режиму”⁴⁵⁴.

⁴⁵¹ Там само. – С. 371.

⁴⁵² Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду”. Спогади, щоденники, документи, матеріали. – С. 293.

⁴⁵³ Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. – С. 280.

⁴⁵⁴ Михненко А.М. Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: Автореф... дис. д.і.н. – Дніпропетровськ, 2002. – С.28. Докладніше про повоєнні роки в Донбасі див.: Михненко А.М. Новейшая история Донецкого бассейна. – Донецк: ИКФ “Сталкер”, 1998. – 296 с.; його ж. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). – Донецьк: Вид-во “Юго-Восток”, 2000. – 153 с.; його ж. Історія Донбасу (1861–1945 рр.). – Донецьк: Вид-во “Юго-Восток”, 1999. – 464 с.

В контексті завдань, поставлених радянським урядом щодо відбудови промисловості Донбасу⁴⁵⁵, якісно нового звучання набула проблема забезпечення Донбасу робочими руками. На час відходу нацистських військ населення регіону складало 46,4% від довоєнного. На 1 січня 1944 р. населення Сталінської та Ворошиловградської областей дорівнювало 1 699 й 1 261 тис. відповідно⁴⁵⁶. Найбільшими були втрати міських населених пунктів: на 1 січня 1944 р. сільськість городян сягала 47,3% від показників перепису 1939 р., сільських мешканців – 81,8%. Втім, навіть в умовах повоєнного занепаду регіон залишався підкреслено урбанізованим: в абсолютних числах сільські мешканці склали 556,8 тис. осіб проти 1 144,6 тис. городян⁴⁵⁷. Попри те, що міське населення майже вдвічі перевищувало сільське, воно не спроможне було забезпечити робочими руками всі стратегічні промислові підприємства. Тим часом з їх пришвидшеним відродженням влада пов'язувала перспективи переможного завершення Другої світової війни. Після перемоги над нацизмом актуалізувалася мета набуття пріоритету в промислово-технічному змаганні радянської та західної систем.

Саме це питання задавало тон внутрішній політиці радянської влади, демографічній зокрема. Маючи в своїх руках практично необмежену владу, яка була колосальним мобілізаційним ресурсом, господар Кремля зробив ставку на організовані міграції. Вони стали основним джерелом поповнення робочої сили для відбудови промислового комплексу Донбасу, створення стабільного робочого класу, і врешті перетворилися на важливий чинник залюднення регіону⁴⁵⁸, зазначає Н. Шипік. Додамо лишень, що це відіграло фатальну роль в історії Донбасу, спричинивши викривлення, деформацію процесів природного відтворення соціуму в усіх його складових: соціально-економічній, суспільно-політичній та етнокультурній.

Особливістю тогочасної статистики механічного руху населення було те, що реєструвалися лише мігранти до міських поселень і повністю паспортизованих районів. Отож, відомості радянської статистики не можна визнати за вичерпні, проте вони дають опукле уявлення про основні напрямки тогочасних демографічних процесів. Згідно зі статистичними даними з 1943 до 1955 р. чисельність мешканців Донбасу зросла до 5 939 тис. осіб (+3 456 тис.). Найбільш потужно людність зростала в повоєнне десятиріччя: населення

⁴⁵⁵ У переддень війни промисловість Донбасу виробляла 57% вугілля, 50% коксу, 34% чавуну, 23% сталі, 80% соди від загального обсягу їх виробництва в СРСР (Див.: Задніпровський О. Назв. праця. – С.11.).

⁴⁵⁶ Для порівняння: Станом на січень 1939 р. у Сталінській області мешкали 3 099 810 осіб, у Ворошиловградській – 1 837 тис. – Див.: Задніпровський О. Назв. праця. – С.11.

⁴⁵⁷ Шипік Н.Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943 – 1955 рр.: Автореф... канд. іст. н. – Донецьк, 2005. – С.11.

⁴⁵⁸ Там само. – С.13.

Сталінської області за рахунок міграцій зросло на 1,1 млн. осіб, Ворошиловградської – на 0,7 млн. осіб, що складало 2/3 загального демографічного приросту Донбасу. Відбулося це передовсім за рахунок зовнішньої міграції в міста⁴⁵⁹, село натомість так і не відновило свою довоєнну людність. За підрахунками Н. Шипік темпи щорічного приросту населення в регіоні впродовж 1944 – 1946 рр. сягали від 10 до 25%, надалі вони стабілізувалися на 5% відмітці⁴⁶⁰.

Вирішальним механізмом державної демографічної політики, задіяним відразу після визволення краю від окупації, була трудова мобілізація. Вже 26 жовтня 1943 р. було прийнято постанову ДКО “Про першочергові заходи з відбудови вугільної промисловості Донбасу”, що зобов’язувала РНК УРСР, ЦК КП(б)У та інші установи мобілізувати для робіт з відбудови шахт 125 тис. осіб з-поміж працездатного сільського населення. Протягом жовтня – листопада 1943 р. на визволених територіях України вже мало бути мобілізовано 50 тис. призовників старшого віку для відбудови донбаських шахт. Після вичерпання місцевого ресурсу з початку 1944 р. джерелом виконання мобілізаційних рознарядок стали інші регіони. Документи засвідчують їх широку географію, проте основним постачальником трудових ресурсів стали українські області. Поруч з трудовими мобілізаціями, використовували й такі способи, як відрядження колгоспників на відбудову за договорами між колгоспами та підприємствами; договорами шефства українських областей над вугільними шахтами. Втім на тлі трудових мобілізацій їх обсяги виглядали набагато скромніше. За умовами і формою реалізації вони більше нагадували трудову повинність. У звітах таку робочу силу дуже часто додавали до трудмобілізованих⁴⁶¹.

Мобілізації проходили вкрай важко, що підтверджується відомостями про хронічне недовиконання плану. Чимало людей шукали засобів ухилення, оскільки умови праці та життя трудмобілізованих були вкрай важкими: нерідко вони по кілька днів не підіймалися на поверхню, розмінуючи та відкачуючи воду з затоплених шахт. Відвертим неприйняттям мобілізацій супроводжувалася реакція населення Західної України. При загрозі зриву виконання державних завдань відповідальні особи нерідко організували облави, підключаючи органи НКВС. Дієвим інструментом виконання рознарядок стала тотальна брехня, що їх супроводжувала. Намагаючись обманом залучити в Донбас якомога більше людей, влада доклала багато зусиль аби створити розгалужену мережу сексотів та дезінформаторів, що працювали на поставлену мету. Особливо настійливо влада намагалася заманити в такий спосіб на відбудову донбаської промисловості найширше коло колишніх радянських громадян, розкиданих

⁴⁵⁹ Сумарний природний приріст населення регіону в 1946 – 1955 рр. склав усього 800 тис. осіб.

⁴⁶⁰ Шипік Н.Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943 – 1955 рр.: Автореф... канд. іст. н. – С.8.

⁴⁶¹ Там само. – С.10.

часами воєнного лихоліття по країнах Європи. Написанням і відправкою листів репатрійованих до родичів і знайомих із закликами їхати на Донбас опікувалася спеціальна структура. Лише зі Сталінської області впродовж 1949 – першого кварталу 1950 р. централізовано було зібрано і відправлено близько 1 250 листів, що розлетілися країнами Західної Європи.

Одночасно з трудовими мобілізаціями та оргнабором здійснювали також мобілізацію молоді до шкіл ФЗН і РУ⁴⁶².

Однією з найменш соціально захищених груп людності повоєнного Донбасу були репатріанти. Наприкінці 1944 р. при виконкомах обласних рад були утворені відділи у справах репатріації. Шість збирально-пересильних пунктів (у Львові, Києві, Володимирі-Волинському, Раві-Руській, Самборі та Коломиї) переадресовували репатріантів у 40 приймально-розподільчих пунктів республіки. До їх числа відносилися і 2 пункти у Ворошиловградській та 3 у Сталінській області (в Ясинуватій, Красному Лимані та Волновасі)⁴⁶³. Склад репатрійованих був доволі строкатим: колишні військовополонені, остарбайтери та реемігранти.

Репатріанти проходили через два фільтраційні бар'єри (перший раз – за кордоном, вдруге – одразу після його перетину). За наслідками перевірки вони розподілялися на групи: частина відправлялася в місця попереднього мешкання, частина спрямовувалася до робітничих батальйонів НКО, решта передавалася до спецконтингенту в розпорядження НКВС. Під час поглибленої (третьої) перевірки „підозрілі елементи” утримувалися в перевірочно-фільтраційних таборах (ПФТ). Таких у Донбасі було два – у містах Сталіне та Ворошиловград. У Ворошиловградському ПФТ протягом січня – вересня 1945 р. під наглядом НКВС перебувало 38 тис. осіб. Термін перебування репатріантів у фільтраційних таборах Донбасу коливався від 6 до 12 місяців. Позитивна характеристика з ПФТ фактично лишалася єдиною можливістю “відбілити” замаране полоном чи колабораціонізмом ім'я, отож спецконтингент виявляв чудеса трудової доблесті на відбудові шахт, де використовувався на найскладніших та найнебезпечніших ділянках. Той, хто пройшов перевірку і був переведений у постійні кадри вугільної промисловості, надовго, а дехто і назавжди, залишався в регіоні. Значно сумнішою була доля тих, хто її не проходив – вони, як правило, відправлялися на спецпоселення у східні регіони СРСР. Причому робота в Донбасі з відбудови шахт при визначенні терміну покарання не враховувалася. Отож, на Донбасі всупереч широко розповсюдженій нині думці залишалися найміцніші, найвитриваліші та найбільш працьовиті з них. На початок 1948 р. в Сталінській області на реєстрації перебувало 87,8 тис., а у Ворошиловградській – понад 55 тис. репатріантів. Починаючи з 1949 р. приток репатріантів поволі зійшов нанівець.

⁴⁶² Шипік Н.Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943 – 1955 рр.: Автореф... канд. іст. н. – С.9.

⁴⁶³ ДАДО, ф.Р.2794, оп.1, спр.916, арк.22.

У складі робітничих батальйонів на Донбас було мобілізовано чи не найбільшу в Україні кількість репатріантів. Робітничі батальйони формували зі звільнених радянських військовополонених, які не служили у ворожих формуваннях, та цивільних репатріантів недемобізаційного віку. За неповними відомостями Н. Шипік, тільки до Ворошиловградської області у складі робітничих батальйонів протягом жовтня 1945 р. – січня 1946 р. прибуло 60,5 тис. осіб⁴⁶⁴. Умови життя і праці трудармійців були сприятливішими за життя мешканців фільтраційних таборів, однак все ж занадто важкими. Військова організація праці, відірваність від родин, абсолютна невизначеність майбутнього – такими були основні прикмети їх життя. Умови їхньої соціалізації були жахливими – гіршими за умови утримання німецьких військовополонених⁴⁶⁵. Лише в 1956 р. було прийнято рішення про ліквідацію різного роду обмежень щодо колишніх військовополонених.

Наступною групою осіб, що в примусовому порядку залучалися до відбудови донбаських шахт, була чисельна когорта оstarбайтерів, забораних свого часу нацистами до Німеччини і повернутих у СРСР по завершенні війни. Для оstarбайтерів, згідно з постановою РНК УРСР № 1002 від 30 червня 1945 р., в Донбасі було створено сім приймально-розподільчих пунктів. У складі виконкомів облрад було організовано тимчасову структуру – відділки у справах репатріації. Левова частка оstarбайтерів прибула з серпня 1945 р. по січень 1946 р. Попри те, що Донбас був лідером за кількістю ударників серед цієї категорії репатріантів, вони залишалися своєрідними паріями режиму: їм не присуджували державних нагород, не обирали до органів влади, не просували по профспілковій лінії. Анкетні відомості перетворилися на гальмо їх соціалізації, радянська влада так і не простила їм юнацький досвід підневільного “вояжу за кордон”.

Аби оцінити внесок осіб, які в примусовому порядку залучалися на відновлення промисловості Донбасу впродовж війни та відразу після її завершення, слід зважити, що упродовж 1944–1947 рр. в регіоні діяло 13 таборів (37,8% від усієї чисельності аналогічних установ в Україні), в яких утримувалися від 33 288 до 110 749 осіб. Питома вага полонених серед робітництва Дон-

⁴⁶⁴ Шипік Н.Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943–1955 рр.: Автореф. ... канд. іст. н. – С.7.

⁴⁶⁵ Про їх умови життя своєю чергою свідчили великі кладовища військовополонених, які влада в 1970-і рр. зрівняла бульдозерами і побудувала на їх місці житлові будинки. Не лише умови утримання німців, а й ставлення до них власне працівників шахт було жахливим. М. Колгушев описав два випадки вбивства військовополоненого шахтарями, свідком яких він був особисто ще підлітком. За його спостереженнями трупи німців чи не щодня підіймали з шахти. – Див.: Колгушев М.М. Годы жизни при “коммунизме”: автобиографическая повесть мало кому известного человека, рассказы. – К.: Интертехнология, 2009. – С.56–57.

басу в цей час становила близько 43%; частка ж репатрійованих, що були задіяні на відновленні шахт сягала 25–40% їхніх робітників⁴⁶⁶. В середині 1945 р. на шахтах Донецької області працювало понад 9 тис. інтернованих⁴⁶⁷. Варто також наголосити, що саме їх підневільний стан був вирішальним інструментом утримання на теренах Донбасу. Ті категорії репатріантів, що не мали жорстких обмежувальних приписів, як правило не затримувалися в перенаселених донбасівських містах.

До таких відносилися близько 4,3 тис. українських родин з районів, що відійшли згідно з тогочасними міждержавними угодами до Польщі, які були переселені в Донбас між квітнем і вереснем 1945 р.⁴⁶⁸. Нечисленну частку нових мешканців складали реемігранти з Франції та Болгарії. На середину 1947 р. у Ворошиловградській області залишилося 37% від французьких реемігрантів. Станом на 1950 р. у Сталінській області на обліку перебувало 22% реемігрантів з Франції. Що стосується старовірів з Болгарії, то за першої ліпшої нагоди вони переселилися до одновірців на Кубань.

Попри всі адміністративні перепони відтік робочої сили з регіону залишався незмінно великим і загрожував катастрофічними наслідками для промисловості. Найбільш сталою складовою населення Донбасу було його старожитнє населення. Однак його катастрофічно не вистачало.

Не припинялися й спроби “розбавити” місцеве сільське населення новоприбулими з інших регіонів. Влітку 1951 р. в контексті депортації українського населення з земель Західної України, що відійшли до Польщі, до Сталінської області було переселено 1 962 родини, які розселили по 50–100 родин у донбаських селах. Загалом упродовж 1949–1952 рр. до колгоспів і радгоспів Ворошиловградської області прибуло 1 013 сімей, Сталінської – 7 743 сім’ї. Рівень повернення цих мігрантів, слід відзначити, був суттєво нижчий за пересічні показники: якщо частка “поворотівців” з Південної України сягала 14,9%, то з Ворошиловградської області – 4%, а зі Сталінської – 10,3%⁴⁶⁹.

І все ж основне завдання влади полягало в швидкому залюдненні донбаських міст і селищ міського типу, а не сільських місцевостей. Навпаки, чимдалі більше саме село виступало універсальним донором робочих рук для промислового осердя Східної України. Влада, власне, не мала іншого виходу – ефективність примусового труду репатрійованих, військовополонених та оstarбайтерів стабільно згасала.

⁴⁶⁶ Баглікова М. С. Німецькі військовополонені в Донбасі (1943–1953 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – С. 14–15.; Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки) / Монографія. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ, 2012. – С.132–133.

⁴⁶⁷ ДАДО, ф.Р.2794, оп.1, спр.170, арк.34.

⁴⁶⁸ Там само. – С.131.

⁴⁶⁹ Донбас в етнополітичному вимірі. – К., 2014. – С.81.

Левову частку новоселів Донбасу у повоєнні часи склали вихідці з російських та українських сіл, що добровільно приїхали в регіон. Жах безвиході повоєнного села, а не розповіді вербувальників про Донбас – “Землю обітовану”, рухали замордованим селянством. В такий спосіб наприкінці 1940 – початку 1950-х рр. тут опинилися тисячі селян і селянок не лише з Росії, а й з Татарстану та Білорусії.

1948 р. 72% усіх прибулих до Ворошиловградської області становили мешканці України, 17,6% – Російської Федерації, 2,3% – Молдавії, 2,5% – БРСР. У 1949 р. до Ворошиловградської області прибуло 181 067 осіб, до Сталінської – 306 701 особа. При цьому 58,3% прибули до Ворошиловградської області з УРСР, 32% – з Російської Федерації, 2,9% – з Молдавії, 2,6% – з БРСР; до Сталінської – 65,7% з УРСР, 33,2% – з Російської Федерації, 1,1% – з Білорусії. Переважну більшість прибулих становили юнаки та дівчата, мобілізовані до ФЗН і ремісничих училищ, та за оргнаборами⁴⁷⁰.

Внаслідок масової демобілізації в Сталінську область до 1 січня 1948 р. прибуло понад 154 тис. осіб, у Ворошиловградську до 1 листопада 1947 р. – понад 108 тис. осіб. З загальної чисельності демобілізованих 89% склали воїни рядового складу, 11% – офіцери. Кожен п'ятий демобілізований був комуністом або кандидатом у члени ВКП(б). Це був потужний загін, на який поклалися завдання повоєнного відродження промислової величі Донбасу. Саме тому значна їх частина стала не тільки секретарями первинних партійних осередків, а й очолила виробничі ділянки та підприємства.

У 50-ті роки поповнення закладів системи трудових резервів стало переважно добровільним, хоча законодавчо такий порядок було закріплено лише в 1956 р. Це привело до скасування в 1951 р. кримінальної відповідальності за самовільне залишення визначеного робочого місця. У 1951 р. судову відповідальність за прогул (крім випадків тривалого прогулу) було замінено заходами дисциплінарного стягнення та суспільного осуду. Того ж року було упорядковано умови оргнабору, що позбавило його мобілізаційного характеру. На умови розміщення та облаштування робочої сили це, слід зазначити, аж ніяк не вплинуло.

Статистика свідчила, здавалося б, про стале зростання населення регіону, однак підприємства і далі потерпали від кадрового голоду. Ця “хитра” головоломка насправді вирішувалася дуже просто: відтік робочої сили був не меншим за приток. Переважна більшість керівників підприємств Донбасу вже цілком усвідомила – обманом робсилу заманити можна, а от утримати – ні. Власне, закріпити робочі руки можна було, лише покращуючи рівень життя. Та про таке в ті роки не йшлося. Найбільш сталою складовою населення Донбасу все ж було його корінне населення. Однак його, повторимося, катастрофічно не вистачало. Про умови життя населення свідчив хоча б той факт, що в першій половині 50-х рр.

⁴⁷⁰ ЦДАВО України, ф. Р-582, оп. 11, спр. 48, арк. 9, 156, 213.

XX ст. рівень народжуваності в Донбасі скоротився на 24,3⁴⁷¹. Фактично йшлося про те, що власним демографічним ресурсом регіон неспроможний був забезпечити виконання все зростаючих завдань по розвитку промисловості групи “А”.

1953 р. став етапним в історії повоєнної колонізації Донбасу. Демонтаж страшного монстра – системи нищення людей, що впродовж десятиліть наводив жах не лише на пересічних мешканців, а й на партійно-радянську номенклатуру, став не лише великою політичною подією, а й суттєво вплинув на перебіг демографічних процесів. 27 березня 1953 р. на шпальтах газет “Правда” та “Известия” побачив світ указ Президії Верховної Ради СРСР про часткову амністію ув’язнених⁴⁷². Таких осіб, зокрема й тих, що утримувалися у дитячих виправно-трудовах колоніях республіки, в Україні нарахували 69 921 особу. На 5 травня 1953 р. з тюрем, виправно-трудовах колоній, камер попереднього ув’язнення, розташованих на території УРСР звільнили 19 892 особи⁴⁷³. Найбільший відсоток амністованих припав на категорію ув’язнених, звинувачених у хуліганстві, спекуляції, крадіжках, здійсненні службових та господарських злочинів. Водночас до кола “прощених” потрапили й звинувачені в антирадянській агітації та члени сімей зрадників батьківщини. На кінець травня 1953 р. на підставі указу було звільнено: засуджених терміном до 5 років включно – 44 475 осіб; засуджених понад 5 років (звільнені згідно Ст. 2 указу) – 1 426; засуджених на термін понад 5 років (звільнені за Ст. 4) – 5 286; засуджених на термін понад 5 років (звільнені за Ст. 3) – 18 734 осіб.

Станом на 21 липня 1953 р. на територію УРСР прибуло і було прописано 165 566 осіб, звільнених з місць ув’язнення. Найбільша кількість амністованих прибула на Донбас та в прилеглі промислові області. Так, у Сталінській області було прописано 20 753 амністованих, у Харківській – 10 869, Ворошиловградській – 9 845, Дніпропетровській – 11 120 та Запорізькій – 6 134 осіб. Значний притік амністованих спостерігався і в інших областях республіки: Київській – 12 291, Одеській – 9 106, Полтавській – 7 502, Вінницькій – 7 055, Чернігівській – 6 143, Сумській – 5 949, Кам’янець-Подільській – 5 785. Відчутним він був навіть у столиці, хоча й незрівняним із, скажімо, Донецьком, – 3 953.

На першу декаду серпня 1953 р. кількість амністованих, які перебували у республіці, зросла до 172,4 тис. осіб⁴⁷⁴. Кримінальна ситуація, як і очікували обивателі, суттєво погіршилася. Повторні правопорушення амністовані скоювали передовсім через відсутність засобів існування.

⁴⁷¹ Шипік Н.Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943 – 1955 рр.: Автореф... канд. іст. н. – С.7.

⁴⁷² Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. – 1938–1975. – Т. 3. – М., 1975. – С. 409–411.

⁴⁷³ Галузевий державний архів Служби безпеки (ГДА СБ) України, ф. 42, спр. 92, арк. 10–11.

⁴⁷⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3123, арк. 27; Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Л., 1996. – С. 117.

Тим часом процес тривав. За даними Міністерства внутрішніх справ УРСР, упродовж 1953–1955 рр. у міста і села УРСР прибуло з місць ув'язнення понад 330 тис., на початок лютого 1956 р. понад 23 тис. амністованих не були працевлаштовані. Причому у відносних числах ситуація із працевлаштуванням у промислових областях-реципієнтах виглядала набагато кращою: Ворошиловградська область прийняла 17 120 амністованих, з них не влаштувалися 964; у Сталінській області на 52 660 амністованих припадало 2 943 невлаштованих; у самому лише м. Сталіно співвідношення становило 13 927 / 702. Для порівняння варто звернути увагу на аналогічні показники по УРСР: Харківська область – 12 210 / 935; м. Харків – 9 782 / 923; м. Київ – 9 784 / 1 021⁴⁷⁵.

На відміну від решти регіонів, на Донбасі завжди була робота. Втім і ситуація після надходження такої кількості амністованих дійсно значно ускладнилася. Найбільша кількість повторних кримінальних злочинів припадала саме на Сталінську і Ворошиловградську області. Так, у Сталінській області протягом 1953–1955 рр. повторно притягнуто до кримінальної відповідальності 9 891 осіб, а у Ворошиловградській області – 4 049⁴⁷⁶. З огляду на показники, що наводилися вище, статистика вражає. Втім гола знеособлена статистика вражає набагато менше, аніж ті реальні процеси, що вона віддзеркалює математичними методами.

Складна багатофакторна демографічна й міграційна політика 1950–1960-х рр. радянської держави в Україні, охарактеризована Віктором Даниленком як “процес деукраїнізації та інонаціонального дозаселення України”⁴⁷⁷, в Донбасі набула свого найбільш прямолінійного втілення. Власне, стосовно цього регіону варто говорити про модерне продовження політики державної колонізації, спрямованої переважно в промислові центри і зіпертої на демографічний потенціал вихідців з Російської Федерації. Підосновою цього процесу стала низка соціально-демографічних факторів: стрімка деградація, а згодом – і вмирання власне російського села; демонтаж системи ГУЛАГу; тотальна недовіра влади до місцевого населення; критичне виснаження демографічного та фізичного потенціалу останнього; стислі строки відбудови Донбасу.

Відчуваючи повсякчасний дефіцит робочої сили, влада не гребувала використовувати специфічні важелі, притаманні лише радянській практиці. Для роботи в регіоні використовувалися колишні злочинці – розконвойовані,

⁴⁷⁵ ЦДАГО України, ф 1, оп. 24, спр. 4307, арк. 4.

⁴⁷⁶ Там само., арк. 1 – 3. – Варто уваги, що у Ворошиловградській області вона становила понад ¼ контингенту амністованих і більш як учетверо перевищувала кількість непрацевлаштованих. У Сталінській області цей показник виявився набагато меншим: 1/5 амністованих набули нових строків ув'язнення, їхня чисельність втричі перевищувала кількість непрацевлаштованих. Отож ішлося про загальне погіршення криміногенної ситуації, а не лише про об'єктивні економічні підоснови зростання злочинності.

⁴⁷⁷ Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія. – С.88. 1996. – С. 117.

амністовані з місцевих виправно-трудоих таборів і колоній. Стабільним донором робочої сили для промислових центрів не переставали бути донбаські села, що й самі постійно потребували людей. Власті вирішували проблему забезпечення колгоспів і радгоспів робочою силою за рахунок окремих переселень з інших областей України, зокрема й Західної. Залюднюючи донбаські села західняками, вони намагалися, так би мовити, вбити двох зайців – підживити донецьке село демографічно і водночас розвантажити західноукраїнське село від надлишку робочої сили (а передовсім – потенційних повстанців) у часи здійснення тут суцільної колективізації. Скупчення в часі і просторі вихідців з різних історико-культурних регіонів, носіїв діаметрально відмінних ціннісних норм та особистого досвіду створювало на Донбасі надзвичайно динамічне, але водночас і конфліктогенне середовище. Рівень суспільної напруги стократ підсилювався дією негативних побутових факторів.

Попри те слід відзначити й позитивні зміни, які трудові міграції викликали в демографічній структурі населення регіону. Йдеться передусім про врівноважування його статевої структури та суттєве підвищення його трудового потенціалу за рахунок осіб молодого та середнього віку.

На тлі все зростаючої концентрації населення слід відзначити жахливий санітарний стан як населених пунктів повоєнного Донбасу загалом, так і місць помешкання (відсутність елементарних вигод, зокрема централізованого водогону, каналізації, електропостачання, транспортного сполучення) зокрема. Зігнавши (в тому числі й репресивними та адміністративними заходами) в робітничі поселення купу населення, влада не потурбувалася про забезпечення елементарних умов їхнього існування. Ухвалюючи заходи щодо підвищення народжуваності, уряд не зважав на відсутність дитячих дошкільних закладів, загальну антисанітарію в робітничих селищах, катастрофічний брак медичного обслуговування, що збільшували загальну і, відповідно, дитячу захворюваність і смертність.

В перші повоєнні роки щорічно Донбас приймав до півмільйона осіб, які опинялися тут як на добровільній основі, так і в примусовому порядку. В стислі строки державі вдалося наситити зростаючу промисловість робочими руками, однак оборотною стороною адміністративного ресурсу, що широко застосовувався з метою відбудови Донбасу, були низька інтенсивність праці мобілізованих, зростання рівня соціальної конфліктності, апатії та відчаю, що супроводжувалися низкою особистих драм. За першої ліпшої нагоди ці люди полишали Донбас. Врешті, згідно з підрахунками Н. Шипік, у регіоні залишилася лише третина спрямованих владою мігрантів⁴⁷⁸. Темпи демографічного приросту та обсяги міграцій на Донбасі були найвищими в Україні. Найвищою в республіці в перше повоєнне десятиріччя була й частка примусово

⁴⁷⁸ Шипік Н.Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943–1955 рр.: Автореф... канд. іст. н. – С.11.

скерованих владою репатріантів та трудармійців, значною – частка реемігрантів та зареєстрованих на постійне місце проживання звільнених за амністією 1953 р. в'язнів⁴⁷⁹.

Повоєнне відновлення Донбасу відбулося ціною надлюдського напруження сил. Інструментарій мобілізації трудових ресурсів цілковито відповідав сталінській епосі. Застосування дармової підневільної праці низки категорій радянських та іноземних громадян; компенсація технічних нововведень масовістю трудових мобілізацій; граничне обмеження витрат на споживання та соціальне забезпечення робітників; абсолютне ігнорування елементарних побутових потреб укупі із трудовим піднесенням народу та всеосяжною масштабною пропагандою зробили свою справу. Впродовж 1946–1949 рр. було відновлено 129 шахт, що давали 52 млн. т. вугілля на рік. Крім того стали до ладу 60 нових шахт потужністю 32 млн т. На кінець 1950 р. були введені в дію вже 259 шахт. У 1951 р. на них було видобуто 83,8 млн тонн – вперше був перевищений довоєнний рівень⁴⁸⁰.

Керовані зовнішні міграції (мобілізації, депортації тощо) у 1952–1959 рр. до Ворошиловградської та Сталінської областей становили понад 4,6 млн осіб. Вибуло, зокрема й утекло від незвично важких умов праці і життя, 3,6 млн. Оспівана радянськими масмедіа і оплутана міфами та штампами “Всесоюзна кочегарка” перетворилася на величезний “прохідний двір” з притаманними прохідному двору протягами, безладом, брудом і небезпеками.

Якісні зміни в напрямках демографічних процесів на Донбасі були пов'язані зі зміною акцентів соціальної політики в регіоні, переходом від методів репресивно-адміністративного примусу⁴⁸¹ до створення економічних стимулів, кредитування будівництва житла, запровадження системи заохочень та створення позитивного соціального іміджу, престижності, шахтарської праці. В 1956 р. світ побачила постанова “Про невідкладні заходи щодо розвитку вугільної промисловості Української РСР”. Відповідно до неї радянський уряд у стислі строки планував побудувати кілька десятків нових шахт. Всі 25 областей УРСР, а також Київ взяли зобов'язання побудувати по 1–2 шахти. Виконувалися союзні настанови руками молоді: республіканський уряд спромігся перетворити їх на масовий комсомольський рух. В 1957 р. побачила світ постанова ЦК КПРС та РМ СРСР “Про суспільний призив молоді для роботи на найважливіших будовах, які розташовані в східних та північних районах СРСР та Донбасі”. За “комсомольськими путівками” сюди приїхали десятки тисяч юнаків з Київської, Львівської, Чернівецької та інших областей України. Методом “комсомольської будівлі” були закладені 37 шахт, назви яких говорили самі за

⁴⁸⁰ Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). – С.35–36.

⁴⁸¹ За Хрущова ввели “умовний термін покарання”. Людей, які скоїли дрібні правопорушення, відправляли працювати на хімічні підприємства Донбасу без права їх покинути.

себе – “Київські-Комсомольські” №1 та №2, “Донецька-Комсомольська”, “Вінницька-Комсомольська”, “Закарпатська-Комсомольська”, “Ворошиловградська-Комсомольська”, “Чернігівська-Комсомольська”, “Херсонська-Комсомольська” тощо. Власне їх назви унаочнювали найширшу географію тогочасних молодіжних трудових міграцій. Тільки в 1965 р. на будівництво нових шахт прибули 233 комсомольські групи з різних областей України. Доволі активним був приток мігрантів з РРФСР, Казахстану та Білорусії.⁴⁸² В цей час закладаються й найглибші шахти Донбасу: “Ветка-Глибока”, “Ясинівська-Глибока”, “Томашевська-Південна”, найглибша в СРСР – “Бутовка-Глибока”. Завдяки комплексному підходу до вирішення проблеми оргнабори 1950-х рр. (тоді на роботу в Донбас випускники вирушали цілими класами⁴⁸³) мали виразні позитивні наслідки.

Однак, з кінця 50-х рр. у вугільній промисловості Донбасу унаочнюються негативні тенденції. Використавши потенціал Донбасу для відновлення промисловості СРСР, заклавши потужні енергетичні бази у регіонах, віддалених від кордону, союзний уряд почав втрачати цікавість до “Всесоюзної кочегарки”, де умови видобутку з року в рік ускладнювалися і вимагали колосальних капіталовкладень. Це демонстрували як зменшення обсягів капіталовкладень (1965 р. капіталовкладення у вугільну промисловість регіону склали 67,3% від рівня 1957 р.), які забезпечували лишень підтримку шахт у робочому стані – ані про реконструкцію, ані про модернізацію, тим більше про закладку нових виробництв не йшлося. На 1961 р. на Донбасі не було жодної до кінця розвіданої ділянки для закладки нової шахти з видобутку коксівного вугілля. Після 1975 р. в регіоні не було закладено жодної великої шахти. Зірка всесоюзної слави Донбасу почала згасати.

Проблеми соціогуманітарного та етнокультурного відтворення регіональної спільноти між Війною і Незалежністю

Не менш суперечливі процеси позначали й життя донбаських міст, які завершили відновлення і перейшли до потужного зростання. Темпи його дійсно вражали. За підрахунками Сталінської міської ради збитки, спричинені за роки окупації лишень міському господарству, сягали 740 млн руб.⁴⁸⁴ Міста відроджувалися переважно методом народного будівництва, через вуличні та квартальні комітети. Так, скажімо, в самому Сталіно за 18 місяців після звільнення силами містян був відбудований Бальфуровський міст, 852 будинки (157 тис. м²), 45 км трамвайних колій, міський водопровід (80 км) та каналізація (45 км),

⁴⁸² Семенюк Н.С. К вопросу о современной миграции населения Донбасса // Распределение и использование трудовых ресурсов Донбасса. – Донецк, 1967. – С.112.

⁴⁸³ ЦДАВО України, ф.2, оп.9, спр.6561, арк.2.

⁴⁸⁴ ДАДО, ф.255, оп.1, спр.52, арк.1.

191 медичний заклад, 47 ясел, 67 садків, висаджено 381 тис. дерев та кущів. Трудящі міста відпрацювали на громадських роботах 462 тис. людиноднів⁴⁸⁵. До березня 1945 р. ворошиловградці відпрацювали на користь міста понад 350 тис. людиноднів. Розбирали завали та розчищали майданчики під нове будівництво всі: домогосподарки і школярі, пенсіонери і демобілізовані, репатріанти та військовополонені.

На кінець 1947 р. в Сталінській області було відновлено та збудовано 3,4 млн. м² житла, 14 гуртожитків, 17 культоб'єктів⁴⁸⁶. На початок 1950 р. стало до дії близько 95% житлового фонду Сталінської області, відновлення м. Сталіне, Макіївка та Краматорськ практично завершилося. З землянок і напівземлянок робоча людність поволі перебиралася до більш пристосованого житла. Зростав не лише житловий фонд, а й інфраструктура – у Донецьку відновився рух трамваїв та тролейбусів, у 1955 р. розпочалося втілення в життя плану озеленіння робітничих поселень.

Впродовж 1959–1969 рр. чисельність міських рад Донбасу зросла з 61 до 83. Впродовж наступного десятиріччя виникло ще 20 міст⁴⁸⁷. З 1956 р. на статус міста могли претендувати всі населені пункти, що мали не менше 10 тисяч населення, задіяного переважно у промисловому виробництві. До поселень міського типу відносилися селища із не менш як 2 тис. мешканців, 60% з яких бути робітниками та службовцями. Пік перетворення робітничих поселень на міста прийшовся на 1960-і рр. (саме тоді реалізовувалася програма розвитку вуглевидобутку), в наступному десятиріччі темпи урбанізації помітно уповільнилися, і згодом розпочався зворотній процес – депопуляції шахтарських міст. Останнім селищем, що набуло статус міста, у 1989 р. став Вугледар.

На 1959 р. у Донбасі нараховувалося 314 міських поселень, переважну більшість яких становили малі (до 50 тис. населення) та середні (50–100 тис.) міста. Якщо в 1959 р. чисельність міського населення в Донбасі становила 5 500 тис., то в 1970 р. вона сягнула 6 547 тис. Найбільшими містами в 1959 р. були Сталіне (707,7 тис.), Макіївка (370,9 тис.), Горлівка (307,8 тис.), Жданов (285,5 тис.), Луганськ (274,5 тис.), Кадіївка (122,8 тис.), Лисичанськ (122,8 тис.). В 1970 р. до клубу великих міст приєдналися Краматорськ (150 тис.), Слов'янськ (124 тис.), Комунарськ (123 тис.), Єнакієве (115 тис.), Костянтинівка (105 тис.) та Красний Луч (103 тис.). В 1979 р. Донецьк став містом-мільйонником, а людність Маріуполя перевалила за півмільйонну позначку. Порівняно із 1959 р. у 1989 р. частка населення, що мешкало у великих містах

⁴⁸⁵ Там само.

⁴⁸⁶ Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). – С.52.

⁴⁸⁷ Народное хозяйство Ворошиловградской области. Статистический сборник. – Донецк, 1976. – С.7.; Народное хозяйство Донецкой области. Статистический сборник. – Донецк, 1972. – С.13.

зросла з 54,3% (2 207,9 тис.) до 64,8% (4 360 тис. осіб)⁴⁸⁸. Найбільш потужною і щільною міська мережа (це, власне, обумовлювалося характером залягання покладів) була у Донецькій області. Південний (Приазовський) та північний підрайон Луганщини (Старобільщина) були найменш урбанізованими і мали суттєву частку сільського населення. З часом диспропорції в розміщенні трудових сил виявлялися все більш рельєфно: наприкінці 1960-х рр. у п'яти найбільших містах Донеччини (Донецьку, Макіївці, Жданові, Горлівці та Краматорську) мешкало 55% її жителів, розміщувалося 60,7% виробничих потужностей⁴⁸⁹. Решта міського населення жила на периферії міських агломерацій у поселеннях, які і за зовнішніми ознаками, і за своїм внутрішнім життям мало нагадували міста в традиційному розумінні цього слова. Соціальні та культурні проблеми сьогодення міст Донбасу закладалися в ті часи.

Статус міста населені пункти набували автоматично, часто-густо – завдяки фізичному розростанню агломерацій та поглинанню навколишніх селищ. Селища набували статус міста автоматично, однак “автоматом” перетворитися на городянина неможливо. Ментально людність селищ (лексикою самих донбасівців – “посьолков”) зависала поміж “справжнім” містом і “посьолком”. Будь-який виїзд на закупи чи в справах у центральну частину Донецька мешканці Смолянки, Ветки, Петровки, Азотного і т. д. й досі називають “поїхати в місто”. Внаслідок специфіки розміщення виробничих потужностей (металургійні та машинобудівельні підприємства як правило розміщувалися у великих містах, і, як правило, в їх історичному центрі, натомість шахти – на околицях) з часом усталеного вигляду набула й специфічна “форштадтська” (від нім.: Vorstadt – пригород, передмістя) структура розселення людності за професійною ознакою: населення передмість передовсім складалося з шахтарів та їх нащадків. Слід зауважити, що ці передмістя, з їх величезним “приватним сектором”, як небо від землі відрізнялися від “одноповерхової Америки”. Тут мешкала найбільш високо оплачувана когорта донбаського пролетаріату, однак освітлювався лише центр міста. Своім зовнішнім виглядом та рівнем небезпек, що там існували, робітничі околиці унаочнювали той факт, що рівень доходів та якість життя – не завжди явища взаємообумовлені.

Характерною прикметою повоєнної урбанізації було не лише надто стрімке зростання чисельності міст, які містами в цивілізаційному значенні цього слова можна було вважати лише умовно, а й усвідомлене формування владною політикою значної кількості монопрофільних міст, “заточених” на одну галузь виробництва – вугледобувну. Містоутворюючим підприємством могла стати навіть одна шахта посеред голого степу. Соціальне життя цих населених пунктів становило суттєву проблему вже за часів найбільш потужного розвитку галузі.

⁴⁸⁸ Кузіна К.В., Лихолобова З.Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних містах Донбасу. – С.89 – 90.

⁴⁸⁹ Гуляева А.И. Роль малых и средних городов в комплексном развитии экономики Донбасса // Вопросы комплексного развития экономики Донбасса. – 1969. – Вып.2. – С.63 – 64.

Власне, ніякої іншої роботи, окрім шахти, в них не було. Такі міста (Новогродівка, Гірник, Кіровське, Родинське, Білицьке, Білозерськ, Молодогвардійськ, Новодружеськ та ін.) виростили в голому степу поблизу шахт, шахтарі ж та будівельники і склали їх населення⁴⁹⁰. Шар інтелігенції обмежувався нечисленими інженерами та вчителями. Коли осінні дощі розмивали ґрунтові дороги, єдиним зв'язком із навколишнім світом, як і для донбаського села, лишалося радіо. Не те що генерування сучасного продукту духовної та матеріальної культури, а і його споживання залишалося для таких міст великою проблемою. Не випадково вони із часом набули універсальних ознак напівміського патріархального середовища.

До 1970-х рр. гірняцькі міста за своїм зовнішнім виглядом мало відрізнялися від вигляду дореволюційних робітничих поселень, демонструючи всі “принади” так затято критикованої капіталістичної дійсності: позбавлені зручностей приземкуваті хати і бараки, доволі часто ще криті комишем, ані каналізації⁴⁹¹, ані водогону, в міжсезоння дороги перетворювалися на непролазне багно, на місяці зв'язок із “великою землею” переривався, продукти завозили тракторами. Власне, в тому що стосувалося інфраструктури та сфери обслуговування, Донбас, як район найбільш динамічного індустріального розвитку, все ще залишався на доіндустріальній стадії.

В змальованих умовах впродовж десятиріч найгострішою проблемою робітництва була відсутність належного житла. Багатодітні родини тулилися в одній кімнаті робітничих бараків, землянках і напівземлянках. За іронією долі хвацько критиковані партійними пропагандистами дореволюційні бараки⁴⁹² виявилися чи не найякіснішим житлом. За відсутності елементарних меблів діти спали на нарах, підлозі, скринях. Зрозуміло, що з такими умовами мирилися у часи розрухи, але жити так до скону бажаючих не було. Тим часом зростаючі обсяги трудової міграції та її маятниковий характер перетворювали житлову проблему на найболючіше місце донбасівської дійсності. Але й цю проблему влада спромоглася використати собі на користь. Відомче житло впродовж усієї історії радянського ладу залишалося найпотужнішим інструментом впливу на працівника. Середній рівень забезпеченості омріяними м² на вугільних комбінатах на початку 1950-х рр. становив 5,5 м² на особу, були й такі управління, де на працівника приходилося 2,2–2,5 м²⁴⁹³.

⁴⁹⁰ Кузіна К.В., Лихолобова З.Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних містах Донбасу. – С.92–93.

⁴⁹¹ Приміром на 1953 р. жодне зі 160 робітничих селищ Сталінської та 194 – Ворошиловградської області не мали каналізації.

⁴⁹² Станом на 1970 р. понад 10 тис. шахтарських сімей мешкали в бараках. Вони були розселені лише у 1975 р., причому частина бараків була переобладнана в будинки квартирного типу. – Див.: Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття. – С.201.

⁴⁹³ Кузіна К.В., Лихолобова З.Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних містах Донбасу. – С.119–120.

Від 1955 р. житлове будівництво в УРСР дозволялося лише за типовими проектами; винятки допускалися лише за дозволом Держбуду УРСР, а в Києві – міськвиконкому. Згідно з урядовою програмою задача забезпечення громадян житлом мусила бути остаточно розв’язаною впродовж 10–12 років. Шляхом вирішення накреслених партією та урядом завдань був обраний найшвидший та найдешевший варіант будівництва житла “індустріальними методами на основі серійного виробництва”. Не менш у нагоді став і “метод народного будівництва” – силами самих робітників на так званих “планах”, які нарізалися від підприємств. Ним було збудовано від 10% до понад третини житлового фонду міст впродовж другої половини 1950 – першої половини 1960-х рр. І все ж рівень забезпеченості житлом залишався надзвичайно низьким. На середину 1960-х рр. він досяг позначки 7,4 м² на особу, а за 10 м² – перевалив лише після 1980 р.⁴⁹⁴

У 1959 р. вже 79% населення Луганської області проживало у містах, а у Донецькій – 86%⁴⁹⁵. Щільність населення у Донецькій області в 1970-х роках сягнула 200 осіб на 1 км², що в 2,5 рази перевищувало середньоукраїнські показники. Варто наголосити, що щільність населення в центральній гірничо-промисловій частині регіону досягала 300 осіб на 1 км². Зрозуміло, що лівова частка цієї людності мешкала в містах. Порівняно з 1939 р. загальна кількість міст і селищ міського типу в Донецькій області зросла в 1967 р. зі 123 до 183. За темпами урбанізації регіон лідирував в Україні. Десятки робітничих селищ зливалися у міські поселення, які, своєю чергою, утворювали міські агломерації, пов’язані між собою ланцюжками міст і селищ. Саме в цей час міські агломерації з притаманною їм розмитістю кордонів перетворилися на типову форму організації системи міських поселень на Донбасі⁴⁹⁶.

На порівняно невеликій території – центральній гірничопромисловій частині Донецької області – *утворилася суцільна система міст, єдина урбанізована територія*. У 1967 р. показник кількості міських поселень на 1 тис. км² території Донецької області в 3,5 рази перевищував аналогічний показник по Україні і більш ніж у 30 разів – по СРСР⁴⁹⁷.

Нові міста і містечка (такі, як Докучаєвськ, Комсомольське Донецької області)⁴⁹⁸ виникали біля нововідкритих покладів, будувалися нашвидкуруч, попри те, що підносилися пропагандою як прообраз поселень майбутнього. Найбільш болючим місцем традиційно була нерозвинена інфраструктура. На час десятої п’ятирічки культурно-освітня мережа Західного Донбасу (тільки-но

⁴⁹⁴ Там само. – С.121–122

⁴⁹⁵ Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М.: Госстатиздат, 1963. – С. 16.

⁴⁹⁶ Яковлева Ю.К. Вплив промислового розвитку на формування поселенської мережі Донецької області у XX столітті // Український географічний журнал – 2013. – № 3 – С.52.

⁴⁹⁷ Там само. – С.54.

⁴⁹⁸ Див.: Молоді міста Донбасу. Нариси. – Донецьк, “Донбас”, 1967. – 105 с.

посталого регіону) складалася з 4 будинків культури, 6 клубів, 4 кінотеатрів, 10 середніх та 9 музичних шкіл, Павлоградського народного історико-революційного музею, гуртків художньої самодіяльності (5,5 тис. учасників).⁴⁹⁹

Про задоволення специфічних етнонаціональних інтересів людей, які населяли регіон, не йшлося. Ба, не йшлося про їх існування як таких. Плани перспективного розвитку Донбасу розроблялися московськими НДІ з розрахунком на масову трудову міграцію. Національність у мігрантів мусила бути одна – радянська.

На 1973 р. рух робочої сили в масштабах СРСР складав 11–12 млн осіб. За власним бажанням в Україну прибувало 700–800 тис. робітників щорічно. Інша справа, що рух цей залишався доволі нестабільним. В 1976 р. в Донецьку область прибули 275,5 тис. осіб, а вибуло – 257,2 тис. Новоприбулі поповнили лави мешканців Донецька, Артемівська, Дружківки, Жданова, Краматорська. Натомість із Горлівки, Дзержинська, Добропілля, Єнакієва, Макіївки та Селідового йшов відтік населення. Загалом, за даними Міністерства вугільної промисловості, плинність кадрів по галузі становила 26%. По окремих комбінатах ситуація була ще більш промовистою: “Укрзахідвугілля” – 15,6%, “Донецьквугілля” – 25,3%, а на підприємствах Західного Донбасу 50–70% тих, хто вибував, звільнялися за власним бажанням⁵⁰⁰. Більшість кидали роботу, не відпрацювавши 3–6 місяців. Втрати робочого часу внаслідок плинності кадрів за 1971–1972 рр. склали 30 млн людиноднів⁵⁰¹. Ситуація обережно називалася в історіографії “напруженим балансом трудових ресурсів”⁵⁰². Дослідники зазначали, що нестача кваліфікованих робітників на новостворених шахтах мала б компенсуватися переміщенням трударів з шахт, що відпрацювали свій ресурс, та звільнених внаслідок автоматизації виробничих процесів. Фактично йшлося про створення своєрідного “кочового” соціального прошарку, який мав змінювати місце свого проживання кожні 5–10 років. Зайвим буде казати, що лише незначна частина населення погоджувалася присвятити своє життя розбудові новопосталих робітничих поселень, позбавлених елементарних вигод людського існування. Саме тому на зміну адміністративному примусу, стягненням і штрафам прийшла система моральних заохочень.

⁴⁹⁹ Гирло В.Н. Развитие Западного Донбасса (1954–1980 гг.). Историко-социологическое исследование. – С.59.

⁵⁰⁰ Там само. – С.82.

⁵⁰¹ Там само. – С.76.

⁵⁰² Там само. – С.78. До речі, плинність кадрів була бичем вугільної промисловості упродовж усього міжвоєнного періоду. Ані дисциплінарні заходи ані адміністративні перепони неспроможні були надати сталого характеру населенню промислових поселень, що зазвичай виростали навколо вузькопрофільних підприємств. В 1930 р. плинність кадрів у Донбасі сягала 295,2%. Це означало, що середньостатистичний працівник змінював місце роботи тричі на рік. На кінець 1930-х рр. рівень плинності кадрів вдалося знизити до 103,4% (Див.: Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. – С.43–44.).

Офіційні матеріали та історіографія не приховували, ба більше – проголошували, що “досягнення вищої продуктивності та ефективності праці – це генеральна лінія економічної політики партії”⁵⁰³. Її досягненню були підпорядковані всі заходи економічного і соціального проектування та пропаганди. Врешті завдяки їм у 1970-х рр. фактор механічного приросту населення і трудових ресурсів у тенденціях розвитку Донецької області втратив свої визначальні позиції: більш ніж половина приросту населення області відбувалася за рахунок народжуваності⁵⁰⁴.

Брежнєвський застій став “золотою порою” донбасівського робітництва: саме в цей час були запроваджені прогресивні методи оплати праці, система грошового та соціального стимулювання, соціальний захист та пільги робітників промислових підприємств. Офіційно зареєстровані заощадження мешканців Донбасу впродовж 1965 – 1980 рр. зросли на 741%⁵⁰⁵.

Найбільш масштабно в роки так званого “застою” розвивалося соціальне будівництво. В цей час Донбас набув свого сучасного вигляду. Впродовж 1976 – 1985 рр. у Донецькій області були введені в дію 188 загальноосвітніх шкіл на 103 тис. місць, майже 71 тис. місць у дитячих дошкільних закладах (основною їх формою у великих містах стали так звані дитячі комбінати, із колосальною – нині неймовірною – місткістю від кількох сотень дітей кожен), 9,5 тис. місць у медичних закладах⁵⁰⁶.

Соціальна інфраструктура в ці роки розбудовувалася шаленим темпом, раніше небаченим на Донбасі. Однак, навряд чи вірно розцінювати її лишень як заслугу правлячої партії. Не слід забувати, що соціальна мережа зростала передусім унаслідок перерозподілу виробленого трударями регіону додаткового продукту, а часто-густо й за рахунок позаекономічного визиску. Як і раніше, потужним інструментом прихованої експлуатації робочої сили були суботники та недільники, вихід на роботу в святкові дні, робота на користь усіляких фондів та знаменних подій. Відпрацьований у такий спосіб час переростав у колосальні суми. За підрахунками Донецького обкому партії, на суботниках, приурочених до дня народження В. Леніна, впродовж 1969–1980 рр. донеччани відпрацьовували 38 млн. людиноднів, зокрема в галузях матеріального виробництва (тобто, на робочому місці, а не в сквері із граблями) – 18 млн людиноднів (!). Не менш вражаючим є матеріальний еквівалент комуністичних

⁵⁰³ Гирло В.Н. Развитие Западного Донбасса (1954–1980 гг.). – С.79.

⁵⁰⁴ Там само. – С.77.; Див. також: Вугільний Донбас у другій половині ХХ ст. – 339 с.

⁵⁰⁵ Нікольський В., Шимко О.В. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі (сер. 1960-х – сер. 1980-х рр.). – Донецьк: ДонНУ, 2012. – С.38.

⁵⁰⁶ Донецкая область в десятой пятилетке. Стат. сборник. – Донецк, 1980. – С.102.; Донецкая область в одиннадцатой пятилетке. – Стат. сборник. – Донецк, 1985. – С.160.

суботників: промислової продукції вироблено на 132 млн руб., видобуто 3,2 млн тонн вугілля, побудовано площ на суму 10,9 млн руб., до загальносоюзного фонду перераховано за 10 років 32,4 млн руб.⁵⁰⁷.

Ситуація насправді складалася парадоксальна. Як цілком слушно зауважив А. Саржан, “судячи за показниками офіційної статистики, люди з кожним роком жили краще і краще, але в дійсності відбувалося навпаки”⁵⁰⁸. Справа ж полягала в наступному: заробітна плата дійсно зростала, але водночас діяли чимдалі більше приховані від очей суспільства інфляційні механізми, постійно зростали ціни на споживчому ринку; на тлі невпинного зростання обсягів особистих заощаджень⁵⁰⁹ населення характерною ознакою його життя став тотальний дефіцит. Він перетворював ці заощадження на мертвий вантаж. Статистика свідчила про мільйони квадратних метрів житла, зданого в експлуатацію, нічого не кажучи водночас про його якість та про те, що чекати на нього часто доводилося все життя.

Оборотною стороною стабілізації демографічних процесів на Донбасі стало неухильне зростання частки пенсіонерів. Порівняно з 1960 р. в 1970 р. чисельність пенсіонерів зросла з 730,2 тис. до 1 266,5 тис. осіб⁵¹⁰. Це своєю чергою позначалося на масових психологічних настроях. Внаслідок замкненого кола десятиріччями несправдливих очікувань та оточуючої дійсності чимдалі виразнішими ставали ознаки зневіри населення в комуністичних ідеалах, які підживлювалися кричущими ознаками виродження партійно-радянської еліти. Чимдалі більше “привідкриття” залізної завіси увиразнювало неконкурентоздатність, відсталість радянської суспільно-політичної та економічної системи. Власне, у третьому поколінні радянських донбасівців ресурс віри простих трударів у примарне комуністичне майбутнє, смирення терпіти злидні і спартанський спосіб життя почали стрімко згасати.

Потужним каталізатором загострення відносин “влада – суспільство” виступили депресія другої половини 1970-х рр. та економічна криза, що накрила Донбас наприкінці 80-х рр. Осередям наростаючої кризи стали передусім

⁵⁰⁷ Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). – С.251.

⁵⁰⁸ Там само. – С.125. – Про негаразди свідчило і відновлення величезної плінності кадрів у провідній галузі економіки регіону – вуглевидобувній. У першій половині 1980-х рр. шахти щорічно кидало близько 100 тис. працівників, практично стільки ж, скільки прибувало. – Див.: Кузіна К.В., Лихолобова З.Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних містах Донбасу. – С.66.

⁵⁰⁹ Скажімо, лише в Донецькій області в 1970 р. вклади складали 1 056 млн руб, 1975 р. – 1 966 млн руб, 1980 р. – 3 524 млн руб, 1984 р. – 4 596 млн руб. – Див. Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). – С.126.

⁵¹⁰ Народное хозяйство Ворошиловградской области. Статистический сборник. – Донецк, 1976. – С.130.; Народное хозяйство Донецкой области. Статистический сборник. – Донецк, 1972. – С.237.

монопрофільні міста, що сформувалися чи були побудовані у повоєнний час: комсомольці, які підіймали шахти за “комсомольськими путівками” змужніли, на порозі пенсії у них виникало багато питань до партії та уряду стосовно того, на вівтар якої ідеї була покладена їхня молодість. Адже ані в 1980 р., ані пізніше обіцяний комунізм не настав. Навпаки – увиразнилися прикмети того, що влада взагалі втратила інтерес до Донбасу.

Попри стрімкі демографічне зростання та урбанізацію, покращення побуту та підвищення заробітних плат регіональна спільнота тривалий час після війни відчувала себе мешканцями глибокої провінції. До кінця 1940-х рр. культурною та управлінською столицею Донбасу залишався Харків. Там розташовувалися трести “Донбасвугілля”, “Донантрацит”, “Донпівдененерго”, Міністерство вугільної промисловості УРСР. Там розпочалося становлення Донецького педагогічного та Донецького індустріального інститутів, які готували фахівців для вугільних, металургійних, хімічних підприємств Донецького басейну. Наповнення життя новопосталого індустріального велетня новим культурним змістом відбувалося занадто повільно. У 1954 р. був заснований Слов’янський педагогічний інститут, з Білої Церкви до Горлівки перевели педагогічний інститут іноземних мов.

В 1958 р. в СРСР вступила в дію чергова радянська шкільна реформа: вивчення української мови і навчання українською мовою в школах було переведене на добровільну основу. Батьки набули можливість обирати, в яку школу віддавати своїх дітей. Батьки також вирішували, якою мовою в українській школі мало здійснюватись навчання – російською чи рідною. Вони скористалися можливістю і масово перепрофілювали навчальні заклади на викладання більш “прогресивною” російською мовою. На початок 1960-х рр. у Сталіно 98% учнів навчалися в школах з російською мовою викладання, Горлівці – 91,3%. У низці міст (Луганську, Торезі, Жданові, Комунарську) не лишилося жодної україномовної школи. В 1965 р. в Донецьку була закрита остання школа, що працювала українською мовою. Не лишилося жодного україномовного дитячого садочку. Виключно російською мовою викладання відбувалося у вищих навчальних закладах, де кафедри української мови жевріли на правах бідних родичів.

Ситуація була тим більш сумною, що відбувалася вона на тлі епохального для Донбасу ривка в напрямі розбудови місцевої мережі вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ. Якщо в повоєнні роки навчальних закладів катастрофічно не вистачало і 3–6-кілометрова подорож пішки до школи у сусіднє селище була нормою, то впродовж 1956–1965 рр. в Донецькій області було введено в дію 463 загальноосвітні школи⁵¹¹.

1956 р. розпочав свою роботу Ворошиловградський медичний інститут. У 1958 р. у вузах Ворошиловградщини навчалися вже 8 200 студентів, Донеччини – 19 716. Станом на 1965 р. чисельність майбутніх спеціалістів із вищою освітою сягнула 52 635 осіб, а на 1970 р. – майже 70 тис. 1960 р. індустріальний

⁵¹¹ Народное хозяйство Донецкой области. Стат. сборник. – Донецк, 1966. – С.115.

інститут у Сталіно був реорганізований на політехнічний, з 1964 р. його Краматорська філія була реорганізована на денне відділення. Того ж року перших студентів набрали два нові виші – Інститут радянської торгівлі та філія Харківського інституту мистецтв. У 1958 р. з Києва до Сталіно перебазували Інститут гірничої справи АН, відкрили філію Інституту теплоенергетики і сектор Інституту економіки АН. 28 травня 1965 р. було відкрито Донецький державний університет, куди запросили спеціалістів з університетських центрів України та Росії. У грудні того ж року був створений Донецький науковий центр, що, разом із Київським, Дніпропетровським, Харківським, Південним і Західним, увійшов до складу АН УРСР. На Донбасі була розбудована широка мережа галузевих та вузівських науково-дослідних організацій і підрозділів: кафедр, лабораторій, інститутів тощо. На початок 1970 р. в 76 науково-дослідних закладах, вузах і на промислових підприємствах Донецької області працювало понад 10 тис. наукових працівників, які опікувалися проблемами підвищення ефективності виробництва.

Впродовж 1960-х рр. окреслилися ознаки того, що Донецький край врешті перестав бути занедбаною провінцією. У грудні 1962 р. український і російський обласні театри було об'єднано в Луганський обласний театр з двома трупамі – українською і російською. На кінець радянської доби в Донбасі діяло кілька театрів. Великим театральним центром став Донецьк: активним постановчим та гастрольним життям відрізнялися Театр опери та балету, Музично-драматичний театр, Театр ляльок, філармонія. Широко відомою була діяльність Маріупольського російського драматичного театру. Для луганчан працювали Український та Російські драматичні театри, Луганська філармонія. Сюди час від часу приїздили на гастролі всі провідні театри СРСР.

Втім, якими б промовистими не видавалися наведені вище відомості, переоцінювати їх не варто. Театри давали прем'єри, виїздили із творчими вечорами та концертами на виробництво, курсували сільськими районами, однак на загальному культурному рівні населення це мало позначалося. Врешті культурне життя – це обопільний процес культурного обміну між митцями та публікою, спраглою до культурного збагачення. Цього природного культурного обміну впродовж десятиліть не спостерігалось. Величезна частина шахтарів (згідно з результатами вибіркового обстеження – 46%) ніколи не відвідувала театрів, понад 31% указали, що відвідували театр 1–2 рази на рік⁵¹².

Тим часом культосвітня мережа Донбасу за своїми формальними ознаками наближалася до пересічних в республіці показників. При Луганській філармонії було організовано симфонічний оркестр, у Луганську, Сєверодонецьку відкрито музичні училища, у багатьох містах і селищах – музичні школи. Чи не при кожному великому підприємстві відкривалися Палаци культури, клуби, гуртки образотворчого мистецтва, колективи художньої самодіяльності, бібліотеки,

⁵¹² Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття. – С.211.

культосвітні і художні училища. Працювали Донецьке та Луганське відділення Спілки письменників, Спілки журналістів та Спілки художників УРСР. Було відкрито музей “Молодої гвардії” у Краснодоні (1944 р.), Луганський художній музей ім. Артема, Історико-краєзнавчий музей у Ровеньках (1965 р.), Музей пам’яті молодогвардійців (1967 р.), профспілковий музей у Торезі (1964 р.), музей революційної, бойової та трудової слави в Антрациті (1969 р.). 1961 р. у Донецьку розпочав просвітницьку діяльність планетарій. 5 вересня 1956 р. розпочало роботу Донецьке телебачення.

Впродовж 1956 – 1958 рр. в Донбасі відкрилися близько 150 клубів. На 1965 р. мережа цих найбільш наближених до населення культосвітніх установ сягнула 1 085, із них 688 – сільські клуби. Переважна їх більшість були відомчими. На середину 1980-х рр. на балансі вугільної промисловості перебували 316 палаців культури та клубів на 124 227 місць. Левова їх частка використовувалася в якості кінотеатрів та місць проведення офіційних заходів. Крім того на балансі вуглевидобувників перебували 216 спортивних споруд: 14 палаців спорту, 63 стадіони, 19 плавальних басейнів, 59 тирів, 18 спортивних комплексів⁵¹³.

Стабільно високі показники характеризували розвиток науково-дослідної сфери: на кінець 1980-х рр. лише в Донецькій області нараховувалося 145 наукових організацій та установ, кадровий потенціал яких обчислювався в 50 тис. осіб, з них – 300 докторів наук, які опікувалися передовсім прикладними напрямками досліджень у сфері технологій та матеріалів для важкої промисловості⁵¹⁴.

Менш привабливо виглядала сфера медичного обслуговування населення. Як і раніше, катастрофічно не вистачало медичних закладів. Варто звернути увагу на те, що в монопрофільних містах рівень медичного обслуговування залишався на дореволюційному рівні. Так, у Сніжному в 1961 р. на тисячу мешканців припадало 10,5 лікарняних ліжок, 1965 р. – 11,9 (при нормі 12), Селідовому – 11,8, Гірнику – 6,2, Українську – 7,7, Новогродівці – 8,5⁵¹⁵. Лише в 1960-і рр. тут врешті були організовані центри екстреної хірургічної допомоги (!). З огляду на рівень виробничого травматизму в шахтарському середовищі це вражає. Не менш вражає й зіставлення норм медичного забезпечення у порівнянні із законами 1911 р.

Через системну кризу другої половини 80-х рр. соціальна сфера Донбасу, що впродовж десятиліть фінансувалася за залишковим принципом, почала виявляти очевидні тенденції стагнації. Через нестачу площ понад 90 тис. школярів у 1985/86 навч. році навчалися в другу зміну. В 1990 р. ця цифра перевищила 110 тис. У школах у відповідності до нових програм ввели вивчення нового

⁵¹³ ДАДО, ф.Р.2689, оп.1, спр.7627, арк.96.

⁵¹⁴ Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе. – С. 146 – 147.

⁵¹⁵ Кузіна К.В., Лихолобова З.Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних містах Донбасу. – С.137.

предмету – інформатики, втім жодна з них не мала комп'ютерів для її засвоєння. Так само відсутніми вони були й у вищих навчальних закладах, де інформатика викладалася на рівні теорії. У вишах внаслідок нестачі аудиторій навчання також здійснювалося в дві зміни.

На тлі проблем економічного порядку чимдалі більше увиразнювалися й негаразди в сфері етнокультурного життя. Центральне місце в етнокультурних процесах, що розвивалися в повоєнному Донбасі, на думку переважної більшості дослідників, посідало спочатку утвердження національно-російської двомовності, а згодом – русифікація. Зростаюча розбіжність між рідною мовою та етнічною приналежністю стає визначальною прикметою демографічних процесів у регіоні. Найбільш помітною вона була в середовищі українців: 1959 р. 87,6% назвали українську мову рідною, 1970 р. – 78,3%, 1979 р. – 71,6%, 1989 р. – 66,4%. За рахунок русифікації російськомовне населення станом на 1970 р. збільшилося до 13,4 млн (8,9 млн – росіян, 3 млн – українці, решта – представники етнічних меншин)⁵¹⁶. Надалі тенденція тільки увиразнювалася.

В той час, як процеси розмивання українського етносу в українсько-російському порубіжжі чимдалі пришвидшувалися, справляючи потужний вплив на мовні уподобання та орієнтири низки нечисленних громад етнічних меншин, кваліфікація сутності цих процесів та їхніх перспектив залишалася кон'юнктурно вмотивованою. Радянська історіографія на загал розглядала їх як ознаку прогресивного, а з історичної точки зору – невідворотного руху в позанаціональне комуністичне суспільство, одностайно підтримавши партійну міфологему про утворення нової історичної спільності – “радянського народу”⁵¹⁷, зміцнення позицій російської мови в якості мови міжнаціонального спілкування із поступовим її перетворенням на єдину мову цієї новоутвореної позанаціональної спільноти. Бажаним орієнтиром культурного поступу в галузі мовної політики була проголошена двомовність (у перспективі – бікультурність) як початковий етап етнокультурної стандартизації. Послідовно, за рахунок згортання мережі закладів з національними мовами викладання, збільшувалася кількість російських шкіл і, відповідно, російськомовних громадян. Міста перетворювалися на осередки русифікації, яка набирала обертів перш за все за рахунок дисперсних етнічних громад. На ХХІV з'їзді КПРС уявна спільнота „радянський народ”⁵¹⁸ була проголошена історичною реальністю.

⁵¹⁶ Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу. – С. 164.

⁵¹⁷ Див. приміром: Горовський Ф.Я. Соціально-політичні основи розквіту та зближення соціалістичних націй в СРСР (На матеріалах Української РСР). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 216 с.; Національні відносини в умовах розвинутого соціалізму. – Львів: Вища школа, 1976. – 200 с.

⁵¹⁸ За визначенням – нова історична, соціальна та інтернаціональна спільність людей, які мають єдину територію, економіку, соціалістичну за змістом культуру, союзну всенародну державу та спільну мету – побудову комунізму. (Матеріали ХХІV съезда КПСС. – М., 1971. – С.76.)

Досліджуючи історію формування поселенської структури Донбасу, Ю. Ніколаєць дійшов висновку, що асиміляція набула потуги вже в міжвоєнний період внаслідок поширення міжнаціональних шлюбів⁵¹⁹. Маргіналізація нащадків змішаних шлюбів була органічним явищем у поліетнічних за своїм складом промислових містах і охоплювала всі без винятку етнічні складові. Ця обставина, слід зауважити, не є секретом для науковців, які давно відзначають її руйнівну дію на традиційні культури етнічних меншин⁵²⁰. За рахунок масової мовної асиміляції як нащадків історичних етнічних меншин Донбасу, так і повоєнних мігрантів, зокрема з дальнього зарубіжжя, зростала частка російськомовного населення. Згідно з даними перепису 1979 р. в Луганській області російську мову вважали рідною 69,9% білорусів, 95,8% євреїв, 91% греків, 74% татар⁵²¹.

Попри величезну кількість досліджень і низку свіжих міркувань, що у них висловлюються, дискусія навколо етнонаціональної історії Південної України загалом, Донбасу зокрема, є далекою від завершення. Питання етнокультурних перспектив регіону наразі залишається наріжним каменем наукового дискурсу: в той час, як одні з відразу описують культурну маргіналізацію і духовну деградацію російськомовних українців, вбачаючи їхнє спасіння у поверненні в лоно національної культури, інші ратують за долучення їх до “більш високої” культури – російської. Процеси, що тут відбуваються, порівнюють із дією плавильного тигля, в якому формується нова ідентичність. Ця аналогія у дослідників на загал співвідноситься із широковідомою працею Г. Куромія. Натомість слід нагадати, що американський науковець, вдумливо і скрупульозно дослідивши історію Донбасу, зробив кілька принципових зауважень щодо етнічної ідентифікації його мешканців, повз які затято проходить величезна частка як закордонних, так і вітчизняних дослідників, вихоплюючи з загального контексту ті або інші його зауваження, придатні для ілюстрації окремих малопривабливих сторінок минувшини регіону.

Слід нагадати, що перехід російсько-українського культурного протистояння в свою завершальну (як тоді здавалося) фазу був не єдиною прикметою процесів етнокультурної взаємодії у Донбасі. Поза науковим дискурсом на загал залишалася “малоцікава” і “маловиразна” історія донбасівського села, що перебувало осторонь процесів радянської етнокультурної стандартизації. Тут

⁵¹⁹ Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу. – С.108.

⁵²⁰ Філіпцова О.В. Генетико-демографічні процеси в урбанізованих популяціях Східної України: Автореф.... дис. канд. іст. н. – Х., 1998. – С.11–14.; Пономарьова І.С. Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури: Дис... д-ра. іст. н. – К., 2007. – С.47.; Панчук Г.М. Зміни в складі населення Донецької області (1959–1989 рр.): Автореф... канд. іст. н. – Донецьк, 2000. – С.10–11.

⁵²¹ Национальный состав населения СССР. – М.: Финансы и статистика, 1991. – С.80–81.

“перемоги” партійних догматиків у справі знищення етнічності були не такими вже й безсумнівними. Прикладом того, якими складними шляхами скеровується поступ компактних етнічних громад, зачинених у межах культурної ізоляції, є маріупольські греки. Уникнувши гіркої долі народів, що зазнали депортацій за національною ознакою, відносно нечисленна громада в повоєнну епоху залишилася фактично єдиною з тих, іноземних за місцем виходу, етнічних меншин, що стали піонерами освоєння донецьких степів. За кілька десятків років говори громади законсервувалися: наукові мовознавчі експедиції, що відновилися в добу “хрущовської відлиги”, знайшли їх у тому ж стані своєрідного “етнічного летаргічного сну”, що й на початку політики коренізації.

Після скороминущої відлиги громада занурилася у той самий стан: часу виявилось занадто мало для того, аби запустилися процеси етнічної мобілізації. Натомість “прокинулася” ціла плеяда ентузіастів: літераторів, краєзнавців, етнологів та істориків, покликання яких полягало в дослідженні та фіксації артефактів самобутньої національної культури. В середовищі маріупольських греків не було ані руху шістдесятників, ані національного руху⁵²². Громада потерпала від русифікації, яка ставала тим більш руйнівною, чим більше грецької молоді вступало до радянських вишів і залишалося в містах. Власне, маріупольські греки уособлювали долю етнічності як такої в радянському Донбасі: цілковита лояльність державному курсу русифікації як плата за можливість зберегти рештки архаїчної матеріальної і духовної культури, існування в режимі невеликих етнографічних острівців, позбавлених перспектив розвитку – іншого вибору радянська дійсність не пропонувала.

Проблема вступила в свою найбільш загрозливу фазу в другій половині 1970-х рр., коли радянське загалом, донецьке зокрема, село вступило на шлях тривалої і глибокої соціально-економічної, культурної та демографічної кризи. Названа російськими теоретиками проблемою вимирання неперспективних сіл, вона без прикрас діагностувала неспроможність радянського колгоспно-радгоспного ладу. На Донеччині та Луганщині, в центрі яких сформувалося потужне промислове осердя – Донбас, яке було невоситимим реципієнтом робочих рук, тенденція вимирання села стала найбільш унаочненою. Село стрімко деградувало фізично й ментально, водночас стрімко вимираючи демографічно.

Отож, автентичне українське, російське, грецьке, болгарське село вмирало. На його передсмертні муки радянсько-партійний провід дивився із зверхністю сухого теоретика: підтверджувалися викладки генерацій радянських “марксистів-ленінців” про невідворотність відмирання національних культур. Вони не вбачали в асиміляції нічого поганого. Більше того: вона сприймалася як невідворотний, історично прогресивний процес. Те, що вона супроводжувалася низкою ніби “природних” локальних етноцидів, загальної картини торжества

⁵²² Докладніше див.: Пахоменко С.П. Культурний розвиток грецької спільноти України у другій половині ХХ століття: Дис... канд. іст. н. – К., 2003.

ленінських ідей не змінювало. Партійно-радянський провід твердою рукою вів народи та регіони СРСР у світле позанаціональне майбутнє, поволі замінюючи всі складники традиційного світогляду штучними радянськими відповідниками.

На формування нової регіональної ментальності був мобілізований увесь потенціал пропагандистської машини. Саме в повоєнний час на Донбасі усталилася система суспільних уявлень про минуле регіону та його місце в суспільно-політичному проекті під назвою “Радянська Україна”. Опір, власне кажучи, цій політиці не було кому чинити: частка власне місцевих мешканців в його структурі зменшувалася, так само неухильно зменшувалася частка старожитнього сільського населення, яке відсувалося на маргінес суспільно-політичного життя, меншала від року в рік частка тих, хто міг розповісти, спираючись на власний досвід, про те, як жило донецьке місто та село до революції, яким вони були до сталінської індустріалізації та колективізації, куди поділися нащадки іноземних колоністів, за яких обставин це відбулося. Мовчання покривало трагедію Голодомору: мертві не мали каналів для поширення інформації, а тим, хто вижив, прикрили рота.

Місію вироблення та впорядкування комплексу фактів, міфів та штампів, що мали бути покладені в основу донбасівської масової свідомості, поклали на науковців та освітян, які працювали під кураторством відділів пропаганди та агітації. Величезну роль у цьому відіграли викладачі ДНУ. Багатьом із них, попри визначальний ідеологічний вплив, вдавалося створити праці, що прикметно відображали історичний шлях Донбасу⁵²³. До таких зокрема, належить науковий спадок Романа Ляха – найбільш знаного дослідника історії донецького селянства.

Етапним моментом у справі вироблення та затвердження офіційної версії історії регіону стала багатотомна “Історія міст і сіл Української РСР”, зокрема, томи “Донецька область” та “Луганська область”. Попри те, що до її написання був залучений колосальний авторський колектив, кістяк якого склали краєзнавці, а за масштабами відтворення історичних подій у населених пунктах, вона й досі не має рівних, внутрішнє наповнення видання нині викликає багато зауважень. Ідеологічний конструкт “Історії міст і сіл Української РСР” вивів з її історіографічного поля усю ту частину нерадянської історії, яка, хоч би й опосередковано, могла б викликати роздуми стосовно радянської. В основі проекту перебувала партійна візія історії, ідея популяризації невідворотності і масштабності радянських перетворень, прогресивності більшовицького перевороту, його відповідності інтересам трудящих. Наймасштабніше на той час видання, яке й досі зберігається в книгозбірнях усіх районів України, відіграло

⁵²³ Про тогочасні сюжети та результати роботи науковців в напрямку висвітлення історії донецького селянства докладніше див.: Волошенко В. Селянство Донбасу 1920–1930-х рр. в історичній пам’яті “краю вугілля та металу” другої половини ХХ – початку ХХІ ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т.19(2). – К., 2009. – С.215–227.

непересічну роль у формуванні картини всесвіту радянського мешканця. Власне, це була єдина книга, в якій можна було прочитати про історію найменшого села. Однак історія ця оберталася навколо більшовицької революції, комнезамів, МТС, колективізації, стахановського руху, Великої вітчизняної війни. Центральним агентом цієї історії виступала Комуністична партія, яка вела за собою трудящі маси. Саме її відретушованою історією була підмінена історія краю та його народу.

Ця “підміна” пройшла непоміченою. Непоміченою вона лишається в масовій свідомості донбасівців і донині.

Справу довершив вихід у світ низки видань, які розробили і тиражували міфологему “людини-трудівника”, ув’язавши її з колективною пам’яттю про “гордість краю” як “станового хребта України”, “гордість України”, “першого серед рівних”, “краю, овіяного легендами”⁵²⁴. Специфічною прикметою тогочасного історичного дискурсу можна вважати ту обставину, що оберталася вона навколо міської її складової – передовсім же – післявоєнної. Як слушно підмітила В. Волошенко, у “Книзі про Донбас” серед згаданих 44 видатних діячів – “гордості землі донецької” було лише трійко селян, з них з історії довоєнного розвитку “радянського села” – тільки П. Ангеліна”⁵²⁵.

Поміж тим декларована владою та комуністичною партією широка підтримка мешканців Донбасу, їх авангардна роль у справі комуністичного будівництва та висока комуністична свідомість були всього лише ідеологічним конструктом. Реальний стан речей змушував партійні органи та їх надійних помічників із служби держбезпеки постійно моніторити стан масової свідомості та передовсім – настрої працівників стратегічних підприємств. Нав’язлива щоденна пропаганда через засоби масової інформації, навчальні заклади та культосвітню мережу стала універсальним шляхом упослідження волі народу і заміни її на штучно створену волю партії. Вигадливість тогочасних політтехнологів почасти викликає захоплення.

Окремо, на нашу думку, слід зупинитися на реальному стані масової та індивідуальної свідомості донбасівців. Нині чи не ознакою доброго тону стало тиражування думок про советськість/радянськість регіональної ідентичності. Втім, її не слід переоцінювати, а тим більше – абсолютизувати. Відомості про широкий антирадянський андеграунд масової свідомості пересічних

⁵²⁴ Курдюмова Е.А. Донбасс на подъеме (1921–1925 гг.). – Донецк, 1976.; Страною возвеличенный Донбасс: Очерки. – Донецк, 1987.; Этапы большого пути. Донецкая область за 45 лет. Цифры и факты. Блокнот агитатора. Спец. вып. – Донецкое областное газетное изд-во, 1962.; Книга о Донбассе. Природа. Люди. Дела. – Донецк, 1977.; Сердцем и именем: Очерки / Сост. М.М. Четверус. – Донецк, 1980.; Доценко Л.П. Музей Паши Ангелиной: Путеводитель. – Донецк, 1988. та ін.

⁵²⁵ Волошенко В. Селянство Донбасу 1920 – 1930-х рр. в історичній пам’яті “краю вугілля та металу” другої половини ХХ – початку ХХІ ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та спірантів. – Т. 19 (2). – К., 2009. – С.218.

донбаських обивателів є незаперечним історичним фактом: цілими пластами він розсипаний у фондах СБУ та галузевих архівів, фольклорі, спогадах та газетних шпальтах. “Радянськість” свідомості донбасівця є не що інше як гіпертрофоване відлуння радянського дискурсу масової свідомості. Тим часом реальні її складові заслуговують на глибоке наукове вивчення із застосуванням сучасних методик, зокрема й міждисциплінарних⁵²⁶.

Важливо зауважити, що задовго до проголошення “перебудови” регіональна спільнота (не йдеться про інтелігенцію, тим більше – опозиційну до режиму, йдеться про широкий загал мешканців регіону) відчувала потужний дисонанс між власним досвідом та офіційно ухваленим дискурсом. Прориваючись у розмовах із незнайомими подорожніми і випадковими знайомими, він унаочнював неймовірної сили травматичний вплив радянської системи на цілі покоління радянських громадян. Свідомість їх просто-таки неспроможна була справитися із навантаженнями такої сили: хтось волів нікому нічого не розповідати (“аби діти жили без страху”), обілюючи Сталіна; хтось, навпаки, звинувачував у всьому Сталіна, вважаючи, що той спотворив великий задум Леніна. Єдине залишається незаперечним: свідки радянської історії Донбасу пішли з життя із незагоєною душевною раною, незнищеним страхом і глибоко нещасними.

Чим же в такому випадку пояснюється доволі широка популярність радянського тренду в середовищі сучасних його мешканців?

Відповідь на це питання можна знайти у щоденникових замальовках В. Горбачука, датованих 11 лютим 1977 р. Наголосимо: йдеться про посадову особу, які за родом своєї діяльності пройшла всі обов’язкові перевірки на відповідність суворим вимогам і, властиво, в будь-якому випадку не могла розглядатися як опозиційно налаштована до радянського способу життя. “... Служитель цензури (“таємниць друку”)⁵²⁷ почав ділитись своїми апокаліптичними спогадами дитинства і юності. У 20-х роках голод, нужденність і розруха (він із Добропілля), муки і трупи, люди поголовно знедолені; колективізація – підмели все дощенту; 30-ті роки в кого в дворі людина вмерла, той має і ховати. Скільки було бродяг! Потім війна, все зруйноване (але про цей період, як на диво, розповідав з найменшим трагізмом). Ось деякі картини 20-х і 30-х років: сікли зілля (не пам’ятає його назви), варили, а ця “їжа” сильно кріпить, все щастя, що були вишні – вони слаблять, люди навчилися підтримувати певну рівновагу. Коли настала зима, морозно, не було ні дров, ні вугілля. Не можна було збирати вугілля біля териконів, стояло оцепленіє (запитую: воно ж все одно кинуте, пропадало?). Все одно не дозволяли... Одягатись не було в що. Всі ходили в лахмітті. Якщо в дівчини була спідниця чи в хлопця штани з міш-

⁵²⁶ Такі дослідження, слід зауважити, вже почали з’являтися. Див., зокрема: Каретніков І.Г. Суспільні настрої населення Донбасу у 1953–1964 рр.: Дис. ... канд. іст. н. – Донецьк, 2013.

⁵²⁷ Ідеться про співробітника Донецького облліту.

ковини й цілі – це вже було дуже добре... Коли ділився спогадами дитинства і юності про трупи, голод, оте постійне горе (не було навіть солі, давали по сто грам тільки на сім'ю, мати розрізала тюльку на кусочки й ділила, а нутроці, голову кидала в суп), говорив про це все з виразом страждання і страху.

І от, пройшовши такий шлях, як же він попав у цю установу працювати? Каже, що з усіх його шкільних знайомих тільки один (і той сліпий) уцілів. Усі загинули (хто коли: в голод, у війну)⁵²⁸.

Це і є, власне, відповідь. Частка корінних мешканців Донбасу в повоєнних його містах невпинно і стрімко зменшувалася. Сільське тубільне населення складало мізерну частку регіональної спільноти і, або було зачинене рамками сільського існування, або мігрувало (це стосувалося передовсім молоді) в пошуках кращого життя. Свідки трагічної історії Донбасу 1920–1950-х рр. були в меншості. Влада, зі свого боку, робила все можливе, аби вони свій досвід не могли зробити частиною загального історичного досвіду. Цілком природна для решти країн світу практика передачі історичного досвіду від покоління до покоління була замінена сурогатом офіційної історії для масового вжитку. До нього потрапляли лише ті знання та міфи, що були схвалені владою. Решта складників реальної історичної пам'яті були або препаровані, або пішли в андеграунд масової свідомості. Це не означає, що вони зникли – вони лише були загнані на маргінес суспільного дискурсу.

У той час, як чекісти методично переслідували найменші прояви дисидентства та “українського буржуазного націоналізму” в середовищі освітян та творчої інтелігенції, масове стихійне дисидентство набирало обертів у середовищі пересічних обивателів та робітництва. Низка замальовок з щоденникових записів Василя Горбачука, датованих 1974–1978 рр., засвідчують – переоцінка подій радянської історії, болісні пошуки точок оперття, боротьба особистості за право на власну інтерпретацію своєї долі та долі своєї країни/народу – охопила найширші верстви населення⁵²⁹.

І все ж найбільш проблемною ланкою соціального життя донбасівців наприкінці радянської історії став споживчий ринок: інфляція рубля сприяла зростанню ажіотажного попиту, передовсім на товари тривалого використання. Мірою вичерпання товарних запасів навіть продукти щоденного вжитку переходили в розряд дефіцитних. У 1990 р., згідно з підрахунками А. Саржана, за виробництвом товарів повсякденного вжитку та рівню послуг, що припадали на душу населення, Донецька область посідала 17 (!) місце в республіці, а Донецьк – останнє місце серед обласних центрів⁵³⁰. Ще в гіршому становищі

⁵²⁸ Горбачук В.Т. Тридцять років на Донбасі. 1973 – 2004 рр. – Слов'янськ, ТОВ “Видавництво “Друкарський двір””, 2010. – С.48 – 49.

⁵²⁹ Див.: Горбачук В.Т. Тридцять років на Донбасі. 1973 – 2004 рр. – С.74.

⁵³⁰ Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе. – С. 157.

перебувала решта міст регіону. В обох обласних центрах, слід відзначити, ситуація із постачанням товарами широкого вжитку була більш-менш сприятлива. Невеликі міста так і не вибралися з болота глибокої провінційності. Їхні мешканці звикло їздили на закупи до столиці Донбасу. Отож, різке подорожчання всіх груп товарів у квітні 1991 р. було розраховане на те, щоб збалансувати грошову масу, яка перебувала на руках у радянських громадян, з товарними запасами держави, свого призначення не виконала. Навпаки – вперше за довгі роки рубка поставило питання довіри до існуючої влади.

Демократизація, що спочатку розглядалася партійними лідерами як цілком керована кампанія пом'якшення політичних засад радянської системи, виявилася некерованим каталізатором її розвалу. Насправді, як показує історія Донбасу, цей колос тримався завдячуючи двом інструментам: адміністративно-каральній машині та системі масової ідеологічної обробки населення. Послаблення в одній з ланок із незворотністю завалило всю систему. Вирішальним фактором її руйнації стала не стільки неефективність радянської економіки (за тих умов вона мала ще певний часовий люфт) скільки гірка правда про радянський лад, що завдяки “гласності” вийшла назовні. Навіть невеличкою верхівкою того айсбергу, яка виднілася над розбурханим суспільним морем, виявилось цілком достатньою аби спричинити цунамі небаченої руйнівної сили. Народ врешті усвідомив всю міру своєї знедоленості і ошуканості.

Яскравим показником розчарування донбасівців у комуністичній доктрині став масовий вихід із лав Комуністичної партії, що наприкінці 80-х рр. мала в Донбасі потужний загін – понад півмільйона членів⁵³¹. Авторитет компартії згасав під впливом кризових явищ в економіці та соціальній сфері, із якими партійні керманічі неспроможні були справитися, а також фактів про злочинну діяльність компартії в Донбасі. Навесні 1989 р. на Рутченківському полі відкрилося місце масових поховань жертв сталінського режиму. Не лише студенти-історики, а й пересічні громадяни брали участь в ексгумації могильника. Подія стала справжнім шоком для донеччан і вийшла далеко за межі місцевої громади. 16 вересня члени товариства “Меморіал” ім. В. Стуса (створеного в березні 1989 р.) провели свій перший траурний мітинг пам'яті жертв сталінських репресій. Згодом ці акції стали щорічними. Наприкінці 1989 – початку 1990 рр. розпочала аналогічну роботу обласна організація товариства “Меморіал” у Ворошиловградській області. В ці ж роки розпочалася робота над багатотомним проектом “Реабілітовані історією”. В ході роботи з'ясувалося, що жертвами режиму тільки в Донецькій області стали понад 48 тис. громадян. Потужна хвиля відстроченої в часі десталінізації повільно, але неухильно підточувала засади існування партійно-радянського тандему.

На заміну повільно деградуючій Компартії почали виникати альтернативні суспільно-політичні партії та рухи, що мали в Донбасі свої осередки. На поча-

⁵³¹ Коммунистическая партия Украины в цифрах: К 70-летию I съезда Компартии Украины. – К., 1988. – С. 13.

ток 90-х рр. їх у Донбасі вже було більше двадцяти: “Демократична платформа”, “Партія демократичного відродження”, “Народний рух України” (РУХ), “Демократичний РУХ”, “Українська республіканська партія”, Соціалістична партія, Ліберальна партія України, Інтернаціональний рух Донбасу, рухи “Братерство” та “За відродження Донбасу” та ін.⁵³². Тоді ж на Союз молодіжних організацій Донбасу (СМОД) трансформувався комсомол.

Яскравим відображення соціальної напруги був страйковий рух, зачинателем якого в Україні стали саме шахтарі Донбасу. На той час шахтарі навіть у суто статистичному плані були найбільш потужною соціальною силою в УРСР: перехід на п’ятиденку (1975 р.) призвів до зростання чисельності робітників, задіяних у вугільній промисловості: на 1985 р. їхня чисельність перевищила мільйон осіб⁵³³. В липні 1989 р. вони стихійно виступили на підтримку страйкарів Кузбасу. Втім, не лише відчуття солідарності змусило їх підняти свій голос: стагнація галузі боляче позначалася на соціальній сфері й відповідно – настроях мешканців шахтарських селищ. Обурюватися було від чого: наприкінці 80-х рр. частка ручної праці сягала 60%, дедалі більше погіршувалися умови виробництва, зростали виробничий травматизм та кількість нещасних випадків на виробництві (кожен мільйон тонн вугілля в центральному Донбасі коштував чотирьох людських життів та шістьох випадків каліцтва)⁵³⁴, щоденні витрати часу пересічного шахтаря, пов’язані із виробництвом, сягали 14 – 16 годин (!)⁵³⁵. Тотальний дефіцит і зростання цін виступили каталізатором соціальних протестів.

65 років пройшло, перш ніж шахтарі повернулися до практики страйкової боротьби за свої інтереси. 15 липня застрайкували гірняки шахти “Ясинувата-Глибока”, 16 липня їх підтримали чотири шахти Радянського району м. Макіївка. Страйковий комітет, що очолив виступ усіх 18 шахт міста, висунув умови до районного комітету партії, вивівши колони шахтарів на центральну площу. Невдовзі страйк набув регіонального характеру (в ньому загалом взяли участь 182 шахти), а центр подій перемістився до Донецька. Понад два тижні знадобилося шахтарям, аби домогтися від уряду вагомих (майже неможливих на погляд тогочасних експертів) поступок. Страйкоми перетворилися на постійно

⁵³² Болбат Т.В. Політичне пробудження східної України (1989) // Аналітично-інформаційний журнал “Схід”. Український культурологічний центр. ТОВ “Східний видавничий дім” – 2006 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrlife.org/main/cxid/8sxd1989.doc

⁵³³ Кузіна К.В., Лихолобова З.Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних містах Донбасу. – Донецьк, 2010. – С.67.

⁵³⁴ Наводкин Л.С. Забастовка: совместный трудный поиск решений // Научный коммунизм. – 1990. – №2. – С.21–29.

⁵³⁵ Загальнопоширеним явищем внаслідок закриття відпрацьованих шахт стало те, що значна частка шахтарів змушена була добиратися до роботи за 20–30 км від місця проживання.

діючі робітничі комітети, які домоглися кадрових змін у керівництві низки шахт. 17 серпня 1989 р. була створена Регіональна рада страйкових комітетів Донецького вугільного басейну. Це знаменувало втрату безроздільного контролю комуністичних органів над його, здавалося б, довічним союзником. У лютому 1990 р. ультимативні вимоги відставки бюро обкому під загрозою страйку пролунали в Донецькій та Луганській областях. Вимоги про зміну політичного ладу ще більш виразно прозвучали на Першому шахтарському з'їзді та червневому страйку. Почався відлік останніх місяців партійно-радянського тандему, а разом із ним – всієї державної конструкції СРСР.

Дослідники нині багато пишуть про регіональну ментальність та її шахтарську складову, аналізуючи типові її прикмети (такі як, згуртованість, взаємодопомога, взаємовиручка, але й підозрілість до “чужинців”). Втім, співвідносячи її із особливостями ментальності інших регіонів України, вони не враховують того очевидного факту, що корпоративна свідомість шахтарів та їх близького оточення обумовлювалася передовсім не регіональним дискурсом, а історією вугледобувної промисловості та формування шахтарської верстви. Про їхні основні етапи та особливості йшлося вище. Підсумовуючи, зауважимо – на час наростання негативних тенденцій спочатку стагнації, а згодом і депресії галузі шахтарство складалося з наступних груп: 1) покоління сталінської індустріалізації; 2) “повоєнного призову” – строкатого як за етнокультурними, так і соціальними характеристиками, який опинився тут значною мірою примусово і мав потужний травматичний досвід; 3) “комсомольського призову” другої половини 1950 – першої половини 1960-х рр. із найвищим рівнем власне партійно-радянської мотивації, що усвідомлено пожертвував власним майбутнім заради світлої ідеї комуністичного майбуття; 4) дітей останніх, значно прагматичніших у підходах до життя, зорієнтованих передовсім на гідну оплату нелегкої шахтарської праці, що прискорювало потужну депопуляцію малих шахтарських міст і зростання внутрішніх міграцій у пошуках кращих умов життя. На середину 1980-х рр., коли ресурс примусу держави був вичерпаний, а комсомольський ідеалізм зійшов нанівець під дією оточуючої реальності, настала ера тотального розчарування. Співпавши з останньою радянською економічною кризою, вона стала найпотужнішою бомбою під фундаментом радянської державності.

Український Донбас: проблеми регіонального розвитку в контексті сучасного етапу націєтворення

Економіка Донбасу в народногосподарському комплексі України

У ході пропагандистської кампанії, активісти Народного руху розклеювали статистичні таблиці з даними про виробництво головних видів промислової продукції і національного доходу на душу населення України. Таблиці були переконливі, але не показували всієї глибини її залежності щодо енергоносіїв з інших регіонів СРСР.

Упродовж двох останніх перед проголошенням незалежності десятиліть нафта і газ надходили в Україну у великих кількостях з інших регіонів. При цьому нафтогазове паливо реалізувалося за цінами, які в десятки разів поступалися світовим. Командна економіка могла собі дозволити такі диспропорції, але платила за це майже цілковитим браком енергозберігаючих технологій.

За 1970–1990 рр. український енергобаланс зазнав вражаючих змін. У 1970 р. УРСР давала понад 250 млн тонн умовного палива, а споживала тільки 210 млн. У 1990 р. вона вже була паливодефіцитною і завозила нафту й газ у величезних кількостях: в перерахунку на світові ціни – до 15 млрд доларів США⁵³⁶. З перетворенням союзних республік на незалежні держави і зникненням монополії зовнішньої торгівлі, що існувала в СРСР, Україна стала змушеною платити справжню, тобто світову ціну за спожиті нафту і газ. Замінити куповане в Росії і Туркменістані паливо вітчизняним було неможливо. По-перше, устаткування підприємств давно пристосували для споживання нафти і газу замість вугілля. По-друге, вуглевидобуток на Донбасі не зростав, а скорочувався. По-третє, після Чорнобильської катастрофи були переглянуті плани використання атомної енергії в бік істотного зменшення. В результаті дії цих факторів споживання енергоносіїв стало найвужчим місцем вітчизняної економіки.

Не менш важливою причиною труднощів, з якими зустрілася українська економіка після розпаду Радянського Союзу, був високий ступінь її милітаризації. В радянські часи за директивами з центру промисловість республіки розвивалася в інтересах передусім військово-промислового комплексу. На

⁵³⁶ Кучма Л. Вірю в український народ. – К., 2000. – С. 73, 400.

задоволення потреб внутрішнього ринку спрямовувалося не більше п'ятої частини промислової продукції власного виробництва. Структурна перебудова такої промисловості, переорієнтація її на задоволення попиту широкого споживача вимагали великих капіталовкладень і тривалого часу. Ні коштів, ні часу на масштабну реструктуризацію промисловості не знайшлося. Більше того: той сегмент промисловості, який задовольняв потреби внутрішнього ринку, почав стрімко занепадати. З відкриттям кордонів попит населення на промислову продукцію став задовольнятися імпортом більш дешевих і якісних іноземних товарів.

На перший погляд, так звані “базові галузі” української промисловості, передусім вугледобувна і металургійна, були винятково розвинутими. В них працювали сотні тисяч кваліфікованих робітників і спеціалістів. За випуском промислової продукції на душу населення Україна перебувала на перших місцях серед європейських країн. Насправді, однак, технічний рівень цих галузей був низьким. В умовах відкритого ринку величезний індустріальний потенціал України виявився вкрай недосконалим та вразливим. Базові галузі спромоглися вийти на міжнародний ринок тільки з напівфабрикатами, які нерідко продавалися за цінами нижче собівартості. Така торгівля була економічно не вигідна, але приносила тверду валюту.

Трансформація командної економіки в ринкову також відбувалася з величезними труднощами. При цьому наслідки дезінтеграції єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу меншою мірою позначилися на Росії, і більшою – на інших республіках, які істотно поступалися їй за територією та економічним потенціалом. Ця особливість впливала із самої суті командної економіки: ступеня її централізованості. Адже союзні відомства в усіх республіках будували підприємства-гіганти. Їм було зручно управляти заводами та фабриками, продукція яких задовольняла потреби великого регіону або навіть усієї країни. Промисловість загальносоюзного підпорядкування була цілісним самодостатнім організмом і не залежала у фінансовому та техніко-економічному відношеннях від території, на якій розміщувалася. Основна, на чотири п'ятих, частина промислової продукції УРСР складалася з напівфабрикатів та комплектуючих виробів, що використовувалися у виробничому процесі в інших республіках, або з готових виробів, які розподілялися за межами республіки. Після розпаду СРСР промисловість загальносоюзного підпорядкування перетворилася на тіло без голови. Певний час ще підтримувалися налагоджені роками виробничі зв'язки, хоча одразу почалися труднощі з фінансуванням. Незабаром стали відчуватися перебої з матеріально-технічним постачанням.

Вихід з налагодженої системи господарських зв'язків ініціювала не Росія, яка була зацікавлена утримати колишні союзні республіки всередині свого економічного організму хоча б з політичних причин. Він був зумовлений більшою мірою прагненням політичного керівництва України утвердити незалежність новонародженої держави переорієнтацією економіки на Захід. Проте продукції

українських підприємств на світових ринках ніхто не чекав, вона була, як правило, неконкурентоспроможною. Припинення або скорочення традиційних зв'язків залишило сотні підприємств без споживача, а відповідно – й без фінансування. Падіння виробництва в Україні у 1993 р. порівняно з 1990 р., прийнятим за 100%, становило по валовому суспільному продукту 75,2%, по обсягу промислової продукції – 82,2%, по обсягу сільськогосподарської продукції – 78,2%. Не менш як на третину недобір продукції зумовлювався скороченням зв'язків з колишніми союзними республіками⁵³⁷.

Економічна криза 90-х рр. була успадкована в багатьох своїх компонентах від радянських часів. Однак чим далі, тим більше на тяжке економічне становище накладали глибокий відбиток недоліки в політиці українського керівництва. Воно не знало, як реагувати на конкретні прояви кризи, або не мало політичної волі для адекватної реакції, або, нарешті, було нездатним внаслідок внутрішніх розбіжностей опрацювати послідовну економічну політику. Верховна Рада і Президент України надто часто демонстрували замість продуманої політики хаотичні й суперечливі дії. Українська політична еліта не мала досвіду і несміливо приймала власні рішення (раніше її привчали тільки виконувати вказівки союзного центру). Ринкові перетворення були позбавлені інтелектуального забезпечення, яке враховувало б національні інтереси. Найчастіше вони здійснювалися шляхом сліпого копіювання рішень, опрацьованих або в Росії, або в країнах розвинутого ринку. Як правило, закони, що приймалися за порадами західних експертів, були відірваними від життя. Невідповідність між новим законодавством і економічною практикою призводила до істотного послаблення, а подекуди й фактичного усунення впливу держави на розвиток економіки. Так в Україні створювалося поле для криміналізації економічного життя. Дрібні й великі функціонери могли безперешкодно привласнювати “нічийну” власність, користуючись владними повноваженнями.

Тривалий етап перебування української економіки у стані напівколапсу – напівхаосу пояснювався не тільки недосвідченістю лідерів, але й злою волею багатьох представників колишньої компартійно-радянської номенклатури, яка гарячково мінjala владу на власність. Відсутність запобіжників, здатних попередити використання влади в інтересах особистого збагачення, не була випадковим явищем. Компартійно-радянська номенклатура, яка зберегла свою владу після розпаду Радянського Союзу, особливо не переймалася катастрофічним станом справ в економіці. Ситуація, що склалася, була сприятливою для використання державної власності в інтересах особистого збагачення а суспільство не реагувало на дерибан власності у захмарних масштабах, тому що було звичаєне до планово-директивної економіки і не довіряло приватній ініціативі, коли вона почала проявлятися.

⁵³⁷ Шляхом радикальних економічних реформ. Матеріали до доповіді Президента України про основні засади економічної і соціальної політики. – К., 1994. – С. 3,7.

Олігархічна Україна виникла через те, що їй дозволили виникнути. Той народ, що дозволив, був вдячний олігархам, які дали йому можливість працювати, щоб заробляти на життя. Адже директивна економіка раптом і цілком неочікувано для всіх припинила існування. Люди опинилися в зовсім іншому середовищі, як риби у водоймі, раптом позбавленій води. Наскільки вони були наївні в азбучних істинах ринку, показує історія МММ і десятків інших “лохотронів” – фінансових пірамід, в яких відсотки по вкладах більш ранніх інвесторів сплачувалися за рахунок дерибану вкладу тих, хто прийшов пізніше.

Олігархами ставали ті, хто не розгубився в ситуації економічного хаосу і навіть спромігся обернути його собі на користь. Зрозуміло, що для успішної підприємницької діяльності були потрібні або стартовий капітал, або міцні зв'язки в коридорах влади. На перше місце у середовищі олігархів слід поставити представників компартійно-радянської номенклатури, передусім її комсомольської гілки. Успіх супроводжував тих, хто мав підприємницьку жилку і, звичайно ж – везіння. На другому місці опинилися представники здебільшого технічної інтелігенції, які спромоглися зорієнтуватися в ситуації економічного колапсу, скористатися новими законами про підприємництво і шпаринами в них, щоб обійти законодавство у випадку необхідності, налагодити корупційні зв'язки з владними структурами і знайти найбільш перспективні горизонти для бізнесу, особливо в сфері експортно-імпортних операцій. Серед олігархів знайшлися також найбільш успішні підпільні комерсанти, які сформувалися у тіншовій радянській економіці.

Вплив олігархів на економічне життя не можна малювати чорно-білими фарбами. Американський професор шведського походження Андерс Аслунд, який працював економічним радником у російському (199–1994) і українському (1994–1997) урядах, не бачив в олігархах аж надто серйозної загрози для позитивних змін в суспільстві. “В Україні, – підкреслював він, – олігархи сильніше, ніж будь-де, проте їхня непослідовність вражає. Олігархи приходять і йдуть, і їхня велика різноманітність показує, що між ними точиться дуже серйозна боротьба за владу. Врешті-решт, олігархи навряд чи зупинять перехід України до нормальної ринкової економіки, щонайменше – лише уповільнять його”⁵³⁸. Не варто закликати до націоналізації майна олігархів, щоб не повторити з віковим інтервалом вже випробувані методи досягнення соціальної справедливості. Взаємодія суспільства і держави у справі встановлення рамок підприємницької діяльності повинна полягати в тому, щоб виключити випадки неймовірно великого збагачення окремих осіб завдяки використанню корупційних схем. Якщо збагачення вкладається в рамках закону, суспільство не мусить ставитися до олігархів недружно. Власне, у цьому випадку для позначення дуже багатих людей доведеться підшукувати інший термін.

⁵³⁸ Асмунд Андерс. Розбудова капіталізму у країнах колишнього радянського блоку. – К., 2003. – С. 13.

Майже всі українські олігархи походили з Донецько-Придніпровського економічного району. Незважаючи на спільність походження, між донецькими і дніпропетровськими олігархічними кланами відбувалася боротьба. Спочатку перед вели дніпропетровці, потім на першому плані опинилися так звані “донецькі” – Ю. Звягільський, С. Тарута, Р. Ахметов та інші.

Аналізуючи важку індустрію Донбасу в роки незалежності, слід зазначити основне: на тлі властивих всій українській промисловості кризових проявів трансформаційного періоду її стан слід характеризувати як особливо важкий. У свою чергу, стан вуглевидобутку в Донбасі на тлі всієї донецької індустрії виглядав зовсім катастрофічним. Не випадково ще в радянські часи уперше пролунали поодинокі голоси про доцільність припинення вуглевидобутку. Науковці, які тоді задумувалися над тим, що чекає вугільний Донбас через кілька десятиліть, звертали увагу на багато факторів: високий рівень травматизму під час добування вугілля; великий тягар для загальносоюзного бюджету, на який оберталася необхідність підтримувати в дієздатному вигляді цю галузь промисловості; негативні екологічні наслідки видобування і споживання кам'яного вугілля порівняно з іншими видами палива; невігідні показники економічної ефективності вуглевидобутку порівняно з ефективністю видобутку нафтогазової сировини; особливо невігідні показники ефективності добування донецького вугілля порівняно з видобутком вугілля в інших регіонах Радянського Союзу та в інших країнах⁵³⁹.

Справді, запасів донецького вугілля вистачить на сотні років, але понад 80% цих запасів зосереджено в шарах потужністю не більше 1,2 метра, наскрізь газоносних, небезпечних за раптовими викидами вугілля та газу і, що є найважливішим, – розміщених на великих глибинах. Такі шари вугілля у багатьох країнах взагалі не виймаються через відсутність ефективних засобів виймання і дорожнечу. До того ж донецьке вугілля має великий вміст сірки (від 2 до 4%), що не відповідає ustalеним нормам (від 1 до 1,2 %). Це обмежує попит на нього як на сировину для виробництва коксу і як на енергетичне паливо⁵⁴⁰.

Могутня паливно-металургійна промисловість Донецького басейну впродовж багатьох років розвивалася завдяки високоякісним антрацитам, що видобувалися в шахтах неглибокого залягання або взагалі відкритим способом – в розрізах. Проте такого вугілля більше не існує. За останні десятиліття потужна індустріальна інфраструктура, в якій задіяні мільйони людей, почала залежати від неякісного й одночасно дорогого місцевого вугілля. Побороти цю залежність керівники загальносоюзної, а з 1991 р. – української промисловості намагалися по-різному: удосконаленням технічних засобів видобутку палива; будівництвом

⁵³⁹ Старькович М.А., Синяк Ю.В. Исследования дальних перспектив развития энергетики // Вести Академии наук СССР. – 1986. – № 4. – С. 46–54.

⁵⁴⁰ Амоша О.І., Стариченко Л.Л., Череватський Д.Ю. Стан, основні проблеми і перспективи вугільної промисловості України. Наукова доповідь. – Донецьк, Інститут економіки промисловості НАН України, 2013. – С. 14.

вуглезбагачувальних фабрик; технічною реконструкцією підприємств-споживачів вугілля; завезенням на Донбас вугілля, видобутого в інших регіонах; переведенням металургійних комбінатів та інших споживачів вугілля на нафту і газ. Кількість діючих шахт скорочувалася, а вугільні розрізи після вичерпання промислових запасів вугілля, що виходило на поверхню, зовсім закрилися. Закриття шахт призводило за загострення соціальних проблем, оскільки зависали у повітрі цілі міста, що виникли внаслідок розгортання вуглевидобутку і не мали інших робочих місць. Проте ніхто з політиків і господарників ніколи не ставив питання про припинення вуглевидобутку на всьому Донбасі. “Донбас порожняк не гонит!” – з гордістю говорили мільйони людей, які жили у цьому регіоні з яскравою і героїчною історією. Вони знаходилися в атмосфері радянського “застою”, ностальгійно згадуючи своє провідне становище у тогочасному суспільстві і ретельно зберігаючи всі його зовнішні ознаки включно з трудовими традиціями та топонімікою, а навколишній світ ставав іншим. Олігархічна, тобто капіталістична у першому поколінні Україна ретельно підтримувала радянську гомогенність регіону, намагаючись підрівняти під нього всі інші регіони й тим самим законсервувати в усій Україні стан “дикого капіталізму”. Олігархи цінували те, що відбувалося навколо них тут і зараз, не бажаючи розуміти, що економіка вугілля і сталі у ХХІ ст. позбавлена перспектив.

Кількість діючих шахт на Донбасі постійно скорочувалася, і в останні роки особливо стрімкими темпами: в 2010 р. – до 147, в 2013 – до 131. Найбільш перспективні шахти ставали приватною власністю. Ті з них, де видобуток був неможливим без вагомих бюджетних дотацій, залишалися в державному секторі. Показники роботи кам’яновугільної промисловості по секторах були такими:⁵⁴¹

Показники	2010 р.		2013 р.	
	державний сектор	приватний сектор	державний сектор	приватний сектор
Кількість діючих шахт	116	31	91	40
Видобуток вугілля в млн тонн	38,4	46,8	24,1	58,3
Продуктивність праці (тонн вугілля в місяць на 1 роб.)	21,5	57,1	17,8	62,2
Заробітна плата в грн (з урахуванням інфляції)	3797	4637	5339	6201

Державна дотація на покриття збитків при видобутку вугілля зросла з 5 807 млн грн в 2010 р. до 13 279 млн в 2013 р., а витрати держави, пов’язані із закриттям шахт – з 1 059 до 1 215 млн грн. Існуюча динаміка дала можливість

⁵⁴¹ Стариченко Л.Л., Фокіна І.В. Сучасний стан та перспективи розвитку вугільної промисловості України // Економічний вісник Донбасу. – 2014. – №2(36). – С. 47.

економістам запропонувати лише такий вихід: прискорити виведення з експлуатації, переважно шляхом консервації, найбільш збиткових малопотужних шахт і здійснювати їх даліше роздержавлення⁵⁴².

Подібні висновки були природними напередодні нинішніх подій на Донбасі. Тоді терміном “реструктуризація” позначалося виведення збиткових шахт з експлуатації. Ніхто навіть думати не наважувався, що замість “реструктуризації” галузі, яка залишала за бортом економічного життя багатомільйонне населення шахтарських поселень, потрібно здійснювати реструктуризацію регіону – так, як це робили, наприклад, в Німеччині або у Великій Британії. Щоб створити новітні галузі промисловості в депресивному регіоні, потрібні були десятки й десятки мільярдів американських доларів. Де було взяти ці велетенські суми і кому можна б було віддати їх на освоєння, якби їх знайшли? Та головним в такій головоломці було навіть не це. Вимагалось визнати, перш за все, що Донбас – це депресивний регіон. Чи можна було таке чекати від партій, які посідали домінуючі позиції в регіоні?

Ситуація була тим більш складною, що за показниками валового виробництва та прибутковості Донбас, як і в радянські часи, посідав поважні позиції в українській економіці. На Донеччині – в серці Донбасу – створювалося 25% ВВП України. Тут діяло 822 промислових підприємства, зосереджено лівову частину видобутку вугілля. На площі 4,4% від території України і 9,9% населення України на Донеччині розташовувалося 11,2% основних фондів, 21,2% промислового виробництва держави, Донбас давав 21,5% експорту, 9,5% інвестицій у основний капітал⁵⁴³. За таких обставин українська влада вимушено тиражувала тактику статус-кво, нічого принципово не змінюючи у структурі регіональних соціально-економічних відносин. Життя засвідчило, що вона була провальною.

Регіональна спільнота в контексті процесів становлення державності

На початку “перебудови” донбаські шахти давали понад 20% загальносоюзного видобутку вугілля, зокрема 35% коксівного вугілля та 60% антрацитів⁵⁴⁴. – Порівняно з попереднім періодом, коли від донбаського вугілля залежала вся країна, в масштабах СРСР це вже були не “цифри”. Вочевидь союзний уряд гадав, що відмовитися від дорогих і занадто обтяжливих послуг Донбасу в контексті переходу на інші види енергоносіїв можна буде безболісно і без небажа-

⁵⁴² Там само.

⁵⁴³ Донецька область. Статистичний щорічник. – Донецьк. – 2003. – 376 с.; Головне управління статистики у Донецькій області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.donetskstat.gov.ua/region/index.php>; Білецький В.С. Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення. – Донецьк, Східний видавничий дім, 2005. – С.16.

⁵⁴⁴ Уголь Украины. – 1990. – №6. – С.2.

них для влади наслідків. Це, власне, доволі швидко стало очевидним і для керівників шахтарського руху. Тому вже на Першому Всесоюзному з'їзді шахтарів (Донецьк, 11–15 червня 1990 р.) зазвучали пропозиції утворити республіканське управління вугільної промисловості і державний комітет у справах з вугілля. Корпоративні інтереси шахтарської верстви на цьому етапі політичної історії співпали із інтересами національно-демократичних сил. *Це у свою чергу, створило прецедент могутнього політичного альянсу, який стояв у витоків українського державного суверенітету.*

Липневий страйк, оголошений шахтарським з'їздом, підтримали робітники понад сотні підприємств України в семи областях. Оперті на платформу демократизації, страйкарі від економічних проблем перейшли до вимог стосовно зміни партійно-радянського апарату та системи державного управління, департизації виробництва, правоохоронних органів, армії. Вже під час липневого страйку (тобто за рік до проголошення незалежності) страйкарі підтримали гасло негайного прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України. Виступаючи з вимогами, які проголошували не реформування системи, а її повалення, липневий страйк, зважаючи на його масовість, сигналізував про формування класичної революційної ситуації⁵⁴⁵. Саме тому загальний липневий страйк 1990 р. виступав не лише тлом подальшої демократизації суспільно-політичного життя України, а й потужним каталізатором процесів її фактичної суверенізації.

Ситуація на Донбасі загострювалася через адміністративне регулювання цін. Почалися затримки з виплатою заробітної плати. Матеріальне становище трудящих різко погіршилося. Навесні 1991 р. це спричинило нову хвилю страйків. У 1991 рік шахтарські страйками вступали, маючи ваговий досвід страйкової боротьби, який вони здобули під час липневого страйку 1989 р. (число страйкарів досягло 300 тис. осіб), політичного страйку 11 липня 1989 р. (у ньому брали участь колективи 147 шахт)⁵⁴⁶.

Вихід із замкненого кола суперечностей шахтарі вбачали у суверенізації України. Страйкарі шахти ім. Стаханова, зокрема, висунули вимогу конституційно закріпити Декларацію про державний суверенітет України. Йшлося також про прийняття закону про індексацію доходів населення у зв'язку із зростанням цін. Шахтарі висунули також вимоги республіканському керівництву і продемонстрували серйозність своїх намірів у принципово новий для радянської дійсності спосіб: у квітні 1991 р. відбувся шахтарський марш на Київ. Після чергової хвилі страйків на Донбасі шахтарі Червоноармійська, Селідового, Макіївки, Донецька та Червонограда вирушили до української столиці, щоб передати свої вимоги Верховній Раді УРСР. Перспективна мета учасників маршу полягала в тому, аби підняти всеукраїнський страйк, проводячи масові

⁵⁴⁵ Донбас в етнополітичному вимірі. – С.160.

⁵⁴⁶ Російський державний архів новітньої історії (РДАНИ), ф.1, оп.10, спр. 17, арк.85.

акції протесту, допоки керівництво республіки не відкличе ухвали і рішення, які суперечать Конституції. 18 квітня 1991 р. було підписано взаємоузгоджений протокол парламентської комісії Верховної Ради УРСР, уряду республіки та представників страйкомів⁵⁴⁷.

Затяжний характер виступів негативно позначився на психологічному стані робітників. Місцеві газети запістрявіли замітками про розпивання спиртних напоїв на території шахт, безлад у побутових приміщеннях. Різко зросли показники злочинності в регіоні⁵⁴⁸. Втім, це швидше за все було пов'язане не із моральною деградацією учасників страйків, а з різким погіршенням матеріального становища мешканців монопрофільних містечок, яким місяцями затримували виплату зарплати. Всі соціальні проблеми суспільства напередодні кардинальних змін загострилися. “Вагонетка” під назвою “СРСР” зірвалася, і ніякі страйки не здатні були зупинити чи полегшити її стрімке падіння.

Більшість вимог страйкарів не була виконана. Це зблизило противладні позиції робітничого та національно-демократичного рухів, зокрема, і в ставленні до питання про державний суверенітет України. 17 березня 1991 р. на референдумі відповідь “Так” дали 22,1 млн громадян України, або 70,2%. У голосуванні із запитання, поставленого Верховною Радою УРСР, “Так” відповіли 25,2 млн осіб, або 80,2%. Таким чином, доволі суперечливі результати референдуму давали широкий люверс для трактування його наслідків як на користь суверенізації, так і проти неї. Суттєво вищими за пересічноукраїнські показники були результати в Донбасі. Участь у голосуванні на Всесоюзному референдумі взяли 3 037 911 осіб, з них у голосуванні з першого, всесоюзного запитання, відповідь “Так” дали 84,55% жителів Донецької області та 88,83 – Луганської⁵⁴⁹.

24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради УРСР ухвалила Акт про проголошення незалежності України. 1 грудня 1991 р. відбувся Всеукраїнський референдум щодо проголошення незалежності України. На референдум було винесено одне питання: “Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?” За результатами референдуму 83,90% населення Донеччини та 83,86% Луганщини проголосували за незалежність України. Пересічно по Україні показник сягнув 90,32%. “Проти” проголосували 12,58 мешканців Донецької області, 13,41 – Луганської, 7,58% – пересічно по Україні⁵⁵⁰.

Зростання показників неявки на дільниці для голосування в обох областях та зростання частки незгодних, порівняно із весною того ж року, унаочнили наростання явищ соціальної апатії та розчарування етапом революційних

⁵⁴⁷ Донбас в етнополітичному вимірі. – С.165 – 166.

⁵⁴⁸ Пономарчук С. Обстановка напряженная // Западный Донбасс (региональная общественно-политическая газета). – 1991. – 6 апреля.

⁵⁴⁹ Донбас в етнополітичному вимірі. – С.163 – 165.

⁵⁵⁰ ЦДАВО України, ф.1, оп.28, спр.144, арк.6.

потрясінь весни – літа 1991 р. Чимдалі більше увиразнювалися кризові явища у провідній галузі регіону – вуглевидобувній. Страйки лише ускладнили її становище і боляче зрикошетили на добробуті кожної шахтарської родини. Гіперінфляція, “згорання” багатолітніх заощаджень та дефолт довершили етап болючих трансформацій.

“У грудні 1991 року незалежна Україна постала як спільна держава советських і антисоветських українців; тих, що вважали себе за “майже один народ” із росіянами, і тих, що вважали Росію та росіян за головного Іншого; тих, що прийняли незалежність України як *fait accompli*, і тих, що справді мріяли про цю незалежність і навіть за неї боролися, ризикуючи при тому здоров’ям, свободою або й життям”⁵⁵¹, – згодом напише про ті події М. Рябчук. Втім на той момент вододіл між прибічниками та супротивниками суверенізації проходив далеко поза межею етнонаціонального дискурсу. Ані мовне питання, ані проблеми націєтворення перед найбільш послідовним союзником національно-демократичних сил – донбасівським шахтарством – не стояли. Для них питанням номер один порядку денного було збереження вугільної промисловості. Вирішення цього питання вони пов’язували із унезалеженням від союзного керівництва, всерйоз налаштованого на згорання галузі Донбасу. Розлад у таборі “советських і антисоветських українців” обумовлювався не відмінностями національної самоідентифікації (“вважали себе за “майже один народ” із росіянами, і тих, що вважали Росію та росіян за головного Іншого”). Він розпочався відтоді, як почали з’ясувати, який *тип держави* буде будуватися. Проблема полягала не в тому, що радянський лад залишився основою державотворення, а в тому, що бідність 90% громадян стала визначальною ознакою суверенної України. *Люди, голосуючи за незалежність у 1991 р., не просто прагнули жити незалежно від Росії, вони прагнули жити краще, ніж в СРСР. І саме цього не сталося.*

Варто зауважити, що витверезіння від страйкарської ейфорії було тяжким. Дефолт, знецінювання “спадку СРСР”, економічна дезінтеграція та господарський колапс, разом із низкою некваліфікованих управлінських рішень привели до катастрофічного погіршення соціально-економічного становища населення регіону. Скована валом катастрофічних проблем молода українська державність не мала ні адміністративних, ані фінансових ресурсів для вирішення давно назрілих проблем модернізації та реконструкції його застарілих виробничих потужностей.

І все ж слід віддати належне її тогочасним спробам. Хоч якими непослідовними, обмеженими, половинчастими не були заходи українських урядів, спрямовані на підтримку вуглевидобувної галузі Донбасу (власне, відсутність продуманої і послідовної стратегії перетворила їх на низку суперечливих маневрів, спрямованих на збереження статус-кво у взаєминах між центром та

⁵⁵¹ Микола Рябчук. Дві України: кінець амбівалентности? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: krytyka.com/.../dvi-ukrayiny-kinets-ambivalent...

буремним регіоном), слід зауважити – Київ ніколи не переступав меж людяності. Однак і ціна, яку заплатив український Донбас за роки болючої пострадянської руїни, виявилася завеликою. Кримінальна війна, яка понад п'ять років точилася на Донбасі навколо перерозподілу його виробничого потенціалу, закінчилася не на користь місцевих трударів. У 1995 р. було вбито Ахатя Брагіна (Аліка Грека) – попередника Ріната Ахметова. За 10 років за даними М. Ключова, начальника міліції Донецчини, на Донбасі було вбито 57 кримінальних авторитетів⁵⁵². Завершилася вона утвердженням корупційних горизонтально-вертикальних структур, які зв'язали в єдине ціле всю його колишню потугу. При всій зовнішній подібності до державних інституцій, вони такими не були, оскільки внутрішньо суперечили як Основному Закону України, так і всім його похідними. Народ, як суверенний носій влади, був насправді відсторонений від прийняття будь-яких важливих рішень. Його місія, як і в радянські часи, полягала лишень у створенні видимості легітимності дій справжніх “господарів” Донбасу.

Про масштаби падіння промисловості регіону йшлося вище. Варто зауважити лише, що в регіоні з огляду на його урбанізованість та рівень залучення населення у промислове виробництво, економічна криза перетворилася по суті на соціальну катастрофу.

На вагому проблему народногосподарського комплексу Донбасу, що справляє потужний вплив на щоденне життя мешканців, перетворився невідповідний його потребам розвиток сільськогосподарського сектору (кваліфікованими працівниками сільського господарства в Донецькій області на межі тисячоліть були лише 1,1%, у Луганській – 1,3% населення)⁵⁵³. Обвальне скорочення виробництва всіх видів сільськогосподарської продукції у зв'язку із розвалом колгоспно-радгоспного сектору відзначалося вже в середині 1990-х рр. У 1996 р. навіть порівняно із 1991 р. виробництво овочів та м'яса скоротилося у п'ятеро, молока – в 2,5 рази, яєць – утричі. За загальними показниками сільське господарство регіону повернулося до показників середини 1950-х рр. (!)⁵⁵⁴. З огляду на чисельність наявного населення гостро постала продовольча проблема. В умовах руйнування союзних зв'язків, кризи неплатежів та хронічних заборгованостей по заробітній платні вона вирішувалася за рахунок дешевої харчової сировини іноземного походження та гуманітарної допомоги.

Проблема катастрофічного скорочення обсягів споживання та його якості підсилювалася внаслідок неконтрольованого підвищення споживчих цін, проблем монетарної політики, натуралізації виробничих відносин. Про глибину

⁵⁵² Білецький В.С. Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення. – Донецьк, 2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.experts.in.ua/baza/doc/.../ukraine_integration.pdf

⁵⁵³ Донбас в етнополітичному вимірі. – С.240.

⁵⁵⁴ Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). – С.184.

тогочасної катастрофи нагадають такі цифри: тільки у порівнянні із попереднім роком в 1995 р. ціни на продовольчі товари в Донецькій області зросли в 5,6 разу, непродовольчі – 4,3, послуги – 7,8 разу. Загалом же впродовж найтяжчих 1991–1996 рр. споживчі ціни зросли в 60 тис. разів, а зарплата в державному секторі – в 13 тис. Тобто, за підрахунками А. Саржана, вона знецінилася уп'ятеро⁵⁵⁵. Галопуюча інфляція залишила глибокий слід у свідомості донбаських трударів, які впродовж довгих років не могли “вибити” зароблені тяжкою працею гроші ані страйками, ані мітингами, ані голодуваннями. Багаторічна заборгованість по зарплаті змушувала їх шукати додаткових джерел існування. Саме в ці роки була зафіксована раптова переорієнтація сімейних бюджетів: якщо в пізньорадянські часи понад 90% бюджетів становила зарплата, на 1996 р. її частка впала до 68%. Родини виживали вскладчину, часто-густо за рахунок пенсії літніх родичів. Витрати на соціалізацію та навчання підростаючого покоління були зведені до мінімуму. Значно зросла частка витрат на комунальні послуги. Для переважної більшості мешканців нова структура витрат сімейного бюджету і досі лишається ментально неприйнятною, підживлюючи соціальну апатію та напруження.

Наслідком господарської руїни стала затяжна демографічна криза, що в обох областях розпочалася в 1994 р. і тривала до подій 2014 р. Свого “дна” крива депопуляції в Донбасі сягнула 2001 р. (найбільш разючим даний процес був у Луганській області – (-53) тис. осіб). Відтоді – на тлі економічної стабілізації – до 2009 р. – популяція виявляла виразні ознаки відродження, втім рівня 1994 р. Донбас так і не досяг. З 2010 р. показники обох областей знову демонструють негативну динаміку⁵⁵⁶. Крім того, населення регіону прискорено старіє.

Донецька та Луганська області разом із Житомирською, Кіровоградською та Хмельницькою нині входять до другої групи старих областей (частка людей літнього віку тут становить 22,9–24%). Найбільш “молодим” (частка старших осіб становить 15,5–19,3%) було населення Закарпатської, Рівненської областей та м. Києва⁵⁵⁷. Ця ситуація, слід зауважити, стала неприємною несподіванкою для регіону-реципієнта трудових ресурсів, населення якого постійно омолоджувалося за рахунок трудових мігрантів. Нагадаємо, що в 1959 р. частка осіб віком 60 років і старше на Донбасі становила 8,5%, що було найнижчим показником в Україні. Промислова деградація різко зменшила притік “свіжої крові”, і навпаки – запустила процеси депопуляції низки монопрофільних міст, які

⁵⁵⁵ Там само. – С.212.

⁵⁵⁶ Донбас в етнополітичному вимірі. – С.185.

⁵⁵⁷ Там само. – С.193. Загалом в Україні коефіцієнт старіння (питома вага осіб старше 60 років) зріс з 18% у 1989 р. до 21% у 2005 р., і означає за Е. Россетом дуже високий рівень демографічного старіння. За шкалою ООН коефіцієнт старіння населення України дорівнював 16% і відповідав рівню старого населення (за класифікацією ООН, населення вважається старим, якщо частка осіб віком старше 65 років становить 7%). (Див.: Демографічна криза в Україні: причини і наслідки. – К., 2003. – С.68.)

почали активно експортувати трудові ресурси, зокрема до Росії. В результаті, за період 1959–2001 рр. питома вага представників вказаної групи (понад 60 років) зросла більше ніж у 2,5 раза і дійшла до 23%. Відповідно катастрофічно впала народжуваність: нетто-коефіцієнт відтворення населення в Донецькій області становив 46,7, Луганській – 46,9⁵⁵⁸.

Власне, не лише Донбас демонстрував типову динаміку вимираючих регіонів, але в ньому процеси депопуляції виразно пов'язані передовсім із деіндустріалізацією. В цьому немає нічого протиприродного, навпаки, увиразнюється характерна для такого типу регіонів (із стрибкоподібною історією економічного зростання, ґрунтованого на ресурсній економіці), що вичерпали природний ресурс, картина поступового і незворотного процесу деіндустріалізації. В таких регіонах чисельність населення, яка впродовж десятиріч визначалася потребами промисловості в робочих руках, зменшується не внаслідок депопуляції як такої, а через звуження ринку зайнятості. Молодь шукає щастя деінде, старше покоління тиражує стратегію “доживання”⁵⁵⁹. Власне, повернення Донбасу в стан більш врівноваженого і співвіднесеного із загальноукраїнськими трендами промислового та соціального розвитку не мало альтернатив до подій “русской весны”. Інша справа, що мешканці регіону сприймали цю безальтернативну з історичної точки зору тенденцію як апокаліпсис, винним за який “призначили” Київ.

Проблеми деіндустріалізації пострадянського Донбасу істотно підсилювалися власне радянським спадком. Короткозорість радянських управлінців сталінської, хрущовської та брежнєвської доби, які заклали в степу десятки монопрофільних промислових поселень та міст, не задумуючись над долею їх населення через кількадесят років, далася взнаки в 1990-і рр. Тогочасна господарська деградація була тим більш болючою, що ці поселення, насамперед у Центральному Донбасі, створювали суцільний урбанізований масив. Демографічне навантаження на територію переходило критичну межу. На 1 січня 2014 р. в Донецькій області нараховувалося 52 міста (із них 28 – зі спеціальним статусом), 131 селище міського типу, 253 сільські ради, 1 118 сільських населених пунктів. У Луганській – 37 міст (з них 14 – зі спеціальним статусом), 109 селищ міського типу, 206 сільських рад та 780 сільських населених пунктів. Отже, вони тримали абсолютну першість в Україні за рівнем урбанізації. Від них суттєво відставала навіть столична Київська область, в якій нараховувалося 26 міст (з них 13 із спеціальним статусом), 30 селищних рад, 605 сільських рад та 1 126 сільських населених пунктів.

Загалом на Донбасі розташовані 7 міських агломерацій: Донецько-Макіївська, Горлівсько-Єнакієвська, Краматорська (Північнодонецька) і Шахтарська (Торезька) (Донецька область), Центрально-Луганська (Алчевсько-Стахановська),

⁵⁵⁸ Донбас в етнополітичному вимірі. – С.201.

⁵⁵⁹ Див.: Жизненные стратегии граждан Донбасса: Переходное состояние. Социологическое исследование. – Донецк, 2000.

Південно-Луганська (Краснолуцька) та Лисичансько-Сєверодонецька (Луганська область). На карті міських населених пунктів України північна частина Донецької і південна частина Луганської областей утворюють єдине поліцентричне Донецько-Луганське скупчення міських агломерацій, фактично – єдину урбанізовану зону із населенням близько 5 млн осіб. На відміну від деяких інших великих українських міст чи міських агломерацій, які історично формувалися навколо єдиного центру шляхом його поступового розширення (наприклад, Київська, Харківська, Одеська), Донецько-Луганська міська агломерація сформувалася з поселень при виробництвах, які “кочували” за виробничими потужностями. Спад виробництва із невідворотністю запустив низку негативних процесів у соціальній та демографічній сферах переважної більшості монопрофільних поселень, що виявилися неспроможними адекватно відреагувати на виклики часу.

Протягом останніх семи років Донецька область за сукупним рівнем людського розвитку регіону посідає останнє, 27-ме місце серед усіх регіонів України (25 областей, міста Київ і Севастополь). Луганщина за той самий період посідає чи передостаннє, чи третє місце з кінця⁵⁶⁰. При цьому Донеччина має один з найвищих показників матеріального добробуту (3-тє місце в Україні). Рівень оцінки умов життя в регіоні системно знижують болючі проблеми – демографічна ситуація (23-тє місце в Україні), умови проживання населення (24-тє місце) та стан навколишнього середовища (27-е місце). Місце Луганської області у трійці аутсайдерів обумовлюється незадовільними показниками демографічного розвитку, умов проживання населення та рівня освіти, важкою екологічною ситуацією⁵⁶¹ та непоказним розвитком соціального середовища.

В основі найболючіших соціальних проблем Донбасу перебуває, власне, його специфіка. Донбас – це індустріальний регіон із давно зношеними основними фондами, вугільною промисловістю, що перебуває в стані хронічної кризи, застарілими коксохімічними та металургійними виробництвами, низьким рівнем охорони здоров'я та соціальних стандартів. Місцеве населення, яке потерпає від низького рівня життя та соціальних негараздів⁵⁶², переконане, що “Донбас годує Україну”, а наявний у країні розподіл доходів і ресурсів є несправедливим.

Цікаво, що така прикмета масової свідомості сформувалася і затвердилася всупереч статистиці. Згідно з висновками експертів, частка Донецької області у ВВП України у 2010 р. становила 12%, загальна ж частка субсидій, поточних і ка-

⁵⁶⁰ Регіональний людський розвиток: Статистичний бюлетень. – Державна служба статистики України. – Київ, 2012. – С.22.

⁵⁶¹ Надзвичайно гостро на Луганщині стоїть проблема водопостачання. Вода подається за графіком. Найбільші водні артерії області перетворилися на резервуари для шкідливих викидів місцевих підприємств. Екосистеми річок перебувають на межі екологічної катастрофи.

⁵⁶² Станом на 01.01.2009 р. близько 57% суми заборгованості з виплати заробітної плати за видами економічної діяльності в Україні припадало в основному на промисловість (677,0 млн грн), а в регіональному розрізі (на 01.01.2010 р.) – на Донецьку (266,2 млн грн), Луганську (132,4 млн грн), Харківську (119,5 млн грн) області та м. Київ (140,4 млн грн).

пiтальних трансфертiв сягала 20,9%. У 2011 р. цей показник становив уже 27%. При частцi у розмiрi 4% вiд ВВП України витрати на Луганську область дорiвнювали 7,8% у 2010 р. та 11% у 2011 р. Загалом же, згiдно з даними Лабораторiї законодавчих iнiцiатив, у 2011 р. три рiгiони – м. Київ⁵⁶³, Донецька i Луганська області отримали 56% вiд усього обсягу субсидiй й трансфертiв, якi в сукупностi становили 31,2 млрд. грн.⁵⁶⁴. За вiдсутностi рiшучих дiй стосовно модернiзацiї основних фондiв ситуацiя тiльки б погiршувалася. Вугiльна та металургiйна галузi є одними з найбільш фiнансовоємних. Iз урахуванням рiвня зношеностi виробничих потужностей i, вiдповiдно, невпинного падiння iнвестицiйної привабливостi мiсцевих промислових об'єктiв, дотацiйний зашморг на шиї українського господарського комплексу вiд року в рiк ставав би тiльки мiцнiшим. *Реструктуризацiя неприбуткових пiдприємств та переорiєнтацiя напрямiв господарського розвитку Донбасу не була вже такою фантастичною справою, але дорогоцiнна чверть столiття, впродовж якої можна було закласти мiцнi основи позитивних змiн на майбутнє, втрачена безповоротно.* Цей час області та рiгiони України та їхнi елiти витратили нерiвноцiнно. У Днiпропетровській області, скажiмо, ситуацiя протилежна: при частцi 11% у ВВП України у 2010 р. розмiр субсидiй i трансфертiв становив лише 2,5%, у 2011 р. – 3,8%.

Загальна полiтична криза другої половини 1990-х р. разом з економiчною кризою стали причиною наростання складних гуманiтарних проблем. За 15 рокiв (з 1995 р. по 2010 р.) кiлькiсть учених у Донецькiй області зменшилася в 2,5 рази. В 2010 р. в області залишилося 6 510 вчених, тодi як у 1995 р. в науковiй галузi працювало 15 838 фахiвцiв. Вiдповiдно знижується i кiлькiсть впроваджуваних на пiдприємствах технологiй. Якщо в 1995 р. донецькi вчені впровадили 275 нових технологiчних процесiв, зокрема 112 – енергозберiгаючих, то в 2010 р., оголошеному в Донецькiй області “Роком iнновацiй”, – 74 i 43, вiдповiдно⁵⁶⁵.

Питома частка наукових спiвробiтників серед тих, хто працював у науковiй сферi в рiгiонi, сягала 21% й iстотно поступалася середньоукраїнським показникам (38%), не кажучи вже про розвиненi краiни. Так, скажiмо, питома вага науковцiв у населеннi тут в 5,5 разiв була меншою за показники США⁵⁶⁶. До того ж наявний науковий потенцiал був суворо профiльованим – понад половини наукових кадрiв були орiєнтованi на галузеву промисловiсть, що унеможливило їх використання на iнших напрямках. Невпинно падав рiвень

⁵⁶³ Щоправда частка Києва у ВВП та частка дотацiй практично рiвнозначнi.

⁵⁶⁴ Донеччина, Київ, Луганщина отримують бiльше половини всiх субсидiй i капiтальних трансфертiв. Лабораторiя законодавчих iнiцiатив [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://parlament.org.ua/index.php?action=news&as=0&ar_id=2725#ar2725

⁵⁶⁵ Науково-технiчний потенцiал Донецької області стрiмко падає [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/23545>.

⁵⁶⁶ Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945 – 1998 гг.). – С.208.

інвестиційної привабливості як науково-дослідних, так і виробничих підприємств регіону.

На жаль, негативні тенденції тривалий час мали місце і в освітній сфері. На початок 2007 р. мережа закладів вищої освіти Донбасу складалася зі 128 вузів, серед них: 15 університетів, 3 академії, 19 інститутів, 8 коледжів, 56 технікумів, 29 училищ. За кількістю студентів, що припадали на 10 тис. населення, Донецька область посідала 13⁵⁶⁷, а Луганська – 10-е місце в Україні⁵⁶⁸. Показник цей є не тільки нижчим від середнього для України (597 студентів на 10 тис. мешканців), а й, що найважливіше, суттєво поступається аналогічному показнику великих міст. У Києві, приміром, він сягає 2 250, Харківській області – 1 022, Львівській – 641, Сумській – 542, Полтавській – 499⁵⁶⁹.

Не в кращому становищі впродовж років перебувала середня школа, що хронічно фінансувалася за залишковим принципом. Це, у свою чергу негативно позначалося не лише на побутових умовах навчальних закладів, а й навчальному процесі. Так, школярі Макіївки ще донедавна вивчали українську літературу за підручниками 70-х рр. ХХ ст.⁵⁷⁰

Перспективи регіону суттєво звужуються внаслідок тривалого в часі процесу культурної деградації: катастрофічне падіння престижу освіти як такої, вищої освіти, зокрема, призвело до критичного рівня зниження загальноосвітнього рівня населення регіону в тому, що стосується його якісного наповнення. Подальший дрейф Донбасу в напрямі тотальної пролетаризації населення трудового віку, є одним із найвагоміших наслідків пострадянської деіндустріалізації, як це не парадоксально. В роки економічної депресії лави робітництва поповнила велика частка колишньої технічної та гуманітарної інтелігенції – оточуюча реальність та мізерність місцевих бюджетів не залишали їм вибору. На початок ХХІ ст. близько десятої частини населення Донбасу було задіяно в сфері управління та менеджменту, майже третину становили висококваліфіковані робітники нефізичної праці, 11,5% працювали в сфері обслуговування та торгівлі, майже 40% були зайняті кваліфікованою фізичною працею, понад 13% були представниками найпростіших професій. Загалом частка робітничих професій у структурі зайнятості місцевого населення перевищувала 50%, що суттєво поступалося показникам розвинених країн, вказуючи на низький рівень інтенсифікації виробництва та його технічне відставання⁵⁷¹.

⁵⁶⁷ В Донецькій області на 10 тис. населення приходилося 475 студентів, Луганській – 508.

⁵⁶⁸ Кравчук І.М. Розвиток вищої освіти в Донбасі у ХХ столітті: дис. ... канд. іст. н. – Донецьк, 2008. – Арк.153.

⁵⁶⁹ Там само. – Арк.154.

⁵⁷⁰ Донбас: рік потому. Думка експертів Аліса Рябчик 18.03.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: pravda.com/.../donbas-rik-potomu-dumka-eks...

⁵⁷¹ Донбас в етнополітичному вимірі. – С.238 – 239.

Ситуація, яка склалася, зрозуміло, внесла вагомі корективи у стратегії виживання, що їх практикувало місцеве населення. Після невдалої реструктуризації вугільної промисловості і закриття низки “неперспективних” шахт величезна частка виробничого життя регіону перемістилася в тіньовий сектор. Не надпотужні шахти-мільйонниці, а невеликі замасковані копанки, що підходили під вікна та стіни житлових будинків, стали обумовлювати життя мешканців донбасівської провінції – прихованої від допитливих очей столичних гостей⁵⁷².

Наслідки масового відродження копанок та перетворення їх на основний виробничий сектор провінції були чи не другим (після невдалої реструктуризації) за мірою негативного впливу фактором, що знівечив соціальне життя регіону. Власне, йшлося про тотальну криміналізацію та цивілізаційний “відкат” на багато десятиріч назад. Запустилися механізми культурного розтління суспільства, що вели до архаїзації масової свідомості. Вони відкидали регіональну спільноту в стан соціальної й культурної архаїки та з невідворотністю створювали відчуття відсутності політичного та соціального вибору. Оборотною стороною цього процесу стало посилення, а згодом і домінування ірраціонального в масовій свідомості.

У новітніх працях іноземних авторів часто мовиться про настання постіндустріальної ери в житті Донбасу. На наш погляд, правильніше говорити про деіндустріалізацію регіону – спонтанну, непідготовлену й болісну, як і колишня індустріалізація. Варто згадати, що Г. Юз, закладаючи в голому степу свою промислову імперію, відводив на її існування трохи більше півсторіччя. Історія відвела на юність і зрілість Донбасу майже сто років. З середини 1970-х рр. зірка “Всесоюзної кочегарки”, як зазначалося, почала поступово згасати. Нині ж даються взнаки всі економічні прорахунки, усвідомлена жорстокість і нехтування інтересами людей, політичний авторитаризм та екологічний вандалізм, що були властиві процесу господарського освоєння Донбасу завжди, але найбільш рельєфно виявилися саме впродовж його радянської історії.

Сьогодні і регіон, і Україна “пожинають плоди” штурмівщини сталінської модернізації та повоєнного відновлення, хаотичних хрущовських експериментів, брежнєвської переорієнтації на Кузбас та Самотлор, системного нехтування інтересами народу і витворювання тимчасових симулякрів замість повноцінних міських середовищ, колоніального за своєю суттю принципу розміщення виробничих потужностей.

За системне використання народу як розмінної монети суспільно-політичних та соціальних експериментів розплачується народ, який, слід зауважити, не розуміє ані причин свого нинішнього становища, ані його справжніх винуватців. У Донбасі в усій своїй відразливості виявляється надзвичайно рідкісне

⁵⁷² Див.: Казанський Денис. Чорна лихоманка: нелегальний видобуток вугілля на Донбасі. – К.: Темпора, 2015. – С.214 – 215.

соціально-економічне явище, невластиве цивілізованому світу: економічна і соціальна архаїзація, що повертає колесо історії в зворотному напрямі. Постапокаліптичний пейзаж низки монопрофільних міст із зникаючими промисловими та соціальними об'єктами, що розбираються мешканцями на металобрухт, вторсировину та будматеріали, є нічим іншим, як унаочненням переходу до привласнюючого типу господарювання в його новітній версії. Від полінезійців та індіанців місцевих мешканців відрізняє не лише штучність «плодів природи», які вони не виробляють, а збирають, але й поки що суттєво вищий рівень соціальної організації. Останній, однак, так само не вселяє надії – впродовж років він характеризується словами “соціальна криза”. Наступним етапом, за відсутності відповідних змін у соціальній політиці, буде соціальна деградація. Досвід закордонних аналогів Донбасу не віщує в змальованій ситуації нічого доброго. Різниця полягає лише у тому, що мешканці Руру, Сілезії, Пітсбургу – попри всі негаразди, що випали на їхню долю у контексті переходу до постіндустріального суспільства – мали за своїми плечима значно міцнішу державну конструкцію із неспівставно дієвішими важелями її регулювання. На відміну від Польщі, Німеччини, а тим більше – США, Україна, враховуючи рівень знешеності потужностей Донбасу та гостроту внутрішніх соціально-економічних проблем регіону, фактично була спроможна забезпечити життя населення лише на найнеобхіднішому рівні. Тим часом *розтягнене в часі “повільне вмирання” промислового велетня перетворилося на катастрофу надзвичайної сили. Якщо великі багатогалузеві міста (зокрема, Донецьк та Маріуполь) змогли використати час із користю і останнім часом виявляли явні ознаки вдалого перепрофілювання, перетворення на великі центри ділової та фінансової активності, то монопрофільні міста й поселення перетворилися на “другий світ”, своєрідне гетто (за висловом С. Тарути⁵⁷³) – і, слід додати, напрочуд густо заселене, як для України. Соціальна чорна діра, на яку вони перетворилися, стали найбільш вразливим місцем Донбасу як у соціальному, так і в суспільно-політичному сенсі.* Аналіз подій весни 2014–2015 рр. виявляє, що найбільш відразливі прояви “русской весны” були пов’язані саме із містами та містечками, які впродовж останнього десятиріччя невпинно сповзали у прірву соціально-економічної деградації.

Бездумна “деіндустріалізація”, винних за яку не знайти, перетворила мономіста на позбавлений сенсу та перспектив соціальний простір: роботи нема, руїни підприємств відновити вже неможливо, їхній демонтаж та рекреація земель не підйомні не тільки для українського, а й для європейського бюджету. Зона соціальної деградації, кладовище кинутих “Палаців культури” і зруйнованих шкіл, садочків і заводських гуртожитків, в яких давно ніхто не живе – на жаль, ця картина є типовою для регіону.

⁵⁷³ Див.: Тарута С. Ринат більше не олігарх. А я – банкрут [Електронний ресурс]. – Режим доступу: lb.ua/news/2015/01/05/290927_serгей_taruta_rinat_bolshe.html

Донбас у суспільно-політичному просторі України

Не менш суперечливі процеси мали місце у суспільно-політичному житті регіону в добу незалежності. Взявши високий старт на її зорі, регіональна спільнота згодом зробила виразний поворот вліво. Стрімка економічна та соціальна деградація підготувала ґрунт для розповсюдження популістської демагогії наступниці КПРС. Донецька ідентичність цього часу багато в чому нагадувала радянську. Тут майже 10 років після отримання незалежності домінували комуністичні електоральні настрої⁵⁷⁴. На виборах 1998 р. за них проголосувало 39% виборців регіону, що було істотно вище, ніж в середньому по Україні (24,7%). “Золота доба” комуністичного бренду на Донбасі добігла кінця на початку 2000-х років. Низка вдалих економічних рішень дещо пожвавили економічне життя регіону. На хвилі економічного зростання постали соціальні і політичні лідери, що формували якісно нове політичне обличчя Донбасу.

За В. Головком⁵⁷⁵, із 2000-х рр. “новим героєм” донецької ідентичності стає бізнесмен – більше того, бізнесмен від металургії, що пов’язано насамперед із занепадом вугільної галузі. Хоч у металургії виробництво також скорочувалося, зайнятість тут підтримувалася штучно і була у 2000 р. більшою, ніж за радянських часів. Відтак вплив патерналістської системи відносин у регіоні зростав. Але вже з середини 90-х рр. донбаські еліти зіткнулися з неможливістю нарощування свого впливу, бо виявилися відсунутими на другі ролі дніпропетровськими. Утім, за принципом пружини ареал впливу донецької ідентичності розширювався, хоч паралельно відбувалися процеси дистанціювання луганчан від донецької ідентичності. Популярними стали твердження про те, що більша частина Луганської області не має жодного стосунку до Донбасу.

Наслідком складних багатовекторних процесів становлення регіональних еліт став вихід на загальнореспубліканську політичну сцену нового потужного гравця. Нею стала оновлена (реформована) наприкінці 2001 р. Партія регіонів (ПР) – колишня Партія регіонального відродження України, яка значно зміцніла за рахунок кількох політичних сил та фінансової підтримки місцевого лобі. З приходом у велику політику В. Януковича (очолив партію в квітні 2003 р.) політсила обрала курс на всеукраїнський владний олімп. З цього ж часу й сепаратистська риторика перетворилася на своєрідну “візитку” регіоналів, хоча протиставлення регіональної ідентичності Донбасу національній виявлялося на тому етапі не так у прагненні автономізації, як у бажанні посилення статусу регіону у рамках України. Упевненість у власній винятковості стимулювала ідеї

⁵⁷⁴ Дацишин М. “Економіка провінції”: проблеми місцевого розвитку // Регіональна політика України: формування соціокультурних пріоритетів розвитку. – К., 2006. – С. 68–69.

⁵⁷⁵ Голово В. Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991 – 2009 рр.: монографія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012.; Голово В. Олигархи из города роз. Становление и развитие крупного капитала Донбасса (1991–2014 гг.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2012.

“перетворення України на колонію Донбасу” (Б. Бахтеєв). Вона виявилася напрочуд життєвою і з часом опановувала все більшою електоральною аудиторією та місцевим політикумом.

Втім, було б неправильно казати, що Донбас був цілковито на стороні комуністів чи то регіоналів. На початок 1998 р. в Донецькій області було зареєстровано 30 обласних організацій політичних партій з тих 53, що на той час існували в Україні. Наприкінці 1990-х рр. місцеві організації переважної більшості партій були нечисленними і не мали суттєвої підтримки в середовищі суспільства, що перебувало в стадії болючої трансформації.

Процеси відродження, що поряд із системною кризою характеризували сутність 1990-х рр., викликали суперечливу реакцію у середовищі суспільного загалу Донбасу. Не можна всерйоз стверджувати, що масове створення низки національних суспільних організацій та рухів, що спостерігалось в ті часи, було передусім реакцією етнічних меншин на загрозу українізації. Варто наголосити, що бурхливі процеси національного самоусвідомлення, з’ясування роками замовчуваних етнокультурних проблем та підрахунку соціокультурних втрат охопили практично всі етнічні громади Донбасу. Це був загальний процес, характерний для СРСР у переддень його розвалу. Попри те, що на той час ні засновники тих організацій, ні їх звичайні симпатички не усвідомлювали всю глибину проблем, цей рух набув масового характеру. Він був віддзеркаленням процесу етнонаціонального пробудження, який спричинила “гласність” та правда про глибинну суть радянського “інтернаціоналізму”, замішаного на крові жертв Великого терору та депортацій за національною ознакою.

Роки незалежності дали бурхливий приріст мережі національно-культурних товариств, об’єднань, асоціацій тощо. Значна частина користувалася державною підтримкою, але більшість існувала на благодійні пожертви та завдяки підтримці представництв іноземних дипломатичних місій та фондів. Якщо восени 1990 р. в Україні нараховувалося 84 таких об’єднання, на початку 1995 р. – 260, то у 2004 р. – 1 067. 33 з них були загальнодержавними, решта – регіональними. Станом на 1995 р. у Донецькій області діяло 31 громадське формування етнічних меншин, у 2002 р. – 94, у 2005 р. – 137, у 2007 р. – 148, а в 2009 р. – 158. На перший погляд менш бурхливо інституалізація суспільно-політичної активності етнічних меншин відбувалася в Луганській області: у 1990-х рр. було створено 15 обласних національно-культурних товариств, а у 2008 р. їхня кількість збільшилася до 40⁵⁷⁶. Слід погодитися із думкою О. Богомолова та О. Литвиненко, які, зазначали: ще у 2012 р. Луганськ за кількістю проросійських організацій наближався до вдвічі більшого від нього Донецька; рівень проросійських симпатій місцевого населення, власне, й визначав рівень російських “інвестицій” у регіон⁵⁷⁷.

⁵⁷⁶ Донбас в етнополітичному вимірі. – С.289.

⁵⁷⁷ Богомолов О. Російська м’яка влада в Україні: і слово, і діло // Критика. – № 1–2 (січень–лютий). – 2012. – С. 21.

Можна додати, що впливовість російського лобі на місцях була прямо пропорційною російським інвестиціям у місцеву економіку і рівню залежності останньої від російського ринку збуту. На жаль, цей факт не розцінювався як виклик державному суверенітету.

Найбільшу, і слід відзначити, найактивнішу частину мережі громадських об'єднань створили маріупольські греки – 44 товариства. Саме на Донеччині сформувався центр грецького національно-культурного руху України, повноваження якого зі створенням 1995 р. у Маріуполі Федерації грецьких товариств України, яка набула всеукраїнського статусу, перейшли до Союзу греків України (Донецьк). Завдяки організаторським здібностям керівництва Федерація грецьких товариств України на кінець 1990-х рр. стала лідером у національному русі. Високий рівень громадської активності демонстрували також Донецька обласна єврейська громада та Донецьке обласне відділення товариства німців “Відергебурт”. Загалом грецька, єврейська та німецька меншини мають найвищий, порівняно з іншими подібними структурами, ступінь самоорганізації та найбільш розгалужену систему місцевих осередків⁵⁷⁸.

Доволі динамічно на Донеччині розгортався російський вектор із типовими вимогами щодо підвищення статусу російської мови, встановлення тісних відносин із Росією тощо. Згідно із класифікацією А. Шайхатдінова організації російської меншини в Донецькій області були представлені громадсько-політичними об'єднаннями (Інтеррух Донбасу, Громадянський конгрес, Конгрес російських організацій України (особливо активно виступали у 1990-х рр.), Російський рух (кінець 1990–2000-і рр.), “Донбаська Русь” (кінець 2000-х рр.) тощо, і тісно пов'язані з ними товариства росіян “Русь” (функціонує з 1991 р.), Російська громада (кінець 1990-х – 2000-і рр.), Російський дім у Донбасі (кінець 2000-х рр.)), а також політичними партіями та їх донецькими осередками національного штибу – Слов'янська партія, Російський блок, партія Російсько-український Союз “Русь”. Незважаючи на помітне місце російських організацій у суспільно-політичному житті Донеччини, їх діалог зі спеціалізованими органами влади, що займалися етнічними меншинами, був мінімальним⁵⁷⁹. Лише нині стають зрозумілими причини самоізоляції названих партій. Слід відзначити, що російські політичні партії, які закордонні спонсори виразно намагалися перетворити на агентів свого впливу на місцевих та парламентських виборах, впродовж років демонстрували непоказні результати. Так, на позапарламентських виборах в регіоні “Русский блок” отримав 0,51%, а партія “ЗУБР” з подібною програмою – 0,45% підтримки виборців.

⁵⁷⁸ Громадські організації у Донецькій області за 2001–2005 рр.: Статистичний бюлетень № 4 Держкомстату України; головне управління статистики у Донецькій області. – Донецьк, 2005. – С. 57.

⁵⁷⁹ Шайхатдінов А.З. Культурна самобутність етнічних меншин Донецької області на межі ХХ–ХХІ ст. – С.11.

У Луганській області відповідно до вимог українського законодавства було зареєстровано 40 національно-культурних товариств, з них – 21 мало обласний статус. Етнічний спектр організацій був доволі різнобарвним і представляв строкату палітру Луганщини: як найбільші традиційні етнічні меншини (росіяни, євреї, роми), так і етнічні громади новочасних мігрантів, що перебувають у стадії становлення (вихідці з Африки, Індії, Дагестану тощо) створили свої організації. За ініціативи керівників національно-культурних товариств регіону у 2002 р. з метою задоволення та захисту національно-культурних, соціальних та інших інтересів представників етнічних меншин в області було створено Асамблею народів Луганщини⁵⁸⁰.

Прикметною рисою етнонаціональних процесів на Донбасі була доволі висока затребуваність неокозацького міфу та відповідних рухів у повноті етнічних та регіональних модифікацій: запорозького, донського, азовського, чорноморського та кубанського. Будучи носіями новітніх версій ідеологем “захисту Вітчизни”, “захисту віри православної”, “Оборони засад традиційності”, вони, відповідно до політичної ситуації, сформулювали безліч інтерпретацій як терміну “Вітчизна”, так і поняття “традиції” (діапазон був широким – від російського самодержавства до радянсько-сталінської величі). На впливовий фактор регіонального життя перетворилися створені ними парамілітарні організації. До таких слід віднести сформоване в 2002 р. Українське реєстрове козацтво (УРК)⁵⁸¹, що підтримувало на виборах до Верховної Ради 4-го скликання блок “За єдину Україну”. Засадами діяльності цієї організації виголошувалося повернення до автентичних українських коренів, відновлення незалежності Київського патріархату. Отож, цілком зрозумілим стала його позиція в контексті подій весни 2014 р. З початком гібридної війни на Донбасі батальйон УРК поповнив ряди ЗСУ.

Донецьке обласне об’єднання козаків України ім. І. Сірка виступало за відтворення традицій українського козацтва. Характерно, що значну частку, попри виразні етнічні орієнтації, в обох рухах склали російськомовні та білінгварні мешканці Донбасу.

В опозиції до українського політичного проекту перебувала низка організацій опікуваних УПЦ (МП), що підтримували тісні взаємини із донськими й терськими козаками РФ, сповідуючи ідеї “русского мира”, єдності “братів слов’ян захисників православ’я” та протистояння “західній загрози”. Наслідком реалізації політики Росії з підтримки прикордонних козацьких формувань стало створення у 2009 р. в Луганській області місцевого округу у складі козацької області, що знаходилася по інший бік державного кордону – на прилеглий території Російської Федерації.

⁵⁸⁰ Матеріали відділу у справах національностей та релігій облдержадміністрації до єдиного дня інформування населення області на тему: “Реалізація державної етнонаціональної політики та забезпечення прав національних меншин у Луганській області” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www-old.al.lg.ua/content/town/conference/g08/.../n_17_12_08_02.doc.

⁵⁸¹ Гетьманом УРК став ректор Донецького Інституту штучного інтелекту МОН та НАН України А.І. Шевченко.

В установчих зборах, на яких був присутній тодішній заступник голови Луганської обласної ради, брав участь 71 представник українських донських козаків. У 2011 р. було створено козацький підрозділ Всевеликого війська Донського зі столицею у Северодонецьку. Створюючи його, неокозаки посилалися на історичний прецедент існування Донської республіки (травень 1918 р. – початок 1920 р.)⁵⁸².

Сформована у переддень подій 2013–2014 рр. структура, що перебувала поза правовим полем України і декларувала антидержавні гасла, мала б, за логікою, зацікавити структури держбезпеки. Але цього не сталося. До зміцнення Всевеликого війська Донського, що фактично дублювало державницькі структури, СБУ не виявляла жодної цікавості навіть попри те, що за федеральним Законом “Про державну службу російського козацтва” (5 грудня 2005 р.) до кола його повноважень у Росії віднесені такі функції, як організація державної служби, духовне і патріотичне виховання козачої молоді, шефство над підрозділами російської армії, політична і суспільна діяльність⁵⁸³. В контексті визначених повноважень та тієї обставини, що глава Всевеликого війська Донського призначається персонально президентом РФ, увиразнюються очевидні екстраполяції в дорадянську дійсність із тією лише різницею, що цей привілейований стан донського козацтва підпорядковується не монарху, а президенту. Не менш виразно виявляються і намагання протиставити донське козацтво українському, використавши його на користь утвердження не лише неоімперського міфу, а й неоімперської державності.

Під час “русской весны” призначення парамілітарних організацій, що протиставлялися державному контексту України і виходили далеко за межі її правового поля, стало цілком очевидним. Саме донські козаки – піддані України – а згодом і прибулі їм “на допомогу” донські козаки Росії склали кістяк охоронців обласної держадміністрації від імовірного захоплення прибічниками Євромайдану⁵⁸⁴. Під час військових дій на Донбасі у 2014 р. загони Всевеликого війська Донського, як українські, так і російські, на чолі з отаманом М. Козіциним, громадянином РФ, брали активну участь у бойових діях на південному сході Луганської області. Козаки М. Козіцина влітку 2014 р. утримували в полоні 15 заручників-спостерігачів ОБСЄ, за що останній потрапив до санкційного списку Європейського Союзу. На Донбасі загони М. Козіцина виступали як організовані бандформування, що тероризували й грабували цивільне населення окупованих територій⁵⁸⁵.

⁵⁸² Войналович В.А., Кочан Н.І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. – С.182.

⁵⁸³ Там само. – С.182 – 183.

⁵⁸⁴ Ведернікова І. Партія без регіонів. – Дзеркало тижня. – № 3 (31 січня – 7 лютого). – 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.zn.ua/internal/partiya-bez-regionov-.html>

⁵⁸⁵ Макаренко В. Атаман, академик и князь [Электронный ресурс] // Новая газета (18.07.2014). – Режим доступа: <http://www.novayagazeta.ru/society/64479.html>; Герои “Новороссии”... (13.10.2014) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sprotyv.info/ru/news/6389-geroi-novorossii-begushchiy-maroderkozicyni-vsevelikoe-voysko-degeneratov>

Участь неокозаків у так званій гібридній війні унаочнює виразні аналогії з часами першої української революції. Обернена в минуле за допомогою інструментів новітнього часу спроба повернути хід історії за допомогою козацтва та “реконструкторів-білогвардійців”, приречена на поразку. Не лише через очевидну оперетковість реконструкторів та відносну нечисленність козацтва, яке в Україні не є соціальним прошарком, а являє собою, скоріше, хобі представників низки соціальних верств різного ступеню освіти й культури, а й передусім через соціально-економічну та ідеологічну архаїчність феномену як такого.

Тим часом перші акти названої вистави виглядали більш ніж упевнено. Блискавичне поширення на Донбасі перед тим невластивих йому ідей “руського мира” виглядало як інсценізація одного з новомодних російських серіалів про російських ГРУшників. За повідомленнями ЗМІ, просування проекту “Новоросії” та ідей “руського мира” на Донбасі, а також фінансування незаконних військових формувань спонсорував російський олігарх Константин Малофєєв (засновник інвестгрупи “Маршал Капітал”, найбільший міноритарій і член Ради директорів Ростелекому, голова спостережної ради Фонду Василя Великого). ЗМІ характеризували К. Малофєєва як особу “щиро й серйозно звихнуту на духовності, державності, військовій історії”. Слід зауважити, що саме в “Маршал Капітал” працювали найбільш помітні фігури “русской весны” – колишні співробітники ФСБ РФ полковник І. Гіркін (після участі в анексії Криму на чолі групи диверсантів організував й очолив сепаратистський заколот у Слов’янську, певний час був “міністром оборони” самопроголошеної “Донецької народної республіки”) та генерал-майор О. Бородай (виконував обов’язки “прем’єр-міністра” “ДНР”)⁵⁸⁶. Діяльність такого роду вершителей людських долі та їх підручних “реконструкторів”, слід визнати, знаходила давно підготований ґрунт на місцях.

Детальний аналіз медійного простору Донбасу доби незалежності, здійснений Ю. Ніколайцем, дає об’єктивні підстави для висновку, що регіональні мас-медіа (що перебувають у власності олігархічних груп та провідних політичних партій) відіграли важливу роль у формуванні не лише світоглядної картини місцевих мешканців та того сурогату історичної пам’яті, що видається за її реальний прототип, а й базових складових фіксованої різними соціологічними опитуваннями регіональної ідентичності⁵⁸⁷. Колаж із заміток про

⁵⁸⁶ Русский нацизм: фашисты, власовцы и белогвардейцы на службе ДНР (18.08.2014) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://argumentua.com/stati/russkii-natsizm-fashisty-vlasovtsy-i-belogvardeitsy-na-sluzhbe-dnr>; Васильченко Ю. Портрет врага. Кто он, “православный” спонсор бойни на Донбассе (27.07.2014) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sprotyv.info/ru/news/2614-portret-vraga-kto-pravoslavnyy-sponsor-boyni-na-donbasse>; [б.а.] Что общего у православного олигарха-маркшейдера, кремлевского патриарха Гундяева и вора в законе Кости-Грека, или Кто ставит Донбасс на колени (11.09.2014) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sprotyv.info/ru/news/4816-chtoobshchego-u-pravoslavnogo-oligarha-marksheydera-kremlevskogo-patriarha-gundyayeva-i>

⁵⁸⁷ Донбас в етнополітичному просторі. – С.452–508.

Донецько-Криворізьку республіку (найвище політичне досягнення місцевого населення – “власну державу” “народу Донбасу”)⁵⁸⁸, програмних матеріалів Партії регіонів та неприхованої реклами її ставлеників у місцевих владних структурах, шельмування історії ОУН – УПА, фальсифікату шовіністичного та антифашистського звучання⁵⁸⁹, міцно замішаного на гаслах пролетарського інтернаціоналізму та російського месіанства – таким був далеко не повний перелік медіаприводів місцевої преси та телебачення. *Відкритий інформаційний простір та свобода слова в Україні були використані для потужної ідеологічної інтервенції, наслідком якої стала тотальна дезорієнтація регіональної спільноти. Культивування нігілізму, а не просто критичного ставлення до центральної влади (за винятком тих періодів, коли її очолювали представники ПР), власне і було міною уповільненої дії під українською державною конструкцією. Слід відзначити, що аналогічні тенденції відзначалися не лише в засобах масової інформації, а у місцевому науковому та науково-популярному дискурсах.*

Під впливом рішень севєродонецьких з’їздів утворилася громадська організація “Донецька республіка”, яка, за словами її організаторів, об’єднала “перші вогнища опору ... фашистському режиму Віктора Ющенка” і виступила із закликом “до повалення окупаційної влади”⁵⁹⁰. В одному із “звернень до громадян Донбасу” говорилося: “Громадяни Донбасу, у нас є своя історія, своя культура, своя рідна російська мова, свої герої і свій президент Артем”⁵⁹¹. Ніякого стосунку до Грушевського, “української” мови, УПА і Ющенка ми не маємо”⁵⁹². До

⁵⁸⁸ Корнилов В.В. Была такая республика // Жизнь. – 1993. – 23 февраля; Корнилов В.В. Забытая страна // Донецкий кряж. – 1998. – 19 февраля; Корнилов В. В. Однажды была такая страна // Салон Дона и Баса. – 2004. – 10 декабря. – Варто уваги, що святкування 96-ї річниці утворення ДКР, в рамках якого представники політичних партій та громадських організацій зібралися у Донецьку поблизу пам’ятника Артему із гаслами: “Ні – євроколонізації” “Галицьким фашистам не місце на Донбасі”, “Катам з ОУН–УПА – вічне прокляття народів”, “Донецько-Криворізька республіка – територія Російської Федерації”, “За правду! За землю російську! За віру православну!”. Причому під час цієї акції всім бажаючим роздавали “паспорти Донецько-Криворізької республіки”, а активісти засудили дії українських урядовців, які, на їхню думку, виконують вказівки керівництва країн Заходу. – Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://comments.ua/politics/451176-donbasse-razdayut-pasporta-donetskoy.html>

⁵⁸⁹ Чого лише варті назви публікацій: Дмитриевский А. Дурман националистических иллюзий // Донецкий кряж. – 2013. – 12–18 апреля.; Гордеева Л. Фашизм на Украине: угроза или реальность // Донецкий кряж. – 2013. – 26 июня–4 июля.; Поскребышев В. Фашизм пора остановит! // Донецкий кряж. – 2013. – 14–20 июня.; Михайлова Е. Интернационалист против неофашистов // Донецкий кряж. – 2013. – 21–27 июня.

⁵⁹⁰ Донецкая республика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sites.google.com/site/donrepublika>

⁵⁹¹ “Президентство” Артема само по собі є історичним анекдотом, не кажучи вже про решту слів цитованого речення.

⁵⁹² Донецкая республика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sites.google.com/site/donrepublika>

справи воскресіння з мертвих і наповнення перед тим невластивим сакральним змістом міфічної держави міфічного донбаського народу зацікавлені сили підійшли професійно.

Прикрих випадків видання, тиражування та безперешкодного розповсюдження прекрасно надрукованих, багато ілюстрованих видань, які отруювали місцевих мешканців ідеями штучної радянської гордості, нацьковували одних українських громадян на інших, сприяли реабілітації Сталіна чимало⁵⁹³.

Маніпулювання історичними фактами та міфами, непрофесійно вихопленими з контексту, а то й відверто фальсифікованими, стало прикметною ознакою діяльності низки напівімпорттованих рухів та організацій. Повідомлення про всілякі презентації політичних/політологічних видань, конференції та круглі столи, організаторами яких виступали ініціатори і автори “Хартії возз’єднання народу Росії, України і Білорусії”, активісти громадських рухів “Український вибір”, “Інтернаціональна Росія”, “Донбас за Євразійський союз”, “Донецька республіка”, Інститут країн Співдружності незалежних держав тощо, були явищем звичним у суспільно-політичному житті та інформаційному просторі регіону. Детальний аналіз подібного гатунку заходів зайняв би кілька десятків сторінок⁵⁹⁴.

Впродовж тривалого часу мешканці регіону жили в якісно відмінному від решти України інформаційному середовищі, яке значною мірою підготувало сприятливий ґрунт для бурхливої реакції на черговий майдан та російської спецоперації під гаслами “русского мира”. Водночас не слід ототожнювати сепаратизм місцевих еліт та широкої регіональної спільноти як такої.

Трагічні події в Києві, низка захоплень держадміністрацій по всій країні, акти вандалізму та суспільної агресії, що їх супроводжували, втеча В. Януковича та його заяви, розтиражовані та гіпертрофовані українськими та російськими медіа, справили в Донбасі ефект детонатора. Спроба скасування Закону “Про основи державної мовної політики” на хвилі революції Гідності, “зрада” В. Януковича довершили справу і стали каталізатором наростання масового невдоволення мешканців Донбасу. Слід визнати, що в ті вирішальні для української державності дні і тижні Російській Федерації вдалося інформаційно відрізати Донбас від України, занурити його у потік пропаганди і створити засобами масової інформації паралельну реальність, в якій зміна політичного керівництва в Києві сприймалася місцевим населенням не інакше як передвісник апокаліпсису. За активної участі спеціально підготовлених осіб, осередків лівих партій та активної підтримки управлінців-регіоналів політичне протистояння щодо зовнішньо- та внутрішньополітичних перспектив між новою центральною владою і місцевою владою на Донбасі вилилося в низку проро-

⁵⁹³ Див. приміром: Резников М.В. Донбасс торговый. История торговли Донецкой области: записки журналиста. – Изд. 2-е, юбилейное. – Донецк: Донеччина, 2007. – С.83–86.

⁵⁹⁴ Див.: Хто і як створював “ДНР”: старт у 2011 році та слід ФСБ ... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.stina.in.ua/hto-i-yak-stvoryuvav-dnr-start...

сійських та сепаратистських мітингів. Проте не слід забувати і того, що попри шалену пропаганду нечувана для Донбасу частка донеччан (суттєво більша за інсценовані сепаратистами мітинги) вийшла на вулицю, щоб засвідчити єдність з Україною, з гаслами “Донбас + Україна = Ми разом!”, “Російські солдати, вас чекають вдома!”, “Україна єдина!”, “Донбас і Крим – Україна!”⁵⁹⁵.

Донбас у системі координат “двох Україн”

Заперечувати гостроту етнонаціональної ситуації в Донбасі чи спростувати її не доводиться. На жаль, упродовж років незалежності вона, згідно із зауваженнями соціологів, належним чином не моніториться й не аналізується, попри ті якісні зміни, що в ній чимдалі більше увиразнюються. Аби предметно розкрити причини вибухової потуги «донбаського питання» навесні 2014 р., варто уважніше придивитися до особливостей етнонаціонального життя Донбасу впродовж незалежності.

За даними Всеукраїнського перепису, станом на 5 грудня 2001 р. постійне населення Донецької області становило 4 825,6 тис. осіб (близько 10% мешканців України). 90% від їхньої загальної маси були мешканцями 51 міста області і лише 10% проживала в сільській місцевості. Це були представники понад 130 національностей, при цьому переважну більшість – 56,9% (2 744,1 тис. осіб) становили українці. Перше десятиріччя незалежності стало часом низки змін в етнODEMOГРАФІЧНІЙ ситуації, найбільш помітними серед яких були такі. Порівняно із 1989 р. зміцнило свої кількісні позиції українство (приріст громади, очевидно внаслідок зміни етнічної самоідентифікації, склав 1,9%). На 20,4% зменшилася частка росіян. Активно емігрували з області білоруси (зменшення склало 42,1%), євреї (68,6%), молдаване (46,8%), болгар (33%), німці (27%), поляки (37%). Серед тогочасних надбань – суттєве збільшення діаспор народів Закавказзя: вірменів – на 55%, азербайджанців та грузин – у 1,9 разу⁵⁹⁶. 74,9% населення області рідною мовою назвало російську. Показник зростання цієї категорії населення зріс, порівняно із попереднім переписом, на 7,2%. Відповідно питома вага носіїв української мови в регіональній спільноті зменшилася до 24,1% (на 6,5%)⁵⁹⁷.

Ситуацію в мовній сфері стосовно низки етносів Донецької області вже на 2001 р. слід охарактеризувати як завершальний етап мовної асиміляції. Не лише в середовищі українців частка мовно асимільованих переважила за половину громади (ця тенденція, як зазначалося, стала визначальною ще в міжвоєнний період). Лише два (!) етноси співвідносилися з українцями за ступенем етномовної

⁵⁹⁵ Донецьк прокинувся // Донеччина. – 2014. – № 15. – 7 березня.

⁵⁹⁶ Всеукраїнський перепис населення 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Довідка //...2001.ukrcensus.gov.ua/information/feedback/

⁵⁹⁷ Всеукраїнський перепис населення 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Довідка //...2001.ukrcensus.gov.ua/information/feedback/

стійкості. Це роми⁵⁹⁸ (44,9%) та азербайджанці (42,2%). Решта етносів області перебуває на межі мовної асиміляції, оскільки прошарок носіїв національної мови (відповідний питомій вазі людей похилого віку в етнічній групі) не можна вважати таким, що здатний гарантувати не те що її передачу наступним поколінням, а й навіть консервацію. До цієї групи відносяться всі традиційні для регіону етноси: греки (5,4%), білоруси (10,4%), євреї (1,5%), болгар (7,1%), німці (4,8%), а також поляки (4,1%). Не менш виразні темпи русифікації спостерігалися в середовищі громад, що майже наполовину є мігрантами в першому поколінні (вірмени – 38,6%, азербайджанці – 42,2%, грузини – 26%). Якщо ж взяти до уваги, що етнічні меншини, які перебувають на межі мовної асиміляції, мають тенденцію до прискореного “зникання” з етнопонаціональної мапи регіону, уявні перспективи етнопонаціонального майбутнього Донеччини за умови незмінності національної політики держави стануть цілком зрозумілими.

Аналогічні процеси на Луганщині були менш різкими. Істотний стабілізуючий вплив на них справляла слобожанська частина області. Загальна чисельність постійного населення Луганської області на той же час склала 2 540,2 тис. осіб. 86,0% були городянами, 14,0% – мешканцями села. На Луганщині проживали представники понад 120 етнічних груп, домінуючою етнічною групою були українці – 58% від загальної кількості⁵⁹⁹

Етнопонаціональна ситуація на Луганщині була стабільнішою за ситуацію в Донецькій області. Темпи “розчинення” традиційних етнічних меншин розгорталися повільніше: в середовищі росіян вони склали 22,5%, білорусів – 38,6%, молдован – 43,8%, німців – 20,6%, євреїв – 67,8%, болгар – 36,9%. Значно активніше з Луганської області виїздили поляки (зменшення громади, порівняно з 1989 р., склало 43,6%) та цигани (32,2%). Так само, як і Донецька область, Луганська виступила регіоном, що в значній кількості приймав мігрантів з Закавказзя. Вірменська діаспора зросла в 1,7, азербайджанська – в 1,5, грузинська – в 1,2 разу.

Мовний розкол у середовищі українства тут був не настільки кричущим (україномовні становили 50,4%). Не так різко виглядали й наслідки мовної асиміляції етнічних меншин: на межі двомовності балансували вірмени (44,6% проти 53,4% російськомовних), цигани (51,2 та 40,6% відповідно), азербайджанці (47,9 та 49% відповідно). До них наближались грузини, серед яких було 57,4% русифікованих. Лише у середовищі молдован та нечисленних етносів частка носіїв рідної мови дорівнювала 1/5 частини громади⁶⁰⁰. У середовищі традиційних меншин, так само як і в Донецькій області, хоча й повільніше, роз-

⁵⁹⁸ Враховуючи стан поширення освіти в етнічній групі, її не можна вважати показовою.

⁵⁹⁹ Всеукраїнський перепис населення 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Довідка //...2001.ukrcensus.gov.ua/information/feedback/

⁶⁰⁰ Всеукраїнський перепис населення 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Довідка //...2001.ukrcensus.gov.ua/information/feedback/

горталася мовна асиміляція. Привертає також увагу суттєво більша частка тих, хто назвав своєю рідною мовою українську.

На жаль, дані, що знаходяться в науковому обігу, недостатні для ґрунтовних висновків на перспективу. Черговий перепис населення, про нагальність проведення якого йдеться вже кілька років, неодноразово відкладався. Відсутність повноцінного моніторингу етнонаціональної ситуації, яка швидко змінюється, позбавляє науковців можливості провести скільки-небудь зважений аналіз поточного моменту. Втім, минуле, як відомо, не меншою мірою впливає на сучасність, ніж політична кон'юнктура.

В історичній ретроспективі Донбас виглядає як регіон, де етнодемографічні процеси найтісніше прив'язані до політичної складової життя держави. Впродовж радянського періоду українці стало втрачати свої позиції в області: історичний мінімум їхньої чисельності прийшовся на 1989 р. Тоді частка українців впала до 50,75%, зменшившись, порівняно із 1926 р. на 10,86%. За перше десятиріччя незалежності вони компенсували втрати попередніх років на 6,15%. Водночас звертають на себе увагу значно повільніші, порівняно із росіянами, темпи чисельного зростання громади: по відношенню до 1926 р. в 1959 р. абсолютна чисельність українців зросла в 2,09 разу, в 1970 р. – в 2,29, в 1979 р. – в 2,31, в 1989 р. – в 2,37 і, нарешті, в 2001 р. – в 2,42 разу. Зрозуміло, що українська громада, потерпіла під час Голодомору, так і не змогла відновити повною мірою свій демографічний потенціал.

Друга за чисельністю в регіоні група⁶⁰¹ зберігала тенденцію до зростання в абсолютних і відносних числах впродовж усього радянського періоду. Порівняно із 1926 р. загальна чисельність росіян Донецької області зросла в 1959 р. в

⁶⁰¹ Важливо наголосити, що згідно з переписом 1989 р., 43,3% росіян України народилися поза її межами. Майже 20% з них мешкали в Україні менше десяти років. (Рыбаковский Л.Л. Миграционный потенциал русского населения в странах нового зарубежья // Социс. – 1996. – №11. – С.37.) Росіяни Донецької області є високо урбанізованим етносом: 95% з них, за переписами 1989 і 2001 рр., мешкали у містах. (Див.: Національний склад населення України. Ч.2. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. Міністерство статистики України. – С. 24–196.; Про кількість та склад населення України за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#regions>; Національний склад та рідна мова населення Донецької області. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Статистичний збірник. – С. 12–23.)

У Луганській області 88,8% росіян проживало у містах. За переписом 2001 р. у Луганську українці несуттєво перевищували російське населення (49,9% і 46,9%, відповідно). В чотирьох містах із населенням від 100 до 500 тис. (Северодонецьк, Лисичанськ, Алчевськ, Стаханов) українці становили більшість, а у двох (Красний Луч і Свердловськ – 49% росіян і 46,% українців, відповідно) – українці несуттєво поступалися росіянам. Росіяни становили переважну більшість лише в Краснодоні (63,3% проти 33,2%). Крім того вони були другою етнічною групою в сільських районах, за винятком Станично-Луганського (61,1% росіян і 36,5% українців). (Див.: Про кількість та склад населення України за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#regions>)

3,7 разу (склавши 37,6% населення), в 1970 р. – в 4,4 рази (40,6%), в 1979 р. – в 4,9 разу (43,2%), в 1989 р. – в 5,1 разу (і досягла свого історичного максимуму – 43,65%). На 2001 р., як зазначалося, російська громада істотно зменшилася і повернулася до рівня, що відзначався наприкінці 1960-х рр.

Євреї Донецької області, які в 1926 р. становили 2,4% її населення, в повоєнну добу виявляли сталу тенденцію до зменшення як в абсолютних, так і відносних показниках. Врешті на 2001 р. ситуацію в громаді можна означити як демографічний провал: в абсолютних числах діаспора зменшилася в 4,9 разу (8 825 проти 44 014 у 1926 р.); у відносних – більше як удесятеро (з 2,4% у 1926 р. до 0,2% у 2001 р.).

Стала впродовж повоєнних років у відносних числах білоруська меншина різко зменшилася на початку ХХІ ст. Аналогічні процеси відбувалися в середовищі молдаван, болгар, поляків, татар, чувашів, узбеків, мордві, литовців, казахів, удмуртів, башкирів, осетинів. Сталу частку в населенні складали латиші, лезгини й корейці. Попри пропорційний приріст ромської громади впродовж ХХ ст. її питома вага в населенні області залишається стабільною. Можна говорити про зникнення історичного ареалу німців Донеччини: діаспора, порівняно із 1926 р., зменшилася кількісно у 12 (!) разів, у відносних числах – втричі (0,1% у 2001 р. проти 3,05% в 1926 р.).

Окремої уваги заслуговують мариупольські греки – третя за розміром етнічна група Донецької області. З сумом слід констатувати, що її поступ впродовж ХХ ст. визначала тенденція до зменшення в абсолютних і відносних числах: причому, якщо зменшення загальної кількості осіб, які назвали себе греками, стало виразним вже наприкінці радянської історії (із кожним наступним десятиріччям громада втрачала понад 6 тис. осіб), то питома вага греків у донецькій спільноті послідовно знижувалася вже з повоєнного часу⁶⁰².

Яким чином вплинуть події 2014–2015 рр. на етнодемографічні процеси в Донбасі, покаже майбутнє. Втім, вже нині зрозуміло, що вони стануть на перешкоді зміцнення та поглиблення тенденцій, які спостерігалися впродовж останнього десятиріччя.

На один з перспективно значущих аспектів проблеми етнічного відтворення звернула увагу Н. Макаренко. Йдеться про вік балансування⁶⁰³ та вікову

⁶⁰² Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – Москва, 1963. – С.168, 174.; Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи 1989 г. – М., 1991. – С.78, 80, 82.

⁶⁰³ Вік балансування – одна з найбільш інформативних демографічних категорій, що характеризує співвідношення жінок та чоловіків у структурі населення. За оптимальних умов урівноваженість жінок і чоловіків у соціумі має зберігатися до верхньої межі плідного віку (50 років), надалі питома частка чоловічого населення суттєво зменшується. Вік балансування статей, визначений на початок 2005 р., на Донбасі становить 28 років, що є несприятливим явищем у плані демографічної перспективи. Низький вік балансування призводить до переважання жінок у молодому віці, а отже, до погіршення шлюбної, і в цілому демографічної, ситуації.

структуру етнічних груп Донбасу. Від перепису 1989 р. найнижчий вік балансування у Донецькій області мали українці (вікова група 20–24 роки) та росіяни (25–29 років). Мінімальна диспропорція за статтю відзначалася у греків (вік балансування знаходився у віковій групі 55–59 років) і татар (40–44 роки). В Луганській області росіяни і українці мали однаковий (найнижчий серед інших етносів) вік балансування (вікова група 30–34 роки), що є небажаним демографічним явищем⁶⁰⁴. Крім того, баланс українців/росіян у віці *молодшому за працездатний* склався на користь росіян, а у віці *старшому за працездатний* – на користь українців. Середній вік українського населення був дещо вищим: тобто російські чоловіки та жінки у 1989 р. в середньому були дещо молодшими за українців.

Перепис 2001 рр. засвідчив інші результати: українське населення помолодшало, а російське – постарішало. Крім того, за міжпереписний період серед українців збільшилася частка осіб у віці молодшому за працездатний, за цим параметром українці випереджали усі інші етнічні групи. Збільшилася питома вага українців серед населення фертильного віку, що вплинуло на динаміку їх чисельності. На час останнього перепису українці мали кращий демографічний потенціал через вищу серед усіх етносів частку осіб у віці “молодшому за працездатний” і найнижчу у віці “старшому за працездатний”. На 2001 р. середній вік донбаського українця становив 39,5 років, росіянина – 40,7, грека – 43,9, білоруса – 50,4, татар – 44,6⁶⁰⁵.

Власне, йшлося про те, що впродовж першого десятиліття незалежності склалися сприятливі умови щодо демографічного відтворення українського етносу, зміцнення його на позиціях основи державної нації навіть у найбільш урбанізованому та індустріалізованому регіоні України. Звертає на себе увагу та обставина, що зміцнення названої тенденції з часом могло б привести до переходу росіян як другої за чисельністю етнічної групи на охоронницькі (стосовно напряму етнокультурного розвитку) позиції, притаманні суто етнічним меншинам.

Нарешті слід додати таке. Традиційна впродовж усієї історії Донбасу українсько-російська конкуренція виступає визначальним фактором його етнодемографічного життя. Попри те, що український етнос все ще зберігає чисельну перевагу, ситуація в регіоні як стосовно розгортання українізації, так і щодо питання державного суверенітету, залишається однією з найбільш драматичних. Потужним фактором гальмування усіх національно орієнтованих програм впродовж років незалежності виступає проблема *подвійної ідентичності*, епіцентром генерування якої впродовж усієї новітньої історії, власне, і є Донбас.

⁶⁰⁴ Донбас в етнополітичному вимірі. – С.191.

⁶⁰⁵ Там само. – С.192.

Згідно з даними останнього перепису населення, вздовж українсько-російського кордону історично сформувалася своєрідна дуга, де частка уродженців Росії в населенні значно перевищувала середньоукраїнські показники (Запорізька область – 10,39%, Харківська – 10,64%, Донецька – 11,93%, Луганська – 12,7%, Крим – 18,77% (зокрема, Севастополь – 26,87%)⁶⁰⁶). Складаючи в регіоні 56,9%, місцеві українці становлять лише 7,3% від їх загальної чисельності в державі. Натомість росіяни, навіть попри зменшення громади порівняно із даними останнього загальносоюзного перепису, становлять 22% від загального числа росіян України. Їхня частка в населенні області дорівнює 38,2%. Третю сходинку в списку посідають маріупольські греки. Відносно нечисленна громада (77 516 осіб), частка якої сягає 1,6% від населення Донецької області, водночас є найбільшою грецькою діаспорою в пострадянських кордонах. Але розрив між 1, 2 та 3-м етносами насправді неспівставний.

Чисельність представників решти етносів, перераховувана статистичними джерелами, є далекою від того, аби, враховуючи їх дисперсність, всерйоз говорити про цілеспрямовані державні програми, зокрема створення освітньої мережі національними мовами (білоруси (44,5 тис.), татари (19,2 тис.), вірмени (15,7 тис.), євреї (8,8 тис.), азербайджанці (8,1 тис.), грузини (7,2 тис.), молдавани (7,2 тис.), болгары (4,8 тис.), німці (4,6 тис.), поляки (4,3 тис.), цигани (4,1 тис.)⁶⁰⁷).

Сучасна етнонаціональна ситуація в Донбасі звично характеризується словами про те, що на теренах регіону проживають представники понад 133 зі 134 національностей, зафіксованих переписом 2001 р. в Україні. Попри всі політичні реверанси, прийняті за таких обставин, з точки зору державної політики ключовим словом тут є слово “представники”. Що ж до загальних тенденцій, які обумовлювали етнокультурний поступ регіону в роки незалежності, важливо розуміти, що картина етнонаціональної взаємодії, порівняно із довоєнним часом, зазнала докорінних змін.

Етнічну більшість як у селах, так і в містах в історичній ретроспективі становлять українці, однак міра їх впливу на правила й форми етнічної взаємодії у регіоні не відповідають питомій вазі. У повоєнні роки загальний потенціал українців Донбасу суттєво обмежувався тією обставиною, що майже половину їх становили *російськомовні* українці.

⁶⁰⁶ В середньому по Україні показник дорівнював 7,49%. Цікаво, що в Західній Україні та значній частині Центральної він становив від 1,79 до 3,5%, Київській області – 5,19, Києві – 8,06%. – Див.: Момрик А. “Русскій мір” вимирає. Населення Сходу України і Росії стрімко зменшується, Заходу України не змінюється // Тексти.ORG.UA. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/27739/Russkij_mir_vumyraye_Naselenna_Skhodu_Ukrainy_i; www.ji-magazine.lviv.ua/.../momryk_15_03_1..

⁶⁰⁷ Про кількість та склад населення України за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/#regions>

Феномен виникнення спільнот із відмінною мовною та етнічною самоідентифікацією добре відомий спеціалістам: це і так звані “українці-католики” та “білоруси-католики”, і два субетноси маріупольських греків, і сучасні «покручі» російської Білгородщини і т. п. Подібні етнічні групи завжди становлять велике питання для будь-якої держави, що має вирішувати низку проблем, найперше ж дилему, якою мовою їх обслуговувати й давати освіту. Внаслідок природно властивої дихотомії вони є “групою підвищеного ризику” в тому, що стосується питань державної безпеки та суверенітету. Будь-яка держава насправді зацікавлена в зникненні таких груп у той чи інший спосіб, занадто вже багато проблем адміністративного і політичного порядку пов’язані із їхнім існуванням. Не менше гарячих голів, які воліють щонайшвидше відділитися від російськомовних українців Донбасу чи то федеративними, чи то державними кордонами, існує в політикумі. Для них зауважимо, що в словосполученні “російськомовні українці” ключовим є слово “українці”.

Врешті зупинимося на так званих “російськомовних мешканцях Донбасу”, уможливленні захист прав яких перебуває в епіцентрі риторики ідеологів “руського мира”. За цією штучною категорією, що підноситься ними як певна уявна спільнота, насправді приховуються кілька якісно відмінних етнічних складових.

Йдеться передусім про компактні, селянські за своїм складом, громади маріупольських греків-еллінів та греко-татар, які попри драматичну історію, залишилися *громадами*, і, незважаючи на прискорену мовну асиміляцію, зберігають національну свідомість і потужний потенціал етнозбереження. Активна і багатогранна діяльність Федерації грецьких товариств України, що підтримувала грецьке просвітництво, спонсорувала науково-дослідні, видавничі та краєзнавчі проекти, налагодила плідні контакти із Грецією, в співпраці з Маріупольським державним гуманітарним університетом опікувалася національно-культурним відродженням громад, дозволяла дещо оптимістичніше оцінювати їх перспективи.

Щоправда події останнього часу примушують серйозно знизити рівень позитивних очікувань. Йдеться передовсім про той руйнівний вплив, який спричиняють дії сепаратистів на ареал компактного мешкання маріупольських греків⁶⁰⁸.

Наступні етнічні складові так званих російськомовних мешканців Донбасу це – дисперсне німецьке та єврейське населення, яке не слід плутати із однойменними нацменівськими громадами, що з’явилися тут в епоху іноземної колонізації. Старожитні німецька, менонітська та єврейська громади Донбасу припинили своє існування впродовж кінця 1930–1940-х рр. Перші дві – внаслідок радянських репресій та депортацій, третя – під час Голокосту та повоєнної алії.

⁶⁰⁸ Див.: Саид Исмаилов. “Террористы ДНР уничтожают регион ... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: newseek.org/articles/2734/766

Спільним для них в пострадянську епоху було прагнення уникнути перспективи невідворотного етнічного розчинення. Втім, створення національних організацій, що встановили доволі плідні культурні та ділові контакти із колишніми метрополіями, набуття молоддю можливості вчитися за кордоном радше пришвидшили розчинення громад внаслідок масової еміграції, аніж сприяли національному відродженню.

Суттєво відрізнялося від згаданих вище груп становище представників низки народів і народностей з республік колишнього СРСР, що опинилися тут в часи повоєнних трудових міграцій, на початку 1990-х рр. інтенсивно від’їжджали на батьківщину і нині впевнено крокують шляхом етнічного розчинення.

Окрему і за типологічними і за етнокультурними характеристиками групу становлять представники мігрантів новітнього часу з низки “гарячих точок”⁶⁰⁹ і країн третього світу.

Якщо ж додати сюди зростаючу групу мігрантів-транзитерів⁶¹⁰, складність етнонаціональної ситуації в сучасному Донбасі на тлі його соціально-економічних та соціогуманітарних проблем стане ще більш рельєфною.

Найбільш вагомим результатом реалізації етнонаціональної політики держави в регіоні слід вважати суттєве розширення мережі навчальних закладів з українською мовою викладання. Зміни на краще відбувалися поступово: здійснення українізації вимагало підготовки та перепідготовки педагогів, проведення широкої пояснювальної роботи, відповідного технічного забезпечення. Ситуація почала змінюватися на краще на переламі століть. Так, у 2002/03 навч. р. у Донецькій області із 1 193 загальноосвітніх закладів у 220 навчання велося українською мовою, що становило 18,4% до загальної кількості шкіл у регіоні. У Луганській області із 794 загальноосвітніх закладів 214 перейшли на українську мову, що становило 27% до загальної кількості шкіл у регіоні. Спроби змінити співвідношення на користь шкіл із українською мовою викладання наштовхувалися на звинувачення у форсуванні українізації, що виносилися на загальний розгляд у регіональній пресі. Все ж процес українізації освітньої галузі розгортався. В 2004/05 навч. р. з 729 шкіл області 174 працювали як школи з російською мовою навчання, 354 школи – з двома мовами навчання, решта – з українською мовою навчання, в 2009/10 навч. р., відповідно – 152 і 291 школа. На кінець 2009/10 навч. р. з 181 170 учнів загальноосвітніх шкіл області 54,2% навчалися російською мовою⁶¹¹.

⁶⁰⁹ Донбас разом із Херсонською, Миколаївською, Одеською областями та Кримом входить до числа мігрантоприймаючих регіонів. Докладніше про міграційні потоки в Донбас впродовж незалежності чит.: Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – С.211 – 380.

⁶¹⁰ Докладніше про проблеми, що супроводжують їх перебування в Україні див.: Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – С.203.

⁶¹¹ Попова И. Все сразу и сейчас // Донецкий кряж плюс. – 2003. – 26 сентября – 2 октября. – С. 2–3.; Донбас в етнополітичному просторі ... – С.276 – 277.

2004 – 2005 навч. р. статус україномовного на Донеччині мали: 661 заклад дошкільного виховання (56,7%); 612 шкіл (53,4%)⁶¹², державною мовою навчалися 26% тобто 113 750 учнів (для порівняння: у 1991 р. було всього 3%); 13 професійно-технічних училищ (11% по Донеччині). Нині випускники місцевих вишів, аспіранти і викладачі (зокрема, й представники етнічних меншин) вільно володіють українською мовою⁶¹³.

До початку подій весни 2014 р. освітня галузь регіону не викликала серйозних нарікань з приводу ущемлення прав місцевих етнічних груп: шкіл із російською мовою навчання у Донецькій області нараховувалося 182 (54 401 учень); шкіл з українською мовою навчання з російськими класами – 358 (64 084 учні); шкіл з російською мовою навчання з українськими класами – 148 (російською мовою навчалось 53 936 учнів). Як предмет мови етнічних меншин вивчали в 73 навчальних закладах області 5 868 учнів, зокрема: новогрецьку мову – в 30 навчальних закладах/2 946 учнів, іврит у 2 навчальних закладах – 215 учнів, китайську мову в 1 навчальному закладі – 15 учнів, німецьку мову – у 38 навчальних закладах – 2 839 учнів, польську мову – у 3 навчальних закладах – 212 учнів. Факультативно мови етнічних меншин вивчали у 59 навчальних закладах 2 446 учнів: новогрецьку мову в 50 навчальних закладах – 2 102 учні, німецьку мову в 1 навчальному закладі – 19 учнів, польську мову у 8 навчальних закладах – 325 учнів. У Донецькій області працювало 17 недільних шкіл (595 слухачів): 1 вірменська (15 слухачів), 1 єврейська (60 слухачів), 2 німецькі (90 слухачів), 7 новогрецьких (268 слухачів), 4 польські (102 слухачі), 2 – татарські (60 слухачів). Фінансування недільних шкіл здійснювалося на громадських засадах, з бюджетних, спонсорських коштів та коштів національно-культурних товариств. Міністерство освіти Ізраїлю здійснювало постійну допомогу єврейській школі м. Донецька у стажуванні викладачів та школярів.⁶¹⁴

Звісно, оцінювати наведені дані як свідчення бурхливого національного відродження українців регіону та громад етнічних меншин не доводилося, йшлося насамперед про підтримання міноритарних мов регіону в стані функціональ-

⁶¹² Для порівняння: в 1991 р. цей сегмент освіти був представлений 100 малих сільських шкіл.

⁶¹³ Інакшою виглядає ситуація стосовно сфери неофіційного мовного спілкування. За даними директора Центру соціальних та політичних досліджень “Соціс” Наталі Погорілої, українську мову як зручну називають 2,64% респондентів Донеччини та 2,82% Луганщини проти 92–99% на Заході України і 16–19% у Харкові та Києві. Ще нижчий цей показник у Криму — 1,39%. У місті Донецьку, де згідно з відомостями останнього перепису проживало 493 тисячі росіян і 478 тисяч українців (разом 96% від 1 025 тисяч городян), мову своєї національності визнано рідною 99,3% росіян і лише 23% українців, тоді як українську (мову українського громадянства) назвало рідною тільки 0,7% росіян, а російську — 76,9% українців. – Див.: Донбас в етнополітичному вимірі. – С.277.

⁶¹⁴ Там само. – С.279 – 280.

ності. Однак, порівняно з радянськими часами прогрес був очевидним. *Втім про вирішення стратегічного завдання – закріплення української мови на позиціях вирішального фактору стратегії етнокультурного розвитку держави не йшлося. Саме тому як перспективне завдання державної етнополітики в Донбасі дослідники все частіше називали досягнення реальної двомовності в регіоні*⁶¹⁵. Зрозуміло також, що завдання це не могло бути вирішене новітньою “кавалерійською атакою” на сферу мовних переваг місцевих мешканців, і, що воно впродовж ближчої історичної перспективи не може бути вирішене лише шляхом українізації освітньої галузі. Величезна більшість місцевих мешканців, що отримали освіту за радянських часів, звично перебувають осторонь “мовних баталій”, активізуючись тільки тоді, коли їхні діти чи онуки виконують домашні завдання.

Тим часом єдиний масовий інструмент ймовірної популяризації української мови та культури залишався, м’яко кажучи, виразно відстороненим від загальної етнонаціональної політики. Саме регіональні засоби масової інформації демонстрували очевидні мовні диспропорції. Станом на 1 січня 2005 р. в Донецькій області було зареєстровано 990 періодичних видань, з яких лише 18 видавалися виключно українською мовою, у тому числі тільки одна обласна газета “Донеччина” з мізерним накладом у 20–25 тис. примірників на місяць, 69 газет і журналів видавалися українською та російською, а решта 666 – російською. В інформаційному просторі Донецької області працювало 136 телерадіоорганізацій, з яких – 38 телерадіокомпаній і 18 радіоорганізацій ефірного мовлення, 67 – телерадіокомпаній кабельного мовлення і 13 – радіоорганізації дротового мовлення. Телерадіоорганізації використовували у своєму ефірі в середньому 45% державної мови і 55% – російської (обласна державна телерадіокомпанія вела програми у такому співвідношенні мов: українською – 65%, російською – 35%). За даними управління у справах преси та інформації Донецької облдержадміністрації кількість зареєстрованих (перереєстрованих) періодичних друкованих видань місцевої сфери розповсюдження станом на 1 січня 2011 р. становило 1 253, з яких: україномовних – 15, російськомовних – 270, російсько-україномовних – 748, мовами національних меншин – 23, іноземними мовами – 197.

У регіоні видавалися: грецькі газети – “Елліни України”, “Хронос”, “Камбана”, “Логос”, польська – “Поляки Донбасу”. 1990–1995 рр. виходила єврейська газета “Алеф”. Станом на 2011 р. виходила “Наша жизнь в диаспоре и дома” (Спілка громадських організацій “Донецька обласна єврейська громада” – видається з 2001 р. раз на місяць, російською, 5500 примірників) та вірменська “Вірменський вісник – Наїрі”.⁶¹⁶

⁶¹⁵ Там само. – С.285.

⁶¹⁶ Білецький В.С. Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analytic/index.php?ELEMENT_ID=10955&print=Y

Найбільш розгалуженим було покриття спеціально орієнтованими виданнями в Донецькій області (19 видань). Крім того, постійно діючі рубрики для етнічних громад містили місцеві газети: „Джерело” („Приазовський робітник”, „Єнакіївський робітник”), „Плакаймо рідну мову” („Донеччина”, „Мар’їнська нива”), „Наші джерела” („Нове життя”, Старобешівський район), „Донбас – наш загальний дім”, „До джерел”, „Рідна мова” („Життя”), „Національні меншини”, „Рідний край” („Донеччина”). Завданням названих рубрик передовсім була популяризація культурної та історичної спадщини етносів регіону, висвітлення діяльності національних товариств та культосвітніх закладів. Аналогічною роботою час від часу займалися й місцеві телерадіокомпанії. Для єврейського, грецького і німецького населення періодично виходили передачі в містах Донецьку, Маріуполі, Слов’янську, Артемівську та ін. Регіональні телерадіоорганізації використовували ефірний час для мовлення українською мовою і мовами меншин відповідно до ліцензій. Обласне радіомовлення мовами меншин не здійснювалося.

За сприяння Луганської облдержадміністрації виходили журнал „Мир єврейської жінки” і газета „НЭР”. Керівники багатьох національно-культурних товариств співпрацювали на постійній основі із обласними та місцевими ЗМІ. Обласна газета „Жизнь Луганська” в 2003 р. започаткувала на своїх сторінках рубрику „Братина”, в якій публікувалися матеріали про життя і діяльність національно-культурних товариств. Відповідне інформування мешканців області здійснювали також „Луганська правда” та „Наша газета”. „Вісник Старобільщини” активно співробітничав із польським, а „Стахановское знамя” з німецьким й польським товариствами. Асамблея народів Луганщини випускала газету „Ми – разом!”⁶¹⁷.

Без перебільшення можна стверджувати, що саме національні спілки та товариства відігравали впродовж років незалежності вирішальну роль у визначенні формату міжнаціональних взаємин у регіоні та закладали перспективи майбутнього етнічних громад. Процес національного відродження охопив усі етнічні меншини пострадянського простору. Розмах та компетентність діяльності створених на хвилі демократизації національних організацій залежав від низки факторів: соціально-економічного потенціалу громад, рівня гостроти етнокультурних проблем, міри травматизму радянського минулого, характеру розселення, освітнього рівня, врешті, зацікавленої допомоги закордонних організацій.

Слід відзначити, що найбільш діяльною у відстоюванні власних етнічних інтересів та в обороні етнокультурної спадщини виявилася не друга за чисельністю етнічна спільнота Донбасу – росіяни, а маріупольські греки. Греки України набули напрочуд успішного досвіду в громадському структуруванні.

⁶¹⁷ Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. – К.: Етнос, 2004. – С.154.

В 2000-і роки в Україні діяло близько 50 грецьких товариств різних типів – від загальноукраїнських до міських і навіть селищних – у семи областях України, АР Крим, Києві і Севастополі⁶¹⁸. На відміну від решти національних організацій і товариств вони не зачинилися у поточних справах та налагодженні контактів із метрополією. Їх керівники активно інвестували у дослідницькі проекти, що врешті принесло вагомі результати. Стрімке підвищення громадського запиту на заповнення лакун в етнічній історії спонукало товариства виступити співорганізаторами науково-практичних конференцій, що порушували найбільш актуальні питання їх історії, фактично табуованої в радянські часи. У 1993 р. було проведено чотири конференції, присвячені історії і культурі греків України: „Донбас і Приазов’я: Проблеми соціального, національного і духовного розвитку”, „История и культура греков АР Крым”, „Украина – Греция: история и современность”, „Проблемы истории и культуры этнических групп греков в Северном Причерноморье в средневековье и новое время”⁶¹⁹. Неодноразово вони відбувалися і в наступні роки. Не менш активно товариства підтримували видання пам’яток фольклору та літератури маріупольських греків. Протягом 1991–1992 рр. видавництво „Донбас” видало низку збірників грецьких поетів і письменників⁶²⁰. В 1992 р. було опубліковано збірку творів грецьких поетів Приазов’я „Чебрець”⁶²¹.

Підведення наукового, зокрема історичного, підґрунтя під діяльність товариств та вимоги громади, яку вони представляли, надало грекам незаперечні суспільні преференції. Впродовж 1989–1999 рр. на адміністративно-територіальну карту України повернулись традиційні грецькі назви. Активно відроджувалися і набували нового звучання традиційні громадські свята “Панаїри”, щоправда в секуляризованому вигляді. За роки незалежності спільними зусиллями товариств Донеччини було проведено 15 фестивалів “Мега юрти”.

Врешті великою перемогою громади стала розбудова Маріупольського державного гуманітарного університету (з 1991 р. – Маріупольський гуманітарний коледж при Донецькому державному університеті, з 1993 р. – Маріупольський гуманітарний інститут Донецького державного університету, від 2004 р. – університет)⁶²². В 2008 р. у культурологічному центрі „Меотида” в Маріуполь-

⁶¹⁸ Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. – С.278.

⁶¹⁹ Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII – 90-е гг. XX в.). – Симферополь: Издательский Дом “Амена”, 1999. – С.37–38.

⁶²⁰ ЦДАВО України, ф.2, оп. 15, спр. 3026, арк. 177.

⁶²¹ Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. – Либідь, 2000. – С.307.

⁶²² Докладніше див.: Офіційний сайт Маріупольського державного університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // mdu.in.ua/

ському державному гуманітарному університеті відбулася презентація навчального посібника „Греки в Україні: історія і сучасність”⁶²³.

Загалом же станом на 2005 р. на Донеччині діяли 92 національно-культурних формування, які об’єднували представників 18 національностей – українців, греків, євреїв, німців, поляків, росіян, татар, білорусів, болгар, ромів та ін. загальною кількістю близько 70 тис. осіб.⁶²⁴ 3 з них мали загальноукраїнський, 18 – обласний, 45 – міський, 12 – районний, 14 – сільський і селищний статус⁶²⁵. Помітним напрямом їх діяльності стало створення та підтримка національних творчих колективів, що пропагували культурні надбання етнічних громад⁶²⁶.

Велику увагу до діяльності національних товариств і широке сприяння їх діяльності впродовж років демонстрували обласні органи влади та управління⁶²⁷. Втім, попри заспокійливий тон урядових звітів та позитивні кількісні характеристики, практика етнонаціональної політики в регіоні справляла доволі суперечливе враження.

Державні органи всіляко культивували дискурс про багатонаціональність Донбасу, «національний симбіоз благодатної донецької землі, де етноси змогли зберегти свої мови й самобутні культури, об’єднавшись спільним духовним корінням», «самобутній донецький характер з його працьовитістю, вільною, гордою творчою і водночас щирою психологією і з його постійною налаштованістю на будь-який культурний контекст» й «дружбу народів Донбасу» як підоснову загальноукраїнського прогресу в майбутню цивілізацію⁶²⁸. Думки на кшталт: “Схід України в цілому й Донбас зокрема стали зоною контакту цивілізацій і культур, що обумовило такі риси регіональної спільноти, як терпимість, адаптивність, сприйнятливість до інших культур (тільки в Луганську живуть представники близько 40 національних

⁶²³ Лісовенко М. Історія і сучасність грецької діаспори // Урядовий кур’єр. – 2008. – 23 грудня.

⁶²⁴ Разом в розмаїтті: Культурно-мистецькі заходи і діяльність національних товариств в рамках оголошеного 2008 року Роком міжкультурного діалогу в Україні. Оглядова довідка / підготувала Т. Шлепакова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://min-cult.kmu.gov.ua>

⁶²⁵ Стан дотримання та захист прав національних меншин в Україні : Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К., 2006. – С.23. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/>

⁶²⁶ Міжнародні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. – С.101.

⁶²⁷ Докладніше див.: Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст. ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у соціально-економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015.

⁶²⁸ Скільки народів живе в Донецькій області? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: kramtp.info/news/14/full/id=17159

меншин)»⁶²⁹, вважалися вичерпною характеристикою так званої регіональної ідентичності Донбасу. Однак, офіційний дискурс, зіпертий на гасло «плавильного тигля», існував відірвано від реального життя, так би мовити, заради галочки. Тим часом масовий інформаційний простір опановували геть інші настрої і настанови.

Те, що напруження в регіоні існує, і доволі сильне, було добре відомо. Але політикум звично виводив його лише в площину російсько-українського мовного протистояння. Чого лише були варті зауваження щодо російськомовності Донбасу, для гостроти приправлені заявами про його багатонаціональність. Тим часом хвалена толерантність донбасівських мешканців, здавалося, щораз “відмовляла”, як тільки мова заходила про розширення сфери використання державної мови.

В чому ж полягали першопричини такої парадоксальної поведінки загалом індіферентної до національного питання регіональної спільноти?

Міжкультурний діалог в Україні загалом, у Східній Україні зокрема, ускладнювався проблемами становлення та збереження національної ідентичності усіх її етнічних складових, включаючи етнічні меншини. Процес національного відродження, що охопив пострадянські простори з часів “перебудови”, запустив надзвичайно складні механізми в середовищі усіх етнічних громад. Суттєво відмінні за низкою параметрів (демографічних, соціальних, загальнокультурних), вони у якісно нових соціально-економічних обставинах включилися у змагання за оволодіння гідними нішами у всіх сферах суспільного життя новітньої України. Фоном для нового етапу етнонаціональних відносин упродовж першого десятиріччя незалежності виступала затяжна економічна та соціальна криза. У цих обставинах гостра конкуренція, перерозподіл власності та сфер зайнятості спричиняли неабияку напругу у відносинах між представниками різних етносів. Найбільш позитивні результати отримували громади, що мали потужні внутрішні механізми взаємодопомоги та соціалізації⁶³⁰.

Періодичні загострення напруги у міжетнічних стосунках актуалізували питання пошуку засобів її пом’якшення і подолання. Впродовж незалежності провідним орієнтиром для їх вирішення був зарубіжний досвід вибудовування системи толерантних відносин у поліетнічному суспільстві. Європа щорічно проводила величезну кількість заходів, де вироблялися механізми встановлення

⁶²⁹ Олена Проскуріна. Політико–культурний вимір Донбаського регіону // Жінка-Онлайн – *Донбас* – сильне чи слабе місце України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zhinka-online.com.ua/.../333-donbas-syln.

⁶³⁰ В світлі висловленого цілком не випадковими є стало вищі за показники питомої ваги в населенні краю соціальні та суспільні характеристики грецької громади, що посіла провідні позиції в усіх сферах життя Донбасу: від політики, до бізнесу і культури. – Див.: *Донбас в етнополітичному вимірі*. – С.221–261.

балансу між двома домінуючими тенденціями у культурному розвитку – прагненням народів до культурної самобутності та формування спільного європейського культурного простору⁶³¹. З відповідними корективами європейський досвід намагалися запроваджувати на українських теренах. У 2003 р. Рада Європи навіть визнала, що Україна демонструє найкращий в Європі показник підтримки та розвитку з боку держави культури та мистецтва етноменшин⁶³². По-всякчас зазначалося, що Україна з перших кроків відновлення власної державності обрала шлях розбудови багатокультурного суспільства.

Однак завдання і проблеми, що виникали перед етносами пострадянського суспільства в контексті обраних орієнтирів, були просто таки неспівставними із західноєвропейським контекстом. Розмови про багатокультурний діалог в українських обставинах по-всякчас перетворювалися на порожні слова. *Розуміння специфіки регіональної етнонаціональної політики влади не йшло далі своєрідної “інвентаризації” наявних етнічних спільнот, тоді, як треба було думати про їх цивілізаційні характеристики та тип трансльованих ними в межах регіону взаємовідносин. Надзвичайно гостро в низці регіонів, передусім на сході України, постала проблема утвердження домінуючої етнокультурної ідентичності. На Донбасі, на відміну від заходу України, провідним транслятором ідей, образів, понять, символів були не традиції, а засоби масової інформації.*

Будучи промисловою країною, в сфері етнонаціональних відносин Україна тиражувала моделі етнічної взаємодії, невластиві цьому етапу соціально-економічного розвитку. Архаїзація національних культур етнічних меншин без відповідних імпульсів для їх сучасного розвитку мала негативні наслідки, зокрема це стосується гіпертрофованої самооцінки російськомовного середовища, зіпертої на потужний вплив російських масмедіа. Слід зауважити, що український політикум не спромігся повною мірою заручитися підтримкою етнічних меншин, які саме в незалежній Україні одержали реальні можливості повноцінного етнокультурного розвитку. Ця обставина, як і спільність історичної долі й спільна радянська травма як українців, так і етнічних меншин, нині обійдені цікавістю суспільного дискурсу. Недостатньо говориться також про виклики, що виникають внаслідок відмінностей у ментальній матриці етнічних меншин України та їхніх “братів” з метрополії, хоча вони очевидні і для тих, і для інших. Тоді, як цей напрямок суспільного дискурсу на українських теренах абсолютно не розвивається, Росія не «соромиться» огульно зараховувати їх до категорії російськомовних громадян. На цьому напрямку ідеологічної експансії Україна, на жаль, оборони не тримає.

⁶³¹ Свтух В. Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств // Політичний менеджмент. – 2009. – №3. – С.5.

⁶³² Пекарчук В.М. Джерела духовності. Культура етноменшин України (1990–2000-і роки): Монографія. – Дніпропетровськ, 2014.

Зрозуміло, що це змушує владу і суспільство актуалізувати проблеми етнокультурного життя Донбасу, в тому числі вдосконалювати *форми* державної політики в цій сфері. Що стосується такого її сегменту як мовні відносини, то у процесі їх регулювання в регіоні не можна було обійтися без втручання державних органів. Разом з тим з часом це призвело не лише до залежності (фінансової та персональної) напрямів розвитку мовної політики, а й до її формалізації та бюрократизації. Реальне етнонаціональне/етномовне життя було замінене на низку проплачених державою і, звичайно ж, не позбавлених сенсу суспільних і культурних заходів. Звісно, вони відіграли певну роль у підвищенні статусу української мови в регіоні та покращенні рівня володіння нею передусім випускниками вищих навчальних закладів. Однак, на стратегічно важливі проблеми – невпинне зростання частки російськомовних українців та подальшу мовну русифікацію етнічних меншин – ці заходи не мали особливого впливу.

Привертає увагу той факт, що більшість заходів зберігали виразно радянський вигляд як за зовнішніми ознаками (зокрема формою проведення – фестивалі, зльоти, круглі столи, конференції) та організації (самодіяльні колективи при Будинках культури), так і внутрішнім наповненням (передусім йдеться про державну форму фінансування та прив’язаність до офіційного життя держави). Формалізм і затишшя від “заходу до заходу”, фольклоризм замість модерного етнічного творення, вишиванки на офіційних заходах і махровий антиукраїнізм російського телебачення, що займав понад дві третини ефірного мовлення – такими були реалії етнокультурного життя Донбасу впродовж незалежності.

«Східна весна» та її наслідки на Донбасі

Війна на Сході

Війна на Сході України відмежувала якісно новий етап модерного розвитку українського проекту, саме тому це складне для вивчення явище, що потужно впливає на стан суспільства і влади, перебуває під пильним поглядом українських суспільствознавців⁶³³.

Після стрімкої і майже безперешкодної анексії Криму Кремль приступив до реалізації наступного етапу плану поглинення України силовим шляхом. Один з варіантів плану поглинення України вийшов з надр Ради безпеки Росії і потрапив у розпорядження головного редактора видання *Kyiv Post* Катерини Горчинської. Документ недатований, але час його появи цілком точно встановлюється наявними у ньому рекомендаціями: розігнати Євромайдан і розпустити Верховну Раду. Перед російськими властями і «п'ятою колоною» в Україні висувалося двоєдине завдання: «По-перше, тільки повне входження територій російських областей України, а саме: Криму, Луганської, Донецької, Запорозької, Дніпропетровської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Київської, Херсонської, Миколаївської, Одеської областей до РФ може гарантувати мир, безпеку й процвітання їх населенню, а також надійний захист інтересів Росії. По-друге, забезпечити реалізацію цього завдання можна, лише встановивши контроль над матір'ю міст руських, столицею України, містом-героєм Києвом»⁶³⁴.

Існує думка, що ескалація спрямованої проти влади протестної кампанії на Сході і Півдні являла собою такий же соціальний вибух, як і Євромайдан,

⁶³³ Див. зокрема: Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П.П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.); авт. кол.: П.П.Гай-Нижник, Л.Л. Залізник, І.Й. Краснодемська, Ю.С.Фігурний, О.А.Чирков, Л.В.Чупрій. – К.: «МП Леся», 2016.; Головка В. Збройна агресія Росії проти України // В кн.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. – К.: Ніка-Центр, 2016. – С.599–697.

⁶³⁴ Див.: Фельштинский Юрий, Станчев Михаил. Третья мировая: битва за Украину. – К.: Наш Формат, 2015.– С. 268.

але з протилежним вектором – в бік Митного союзу. Певне зерно істини у цьому є, особливо щодо Донбасу – депресивного регіону, в якому народу жилося особливо тяжко. Ступінь визискування населення в регіоні, який вважався бастионом регіоналів, був помітно вищий, ніж в будь-якому іншому. Але методи боротьби з режимом В. Януковича, застосовувані в Центрі і на Заході (мітинги, демонстрації, наметові містечка, захоплення приміщень органів влади), були підхоплені на Сході і Півдні з метою підриву української державності і приєднання цих регіонів до Російської Федерації. Відповідні гасла поширювалися не стільки місцевими, скільки засланою в ці регіони агентурою Кремля або ж роками вирощуваною на місці «п'ятою колоною». Стихійний протест проти порядків, встановлених місцевою владою, майстерно переорієнтували проти «київської хунти».

Досить швидко мирні протести переросли в сутички, протестуючі були втягнуті у військові формування, щедро профінансовані із джерел досі не встановленого походження. Російське телебачення, яке покривало весь український інформаційний простір, назвало заворушення на Сході і Півдні України, що починали наростати в березні 2014 р., «Русской весной».

Ескалація у Донецьку розпочалася з масової акції проросійських симпатиків 1 березня 2014 р., на якій під російськими прапорами лунали гасла невизнання зміни влади в Києві, заклики вступати до «Народного ополчення Донбасу», ввести російські війська. «Народним губернатором» був обраний П. Губарев колишній голова фракції Блоку Н. Вітренко у Донецькій міськраді. 3 березня проросійські мітингувальники захопили приміщення ОДА. Призначення головою держадміністрації С. Тарути⁶³⁵ було негативно сприйнято сепаратистами – лунали гасла, що «народ не підкориться олігархам»⁶³⁶.

5 березня ОДА двічі переходила з рук в руки. 6 березня СБУ заарештувала П. Губарева та з десяток його поплічників, що привело до тимчасової стабілізації. Пізніше С. Тарута так прокоментував тогочасні кроки адміністрації та силовиків Донеччини: «... Ми не розуміли після Криму, що буде реально військовий конфлікт. Ми розмірковували, що досить переконати цю масу в Донецьку і все заспокоїться. У мене у самого була відразу же природна реакція: «Рінат, а ну давай, вплинь». Він чесно сказав: «Я був тут авторитетним для багатьох 15 років тому. Тоді, коли я заходив у ресторан, усі піднімалися і дивилися на мене. І сідали тільки тоді, коли я сідав. А коли я зараз захожу в ресторан, всі сидять: «Гей, привіт, Рінат». У мене вболівальники, фанати, багато

⁶³⁵ Новий київський центр влади намагався стабілізувати ситуацію в регіонах за рахунок порозуміння з місцевими елітами та великим бізнесом. 2 березня головою Дніпропетровської ОДА був призначений І. Коломойський, Донецької ОДА – С. Тарута.

⁶³⁶ Головка В. Збройна агресія Росії проти України // В кн.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. – К.: Ніка-Центр, 2016. – С.639.

шанованих людей, але частина того світу, у який міг зараз прийти, він вже давно самостійний»⁶³⁷.

Паралельно сценарій розгойдування регіонів розгортався в Луганську та Харкові: 1 березня відбулися мітинг і штурми будівель обласних держадміністрацій, підняття російських прапорів, заклики вступати до «Луганської гвардії» та харківського «Оплоту». Відносно стабілізації вдалося досягнути після арештів самопроголошеного «губернатора Луганщини» О. Харитонова та екс-голови Харківської ОДА М. Добкіна.

Надії на утихомирнення протестних настроїв не справдилися. 6 квітня Донецька облдержадміністрація була атакована двохтисячним натовпом. Над приміщенням ОДА підняли російський триколон, мітинг під чітким керівництвом ухвалив резолюцію щодо негайного скликання позачергової сесії обласної ради, яка мала проголосити референдум про входження Донецької області до складу Росії. Наступного дня мітинг ухвалив розпустити діючу раду, обрав її новий склад, який і підтримав резолюцію про створення Донецької республіки та її входження в Російську Федерацію.

Як зазначає В. Головка, березневі акції 2014 р. (на початку квітня 2014 р. в.о. першого віце-прем'єра В. Ярема повідомив, що з кінця лютого в Україні було проведено 320 сепаратистських акцій, у яких взяли участь 242 тис. осіб⁶³⁸), влаштовані проросійськими організаціями, мали на меті відволікти увагу української влади від більш актуальної мети – окупації Криму⁶³⁹. Після проведення кримського «референдуму» мітинги, які відбувалися у південних та східних областях України наприкінці березня, втратили свою масовість. Лише після унормування анексії півострову Росія повернулась до реалізації проекту «Новоросія» і тактики системної дестабілізації України.

6 квітня на сході України відновилася хвиля вуличних акцій та захоплень адміністративних будівель. Їх прикметною ознакою стали чимдалі більш очевидні не лише широка участь російських громадян, не знайомих з місцевою топонімією та адміністративним поділом (їх завозили автобусами з прилеглої до державних кордонів Ростовської області), а й керівна участь у масових заворушеннях співробітників російських спецслужб та військових. Останні мали не лише добре відпрацьовані плани спецоперацій, а й широкі можливості їх реалізації. 6 квітня в Харкові захопили обласну держадміністрацію.

⁶³⁷ Сергій Тарута: Порошенко був найбільш неефективним міністром економіки за всю історію// Українська правда, 26 листопада 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/11/26/7090271/>

⁶³⁸ Янукович оплачивает сепаратистские акции, – Ярема// Левый берег, 4 апреля 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lb.ua/news/2014/04/04/261939_yanukovich_orlachivaet_separatistskie.html

⁶³⁹ Головка В. Конфлікт на Донбасі // В кн.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. – К.: Ніка-Центр, 2016. – С.641.

У Луганську і Донецьку об'єктом захоплення стали будівлі правоохоронних органів, внаслідок якої у «мітингувальників» з'явилася зброя. Після цього потік озброєнь з російської території відбувався на постійній основі, а масове озброєння сепаратистів камуфлювалося розмовами про «захоплену» у місцевих силовиків. В Донецьку будівлі СБУ, ОДА та облради були захоплені сепаратистами навіть з меншими зусиллями, ніж в Луганську. 7 квітня був створений «Народный совет» і проголошено так звану «Донецкую народную республику» («ДНР»). На 11 травня було заявлено проведення референдуму про «самовизначення». Головою «тимчасового уряду» став Д. Пушилін. З захоплених адміністрацій було проголошено створення Донецької, Луганської, Харківської «народних республік». План, однак передбачав відпрацювання універсального сценарію в Дніпропетровській, Одеській та Миколаївській областях, власне, по всій території віртуальної «Новоросії». Кінцева мета полягала у федералізації України та гальмуванні в такий спосіб її європейської та євроатлантичної інтеграції.

Хоч де-факто «влада» сепаратистів розповсюджувалася лише на будівлі адміністрацій і силових структур, ані в Донецькій, ані в Луганській області ніхто з уповноважених осіб не взяв на себе відповідальність за придушення сепаратизму в зародку. Тим часом, сепаратистські угруповання нарощували свою потугу, підминаючи під себе проукраїнські сили. Після того, як 16 квітня обласна рада відмовилась виконувати ультиматум сепаратистів, було проголошено формування «Федерації Південно-Східної України», спільної армії з луганської та донецької самооборони, а також перехід на російські карбованці. Претензійні заяви генерував самопроголошений «президент» – суддя Луганського апеляційного суду, генерал-полковник юстиції А. Візір⁶⁴⁰. Втім заяви А. Візіра залишилися без наслідків. 21 квітня «народним губернатором» «Луганської народної республіки» став В. Болотов, наступного дня було захоплено будівлю ОДА.

Наприкінці березня – на початку квітня стало зрозумілим, що ситуація вийшла з-під контролю, розпочався гарячковий період безвладдя і всездозволеності, що супроводжувався ексцесами мародерства, насилля і «експропріацією експропріаторів». Після цього місцева еліта вже намагалася опанувати ситуацію, але було запізно. На перешкоді унормуванню ситуації стояв новий актор, перед вишколом і злагодженістю дій якого, місцеві псевдоеліти, привчені «вирішувати справи» хабарями, задкували, піджавши хвости. Йшлося про вагомий російський десант, очолений на той час нікому не відомим чоловіком з армійською виправкою і специфічною мовною стилістикою. 12 квітня

⁶⁴⁰ Экс-судья из Луганска провозгласил себя «президентом юго-восточной Украины»// ТСН, 16 апреля 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.tsn.ua/politika/eks-sudya-iz-luganska-provozglasil-sebya-prezidentom-yugo-vostochnoy-ukrainy-361116.html>

у Слов'янську з'явилися «зелені чоловічки» з Криму. Російська диверсійна група⁶⁴¹ на чолі з підполковником ФСБ І. Гіркіним⁶⁴² перебрала на себе координацію дій місцевих «активістів», у тому числі випущеного з тюрми криміналітету, нейтралізувала міліцію і виставила на в'їздах у місто блокпости з автоматниками. Аналогічні сценарії російська агентура здійснила в Краматорську, Красному Лимані, Красноармійську, Артемівську, Дружківці.

Застосування Росією тактики дестабілізації диверсійними загонами означало, власне, трансформацію конфлікту на Донбасі у міждержавне протистояння у форматі «гібридної війни»⁶⁴³. Про її тактичні орієнтири свідчили інструкції, написані мовою окупантів:

«1. Занятое здание не оставляют, а укрепляют. На ночь должны быть не менее 1000 человек в каждом здании-лагере, укрепленные и вооруженные. Мужчины в отрядах, женщины обеспечивают продовольствием и медикаментами. Организовать круглосуточную караульную службу, создать вооруженные группы быстрого реагирования.

2. По областям – «отрубать» местные СБУ, занимать здания, выключать связь, лишать дееспособности. У СБУ в Киеве должна пропасть опора на местах. СБУ – противник № 1 и его нужно вырубить любым способом и осветить агентуру.

3. Занимать региональные телестудии и начинать свое вещание. Главное – сохранить технический выход на телесеть, а если журналисты разбегутся – можно делать, что угодно, показывать ролики с Youtube, зачитывать новости. Главное – давать свою информацию.

4. Не требовать референдумы, а проводить их. Создавать избиркомы, требовать у официальных избиркомов списки избирателей, договариваться с типографиями и печатать бюллетени. Официальные власти в Донецке, которые тоже были за референдум, пусть помогают, но инициативу им не отдавать.

5. Идти на шахты и вести агитацию. Пока что это революция молодежи и стариков. Остальные вкалывают, пьют пиво. Шахты должны перейти в режим забастовок до полной определенности ситуации. В случае воссоединения с Россией простой будет полностью компенсирован.

⁶⁴¹ Ядро складали російські спецпризначенці – до 100 осіб. До кінця червня угруповання, поповнене місцевими прихильниками, зросло до 1000 осіб.

⁶⁴² І. Гіркін (Стрелков) – полковник російських спецслужб, брав участь у двох чеченських війнах, боях у Боснії і Придністров'ї. Учасник окупації Криму: напередодні подій перебував у складі охорони «православного олігарха» К. Малофєєва, як зв'язковий при захопленні аеропорту «Сімферополь» між «кримською самообороною» і російськими військовими – Див.: Покушение на Крым // Новая газета, 24 апреля 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novayagazeta.ru/inquests/72830.html>; «Кто ты, «Стрелок»?» // Завтра, 20 листопада 2014 <http://zavtra.ru/content/view/kto-tyi-strelok/>

⁶⁴³ Про особливості «гібридної війни» Росії проти України див.: Магда Е. Гибридная война: выжить и победить. – К., 2015.

6. Связаться с «легитимным». Пусть сделает хоть что-то полезное – назначит народных представителей губерами (губернаторами – Авт.) Донецкой и Луганской областей.

7. Среди милиции вести пропаганду невмешательства и неисполнения приказов «на защиту» подчиняющихся хунте⁶⁴⁴ органов власти. Даже пассивную защиту им запретить. Нечего елозить.

8. Части ВВ (Внутренних войск – Авт.) блокировать. Призывников, взятых по мобилизации, – агитировать организованно перейти на сторону народа.

9. Разблокировать границу с РФ хотя бы на нескольких участках. На западных границах Юго-Востока Украины, наоборот, установить заставы и никого из Западной Украины не впускать»⁶⁴⁵.

14 квітня 2014 р. в.о. Президента України О. Турчинов оголосив початок антитерористичної операції (АТО) на Донбасі. Покладатися на місцевих міліціонерів і гарнізони внутрішніх військ в цей час вже стало практично неможливо. Перші результати АТО виявилися невтішними. На допомогу терористам з Росії постійно прибувало важке озброєння – танки, бронемашини, артилерія, системи протиповітряної оборони тощо, а також військовослужбовці-«відпускники», що володіли навичками користування технікою. До проведення антитерористичної операції було залучено сили СБУ, МВС, а також Міноборони, прикордонної служби, добровольчі формування. Втім далеко не відразу українські службовці перетнули психологічний бар'єр, чітко усвідомивши ситуацію невідворотного збройного протистояння. Тривалий час силовики змушені були відступати під тиском «мирних протестувальників», жінок і пенсіонерів, яких терористи використовували в якості живого щита. Лишаючи Слов'янськ, українські силовики кинули шість одиниць бронетехніки. Замполіт 1 батальйону 25-ї бригади майор С. Шмигля, згадуючи про тогочасні настрої, розповідав: «Коли перші втрати пішли – свідомість змінилася. В нас перші втрати під Ямполем, там загинули шестеро наших. Чотирьох із цих людей я добре знав – офіцер, прапорщик і двоє контрактників. І тоді ми всі зрозуміли, що це війна»⁶⁴⁶.

Натомість протягом квітня-травня 2014 р. бойовики нарощували свій контроль на території Луганської і Донецької областей, де віртуально розбудовувалися самопроголошені «народні республіки». 11 травня терористи інсценізували референдуми, аби легітимізувати їх утворення. Згодом керівники «ДНР»

⁶⁴⁴ «Київською хунтою» кремлівська пропаганда називала тимчасові органи влади, які були встановлені Революцією гідності на період до позачергових виборів Президента України і Верховної Ради.

⁶⁴⁵ Там само. – С. 270–271.; Див. також: Осмысленный русский бунт // Четыре пера. Независимый общественно-политический портал Воронежа. – 2014. – 7 апреля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 4pera.ru/news/picture_of_the_day/osmyslennyy_russkiy_bunt/

⁶⁴⁶ Легендарні частини нашої Армії: 25-а Дніпропетровська десантна бригада// Депо ЮА, 16 вересня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.depo.ua/ukr/war/legendarni-chastini-zsu-25-ta-desanтна-brigada-10092015115000>

і «ЛНР» підписали угоду про союз «народних республік» («Новоросія»). Передбачалося, що до нього приєднаються інші області України. Про них 17 квітня в неофіційному виступі уперше згадав В. Путін. Йшлося про Харківську, Донецьку, Луганську, Дніпропетровську, Запорізьку, Херсонську і Миколаївську області. «Головою парламенту Новоросії» був призначений О. Царьов – народний депутат від ПР, виходець з Дніпропетровська. Варто зауважити, що з самого початку ідея «Новоросії», лобійована Москвою, не отримала розуміння навіть у середовищі активних організаторів незаконного «референдуму». Зокрема, один з них – Р. Лягін назвав організаторів з'їзду «Новоросії» «пройдисвітами», які не мають відношення до Донбасу⁶⁴⁷.

17 квітня відбулися перші міжнародні переговори щодо Донбасу у Женеві за участі керівників зовнішньополітичних відомств США, ЄС, Росії та України. За підсумками дипломатичну перемогу здобула Росія. Їй вдалося винести за дужки саміту питання Криму та російської присутності на Донбасі⁶⁴⁸. Підписана 17 квітня 2014 р. Женевська угода передбачала роззброєння незаконних збройних груп, звільнення захоплених адміністративних будівель і амністію учасників протестів. Керівники «ДНР» вимагали від України припинення АТО і звільнення заарештованих активістів. 2 травня представник президента Росії Д. Песков заявив про зрив Києвом женецьких угод у зв'язку з початком військової операції в Слов'янську.

Дипломатичні перемоги Росії невдовзі нівелювалися буксуванням «новоросійського проекту» на місцях. Він обмежився частиною Донецької і Луганської областей, спричинивши небачений патріотичний підйом і відсіч сепаратистським проявам на решті території Південної України. Після звільнення Харківської ДПА та одеських подій стало зрозуміло, що «Новоросія» є мертвонародженою ідеєю кремлівських політтехнологів. Активізація військового протистояння в зоні АТО, низка втрат і перемог української армії стали реальністю, під тиском якої Кремль змушений був змінювати не лише свої перспективні плани, а й риторику, що використовувалася на внутрішньому та зовнішньополітичному рівні.

Агресія проти України супроводжувалася глобальною інформаційною війною, спрямованою на ідеологічну обробку як власного населення, так і українського та світового загалу. Ефективність її на внутрішньому рівні була колосальною: згідно з результатами проведеного в листопаді 2014 р. соціологами московського «Левада-центру» моніторингу дві третини росіян погоджувалися

⁶⁴⁷ Роман Лягін: Олег Царев не имеет никакого отношения к ДНР, он – проходимец// Диалог, 24 мая 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dialog.ua/news/4027_1400941823

⁶⁴⁸ Женевська заява від 17 квітня 2014 року // Кореспондент, 17 квітня 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3351183-zhenev-ska-zaiava-vid-17-kvitnia-2014-roku>

з тим, що можна знехтувати суверенітетом і територіальною цілісністю України⁶⁴⁹. При цьому як на офіційному, так і обивательському рівні події в Україні звично класифікували у форматі громадянської війни.

Тим часом ситуація все більше загострювалася, масштабні поставки російських озброєнь перетворили сепаратистські угруповання на добре озброєні бандитські угруповання, які становили чутливу небезпеку не лише для місцевих підприємців та мирних громадян. 14 червня при заході на посадку в аеропорту Луганська був збитий військово-транспортний літак Іл-76 з 40 дніпропетровськими десантниками 25-тої бригади та 9 членами екіпажу. Згодом піратство у повітряному просторі України стало звичайною практикою озброєних російськими «Буками» «шахтарів» і «комбайнерів».

На жодну з мирних ініціатив Києва зростаючі чисельно і якісно анклавні не зреагували із розумінням. Власне, в обставинах безсоромного пограбування регіону в примиренні вони не бачили жодного сенсу. Не входило воно в плани і їх московських кураторів. Обраний Президентом України П. Порошенко 20 червня 2014 р. виступив з мирним планом (усього 15 пунктів), який, зокрема, передбачав амністію українських громадян, які не причетні до загибелі військовослужбовців і мирних жителів та не фінансували терористів; формування коридору на кордоні для повернення російських бойовиків до Росії (важке озброєння має бути залишене); проведення дострокових місцевих виборів; децентралізацію влади, гарантії вільного використання російської мови у регіоні, повагу до права місцевих громад на особливості історичної пам'яті, пантеон героїв, релігійні традиції; здійснення інвестицій в економічну реконструкцію Донбасу та створення нових робочих місць тощо. В односторонньому порядку Київ оголосив припинення вогню в зоні АТО на десять днів з 20 червня.

23 і 27 червня у Донецьку були проведені два раунди переговорів. Від України в них взяв участь Л. Кучма, ОБСЄ – спецпредставник Х. Тал'явіні, РФ – посол М. Зурабов, «ДНР» – О. Бородай, «ЛНР» – «голова Верховного Совета» А. Карякін. На переговорах були присутні В. Медведчук та Н. Шуфріч (з боку офіційних осіб), а також О. Царьов (з боку бойовиків). Хід зустрічі засвідчив абсолютну невідповідність формату реальній геополітичній ситуації.

30 червня українські силовики перейшли до активних дій, потіснивши сепаратистів на низці напрямів. Серед бойовиків почалася паніка. Важливою сторінкою української визвольної війни стали бої за Слов'янськ, що тривали з 24 квітня. 2 травня сили АТО здійснили штурм міста і захопили телевежу на горі Карачун. 4 червня І. Гіркін видав «наказ про демобілізацію особистого складу ополчення ДНР» і прорвався з оточення у Слов'янську, втративши 90% бронетехніки. В ніч на 5 липня понад 1800 терористів організовано передислокувалися у Горлівку і Донецьк. Допущення передислокування угруповання

⁶⁴⁹ Дослідження Київського міжнародного інституту соціології та «Левада-Центр» (Москва) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/arch/ukraine/27feb2009/nevzaemne.html>.

І. Гірка в серце Донбасу стало стратегічним прорахунком українського командування. Це дозволило російському диверсійному загону встановити контроль над Краматорськом, Артемівськом, Дружківкою, Костянтинівкою і врешті Донецьком, прикрившись, наче живим щитом, багатомільйонним населенням величезних міських агломерацій.

Після поразки під Слов'янськом зросла кількість російських бойовиків, які переправлялися на українську територію (лише за словами І. Гірка додатково було направлено 500 осіб). Розпочалися ракетно-артилерійські обстріли українських підрозділів з російської території⁶⁵⁰, найманці проходили вишкіл на тренувальних базах⁶⁵¹. На терени України під виглядом гуманітарних вантажів зайшла велика кількість важкої військової техніки, придатної для ведення безконтактного бою та враження повітряних цілей. 8 липня В. Болотов хвалився: «Оборона нашої республіки зміцнилася. У нас з'явилася можливість зупинити ворога. На озброєнні ЛНР з'явилася бронетехніка та артилерійські системи, наявні системи «Град», гаубиці, системи ППО та міномети»⁶⁵². Підсилення військової потуги анклавів, що безсоромно обстрілювали мирні населенні пункти, використовувалося як важіль тиску під час переговорного процесу у Мінську.

Попри це українські силовики неухильно зменшували територію, контрольовану бойовиками. Наприкінці липня сепаратисти під прикриттям ракетно-артилерійських обстрілів ЗС РФ нанесли контрудар в районі Саур-могили, в результаті якого частина українських військ опинилася в оточенні. Близько 400 військовослужбовців, залишившись без боєприпасів, щоб уникнути постійних обстрілів перейшли україно-російський кордон (згодом повернулися в Україну). Понад 1000 бійців прорвалися з оточення і з'єдналися з підрозділами ЗСУ в районі Саур-могили. Успішно просувалася АТО в Луганській області. Силовики «перерізали» комунікації між «ДНР» і «ЛНР», а також між Донецьком і Горлівкою.

Подальше зміцнення позицій ЗСУ було загальмоване діяльним втручанням Росії. До середини серпня загопи сепаратистів були поповнені чисельно й технічно. Російські регулярні війська продовжували обстріли українських позицій

⁶⁵⁰ Згідно з доповіддю експертної групи Bellingcat, обстріли української території фіксуються принаймні з 14 липня по 8 серпня 2014 р. Див.: Происхождение артиллерийских ударов по позициям украинских военных в восточной Украине с 14 июля по 8 августа. Исследование Bellingcat. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.bellingcat.com/wp-content/uploads/2015/02/Bellingcat-Origin-of-Artillery-Attacks-02-12-15_FINAL-for-translation-compressed-photos_RU_final.pdf

⁶⁵¹ Свідчення військовослужбовця автомобільних військ РФ див.: Год в Крыму. Спец-проект «Вежливые люди» // он-лайн-проект «Медуза». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://meduza.io/special/polite/who>

⁶⁵² Пресс-конференция Валерия Болотова, 8 июля 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vk.com/strelkov_info

і зухвало заходили на територію України. Начальник генерального штабу ЗСУ В. Муженко так згадував перший випадок такого вторгнення: «Коли доповіли, що зайшла колона у 160 одиниць техніки, яку чітко бачать розвідники, серце в черговий раз ухнуло. Війна, вторгнення. Ми усі це розуміли. Як через туман чую свій голос: нанести вогневе ураження, виконувати... І, дивлюся, люди, почувши наказ, починають працювати, «виринають» із шокового стану. Є наказ – треба виконувати, емоції пізніше...»⁶⁵³.

В серпні 2014 р. спостерігалось різке зростання військової присутності Росії на Донбасі. У доповіді «Російські війська в Україні», підготовленій впливовим британським аналітичним центром «Королівський інститут об'єднаних служб», зазначалося: «Мала місце постійно зростаюча масштабна, пряма і збройна участь російських військ в боях з українськими військами з середини серпня 2014 року, їх чисельність оцінювалася між 3500 і 6000-6500 осіб на кінець серпня. Далі їх число змінювалося, досягши приблизно 10000 на піку прямого російського втручання в середині грудня 2014 року»⁶⁵⁴.

Початкова фаза прямої агресії з боку Росії припала на 20 серпня, 24 серпня почався спільний контрнаступ терористів та російських військ, які атакували українських силовиків на півдні Донецької області на трьох напрямках – Іловайськ, Комсомольське, Новоазовськ. Лунали погрози захопити Маріуполь і зробити транспортний коридор до Кримського півострову.

18 серпня ударні частини батальйону «Донбас» увірвалися в Іловайськ. Силами шести батальйонів МВС («Донбас», «Дніпро», «Світязь», «Миротворець», «Херсон», «Івано-Франківськ») і 14 підрозділів ВСУ загальною чисельністю до 1000 бійців планувалося звільнити Іловайськ, забезпечивши в такий спосіб блокаду Донецька. Операція зупинилася, оскільки добровольчі батальйони не мали важкого озброєння.

В ніч на 25 серпня Росія ввела на територію України вісім тактичних груп чисельністю до 4000 військовослужбовців. Підрозділи ВСУ і добровольчі батальйони опинилися в оточенні. Виникла загроза оточення сил АТО на південь від Луганська, прориву в район Дебальцевого і оточення Маріуполя.

29 серпня сталася найбільша за історію АТО трагедія під Іловайськом. Загинуло, за неповними даними, 366 бійців, 128 потрапило в полон, 158 пропали без вісті⁶⁵⁵. Запеклі бої в Іловайську і втрати російських військ в них унеможливили захоплення Маріуполя, яке було цілком можливим, зважаючи

⁶⁵³ Встреча начальника Генерального штаба вооруженных сил Украины В. Муженко с блогерами 24 лютого 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bmpd.livejournal.com/1762315.html>

⁶⁵⁴ Sutyagin I. Russian Forces in Ukraine // Royal United Services Institute. Briefing paper. - March 2015. – P.4. https://www.rusi.org/downloads/assets/201503_BP_Russian_Forces_in_Ukraine_FINAL.pdf

⁶⁵⁵ Головкин В. Конфлікт на Донбасі // В кн.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. – К.: Ніка-Центр, 2016. – С.672.

на загальну диспозицію. Тогочасний голова Донецької ОДА С. Тарута згадував: «У вересні 2014 року на Маріуполь йшли регулярні російські війська... Згодом зайшла велика кількість – на Маріуполь нападали 100 танків і 2 тисячі військових із спецпідрозділів. Батальйон «Азов» відіграв значну роль, тому що вже військові коливалися. Танки були буквально у трьох кілометрах від Маріуполя»⁶⁵⁶.

Українська армія до повномасштабних бойових дій з вишколеною російською армією була не готова. Відтак Україна змушена була відновити переговори з Росією. 26 серпня у Мінську відбулася багаточасова розмова П. Порошенка та В. Путіна. 5 вересня 2014 р. був підписаний протокол про припинення вогню, в якому йшлося про формування 30-кілометрової зони розмежування та про контроль україно-російського кордону фахівцями ОБСЄ. Де-факто Україна погодилася надати підконтрольним «ЛНР»/«ДНР» територіям права автономії, не припиняючи водночас їх субсидування та обмін товарами. Відповідний статус мав бути наданий на три роки. 7 грудня 2014 р. передбачалося провести місцеві вибори.

Аби легітимізувати псевдо-республіки, у серпні російські громадяни, які очолювали «ЛНР» і «ДНР», були відкликані до Москви, їх місце посіли місцеві мешканці – І. Плотницький, який до цього був «міністром оборони ЛНР», та О. Захарченко, який очолював бандформування «Оплот»⁶⁵⁷. На проєкті «Новоросія», що мав би перевести під російський протекторат південні та східні області України, було поставлено хрест. Націоналістичні російські угруповання, незадоволені гальмуванням російської експансії, критикували Кремль за «злив Новоросії». Що стосується тимчасово окупованих територій, вони змушено функціонували у форматі подібного до придністровського анклаву – імітуючи зовнішні ознаки державності і повноцінного суспільно-політичного життя, насправді ж, живучи на засадах кримінального угруповання. Врешті, історія невизнаних республік – народних за назвою, піратських за змістом – доволі типова.

13 листопада представники України та Росії підписали робочий документ з чітким графіком імплементації положень Мінського меморандуму (деталі цього документу невідомі, лише є заява МЗС України від 19 січня 2015 р., у якій він згадується⁶⁵⁸). Пізніше Росія відкликала свій підпис із-під документу.

⁶⁵⁶ Сергій Тарута: Порошенко був найбільш неефективним міністром економіки за всю історію // Українська правда, 26 листопада 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/11/26/7090271/>

⁶⁵⁷ Протокол по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы по совместных шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины Петра Порошенко и инициатив Президента России Владимира Путина // OSCE, 7 сентября 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/ru/home/123258?download=true>

⁶⁵⁸ Заявление МИД Украины о состоянии выполнения Минских договоренностей // сайт Кабинету Міністрів України, 19 січня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/ru/publish/article?art_id=247877478

Виходячи за формат мінських домовленостей, Росія посилювала свою військову присутність на сході України та ініціювала проведення 2 листопада виборів глав і «парламентів» «ЛНР»/«ДНР» із заздалегідь відомими результатами.

Віртуальна розбудова «державного життя» «ЛНР»/«ДНР», нескінченні спроби вирішити конфлікт дипломатичним шляхом, відбувалася на тлі незгаданого військового протистояння, піками якого стали бої за Донецький аеропорт, Дебальцеве і Маріуполь⁶⁵⁹. Ці об'єкти й стали основними гарячими точками кінця 2014 – початку 2015 р. 24 січня 2015 р. бойовики з установок «Град» та «Ураган» обстріляли житловий мікрорайон Маріуполя «Східний», внаслідок якого загинуло 29 осіб (з них двоє дітей), 102 отримали поранення. Напад на мирних мешканців стався синхронно з заявою О. Захарченко про початок наступу на Маріуполь⁶⁶⁰. Трагедія у «Східному» привернула увагу світової спільноти (питання було винесене на розгляд Ради безпеки ООН, але підсумкова резолюція була заблокована Росією), тому наступ був відкладений. Невдовзі під міжнародним тиском на Москву захлинувся наступ на Дебальцеве та Широкіне.

У ситуації, що склалася, українське керівництво змушене було переглянути стратегію і тактику АТО. Від активних наступальних дій був взятий курс на зміцнення оборони на лінії розмежування, створення опорних пунктів, мінування територій, нарощування боєздатності армії, навчання особового складу військ, розвиток оборонної промисловості.

Перемир'я на Сході України було відносним і поступово зійшло нанівець. На початку лютого 2015 р. А.Меркель і Ф.Олланд провели переговори у Києві з П.Порошенком, після чого відправилися в Москву. В ніч на 10 лютого в Берліні зустрілися міністри закордонних справ країн «нормандської четвірки». 11 лютого у Мінську пройшли переговори на рівні голів держав, потім до них приєднався представник голови ОБСЄ в контактній групі по врегулюванню ситуації Гайді Тальявіні. Надалі до участі у переговорах були запрошені міністри закордонних справ.

Наслідком 16-годинних перемовин стала декларація на підтримку комплексу заходів з виконання мінських угод, яка включала 13 пунктів і передбачала негайне припинення вогню. Обидві сторони мусили відвезти важкі озброєння на рівну відстань з метою створення зони безпеки, а також погодитись з моніторингом та верифікацією ОБСЄ режиму припинення вогню та відведення важкого озброєння.

⁶⁵⁹ Сергій Тарута: Порошенко був найбільш неефективним міністром економіки за всю історію// Українська правда, 26 листопада 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/11/26/7090271/>

⁶⁶⁰ Захарченко: Сегодня началось наступление на Мариуполь // Русский диалог. – 2014. – 23 декабря. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusdialog.ru/news/14458_1422112784

Глави держав нічого не підписували. Підписанням зайнялася контактна група. 12 лютого до Мінську прибули О. Захарченко та І. Плотницький, які разом з представниками Росії (М. Зурабов), України (Л. Кучма) і ОБСЄ (Г. Тальявіні) підписали угоду, що отримала назву «Мінськ-2».

Як і попередня, ця угода стала формальним атрибутом дипломатичної гри Росії. На міжпарламентській раді Україна-НАТО у червні 2015 р. міністр оборони України С. Полторак доповів, що за час «перемир'я» бойовики понад 4 тис. разів порушили «режим тиші». На території «ЛНР»/«ДНР» Росія сконцентрувала потужний арсенал, зокрема 558 танків. Сукупна чисельність місцевих бойовиків і російських військовослужбовців на червень 2015 р. становила 42,5 тис. осіб. На анексованому Кримському півострові дислоковано 24 тисячне угруповання⁶⁶¹.

Відтоді Україна існує в режимі щоденної неоголошеної війни і щоденних втрат серед військовиків та мирного населення. Цей стан поміж миром і війною не можна назвати «замороженим» конфліктом на кшталт Придністровського. Час від часу ситуація загострюється відповідно до бажання Росії виторгнути ті або інші поступки Заходу. Мінськ-2 породив не мир і навіть не перемир'я, а війну уповільненої дії, до якої поступово звикають всі: жертва агресії, агресор, міжнародні спостерігачі. Одночасно ця «мирна» угода допомагає керівникам Росії відхрещуватися від звинувачень у розпалюванні війни. Мовляв, йде громадянська війна, а ми пропонуємо найшвидший вихід зі становища, що склалося: федералізацію України. Отже, стратегічна мета Кремля не змінилася, хоч змінилася тактика через явне небажання українських громадян йти «під високу руку» кремлівського диктатора. Ситуацію доволі влучно прокоментувала провідний дослідник Інституту Брукінгса (США) Лілія Шевцова: «Путін намагається знайти баланс між популізмом, стримуванням ворога, а також претензією на ефективного менеджера. ... Путін не бачить особливої різниці між українцями і росіянами, і вважає обидві нації єдиним народом. Ця концептуальна установка викликає сумніви у виправданні претензій України на власну національну ідентичність і державність. ... В його розумінні Мінськ-2 – це фактичне право Кремля на інтерпретацію не тільки правил гри в Україні, але й її Конституції і того, як Українська держава повинна себе позиціонувати й розвиватися»⁶⁶².

Отже, Мінськ-2 для України – це не мирна угода, а розставлений путінською Росією капкан. Водночас, це єдиний шлях уникнути повномасштабної війни, в якій Україна не матиме союзників. 24 серпня 2015 р., в День Незалежності України у Берліні відбулася чергова зустріч «нормандської четвірки» у неповному складі – без російського президента. Цим самим провідні країни Євро-союзу показали, що вони не залишать Україну сам-на-сам з агресором, але використовуватимуть з цією метою невоєнні засоби. За підсумками перемовин

⁶⁶¹ Голос України (Київ). – 2015 – 9 червня.

⁶⁶² Там само. – 16 квітня.

П.Порошенко зробив коротку, але вичерпну заяву: «Альтернативи Мінському процесу не існує. Ми це казали у спільній заяві під час саміту НАТО 5 вересня минулого року. Ми це казали, коли підписували 12 лютого 2015 року в Мінську, півроку тому. Ми це кажемо і зараз. Ми впевнені в тому, що Мінський процес, який базується на мирному плані, є абсолютно універсальним документом»⁶⁶³.

Того ж дня, виступаючи в Києві на урочистому прийнятті з нагоди Дня Незалежності, П.Порошенко запевнив, що Україна не потрапить у розставлений Путіним капкан. «Ми захищаємо не лише Україну, але й цивілізаційні цінності демократичного світу, – сказав він. – Розумію, що ця криза є виснажливою і для наших міжнародних партнерів. Тому я щиро вдячний за потужну підтримку та неоціненну допомогу, яку наші партнери надають Україні у ці важкі часи. Я переконаний, що тільки разом, тільки солідарно ми можемо зупинити це зухвале й цинічне знуцання над міжнародним правом, державним суверенітетом та територіальною цілісністю, всією архітектурою міжнародної безпеки. Я наголошую – те, що відбувається в Україні – це продовження творення Європи»⁶⁶⁴.

14 січня А. Яценюк дав доручення Генеральній прокуратурі України та СБУ провести процедурну підготовку щодо визнання «ДНР»/«ЛНР» терористичними організаціями. Крім того, український прем'єр-міністр звернувся до міжнародних партнерів з проханням зробити відповідні кроки і в своїх національних законодавствах. У свою чергу, Росія запропонувала «скорегувати» лінію розмежування (в ніч з 15 на 16 січня В. Путін звернувся до П. Порошенка з відповідним листом, але Київ залишив його без офіційної відповіді, вважаючи, що Росія має повернутися до листопадових домовленостей). 16 січня український переговірник Л. Кучма не приїхав до Мінська. Все це означало припинення де факто дії мінських угод і відновлення військових дій стало неминучим.

Президента України підписав указ про нову хвилю часткової мобілізації з 20 січня. А 18 січня українські війська отримали наказ наносити превентивні удари по терористам. Бойові дії активізувалися на донецькому, горлівському та дебальцевському напрямках, у передмістях Маріуполя. Децю спокійніше було на Луганщині. Прогнозована активна фаза наступу бойовиків розпочалася 27 січня 2015 р. За оцінками Генерального штабу ЗСУ, лише у районі дебальцевського плацдарму було задіяно вісім батальйонних тактичних груп ЗС РФ⁶⁶⁵. Запеклі бої тривали два тижні. 11 лютого був запланований саміт у Мінську, на якому В. Путін прагнув з'явитися у ролі «переможця». 13 лютого під час переговорів В. Путін заявив, що має інформацію про оточення українських військ.

⁶⁶³ Офіційне інтернет-представництво Президента України. – 24 серпня 2015. – 20.47.

⁶⁶⁴ Там само. – 14.42.

⁶⁶⁵ Аналіз Генерального штабу ЗСУ щодо бойових дій на Дебальцевському плацдармі з 27 січня до 18 лютого 2015 року // сайт Міністерства оборони України, 4 лютого 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/analitichni-materiali/analiz-generalno-shtabu-zsu-shhodo-bojovih-dij-na-debaltzevskomu-placzdarmi-z-27-sichnya-do-18-lyutogo-2015-roku.html>

Однак, він поспішив. Хоч саме у цей день українські експерти зафіксували збільшення кількості російський військ у районі Дебальцевого, виконати наказ Кремля їм не вдалося⁶⁶⁶.

Втягнення України в хронічний воєнний конфлікт на східних рубежах боляче позначається на суспільно-політичному та соціально-економічному житті. Насамперед ідеться про непоправні людські втрати. Згідно з відомостями комісара ООН з прав людини, з середини квітня 2014 по 15 лютого 2015 р. (фаза активних військових дій), загинуло щонайменше 5665 осіб (включаючи 298 осіб малайзійського літака МН-17), 13961 були поранені⁶⁶⁷. Враховуючи обмежений доступ до зони конфлікту, фахівці ООН припускали, що число жертв перевищує 6000. За інформацією, оприлюдненою П. Порошенком у січні 2016 р., з початку боїв на Донбасі загинули 2269 українських військовослужбовців, з них 21 – у віці до 18 років і 650 осіб у віці 18-25 років⁶⁶⁸. За даними головного військового прокурора А. Матіоса у 2014 – 2016 рр. в зоні АТО немілітарні втрати склали 1294 військовослужбовців (хвороби, нещасні випадки, самогубства, недотримання правил безпеки і поводження зі зброєю тощо)⁶⁶⁹. Вагомі втрати серед співробітників підрозділів внутрішніх справ озвучив голова МВС А. Аваков у квітні 2016 р.: 308 загиблих, 1228 поранених; 41 безвісти пропалих; 10 полонених⁶⁷⁰. Втрати СБУ (з травня 2014 по лютий 2016 р.) становили 12 загиблих та 92 поранених (травмованих)⁶⁷¹. Загалом втрати силовиків внаслідок військових дій сягнули майже 10 тис. осіб⁶⁷². Попри офіційне

⁶⁶⁶ Путин послал российских экспертов «анализировать» ситуацию под Дебальцево // Цензор, 13 февраля 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://censor.net.ua/news/324517/putin_poslal_rossiyiskih_ekspertov_analizirovat_situatsiyu_pod_debaltsevo

⁶⁶⁷ Report on the human rights situation in Ukraine. 1 December 2014 to 15 February 2015 // The Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. <http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/9thOHCHRreportUkraine.pdf>

⁶⁶⁸ Порошенко озвучив втрати української армії за час війни на Донбасі // Тиждень UA, 29 січня 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/157239>

⁶⁶⁹ Матіос озвучив кількість небойових втрат українських військових за час АТО // Лівий берег, 10 червня 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukr.lb.ua/news/2016/06/10/337486_matios_ozvuchiv_kilkist_neboyovih.html

⁶⁷⁰ За час бойових дій на Донбасі в підрозділах МВС і Нацгвардії 308 воїнів загинуло, 1228 – поранено, – Аваков // Цензор, 18 квітня 2016 <http://ua.censor.net.ua/n384931>

⁶⁷¹ СБУ оприлюднила офіційну кількість своїх загиблих і поранених на Донбасі // Новинарня, 19 березня 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novynarnia.com/2016/03/19/sbu-oprilyudnila-ofitsiyu-kilkist-svoyih-zagiblih-i-porane-nih-na-donbasi/>

⁶⁷² Заява Міністерства закордонних справ України щодо виконання Мінських домовленостей // сайт Міністерства закордонних справ України, 29 лютого 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/5163-statement-of-the-ministry-of-foreign-affairs-of-ukraine-on-implementation-of-the-minsk-agreements>

перемир'я українські солдати продовжували гинути і у 2016 р. Тільки за півроку бойові втрати ЗСУ, за даними міністра оборони С. Полторака, склали 623 військовослужбовця⁶⁷³.

Військовий конфлікт на Донбасі став причиною масового руху біженців, які в офіційних документах називаються вимушеними переселенцями. За даними Агентства ООН з питань переселенців (з посиланням на Міністерство соціальної політики України), станом на лютий 2015 р. (закінчення активної фази військового протистояння) в Україні нараховувалося 980 тис. внутрішніх переселенців із Криму та Донбасу. Ще 600 тис. осіб шукали притулку в інших країнах – Росії, Білорусі, Молдові, Польщі, Угорщині, Румунії⁶⁷⁴. Загальні підтверджені міграційні втрати Донбасу впродовж 2014 – дев'яти місяців 2015 рр., наближаються до 1,5 млн осіб. Ще кількасот тисяч ВПО є незареєстрованими. Такого масштабного вимушеного переміщення населення, за висновками експертів, Європа не зазнавала з 1943 р.⁶⁷⁵

Надзвичайно складна ситуація відзначається на території «ЛНР»/«ДНР». Перша хвиля перерозподілу власності й неприхованого грабунку охопила регіони вже навесні-влітку 2014 р. найбільш одіозні випадки розправ сепаратистських бандугруповань з місцевими підприємцями та «авторитетами» описані Д. Казанським у книзі-розслідуванні «Чорна лихоманка: нелегальний видобуток вугілля на Донбасі». Один з найбільш впливових з них А. Цокадзе був вбитий сепаратистами 2 червня 2014 р. Р. Оніщенко після захоплення його копанок сепаратистами очолив добровольчий батальйон «Шахтарськ», згодом був інтегрований в структуру МВС⁶⁷⁶. Депутат Донецької облради від Торезу В. Кропачов, який вважався «неофіційним хазяїном міста» і отримав пропозицію стати «народним мером»⁶⁷⁷, виступив проти сепаратистського референдуму,

⁶⁷³ «Через український східний кордон Росія перекидає найманців, постачає озброєння та військову техніку, боєприпаси» – Міністр оборони України // Сайт Міністерства оборони України, 15 червня 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/news/2016/06/15/через-ukrainskij-shidnij-kordon-rosiya-perekidae-najmancziv-postachae-ozbroen-nya-ta-vijskovu-tehniku-boeprisasi-ministr-oboroni-ukraini>—/

⁶⁷⁴ Ukraine internal displacement nears 1 million as fighting escalates in Donetsk region // The UN Refugee Agency, 6 February 2015, <http://www.unhcr.org/54d4a2889.html>

⁶⁷⁵ Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики. – К. 2015. – С.39.

⁶⁷⁶ Казанський Д. Чорна лихоманка: нелегальний видобуток вугілля на Донбасі. – К., 2014. – С.158–160. (Підрозділ брав участь у боях під Донецьком та Іловайськом. У жовтні 2014 р. розформований згідно з наказом голови МВС А. Авакова за випадки мародерства.

⁶⁷⁷ Віталій Кропачев: «Первое, что пришло в голову, когда увидел Губарева: неужели более презентабельного персонажа не нашлось?»// Факты и комментарии, 14 июля 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ua/202724-vitalij-kropachev-per-voe-chto-prishlo-v-golovu-kogda-uvidel-gubareva-neuzheli-bolee-prezentabelnogo-personazha-ne-nashlos>

написавши у Фейсбуці: «Що вам пропонують ватажки ДНР? Чи є у них програма, виразне бачення перспектив, взагалі якісь плани, крім захоплення влади? Вони волають на мітингах про референдум, після якого настане «загальне щастя», про самостійне радісне життя, про федералізацію, про яку не мають найменшого уявлення...»⁶⁷⁸. У відповідь на це сепаратисти спалили офіс головної компанії В. Кропачьова та офіс очолюваної ним Торезької міської організації Партії регіонів. Власність була «націоналізована».

Трагічно склалася доля депутата Горлівської міської ради від «Батьківщини» В. Рибачка. 17 квітня під час мітингу на підтримку мера Горлівки Є. Клепа він зняв прапор «ДНР» з будівлі міськради і намагався встановити український. За наказом місцевого ватажка І. Безлера, В. Рибак був затриманий, а згодом – по-звірячому вбитий. Його понівечене тіло було знайдене в місцевій річці разом із тілом студента Київського політехнічного університету Ю. Поправко⁶⁷⁹. Втім не лише місцеві активісти та бізнесмени ставали жертвами розправ озброєних угруповань. Масово пропадали безвісти пересічні місцеві мешканці, майно та нерухомість яких переходили в руки сепаратистів.

Конфлікт боляче вдарив по українській економіці, поставивши крапку у палких дискусіях навколо тези «Донбас годує Україну». Україна без Донбасу втратила п'яту частину ВВП. Виступаючи 11 грудня 2014 р. в парламенті прем'єр-міністр А. Яценюк відзначав: «20% української економіки сконцентровано в Луганській та Донецькій областях. Ми втратили саме через російську військову агресію 20% доходів, 20% валютної виручки, 20% економічного потенціалу»⁶⁸⁰. Значною мірою пошкоджена цілісність економічного комплексу України, розірвані внутрішні ринки сировини та збуту, створений штучний надлишок незадіяної робочої сили. Війна – витратний вид діяльності. Вона щодня відволікає колосальні ресурси, які могли б бути задіяні для модернізації української економіки та вирішення низки соціальних проблем.

Донбас без України стрімко перетворюється в деіндустріалізовану «чорну діру»: місцева продукція не має збуту; підприємства масово вирізаються на металобрухт; більшість придатного устаткування вивезена російськими «гумконвоями» ще в 2014 – на початку 2015 р.; за інформацією Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, економічна активність на тимчасово неконтрольованих Україною територіях зменшилась у 5 разів⁶⁸¹; без роботи

⁶⁷⁸ Цит. за Казанський Д. Чорна лихоманка: нелегальний видобуток вугілля на Донбасі. – К., 2014. – С.158–161.

⁶⁷⁹ В лютому 2015 р. обидва були удостоєні звання «Герой України» посмертно.

⁶⁸⁰ Яценюк назвав три причини економічної кризи в Україні // ЛігаБізнесІнформ, 11.12.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.liga.net/ua/news/politics/4386415-yatsenyuk_nazvav_tri_prichini_ekonom_chno_krizi_v_ukra_n.htm

⁶⁸¹ За матеріалами круглого столу «Економіка холодної війни. Ціна особливого статусу Донбасу для української економіки», Інформаційна агенція ЛігаБізнесІнформ, 8.10.2014.

лишилися сотні тисяч людей⁶⁸²; населення виживає за рахунок пенсій та гуманітарки; «республіки» тримаються завдяки фінансовій підтримці Росії; місцеві підприємства давно перейшли в руки нових власників, однак налагодити їхню діяльність ці «герої Новоросії» неспроможні. За даними, оприлюдненими газетою «Бізнес», станом на середину березня 2015 р. повністю або частково зруйновані 81 об'єкт транспортної інфраструктури, 51 промисловий об'єкт, 10 об'єктів енергетики, 165 об'єктів комерційної нерухомості, пошкоджені мости та шляхопроводи загальною довжиною 3 км, 1 тис. км автошляхів. «Укрзалізниця» оцінювала втрати залізничної інфраструктури в 2014 р. в 1 млрд грн.⁶⁸³ Левова частина економічного потенціалу колишнього Донбасу втрачена безповоротно.

Фатальних втрат зазнала не лише промисловість, а й поселенська структура регіону. За даними Мінрегіонбуду України, станом на вересень 2014 р. у Донецькій області з 28 міст обласного підпорядкування (з населенням 3,67 млн осіб) та 18 районів (650 тис. осіб), зазнали значних руйнувань 21 місто (3,39 млн осіб) та 13 районів (520 тис. осіб). У Луганській області внаслідок бойових дій зазнали значних руйнувань 14 міст обласного підпорядкування (1,6 млн осіб) та 8 районів (350 тис. осіб). До населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють (або здійснюють не в повному обсязі) свої повноваження (затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 07.11.2014 № 1058-р) у Донецькій області належать 16 міст, зокрема 13 міст обласного значення, 14 селищ міського типу, 69 селищ та 188 сіл, у Луганській області – 14 міст, з яких 11 міст обласного значення, 47 селищ, 36 селищ міського типу і 182 села⁶⁸⁴. В руїнах нині перебувають Горлівка, Дебальцеве, передмістя Донецька. Більша частина руйнувань на Донбасі припадає на житлові будинки і системи енерго-, водо-, теплопостачання. Оцінки втрат від руйнування інфраструктури знаходяться у діапазоні від 469 млн до 326 млрд дол. США⁶⁸⁵. За інформацією Мінрегіонбуду України, станом на квітень 2015 р.

⁶⁸² Втрати робочих місць склали від 50% для великих підприємств до 80-90% – для малих та середніх підприємств регіону. Внаслідок цього від 1,1 до 1,8 млн. працездатних осіб у Донецькій і Луганській областях частково або повністю залишилися без роботи та засобів до існування. В лютому 2015 р. чисельність штатних працівників підприємств (без урахування мікропідприємств) зменшилась на 952,2 тис. осіб. (Див.: Гройсман В.Б. Першочергові завдання для вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб та відновлення Донбасу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/document/247598840/Donbas%20UKR_rew.ppt)

⁶⁸³ Московчук Э., Дикаленко М. Боевые раны инфраструктуры // Бизнес. – №11. – 16.03.2015. – С.34.

⁶⁸⁴ Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики. – К. 2015. – С.41. // ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/10/Стратегія-Відновлення-Донбасу-16.10.pdf

⁶⁸⁵ Наслідки війни: Чи перетворився Донбас на мертву економічну зону [Електронний ресурс]. <http://link.ac/4XgB7>

в результаті бойових дій у Донецькій та Луганській областях зруйновано та пошкоджено 11 268 житлових будинків (9579 та 1689 відповідно), або 2% житлового фонду на суму 716,3 млн грн. Лише в Донецьку на жовтень 2015 р. пошкоджено і повністю знищено 1922 багатоквартирних житлових будинки, 5388 житлових будинків приватного сектору, 64 об'єкти охорони здоров'я, 219 закладів освіти, 124 об'єкти теплопостачання, 16 об'єктів водопостачання, 55 промислових об'єктів, об'єкти транспортної інфраструктури⁶⁸⁶.

В складній ситуації опинилися монопрофільні міста. Закриття шахт у мм. Торез, Селідове, Сніжне, Шахтарськ, Стаханов, Вугледар, Українськ, Вуглегірськ поставило їх населення на межу виживання. Торез, Стаханов, Шахтарськ, Моспіно, де фактично зупинились основні містоутворюючі підприємства, перебувають на порозі незворотної деурбанізації. В умовах гострої соціально-економічної кризи існує населення мм. Авдіївка, Єнакієве, Алчевськ.

Внаслідок тривалого перебування під контролем незаконних збройних формувань, три з чотирьох агломерацій Луганської субрегіональної системи (Південно-Луганська або Краснолучська, Центрально-Луганська або Алчевсько-Стаханівська та Луганська) зазнали значних демографічних втрат. У південній індустріальній частині області, що опинилась в епіцентрі військових дій, знищено системи зв'язку, транспортного та інженерного сполучення, а також житлового фонду. На мапі регіону з'явилися знелюднілі села, зокрема Нікішине (Донецька область) та Первомайське (Луганська область). Значне занепокоєння викликають селища Донбасу, що функціонують в умовах фактичної ізоляції. Водночас селища регіону становлять 1/4 від їх загальної чисельності в Україні⁶⁸⁷. 60% населення фактично не мають доступу до послуг первинної медико-санітарної допомоги, а 85% – до високоспеціалізованої медичної допомоги внаслідок руйнування медичної інфраструктури. В Луганській області зруйновано 19 споруд охорони здоров'я, в Донецькій – 41⁶⁸⁸.

В підоснові комунікаційного колапсу Донбасу перебуває тотальне руйнування його щільної у передвоєнну добу інфраструктури, яка, наче кровonosна система, зв'язувала виробничу та соціальну тканини регіону. В ході воєнних дій знищено Донецький та Луганський аеропорти, залізничний вузол Дебальцево, зупинено роботу залізничних вузлів Микитівка, Попасна, Ясинувата. Втрачена можливість відправляти вантажі з понад 50 основних вантажних станцій Донецької залізниці, зокрема, Чаплінського залізничного напрямку, на який припадало близько 70% вантажних поїздів. Падіння пасажирообігу на Донецькій залізниці у 2014 р. склало 31,2%. За 10 місяців 2014 р. зруйновано

⁶⁸⁶ Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики. – К. 2015. – С.43.

⁶⁸⁷ Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики. – К. 2015. – С.42.

⁶⁸⁸ Там само. – С.44.

більше 1,5 тис. об'єктів транспортної інфраструктури, 740,3 км. автомобільних доріг загального користування у Донецькій області та 820,7 км. – у Луганській області, 33 мости і шляхопроводи⁶⁸⁹.

Катастрофічна ситуація склалася з водопостачанням регіону, з одного боку; затопленням шахт, з іншого. За даними антикризового штабу ДТЕК, затоплені та вже не зможуть відновити роботу дев'ять шахт. Згідно з інформацією РНБО, ще 10 шахт затоплюються. Це означає критичне погіршення екологічної ситуації в зоні затоплення: підземні води, розчиняючи всі солі, які перебувають у виробках, розносять їх водоносними шарами, забруднюючи колодязі, водойми та річки. Під постійною загрозою отруєння перебувають Сіверський Донець і малі річки Приазов'я. Особливо загрозовим є підвищення рівня підземних вод до рівня ґрунтових, що несе загрозу отруєння питної води. Екологічні проблеми посилюються тим, що на Донбасі розташовані близько 300 накопичувачів шахтних вод і 1185 териконів, зокрема понад 300 постійно палаючих. Неодноразово відзначається підвищення рівня небезпек через стихійні захоронення без дотримання санітарно-гігієнічних вимог.

У Донецькій області пошкоджено та зруйновано більше 10 тис. громадських об'єктів, зокрема 176 шкіл, 86 дитячих садків, 28 професійно-технічних, 19 вищих навчальних закладів та 26 об'єктів фізкультури і спорту. В Луганській області зруйновано і пошкоджено 40 дошкільних та загальноосвітніх закладів. За загальними оцінками, сума збитків оцінюється в 4,9 млрд. дол. Зменшення контингенту навчальних закладів у середньому складає від 50 до 100%, залежно від рівня і типу закладу⁶⁹⁰. Втім, не менше занепокоєння викликають засади розбудови освіти в «ЛНР»/«ДНР» та методи роботи з підростаючим поколінням, які там застосовуються.

Ціла низка проблем щодо реінтеграції окупованих територій постає перед українською владою. У вересні 2014 р. було прийнято рішення про створення Державного агентства з питань відбудови Донбасу. Під час переформатування уряду у квітні 2016 р. було утворено Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб, яке замінило два відомства: Державну службу з питань Автономної Республіки Крим та міста Севастополя й Державне агентство з питань відбудови Донбасу. Про ефективність роботи нової установи говорити важко, враховуючи мізерний обсяг фінансування (105 млн грн на 2016 р.) та нечисленність співробітників⁶⁹¹.

⁶⁸⁹ Там само. – С.52.

⁶⁹⁰ В Донецкой области более 10 тысяч объектов повреждены или разрушены // Ура-Информ. – 2015. – 24 февраля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://ura-inform.com/ru/society/2015/02/24/v-donetskoj-oblasti-bolee-10-tysjach-obektov-povrezhdenyili-razrusheny>

⁶⁹¹ Питання діяльності Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб // Урядовий портал. 20 квітня 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248982208>

Війна в соціокультурному просторі українського Донбасу

Події весни 2014 р., реальна загроза втрати територіальної цілісності й суверенітету виступили в якості каталізатора процесу націєтворення, вивівши суспільство зі стану своєрідного анабіозу. Універсальний фактор світової історії і в Україні спрацював безвідмовно, за короткий час переформатувавши структуру ціннісних пріоритетів і фобій українців. Переважно індивідуальний і біологічний їх характер (за класифікацією Ю. Щербатих⁶⁹²) змінився на (переважно) колективний і соціальний (суспільний). В регіоні, який опинився в епіцентрі гібридної війни, процес набув форми «луганського синдрому». На думку І. Кононова останній став результатом когнітивного дисонансу, який сформувався не в індивідуальних свідомостях, а в масовій свідомості регіональної спільноти. Саме стереотипи і фобії, які накопичувалися десятками років, штовхнули людей в пошуках екзистенційної безпеки в бік агресора. Це знайшло вияв в достатньо масовій явці мешканців міст Донбасу на так званий «референдум» 11 травня 2014 р.»⁶⁹³ Віддаючи належне думці знаного науковця, слід додати: когнітивний дисонанс донбасівців формувався десятиріччями. Саме тому навесні 2014 р. в своїй більшості вони не мали ментальних точок оперття для опору. Не лише панівний у регіоні історичний дискурс, а й створений мас-медіа фон (Росія – супердержавна), утверджували думку – опиратися безперспективно. Більше того, місцеві мешканці не ідентифікували Росію як загарбника, пов'язуючи саме із нею вихід регіону із тривалої соціальної депресії.

Геть іншу, і, слід наголосити – цілком не очікувану агресором, реакцію генерувала решта України. Агресивні дії «старшого брата» і загроза втрати близьких на війні мобілізували українське суспільство, його внутрішні, зокрема духовні й культурні ресурси, на супротив. Не буде перебільшенням твердження, що так само, як трагедія 11 вересня 2001 р. сприяла подоланню кризи національної ідентичності і «повернула» США її ідентичність⁶⁹⁴, так російська інвазія стала відправною точкою мобілізації української ідентичності.

Війна, хоч і не визнана, створила якісно відмінні умови життєдіяльності суспільства: нагальність якісних змін у базисі й надбудові державного і суспільного організмів, про яку йшлося всі роки Незалежності, стала не просто очевидною, вона, власне, перетворилася на запоруку збереження державного

⁶⁹² Щербатых Ю. В. Психология страха. – М.: Издво Эксмо, 2005.

⁶⁹³ Кононов Ілля. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни // *Historians.in.ua*, 28 січня 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1778-illya-kononov-luhanskyu-syndrom-yak-masova-anomichna-reaktsiya-na-rozhortannya-hibrydnoyi-viyny>

⁶⁹⁴ Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – С. 10.

суверенітету й майбутнього українців як нації. Війна поставила в умови термінового розв'язання надскладних проблем. Тиск агресора, з одного боку, спровокував низку позитивних змін у країні, але з іншого – суспільство й досі блукає серед глухих кутів старих непорозумінь і невизначеності шляхів їхнього подолання. Як цілком слушно зауважує один з найвідоміших українських соціологів, заступник директора Інституту соціології НАН України Є. Головаха, «Існує спектр думок, і жодна з них не є домінуючою... Це означає, що люди живуть у стані невизначеності»⁶⁹⁵. Нині переважній більшості громадян зрозуміло, що далі так тривати не може. Країна, що змушена протистояти зовнішній агресії, не може цього собі дозволити. Успіх опору безпосередньо залежить від скоординованості дій, згуртованості, якщо не суспільної злагоди, то принаймні суспільного компромісу. Передусім – у тих питаннях, що роками виступали найгострішими соціальними подразниками: мовному, історичній пам'яті й історичній політиці, засад націєтворення, культурних домінант, орієнтирів і перспектив.

Війна не знімає з порядку денного мовне питання, а, навпаки, підносить його на принципово новий щабель. За словами того ж Є. Головахи, соціологічні дослідження засвідчують суттєве зменшення білінгвів, які вільно спілкуються двома мовами, появу прошарку людей, які принципово спілкуються українською мовою, й існування великого пласту людей, які принципово спілкуються російською⁶⁹⁶. Зрозуміло, що це – лише зовнішні й прелімінарні зміни, спричинені війною. Повною мірою оцінити її наслідки можна буде лише по завершенні. Однак, уже зараз зрозуміло, що шлях до вирішення мовного питання не буде простим.

Українське суспільство, власне, перебуває в найдинамічнішій стадії свого оновлення. На жаль, і найболючішій водночас

Найболючішою проблемою українського націєтворення впродовж років залишалася невизначеність національної ідентичності. Згідно з результатами опитування, проведеного в липні 2014 р. Соціологічною групою «Рейтинг», 86% опитаних українців вважали себе патріотами. При цьому, однозначно характеризували себе як патріотів 50%, ще 36% надали відповідь «швидше так, ніж ні». Порівняно з 2010 р. частка патріотів зросла з 76% до 86%. Натомість більш ніж удвічі зменшилася частка тих, хто так не вважав (з 15% у 2010 проти 6% у 2014 р.). Частка тих, хто назвався патріотом, була помітно більшою серед мешканців Заходу, Півночі і Центру, заможних і освічених, а також україномовних респондентів. 76% опитаних підтримали б проголошення Незалежності України, якби сьогодні перед ними постав такий вибір, що засвідчило стрімке (з 61% до 76%) зростання поборників незалежності на тлі подій 2014 р. Незалежність України підтримала переважна більшість усіх регіонів країни, крім Донбасу: тут

⁶⁹⁵ Головаха Євген. Росія може окупувати не лише захопленням територій, а й перетворивши нашу сутність на свою – «русский мир» з українською мовою та у вишиванках // День. – 2015. – 21 жовтня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/yak-pravylnoprotydiyaty

⁶⁹⁶ Там само.

кількість як прибічників, так і прихильників Незалежності є однаковою – по 34%, натомість майже третина (31%) не змогли визначитися із відповіддю⁶⁹⁷.

Отож можна констатувати, що саме війна виступила в якості найбільш виразного і дієвого подразника кристалізації національної свідомості та ідентичності, якого бракувало впродовж років незалежності.

Згідно з висновками вітчизняних політологів, після оголошення АТО та ескалації військового конфлікту на Донбасі ставлення до Майдану перестало бути визначальною диспозицією для сприйняття України як держави та Батьківщини (позиція «якщо ти на Майдані, ти – патріот»). Натомість українці виявляли громадянську солідарність і співчуття до постраждалих внаслідок бойових дій. Понад те, події на Донбасі виступили потужним локомотивом зростання волонтерського руху та інших форм самоорганізації громадян. Експериментальним майданчиком шаленої за темпом роботи суспільства по самоусвідомленню стали мас-медіа та інтернетпростір. Візуальні, когнітивні, вербальні та ідейні інструменти самопізнання та висловлення громадянської позиції впродовж весни – літа 2014 р., напевно, ніколи раніше не набували такої яскравості та всеохопності: масове використання державних знаків та символів не лише в міському, а й особистому просторі (помешканнях, на персональних сторінках користувачів, аватарках тощо) візуально позначило межі й пріоритети українськості. Патріотичний підйом автоматично в рази підвищив цікавість до історії та культури українського народу й відчуття національної гордості⁶⁹⁸. Не буде перебільшенням твердження, що соціальні мережі в подіях весни – літа 2014 р. відіграли роль найпотужнішого інструменту самоорганізації та саморегуляції суспільства, заклавши принципово нову конфігурацію горизонтальних зв'язків.

Справою майбутнього залишається обчислення культурних та фінансових втрат України внаслідок бойових дій на території Донбасу. Музейні та культурні

⁶⁹⁷ Динаміка патріотичних настроїв // Соціологічна група «Рейтинг». – 15.08.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14101/> (дата звернення: 27.11.2014).

⁶⁹⁸ Життєпис Facebook сторінки «Страйкплакату», 23 травня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/strikeposter?fref=nf&filter=1> 3. Життєпис Facebook сторінки політичної партії «Демократичний альянс», грудень 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/DemAlliance?fref=ts> 4. Життєпис Facebook сторінки Євромайдану, грудень 2013 р. – січень 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/EuroMaydan?fref=ts> 5. Життєписи Facebook сторінок Євромайдан, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/EuroMaydan>, Волонтерська сотня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/volonterskaya.sotnya>; Донбас СОС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vk.com/donbassos> з квітня по липень 2014 р. 6. Життєпис Facebook сторінки Антимайдан (спільнота) грудень 2013 р. – лютий 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/pages/%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%9C%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B0%D0%BD/249658661873524?fref=ts>; а також новинну стрічку сторінки Антимайдан [Vkontakte](http://vk.com/antimaydan) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vk.com/antimaydan>

установи, що перебувають на окупованих територіях, фактично позбавлені будь-яких гарантій існування та збереження фондів. З 59 державних музейних установ Донецької області на підконтрольній Україні території перебувають 30 з філіями та КЗ «Державний історико-культурний заповідник у м. Святогірське»; з 34 державних музеїв Луганської області на підконтрольній території знаходяться усього 14. На окупованій території лишилися найбільші музеї регіону. Лише в Донецьку до початку бойових дій функціонували 140 музеїв і музейних кімнат (державних, відомчих, громадських). Найпотужнішими серед них були державні обласні краєзнавчий (180 тис. експонатів) і художній музеї, Музей історії і розвитку Донецької залізниці, один з найсучасніших – музей спортивного клубу «Шахтар» (відкритий 2010 р.).

Аби уявити умови діяльності культурних, науково-дослідних, музейних та наукових установ Східної України впродовж найбільш активної фази збройного протистояння, достатньо згадати, яким чином обстріли позначилися на Донецькому обласному краєзнавчому музеї – з 29 зал збереглося лише 3, практично знищені археологічна й природознавча частини (зокрема, зала «Рослинний і тваринний світ Донеччини», одна з найбільших в Україні діорам «Святі гори»)⁶⁹⁹. Згодом робота музею була частково відновлена під вивіскою Донецького республіканського краєзнавчого музею, який нині опікується «патріотичним» вихованням ДНРівської молоді та юнацтва. Доля золотої колекції невідома.

Не менш проблематично склалася доля Донецького художнього музею – одного з найбільших художніх музеїв України, до збірки якого входило понад 12 тис. творів (ікон, починаючи з XVI ст., українських, російських, західноєвропейських творів мистецтва від XVII ст., зокрема й картин Я. Амігоні, К. Лішевського, М. Барачеллі, Дж. Доу, Д. Левицького, В. Боровиковського, І. Айвазовського, В. Полєнова, В. Васнецова, З. Серебрякової, Б. Кустодієва та ін.). Нині музей функціонує на базі філії – єдиного на Сході музею народної архітектури та побуту у с. Прелєсне Слов'янського району (на підконтрольній Україні території).

Невідомою лишається доля матеріалів Горлівського художнього музею, в якому серед понад 3 тис. творів мистецтва зберігалися 28 робіт М. Реріха. Свого часу відомим на всю Україну був єдиний в своєму роді Горлівський музей мініатюрної книги ім. В. Разумова, де було зібрано 7 тис. міні-, мікрокниг з 59 країн на 102 мовах. На жаль, колекція музею знаходиться під загрозою знищення. В аналогічному стані перебуває Луганський обласний краєзнавчий музей, що мав колекцію з понад 50 тис. предметів.

⁶⁹⁹ Донецький краєзнавчий музей остаточно зруйнований (фото) // Ukr.Media. – 2015. – 13 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukr.media/ukrain/222050/>; Донецький краєзнавчий музей остаточно перетворився на руїни // Музей Івана Гончара. – 2015. – 13 січня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://honchar.org.ua/p/donetskyj-krajeznavchuj-muzej-ostatochno-peretvoryvsya-na-rujiny/>; Донецький краєзнавчий музей після артобстрілу // УНН. – 2014. – 22 серпня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1377926-donetskiy-krayeznavchij-muzej-pislya-artobstrilu>

На території, підконтрольній ДНР, залишилися 24 архівні установи, з них: 12 архівних відділів (Горлівської, Докучаєвської, Донецької, Єнакієвської, Ждановської, Кіровської, Макіївської, Сніжнянської, Торезької, Харцизької, Шахтарської, Ясинуватської міських рад. У лютому 2015 р. до них відійшов архівний відділ Дебальцевської міської ради); 6 архівних відділів (Амвросіївської, Новоазовської, Старобешівської, Тельманівської, Шахтарської, Ясинуватської райдержадміністрацій); 6 трудових архівів (Амвросіївської, Макіївської міських рад; Новоазовської, Старобешівської, Тельманівської, Ясинуватської районних рад). Всі архівні установи відновили роботу, крім архівного відділу Ждановської міської ради. Через відсутність зв'язку відсутня інформація про стан та роботу 7 архівних відділів (Кіровської міської ради; Амвросіївської, Новоазовської, Тельманівської райдержадміністрацій; трудових архівів Амвросіївської міської ради, Новоазовської, Тельманівської районних рад)⁷⁰⁰.

Станом на 01 січня 2014 р. в архівних установах Донецької області (за даними Паспорту архівів) зберігалось 2787,0 тисяч архівних документів. З них: 2308,0 тисяч од. зб. документів НАФ (82,8%) та 479,0 тисяч од. зб. документів з кадрових питань для соціального захисту громадян (17,2% від загального масиву).⁷⁰¹ Під час пожежі у будинках Маріупольської та Дзержинської міських рад постраждали архівні документи міськвиконкомів, їх структурних підрозділів та інших установ. Після захоплення адміністративної будівлі ОДА пройшли чутки про вивезення документів з будівлі вантажівками та їх знищення. Кількість пошкоджених справ досі не уточнена⁷⁰².

Величезних втрат зазнала всеукраїнська мережа академічних бібліотек. За даними статистичного збірника «Бібліотечна Україна в цифрах», в Україні за підсумками 2014 р. функціонувало 15 987 бібліотек Міністерства культури України, в 2013 р. їх було 17 995, зокрема 675 бібліотек АР Крим, 681 бібліотека Донецької області, 566 бібліотек Луганської області. За даними Міністерства культури України, нині на тимчасово окупованих територіях перебувають 412 публічних бібліотек Донецької області та 338 – Луганської області. З 39 вищих навчальних закладів Донецької та Луганської областей, які опинилися в окупації, 16 переїхали в інші міста України, на жаль, їхні бібліотеки залишилися на окупованих територіях⁷⁰³.

⁷⁰⁰ Буценко Н.Д. Архівні установи Донецької області: проблеми функціонування, формування і збереженості Національного архівного фонду в умовах окупації // Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»; м. Київ, 12 листопада 2015 р. – К., 2016. – С.56.

⁷⁰¹ Там само. – С.58.

⁷⁰² Там само. – С.59.

⁷⁰³ Бібліотечна Україна в цифрах : статистичний збірник (2013–2014 рр.) / Нац. парлам. б-ка України; Підгот. О. Лахно, О. Зозуля. – К. : Національна парламентська бібліотека України, 2015.

Якщо обраховувати втрати суто кількісними показниками, варто зазначити: фонди академічних бібліотек м. Донецька становили 480 тис. прим, зокрема іноземними мовами – 145 тис. прим. Найбільш представницькими були фонди бібліотек Донецького фізико-технічного інституту ім. О.О.Галкіна (фонд 150 тис. прим., 70 тис. прим. іноземними мовами), Донецького ботанічного саду (53 тис. прим. / 7 тис. прим. відповідно), Інституту економіки промисловості (72 тис. прим./ 2 тис. прим.); Інституту прикладної математики і механіки (92 тис. прим./ 26 тис. прим.); Інституту фізико-органічної хімії і вуглехімії (113 тис. прим./ 40 тис. прим.)⁷⁰⁴.

Вагомі колекції та особові бібліотеки, раритетні стародруки зберігалися у фондах Донецьких бібліотек. Зокрема, у Бібліотеці Фізико-технічного інституту ім. О. Галкіна зберігається частина особової бібліотеки академіка А. Іоффе (понад 700 прим. з питань фізики твердого тіла). Бібліотека Донецького ботанічного саду зберігала матеріали із особових бібліотек вчених д. б. н. М. Ілліна, д. б. н. Є. Боброва, чл.-кор. АН УРСР В. Тарабріна та ін.

Осмилення людиноненависницької суті «русскомірской» ідеологічної доктрини стало чи не найпотужнішим викликом для української та регіональних культурних та інтелектуальних еліт. Далеко не всі з ним справилися, втім за своїми перспективними наслідками для подальшого культурного поступу держави, як такої, вагу подій зими 2013 – весни 2014 р. важко переоцінити. Власне, вони перетворилися на найпотужніший чинник системної реконцептуалізації процесу українського націєтворення.

Бурхливі процеси розгорнулися в освітній сфері. Не буде перебільшенням твердити, що перший шок від фактичних втрат у лавах педагогічного корпусу, який пішов на співробітництво з сепаратистами, евакуація з окупованих територій низки вищих навчальних закладів, невизначеність їхнього подальшого існування, складнощі адаптації й часткова упередженість всередині освітянської верстви в купі із низкою заявлених реформ і суттєвим зниженням фінансування галузі в умовах війни, поставили українську освіту на межу небачених перевантажень. Варто уваги, що за таких критичних обставин освітня галузь спромоглася не лише функціонувати, а й знайти в собі сили для оптимізації та оновлення. Власне, в цьому українські освітяни виявилися відповідними своїй місії і світовим трендам.

Водночас, перед Україною в сфері освіти стоять інші завдання: збалансувати економічні можливості держави й об'єктивні соціальні потреби в освічених кадрах; адаптувати освітню галузь відповідно до євроінтеграційної перспективи; закласти міцне підґрунтя сталості демократичних і національних традицій в освітянській справі. В контексті подій на сході України виявилися й низка про-

⁷⁰⁴ Солоїденко Г.І. Академічні бібліотеки Півдня та Сходу: втрачені можливості для користувачів України // Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»; м. Київ, 12 листопада 2015 р. – К., 2016. – С.63–64.

блем, на які раніше не звертали уваги. Йдеться перш за все про те, що далеко не всі освітяни виявилися на висоті свого становища: тоді як своїм авторитетом вони могли підтримати стабільність українського суверенітету, виступили організаторами та співучасниками сепаратистської вакханалії. Існуючи в умовах гострого фінансового дефіциту, освітня галузь має водночас здійснити реформаційний ривок, який би дозволив Україні з надією дивитися в майбутнє.

Яким шляхом надалі підуть названі процеси, важко спрогнозувати. Однак гострий конфлікт пострадянських і традиційних домінант, різновекторність соціокультурних переваг регіонів і нестабільність інтеграційної платформи суттєво підвищуватимуть в умовах війни та перехідного періоду суспільну роль освітянської та культурної еліти. За цих обставин залишається сподіватися, що регулююча, корегуюча та об'єднавча місія держави й суспільних інститутів перебуватимуть на висоті сьогоденних викликів.

Ставлення суспільства до національної ідеї динамічно змінюється. Зміни, що відбулися в масовій свідомості під впливом подій весни – літа 2014 р., без перебільшення, можна назвати системотворними. Від непоказних 5% 2011 р. мета збереження суверенітету і територіальної цілісності опанувала величезною більшістю українців. У «Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» зазначено, що «Революція Гідності та боротьба за свободу України створили нову українську ідею – ідею гідності, свободи і майбутнього»⁷⁰⁵.

Зрозуміло, що зміст національної ідеї для сучасних патріотів України, передусім тих, які перебувають на передньому краю збройного протистояння, в багатьох аспектах кардинально відрізняється від версій національної ідеї у викладенні В. Липинського, І. Франка, С. Бандери тощо. Попри звинувачення російської пропаганди, не є панівною її націоналістична інтерпретація. Частина «Свободи» і «Правого сектору» на етапі російської збройної інвазії створили кістяк добровольчих формувань, мають славний бойовий досвід. Втім, не лише вибори 2014 р., а й подальша історія збройного протистояння засвідчила: українські націоналісти і надалі складатимуть харизматичний і впливовий політичний сегмент процесу націєтворення, але визнати його в якості альфи й омеги життя України українці не згодні.

Нова геополітична ситуація в Європі та умови війни вкотре повертають Україну до потреби вирішення завдань націєтворення, зокрема й вироблення консусусної моделі національної ідеї. Пошуки об'єднавчої платформи в суспільстві тривають. Державний апарат також намагається впливати на процес, хоча й не завжди вдало. Зрано говорити про досягнення узгодженого рішення між владними елітами, які змушені йти в фарватері рішень міжнародних арбітрів російсько-українського конфлікту, і лідерами громадянського суспільства, яке гартується у вогні протистояння агресії. Одне зрозуміло, бездумне наслідування ідей українського націоналізму в умовах сучасного глобалізованого світу не має перспектив.

⁷⁰⁵ Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>

Певна частина українських патріотів може (а фактично так і є) сприйняти намагання переформатувати національну ідею як зраду, підступи ворогів українства. Однак, подальше культивування формату національного проекту, омріяного на межі XIX–XX ст., не матиме успіху. Варто усвідомити, що відтоді не просто минуло багато часу: світ, а разом з ним і центральні актори тогочасного проекту (Росія/росіяни, Польща/поляки, Україна/українці) змінилися до невпізнанності, багато з завдань тогочасного проекту вже вирішені, натомість глобалізація висуває принципово нові виклики і завдання, на які український проект, якщо він захищений у прогресивному розвитку, має шукати і давати сучасні відповіді. Давати їх, перебуваючи в полоні політичного дискурсу XIX ст., неможливо.

Перші кроки влади на цьому напрямі слід вважати маловиразними. Так, Указ Президента України «Про заходи щодо забезпечення консолідації громадян України та припинення громадянського протистояння в Донецькій та Луганській областях» від 13 квітня 2014 р. у преамбулі торкнувся ключового питання – консолідації нації, «з метою досягнення громадянської злагоди у суспільстві, недопущення кровопролиття, для забезпечення консолідації громадян України всіх національностей, задля єдності, цілісності території України, припинення посягань на суверенітет держави»⁷⁰⁶. Однак, відповіді на те, яким чином можна досягти консолідації нації, у документі шукати дарма.

Тим часом як для владних еліт, які піднялися на хвилі подій останніх років, пошук цементу, який би скріпив різнобарвні і в політичному, і в етнокультурному сенсі складові українського суспільства, залишається завданням №1, суспільство вирішує його шляхом саморегуляції.

Механізми єднання, запущені Революцією Гідності, під час якої загинуло понад сто громадян України різних національностей⁷⁰⁷, та визвольною війною українського народу привели до того, що, за словами К. Фурси, «українська національна ідентичність великою мірою просунулася в тому напрямі, який називають політичною ідентичністю»⁷⁰⁸.

Семимильними кроками українське суспільство рухається в напрямі вирішення решти актуальних завдань націєтворення. Хто б, і яким чином не оцінював події осені 2013 – зими 2014 рр., незаперечним лишатиметься той факт,

⁷⁰⁶ Указ Президента України «Про заходи щодо забезпечення консолідації громадян України та припинення громадянського протистояння в Донецькій та Луганській областях» від 13 квітня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/399/2014>

⁷⁰⁷ За словами В. Гройсмана, «у цій борні пліч-о-пліч з українцями стояли і євреї, і вірмени, і росіяни, і представники інших націй». – Див.: Звернення Голови Верховної Ради України Володимира Гройсмана з нагоди Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту. 24.01.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua/news/Novyny/102521.html>

⁷⁰⁸ Цит. за: Фурса К. Україна отримала шанс на політичну ідентичність / К. Фурса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mymedia.org.ua/articles/shmzh/ukra_na_otrimala_shans_na_pol_tichnu_dentichn_st.html

що вони надали найпотужнішого за всю новітню історію імпульсу щодо переосмислення вітчизняної історії, політичної дії, базових духовних та ідеологічних практик, власне – українського проекту як такого. Якими будуть наслідки – покаже майбутнє, на сьогодні можна констатувати – Україна вступила в якісно новий етап свого модерного існування.

Не менш активно до справи інформаційного протистояння агресії долучилися неурядові проекти й організації, які згуртували навколо себе широке коло експертів і митців. Так розпочинав свою роботу неурядовий проект «Информационное Сопротивление» («Інформаційний Опір», далі – «ІС»), неурядової організації «Центр військово-політичних досліджень» (м. Київ), що стартував 2 березня 2014 р. з часу вторгнення Росії до Криму. Головним завданням «ІС» називалася інформаційна протидія зовнішнім загрозам, що виникають для України у військовій, економічній та енергетичній сферах, а також у сфері інформаційної безпеки. Нині потенціал «ІС» вельми зміцнений за рахунок залучення до співпраці відомих публіцистів. Зокрема, на постійні основи на сайті проекту публікується О. Степова⁷⁰⁹. Всеукраїнська громадська організація Наукове гуманітарне товариство започаткувало багатомовний інтернетсайт «Історичний опір або як утворилася Україна», який містить достатній обсяг інформації про історію України, формування української ідентичності, країни, держави та народу, витоки та перебіг українсько-російських конфліктів⁷¹⁰.

Згадані проекти, як зазначають експерти, значно більш ефективно опікуються тими завданнями, якими в умовах війни мали б перейматися державні інституції, зокрема, Міністерство інформаційної політики України та Міністерство культури і спорту України. Втім, як на наш погляд, історія їхньої діяльності засвідчує не лише непереможність державної машини, а й вихід суспільства на якісно новий рівень свідомості. Перехід інтелектуалів з позиції виснажливого розчарування неефективністю державного апарату до активної участі у процесах формування національних ідентитетів на базі використання можливостей сучасних комунікаційних мереж почав приносити перші плоди, як у вигляді сталих горизонтальних зв'язків, так і суттєвого зростання опорного ресурсу масової свідомості.

Невичерпний потенціал інтелектуального й духовного спротиву демонструє надзвичайно репрезентативний феномен інтелектуально-мистецького опору, що постав у відповідь на інформаційну інтервенцію російських спецорганів та фейкових утворів. Серед найбільш підтримуваних суспільством можна назвати такі

⁷⁰⁹ Див. зокрема: Степова О. В «лнр» облачно, місцями осадки в виде гранат // Информационное сопротивление. – 2016. – 29 июня; ее же. Виновата война, или «лнр» – рай для дна. // Информационное сопротивление. – 2016. – 22 июня. та ін. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // sprotyv.info/

⁷¹⁰ Товариство започатковує новий проект Сайт «Історичний опір або як утворилася Україна»... // Всеукраїнська громадська організація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nestor-ua.org/www/opir-ua.html

деперсоніфіковані проекти, як «Горький Лук» (*Gorky Look* – також: Гіркий лук, Горе лукове)⁷¹¹, «Дід Свирид»⁷¹², «Кримський бандерівець»⁷¹³, «Циля Зингельшухер»⁷¹⁴, «Фашик Донецкий»⁷¹⁵ а також цілком реальних осіб, таких як: О. Забужко, С. Жадан, О. Степова, Д. Казанський, В. Торба та ін. Справляє враження не лише кількість творчих особистостей, які стали на захист України, але й розмаїтість образотворчих форм, викликаних до життя абсурдною російською ідеологічною інвазією. Це й так званий «бойовий суржик», яким пише Дід Свирид; й іронічно-інформаційний формат «Кримського бандерівця»⁷¹⁶, і соковите сатиричне слово Олени Степової, і виразно одеський сленг Цилі Зингельшухер.

Журналіст В. Торба до останньої можливості залишався в окупованому Луганську, доносячи через Фейсбук та українські мас-медіа правду про події в Східній Україні від березневих проросійських мітингів до «гібридної» російської окупації. Після виключення міста з українського інформаційного простору подовжував записувати побачене у щоденнику. Завдяки нотаткам з окупованого Луганська, оприлюднюваним при нагоді через Інтернет, отримав прізвисько «літописець сучасності». Ці записки згодом стали основою непересічного явища в сучасній публіцистиці – книги «Я – свідок (Записки з окупованого Луганська)», яку записало і транслювало в ефірі Українське радіо⁷¹⁷.

Як би не війна, може б і не народився талант української письменниці й публіцистки О. Степової, авторки книги «Все будет Украина!»⁷¹⁸, завдяки якій трагедія Сходу України стала зрозумілою і близькою далеко за її межами. Подорожуючи з книжкою містами країни, О. Степова надзвичайно багато зробила для налагодження порозуміння між регіонами, розвінчання хибних стереотипів,

⁷¹¹ Див.: Livejournal. Горе луковое. Журнал ноучной мысли [Електронний ресурс]. – Режим доступу: gorky-look.livejournal.com/

⁷¹² Дід Свирид – Репка клуб бойового суржика. Свирид Опанасович См. <http://repka.club/>; Сторінка в FB (<https://www.facebook.com/svyryd.opanasovych>) має понад 3 тис. підписчиків.

⁷¹³ КРЫМский бандеровец | Украина, Крым, Донбасс. См. <https://crimeaua1.wordpress.com/>; Кримський бандерівець - Патріоти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://patrioty.org.ua/blogs/novosty-krmnasha-vstaly-s-kolen-no-na-nohakh-ne-uderzhalys-krymskiy-banderivets-100195.html>

⁷¹⁴ Циля Зингельшухер // Facebook, <https://www.facebook.com/zilya.singelschucher>

⁷¹⁵ Фашик Донецкий | Обозреватель. UA [Електронний ресурс]. – Режим доступу: obozrevatel.com/person/fashik-donetskij/publication.htm;

⁷¹⁶ «Как я готовлюсь к майским праздникам в Крыму: заготовил припасы, укрепил ограду, выпустил собак, зарядил ружье», – Кримський бандерівець // Патріоти України, 22 квітня 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://patrioty.org.ua/blogs/kak-ia-hotovlius-k-maiskym-prazdnikam-v-krmu-zahotovyl-prypas-ukrepyl-ohradu-vpustyl-sobak-zariadyl-ruzhe-krymskiy-banderivets-116298.html>

⁷¹⁷ Лермонтов В. Публицист Валентин Торба. Летописец современности// Паралель-медіа, 16 декабря 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://paralel-media.com.ua/p72741.html>

⁷¹⁸ Степова Олена (Елена Степная). Все будет Украина! – К.: Дух і літера, 2014.

ламання гібридних технологій іншування. Втім, і продовжує свою місію на сторінках власного блогу, сторінках у соцмережах, співпрацюючи з мас-медіа і недержавними проектами (зокрема «Інформаційний спротив», ІС).

Війна показала українському загалу нових, цілком реальних героїв українського спротиву новітньої доби, Голгофа і подвиг яких прикметно задокументовані численними засобами комунікації не лише з української, а й протиборчої сторони. Це – легендарний командир Севастопольської бригади тактичної авіації Повітряного командування «Південь» Ю. Мамчур, панотці низки церков, як традиційних, так і протестантських⁷¹⁹, пересічні громадяни, представники, як з'ясувалося, реально існуючих політичних еліт такі, як В. Рибак⁷²⁰, правозахисники, волонтери, лікарі, науковці й митці такі, як загиблий В. Сліпак⁷²¹, які не лише самі протистояли вбивчій силі війни, а й генерували смисли, які дають насагу пересічним українцям боронити свою землю і боротися за її майбутнє.

У відповідь на виклики часу постав громадський рух на чолі з освітянами, які змушені були евакуюватися з окупованих територій Донецької та Луганської областей, і нині працюють над розробкою дорожньої карти повернення української освіти на визволені території. Цілком слушною є думка про визначний вплив освітніх проектів стосовно реінтеграції населення названих територій у культурний простір України: «Якщо на Донбас не повернеться українська освіта, там утвориться інтелектуальне гетто, і сценарій реваншу проросійських сил буде присутній там завжди»⁷²².

Новим явищем мистецького життя України стало культурне, інформаційне й духовне волонтерство, як антитеза патрональності держави, як виклик владі і відповідь на запити часу. Лише у 2014 р. громадські активісти у різних населених пунктах організували численну кількість проукраїнських заходів, що були присвячені національному вбранню (паради вишиванок), національному прапору (автопробіги, вивішування прапорів на балконах будинків, перефарбування у кольори національного прапора мостів та інших елементів міської інфраструктури), ідеї національної єдності та непорушності кордонів України (флешмоб «Карта України», що потрапив у національну Книгу рекордів),

⁷¹⁹ Киртока В. Александр Хомченко: «Когда вывели на расстрел к яме, заполненной убитыми, перед глазами пролетела вся жизнь»// Факты и комментарии, 8 апреля 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ua/215239-aleksandr-homchenko-kogda-vyveli-na-rasstrel-k-yame-zapolnennoj-ubitymi-pered-glazami-proletela-vsya-zhizn>

⁷²⁰ Володимир Рибак (1971 – 2014), депутат Горлівської міської ради від ВО «Батьківщина», Герой України, вбитий у Слов'янську за те, що намагався встановити український прапор на будівлі Горлівської РДА.

⁷²¹ Василь Сліпак (1974 – 2016), оперний співак, соліст «Opéra de la Bastille», волонтер, доброволець 7-го батальону ДУК «Правий сектор» (позивний «Міф»).

⁷²² Если не строить свое образование на Донбассе, нам навяжут чужое, – профессор Е. Стяжкина // «Київ-Донбас». 25 січня 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: uaport.net/news/ua/t/1601/26/10436765

прямої фінансової допомоги через sms-благодійництво. Соціальні мережі перетворилися на майданчик масового патріотичного флешмобу: мешканці Криму й тимчасово окупованих територій фотографували свої паспорти з написом «Врятуйте людей Донбасу» або «Крим – це Україна»⁷²³.

3-поміж найбільш знаних проєктів такого гатунку є «Народний тил», «Крила Фенікса», «Повернись живим», «Армія SOS», «Крим SOS», «Фролівська 9/11», «Станція Харків», «Відповідальні громадяни», діяльність яких спрямована на допомогу учасникам АТО, переселенцям та жителям зони військових дій⁷²⁴. «Урешті, віковий ментальний архетип українця «моя хата скраю» здобув дієву ціннісну опозицію у виборі/визначенні стратегії індивідуальної поведінки в соціальному полі»⁷²⁵.

Якими б запеклими не були ідеологічні баталії впродовж першого року агресії на Сході, нині можна констатувати: послідовна діяльність волонтерських рухів та організацій у соціальних мережах стабілізували інформаційний простір на засадах культивування патріотизму та належності до спільноти єдиної держави.

Подолання владою і суспільством ідеології подвійних стандартів, безумовно сприятиме оздоровленню країни, налагодженню довіри і взаємодії між ними, без чого сподівання на вихід з замкненого кола хронічної соціально-економічної й суспільно-політичної кризи залишатимуться марними. Не менш важливими є меседжі, які транслюють патріотичні громадські організації – заклики до солідаризації суспільства на засадах пацифізму та гуманізму у логічному ланцюгу: «мирний Донбас – єдина Україна – громадянський діалог». У березні 2014 р. громадські організації, політичні партії, ініціативні групи Донбасу заявили про утворення в м. Донецьк Координаційного комітету патріотичних сил Донбасу (ККПСД), у Маніфесті якого зазначалося: «Ми, російськомовні патріоти України в Донбасі, об'єднались із метою запобігання розколу країни, захисту нашого регіону і недопущення втягування його в громадянський та військовий конфлікти. Заявляючи про вірність нашій Батьківщині, Україні, ми беремо на себе координацію патріотичних сил у регіоні та допомогу владі у встановленні стабільності, законності та запобіганні громадського протистояння»⁷²⁶.

Вже майже три роки українське суспільство перебуває в стані війни, однак суспільний підйом українців не спадає. Це відбирає колосальні сили і пов'язане

⁷²³ Патріотичні флешмоби: кожен висловлює любов до України по-своєму // Гурт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gurt.org.ua/news/recent/23267/>

⁷²⁴ Самые значимые волонтерские инициативы года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.theinsider.ua/lifestyle/geroyam-slavasamy-e-znachimye-volonterskie-init-siativy-goda/>.

⁷²⁵ Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації / Аналітична доповідь. – К., 2015. – С.114–115.

⁷²⁶ Патриотические силы Донбасса организовались и скоординировались. Манифест // Остров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ostro.org/general/politics/news/440118/>

з величезними випробуваннями. Потужна духовна робота, що унаочнює тектонічні зрушення в культурних елітах триває. Не всі її вияви вітальні чи «рафіновані», окремі різко негативні й засуджуючі. Втім, з усією очевидністю переосмислення базових засад державо- й націєтворення зачепило найширші кола культурної еліти, не обмежуючись теренами України.

Звісно, не слід забувати і тяжких уроків “русской весны”, яка пройшлася мечем по рідинах і долях, зробила вигнанцями сотні тисяч пересічних громадян, у тому числі тих, хто є гордістю України. Але якими б болючими не були б ті уроки, вони роблять Україну сильнішою.

Впродовж років перебіг суспільно-політичних та етнокультурних процесів у регіоні, час від часу фіксований соціологічними опитуваннями, живив невтішні висновки про те, що сформована під виразним впливом протилежних тенденцій економічна модель Донбасу мала у своїй основі клієнтельну організацію економічних груп на основі особистих залежностей. Як зауважував І. Кононов: “Ця модель стимулювала глибоке соціальне розшарування, ієрархічну підпорядкованість більшості населення незначній меншості та постійну інтенцію насильства”⁷²⁷. Що ж до власного проекту організації політичного простору, то його місцева еліта не виробила. Федералізм, який після 2004 р. частина її обрала своїм прапором, став не більш як ситуаційною реакцією на політичний програв.

За тих умов, як і попереджали соціологи, чималий інтелектуальний і соціокультурний потенціал регіону виявився практично незатребуваним. Вразливість Донбасу Б. Попов вбачав у тому, що його культурна інфраструктура має яскраво виражений техноцентричний характер. Зокрема, ще в 2006 р. він зауважував, що своїми силами Донбас навряд чи зможе створити регіонально зорієнтовані розробки в галузі соціокультурології, ідеології, соціології, в усіх галузях гуманітарного знання, тобто саме те, що, на його думку, становить зміст постіндустріальної парадигми⁷²⁸.

Події останніх років і підтверджують висновки соціологів, і водночас демонструють просто-таки космічні темпи подолання місцевими інтелектуальною та мистецькою елітами стану своєрідної багаторічної “замороженості”. З одного боку, вони ніколи не були самостійними та самодостатніми, перебуваючи не лише під потужним впливом харизми очільників місцевих олігархічно-управлінських кланів, а й живучи за рахунок їх фінансової підтримки. З позицій обслуги навряд чи можна щось генерувати чи синтезувати. З іншого боку, події “русской весны” поставили перед ними ті екзистенційні питання, які стали локомотивом стрімкої мобілізації та потужної внутрішньої роботи щодо осмислення якісно нового концепту регіональної ідентичності та регіональної парадигми в геополітичній системі координат. В цій ситуації варто наголосити, що рівень смислового та гуманістичного наповнення ідей, які генерує частина

⁷²⁷ Кононов І.Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. – Луганськ, 2006. – С.8.

⁷²⁸ Верменич Я.В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. – С.54–55.

інтелектуалів, яка перебуває на платформі “Єдина Україна”, неспівставно перевищує за якістю інтелектуальний продукт, як апологетів платформи “Єдина Росія”, так і платформи “Донбас понад усе”.

Репрезентантами цієї напруженої роботи інтелекту й вдачі Донбасу стали С. Жадан, О. Стяжкіна, О. Степова, Д. Казанський, В. Торба. Живе й міцніше українське літературне слово, поставлене подіями останнього часу під безпосередній удар. Найбільш яскравим унаочненням його є Олексій Чупа – український поет, прозаїк, засновник донецького слему.

Певне, найголовніший на тепер результат “русской весны” полягає не в трагічних наслідках суспільного протистояння, не в зневірі та розчаруванні, не в болю від непоправних втрат, а в раптовій і осяйній силі любові, яка під її впливом прокинулася в сотнях тисяч сердець, що перед тим її не відчували. Принаймні, так гостро.

Йдеться про любов до Батьківщини. Ту любов, про яку О. Стяжкіна казала так: “Про любов, усвідомлення якої для мене стало несподіванкою. Жила-була країна, а виявилось – Батьківщина. Україна. В цій любові немає нічого від материнської парадигми. Жодного «Батьківщина-мати кличе». Є дитяче. Батьківщина як дитя. Як усяке пізнє дитя – поки слабеньке. Багато чого не може, не уміє ще. Спати не дає зовсім. Плаче. І серце стискається так, що немає сил дихати. Колись виросте і, напевне, як усі діти – розчарує. Але вірю, що дасть привід і для радості також. Без цієї віри з дітьми – ніяк. Без віри і тієї самої любові, що довготерпить, не дратується, не помишляє зла, не радіє неправді, а сорадіє істині. Все покриває, всьому вірує, всього сподівається, все витримує”⁷²⁹. І цілком очевидно, що нема різниці, якою мовою про неї йдеться.

Вже сьогодні можна констатувати, що війна відіграє вирішальну роль у визначенні вектору націєтворення в Україні. Саме під впливом воєнних загроз шальки ваг, що впродовж чверті століття безвольно балансували між варіантами етнічної та політичної нації, виразно колихнулись на користь створення політичної нації. Це означатиме не лише невідворотну втрату українськими націоналістами монополії висловлення українських націє- і державотворчих амбіцій, а й загострення внутрішньополітичної боротьби по завершенні збройного протистояння агресору.

Зміни в товщі масової свідомості, спричинені як подіями 2013–2014 рр., так і російською агресією, тривають. За висновками Вікторії Середи, ґрунтованими на результатах дослідження, виконаного в рамках проекту “Регіон, нація та більше: транскультурна та міждисциплінарна реконцептуалізація України” (2013 та 2015 рр.)⁷³⁰, українська самоідентифікація вже в 2013 р. домінувала у всіх ре-

⁷²⁹ Див.: «Русская премия». Стяжкіна Елена. Украина. 24 апреля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukraine.dirty.ru/ruskaia-premiia-stiazhkina-elena-ukraina-552258/>

⁷³⁰ Національні ідентичності та історична пам’ять в Україні після Євромайдану // Інститут народознавства НАНУ. Відділ соціальної антропології. 25 лютого 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://social-anthropology.org.ua/seminars/natsionalni-identychnosti-ta-istorychna-pamyat/>

гіонах України, крім Криму. Частка опитаних, які вважали себе українцями, не була меншою 70%. Тоді ж виразно превалювали ті компоненти української національної ідентичності, які стосувалися політичних лояльностей, а не етнічного походження. Соціологічний зріз 2015 р. засвідчив суттєве послаблення етнічних компонентів, порівняно з 2013 р. Важливим наслідком дослідження стало спростування стереотипу про поділ України на регіони відповідно до етнічних та політичних варіацій української національної ідентичності. Теза про те, що мешканці західних регіонів більш схильні до етнічної моделі нації, а мешканці східних регіонів – до політичної моделі нації, виявилася некоректною.

Важливим результатом проекту стало встановлення факту, що для російської ідентичності громадян України найважливішими компонентами є повага до українських традицій, любов до України, громадянська лояльність щодо України та повага до української національної символіки. Порівняно з 2013 р. дуже суттєво зменшилася підтримка тези про те, що Україна та Росія повинні бути однією державою, дещо зменшилася підтримка тези про те, що в Україні та Росії є спільна культура.

Дослідження виявило існування не двох моделей пам'яті – української та радянської, а чотирьох: української, імперської, віктимної та радянської. Остання ж, на думку В. Середи, означає не стільки нелояльність до України, скільки радянську українську ідентичність, яка схиляється в бік підтримки ідеї про східнослов'янську єдність, але все одно є українською. Про виразну зміну цінностей українців під впливом подій останніх років свідчать також відповіді на питання «кому слід ставити пам'ятники»: за даними 2015 р. на них заслуговують лише дві групи постатей – Небесна сотня (62,7%) та учасники АТО (70%)⁷³¹.

Саме в контексті зазначеного надактуальним видається проблема інтеграції загальнонаціонального культурного проекту на основі регіональних культурних проектів, що нині перебувають у найгарячішій фазі з'ясування своїх стосунків. О. Кривицька вважає, що «серйозним гальмом для України залишається регіональна поляризація суспільних настроїв, яка стоїть на заваді формуванню спільного культурного простору. У південно-східному регіоні домінує пасивний, з високими патерналістськими очікуваннями, різновид соціокультурної ідентифікації – аж до вибудови специфічних, зі спільними російськими й українськими коренями “донбаської”, “кримської”, “одеської” ідентичностей. Регіональна ідентичність Заходу країни має виразну антиросійську складову, що підживлює активність проросійських еліт»⁷³².

Водночас соціологи дійшли висновку, що попри принципові відмінності в історичній долі різних регіонів України на рівні масової свідомості та соціальної поведінки серйозних розбіжностей поміж ними немає. Оцінки економічної ситуації та напрямів економічних перетворень, ставлення до форм політичного

⁷³¹ Там само.

⁷³² Кривицька О.В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України [монографія]. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – С.119.

устрою та розвитку багатопартійної системи відрізняються мало. Істотні відмінності виявляються у ставленні до геополітичних та деяких соціокультурних проблем, а небезпека ідентифікаційних криз – у розмиванні смислотворчих критеріїв і внесенні у суспільство “бацил конфронтації”. Отож, ризиковий контекст ідентифікації створюють такі чинники: диференціація мовних практик і ставлення до статусу російської мови; оцінка історичної, передусім радянської, спадщини; комплекс питань, що стосуються геополітичного вибору України, особливо тих, що торкаються відносин з Росією⁷³³.

Історична доля Донбасу: підсумки

Події весни 2014 р., з легкої руки кремлівських мас-медіа поіменовані поетичною назвою “русская весна”, заскочили донбасівський соціум зненацька. В круговерті подій і потрясінь, які розпочалися із розстрілу київського Майдану, втечі В. Януковича та його “команди”, “ленінопаду”, штурмів адміністрацій та відповідно – політичної кризи, що спричинила вакуум влади як у центрі, так і на місцях, проблема протистояння “двох Україн” на короткий час втратила свою актуальність. До анексії Криму різниця між регіонами сприймалася швидше як важіль політичного тиску, аніж перепустка у безодню. Вимоги донецьких пенсіонерок підключити російське телебачення із улюбленими шоу сприймалися як курйоз, а виступи широковідомого у вузьких колах “новообраного” Донецького губернатора П. Губарева на тлі С. Тарути, виглядали як першоквітневий жарт.

Мірою ускладнення ситуації, розгортання кримського сценарію спочатку в Слов’янську, згодом в Горлівці і, врешті, з перетворенням “гібридної війни” та самопроголошених республік на характерну прикмету політичного життя Східної України, “національна карта” розігрувалася чимдалі активніше. Врешті “російське питання” перетворилося на універсальний важіль зовнішньополітичного тиску РФ, що стояла за бурхливою політичною активністю ватажків віртуальних “народних” республік.

11 серпня 2014 р. Голова МЗС РФ С. Лавров заявив: “Складається враження, що мета так званої антитерористичної операції полягає в тому, щоб зрівняти із землею південний схід, щоб усі росіяни звідти пішли і, напевне, щоб потім його заселити тими, хто вже буде ставитися по-іншому до історії та до культури, до дружби, до багатівікових зв’язків наших народів”⁷³⁴. Згодом офіційний представник слідчого комітету РФ В. Маркін повідомив, що порушено кримінальну справу про геноцид російськомовного населення південного сходу України⁷³⁵.

⁷³³ Там само. – С.114.

⁷³⁴ РФ согласовала с Украиной детали помощи Донбассу // Полит.РУ. – 2014. – 11 августа. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ua.korrespondent.net › Україна › Політика

⁷³⁵ СК Росії порушив справу “про геноцид російськомовних ... // АНТИКОР. – 2014. – 29 вересня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrinform.ua/.../sk_rosiii_porushiv_sprav...

Гнівні заяви очільника російського МЗС, російського представника в ООН, одіозних діячів Державної Думи були нічим іншим як передвісниками «гібридної» військової інвазії, що на багнетах російських солдатів, переодягнених у ополченські однострої, будувала «русский мир» нового, третього тисячоліття. У міру наростання гуманітарної катастрофи, в яку занурювався російськомовний Донбас, суспільство і науковці змушені були осмислювати гасла, під супровід яких вона поглиблювалася, і минувшину, в якій шукали витоки сьогоденних проблем.

Впродовж десятиліть незалежності мовне питання залишалося найбільш гострим аспектом суспільно-політичного життя України. Навколо нього оберталися передвиборні платформи практично усіх політичних партій. Жодна з них не оминула спокуси підвищити свій рейтинг, проголосивши, що саме вона вирішить мовне питання в Україні раз і назавжди. Тим часом вирішити мовне питання в принципі неможливо, бо це питання не політики, а щоденної комунікативної та культурної практики. Політтехнологи перетворили мовне питання на важіль політичної боротьби, безпосередньо не пов'язаний із реальною сферою етномовного життя. Саме воно в часи передвиборчих гонок використовувалося як потужний мобілізаційний фактор, але, що вкрай важливо, негативний за своїм навантаженням – такий, що активізував архетипічні матриці мислення, архетипічні форми соціальної організації та поведінки. Саме в такий спосіб, питання, що впродовж років перебувало на маргінесі рейтингу життєвих пріоритетів донбасівців, раптово перетворилося на альфу й омегу “русской весны”.

Тим часом мовне, а в ширшому сенсі *етнокультурне життя Донбасу в роки незалежності* пройшло складний, суперечливий шлях цілком у руслі загальноукраїнських трендів. Повсякчасне балансування поміж Західним та Східним цивілізаційно-культурним контекстом на тлі деіндустріалізації та поглиблення соціальної кризи, відсутності матеріальних підвалин розвитку істотно утруднювало культурний поступ регіону. Нині важко оцінити, скільки можливостей було втрачено, внаслідок загальної соціокультурної деградації, дегуманізації простору монопрофільних міст, формалізації та бюрократизації діяльності місцевих культосвітніх закладів і повсякчасного “перетягування канату” в питанні українсько-російської етнокультурної конкуренції. Та попри всі негаразди самобутній поступ Донбасу культурного не припинився. Віддзеркаленням тих складних культурних пошуків, що повільно, але виразно відбувалися в Донбасі впродовж незалежності, ставлячи із регіональною різкістю й пристрасно світоглядні й ідентичнісні питання, важливі для його мешканців, стала особлива донецька (донбаська) російськомовна літературна школа. За визначенням Володимира Рафеєнка⁷³⁶, в своїх сутнісних особливостях і образотворчих прийомах – “гоголівська школа – відтворення життя через метафізику. Метафізика – це український контекст; те, чого ... у російських письменників

⁷³⁶ Володимир Рафеєнко – автор романів “Московский дивертисмент” і “Демон Декарта”, лауреат конкурсу “Русская Премия”.

немає⁷³⁷. Луганськ став колицкою потужної соціологічної школи, що передовсім асоціюється із постаттю Іллі Кононова. Чого лише варті здобутки донецької та луганської історичних шкіл, які попри всі матеріальні негаразди, ідеологічні війни та ціннісні переорієнтації заклали підвалини реальної історії Донбасу. Як засвідчили минулорічні загальноукраїнські талант-шоу, зокрема “Голос України”, Донбас залишається батьківщиною талантів європейського рівня. Світового визнання набули Донецька школа лікування онкології та травматичної хірургії. Усіх здобутків й не перелічити.

Не відмінність культурного контексту Донбасу від решти України, а глибокі соціально-економічні проблеми регіону перебували в підоснові донбаської кризи, яку уміло використала в своїх інтересах Москва.

Назвемо лише найбільш кричущі з них. Донбас впродовж десятиріч був регіоном екстенсивної економіки. Депресивні вмираючі шахтарські та військові містечка, висока щільність населення на тлі критичної екологічної ситуації, що місцями набуває вигляду екологічної катастрофи, все це дається взнаки в демографічному плані. Починаючи з 1994 р. стало скорочується кількість мешканців Донецька і Маріуполя. В 1995 р. з групи великих міст вибув Луганськ, на час перепису 2001 р. з групи великих міст вибув Маріуполь, Донецьк втратив статус міста-мільйонника. В січні 2010 р. в ньому мешкали 968 тис. осіб⁷³⁸.

Провідною демографічною тенденцією є динамічне старіння регіону. Із врахуванням більш раннього виходу на пенсію (через шкідливість низки виробничих процесів) воно лягає важким тягарем на державний бюджет. У 2009 р. коефіцієнт смертності в середовищі міських/сільських мешканців в Луганській області становив 16,4/19,9, в Донецькій – 16,5/19,5, при пересічному в Україні 13,7/18,9. Тут варто зауважити, що в Україні є регіони, де темпи вимирання села сягають, чи навіть перевищують показники сіл Донбасу (Сумська, Чернігівська, Полтавська, Житомирська, Кіровоградська області). Але в жодному з регіонів України такими темпами не вмирає місто. Донбас же впродовж років незалежності стало втрачає населення, причому Луганська область (разом із Чернігівською та Сумською) є безперечним лідером у цьому процесі. За 1990–2010 рр. вона втратила 555,5 тис. мешканців (понад 18% від загалу). Втрати Донецької області склали 872,5 тис. в абсолютних числах, що поставило її на другу сходинку в групі областей, втрати яких становлять від 14 до 18% населення. Донецька область перебуває серед областей із критичною (понад 50 на

⁷³⁷ Донбас, якого ви не знали: любов і поезія під час війни // Galinfo. – 2014. – 13 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: top.novostimira.biz/news_6566639.html

⁷³⁸ Прибиткова І. Зміни в поселенській структурі населення України та тенденції міграції // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг. – У 2 т. – Т.1: Аналітичні матеріали. – К.: 2011. – С. 107-108.; Національний склад та рідна мова населення Донецької області. – Головне управління статистики у Донецькій області. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://donetskstat.gov.ua/census/census.php?ncp=11&ncp1=6>

1000 населення) захворюваністю на ВІЛ. У 2007 р. цей показник сягнув 82,7 (вищим він був лише у Миколаївській області – 96,6)⁷³⁹. Власне, саме коло-сальні проблеми у виробничому житті та соціогуманітарній сфері є однією з важливих причин конфлікту на Сході України.

Водночас, разом із м. Київ, Київською та Дніпропетровською областями, Донецька в 2008–2009 рр. входила до групи регіонів, що формували понад 60% торгового обороту України. На жаль, промисловості Донбасу традиційно властиві різючі диспропорції, зокрема й моногалузева експортна спеціалізація (понад 60% експорту складає продукція металургійної галузі)⁷⁴⁰. Від’ємним є сальдо в сфері експорту/імпорту послуг (5,6% та 7,3% відповідно). Пріоритетною галуззю іноземних інвестицій до останнього часу були металургійна галузь у Донецькій, хімічна й нафтохімічна промисловість у Луганській області⁷⁴¹. Левову частку закордонних інвестицій складає тут російський капітал. Якщо ж урахувати, що Росія, відповідно, була й залишається основним споживачем виробленої в Донбасі продукції, цілком зрозумілими стають заяви керівництва нашого північно-східного сусіда щодо державних інтересів Росії в південно-східних і південних регіонах України. Проекти “Новоросія” та “русская весна”⁷⁴² під гаслом захисту прав росіян на повірку виявилися матеріалізацією прагнення за будь-яку ціну забезпечити бізнес-інтереси російських фінансово-промислових груп та оборонної галузі, суттєво прив’язаних до українських підприємств-постачальників.

Гострота нинішнього протистояння має й внутрішні причини, зокрема обумовлюється тим, що Донбас завдяки геополітичному розташуванню, виробничому та демографічному потенціалу, відіграє роль одного з ключових політичних плацдармів, що суттєво впливає на формування конфігурації центральної влади. Чисельний місцевий електорат – ласий шматок загальноукраїнського електорального “пирога”. Дана обставина виявлялася вирішальною впродовж останнього десятиріччя української політичної історії. Донбас, власне, перетворився на вотчину Партії Регіонів, що паразитувала на так званій проблемі захисту прав росіян і російськомовних. Вироблена політтехнологами схема “двох Україн” культивувалася в середовищі донбасівських виборців особливо агресивно і, слід визнати, отримувала значну підтримку регіональної спільноти. Втім наполегливість, із якою безвідповідальні політики протиставляли останнім часом регіон решті України, насправді вражає.

⁷³⁹ Момрик А. “Русский мир” вмирає. Населення Сходу України і Росії стрімко зменшується, Заходу України не змінюється [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/27739/Russkij_mir_vumyraje_Naselenna_Skhodu_Ukrainy_i_www.ji-magazine.lviv.ua/.../momryk_15_03_1..

⁷⁴⁰ Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія. – К.: НІСД, 2010. – С.271.

⁷⁴¹ Там само. – С.275.

⁷⁴² Впродовж 2014 р. медіапростір доволі широко використовував в якості синонімічного ще один термін – “восточная весна”.

Визнання природно властивих регіонам етнокультурних властивостей під час передвиборчих кампаній перетворювалося на акт виснажливого самобичування. Вигуки на кшталт “мусимо визнати неприємний факт: **ми РІЗНІ!** Не погані, не добрі, не дурні ні розумні – просто різні! Маємо різне світосприйняття, іншу ментальність, бачення Добра і Зла”, – стали нормою політичного дискурсу. “Ми різні” звучало так, начебто факт електоральних відмінностей сам по собі був міною під національною державністю. Маніпуляція політтехнологів полягала в тому, що звичайне для демократичних країн **право обирати** підносилось як загроза державній безпеці. В той час, як у будь-якій країні на останньому турі виборів першої особи держави завжди обирають поміж двома кандидатами, лише в нашій політтехнології “наловчилися” перетворювати цей вибір на щось екстраординарне, майже цивілізаційне. Така сама практика в Італії, Франції, Німеччині – врешті, усюди. Лишень в Україні це “означає” боротьбу між “двома Українами”!

Славнозвісний конфлікт між “двома Українами”, будучи смисловим відзеркаленням геополітичної напруги, є, власне, не стільки конфліктом між двома національними проектами (українським і російським), як між двома політичними проектами сучасного світу: між тим, який уважає, що нації та національні ідентичності є віссю сучасної світової конструкції, і тим, який так не вважає, залишаючись у своїй суті імперським.

Концепція видатного теоретика націоналізму Роджерса Брубейкера⁷⁴³ виявилася найближчою до розуміння сутності етнополітичних процесів на пострадянських просторах, отримавши в подіях так званої “русской весны” своє підтвердження на практиці. Втім, питань, що виникають у контексті нинішньої ситуації на Сході України перед гуманітаріями (соціологами, політологами, істориками і т. і.) не меншає. Навпаки, в новому форматі геополітичної ситуації, нав’язаної Росією, постає безліч запитань, що новою мірою актуалізують метафору “двох Україн”: Якою мірою сепаратизм Донбасу є національним за змістом і формою? Які механізми державної та громадської протидії може протиставити Україна, охоплена вогнем, виразній, надзвичайно агресивній іноземній ідеологічній експансії, що виступає чинником політичної дестабілізації й гальмування процесів сучасного націєтворення? Якою мірою контрверсійність радянської (пострадянської) та західноєвропейської концепцій націоналізму є безпосередньою передумовою і відзеркаленням проблем у політичному діалозі “Захід – Схід” (не тільки в українському контексті, а й у контексті політичної дискусії “Захід [Євросоюз – США] – Схід [Росія]” стосовно українського питання в його новітній історичній версії?

Названі проблемні напрями лише нарощуватимуть свою актуальність і потребують подальшого вивчення.

⁷⁴³ Див.: Брубейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. – Львів: Кальварія, 2006.

**Частина II.
К Р И М**

Крим на цивілізаційному стику

Крим: півострів – периферія ойкумени – країна – провінція

Минувшина Криму багата на події величні і щасливі, трагічні й суперечливі, власне, як і історія будь-якого регіону з такою давньою історією. Саме на півострові знайдені найдавніші на теренах України пам'ятки, що свідчать: людина опанувала ці землі близько 100 тис. років тому. Першим кримським народом, назва якого відома нам з писемних (давньогрецьких, вавилонських, урартських, юдейських та перських) джерел були кіммерійці. Невідомо звідки прийшовши у Крим, вони загадково зникли. Так само, як таври, від яких і походить доволі поширена назва Криму – Таврида (Таврика, Таврія).

Навіть на тлі Південної України, що, за словами Я. Верменич, є унікальним, якщо виходити з вітчизняних критеріїв, регіоном, найглибше закоріненим у західноєвропейський простір і водночас найбільш постраждалим від натиску азійської стихії¹, історія Криму виглядає феноменом. Саме тут було започатковано тривалу в часі традицію існування міст-полісів, які стали своєрідним місцем між давньоеллінською цивілізацією та місцевими народами і племенами, які давно зникли з євразійської етнокультурної мапи (таврами, скіфами, сарматами). Терени сучасної України в архаїчний період потрапили в поле зору заповзятливих греків і освоювалися ними протягом так званої Великої грецької колонізації. Грецькі колонії Північного Причорномор'я були найбільш віддаленими від метрополії. Починаючи з VIII ст. до н.е. греки здійснили розвідки південно-східного узбережжя Чорного моря і створили тут невеликі поселення Сінопу, Трапезунд, Аміс, Гераклею Понтійську. Згодом на західному узбережжі з'явилися Істрія, Аполлонія, Томи, Каллатіс. Часом найактивнішої колонізації чорноморського узбережжя стало VI ст. до н.е. В цей час тут з'явилася низка міст-полісів і поселень, які зосереджувалися в трьох районах: Боспорі Кіммерійському (Керченський і Таманський півострови); на узбережжі Дніпро-Бузького і Березанського лиманів та в Західному Криму.

¹ Верменич Я.В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2016. – С.164.

Херсонес Таврійський, як засвідчують багаторічні дослідження, проіснував близько двох тисяч років – з VI ст. до н.е. до XIV ст.. З висоти сьогодення його минушина подібна до ліхтарикового миготіння епох і культур, властивих будь-якому значному поселенню з тривалою історією, в якій було все: народження поселення, згодом обнесеного захисним муром, перетворення з невеличкого полісу на центр державного утворення, що простягалося на північний захід Криму, карбування власної монети, культурне піднесення, розвій освіти (в місті мешкали відомі в давньому світі філософи, історики, математики, астрономи) і театрального мистецтва (досить згадати, що місцевий театр вмщував до 3 тис. глядачів (!)), виснажливі війни з сусідами – скіфами (які згодом утворили неподалік власну державу – Неаполь Скіфський), входження до складу Понтійського царства, а пізніше – римської провінції Нижня Мезія (II–III ст.), атаки кочовиків, перехід під контроль Візантії (Другого Риму), християнізація його мешканців у часи імператора Юстиніана I (525–567 рр.), перетворення на сполучну ланку в ланцюгу візантійсько-слов'янських зв'язків, хрещення київського князя Володимира і врешті – розтягнений в часі занепад.

Не менш драматична доля чекала на інші вогнища стародавньої історії Криму. Боспорське царство було поліетнічним за своїм складом, у ньому мешкали не лише греки, а й синди, меотіди, скіфи, фракійці, сармати. Адміністративним і політичним центром царства був Пантікапей (сучасна Керч), заснований вихідцями з Мілету в VI ст. до н.е. В різні часи до складу Боспорського царства увійшли близько двадцяти полісів і поселень. Розквіт цього державного утворення припадає на кінець V – початок III ст. до н.е. Вдруге Боспорська держава потужно нагадала про себе світу в I–II ст., коли місцевих царів, як своїх союзників, затверджували римські імператори. На жаль, значна частина візуальної матеріальної спадщини еллінської цивілізації Причорномор'я та Криму, подібно до Атлантиди, була поглинена морем або стерта з лиця землі навалами кочовиків.

Перебуваючи на перетині міграційних потоків, півострів за кількатисячолітню історію дав притулок низці племен, назви яких нині відомі тільки науковому загалу. Тривалий період історії півострову пов'язаний із скіфами, що заснували тут свою державу (остання столиця – Неаполь Скіфський). Скіфи створили особливу систему взаємодії із грецькими полісами та державами (на західних землях – Херсонес Таврійський, на сході – Боспорське царство зі столицею в Пантікапей). Таврида з її строкатим населенням була органічною частиною як еллінського, так і кочового світу: про неї писали в літературних творах Геродот та Еврипід; її життя ж відображене на фресках та мозаїках, скульптурах та ювелірних виробах з поховань скіфських царів, вироблених руками еллінських ремісників.

Внаслідок “Східного походу” Олександра Македонського була утворена найбільша на той час імперія, яка відразу після його смерті розпалася на низку елліністичних держав, серед яких було і Понтійське царство. Завойовницькі

походи Олександра Македонського справили потужний вплив на подальше існування грецьких колоній Причорномор'я, невпізнанно змінивши політичну, економічну, зокрема торгівельну, геополітичну конфігурацію. Внаслідок втрати колоніями провідних позицій у чорноморсько-середньоземноморській торгівлі, зменшення попиту метрополії на сільськогосподарські продукти та підвищення активності кочовиків, причорноморська провінція проявляла сталу тенденцію до соціально-економічного та політичного занепаду. Об'єднання грецьких колоній під проводом Понтійського царства не стало підмогою зміцнення їхнього політичного становища та господарського відродження, адже співпало з активним просуванням Риму на Схід та його війнами з Понтійським царством. Скориставшись зі складного становища Мітрідата VI, грецькі колонії повстали проти Понтійської гегемонії, але натомість потрапили під владу Риму.

Багата історична спадщина Давньої Греції була успадкована Римською імперією, в сфері якої Крим перебував до VI ст. Вже тоді тут існували численні юдейські громади, які знаходили послідовників і серед автохтонного населення. Крим перебував на стику політичних та економічних інтересів провідних європейських та азійських держав, що водночас не заперечувало одночасного існування тут низки незалежних держав та державних утворень, що постійно воювали між собою. Політики Римської імперії відвели Причорномор'ю роль бар'єру на шляху варварських племен, що мало свої наслідки: загарбницькі походи гетів і гуннів знекровили грецькі колонії, спричинили натуралізацію господарств і врешті з середини III ст. до н.е. призвели до занепаду міського життя.

Руйнування полісів кочовиками спричинило знищення всього комплексу суспільно-економічних, міждержавних і міжетнічних відносин у Чорноморському басейні в його давньоеллінській версії, масову втечу греків у метрополію, поклавши край величній історичній епосі. Греки зберегли вплив лише на Керченському півострові. Утворене ними Боспорське царство називають «протоелліністичною державою», яка поєднала в собі елліністські та «варварські» (негрецькі, за античною термінологією) елементи. Першою негрецькою державою в Криму стало пізньоскіфське царство, майже чотирьохсотлітня історія якого лишається поки що дослідженою лише в загальних рисах.

Межове становище на перетині інтересів давніх середземноморських цивілізацій та великого поясу степів відіграло системотворну роль у долі Криму. З другої половини III ст. активізуються процеси взаємодії цивілізації і варварства. Кілька сторіч поспіль півострів та його різнобарвне населення переживали неодноразові сплески державного життя на периферії еллінської, римської та візантійської цивілізацій і періоди його повільного «завмирання», коли на зміну бурхливому життю полісів, царств і провінцій приходило невиразне життя-самоврядування локальних угруповань місцевого греко-варварського населення, що постійно зазнавало нападів кочовиків: готів, гунів, тюркотів та ін.,

які оформлялися у могутні племінні союзи – Велику Болгарію, Хозарський каганат. Врешті від квітучої околиці грецько-римської ойкумени під набігами кочовиків на середину VII ст. лишилися напівзруйновані невеличкі містечка і хутори, що жевріли уздовж Керченської протоки². Наприкінці VII ст. в Східній Тавриці встановилося панування хозар, які утворили перше державне утворення на теренах Східної України. В часі зростаючий натиск варварських навал-переселень привів до якісного переформатування етнічного складу місцевого населення і зародження нового типу цивілізації, народженої в результаті активних міжетнічних контактів та релігійних взаємовпливів. Встановлення відносної політичної стабільності в Причорномор'ї виступило вагомим фактором етногенезу як східнослов'янських племен, що мешкали північніше, так і низки старожитніх етносів Криму.

Втім, визначальним чинником етнокультурної та етнополітичної історії регіону залишалися незгасаючі міграції, що перетворювали регіон на етноконтакту зону. Змушених постійно мігрувати етносів в історії Криму та причорноморських степів було безліч. Найбільш динамічний період отримав красномовну назву «Велике переселення народів». Причини підвищеної рухливості євразійських племен генерувалися далеко за межами нинішньої України. Під натиском Китайської імперії гуни почали рухатися з глибин Центральної Азії близько 58 р. до н.е. і близько 70-х рр. IV ст. н.е. на території сучасної України зіткнулися з остготами, витіснивши їх на територію Римської імперії. Обличчя Європи в результаті Великого переселення народів змінилося докорінним чином, до традиційного протистояння імперії та північних племен додалися потужні конфлікти на східно-західному напрямку. На руїнах імперії гунів у басейні Дунаю виникло державне утворення аварів. Створений на землях колишньої римської провінції Паннонії у Придунав'ї аварський каганат неодноразово спустошував середню Європу, аж поки не зазнав нищівної поразки у VIII ст. від короля франків Карла Великого. Врешті і призвідники цього колосального руху величезних демографічних організмів – кочові племена гунів, пройшовши війною пів-Європи, створили під проводом Аттіли велику державу, яка посягала на Галлію та Італію. Після смерті легендарного лідера та розпаду створеної під його проводом держави гуни отаборилися на Дунаї та в Північному Причорномор'ї. У VII ст. у приазовських степах утвердилися булгари, які вийшовши з-під влади тюркського каганату, утворили самостійне об'єднання племен – Велику Болгарію. У прикаспійських степах у VII ст. утворився Хозарський каганат, який відтіснив болгар частково до Дунаю, частково у Середнє Поволжя та Прикам'я³.

² Докладніше див.: Зінко О.В. Етнічна історія Східного Криму (друга половина III – середина VII ст.): Дис... к.і.н. – К., 2009.

³ Верменич Я.В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2016. – С.173.

Постійні навали кочовиків виступали основою циклічності процесів процивілізаційного синтезу на території сучасної України, суттєво гальмуючи плин історичного часу. Племінні союзи та ранньодержавні утворення не встигали перерости у розвинені держави, занепадаючи під ударами чергових завойовників. Провідними формами політичної організації були кочова імперія (скіфська, гунська) або військова демократія (готська). Соціальні відносини не прогресували, зберігаючи патріархальний характер і родоплемінну структуру. Тоді як на заході Європи розпочалося формування вогнищ нової субконтинентальної цивілізації, терени сучасної України залишалися регіоном безкінечних зіткнень войовничих племен.

У війнах промайнула епоха набігів кочовиків. Скіфська держава була знищена в другій половині III ст. н. е. готами, ті ж своєю чергою в IV ст. н. е. були витіснені гунами. Після розпаду Римської імперії Крим потрапив до сфери впливу Візантії, що перетворила на неприступну фортецю Херсонес, збудувала низку укріплень на південному узбережжі (Алусту (Алушта) і Горзувіти (Гурзуф)) та гірському Криму (Сюрень, Ески-Кермен, Мангуп, Інкерман, Чуфут-кале). З моменту утворення Візантія пройшла тривалий шлях соціально-економічного, політичного і культурного розвитку. На середину VII – середину IX ст. припадає етап становлення феодалізму в країні. Політичне життя держави в цей час визначалося в соціально-економічній царині переходом від рабовласницьких відносин до феодальних; в політичній сфері – зростаючою загрозою варварських вторгнень, як рушійного фактору політичної мобілізації та енергійної зовнішньої політики; в духовному житті – поширенням християнства і перетворенням його на державну релігію. При Комнінах (XII ст.) феодальна система у Візантійській імперії отримує своє оформлення, а вже в XIII ст. розпочинається етап феодальної роздробленості, який співпадає з періодом значних внутрішніх і зовнішніх проблем. У 1204 р. Константинополь захоплюють хрестоносці, і утворюється Латинська імперія. Подальші роки позначені боротьбою Латинської та Нікейської (знов утвореної грецької) імперій за об'єднання Візантії, яка закінчується в 1261 р. вигнанням латинян з Константинополя.

Коли берегів Чорного моря в контексті боротьби з печенігами сягнули інтереси молодого Давньоруської держави, тут з'являються і намагаються зміцнювати свою присутність русичі. Візантійський патріарх Фотій, який був свідком облоги міста військом на чолі з правителем Руської землі Аскольдом (860 р.), пов'язував з цією подією своєрідну легітимізацію Русі, її появу на дипломатичній мапі Європи. Невідомий доти народ «здобув ім'я, незначний – та став славним, зневажений і бідний – та дійшов високого становища»⁴, – так описували подію давньоруські літописці. З походу на Константинополь починається датована

⁴ Ричка В.М. Візантійські походи київських князів в історичній пам'яті східного слов'янства // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 5–6.

частина «Повісті временних літ», а разом із тим і упрियाвлена присутність русичів у кримських справах і чорноморській політиці. 988 року (за іншими джерелами – 989 року) князь Київської Русі Володимир, захопивши Корсунь, прийняв тут хрещення й відтоді поширював християнство у власній державі.

Воїтельство як шлях до слави і ваги відображало героїчно-міфічний період в історії становлення раних державностей східних слов'ян, які невдовзі перетворюються на одного з центральних політичних регіональних гравців. Не менш вагомою силою залишатимуться кочовики степового Криму: з XI ст. – печеніги та половці. Своєрідна степова «прокладка» між Київською Руссю, що усвідомлювала себе в світі і шукала визнання центрів цивілізації (зокрема й дошкульними військовими набігами) і околицею західних цивілізацій, що опанували Південний Крим. До неї в кінці X ст., ймовірно, було приєднано і Боспор, який дістав руську назву Корчів. Невдовзі ця територія знову потрапила під владу Візантії, але вплив останньої був по суті номінальним. У 1169 р. вона поступилася своїми правами генуезцям. Херсон визнав над собою владу наступниці Візантії – Трапезундської імперії, якій сплачував данину⁵.

Скороминувий в часі етап політичного зближення Київської Русі й Візантії⁶, що ознаменувався хрещенням Русі, запозиченням останньою низки культурних досягнень та укладенням промовистих династичних браків був перерваний новим викликом, що рухався зі Сходу нищівною ординською навалою. В XII ст. більшу частину півострова захопили половці. Середньовіччя стало часом тяжких випробувань для населення півострова: постійні набіги кочовиків та облоги фортець, як правило, закінчувалися плачевно – населення винищувалося чи вводилося в рабство, господарство приходило в занепад. Таким чином тут з'явилися і монголо-татари, що після перемоги над руськими військами на р. Калка зайшли в Крим на зимівлю і підпорядкували степову зону Ординському царству. Невдовзі увесь півострів, за винятком італійських колоній, які зберігали самоуправління, став частиною одного з улусів Орди. Ім'я К'ирим спочатку носило місто Солхат (Сурхай, нині Старий Крим), де розташовувалася ставка татар. У XV ст. воно поширилося на весь півострів. До складу Кримського ханства входило на той час північне Приазов'я, Кримський півострів без князівства Феодоро та генуезьких володінь на південному узбережжі.

З приходом монголо-татар пов'язаний черговий в історії Криму цивілізаційний злам, що невдовзі докорінним чином змінить усе його політичне й етнокультурне обличчя. Монголо-татарська навала якісним чином відрізнялася від попередніх кочових вторгнень, і не лише масованістю та масштабами руйнувань: агресія здійснювалася згідно із чітким планом фаховими

⁵ Карпов С.П. История Трапезундской империи. – СПб., 2007. – С. 186–187.

⁶ Таким союзом був договір, укладений з Візантією князем Володимиром Святославичем (987 р.), в результаті якого князь став членом імператорської родини, а ранньофеодальна Русь отримала хрещення.

військами; в стислий термін вони зруйнували й знищили укріплені міста, фортифікаційні споруди – величезний за протяжністю захисний пояс, що відділяв світ кочовиків від світу осілих землеробів; завойовники не обмежилися пограбуванням територій, вони підкорили їх і, не задовільнившись формальними виявами залежності, наклали на них матрицю управління Монгольської імперії. Розпочалася татаро-монгольська доба в історії Євразії, прикметно закарбована в міфах, переказах, народній творчості народів, що нині мешкають на теренах України. Одна з найбільших знаних історією імперій була багатокомпонентним утворенням, зі складним внутрішньополітичним життям і тенденцією до постійного дроблення.

Ногайська Орда відокремилася від Золотої Орди у 1391 р., зберігши ознаки притаманного їй адміністративно-територіального поділу (улуси, військово-адміністративний поділ на праве й ліве крило, тощо). Здобуття Іваном IV Казані та Астрахані порушило усталений ритм кочування ногайців; у другій половині XVI ст. вони почали освоювати причорноморські степи і перейшли на службу до кримського хана. Мала ногайська орда, яка переселилася у Причорномор'я з Прикаспію, невдовзі розпалася. У 20-х рр. XVII ст. ногайці заснували окремі племінні утворення – орди – Білгородську, Єдисанську, Єдичкульську, Джамбуйлуцьку, які перебували у васальній залежності від Кримського ханату⁷. Степовий Крим, який перебував під владою Золотої Орди, у 40-х рр. XV ст. звільнився від цієї залежності і потрапив під юрисдикцію місцевої династії кримських ханів.

Отже, в добу раннього середньовіччя міжцивілізаційні кордони неодноразово змінювали свою конфігурацію. Причорномор'я на довгі сторіччя перетворилося на зону постійних збройних конфліктів. За цих обставин аж до середини XIII ст. за Причорномор'я як периферію Великого шовкового шляху велася запекла боротьба між італійськими колоніями, половцями, мешканцями Судака. В міру того, як середземноморська ділянка Великого шовкового шляху стала занепадати, саме Причорномор'я почало відігравати провідну роль у міжнародній торгівлі. З цим пов'язана і поява стаціонарних поселень ординців на дніпровських переправах, в районі Сіверського Дінця, у Криму. «Вперше в історії Джуцидам вдалося принести міську цивілізацію саме у відкритий Степ»⁸.

В XIV–XV ст. торгівля стає переважно суходільною – товари перевозили караванами під охороною. Чорноморська торгівля втратила своє значення відразу після захоплення Криму татарами. Південна й східна торгівля на той час стала занадто ризикованою та не вигідною справою. Неймовірних зусиль коштувало доставити товари через Молдавію та Волощину до Константинополя,

⁷ Грибовський В. Формування локальної групи причорноморських ногайців у XVI–XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 4. – К., 2004. – С. 279–306.

⁸ Верменич Я.В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2016. – С.180–181.

де збігалися всі шляхи на Схід. Поступово центр міжнародної торгівлі на українських землях переміщується до Галичини та Волині, де виникли вірменські, караїмські, німецькі, грецькі торгівельні колонії.

Як і в часи античності, морем проходила основна частина величезної торгової артерії, що з'єднувала Європу з Азією – так званий Великий шовковий шлях. Сухопутними його відгалуженнями були Крим і пониззя Дніпра. На тлі занепаду трансконтинентальної торгівлі підвищувалася роль чорноморських портів, контрольованих Генуезькою республікою і перетворених нею на перевалочний пункт міжнародної торгівлі. Кафі (нинішній Феодосія, яку називали «Таврійським Константинополем»), заснований на місці глухого греко-аланського селища, судилося стати найбільшою серед чорноморських колоній Генуї. Генуезці дістали її від нікейського імператора Михайла VIII Палеолога як нагороду за допомогу у відновленні Візантійської імперії і близько 1281 р. посадили там свого консула. Невдовзі Кафа дістала право виключної торгівлі на Чорному морі й набула слави «ще одної Генуї» – це був вузол перетину торгових шляхів, найбільший у Північному Причорномор'ї ринок работоргівлі, продажу шовку, спецій, хліба та риби, судно-будівництва.

Власне генуезців у Криму було небагато – в 1475 р. близько тисячі осіб. *Armenian Maritima* (Морська Вірменія) – під такою назвою фігурує південно-східне узбережжя Таврії в італійських хроніках і документах Генуезької республіки XIV–XV ст. ст. зовсім не випадково: до останньої чверті XV ст. з 70 тис. городян Кафи близько 47 тис. були вірменами. Місцями традиційної вірменської колонізації в Криму були Кафа (Феодосія), Сугдея (Солдайя, Сурож, Судак), Сурхат (Солхат, Старий Крим) та пізніші за часом виникнення Кеозлев (Євпаторія), Карасубазар (Білогірськ), Чембало (Балаклава), Акмечеть (Сімферополь), Чуфут-Кале та ін. Чисельність вірмен до завоювання його турками оцінюється в широкому діапазоні від 150 до 300 тис. осіб⁹. В часи генуезького панування вірмени становили більшість серед привілейованих верств населення (родова знать), торговців, які відігравали важливу роль у торгівлі зі Сходом, а також ремісників (зокрема уславлених будівельників), кустарів та селян. Середньовічний Крим (передусім Кафа, Сурхат, Карасубазар та монастир Сурб-Хач) був важливим центром вірменської рукописної традиції, традиції мініатюри, а також поезії.

Найбільшою венеціанською колонією була Сугдея/Солдайя (Судак), що в 1230-х рр. визнала зверхність кримського хана. Впливовим утворенням було Князівство Феодоро з центром у Мангупі, яке у XIV ст. займало значну територію південно-західної Таврики з прилеглим узбережжям, й управлялося візантійською династією з вірменського роду Гаврасів-Таронітів. У центрі Криму упродовж XIII ст. існувало князівство із центром у Кирк-Ер (Чуфут-Кале) з переважно аланським (осетинським) та караїмським населенням¹⁰.

⁹ Григор'янц В.Є. Вірмени Криму: минуле і сьогодення. – Сімферополь: СФ НІСД, 2005. – С.8.; Петросян М.В., Саргсян Т.Є. Сурб-Хач. – Симферополь, 1998. – С.64, 90.

Не без проблем, але на паритетних засадах всі вони співіснували з кримськими татарами аж до завоювання Криму Османською імперією. Після розпаду Золотої Орди в степовому Криму татари створили власну державу, яка проіснувала з 1441 до 1475 р., коли над нею був встановлений османський протекторат. Тиск османів на східну Європу виявив слабкість і беззахисність Візантійської імперії, неспроможність християнських держав Європи об'єднати зусилля для відсічі спільному ворогові. В 1453 р. турки підкорили Константинополь, 1460 р. – Морею, 1461 р. – Трапезунд. Кафа у 1475 р. була по-варварськи розграбована, османи влаштували тут масову різанину, передусім знищуючи представників вірменської аристократії. Понад 40 тис. вірменів, за відомостями В. Кондаракі, вивезли з Кафи і частково віддали в яничари¹¹.

Падіння Візантійської імперії перетворилося на геополітичну катастрофу євразійського масштабу. В світі з'явилася велика кількість греків-вигнанців. Поширюючись країнами світу, вони несли надбання грецької науки та християнського світогляду, а разом із ними – й визвольні ідеї. Бурхлива історія Близького Сходу та Закавказзя теж стала причиною викидання нових й нових хвиль біженців з традиційних місць розселення. Не оминали вони своєю увагою й Крим. Впродовж XVI – XVII ст. ст. сюди прибували біженці з Вірменії та Кілікії, Константинополя, Львова, де вони не погодилися на унію з католицькою церквою.

В низці тогочасних джерел вірмени називалися другою за чисельністю етнічною групою кримських міст. Лише у Кафі в 1650 р. нараховувалося 32 вірменські церкви, а в 1775 р. – 24. Ситуація докорінним чином змінилася після анексії Криму Росією: на плані Кафи, складеному росіянами в 1784 р., позначені лише 7 вірменських церков¹².

І все ж, слід наголосити, після підкорення Криму османами його внутрішнє життя унормовувалося на засадах значної віротерпимості та широких меж внутрішнього самоуправління. Висока Порта визнавала самоврядність мусульманської (турки, татари, потурнаки), православної (греки, черкеси, алани, слов'яни), вірменської (окремо григоріанського та католицького віросповідання), караїмської та кримчацької громад. У межах названих конфесійних спільнот впродовж віків османського панування відбувалися надзвичайно цікаві з наукової точки зору процеси культурного обміну та асиміляції, внаслідок яких власне і сформувалися всі основні старожитні етноси Криму.

¹⁰ Див.: Гулевич В.Н. Кримське ханство й Північне Причорномор'я в період правління Гаджи Гірея (1442–1466 рр.) // Український історичний журнал. – 2014. – № 6. – С. 22-24.

¹¹ Кондаракі В.Х. Универсальное описание Крыма. – СПб., 1875. – Т.3. – Ч.9. – С.37, 66.

¹² Григор'янець В.Є. Вірмени Криму: минуле і сьогодення. – С.13.

Тим часом геополітична ситуація на порубіжжі Степу та етнічного ареалу східних слов'ян також зазнала змін. Упродовж XIV–XV ст. ст. між українськими землями та Кримом утворилася широка степова смуга, що заселялася українцями і татарами, які не бажали визнавати над собою жодної влади. Слов'яно-тюркське населення цього регіону і поклало початок козацтву. На початку XV ст. згадується про татарських козаків, а 1492 р. датовані відомості про козаків-християн.

Взаємини Кримського ханату та державних утворень, до складу яких у післямонгольську добу входили українські землі, були позбавлені вітальності, хоч позначені тривалими і плідними етапами взаємовигідного співробітництва і культурного обміну¹³. З одного боку, від 1480-х рр. ханат здійснював широкомасштабну експансію в українські землі Великого князівства Литовського, реалізуючи стратегію економічного й демографічного виснаження буферної степової і лісостепової зон. Як зауважував О. Бертъе-Делагард, «орда, не сіючи, збирала живі жнива»¹⁴. Лише на початку 1540-х рр. ВКЛ і Короні Польській вдалося вийти за рамки формату незгасаючої війни з Кримським ханством, уклавши з ним нову угоду. Хану належали 15-тисячні упоминки «за добрість» у підтримці боротьби ВКЛ проти Москви, що виплачувалися двічі на рік¹⁵.

В підоснові названої стратегії перебували як політичні, так і економічні чинники. Прагнучи повернути втрачені внаслідок удалих контрактів ВКЛ південноукраїнські землі, Гіреї, які вважали себе спадкоємцями Золотої Орди, впродовж кількох сторіч оспороювали належність земель спочатку з ВКЛ, а згодом – Річчю Посполитою. Слід зауважити, що тривалі періоди недержавного життя ніби викреслювали порубіжні території з політичної історії Євразії, що згодом давало підстави претендувати на них низці держав, які намагалися згодом «приватизувати» період бездержавності у той чи інший спосіб.

Однак, все ж із часом вирішальну роль відігравали особливості економічного життя ханату. Екстенсивне кочове скотарство, що було традиційною основою соціального укладу і станової структури ханства, тісно залежало від обширів пасовищ і природно-кліматичних умов. Ця обставина і виступала спонукальним чинником традиційно притаманної кочовикам войовничості: захоплення нових територій, здобичництво (зокрема ясир), прибутки від контролю над торговельними шляхами давали можливість компенсувати недоліки привласнюючого типу господарювання. За точними спостереженнями вітчизняного дослідника В. Грибовського, степове здобичництво не варто розглядати

¹³ Вершиною литовсько-кримського політичного співробітництва став спільний похід на Москву у 1521 р.

¹⁴ Бертъе-Делагард О.Л. Керменчик (крымская глушь) // www.liveinternet.ru/community/3299606/post353274233/

¹⁵ Черкас Б.В. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1502 – 1540). : Автореф. дис. ...к.і.н. – К., 2003. – С.17.

як бандитизм: за умов обмеженості ресурсів це був, поряд з торгівлею, «платою за службу» та реципрокціями («обміном дарунками»), засіб підтримання стабільності степових спільнот¹⁶.

Життя впродовж кількох сторіч на порубіжжі протиборчих державних утворень на засадах напіввоєнного існування, щоденної готовності до нападів і необхідність підтримувати існування місцевих збройних формувань для захисту пограниччя виступили не лише першопричиною утворення українського козацтва й козацького міфу, а й урешті – появи нового непередбачуваного геополітичного актора (яким стала Запорозька Січ), та системотвірним чинником ментальності модерних українців. Геополітичне протистояння на теренах Дикого Поля між козаками, донцями і кримцями тривало сторіччями, переобрамлюючись з виразно рицарського середньовічного протистояння в німецькі короточасні союзи, війни, походи. Надзвичайна затребуваність професійних військових найманців усіма політичними гравцями епохи стала спонукальним чинником зростання таких верств. Згодом і самі вони перетворилися на вагомую політичну силу і, висунувши зі свого середовища ватажків, почали брати активну участь у євразійській політиці.

Слід нагадати, що через Причорномор'я пролягали торговельні шляхи до Криму та Московщини з величезними по тих часах торговельними оборотами найбільш затребуваних товарів: прянощів, вин, дорогоцінностей, хутра, меду, риби, м'яса та солі з таврійських лиманів. Все гостріше поставало запитання: хто контролюватиме ці шляхи?

На початок XVI ст. територія Кримського ханства охоплювала вже не тільки степовий і передгірний Крим, але й великі степові простори між низов'ями Дніпра і Дону, а також степ між Доном і Кубанню. Першою столицею кримських ханів став заснований на місці старої вірменської колонії і генуезького торгового пункту Солхату Крим (Ескі-Крим, Старий Крим). В другій половині XV ст. столиця перемістилася до Бахчисараю, населення якого швидко зросло до 25 тис. осіб. Порівняно із 70-тисячною Кафою це було невелике місто, однак, як засвідчила історія, ставка кримських ханів відігравала вирішальну роль у його модерній історії. Третім за значенням на півострові було місто-фортеця Гезльов (нині Євпаторія) з гаванню на 200 суден.

Від Московського царства до Російської імперії

Кримське ханство залишалося останньою діючою в якості держави скалкою Золотої Орди. Решту Москва прибрала під свою руку. В XVII ст. з'являється план завоювання Криму авторства хорвата Юрія Крижанича, який сформулював моральний імператив повалення ханства, та народів, що його населяли, оскільки ті ніколи не припиняли ображати християн. Пропонуючи

¹⁶ Грибовський В. Речі, реципрокції і неформальні ієрархії в соціальних процесах українського степового порубіжжя XVI–XVIII ст. // Ейдос. – Вип. 6. – К., 2011/2012. – С. 345–354.

скерувати зусилля на опанування Перекопської області, Ю. Крижанич радив московському цареві Олексію Михайловичу звернути увагу на обладнані сучасними пристанями багаті приморські порти, в які можна потрапити через російські ріки; найцінніші в описуваній час східні й західні товари, що переправлялися Великим шовковим шляхом (вина, спеції, масла, шовк й дорогоцінні тканини); життєдайність кримської землі, що постачала Царгород хлібом, вином, оліями, медом та фруктами, а також незліченні табуни коней¹⁷.

Змальована картина була приваблива, але на той час недосяжна. Кілька східних походів, які організували російські царі (зокрема, й невдалий похід князя В. Голіцина за підтримки гетьмана І. Самойловича, що згодом вартував трону царівні Софії), не йшли далі властивого тій епосі здобичництва. Послаблюючи ханство періодичними вилазками, московські царі не порушували усталених традицій. Ясир Кримському ханству вони сплачували аж до 1710 р.

Розмежування, здійснене у процесі посилення російсько-турецького суперництва, не було сталим; поразки російської армії у російсько-турецькій війні 1711 р. його зруйнували. З часів Петра I простір Північного Причорномор'я почав осмислюватися як частина «Південної Росії».

Тиск Росії на Крим відновився у 1830-х рр. Похід фельдмаршала Мініха в 1736 р. супроводжувався сплюндруванням й руйнуванням Карасубазара, Євпаторії, Бахчисарая, низки селищ. У вогні згорів не лише ханський палац, а й архів Гіреїв. Людність рятувалася від жахливої різанини в горах. Рік потому не менш жахливого спустошення ханат зазнав внаслідок рейду військ, керованих фельдмаршалом Лассі.

З новою силою кримське питання виринуло на поверхню політичного життя імператорського двору практично відразу після сходження на престол Катерини II. У липні 1762 р. на її розгляд було подано доповідь «О Малой Татари», в якій живописалися не лише загрози, що походили з Кримського півострову, а й комерційні вигоди від його приєднання до імперії¹⁸. Надалі події розвивалися з неймовірною швидкістю. Пропозиція російських дипломатів до Оттоманської Порти надати Кримському ханату незалежність (власне, відмовитися від своєї зверхності над ним) була сприйнята як виклик і відхилена. Тоді імператриця доручила графу М. Паніну організацію відповідальної місії по «поколебанию татарских орд против нынешнего их подданства». Сучасною мовою йшлося про підризву роботу та банальний підкуп татарської знаті, аби мотивувати її добровільно змінити сюзерена. Не менш витончена гра велася у середовищі низки етнічних громад (передусім християнських), аби створити в

¹⁷ Бережков М.Н. План завоевания Крыма, составленный в царствование государя Алексея Михайловича ученым славянином Юрием Крижаничем. – СПб., 1891. – С. 74, 76–77.

¹⁸ Сергеев А. Доклад императрице Екатерине II-й по вступлении ее на престол, изображающий систему крымских татар, их опасность для России и претензию на них. О Малой Татарии // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі – ИТУАК). – 1916. – № 53. – С. 191.

їх особі своєрідну «п'яту колону». Для виконання цієї «делікатної» місії Панін отримав величезні кошти (не випадково згодом Катерина II відзначала, що приєднання Криму влетіло імперії в копійчину. Гроші та подарунки щедро роздавалися хану і мурзам, аби мотивувати їх перейти у підданство Росії). Однак, місія виявилася провальною.

Згодом місія Паніна розширилася до перемовин із представниками татарської знаті, яким обіцяли блискучі кар'єри та російську підтримку. Йшлося, фактично, про дестабілізацію внутрішньополітичної ситуації в Кримському ханаті та маніпулювання суперечностями між ворогуючими угрупованнями, що змагалися за ханський престол, а також суперечностями поміж ордами.

Найбільш відверто російська доктрина в кримському питанні була висловлена в документі «Рассуждение одного Российского патриота о бывших с Татарами делах и войнах, и способах к прекращению оных навсегда». Зелене світло для її повномасштабної реалізації увімкнули перемоги П. Румянцева в Молдавії біля р. Ларги і Кагула в липні 1770 р. та взяття у вересні Бендер М. Паніним. Відрізані від степів, ногайські орди едисанців і буджаків вимушені були укласти «союз» з Росією. Невдовзі їхній приклад наслідували едичкули та джамбулуки, які відмовились від підданства Порту. Отже, кордони Росії підійшли впритул до володінь кримських ханів. У 1770 р. розпочалося будівництво порубіжної Дніпровської лінії, що простягалася від сучасного Бердянська річками Бердою та Кінськими Водами до Дніпра. Для нарощення тактичної ініціативи імператриці вдалося зіпертися на запорожців: за активну участь у військових діях на суші та морі впродовж російсько-турецької війни 1769–1774 рр. кошовий отаман П. Калнишевський був нагороджений золотою медаллю з діамантами, а тисяча козаків – срібними медалями.

Згодом і у стані кримських татар російські переговорники знайшли «слабку ланку». Нею виявилися один з представників правлячого ханського роду – Шагін Гірей та проросійська партія, яка групувалася навколо нього. В липні 1771 р. 30-тисячна армія під рукою князя Долгорукого вступила на кримську землю, заручившись підтримкою 60-тисячної ногайської орди, що вийшла з підданства хана. На ханський престол був посаджений Сахіб-Гірей. Після тривалих безрезультатних переговорів з новим ханом російська сторона вдалася до силового «принуждення к миру» – зважаючи на масове знищення мирного населення і руйнування татарських селищ, що розпочалися у вересні 1772 р., татари змушені були погодитися на підписання договору про «незалежність» ханату від 1 листопада 1772 р.¹⁹

10 (21) липня 1774 р. біля болгарського села Кючук-Кайнарджи між двома імперіями було укладено мирний договір. У арт. 3 угоди проголошувалося (цитуються мовою оригіналу): *«Все Татарские народы [...] без изъятия от обеих Империй имеют быть признаны вольными и совершенно независимыми*

¹⁹ Возгрін В. Анексія Криму Російською імперією // Кримськотатарське питання. – 1999. – № 4. – С.6.

от всякой посторонней власти, но пребывающими под самодержавною властью собственного их Хана Чингисскаго поколения, всем Татарским обществом избраннаго и возведеннаго, который да управляет ими по древним их законам и обычаям, не отдавая отчета ни в чем никакой посторонней Державе; и для того ни Российский Двор, ни Оттоманская Порта не имеют вступаться как в избрание и возведение помянутаго Хана, так и в домашния, политическия, гражданския и внутренния их дела ни под каким видом, но признавать и почитать оную Татарскую нацию²⁰ в политическом и гражданском состоянии по примеру других Держав, под собственным правлением своим состоящих, ни от кого, кроме единого Бога, независящих...»²¹.

Росія не поспішала виконувати зобов'язання вивести війська²², мотивуючи свої дії незгасаючою загрозою повстань і заколотів. Доволі скоро стало зрозуміло, що присутність російського контингенту не випадкова: власне, і населення півострова і його номінальний сюзерен потрапили в пастку, з якої не було виходу. Крим наводнився російськими емісарами, які не шкодували грошей на підкуп кримськотатарської знаті та впливових очільників іншоетнічних громад, зокрема грецької. Мета їх була доволі прозорою – збільшити коло прихильників російської імператриці та її далекосяжних планів. Навесні 1775 р. татари скинули ненависного їм проросійського хана Сахіб-Гірея; його місце посів Девлет-Гірей III (1775–1777), який прагнув покінчити з російським ставлеником Шагін-Гіреєм. Однак, знову втрутився Петербург, вкотре порушивши статті Кючук-Кайнарджийського мирного договору.

Генерал князь Прозоровський, в обозі якого знаходився Шагін Гірей, у 1777 р. вступив до Криму і розгромив військо Девлет-Гірея. Останній назавжди залишив батьківщину, вирушивши до Туреччини. Ханський престол перейшов до Шагіна. На відміну від законно обраного хана Девлет-Гірея, влада Шагіна трималася на багнетах російських військ. Повстання кримських татар, що мало на меті привести до влади Селім-Гірей-хана, закликаного повстанцями на ханський престол з Румелії, було приречене на поразку.

Ідеологічне обґрунтування вирішення кримського питання шляхом анексії з'явилося вже після Кючук-Кайнарджійської угоди. В записці “Картина или краткое известие о Российских с татарами войнах и делах, наченшихся в половине десятаго века и почти безпрерывно чрез восемьсот лет продолжающихся” статс-секретаря Катерини II, члена Колегії іноземних справ, канцлера Російської імперії в часи Павла I, вихідця з козацької старшини

²⁰ В політичному глосарії XVIII ст. слово «нація» означало самостійне політичне утворення чи державу.

²¹ Короленко Б. Як Крим «ісконно русским» став. Імперський крок Катерини // Українська правда. – 2014. – 28 травня. // www.istpravda.com.ua/articles/2014/05/28/143098/

²² Трактат вечнаго мира и дружбы, заключенный между империею Всероссийскою и Оттоманскою Портою... // Полное собрание законов Российской империи. – Т. XIX. 1770–1774. – СПб., 1830. – С. 957–967.

Лівобережної України О. Безбородька виразно проглядалися вкорінені в масовій свідомості тогочасного українства погляди на Кримське ханство як на одвічного ворога і гнобителя, з боку якого походила тривала в часі і смертельна загроза. Наприкінці вересня 1780 р. концепція Безбородька набула подальшого розвитку в “Мемориале по делам политическим”, який вписав вирішення кримського питання в монументальне за розмахом тло геополітичних амбіцій Росії, що через анексію Криму сягали повалення влади Османської імперії у Європі та на Сході, відновлення Грецької імперії на чолі з онуком Катерини Костянтином Павловичем. В історіографію амбітний план увійшов під назвою «Грецького проекту». Під знаком цієї доктрини для Росії пройшло все ХІХ століття.

Першим же кроком на шляху її реалізації стало скасування номінального суверенітету Кримського ханату. Приведений росіянами на ханство Шагін Гірей – поборник західної вченості і мистецтва, який володів кількома європейськими мовами і прагнув докорінно змінити свою отчину за європейськими зразками – наче був народжений для того, аби стати малозначущою перехідною фігурою, зникнення якої було вигідне всім. Реформаторські потуги нового хана не зустріли розуміння у кримськотатарській спільноті. Введення в ханстві регулярного війська передбачалося шляхом запровадження загальної військової повинності. Розширення бюрократичного апарату, до складу якого входили не лише татарська знать, а й іноземці, призвело до зростання податків. Найбільше ж обурення татар викликала поведінка і дії Шагін Гірея, які, здавалося, свідчили про втрату ідентичності правовірного володаря. Хан переніс свою резиденцію з Бахчисарая, традиційної столиці кримських ханів, до Кафи, де оточив себе гяурами-невірними. Він їздив не верхи, як це робили усі його попередники, а на європейський манер – у кареті. Більше того, хан вдався до нечуваного нахабства – поголив бороду.

Традиційне мусульманське суспільство виявилось абсолютно не готовим до татарського Петра І. «Прорубати вікно в Європу», спираючись на російські багнети, йому не вдалося. Більше того – це стало причиною подальшого загострення ситуації на півострові і розколу в середовищі громади. На чолі опозиції до Шагін Гірея стала значна частина знаті та духовенства, які вважали його поведінку зневагою щодо ісламу й усталених традицій. Останньою крапкою в чаші їх терпіння стала страта муфтія після того, як він фактично засудив хана, який побажав стати капітаном гвардії Преображенського полку Катерини ІІ в жовтні 1781 р. Чергове повстання очолили брати хана – Батир та Арслан Гіреї, підтримані кубанськими намісниками. В червні 1782 р. Шагін Гірей змушений був тікати до Керчі, де стояв російський гарнізон, а вже у вересні до Криму було введено російське військо. Попри те, що за два місяці, як повідомляв П. Румянцеву командувач російського корпусу генерал А. де Бальмен, заколот було придушено, а «бунтовщики» винищені, встановлено мир, як його розуміли при імператорському дворі, Шагін Гірей на

ханство не повернувся: князь Г. Потьомкін втратив інтерес до цієї персони. Потреба в ній, як показали обставини стрімкого кидка російських військ по півострову, відпала. В грудні Г. Потьомкін, констатуючи повне військово-опанування півостровом, запропонував імператриці перейти до прямих зносин із Портою, анексувати Крим і набути «безсмертну славу..., котрої жоден Государ в Росії ще не мав», а водночас разом із Кримом отримати панування в Чорному морі.

В лютому Шагін Гірея примусили зректися влади. Реформатор-невдаха відправився у фактичне заслання до Калуги. 8 квітня Катерина підписала маніфест про анексію Кримського ханату. Документ відомий в історії під назвою «О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны, под Российскую Державу».

Відтоді не лишилося перепон на шляху російської експансії в чорноморській акваторії, і, як мислив імператорський двір, далі – на Балкани та Константинополь.

Імперські інтеграційні практики та їх наслідки в регіональному розрізі (XVIII–XIX ст.)

Політична географія Російської імперії у другій половині XVIII ст. кілька разів змінювалася на очах одного покоління. Зовнішні кордони Російської імперії перекроювалися не менше шести разів, причому напрямки та характер цього процесу визначалися двома взаємопов'язаними тенденціями – експансією на південь і захід та модернізацією держави на європейських засадах. Цей гранднаратив виразно змінювався від постаті самодержця, але імперська його складова тільки зростала.

Що стосується інтегративних практик, то в часи «просвіченого абсолютизму» вони мало змінилися порівняно із часами московських царів. Не важко помітити, що тактика Івана IV під час та після завоювання Казанського й Астраханського царств виявляла багато спільних рис: після штурму Казані був виданий наказ зруйнувати мечеті, вцілілим татарам – залишити місто; захопленого в полон хана Ядгар-Мухаммеда доставили до Москви і обернули в православ'я; ханство відійшло під оруду московського царя, який додав до своїх титулів ще й цей; татарське повстання, що тривало кілька десятків років (так звані Череміські війни), придушувалися шляхом винищення загонів «невірних». Згодом у ході адміністративних реформ Петра I Астраханське й Казанське «царства» (після завоювання ними управляли воєводи) втратили адміністративно-територіальну суб'єктність, перетворившись на губернії. Внаслідок масової втечі старожитнього населення завойовані території доводилося заселяти як насильно, так і на добровільній основі: заводити сюди силоміць захоплених військовою силою ногайців, заманювати їх сюди обіцянками військового заступництва, можливою торгувати та користуватися випасами і рибними ловами.

Після виступу декабристів імперія постала перед питанням, на яких засадах далі відбуватиметься інтеграція. Не на часі, як з'ясувалося, були ані європейські за своїми напрямками реформаторські проекти Олександра I, ані мрії декабристів, зокрема Павла Пестеля, який забігаючи набагато вперед і відштовхуючись від трактування нації в революційній Франції, пропонував наступну «дорожню карту» оновленої Росії: «Всі племена мають бути злиті в один народ». Засобами досягнення цієї мети називалися поширення на всій території однієї мови – російської, уніфікація законодавчої системи та управління. Омріяний ідеал Пестеля був висловлений у специфічній і доволі промовистій тріаді «Єдинородство, Єдинообразіє, Єдиноисліє»²³.

Переживши гостру політичну кризу і споглядаючи очевидне пришвидшення революціонування в європейських імперіях, російська еліта опрацювала свою відповідь на виклики часу. Нею стала славнозвісна тріада С. Уварова «Православ'я, Самодержавство, Народність». Третя її складова стала, слід відзначити, доволі винахідливою інтерпретацією досягнень західноєвропейської думки: в антитезу французькій «нації», з її виразними акцентами на пріоритеті громадянських прав, постала «народність», потужно зміцнена концептом вірнопідданства. І те, і інше означало спільність, сформовану в межах певної держави. Однак, у першому випадку йшлося про спільність умовно рівноправних громадян, а в другому – про спільність розділених майже непроникними становими перегородками підданих. Різниця, слід відзначити, колосальна.

Втім і в межах запропонованого Миколою I та С. Уваровим нового суспільно-політичного тренду залишалось доволі багато нез'ясованих гострих кутів і ще більше проблем у тому, що стосувалося методів досягнення уможливної єдності. За наявності колосальної історіографії, не варто окремо зупинятися на опорі, який спричинило її запровадження в життя навіть у таких близьких, майже подібних – за П. Пестелем та С. Уваровим – етносах, якими були українці та росіяни²⁴.

Значно більш гострою проблема формування громадянських лояльностей стала вже після Великих реформ, які докорінним чином змінили диспозицію соціальних сил у структурі громадських відносин: запровадження хоч і обмежених форм самоуправління, заміна рекрутчини на регулярну армію з військовим обов'язком, судова реформа і т.д. актуалізували проблему громадянської відповідальності в усіх соціальних верствах, але передусім – у середовищі вчорашнього живого товару – розкріпаченого селянства. Не менш актуальною вона була у середовищі нещодавніх іноземних підданих, приєднаних до імперського організму силою російської зброї.

²³ Восстание декабристов. Документы. Т.7. – М., 1958. – С.149.

²⁴ Див., зокрема: Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 1774. – СПб., 1830. – С. 957–967.

За висловом В. Трепавлова перспективним завданням влади стало досягнення «цілковитої лояльності, а згодом і загальноімперської ідентичності»²⁵. Питання, в чому полягала «загальноімперська ідентичність», для нас залишається відкритим. Загалом феєрію тривалих в часі змагань етнонаціональних еліт приєднаних територій за своє місце в імперській конструкції, зважаючи на її (конструкції) постійну нестабільність, вкрай важко звести до питання про відмінності у розумінні сутності підданства, як це робить В. Трепавлов.

Системотворним чинником національної політики Росії в часи її наймовірніше швидкого територіального зростання стала обмеженість адміністративного, демографічного та економічного ресурсу для утримання набутих територій. Як цілком доречно зауважував В. Трепавлов, вже на етапі зростання Московського царства стало зрозуміло, що «... для повноцінного управління колосальним євразійським простором за якимось одним загальним алгоритмом у уряду не вистачає ні досвіду, ні засобів, ні кадрів. Керівній бюрократії доводилося пристосовуватися до різномірних місцевих умов, аби утримати під своєю владою приєднані народи і території»²⁶.

Висновки російського історика виглядають деяким перебільшенням чи модернізацією відносин, які властиво побутували в усіх феодалних та ранньофеодалних суспільствах Євразійського континенту. Власне, Російська імперія з її непомірними апетитами втрапила в неподоланну історичну пастку: стадіальний шабель перебування певної етнічної групи визначав міцність її зв'язків та рівень інкорпорованості в тканину тогочасного Московського царства. При цьому саме Московське царство далеко не стосовно всіх приєднаних до нього народів виступало еталоном або принаймні прийнятним компромісом соціального та суспільного розвитку. Величезним діапазоном соціального розвитку, етнокультурної та етнорелігійної строкатості компонентів цієї етнополітичної «клаптикової ковдри», а не рівнем компетентності служилої верстви і обумовлювалися внутрішні суперечності, що визначали стратегічний напрям руху в майбутнє.

Допоки в зону впливу московських царів потрапляли племена з традиційними формами самоорганізації, це не становило проблеми. Проблеми виникли тоді, як постало питання про принципи включення/врахування/інтеграції юридичних систем більш розвинених етносів, приєднаних до загальної системи законодавства. Зважаючи на широкий діапазон місцевих систем – від звичаєвого права й шаріату на Сході та сталих традицій місцевого самоуправління на Заході – це було доволі складною проблемою.

Дієвим інструментом інкорпорації завойованих територій виступала кооптація місцевих еліт, що згодом склали єдину із етнічно російською (цьому сприяли династичні шлюби) верству, яка, власне, і перетворювалася на соціальну тканину, що зв'язувала в єдине ціле різнобарвну країну. Зайвим буде казати, що

²⁵ Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции российского государства / Отв. ред. Т.Ю. Красовицкая, В.А. Тишков. – М.: Новый хронограф, 2012. – С.92.

²⁶ Там само. – С.99.

про загальнонаціональну ідентичність та етнокультурну цілісність не йшлося. Єдиним більш-менш ефективно здійсненим на цьому етапі процесом стало формування дворянської верстви, що поповнила свої лави за рахунок еліти тюркських племен, остзейських німців, польської шляхти та українського козацтва.

Адміністративний устрій

2 лютого 1784 р. побачив світ указ про створення Таврійської області. До заснування губернії Таврійська область в адміністративно-територіальному відношенні підпорядковувалася управлінню Катеринославського і Таврійського генерал-губернатора князя Г. Потьомкіна, який розглядав новоприєдані території як свої володіння. Згідно указу від 8 лютого 1784 р. Таврійська область поділялася на сім повітів: Сімферопольський, Левкопольський, Євпаторійський, Перекопський, Дніпровський, Мелітопольський та Фанагорійський²⁷. Указом від 8 лютого 1784 р. шість колишніх кримських каймаків та область Ногайського степу, з яких власне й складався Кримський ханат, були скасовані.

Ханський Бахчисарай втратив столичний блиск і невдовзі перетворився на заштатне місто. Новий адміністративний центр Криму розбудували в географічному центрі півострова. Прагнення стерти історичну пам'ять виявлялося передусім у топоніміці: старі міста, що раніше відігравали важливу роль на місцевому рівні, не отримали статусу міст, натомість розбудовувалися абсолютно нові. Новими були й назви, що відображали пануючу моду на «грецьке», цілком у тренді доктрини «Москва – Третій Рим». Розвивалися передусім міста-порти, де розташовувалися російські військові бази: Феодосія, Керч-Єнікале, Севастополь. У різний час на їх території функціонували особливі адміністративні одиниці – градоначальства.

«Севастополь виявився таким, як я його собі зовсім не уявляв. Ми в Росії не маємо нічого подібного до Севастополя, і російського в ньому немає нічого, крім прапора. Це не столиця, не губернське місто і навіть не повітове, а разом із тим воно пристойне, як сама столиця. Це юнак дев'ятнадцятого століття, вдягнений цілком по-європейському»²⁸, – так описував майбутнє «місто російської слави» Є. Марков. На час описуваних подій Севастополь, слід додати, зазнав колосальних руйнувань, і за словами того ж Маркова був могилою «...тільки ще в більш жахливих розмірах»²⁹. Відбудова вимагала колосальних витрат і розтяглася на довгі роки.

Натомість впадав в око занепад колишніх провідних міських поселень. Посилаючись на П. Сумарокова, Є. Марков зазначав, що на час захоплення росіянами Феодосія мала до 20 тис. будинків, 111 мечетей і до сотні фонтанів, в ній розмістилося до п'яти полків, а вже в другій половині XIX ст. стояла лише одна

²⁷ ПСЗРИ. –Т.ХХІІ. – СПб., 1830. – С.17–18, 20.

²⁸ Марков Є. Нариси Криму. Картини кримського життя, історії та природи: Художнє видання. – К.: Темпора, 2007. – С.82.

²⁹ Там само. – С.89.

рота. На невелике «нудне містечко» перетворився знаменитий середньовічний Сурож – «Ліверпуль Чорного моря»³⁰ – Судак.

Неодноразових змін зазнавала адміністративно-територіальна структура. Внаслідок запровадження нового губернського поділу відповідно до указу Павла I від 12 (23) грудня 1796 р. Крим увійшов до складу величезної за розмірами Новоросійської губернії. В 1802 р. з неї створили три – Миколаївську (з 1803 р. – Херсонську), Катеринославську і Таврійську, а в 1822 р. вона була підпорядкована Новоросійському генерал-губернаторству.

Трансформаційний перехід Криму від ханської доби до стандартів Російської імперії (що сама перебувала в стадії постійної трансформації, спричинюваної як нескінченним прирощенням територій, так і чим далі більш очевидною кризою кріпосницької системи) розтягся більш як на півсторіччя і був пов'язаний із низкою тяжких випробувань та загостренням суспільного протистояння. Центральним питанням соціально-економічного переходу стала інкорпорація соціальних верств місцевого населення (передусім кримських татар) у соціальну тканину імперії.

Аби заручитися підтримкою більшості місцевого населення, уряд демонстрував толерантне ставлення до його традицій і способу життя, водночас, крок за кроком упосліджуючи його волю. 24 квітня 1784 р. світ побачив імператорський указ «Про дозвіл Князям і Мурзам татарським користуватися всіма перевагами Російського дворянства». Це був важливий і, слід зазначити, стандартний крок на шляху уніфікації соціальної структури новоприєднаних територій. Очільниками мусульманської громади визнавалися муфтії і кади-ескер. 11 червня були підтверджені посади кади і міських каймакамів. Чисельні беї та мурзи були приписані до дворянського стану і згодом породичалися з російським дворянством. Серед їх нащадків були Г. Державін (рід Нарбекових), Л. Толстой (рід Ідрисових), Ф. Достоевський (Челебеї), О. Купрін (Туган-Барановські), А. Ахматова (рід Чагодая) та ін.

23 січня 1794 р. указ «Про буття в Таврійській області Магометанському Духовному Правлінню під головуванням Муфтія» замінив посаду кади-ескера помічниками муфтія та п'ятьма ефенді, які обиралися місцевою громадою. Для Криму була встановлена посада особливого муфтія, повністю незалежного від голови мусульман Росії. Названі документи завершили багаторічну боротьбу кримськотатарського духівництва за узаконення релігійної автономії краю, традиції якої занурювалися в глибину віків.

Відповідно акту від 18 березня 1796 р. татари-селяни набули статусу державних селян, право користування державною землею, звільнення від рекрутських повинностей та військового постюю³¹.

³⁰ Марков Є. Нариси Криму. Картини кримського життя, історії та природи: Художнє видання. – К.: Темпора, 2007. – С.312.

³¹ Рапацька Л.П. Правове регулювання мовної політики в Україні наприкінці XVIII – на початку XXI ст. (на матеріалах Криму): Дис. ... к. юр. н. – Харків, 2005. – С.63.

Указ Олександра I 17 квітня 1816 р. зрівняв переважну більшість колишніх мурз у правах з російським дворянством, що відкрило їм доступ до державної служби, культурно-освітньої та суспільної діяльності.

Адміністративна система в Криму розбудовувалася із певним відставанням. Так, прокурорський нагляд тут виник лише в 1803 р.³² Як засвідчила діяльність губернського прокурора і підпорядкованих йому стряпчих, лєвова частка правопорушень дореформеного часу припадала на чиновництво, яке використовувало існуючий стан речей собі на користь. Зловживання з привласненням землі перетворилися на візитку кар'єристів, надісланих до Криму. Серед виявлених злочинів переважали економічні та державні. В цьому сенсі вони мало відрізнялися від сьогоденної реальності Криму. Більшість правопорушень припадало на суддів, що дало підстави зробити висновок про відсутність у Криму системи належного і законного судочинства до здійснення судової реформи³³.

Вагомим здобутком кримськотатарської еліти слід вважати ухвалення указу «Про затвердження Положення про Таврійське духівництво на належних до відання його справах», підписаного 23 грудня 1831 р. Миколою I. Затверджена ним система органів духовного правління в загальних своїх рисах проіснувала до встановлення радянської влади, ставши основою розвитку кримськотатарської політико-правової думки³⁴. Вона об'єктивно сприяла розвитку традицій внутрішнього самоврядування громади: до 1891 р. обрання муфтія та кади-ескера здійснювали представницькі збори мусульманської громади.

Не менш звивистими стежками відбувався розвиток системи самоуправління. Трансформаційний характер самоуправління в міських поселеннях віддзеркалював перехідний характер провінції і широкий діапазон вольностей, ґрунтованих на умовах повоєнного заселення окремих місцевостей. Так, якщо на загал у кримських містах працювали міські думи, в Старому Криму і Балаклаві (що мали внутрішнє вірменське самоуправління) діяли ратуші. В Ялті натомість функції міського самоврядування виконувалися при міських поліцейських відділках, а думи тривалий час взагалі не було.

На 1862 р. міська дума, магістрат, сирітський і словесний суди, квартирна комісія діяли в Сімферополі, Севастополі, Керч-Єнікале, Карасубазарі, Євпаторії, Перекопі, Феодосії, Бахчисараї. В Карасубазарі на додаток працював єдиний у Криму римо-католицький суд, а Керч-Єнікале – комерційний суд. До епохи Великих реформ уніфікувати й стандартизувати систему місцевого управління, зокрема міського, не вдалося.

³² Іванова О.А. Прокурорський нагляд в Криму (1903–1917 рр.): Автореф... дис. к. юр. н. – К., 2013. – С.9.

³³ Іванова О.А. Прокурорський нагляд в Криму (1903–1917 рр.): Автореф... дис. к. юр. н. – К., 2013. – С.11.

³⁴ Таран П.Є. Автономістські ідеї в політико-правовій думці кримськотатарського народу (1783–1918 рр.): Автореф. дис. ... к. юр. н. – К., 2004. – С.13.

Економічне життя

Райдужні сподівання часів О. Безбородька на неймовірні економічні вигоди, які принесе Крим у російську скарбницю, як показав час, виявилися невиправдано завищеними. Завойовники, проголосивши наприкінці XVIII ст. гасло «Крим наш!», бачили в благословенному Богом куточку землі чи не райські кущі, однак не помічали праці, яка стояла за всією тією красою.

Втім, прибутки були, і значні. Передусім ішлося про величезні за європейськими мірками земельні площі. Власне заради них і відбувалися всі війни нового часу. Влада щедро жалувала землі поміщикам, надісланим до Криму чиновникам, лояльній кримськотатарській знаті. Укладений 1787 р. кадастр казенних земель, неточний і поверховий, на довгі роки визначив земельну політику в Криму і величезні масштаби зловживань. Указ 9 листопада 1794 р. оформив права власності пересічних кримських татар на так звані «дворянські маетки» і дозволив подальше придбання землі у власність лише дворянам. Поза імперським правовим полем залишилися такі традиційні для кримських мешканців види землеволодіння/землекористування як общинне землеволодіння, правило «оживлення мертвої природи» (аналог слов'янської займанщини), вакуфи.

Ситуацію, що склалася в Криму, красномовно описав Є. Марков: «... татарин не може не визнати в собі такого туземного звіра, як олень і коза, не може забути, що він жив у цих лісах і володів цими степами і долинами сотні років, ніким не обмежуваний і не оскаржуваний; він не може забути, що раптом прийшов до нього козак, прогнав його хана, забрав його землі і сади, набудував у його містах і селах свої церкви. Хоч які покажуть йому межові книги й плани, купчі, фортеці і дарчі записи, – він напевне знає одне, що у вас нічого не було і раптом майже все з'явилося, що у нього в руках усе було і не лишилося майже нічого... Ви йому доведете судом і законом, що володієте за судом і законом, а він відчуває своєю шкірою і своєю злобою, що ви його пограбували. Чи ви, чи ваш батько, чи ваш сусіда – він не розбирає. Ви, тобто козак, росіянин (татари між собою називають усіх росіян поголовно «козак»), ви йому всі байдужі, всі грабіжники. Так ми, росіяни, відчували свого часу нашість *француза*, цього одиничного ворога, що мав сотні тисяч байдужих нам голосів. Так нами володів колись *поганий татарин*, татарва, а хто саме – Ахмет, Узбек, Мамай – ми не розбирали. ... Користуючись його безправністю як переможеного, його незнанням російської мови як татарина, його невіглаством у законах і довірливістю дикуну, користуючись звичайним безладом перехідного стану країни, відсутністю сумлінних охоронців права, віддаленістю влади, відсутністю суспільства, яке могло б принаймні морально засудити вчинок, назвати зле злим, – перші зграї чиновництва, що налетіли до Криму, здійснили його друге завоювання, більш міцне й ретельніше обдумане, ніж військові заходи Потьомкіних, Довгоруких і Суворових»³⁵.

³⁵ Марков Є. Нариси Криму. Картини кримського життя, історії та природи: Художнє видання. – К.: Темпора, 2007. – С.320–321.

Зрозуміло, що нескінченно стримувати напруження в землекористуванні було неможливо. Над розв'язанням накопичених проблем працювали створена 1802 р. в Сімферополі Комісія для розбирання суперечок по землях і для визначення повинностей на Кримському півострові та Комісія для викорінювання зловживань у Таврійській губернії (почала роботу в 1816 р.). Через гостроту проблеми до останньої навіть довелося включити представників кримських татар. Згодом у Санкт-Петербурзі був утворений Комітет для розгляду справ, що виникли за скаргами від татар, які мешкають у Таврійській губернії. Одним з наслідків його діяльності став «Проект Положення для татар-поселян Таврійської губернії», що в доопрацьованому вигляді став затвердженим Миколою І «Положенням для татар-поселян та власників земель у Таврійській губернії» (вересень 1827 р.). Невдовзі (1829 р.) закон «Про вакуфні у Криму маєтки» легалізував приватні і духовні вакуфи.

В наступні роки проблема унормування земельних відносин у Криму не втрачала своєї гостроти і вибухового потенціалу через цілком тривіальну причину – в умовах безкінечних воєнних тривог імперське чиновництво фактично знову пограбувало вакуфи³⁶. Лише після того, як наприкінці 1889 р. Особливу комісію про вакуфи очолив Ф. Голіцин, намітилися позитивні зміни в справі унормування земельних відносин: було завершено фіксацію вакуфної нерухомості, регламентовано її використання, наведено лад в управлінні вакуфним майном, розпочалося розселення безземельних кримських татар на вакуфних землях. Як бачимо, понад сторіччя знадобилося на повернення до цивілізованих норм у поземельних відносинах на анексованому півострові. Втім результати руйнівної за наслідками діяльності, за висловом Є. Маркова «легіонів шахраїв», заклали безліч проблем у базис етновідтворення кримських татар на багато десятиріч наперед.

Не лише перспективи кримських татар були упосліджені такою політикою щодо них. Зазнали втрат й перспективи Криму загалом. Висловлені П. Палласом ще наприкінці XVIII ст. заклики виселити татар углиб країни, передавши квітучі долини і сади в руки працелюбних колоністів, віднайшли широкий відгук у середовищі російського чиновництва і військових. Однак, результат виявився цілком протилежним – без докладання татарських рук невдовзі півострів з райського куточку, оспіваного мандрівниками, перетворився на занедбану провінцію. Наслідки російської експансіоністської політики наприкінці XVIII – в другій половині XIX ст. змальовані Є. Марковим наступним чином: «Степи, що складають дев'ять десятих усього простору півострова – цілковиті пустелі, трава в них дрібна, вироджена, і в червні, аж до самої осені, вигорає на жовте. Води майже немає. Поселення так рідко, що від одного до іншого їдеш на поштових кілька добрих годин. Які ж є – то не поселення, а руїни. З десяти хат обжиті дві; на одну вцілілу – десять лежать у купах сміття. З десяти фонтанів – вісім

³⁶ Конкін Д.В. Вакуфне землеволодіння у Криму наприкінці XVIII – на початку XX ст.: Автореф... дис. к.і.н. – К., 2013. – С.1–13.

напевне розбиті або пересохли. Де на пам'яті старожилів ще були лісові місцевості – нині голизна голизна»³⁷. Нагадаємо, на час описання ситуації вже минуло понад 15 років після останньої військової кампанії.

Кримська війна завдала величезного удару по незміцній економіці півострова: на руїни перетворився Севастополь, тяжких втрат зазнали Євпаторія, Керч, Сімферополь, Ялта. Втім, причини, що заважали економічному розвитку та модернізації економіки Криму, перебували геть у іншій площині. Власне йшлося передусім про те, що знищивши господарський комплекс ханського Криму, Росія не спромоглася створити щось натомість. Фатальну роль в економічній історії півострова відіграло перенесення сюди епіцентру геополітичного протистояння світових морських держав. Перетворення Криму на військово-морську базу Російської імперії, а Чорного моря – на акваторію воєнних дій невідворотно позначилося на торговельних відносинах. Це у свою чергу відгукнулося на економіці загалом: низка міст-портів з торговельних перепрофілювалися на військові, а невдовзі в рази зменшилася чисельність їхнього населення. З початком російського панування слава Криму як вузлового центру Великого шовкового шляху неухильно занепадає. Питома вага купецтва в населенні півострова скоротилася з 1,6% у 1860-і рр. до 0,6% у 1914 р.³⁸ Однак, саме тут унаочнювалася парадоксальна ситуація в Російській імперії загалом: переважна більшість купців Таврійської губернії була сконцентрована саме в Криму. На початку ХХ ст. вони становили 81,8% купецького стану губернії. Крим був, як і в попередні епохи, транзитним пунктом міжнародної торгівлі: на внутрішньому ринку залишалось не більше 1/5 вантажів, що доставлялися залізницею та 4% вантажів каботажних перевезень³⁹. Однак, варто зважити на суттєве падіння обсягів транзитної торгівлі і на її цілковиту ізоляцію від системи виробничих відносин та внутрішнього ринку.

Обмеженість внутрішнього ринку півострова виступала характерною прикметою горизонтів економічного розвитку півострова в Російській імперії. В другій половині ХІХ ст. тут функціонували лише 19 ярмаркових центрів, з яких лише щорічні торги у Вірменському Базарі та с. Ємельянівка за обсягами наближалися до показників губернських. Решта були невеликими торжищами місцевого значення з доволі обмеженим асортиментом товарів. Ярмарки північного Криму були передусім тваринницькими, тут бракувало мануфактури, бакалії, овочів та фруктів, однак продажі відбувалися на оптових та контрактних засадах. Ярмарки південного Криму (Сімферопольський та Феодосійський повіти) мали аграрну спеціалізацію і продавали товари вроздріб. Лише ярмарок у с. Ічки був оптовим.

³⁷ Марков Є. Нариси Криму. Картини кримського життя, історії та природи: Художнє видання. – К.: Темпора, 2007. – С.326.

³⁸ Серова К.Д. Внутрішня торгівля в Криму в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Автореф. дис. ...к.і.н. – Одеса, 2014. – С.9.

³⁹ Серова К.Д. Внутрішня торгівля в Криму в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Автореф. дис. ...к.і.н. – Одеса, 2014. – С.10.

Мережа сільських базарів не покривала і 20% селищ Криму. Згідно з дослідженням К. Серової, Таврійська губернія за кількістю базарних місць посідала останнє місце серед українських губерній⁴⁰. Концентрація торгівлі у портових містах та на загал натуральний тип господарювання на решті території півострова власне й були унаочненням кричущих диспропорцій економічного розвитку народногосподарського комплексу регіону в імперський період.

Провідним стримуючим фактором економічного зростання Криму була відсутність інфраструктури, що перетворювала подорож до цього райського куточку на тяжке й небезпечне випробування. В записках Євгена Маркова, що стосуються 1870-х рр., вони змальовані вичерпно: «... за Курськом застрягаєте в таких снігових заметах, звідки вас не в змозі витягти дев'ятеро коней. Ви йдете майже цілиною по 25 верст на день! Під Харковом замість снігових заметів – пісок; за Катеринославом знову нездоланні сніги; біля Перекопу розливи води і ще більш невилазна твань; наближаєтеся до Сімферополя – пилюка, спека пече, на полі фіалки. Ось вам *подорож* по Росії!.. То на волах, то на руках візників і обозних, то колесами то саньми, відкопуючись від снігу, потопаючи у калюжах, збиваючи полози об каміння, ламаючи одну оглоблю за іншою на косогорах – плентаєтеся ви, бідолашні грішники, засуджені замість подорожі на *домашню мандрівку*. Тільки б на собаках не довелося їхати ...»⁴¹

Хоч у 1861 р. Російське товариство пароплавства і торгівлі налагодило постійні рейси між Кримом і Одесою, на загальний стан справ це аж ніяк не вплинуло: доставка вантажів та пасажирів з порту в порт не знімала проблеми їхнього транспортування півостровом та на континент. Протяжність шосейних доріг тут була незначною. На південному узбережжі основним видом транспорту лишався гужовий. Зрозуміло, що казати в таких умовах про використання рекреаційного потенціалу півострова не доводилося: кожна поїздка до нього перетворювалася радше на небезпечну пригоду, аніж оздоровчий вояж.

В 1852 р. науковці Харківського університету розробили для Криму проект залізничного сполучення. Реалізація його стала можливою в 1870-і рр. Спочатку було протягнуто гілку до Сімферополя (1874 р.), роком пізніше її довели до Севастополя. Нарешті внутрішній ринок і транзитна торгівля, що йшла через кримські порти, були зв'язані в єдине ціле із транспортною мережею Придніпровського району. Ця подія мала величезне значення і виступила потужним фактором модернізації економіки півострова, відкривши товарам місцевого виробництва вихід на український і загальноросійський ринки⁴².

⁴⁰ Там само. – С.11.

⁴¹ Марков Є. Нариси Криму. Картини кримського життя, історії та природи: Художнє видання. – К.: Темпора, 2007. – С.20–21.

⁴² Див.: Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – С.7–15.

Іншою великою проблемою, що вагомо впливала на господарство півострова, була обмеженість водних ресурсів і архаїчність системи водопостачання. Без води провідною галуззю господарства степового Криму залишалося випасне скотарство. «Правічний промисел кочівника й досі міцно тримається серед кримських степів. Табуни верблюдів, коней, биків і овець, як і раніше утворюють виняткове багатство степових поміщиків, особливо мурзаків. Вівці переважають. Деякі знані вівчарі лічать їх тут десятками тисяч. Поки трава не вигоріла в степах, поки ковил молодий і соковитий, отари всі тут. Улітку вони перекочовують у передгір'я дедалі вище й вище на яйлу, на полонини Чатирдагу»⁴³, – цілком умотивовано зазначав Є. Марков.

Сподівання російських поміщиків на стрімкий розвиток маєностей не справилися, в них впродовж десятиліть катастрофічно не вистачало робочих рук. Натомість обробка кримських ґрунтів вимагала фізичних, матеріальних та часових витрат, які, як зазначали сучасники, забезпечувалися лише в невеликих господарствах. Втім, мало хто з чиновництва, яке отримало тут дачі, передбачало розвивати їх як аграрні підприємства.

Після Кримської війни доволі активно розвивалося виноробство. Десятина винограднику в околицях Судака давала 400–500 відер врожаю. Ціна таких земель сягала 3–4 тис. руб. за десятину. На середину 1870-х рр. щорічно вироблялося близько 600 тис. цебер вина, з них 250 тис. – у виноградниках Південного Криму⁴⁴. Провідними центрами кримського виноробства стали Массандра і Магарач, великі підприємства Губоніна (Гурзуф), Токмакова-Молоткова (Алушта), Таюрського (Кастель) та Воронцова (Алупка). Втім, розвиток цієї галузі відчутно гальмувався, по-перше, обмеженістю внутрішнього ринку (татари, як відомо, вина не споживали, отож змушені були продавати врожай великим скупникам); по-друге, нерозвиненістю місцевої переробної й виноробної промисловості; по-третє, складністю транспортування столових сортів винограду на материк через відсутність обладнаних транспортних шляхів.

Традиційно важливою галуззю промисловості залишалося садівництво. Середньорічний врожай фруктів і ягід у Криму дорівнював 400 тис. пудів. У найбільш врожайні роки – до мільйона.⁴⁵ Зрозуміло, що основним завданням власників садових господарств ставала своєчасна переробка врожаю та його транспортування на ринки збуту. В 1879 р. в Криму з'явилися перші консервні фабрики братів Абрикосових і товариства «Ейнем». Сушкою та виготовленням консервів активно займалися також фірми Константінова, Коркунова і Шиш-

⁴³ Марков Є. Нариси Криму. Картини кримського життя, історії та природи: Художнє видання. – К.: Темпора, 2007. – С.44.

⁴⁴ Очерк положения виноградарства и виноделия в России // Очерк состояния современного плодоводства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правильнейших мероприятий к их развитию. – СПб., 1899. – С.65.

⁴⁵ Аджиева Л.С. Крим: влада – економіка – довкілля (науковий аспект (1861–1917 рр.)): Монографія. – Саки: ПП «Підприємство Фенікс», 2013. – С.17.

мана. Налагодження регулярного залізничного сполучення сприяло розвитку садівничої галузі. В 1875–1893 рр. на континент щорічно ввозилося до півмільйона пудів фруктів, у 1913 р. цей показник сягнув 3 млн. пуд.⁴⁶ Відповідно зростала і площа земель під садами: з 4,7 тис. дес. у 1870-х до 8,2 тис. дес. у 1917 р.⁴⁷ Аналогічні тенденції закріплювалися у виноградарстві. Між 1878 та 1893 рр. вивезення винограду залізницею зросло у 36 разів: з 5,5 до 200 тис. пудів. Площа під виноградниками досягла 6 280 дес. В 1916 р. врожай винограду сягнув 1,1 млн. пуд. з площ у 7 469 дес.⁴⁸

Товаровиробники чутливо зреагували на потреби ринку. Вагомим напрямом місцевого виробництва стало виведення нових сортів садових рослин та акліматизація вже існуючих. Велику роботу в цьому напрямі здійснював Нікітський ботанічний сад, задуманий і реалізований як науково-дослідний, навчальний і виробничий заклад. З часом у цій структурі працювали заснований в 1812 р. економботанічний сад, а з 1828 р. – Магарацький винний підвал, Магарацьке училище виноробства (з 1868 р. – Нікітське училище садівництва і виноробства з вищими курсами (працювали в 1880–1910-і рр.)). Численні нагороди на міжнародних виставках впродовж десятиліть засвідчували досягнення цієї установи.

Проте загальні економічні показники не давали підстав для оптимізму. В хронічно складному становищі перебували тютюнництво, що наприкінці ХІХ ст. внаслідок падіння цін стало витратною галуззю, та бджільництво, що вимагало спеціальних навичок в місцевих умовах. На відверто провальний проєкт перетворилися намагання влади запровадити шовківництво, покладаючись на колоністів. Промислового характеру воно так і не набуло, залишившись неприбутковим промислом кримськотатарських селян для домашнього вжитку. З кінця 1880-х рр. державної підтримки набула ідея перетворення Південного Криму на край промислового розведення ефіроносів, зокрема казанликської троянди. У Нікітському ботанічному саду була закладена ділянка на 15 ефіроолійних, 28 лікарських, 3 текстильних, 5 жирноолійних та 8 харчових видів рослин, які з часом склали основу ефіроолійної промисловості Криму.

Сучасні дослідники цілком обґрунтовано відзначають, що концепція перспективного розвитку Криму, як така, у імперського уряду була відсутньою⁴⁹. В підоснові заходів, здійснюваних колоніальною адміністрацією, перебуло завдання зміцнення морських кордонів імперії, тому наголос робився на розвиток стратегічно важливих пунктів, натомість Крим, як географічна, економічна та соціокультурна спільність, лишався поза імперським дискурсом.

⁴⁶ Ракицкий Н.П. Материалы по экономике Крыма . Экспортные возможности края. – М., 1926. – С.31.

⁴⁷ Аджиева Л.С. Крим: влада – економіка – довілля (науковий аспект (1861–1917 рр.)): Монографія. – Саки: ПП «Підприємство Фенікс», 2013. – С.47.

⁴⁸ Там само. – С.58.

⁴⁹ Анісімова О.С. Діяльність органів самоврядування в містах Криму (1785–1870 рр.): Автореф. дис. ... к.і.н. – Чернівці, 2014. – С.9.

Внаслідок цього виникла і чимдалі більше загострювалася проблема перспективного розвитку міст, пов'язана перш за все з місцевими географічними та кліматичними особливостями. Найболючішим серед них було питання водопостачання. Для її вирішення вже 1846 р. Х. Стевен запропонував завести воду в Крим каналами з Дніпра. Зрозуміло, що такий проект з інженерної, фінансової та організаційної точки зору був абсолютно фантастичним на той час. То ж проблема вирішувалася шляхом влаштування громадських фонтанів, які перебували під наглядом самоврядування. Тісно пов'язаною із нею було завдання забезпечення пожежної безпеки. Фактично наново в геть іншому культурному контексті після цілковитої руїни кінця XVIII ст. розбудовувалося медичне обслуговування. Лікарі, медичні установи, аптеки, громадські й соціальні установи поволі почали з'являтися в першій половині XIX ст. Хоча Крим відносився до курортних регіонів, система охорони громадського здоров'я кульгала на обидві ноги. Наприклад, у 1913 р. у лікувальних закладах регіону налічувалося 1059 ліжок (з них у сільській місцевості 320) та 84 амбулаторії (з них 69 на селі), 57 лікарів⁵⁰.

Тим часом населення міст та його концентрація невинно зростали, а разом із ними – загострювалася епідеміологічна ситуація. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Таврійській губернії нараховувалося 17 міст, де мешкало 289 316 осіб (20% від загальної кількості населення.) Оскільки всі великі міста губернії розташовувалися на Кримському півострові, рівень урбанізації тут сягав 45%⁵¹. Попри переважно аграрний характер кримської економіки, урбанізаційні процеси набирали чимдалі більших обертів. У 1910 р. міське населення Таврійської губернії виросло до 408 000 осіб (21,7%), а у 1914 р. – 417 200 (22,9%). Порівняно з результатами Всеросійського перепису 1897 р. приріст міського населення в 1910 р. склав 141%, а в 1914 р. – 144,2%⁵².

Наведені дані, однак, не давали приводів для оптимізму: на тлі швидкого зростання міст загострювалася проблема зайнятості та облаштування соціального простору. Промисловість Криму натомість перебувала на етапі формування. Основу промислового сектору складали невеликі підприємства, де кількість робітників не перевищувала 100 осіб. 1898 р. у Криму було 568 фабрик із 6 386 робітниками. Основна частка промислового виробництва припадала на 74 підприємства харчової промисловості. У середньому на одну таку фабрику припадало 11 – 12 робітників. Разом в 1913 р. у промисловості Криму було зай-

⁵⁰ Крымская Автономная Советская Социалистическая Республика (Крым) // БСЭ. – Т. 35. – М. – 1937. – С.310.

⁵¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. – Издание Центрального статистического комитета Министерства Внутренних дел. Под редакцией Н.А. Тройницкого. – XLI. – 1904. – С. 4.

⁵² Турченко Ф.Г. Південь України напередодні першої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя. – 2004. – Випуск XVII. – С. 19.

нято 19 000 робітників, у кустарній промисловості – 14 тис.⁵³ Отже, соціальна сфера півострова змінювалася повільно і, що важливо, із диспропорціями, не властивими промисловим регіонам. Не менш умотивованим виглядає висновок про відсутність об’єктивного соціально-економічного підґрунтя для пролетарської революції. Натомість, з урахуванням нерівномірності землекористування та диспропорцій зосередження земельних володінь по різних етнічних групах⁵⁴, варто відзначити існування вагомих підстав для загострення селянського питання на хвилі революційно-демократичних перетворень.

Населення міст Криму (1897–1918 рр.)⁵⁵

Міста	1897 р.	1913 р.	1918 р.
Євпаторія	17915	27079	—
Перекоп	5285	6857	—
Армянськ	—	—	4802
Джанкой	—	—	5970
Сімферополь	48821	63457	89743
Бахчисарай	12995	16708	21232
Карасубазар	12961	17575	20000
Севастополь	50710	64584	76641
Балаклава	1274	—	4871
Ялта	13269	21218	30096
Алушта	—	3236	9865
Алупка	—	—	7016
Феодосія	27238	36078	51000
Старий Крим	3330	6894	11583
Керч-Єнікале	30342	55883	48893

Наприкінці ХІХ ст. розпочалася нова доба в історії економічного розвитку Криму, що була прозорливо передбачена Є. Марковим. Пов’язувалася вона не з відродженням традиційних галузей кримського господарства, а з модою на курорти. Як і передбачав визначний кримознавець, після проведення залізничної

⁵³ Державний архів в АРК (ДА АРК), ф. Р-150, оп. 1, спр. 12, арк.68, 72.

⁵⁴ Кримськотатарському населенню катастрофічно не вистачало землі. Близько 50 тис. селян були малоземельними. Саме ця обставина і спричиняла еміграцію на початку ХХ ст. (Див.: Крим в етнополітичному вимірі. – С.66).

⁵⁵ ДА АРК, ф. Р.-219, оп. 1, спр. 21, арк. 20.

гілки до Севастополя. Крим, особливо його південний берег, перетворився на одну суцільну курортну смугу. Різко злетіла вартість землі на узбережжі. В Алушті та Ялті вона продавалася сажнями, сягаючи астрономічних на той час 24 тис. руб. за десятину, землі кращої якості – 36 тис.⁵⁶

В 1861 р. до Криму (в Лівадію) було перенесено літню резиденцію російського імператорського двору. Відтоді доволі швидко змінюється не лише зовнішній вигляд південного узбережжя, а й напрям його розвитку. У пореформений час в імператорських колах визріла концепція розвитку регіону як особливої торговельної і військової бази, розташованої в стратегічному пункті Чорного моря, місця ухвалення важливих державних рішень, великих торгових угод, курорту загальноросійського значення, лабораторії передових досягнень аграрної науки, перлини виноробної промисловості. Започаткована царською родиною мода на оздоровлення легеневих хвороб у «Російській Рив'єрі» з ентузіазмом була підхоплена російською аристократією, а згодом перекинулася і на решту верств населення.

Розпочалася нова ера в історії Криму, пов'язана як з унікальним досвідом розбудови рекреаційних зон, докорінної зміни зовнішнього середовища (флагманом цієї справи виступав Нікітський ботанічний сад), так і нестримними спекулятивними махінаціями, коли величезні маєтності цілком і вроздріб кілька разів переходили з рук у руки, зростаючи в ціні без жодних капіталовкладень. Розбудова величних палацових комплексів та маєтків, що наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. стали візитною карткою Криму, вимагала колосальних капіталовкладень, які були по кишені лише членам царської родини, представникам вищого світу та заможним купцям. Ця обставина поволи перетворювала Крим на елітарну «всеросійську дачу», невдовзі докорінним чином змінивши його імідж і господарський уклад.

На небезпеки, які це в собі приховувало, вказував Є. Марков: лише в дрібних господарствах можна досягти необхідного в місцевих кліматичних умовах рівня ретельності сільськогосподарської обробки; парки прекрасні, але натомість не економічні і споживають забагато води; шалені сезонні заробітки негативно позначаються на життєдіяльності південнокримських міст, прискорюючи маргіналізацію місцевого населення.

Втім, у цей час були відомі випадки напрочуд успішної як для тогочасної імперської околиці підприємницької ініціативності, що набирала європейського розмаху. Казковий за швидкістю та обертами злет невеличкого селища Гурзуф на позиції наймоднішого та найбільш модернізованого курорту пов'язаний з не менш казковою постаттю Петра Губоніна – уродженого кріпака з Коломенського повіту Московської губернії, який завдяки таланту каменяра та кмітливості підприємця в 30-річному віці викупився з неволі і невдовзі став одним з найбагатших купців імперії, побудував кілька залізниць, був серед засновників

⁵⁶ Марков Є. Нариси Криму. Картини кримського життя, історії та природи: Художнє видання. – К.: Темпора, 2007. – С.557.

Брянського рейкопрокатного, залізоробного і механічного та Південно-Російського залізопрокатного заводів, у 44 роки отримав дворянство, а через три роки став дійсним статським радником.

В 1881 р. П. Губонін вклав 250 тис. руб. у купівлю побудованої ще на початку XIX ст. садиби герцога А. Рішельє, яка на той час вже кілька разів змінювала власника. Через рік у його власність перейшов маєток князів Бярятинських. Саме на їх основі колишній кріпак втілює грандіозний задум сучасного, європейського рівня курорту, що діяв упродовж цілого року: біля зміненого русла гірської річки Авунда розташували модерний комплекс з 7-ми готелів (спроєктованих у так званому південнобережному стилі), ванни яких постачалися прісною і морською холодною та теплою водою, грязелікарня, фешенебельний ресторан та рибний завод, пекарні, сад і город, які постачали до нього свою продукцію, загальнодоступний парк, прикрашений скульптурами і фонтанами. Всі будівлі склали єдиний комплекс з селищем. Останнє також було модернізоване зусиллями мецената: у загальнодоступній аптеці місцеві мешканці купували ліки за пільговим тарифом, працювали фельдшерський пункт, пошта, телеграф, ощадкаса, бібліотека, магазини. П. Губонін фінансував будівництво не лише православного храму, а й мечеті.

Створена колишнім кріпаком казка почала занепадати під тиском жорсткої реальності. В 1902 р. син П. Губоніна змушений був продати готельний комплекс «Акціонерному товариству курорту Гурзуф». В 1921 р. він був націоналізований, а через рік відійшов у підпорядкування Наркомвоєнмору. За відомостями кримських краєзнавців в 1932 р. гурзуфська церква була зруйнована, останки похованих під її мармуровим вівтарем П. Губоніна та його дружини викинули на смітник⁵⁷.

Етнонаціональна ситуація

Наприкінці XVIII ст. Росія суттєво змінила свої обриси. За О. Толочком, вона поглинула території та народи надзвичайно різноманітного культурного та історичного досвіду – від «західних» шведів Фінляндії до «азіатських» уламків ногайських і татарських орд Причорномор'я. Стрімкість, з якою відбувалися ці зміни, випереджала здатність суспільної думки опанувати етнічну, релігійну, культурну, мовну строкатість нового населення, його специфічні правові традиції, класову й майнову структуру. У багатьох тоді складалося враження, що історію Північного Причорномор'я доцільно переписати, «стираючи з нього сліди орієнтального минулого і видобуваючи із забуття або створюючи наново «європейське» (античне) минуле краю»⁵⁸. Розпочавши з ревізії наявних

⁵⁷ Княгинин Е. Как русский купец Петр Губонин сделал из Гурзуфа первоклассный курорт // Первая крымская. – 2012. – 24 июня. // crimeanblog.blogspot.com/2012/06/petr-gubonin.html

⁵⁸ Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т. 1. Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С. 274 – 276, 281.

етнічних спільнот⁵⁹, лише за кілька десятиріч імперія по-справжньому підійшла до вирішення питання: що з ними робити?

Якими б драматичними і захоплюючими не були політичні обставини анексії Криму, не слід забувати, що зміни в товщі регіонального етнонаціонального комплексу ними не вичерпувалися. Наважимося стверджувати, що уявлення російського двору та суспільно-політичної еліти імперії про зміст етнонаціональних відносин хибували спрощеннями та стереотипами, властивими епосі «просвіченого абсолютизму». Тим часом етнонаціональний організм, що сформувався тут в добу татарського панування, був унікальним.

Маючи стратегічне географічне розташування, Кримський півострів впродовж віків перебував на перехресті політичних інтересів як європейських, так і азійських держав, перетворившись на зону активного культурного обміну кількох цивілізацій. Його населення було строкатим і в етнічному, і в культурному відношенні. Втім, не лише мирне співіснування племен і народів формувало етнокультурний ландшафт Тавриди. Геноцид був звичною практикою середньовічних воєн і нашесть. Саме тому про переважну більшість мешканців Криму нагадують лише історичні джерела та пам'ятки. З низки народів, власна історія яких нерозривно пов'язана з півостровом, лише чотири етнічні спільноти існують по нині. Це кримські татари, караїми, кримчаки та мариупольські греки⁶⁰.

Етногенез кримських татар завершився саме в Криму в епоху пізнього середньовіччя. Кілька поколінь імперських, радянських та вітчизняних істориків намагалися з'ясувати його. Від імперської концепції монголо-татарського походження під тиском неспростовних аргументів згодом довелося відмовитися. В часи незалежності погляд на етнокультуру кримських татар як результат міжцивілізаційного взаємозбагачення суттєво розширився. Згідно з висновками Л. Войтовича, у процесі етногенезу кримських татар були задіяні близько 30 племен, народів та етнічних груп⁶¹. Саме тому культура етносу яскраво висвітлила домішки іранських, грецьких, романських, тюркських, германських, слов'янських, монгольських та інших впливів, «переплавлених» спільнотою.

До анексії Росією (1783 р.) Кримське ханство було моноетнічною державою, в якій кримські татари становили понад 92% населення. Згідно з матеріалами п'ятої ревізії 1795 р в Криму мешкали 157 319 осіб, з них – 126 тис. кримських

⁵⁹ Див. приміром: Георги И. Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов, их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей. Творение, за несколько лет пред сим, на немецком языке, Иоганна Готтлиба Георги, в переводе на российский язык весьма во многом исправленное и вновь сочиненное. В 4-х частях. Со 100 гравированными изображениями народов и 8 виньетами. – СПб. : При императорской Академии наук, 1799.

⁶⁰ Докладніше про тюркські народи Криму див.: Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки / Отв. ред. С.Я. Козлов, Л.В. Чижова. - М.: Наука, 2003.

⁶¹ Войтович Л. Формування кримськотатарського народу: Вступ до етногенезу. – Біла Церква, 2009. – С. 197.

татар⁶². Упродовж буремного XIX ст. кримськотатарська громада зменшилася в рази після кількох хвиль еміграції⁶³: внаслідок першої в 1780–1790-і рр. – у чотири рази, після Кримської війни – вдвічі. Однак, татари залишалися абсолютною більшістю на півострові (понад 50%) аж до 1864 р., а також відносною етнічною більшістю – до кінця XIX століття (близько 36% в 1897 р.). За переписом 1897 р. з загальної кількості кримських татар (187 943), зафіксованих у Таврійській губернії (102 274 чоловіки і 85 669 жінок), у Криму проживали 186 212 осіб. Кримські татари, як і українці та німці, в переважній своїй масі (83,7%) були селянами⁶⁴. Саме ця обставина справляла вирішальний вплив на становище кримськотатарського народу в Російській імперії: позбавлена національного проводу та можливостей саморозвитку громада фактично була відсунута на периферію суспільно-політичного життя.

Наслідки включення Криму до складу російської імперії для самих татар були насправді катастрофічними не лише в демографічному плані: державоутворюючий етнос раптово втратив не лише свій суспільний статус і економічну основу свого відтворення, а й елементарні гарантії фізичного існування. На довгі десятиріччя завданням №1 для кримськотатарської еліти стане забезпечення умов етнокультурного виживання, що, зрозуміло, деформуватиме решту складових його життя. Втім, не менше проблем і суперечностей у цей час було закладено в етнокультурний комплекс Криму загалом. До нових обставин життя і зміни соціальних ніш складно пристосовувалася й решта корінних народів.

Кримчаки як етнос консолідувалися в XIV–XV ст. навколо однієї з течій юдаїзму (рабанітизм), яка сповідує настанови Старого Заповіту і Талмуду. Їх молитовний ритуал усталився в XVI–XVII ст. ст. під впливом євреїв-талмудистів

⁶² Скальковский А Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731–1823. – Одесса, 1836. – Ч. 1. – С. 193, 226.

⁶³ Третя хвиля еміграції кримських татар була безпосереднім наслідком Кримської війни 1853–1856 рр. У пошуках причини поразки у війні російська адміністрація звинувачувала кримських татар у зраді Росії. Еміграція була спрямована в Добруджу й Туреччину, пік її припав на 1860–1862 рр. За офіційними даними, Крим залишила 131 тис. кримських татар; повністю або частково знелюдніло 687 сіл, внаслідок чого різко скоротилося сільське населення (з 225,6 тис. у 1853 р. до 122 тис. у 1865р.). Четвертий спалах еміграції відбувся під впливом російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Емігрувало близько 30 тис. татар. Еміграційні потоки кримськотатарського населення, хоча й зменшилися у порівнянні із попереднім періодом, але тривали й у XX ст. Зокрема, у 1903 р. до еміграції вдалися не менше 10000 татар. Головною причиною еміграції стало безгрунть'я. Переважно виселялися південноузбережні та гірські жителі. Так, в 1904 р. у повному складі виселилося населення села Мшатка. З Байдарської волості виїхало 641 особа, з Богатирської – 544. З Ялтинського повіту емігрувало 1418 осіб, що складало 2,7% наявного татарського населення. (Див.: ДА АРК, ф. Р-150, оп. 1, спр. 5, арк. 10.)

⁶⁴ Краткие общие сведения по империи: Распределение населения по главнейшим условиям, вероисповеданиям, родному языку и по некоторым занятиям (по материалам первой Всеобщей переписи населения Российской империи, 1897 г.). – СПб., 1905. – С. 4,5.

Константинополя і Палестини. Кримчацька мова сформувалася на основі кількох мов і діалектів: мови євреїв-тюркофонів домонгольського періоду; середньокримського і південнобережного діалектів кримськотатарської мови; мов, що вживалися в єврейських громадах регіону; давньоєврейської мови іврит як мови культури і ділового листування.

Назва «кримчаки» є скороченим варіантом більш повної назви «кримчаки-євреї», що, у свою чергу, є калькою з кримськотатарської назви «яхуділер кримча» (тобто – «євреї кримського зразку»). В другій половині XIX ст. термін «кримчаки» став основним для означення даної етнічної групи в офіційних документах (спочатку він використовувався для розрізнення місцевих тюркомовних євреїв-талмудистів і тих євреїв, які почали селитися в Криму після 1783 р.) і тільки наприкінці XIX – на поч. XX ст. він став етнонімом. Саме на цей час припало й завершення процесу етнічного самоусвідомлення громади. Традиційними центрами розселення кримчаків були Феодосія (Кафа) і Білогірськ (Карасу-Базар). В XVI ст. їхня чисельність становила 500–700 осіб, на початку XIX ст. – близько 600, у 1897 р. – 3 345, 1912 р. – 7 500, 1926 р. – 6 338, 1940 р. – 9,5–10 тис.

Процес етнічного піднесення, який тільки-но розгортався на початку XX ст. (в 1901–1902 кримчацькі активісти започаткували видання в Карасубазарі г. «Газетхаберлері» кримчацькою мовою з використанням єврейської графіки; розпочав свою роботу перший кримчацький просвітителю – І.Кая (1887–1956)), доволі виразно деградував в радянські часи⁶⁵.

У складний етап свого існування вступили й караїми, які, як вважається, є нащадками старожитнього населення півострову, що свого часу пристало до караїмізму. Євреї-вигнанці з Персії масово з'явилися в Криму наприкінці VIII ст. Рятуючись від мусульманської навали, вони оселилися в Хозарському

⁶⁵ Під тиском атеїстичної пропаганди зачинилися майже всі синагоги кримчаків, релігійні школи (мідраші та карасубазарська «Талмуд-Тора»). Натомість створювали світські кримчацькі клуби та культосвітні товариства, почалася освітня реформа і створення літературної мови на основі латинського алфавіту. Наприкінці 1920-х рр. був випущений кримчацький буквар і підручник для початкової школи. 1930 р. 3 кримчацькі школи (у Сімферополі, Карасубазарі і кримчацькій сільраді Табулди) перейшли з російської на двомовну систему навчання. Наприкінці 1930-х рр. кримчацькі клуби, культосвітні та навчальні заклади були закриті.

В роки нацистської окупації кримчаки знишувалися нарівні з євреями. Внаслідок цього за роки Другої світової війни діаспора зменшилася з 8 тис. до 700-750 осіб. За деякими оцінками в часи німецької окупації було знищено близько 80% кримчаків. 1948 р. на теренах СРСР нараховувалося 1,4 – 1,5 тис. кримчаків. Асиміляція в середовищі громади набирала обертів: у 1959 р. з 1,5 тис. кримчаків лише 189 назвали своєю рідною мовою кримчацьку. З метою спасіння народу від етнічного розчинення в 1989 р. було створене культурно-освітнє товариство «Къримчахлар», однак призупинити асиміляцію кримчаків не вдалося. За переписом 2001 р. в Україні мешкало 406 кримчаків (з них – 204 у Криму); і лише 16,7% з них володіли національною мовою.

каганаті. Певний час кагани намагалися зробити юдейство державною релігією, отож послідовників у неї було чимало. До цього ж часу відноситься й зародження караїмізму, що виник у Багдаді як секта, що визнавала єдиним джерелом віри Біблію і відкидала низку талмудистських догматів. Релігійні переслідування змушували їх мігрувати світом. Наприкінці XIII ст. з терен Візантійської імперії вони дійшли Криму. Згодом на основі місцевого старожитнього населення та послідовників караїмського віровчення відбувся етногенез сучасних кримських караїмів.

Мова караїмів (самоназва – карай, від арамейського – чтець) належить до кипчацької підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї. Процеси етнічної мобілізації етносу активізувало входження Криму до складу Російської імперії (1783 р.). Зарахування караїмів до євреїв автоматично поставило громаду в становище найбільш незахищеної соціальної верстви. Громада об'єдналася і донесла до самодержців принципів відмінності караїмів та їхньої віри від юдейської. Свого роду національним маніфестом стала супліка про звільнення від подвійного оподаткування (1794 р.). В ній сформульована думка про те, що караїми є старожитнім осілим населенням Криму. В 1795 р. громада, офіційно визначена як „таврійські євреї, іменовані караїмами”, була звільнена від подвійного оподаткування. В 1830-і рр. 6-тисячна громада набула нового визначення – „російські караїми старозаповітного віросповідання”. В 1857 р. караїми набули право вступати на державну службу, отримувати вчені ступені та військову освіту. В 1914 р. в імперії мешкало 14 тис. караїмів, з них 8 тис. – у Криму. Це була одна з найбільш освічених та заможних етнічних груп імператорської Росії: на початку XX ст. на понад 12-тисячну громаду припадало 12 мільйонерів, півтисячі кадрових офіцерів, однак, демографічний потенціал громади не давав підстав оптимістично дивитися в майбутнє. Балансування впродовж десятиліть на межі етнокультурного розчинення правитиме на основну тенденцію її життя впродовж наступного XX ст.

Складний шлях етнокультурного розвитку здолала самотутня етнічна спільнота, відома нині під назвою «маріупольські греки» (ще – «приазовські греки»). Вона складається з нащадків старожитніх мешканців Криму, які тривалий час розвивалися поза активними зв'язками з історичною батьківщиною в умовах національної, культурної й релігійної ізоляції, і майже порівну ділиться на два субетноси (ромеїв та урумів). В науковому середовищі не припиняються дискусії навколо часу її формування та етнічних компонентів, що склали її основу. Дослідники схиляються до думки, що у візантійський період своєї етнічної історії греки Малої Азії та Криму спілкувалися грецькою мовою. Створення Османської держави призвело до мовної асиміляції малоазійських греків і втрати рідної мови, а згодом – до переходу на спілкування тюркською мовою. Поділ греків на дві мовні групи (мови яких суттєво відрізняються як від грецької, так і від кримськотатарської) відбувся за часів середньовіччя. Певне під впливом навколишнього грецького населення, частина кримських

татар перейшла у православ'я; оскільки ж у ті часи релігійна приналежність доволі часто домінувала над етнічною, тюркомовні християни стали ототожнювати себе із греками (як послідовники грецької церкви). Водночас тюркська мова була мовою міжетнічного спілкування в ханстві, отож, греки-ромей на загал вільно нею володіли (тобто були двомовними).

Не менше проблем, внаслідок втрати писемної традиції, виникає у науковців із кваліфікацією мови другої субетнічної групи – урумів. Згідно із гіпотезою О. Гаркавця урумська мова греків Приазов'я є не діалектом кримськотатарської або турецької, а самостійною мовою, наближеною до тюркських мов. Вона зазнала впливів місцевих татарських, караїмських, кипчацьких, огузько-турецьких, ногайських говорів, що призвело до формування змішаного характеру мови. Урумські говори Північного Приазов'я у своїх діалектних рисах є відображенням кримськотатарських говорів тих місць, звідки уруми були виселені понад два століття тому.

Наслідком імперської політики Росії для старожитнього грецького населення Криму стала докорінна зміна вектору його етнокультурного розвитку внаслідок масового переселення. Одна з найдавніших етнічних громад півострова за волею російської влади була перетворена на колективного мігранта і в переважній своїй більшості виселена далеко за кордони батьківщини.

З висоти сьогоденних напрацювань вітчизняної історіографії імперська версія причин та спонукальних чинників виселення християн не так дає відповіді на драгівливі питання імперської практики, як генерує нові⁶⁶. Зрозуміло, що скоріше йшлося не про виведення християн з-під загрози мусульманського поневолення чи знищення (вірогідність цієї тези красномовно заперечувала подальша історія самовільних повернень до Криму), а про реалізацію завдання знищення *соціально-економічного комплексу Кримського ханату*, в якому християни і татари відігравали свої, добре відрегульовані ролі. Бажання царату

⁶⁶ До слова, доцільність операції піддавалася сумніву вже наприкінці XIX ст. Так, один з найавторитетніших кримознавців свого часу О.Л. Бертъе-Делагард писав: «Кому і навіщо знадобилося це вигнання народу? На таке запитання ми жодної відповіді досі не знаходимо. Кажуть іноді, нібито це мало послабити татар; але після досвіду упокорення Криму заледве можна без сміху казати про татарську силу, а повне приєднання країни до Росії і тоді для всіх було простим питанням часу і російського бажання; воно могло зустрінути перепону в політиці Заходу, але ані найменшої в самому Криму. За таких умов, послаблюючи Крим, ми послаблювали самих себе, власноруч знищували свою головну опору, самі винищували соль землі Кримської. Мені здається, що вся ця затія була однією з тих нещасних помилок, які ґрунтуються на невігластві дипломатичних канцелярій і якими, не усвідомлюючи того, одна рука знищує те, що інша намагається приготувати». «Во істину незбагненні шляхи Провидіння: сімнадцять віків існувало християнство в Криму, проповідувало, долало, поширювалося, терпіло, зменшувалося, гинуло, але все ж уціліло – і було знищено зовсім, під корінь єдиновірним народом, який явився його спасителем і забув, що і сам він тут же в Криму здобув Світло Христове». (Див.: Бертъе-Делагард О.Л. Керменчик (крымская глушь) // www.liveinternet.ru/community/3299606/post353274233/)

поставити упосліджених кримських християн собі на користь, прикриваючись високими словами про єдиновірців, було цілком зрозумілим. Ця одна з багатьох, хоч і не основна, причина була перетворена на наріжний камінь східної політики російських самодержців. Однак, відповідність доктрини Третього Риму реальності верифікувалася, як водиться, майбутнім станом «урятованих» та й самого Криму в Російській імперії. Дуже показово в цьому сенсі виглядають неодноразові звернення архієпископа Й. Аргутинського з проханням дозволити вірменам повернутися до Феодосії і згарища Старого Криму⁶⁷. Так тягне лише на *рідну землю до національних святинь*.

В цьому сенсі втрати малих етнічних громад Криму були не менш фатальними, ніж кримських татар. «Вимушеними переселенцями» (такий термін нині активно затверджується в історіографії стосовно «підопічних» О. Суворова) стали 12,5 тис. вірмен – це було в десятки разів менше, аніж мешкало в Криму до османського завоювання. Вірмени повернулися в Крим наприкінці жовтня 1787 р., але вже на геть інших умовах – як колоністи. До 1807 р. в Старому Криму було дозволено селитися лише вірменам. Навряд чи зрозуміла сучасникам добровільна сегрегація вірменської громади (на 1810 р. з 1 640 мешканців Старого Криму вірмени становили понад 80%⁶⁸) пояснювалася доволі просто. До епохи Великих реформ вірмени Старого Криму мали низку привілеїв, зокрема і – вільної торгівлі поза купецькими гільдіями, підтверджених імператорським указом від 29 лютого 1832 р.

Самовільно, наражаючись на небезпеку адміністративного переслідування, поверталися й греки. Однак довоєнної чисельності громади відновити це не могло. Врешті в минулому одна з найбільших етнічних громад півострова змушено задовольнялася маловиразним животінням невеличких етнічних анклавів.

Не зарадило справі і «розбавлення» старожитнього грецького населення Криму переселенцями нового часу. Перша хвиля масової еміграції греків відбулася в 1775 р. до Криму. Переселенню архіпелазьких греків передувала російсько-турецька війна 1768–1774 рр. Перша Архіпелазька експедиція російського флоту до Середземного моря на чолі з адміралом Г. Спиридоновим, за задумом російського уряду, повинна була викликати повстанський рух на Балканах, очолити його та сприяти грекам у боротьбі проти Туреччини. В середині лютого 1770 р. після висадки невеликого десанту розпочалося повстання в Морей. Широка і беззастережна підтримка російського флоту з боку греків сприяла вирішальним перемогам у блокаді Дарданелл, Хінській та Чесьменській (1770 р.) морських битвах, які забезпечили російському флоту контроль над Егейським морем.

⁶⁷ Григор'янц В.Є. Вірмени Криму: минуле і сьогодення (Проблеми соціокультурного та етнополітичного розвитку) /Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень в м. Сімферополі. – Сімферополь: ФС НІСД, 2005. – С.27.

⁶⁸ Григор'янц В.Є. Вірмени Криму: минуле і сьогодення. – С.28.

У січні 1771 р. всі бажаючі архіпелазькі греки згідно з указом Катерини II отримали російське підданство. Молоді люди, захоплені визвольними ідеями, вступали до російського війська аби боротися за звільнення Греції від турецького панування. Вони сформували вісім батальйонів, які склали військовий корпус “Грецьке військо” (“Албанське військо”). Проте перемоги Російської імперії на Балканах були тимчасовими. Мирний договір 1774 р. передбачав повернення островів Грецького Архіпелагу Османській імперії. І хоча умови договору заперечували можливість переслідувань учасників антитурецьких виступів та утиски християн, питання про подальшу долю бійців “Грецького війська” постало зі всією гостротою. 28 березня 1775 р. датований Височайший рескрипт, згідно з яким усі бажаючі емігрувати до Росії греки отримували притулок у Керчі та Єнікале. 21 пункт рескрипту обіцяв грекам численні пільги, зокрема спорудження житла за казенний рахунок, звільнення від податків на 30 років, створення військового училища, казенного шпиталю, аптеки тощо. Ю. Пряхін цілком слушно вважає, що греки згідно з названим документом отримали небачені раніше пільги та станові привілеї в Російській імперії.⁶⁹ Перші роки облаштування в Криму стали тяжким випробуванням для архіпелазьких переселенців. З часом хліборобство, рибальство, ремесла та торгівля заступили основне місце серед занять нерегулярного війська. В 1784 р. у Таганрозі був сформований і переведений з Керчі до Балаклави грецький піхотний полк, який проіснував до 1859 р. Переважна ж більшість колишніх емігрантів залишилася в Керчі та Єнікале і стала основою цивільного населення міст.

Попри те, що багатьом етнічним громадам вдалося виторгувати у самодержців певні пільги (зокрема статус колоністів, що мав обмеження в часі), слід визнати, що перспективи етнокультурного відтворення громад, християнських зокрема, були суттєво звужені порівняно із часами татарського панування. Йдеться не лише про недовіру царських урядовців до тубільного за походженням населення, не лише про щільність мовного бар'єру, неспроможність нової влади забезпечувати власні декларації фінансово і організаційно, перманентні війни та загрози воєнного часу. Передусім це стосується катастрофічного зменшення наявного населення в усіх його традиційних для Криму етнічних компонентах. Скажімо, за підрахунками М. Араджионі в 1799 – 1820 рр. до Криму повернулися близько 2,5 тис. вірмен та 700 греків⁷⁰. Власне, про який етнокультурний розвиток чи принаймні культурну наступність могла йти мова в середовищі громад, коли вони обчислювалися кількома тисячами осіб, розкиданими півостровом в умовах бездоріжжя? На жаль, говорити за таких обставин про

⁶⁹ Пряхін Ю. Поселення архіпелазьких греків у Керч – Єнікале (кінець XVIII – середина XIX століття) // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Випуск I. – К., 1997. – С.108.

⁷⁰ Араджиони М.А. Возвращение в Крым старожильческого христианского населения после эмиграции 1778 г. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2001. – С.489.

забезпечення «наступності традицій матеріальної і духовної культур, які століттями формувалися на півострові»⁷¹ можна лише з певною мірою умовності. Подальша історія інкорпорування Криму до тканини імперського організму дає замало підстав для таких висновків, принаймні на рівні суспільного життя.

У цих умовах демографічна проблема в Криму набула державного значення. Власне йшлося про те, що анексувати стратегічну у воєнному відношенні територію, збудувати на ній кілька віддалених одна від одної військових баз в умовах малозаселеності та відсутності комунікацій було замало, аби відчувати, що російська влада тут всерйоз і надовго. Без достатньої кількості населення, спроможного утримувати військовий контингент, та його безумовної лояльності до імперської влади, питання приналежності Криму визначалося розмірами іноземного десанту, що б насмілився його оспорювати. Невідворотно поставало питання про створення на теренах Криму надійного прошарку населення, на яке можна було покласти тягар з утримання і забезпечення російського військового контингенту, який вимірювався десятками тисяч осіб. Зрозуміло, що без налагодження регулярного транспортного сполучення, а ще більшою мірою – сталої системи виробництва й забезпечення, відрізана від метрополії армія перетворювалася на загони мародерів, що перебували на самозабезпеченні. Однак, ресурс місцевого населення не був нескінченним. Саме тому впродовж наступних десятиріч демографічна політика імперії в Криму балансувала між «витискуванням» звідсіля старожитнього населення та стимулюванням колонізації.

Колонізація півострова після приєднання до імперії відбувалася за типовим сценарієм. Кріпосницька епоха взагалі знає лише два види колонізації: нелегальну, обумовлену бажанням позбавитися кріпосної залежності, або примусову – осадництво кріпаків та козацтва на новонабутих, переважно прикордонних землях. Обидві були присутніми в Криму після його анексії.

Державна колонізація тривалий час була оповита серпанком глорифікації. «Російсько-православний тип цивілізації», привнесений на кримський ґрунт, висвітлювався чи не в класичних традиціях колоніальної історіографії. Часто не відступали від цього і українські дослідники. Так В. Григор'янць, характеризуючи початки імперського періоду в історії вірмен Криму, писав: «Ліквідація Кримського ханства і включення півострова до складу Російської імперії спричинили за собою принципові зміни політико-адміністративного і цивілізаційного характеру. Радикально змінилася, насамперед, політико-географічна характеристика півострова: з периферійної васальної території Османської імперії він перетворився на найважливіший воєнно-стратегічний форпост Росії в Північному Причорномор'ї. З цього часу в рамках програми російської колонізації Криму тут розгорнулася інтенсивна соціокультурна реконструкція, спрямована на витіснення тюрко-мусульманського типу цивілізації російсько-православним»⁷².

⁷¹ Там само. – С.489.

⁷² Григор'янць В.Є. Вірмени Криму: минуле і сьогодення. – С.30.

У наведеній фразі, власне, сконцентрований увесь зміст концепту російського Криму. Статус російської військово-морської бази в Чорному морі без тіні сумніву ним проголошується значно вищим за статус суверенної держави, а культурні перспективи хронічно депресивної імперської провінції, нашпигованої новобудовами в стилі класицизму, апріорі є кроком уперед, порівняно із незрозумілими росіянину-християнину традиціями мусульманської цивілізації. Цілком об'єктивний тренд імперської стандартизації (етнокультурної, зокрема), що запанував у Росії впродовж XIX ст., видається за цивілізаційно вищий досвід фактичної багатокультурності, поліконфесійності та етнокультурного розмаїття, що був розповсюджений у Криму до його анексії російськими самодержцями.

Як цілком слушно зауважує О. Ясь: «Варто взяти до уваги й тодішні раціонально-просвітницькі уявлення про роль і значення народонаселення, зокрема зростання «кількості вірнопідданих» для опанування нового простору, що розглядалося як важлива складова успіху тієї чи іншої держави ранньомодерної доби. Ці уявлення тією чи іншою мірою поділяло чимало тодішніх урядовців і сановників; до того ж вони сполучалися з великими експансіоністськими задумами, відомими як т. зв. «грецький» або східний проект імператриці Катерини II»⁷³.

Згадані уявлення насправді є ключовими стосовно розуміння стратегії просування так званого «грецького проекту» і зміцнення його «тилів» за рахунок тих територій, які за словами А. Скальковського, навіть у столиці багато хто вважав хіба що не суміжними з Китаєм⁷⁴. Втім, справа полягала не в стільки географічній неписьменності вищого світу та столичного чиновництва, яку можна було б вважати історичним анекдотом, якби вона була не цілком органічною прикметою того часу. Варто наголосити: тоді ніхто не був певний, що ці території приєднані назавжди. Власне битва за Крим і Чорноморське узбережжя тривала. Втім, це не змінювало принципово алгоритму дій імперської адміністрації, який усього лише віддзеркалювала офіційна історіографія: «... слідом за зброєю, за знаменами Російськими, піде плуг, землероб і ремісник – і поселення заведуться поруч з фортецями, ніби під покровом вітчизняних гармат ... і не зупинилися, допоки чорні Орли Російські не розкинули своїх крил на берегах Чорного і Азовського морів, поки від Дунаю до Кременчука увесь степ не став великою і квітучою Областю Російською»⁷⁵. Висловлене А. Скальковським стосовно Новоросії, міркування насправді є універсальним за змістом і вичерпно характеризує геополітичну доктрину російських імператорів. Завойовник поводився тут безцеремонно і не зважав на думки завойованих.

⁷³ Ясь О. Південна Україна як об'єкт історіографічного осмислення // В кн.: Верменич Я.В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2016. – С.121.

⁷⁴ Скальковский А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. – Ч. 2. – Одесса: Городская типография, 1838. – С. 2.

⁷⁵ Скальковский А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. – Ч. 1. – С. 7.

Тривале в часі російсько-турецьке протистояння, заручником і розмінною монетою в якому стало місцеве населення, виснажливі війни призвели до знелюднення губернії та її господарського занепаду. Вирішення проблеми було типовим для свого часу і бачилося на шляхах державної колонізації, як іноземної, так і власними силами. 13 лютого 1798 р. з'явився маніфест, що дозволив оселятися в Криму (за винятком Севастополя) іноземним колоністам. Ставка імператорського двору на швидке заселення півострова силами іноземців, як і в решті європейських територіальних надбань не виправдалася.

Найбільш потужні громади створили німці. У середині XIX ст., за даними Міністерства внутрішніх справ, у Криму існувало 49 німецьких поселень у Феодосійському, Перекопському, Сімферопольському та Євпаторійському повітах. Вони об'єднувалися у Нейзацький та Цюріхтальський колоністські округи. З 40 тис. німців Таврійській губернії, у Криму мешкали 5 200: 4 800 осіб проживали у сільській місцевості, 400 – у містах. На початок XX ст. німці були третьою за чисельністю етнічною групою степових повітів Таврійської губернії. Перший всеросійський перепис населення 1897 р. зафіксував у Криму 31950 німців, які склали 5,8% від загальної кількості населення⁷⁶. Решта іноземних колоністів становили малопомітну на загальному тлі частку.

Вже у згадуваному вище «Рассуждении одного Российского Патриота...» ставка робилася на колонізацію півострова силами донських козаків та українців. В 1787 р. державні селяни малоросійських губерній отримали дозвіл поселятися в Новоросійському краї⁷⁷, що спричинило приплив поселенців з Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського, Херсонського та Катеринославського намісництва. Характеристики переселенців були доволі розмаїтими: переселялися як козаки на добровільній основі, так і державні селяни (як це було, скажімо, із мешканцями Чонгарської слободи та села Тонконогівка Катеринославського намісництва (загалом 634 особи)⁷⁸, переселених відповідно до розпорядження генерал-губернатора Г. Потьомкіна навесні 1788 р. в урочище Голінкой Таврійської області); як групами, так і в індивідуальному порядку.

⁷⁶ Лантнев Ю.Н. Переселение немцев в Крым и основание колоний (XIX в.) // Немцы в Крыму. Очерки истории и культуры. – Симферополь, 2000. – С. 17,20.

⁷⁷ Короленко Б. Приєднання та колонізація Криму кінця XVII століття: український аспект // Крим в історичних реаліях України: Мат. наук. конф. «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР». – К., 2004. – С.96.

⁷⁸ Переселенці отримали по 15 десятин землі на особу та податкові пільги на 10 років. крім того, приписувалося “для ободрения и первоначального их обзаведения снабдить каждой двор по дватцати рублей, и позволить им в пользу их продать свои дома и прочее строение” на старому помешканні. – Цит. за: Короленко Б. Приєднання та колонізація Криму кінця XVII століття: український аспект // Крим в історичних реаліях України: Мат. наук. конф. «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР». – К., 2004. – С.97.

Перше російське населення півострова сформували військові, введені сюди відповідно до умов Кючук-Кайнарджійської угоди. Надалі півострів залюднювався шляхом створення військових гарнізонів, заснування міст та портів, земельних пожалувань дворянам та чиновникам. Поволі слов'янське населення у Криму зростало коштом відставних військовослужбовців, чиновництва, державних селян та кріпаків⁷⁹. Внаслідок державної колонізації населення зросло на 70 тис., сягнувши на середину XIX ст. 315 тис. осіб⁸⁰. Втім руйнівна для Росії Кримська війна (1853–1856 рр.) звела нанівець досягнення попередніх років. Внаслідок масової еміграції татар до Туреччини за офіційними даними в 1863 р. спорожніли 784 татарські села та аули⁸¹, населення півострова на 1863 р. скоротилося до 192 360 осіб.

Етнічний склад населення Криму (1850–1864 рр.)⁸²

	1850		1858		1864	
	чисельність	%	чисельність	%	чисельність	%
кримські татари	267243	77,8	241849	73	99946	50,3
росіяни	22671	6,6	41744	12,6	56630	28,5
українці	24045	7	13252	4		
греки	6870	2	7951	2,4	12915	6,5
євреї	3092	0,9	5963	1,8	10531	5,3
німці	3435	1	4970	1,5	5365	2,7
болгари	1718	0,5	1988	0,6	3180	1,6
Інші	14426	4,2	13583	4,1	10133	5,1
загалом	343500	100	331300	100	198700	100

Як засвідчує таблиця, політика «виштовхування» кримських татар виявилася абсолютно деструктивним для Криму демографічним фактором. Слов'янського населення, яке загалом майже вдвічі поступалося кримськотатарській громаді в 1864 р., було явно недостатньо, аби забезпечити поступальний

⁷⁹ Так, відставні солдати заснували села Петровська Слобода, Зуя, Мазанка, Ізюмівка та ін.

⁸⁰ Бикова Т.Б. Політичне та соціально-економічне становище в Криму (від середини XVIII ст. до 1917 р.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2003. – Вип.6. – С.15.

⁸¹ Марков Є. Нариси Криму. Картини кримського життя, історії та природи: Художнє видання. – К.: Темпора, 2007. – С.339.

⁸² Аджиева Л.С. Крим: влада – економіка – довкілля (науковий аспект (1861–1917 рр.)): Монографія. – Саки: ПП «Підприємство Фенікс», 2013. – С.15.

господарський розвиток територій. Неспроможні були це зробити й іноземні колоністи, зважаючи на їх мізерну частку в населенні регіону (трохи більше 4% у 1864 р.). Позитивне демографічне сальдо відзначалося лише у міських етнічних громадах, таких як вірмени. Так, згідно з даними перепису 1897 р. вірмени становили 0,6% (загалом 8 938 осіб) населення Таврійської губернії. 6389 з них мешкали в містах⁸³, з них – 3011 у Сімферопольському та 2417 у Феодосійському повітах⁸⁴. Вражали й відомості стосовно соціального складу відносно нечисельної громади: 85 спадкових дворян, 206 особистих дворян і чиновників, 96 священників, 164 спадкових і особистих почесних громадян, 569 купців, 4699 міщан, 3067 іноземних підданих⁸⁵. Громада виявляла тенденцію до збільшення. На початок Першої світової війни вірменська громада Криму з неповних 9-ти тисяч зросла до 14–15⁸⁶. Однак, ситуація, яка склалася, зважаючи на чисельність громади, не справляла якісного впливу на загальнокримську динаміку.

Найбільш складні проблеми відзначалися в сільському господарстві. В 1853–1865 рр. чисельність селян зменшилася на 46% і склала 122 тис. осіб⁸⁷. Враховуючи кліматичні умови, масиви занедбаних земель і земель, що вимагали складної агротехніки, це означало подальшу болючу агонію сільськогосподарського сектору кримського господарства.

Між 1865 та 1897 рр. населення Криму зросло втричі і досягло 547 тис. осіб⁸⁸. Звертає на себе увагу суттєве розширення етнонаціональної палітри регіону: згідно з переписом тут мешкали представники 22 етнічних груп. Втім, у вражаючих на перший погляд цифрах був зворотний бік. По-перше, йшлося про швидке зростання після критичного падіння чисельності населення півострова внаслідок наймасовішої еміграції кримських татар. По друге, відбувалося «вимивання» старожитнього населення Криму коштом «новоселів», як імперського, так і закордонного походження (на старих позиціях утрималися лише кримські татари, кримчаки та караїми). По третє, фактично йшлося про обтяжливий і не прогнозований процес повсякчасної зміни населення та його етнонаціональної специфіки, що розтягнувся

⁸³ Значні вірменські громади існували в Сімферополі (1937 осіб), Феодосії (880), Карасубазарі (798), Керчі (679), Севастополі (439), Старому Криму (397), Євпаторії (347), Ялті (319), Перекопі (170).

⁸⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел (Таврическая губерния) / Под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб., 1904. – Т.41. – С.Х.

⁸⁵ Там само. – С.192–197.

⁸⁶ Обзор Таврической губернии за 1914 г. – Симферополь, 1915. – С.124–125.

⁸⁷ Полухіна О.М. Населення Криму в 1783–1917 рр. // УІЖ. –1988. – №9. – С.30.

⁸⁸ Аджиева Л.С. Крим: влада – економіка – довкілля (науковий аспект (1861–1917 рр.)): Монографія. – Саки: ПП «Підприємство Фенікс», 2013. – С.14.

майже на сторіччя. Щільність населення в Криму наприкінці XIX ст. сягнула 27,29 осіб на км²⁸⁹. Зрозуміло, що за таких умов всерйоз розмірковувати над соціально-економічними перспективами краю наважувалося не так багато тверезо мислячих людей.

Якісні зміни в населенні краю, як і його відносна стабілізація, відбулися вже в пореформену добу. На час Всеросійського перепису частка росіян в Таврійській губернії⁹⁰ сягала 27,9% (404 463 особи). Російське населення було найбільш урбанізованим – 49,1% (142 062 особи) проживали у містах⁹¹. На початку XX століття росіяни стали найбільшим у відносному значенні (понад 41% всього населення) етносом Криму. Стрімке збільшення російської громади в наступні роки було пов'язане з революційними подіями на теренах Російської імперії – Крим перетворився на штаб-квартиру російського білогвардійського руху, транзитний пункт біженців та політичних емігрантів, місце дислокації іноземних військ.

Українська громада Криму після його анексії формувалася і зростала відповідно до загальноімперських трендів. Сучасні вітчизняні дослідники все частіше змушені нагадувати, що присутність українського етносу в історії Криму не вичерпувалася бурхливими і суперечливими відносинами запорожців із ханатом. Я. Дашкевич, а за ним і Б. Короленко, зокрема зазначають: «українська присутність в Криму засвідчується численними історичними фактами задовго навіть до його приєднання у 1783 році до Російської імперії, – принаймні,

⁸⁹ Територія Таврійської губернії обіймала 53053,8 кв. верст, з яких на Кримський півострів припадало 22241 кв. верст (42% території), і займала двадцять перше місце серед п'ятдесяти губерній Європейської Росії. Вона поділялася на вісім повітів, три з яких займали континентальну частину півдня України: Дніпровський, Бердянський та Мелітопольський, а п'ять – Кримський півострів: Євпаторійський, Перекопський, Сімферопольський, Феодосійський, Ялтинський. Також у Криму були утворені два градоначальства: Керч-Снікальське та Севастопольське. Щільність населення Таврійської губернії наприкінці XIX ст. була, порівняно з іншими губерніями південного заходу Російської імперії, невеликою та дорівнювала 27,29 осіб на кв. версту. Але порівняно із середнім показником по Російській імперії, який складав 6,66 осіб на кв. версту, вона була густонаселеною. Найбільша щільність населення спостерігалася в Ялтинському повіті – 91 особа на кв. версту, Сімферопольському – 43, Феодосійському – 29, Євпаторійському – 14, Перекопському – 10. (Див.: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. – Издание Центрального статистического комитета Министерства Внутренних дел. Под редакцией Н.А. Тройницкого. – XLI. – 1904. – С. III, V, 4.; Население России в XX веке. В 3-х т./ Т. 1. – М. – 2000. – С. 10.; *Нейенкурхен В.Ф.* Население Крыма. Крым. Путеводитель. Симферополь. – 1914 <http://www.moscow-crimea.ru/history/narod/naselenie.html>

⁹⁰ У Євпаторійському повіті воно становило 39%, Перекопському – 45,3%, Сімферопольському – 37,7%, Ялтинському – 30,2% та Феодосійському – 42,2%.

⁹¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. – Издание Центрального статистического комитета Министерства Внутренних дел. Под редакцией Н.А. Тройницкого. – XLI. – 1904. – С. V.

з XIV століття (якщо ми ведемо мову про власне українців; предки ж сучасних українців з'являються на півострові значно раніше – з часів існування Київської держави). Особливо значні масштаби української присутності в цьому регіоні простежуються протягом XV–XVII століть, пов'язані з фактором українського ясиру. Велика кількість українських невільників спричинила значні зміни на півострові в антропологічному, демографічному і навіть культурно-релігійному відношенні»⁹².

Українці були найчисельнішою етнічною складовою населення Таврійської губернії, нараховуючи 611121 осіб (42,2%), у тому числі чоловіків – 317167 (51,9%) та жінок – 293954 (48,1%). Однак за рівнем урбанізації українське населення поступалося росіянам, кримським татарам та євреям. Усього у містах губернії проживало 10197 українців, що становило 10,4% міських мешканців. Концентрація українського населення у сільській місцевості Криму була найвищою у степових районах. Так, у Перекопському повіті на їхню долю припадало 22% усього населення, Євпаторійському – 21,1%, Феодосійському – 11,5% та Сімферопольському – 7,1%. Серед селян Таврійської губернії частка українців становила 50,1%⁹³.

Отже, оцінюючи наслідки державного регулювання процесів колонізації Криму після його анексії, слід зауважити, що центральним фактором демографічного розвитку півострова впродовж кінця XVIII–XIX ст. ст. виступили не владні колонізаційні потуги, а кілька російсько-турецьких воєн. Це виявлялося не лише в тому, що військові склали високу відносно до решти верств частку населення півострова. Серед них широко представлені були не лише відставники, а й службовці низки корпусів, зокрема Кубанського корпусу (в якому переважали етнічні українці), Чорноморського війська, «Грецького (Албанського) війська» тощо. Це виявлялося передусім у плинності і нестабільності населення, якісних змінах його етнодемографічних характеристик, неодноразовому докорінному переформатуванні етнополітичної ситуації, що набуло найбільш трагічних форм на межі XVIII–XIX ст. ст., коли власне йшлося про фактичне знищення етнокультурного феномену ханського Криму, яке сприймалося суспільною думкою імперської Росії як цивілізаційно виправданий крок. Чи повноцінною і врівноваженою внаслідок цього стала соціальна та етнодемографічна структура інкорпорованого імперією Криму? Здається, відповідь на це питання допоки відкрита.

⁹² Див.: Дашкевич Я. Українці в Криму (XV – початок XX ст.) // Сучасність. – 1992. – №.4. – С.97–99.; Короленко Б. Приєднання та колонізація Криму кінця XVII століття: український аспект // Крим в історичних реаліях України: Мат. наук. конф. «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР». – К., 2004. – С.88–89.

⁹³ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. – Издание Центрального статистического комитета Министерства Внутренних дел. Под редакцией Н.А.Тройницкого. – XLI. – 1904. – С. V–VI.

Тим часом докорінна зміна демографічної ситуації в Криму тогочасним суспільством сприймалася як абсолютно закономірний і справедливий історичний акт. Якісно нового звучання в контексті модернізаційних процесів та активізації міграційних рухів новітньої доби в імперському дискурсі набуває наприкінці XIX ст. проблема національної території: і не так давно колонізоване Поволжя, і Сибір, і Північний Кавказ, і Новоросія, і Крим розглядаються як властиво російські національні території – ареал життєвого простору для майбутніх поколінь євразійської російської нації. Це саме про неї В. Семенов-Тянь-Шанський писав як про «культурно-економічну цілісність», «Російську Євразію»: від Волги до Єнісею від Арктики до Каспію, що ж до нещодавно колонізованих земель, то їх повинно було сприймати як «рідну і цілком рівну російську землю»⁹⁴.

Важливо також наголосити, що такі настрої були притаманні не лише державній еліті, а й широким верствам російського населення, передусім селянства, яке після скасування кріпосництва спочатку десятками, а згодом – сотнями тисяч рушило в «російський» Крим шукати кращої долі.

Взаємини російських новопоселенців зі стародавніми мешканцями Криму склалися доволі суперечливим чином. Вчорашні кріпаки, неписьменні і обмежені в своєму світогляді, тим не менш відчували свою цивілізаційну вищість порівняно із татарами. Доволі промовисті замальовки типового ставлення росіянина до «національного питання» знаходимо в образі мужика з Курщини, який, впізнавши у Є. Маркові «свого», «... почав скаржитися на все: на спеку, на камінь, на нехристів, на дорожнечу, на те, що чорного хліба не дають, на те, що народу мало.

– Паршиво! – каже він. – Посеред чужого люду живеш. Ці собачі діти, татари, одне одного як ведуть, а нашого брата з'їдають. Йому прикро, що ми у його перше місце заступаємо, йому при нас конати доводиться; тому що він капость, його порівнювати з росіянином не можна. Були ми кріпаками, всі дома жили; хоч побирайся, йти не смій. А далася воля, народ сюди рушив: пачпорти-заробітки, пачпорти-заробітки! Куди – в сади, куди – по станціях... Так йому, татарину ж, ціни тоді втричі віднялося! Його робота по-давнішньому – колупне рукою, а грошки подай! А наш проти нього вдвічі спрацює. Він ледар і дурень»⁹⁵. Подальші характеристики туземців, міцно приправлені небилицями і побрехеньками (від небажання їсти свинину, особливостей шлюбних відносин, відсутності крадів, неприємності мови та відмінностей побуту до зрадництва татар в часи кримської кампанії),

⁹⁴ Семенов-Тянь-Шанский В.П. О могущественном территориальном владении применительно к России // Арабески истории. – М.: ДИК, 1996. Вып. 7 (Рождение нации). – С. 603–604, 608–609.

⁹⁵ Марков С. Нариси Криму. Картини кримського життя, історії та природи: Художнє видання. – К.: Темпора, 2007. – С.48 – 49.

не вкладалися в жодний інший формат оцінок російського «мужика-лапотника», як «погань»⁹⁶.

«Зізнаюся, мене вразила ця непорушність переконань, що не залежить ні від яких фактів, ця органічна впевненість у перевазі свого і у всіх проявах над чужим, ця нічим не виправдана зневага до татарина як до чужого, – зазначав Євген Львович, – Я бачив, що земляк чимало прибріхував на татар без докорів сумління, але водночас розумів, що ця брехня цілком щира й абсолютно йому необхідна. У такому несправедливому, майже тваринному ставленні до свого й чужого коріняться те інстинктивне чуття національності, сили якого не замінить ніяка освіта і яке в зоології виявляється в більш грубих формах антипатії кішки до собаки... Про зраду татар під час севастопольської війни візник говорив як про речі, що не підлягають щонайменшому сумніву; в цьому випадку він поділяв сумну помилку суспільної думки цілої Росії»⁹⁷. Слід зауважити, що під час паніки, яка охопила півострів, абсолютно не підготовлений до висадки іноземного десанту, поширювалися чутки, що татари переріжуть слов'ян після того, як відійдуть місцева адміністрація та жандарми. Нічого подібного не сталося. Не спалахнуло, не справджуючи прогнозів, і татарське повстання. Найбільшою небезпекою, як з'ясувалося згодом, виявилися козаки, які під приводом боротьби із «зрадниками» займалися масовими грабунками, спалювали цілі поселення та поміщицькі маєтки»⁹⁸.

Властива Є. Маркову делікатність завадила йому назвати речі своїми іменами. Однак, йшлося не про помилку, а цілком свідоме прагнення призначити кримських татар винними за поразку в Кримській кампанії. Справжній же винуватець – архаїчна машина державного управління, з непомірними геополітичними апетитами, що абсолютно не відповідали економічному й технічному розвитку Росії, – залишилася в затінку.

В дещо пом'якшеному варіанті він, однак, називав винуватців: «Замість того, щоб гнати й розстрілювати на місці злодіїв-чиновників, у нас гнали й розстрілювали найбільш чесне з кримських племен – татар. Нікого так не образили в ту війну, як це тихе й корисне плем'я. Його заплямували як зрадника; його змусили залишити древню батьківщину, де тільки татарин може жити щасливо й без нужди. Хто був у Криму хоча б один місяць – той відразу ж зрозуміє, що Крим загинув після вигнання татар. Тільки вони могли витримати цей сухий пал степу, володіючи таємницями добування й проведення води, розводячи худобу й сади в таких місцях, де довго не проживе німець чи болгарин. Сотні тисяч чесних і терплячих рук відібрано від господарства, стада верблюдів майже зникли; там, де раніше ходило тридцять отар овець, нині ходить одна; де були фонтани, там тепер порожні басейни; де було людне, промислове

⁹⁶ Там само. – С.49.

⁹⁷ Там само. – С.50 – 51.

⁹⁸ Там само. – С.110.

поселення, – сьогодні пустир; і ці пустирі, як раніше поселення, наповнюють тепер цілі повіти. Проїдьте, наприклад, Євпаторійський повіт, і ви подумаете, що подорожуєте берегами Мертвого моря. Дорожнеча рук і життєвих припасів із вигнанням татар виросла до нестерпних розмірів, які просто можуть розігнати останнє бідне населення кримських міст. Словом, Крим після вигнання татар – це будинок після пожежі»⁹⁹.

Тим часом прадавній мешканець цього будинку був зневажений не лише фізично, а й морально. «Крим поіменований Тавридою, поблизу руїн, де існував давній Херсонес, з самої тієї купи каміння біля Ахтирської гавані виник Севастополь, Ахт Мечет названий Сімферополь, Кафа Феодосією, Козлов Євпаторією, Єнікаль Пентикапеум, Тамань Фанагорією тощо. ... Без перешкод перший крок зроблений до очищення Європи від Магометан і до підкорення Стамбула»¹⁰⁰. Класицизм і ампір прийшли і в Крим, але – тільки офіційний. Обиватель, як і раніше, існував в іншій системі координат, часто – виразно етнічно забарвленій. Втім, це було не повноцінне життя, а животіння на периферії офіційного культурного дискурсу, в якому не було місця доімперській історії Криму в усій її повноті. Наслідки не забарилися.

Один із найдавніше залюднених регіонів імперії наприкінці ХІХ ст. справляв доволі суперечливе враження. Євген Марков висловив його місткою фразою: «Було – і немає нічого»¹⁰¹. За російського панування дивним чином давні й середньовічні руїни розтягувалися до самого фундаменту, вмонтованими в паркани виявлялися генуезькі дошки з написами латиною і гербами середньовічних генуезьких родин; на облаштування казарм розбиралися рештки старожитностей; солдати і мешканці перекопували все, що від них лишилося, у пошуках скарбів. Під час подорожі П. Палласа в 1793 р. той бачив всередині Судацької фортеці чимало готичних будівель, а під час другої – із здивуванням з'ясував, що будівництво казарм стерло з лиця землі середньовічні будівлі. Ця сумна доля оминала хіба що цвинтарі.

Чи варто говорити, на яку величезну проблему за цих обставин перетворювалося життя неросійських етносів, що на той момент вже давно були позбавлені права не лише на свій «життєвий простір», а й на свою історію?

Проблеми етнокультурного життя

В часи бурхливого територіального зростання перед Російською імперією виникла складна проблема щодо підтримання стандартів етнокультурного відтворення в умовах якісної зміни парадигми етнокультурних відносин.

⁹⁹ Там само. – С.107.

¹⁰⁰ Самойлов А.Н. Жизнь и деяния генерал-фельдмаршала князя Григория Александровича Потемкина-Таврического // Русский архив. – 1867. – С. 1015.

¹⁰¹ Марков С. Нариси Криму. Картини кримського життя, історії та природи. – С.165.

Не можна стверджувати, що старожитні етнічні громади Криму «здали» свої позиції без спротиву. Однак, варто наголосити, що можливості переможених відстоювати свої інтереси в кріпосницькій Росії були вельми обмеженими.

Найбільше проблем накопичувалося в сфері етнокультурного відтворення. Неодноразові спроби очільників окремих громад налагодити систему національної освіти не приносили результатів. Недовго пропрацювало відкрите в 1859 р. з ініціативи архієпископа вірменських церков Криму Габрієла Айвазовського¹⁰² вірменське училище «Халібян дпроц»¹⁰³. Вже в 1871 р. воно було закрито через відсутність фінансування. Єдиною альтернативою були вірменські церковнопарафіальні школи. Станом на 1905 р. дві такі школи діяли в Сімферополі, по одній – у Карасубазарі, Керчі, Євпаторії, Феодосії, Старому Криму та Армянську¹⁰⁴. Ідеї консолідації вірменського народу та його відданості російському престолу пропагувалися на сторінках журналу «Масяц Агавні» («Голуб Масиса»), що видавався в 1859–1865 рр. Г. Айвазовським. В 1873 р. за редакцією Г. Тевлеряна у Феодосії почав виходити журнал «Дастіарак» («Вихователь»)¹⁰⁵. Вихідцями з вірменської громади були відомі діячі російської імперської культури: художники І. Айвазовський, Е. Махтесян та В. Суренянц, композитор і диригент О. Спендіаров, композитори Х. Кара-Мурза і А. Кахцацян, скрипаль О. Налбандян, церковні діячі та просвітителі Г. Айвазовський, М. Гюмюшханеці, М. Бжишкян, К. Кушнерян та Х. Степане.

Віддаленість від освітніх та університетських центрів негативно позначалася на розвитку народної освіти на півострові. Першим закладом колоніальної освіти в Криму стало відкрите в 1783 р. відповідно до указу Катерини II Акмечетське народне училище, що мало задовольняти освітні потреби зростаючого слов'янського населення. З 1805 р. Таврійська губернія входила до складу Харківського учбового округу, в 1811 р. – курувалася директором училищ Училищного комітету Харківського університету, з 1828 р. – Дирекцією училищ Таврійської губернії. З 1832 р. Дирекція перейшла у підпорядкування опікуна Одеського учбового округу. На початку XIX ст. в початкових навчальних закладах Криму навчалося усього 107 учнів. На кінець 1820-х рр. діяло 6 закладів на 279 учнів. На початку 1830-х рр. в 11 училищах навчалося 583 учні, в 1850-х рр. існували 16 навчальних закладів із 931 учнем. В 1812 р. розпочала роботу перша в Таврійській губернії чоловіча гімназія¹⁰⁶. Зважаючи на чисельність учнівського контингенту твердження сучасних російських

¹⁰² Старший брат живописця І. Айвазовського.

¹⁰³ З 1860 р. при ньому діяла перша в Криму вірменська друкарня.

¹⁰⁴ Григор'янць В.Є. Вірмени Криму: минуле і сьогодення. – С.33.

¹⁰⁵ Там само. – С.34.

¹⁰⁶ Новікова О.В. Державна система народної освіти Російської імперії в Криму (кінець XVIII ст. – початок XX ст. : Автореф. дис. ... к.і.н. – Дніпропетровськ, 2009. – С.9.

дослідників про просвітницьку роль імперії стосовно приєднаних територій виглядають, м'яко кажучи, непереконливо. Першим жіночим педагогічним навчальним закладом у Криму став Керч-Кушніковський дівочий інститут, створений 1835 р.

Позитивні зміни в масовій народній освіті були пов'язані із загальноросійською освітньою реформою. Таврійське губернське земство відіграло вагомую роль у розбудові шкільної мережі.

Наприкінці XIX ст. стрімко зростала чисельність учнів, навантаження на вчителів було меншим за північні повіти губернії, натомість вигідно відрізнявся рівень оплати вчительської праці. Уніфікована мережа навчальних закладів: 2,3,4-класні міські училища за Положенням 1872 р. з ремісничими відділеннями, 1,2-класні за Положенням 1864 й 1872 рр., церковнопарафіяльні школи (перебували у веденні Дирекції народних училищ), церковнопарафіяльні школи, підпорядковані Єпархіальному відомству, татарські школи у веденні Міністерства освіти, початкові народні училища (підпорядковані училищним радам з ремісничими відділеннями) та школи удільного відомства. Крім того, в цій доволі складній системі до кінця 1890-х рр. діяли й повітові училища, створені відповідно до Положення 1828 р., згодом перетворені на міські.

В 1882 р. тут існувало 930 етноконфесійних початкових шкіл, з них: 340 російських, 6 російських старообрядських (молоканських), 30 болгарських, 8 грецьких, 314 татарських, 186 німецьких, 31 єврейська, 7 караїмських, 5 вірменських, 2 чеські, 2 польсько-литовські та 1 естонська¹⁰⁷.

На початок XX ст. в Криму працювати 469 початкових шкіл (13 479 учнів), де вивчалися Закон Божий, читання, письмо, чотири арифметичні дії, церковний спів, додатково могли вивчатися ремесло для хлопчиків і рукоділля для дівчат. Повільно зростала мережа середніх навчальних закладів. На початку XX ст. у Криму діяли 7 з 8-ми казенних чоловічих гімназій (близько 2,5 тис. гімназистів) та 4 з 7-ми реальних училищ (близько 700 учнів) Таврійської губернії, 13 з 18-ти жіночих гімназій і прогімназій. 9 з них були державними, освіту в них отримували близько 3 тис. дівчат¹⁰⁸. Отже, на початку XX ст. чисельність середніх навчальних закладів і прогімназій на півострові в 1,5 рази перевищувала аналогічний сегмент на материковій частині губернії, що свідчило про вищий рівень запитів та можливостей надавати освіту підростаючому поколінню.

На початку 1874 р. відкрився Феодосійський вчительський інститут, розрахований на 4 класи (три з них теоретичні). Студенти вивчали Закон Божий, російську мову, математику, геометрію, історію, географію, природознавство, фізику, педагогіку, малювання, спів і гімнастику. Існувало Нікітське училище

¹⁰⁷ Крим в етнополітичному вимірі. – С.82.

¹⁰⁸ Новікова О.В. Державна система народної освіти Російської імперії в Криму (кінець XVIII ст. – початок XX ст. : Автореф. дис. ... к.і.н. – Дніпропетровськ, 2009. – С.12–13.

садівництва і виноробства – комплексний навчальний заклад, що готував виноробів, викладачів виноробних училищ і керівників виноробних господарств, здійснював наукові дослідження.

Показова ситуація відзначалася в губернському Сімферополі. Тут на межі століть функціонували духовна семінарія, духовне училище, Таврійське єпархіальне жіноче училище, церковнопарафіяльні школи, Сімферопольське євангельсько-лютеранське училище, вірмено-католицьке училище, римо-католицька парафіяльна школа, вірмено-григоріанська церковнопарафіяльна школа, Сімферопольська татарська вчительська школа, російсько-татарське міністерське училище, кримськотатарське медресе Сімферопольської мусульманської благодійної громади, кримськотатарське медресе парафії Аджи Сеїт Нафе, жіноче професійне єврейське училище Х. Коган, єврейське початкове училище, училище II розряду Д. Коган, дитячий садочок, училище при молитовному будинку «Нертомід». У Бахчисараї, крім традиційних кримськотатарських мектебе, діяли 2-класне міське парафіяльне училище, караїмське міністерське училище, приватне єврейське училище, російсько-татарське міністерське училище, церковнопарафіяльне училище, земське татарське училище¹⁰⁹.

Кінець XIX ст. став часом виникнення й розгортання активної діяльності низки наукових інституцій, які перевели кримознавчі дослідження на постійну основу¹¹⁰. Серед них: Таврійська вчена архівна комісія (1887 р.), Кримсько-Кавказький Гірський Клуб (1890 р.), Кримське товариство дослідників природи та любителів природи, Російське товариство з вивчення Криму, Симеїзька обсерваторія, Нікітський ботанічний сад, Севастопольська біологічна станція, Ялтинський туберкульозний санаторій, Пульмонологічне товариство. В 1910 р. виникло Кримське товариство природодослідників і аматорів природи, з діяльністю якого пов'язане виникнення нового наукового напрямку – соціальної екології. Тоді ж за сприяння губернатора В. Новицького розпочала свої дослідження Кримська водна розвідувальна партія, яка здійснювала комплексні геологічні, геоморфологічні, гідрогеологічні та інженерно-геологічні зйомки, досліджувала наслідки впливу людини на довколишнє середовище півострова. 1892 р. при Ялтинському відділенні Кримсько-Кавказького гірського клубу був відкритий музей-гербарій для збереження природознавчого, археологічного та етнографічного матеріалу. У 1892 р. було створено Склад місцевих старожитностей у Херсонесі. В 1887 р. зусиллями членів Таврійської вченої архівної комісії був створений музей старожитностей, а в 1899 р. розпочав діяльність Природничо-історичний музей Таврійського губернського земства, що став центром дослідження флори і фауни Кримського півострова. Широка дослідницька

¹⁰⁹ Крим в етнополітичному вимірі. – С.83 – 84.

¹¹⁰ Музеї в Криму з'являлися і раніше. До 1811 р. відносяться початки діяльності Феодосійського музею. В 1826 р. був заснований Керченський музей старожитностей. Невдовзі після Кримської кампанії – в 1869 р. – був створений музей оборони.

і просвітницька робота інституцій та спілок знаходила відображення на сторінках видань «Звістки ТВАК», «Записки Нікітського імператорського саду», «Праці Ялтинського туберкульозного інституту», «Записки Кримсько-Кавказького гірського клубу»¹¹¹.

Все це давало підстави говорити, особливо на початку ХХ ст., про небувале культурне піднесення. В російській історіографії запанувала теза про цивілізаційну потугу Російської імперії та привабливість її високих освітніх і культурних стандартів. Однак, концепт цивілізаційних впливів був глибоко уразливий внутрішньо. Колонізатори завжди вважають свою місію цивілізаційно виправданою, однак, ефективність їхнього впливу, як засвідчує історія, завжди визначається передусім бажанням і здатністю колонізованих наслідувати цивілізаційні моделі соціальної та культурної взаємодії. На загал впливи лишаються на рівні певних маркерів, а не повноцінного культурного стрибка. Крім того, цей умоглядний «стрибок» був помітний лише у зіставленні з цілковитою руїною ХІХ ст.

Проти неї послідовно виступав, зокрема, директор училищ Таврійської губернії Євген Марков, який мешкав у Криму п'ять років. Цілком умотивовано він зазначав, що відповідно до релігійних законів кримських татар навчання дітей (як хлопців, так і дівчат) було обов'язковим, при кожній мечеті існував свій мектеб. В 1867 р. – на час найбільшої руїни, спричиненої масовою міграцією, за відомостями Маркова на 100 тис. татарського населення припадало 154 училища (131 мектеб і 23 медресе (духовні академії для підготовки мулл і вчителів)) з 5 081 учнями (901 дівчат, 4 180 хлопців). Таким чином, в середовищі татар одна школа припадала на 2 140 мешканців, один учень – на 27,9 осіб. У середовищі росіян аналогічні показники становили 2 747 та 66,1 відповідно. Складаючи 17,85% населення Таврійської губернії, татари давали 23% учнів, тоді як росіяни, питома частка яких у населенні сягала 62,5%, – лише 28,5%¹¹². Система закладів національної освіти і в першій половині ХІХ ст. в рази перевищувала показники колоніальних освітніх закладів. Так, національно-релігійних шкіл було в 4 рази більше, ніж державних, а чисельність учнів у них випереджала чисельність учнів державних навчальних закладів у 2,9 рази¹¹³.

Система освіти в середовищі кримських татар справді мала давні корені і ставий на момент входження до складу Російської імперії вигляд так званої «арабської вченості». Вона складалася з конфесійних шкіл мектеб (початкові)

¹¹¹ Дельвіг Н.А. Просвітницька та педагогічна діяльність наукових товариств Криму (друга половина ХІХ – перша половина ХХ століття: Автореф. дис... к.пед.н. – Ялта, 2014. – С.10–13.

¹¹² Марков Є. Нариси Криму. Картини кримського життя, історії та природи. – С.343–344.

¹¹³ Новікова О.В. Державна система народної освіти Російської імперії в Криму (кінець ХVІІІ ст. – початок ХХ ст. : Автореф. дис. ... к.і.н. – Дніпропетровськ, 2009. – С.16.

та медресе (вищі). Кримськотатарська громада традиційно відзначалася доволі високим рівнем письменності, оскільки відповідно до норм віровчення всі діти, навіть дівчата, мали вивчати святе письмо. Інша справа, що на середину XIX ст. конфесійні навчальні заклади і за змістом освіти, і за педагогічними практиками, що там застосовувалися, і за рівнем зв'язку з сучасним життям не відповідали потребам громади. Це розуміла і колоніальна адміністрація, яка вповодж років пропонувала місцевому населенню російські школи, наражаючись на стіну відчуження.

1810 р. після тривалого підготовчого періоду та збору коштів урочисто відкрилося Відділення татарського класу Сімферопольського повітового училища (СПУ). Вчителем кримськотатарської мови став шанований місцевою громадою вчений ефенді та улем, який володів кримськотатарською, перською, турецькою і арабською мовами, але в розмовній формі. Доволі серйозні підстави сумніватися у своїх педагогічних навичках давав також учитель російської мови¹¹⁴. Як підручник для занять кримськотатарською мовою використовувалися татарський буквар з російським перекладом і татарська граматика зі словником¹¹⁵. Згодом навчальна література надходила з друкарні Казанського університету. Потерпаючи від недостатнього фінансування, відділення проіснувало до 1811 р., коли його приміщення у зв'язку з відкриттям Сімферопольської чоловічої казенної гімназії перейшло самому училищу. На той час у відділенні, слід зауважити, через складні побутові умови не лишилося жодного кримськотатарського учня. Наступні кілька років так званий кримськотатарський клас СПУ існував на межі ліквідації. Директор народних училищ Таврійської губернії Ф. Заставський то схилився до його ліквідації, то клопотався про заборону медресе (як основних конкурентів офіційної системи освіти), то пропонував змінити спрямування установи, зорієнтувавши її на підготовку викладачів для сільських і міських медресе і створивши при ньому інтернат на 20 місць.

Після звернення татар з проханням організувати вивчення російської мови для ознайомлення з імперськими законами до імператора Олександра I під час подорожі до Криму в 1824 р. в окремих повітових училищах (зокрема,

¹¹⁴ Див. Ганкевич В.Ю. Джадидистська реформа просвіти кримських татар (межа XIX–XX ст.): Дис... д.і.н. – К., 2000. – С. 152.

¹¹⁵ Аби зрозуміти складність тогочасної мовної ситуації, варто зауважити, що мова кримських татар не становила єдності, поділяючись на кілька складових: мова татар Південного Криму огуз-сельджуцької групи (ялтинський, судацький та балаклавський діалекти з домішкою грецизмів, арабізмів та італійських впливів); мова гірських татар, так званих татів, кипчацько-половецької групи (насичена іранізмами, грецизмами, арабізмами та домішки готської); мова татар північного узгір'я кипчацько-половецької підгрупи кипчацької групи; мова степових кримських татар – ногаїв кипчацько-ногайської підгрупи кипчацької групи (з евпаторійським та керченським діалектами). В якості загальнокримськотатарської мови була визнана в 1928 р. «орта йолакь тили» – мова середньої смуги.

Феодосійському та Перекопському) було запроваджено обов'язкове викладання кримськотатарської мови. В результаті учні, що там навчалися, опанували кримськотатарську. Самі ж кримські татари і надалі обходили імперські школи стороною. В липні 1839 р. попечитель Одеського навчального округу Княжевич просив кримськотатарського муфтія посприяти в популяризації російських навчальних закладів.

Врешті після опрацювання проблеми на спеціальному комітеті з питань освіти кримських татар (його засідання відбувалися в 1826–1827 рр.) було ухвалено рішення про запровадження татарських училищ. Розпочало роботу особливе татарське училищне відділення, що діяло в Сімферополі у 1827 – 1865 рр. Його історія також, на жаль, виявилася безславною: витративши колосальні по тих часах гроші на підготовку пересічно одного випускника на рік, воно було закрите. Підсумки його діяльності з властивою іронією підвів Євген Марков: «Ці 25 напівписьменних юнаків, що коштували скарбниці близько 108.000 руб. сріблом, номінально оволоділи хто курсом 1-го, хто курсом 4-го класу гімназії, потім згинули в морі мусульманства і зникли в ньому безслідно»¹¹⁶.

Все ж колоніальна адміністрація не полишала спроб поширити російські освітні практики на кримськотатарські маси. В 1837 р. особливі кримськотатарські класи були створені в Бахчисараї та Карасубазарі, в 1859 р. курси кримськотатарської мови запрацювали в Сімферопольському повітовому училищі. Освітняни навіть експериментували з введенням викладання основ мусульманського віровчення в імперських навчальних закладах. Однак результат виявився протилежним: викладання сакральної дисципліни в школах, де працювали християни, наразилося на неприйняття батьків кримських татар. Згодом виникла пропозиція запровадити вивчення російської мови в медресе, однак, і на неї очікувало фіаско. За виразом тодішнього директора народних училищ Таврійської губернії А. Самойлова, «вчитель проповідував у пустелі»¹¹⁷. Після багатьох років спроб і невдач ситуація не змінилася: особливі кримськотатарські класи випускали по кілька осіб на рік, до випуску доходила незначна частина власне кримських татар, завдання розповсюдження російської мови в кримськотатарському середовищі було провалено, натомість через лояльний підхід до набору в класи з них виходили греки та вірмени із знанням кримськотатарської мови.

Врешті виникла ідея про запровадження примусової системи навчання. Відомчі училища для кримських татар були створені в Сімферополі, Саках, Татракташі та Ушюні. Випускники закладів були зобов'язані відпрацювати 10 років волосними писарями. Утримання та комплектація училищ покладалися на

¹¹⁶ Марков Е.Л. Очерки Крыма. Картины крымской жизни, истории и природы. – Симферополь: Таврия, 1995. – С.322.

¹¹⁷ Ганкевич В.Ю. Джадидистська реформа просвіти. – С. 158.

сільські громади на умовах, як іронізували сучасники, рекрутчини. Через примусовий характер набору громади «сплавляли» до них безбатченків, сиріт і гультяїв. Зрештою авторитетність їх на так само обов'язковій службі дорівнювала нулю. В часи Кримської війни вони припинили свою діяльність.

До епохи Великих реформ освітня система Криму підійшла з низкою не досить вдалих експериментів та спроб популяризації російської мови та розповсюдження світської освіти в кримськотатарському середовищі. Складалося враження, що місцеві освітяни просто не знають, з якого боку підійти до вирішення проблеми. Засади здійснення реформи в кримськотатарському середовищі обговорювали на комісії з питань поширення освіти серед кримських татар під головуванням губернатора Г. Жуковського 2 й 5 грудня 1867 р. за участі кримськотатарської еліти, вищого чиновництва та представників кримського мурзацтва (аристократії).

На кінець березня 1870 р., коли імператор затвердив «Правила о мерах к образованию населяющих Россию инородцев», в управлінських колах міцно утвердилася думка про те, що кримськотатарська «освіта в російському дусі складає в теперішній час питання не педагогічне, а політичне»¹¹⁸. В документі без прикрас визначалася перспективна мета освітньої політики – «зросійщення їх і злиття з російським народом»¹¹⁹. Цим власне і опікувалися півтора десятка російсько-татарських міністерських училищ, відкритих після цього в Криму. Установи були схвально зустрінуті громадськістю. Серед них, зокрема, був і І. Гаспринський, який працював учителем російської мови при Ханському медресе м. Бахчисарай. Поволі, однак, піднесення змінилося апатією: татари остерігалися не лише русифікації та навернення в православ'я, а й призову до армії після запровадження загальної військової повинності.

Втім, така школа не влаштовувала не лише кримськотатарських батьків, а й інтелігенцію. Її погляд на проблеми кримськотатарської освіти був висловлений у доповідній записці на ім'я міністра народної освіти В. Глазова. Претензії зводилися до такого: недостатня кількість шкіл, примітивізм і застарілість програм, відсутність наступності освіти. Пропозиції кримськотатарської еліти частково були враховані комісією на чолі з А. Буділовичем і ухвалою в березні 1906 р. нових правил про навчальні училища іноземців, які, щоправда, викликали різке заперечення мусульман передусім через загрозу перепідпорядкування конфесійних навчальних закладів та загрозу втрати арабської транскрипції.

Правила 1907 р. були модифікованою версією попереднього документу: більш поміркованою і ліберальною. За задумом, головним предметом в РТМУ ставала російська мова в обсязі мовлення, читання і письма. Національна мова при цьому використовувалася як засіб вивчення російської. В достатньому

¹¹⁸ Вислів належить попечителю Одеського навчального округу.

¹¹⁹ Цит. за: Ганкевич В.Ю. Джадидистська реформа освіти. – С. 163.

обсязі вивчалоя ісламське віровчення, арифметика, історія, географія, природознавство і початки геометрії, цивільний і релігійний (мовою богослужіння) співи, трудове навчання.

Динаміка зростання РТМУ була позитивною: з 15 в 1870-і рр. до 21 в 1900 р. та 33 – в середині першого десятиліття ХХ ст.¹²⁰ З 1898 р. в них почали приймати і дівчат. В 1881 р. сукупно в них навчалоя 494 учня, в 1893 р. – 349, 1900 р. – 663, 1906 р. – 945 (з них 40 дівчат)¹²¹. 12 грудня 1872 р. урочисто була відкрита Сімферопольська татарська вчительська школа, випускники якої набували право першочергового призначення вчителями початкових татарських училищ. Вона стала першим успішним навчальним закладом вищого типу, що мав позитивний досвід діяльності.

Однак, до виходу на магістральний шлях модерного поступу залишалоя ще багато перепон. Хронічною проблемою сільських шкіл була сезонність їх роботи. Навчання зазвичай тривало 2–4 місяці на рік у зимовий час, решту року діти працювали в господарстві. Через те співвідношення тих, хто закінчив повний курс, до прийнятих на навчання становило в Сімферопольському повіті 1:33, Євпаторійському – 1:90, Феодосійському – 1:27, Ялтинському 1:59¹²².

Отже, на кінець ХІХ – початок ХХ ст. існуюча на півострові система освіти складалоя з двох паралельно існуючих проєкцій – кадимістських мектебе й медресе, з одного боку, та неодноразово реформованої доволі строкатої мережі колоніальних навчальних закладів, з іншого. На жаль, обидві не спроможні були адекватно відповідати на зростаючі виклики часу, адаптувати і готувати кримськотатарську спільноту до навантажень модерного часу і сприяти її руху в майбутнє. Та власне вони і не ставили перед собою такого завдання. Цей амбітний виклик в часи революційних зрушень прийняла якісно нова суспільно-політична сила, що активно проявила себе з перших акордів революційної ситуації 1905 р.

Вийшовши на суспільну арену з ідеями оновлення і модернізації мусульманських культур, джадидизм, що на той час перетворився на універсальний всесвітній рух тюрксько-мусульманської інтелігенції, відіграв епохальну роль в оновленні низки національних проєктів, зокрема кримськотатарського і турецького, відкривши шлях для перетворення безлічі тюркських «словесностей» і «наріч» (тобто безписемних місцевих мов мусульманського світу) на сучасні літературні мови. Це в свою чергу було віддзеркаленням більш загального процесу – національного піднесення та націєтворення¹²³, що згодом завершився низкою національних революцій і врешті – падінням колоніальної системи.

¹²⁰ Ганкевич В.Ю. Джадидистська реформа просвіти. – С. 176.

¹²¹ Там само. – С. 176.

¹²² Там само. – С. 183.

¹²³ Не випадково І. Гаспринського називали за життя «дідусем тюркської нації».

Джадидизм виник у Таврійській губернії наприкінці XIX ст. як спроба реформування початкової школи («усуль джадід» в перекладі з арабської означає «новий метод»), зробивши її шляхом застосування звукового методу навчання простішою, доступнішою і швидшою. Перший новометодний заклад у Криму в січні 1884 р. відкрив І. Гаспринський. Значна економія часу (в 2–3 рази) на вивчення арабської письменності вивільняла простір для розширення навчальної програми за для опанування знань і навичок, які відкривали нові можливості в житті. І. Гаспринський як справжній просвітителю не лише модернізував свій навчальний заклад, а й провадив роботу з батьками, змінюючи їх ставлення до освіти як такої. Вивільнений час він пропонував витратити на вивчення додаткових світських знань, необхідної для самореалізації в імперії російської мови, ремесел.

Джадидизм був у багнети зустрінутий діячами традиційної кадимістської освіти, що врешті привело до розколу в мусульманському таборі. Через загострення ситуації наприкінці 1900 р. джадидисти потрапили в поле зору Департаменту поліції МВС, що розіслав таємний циркуляр усім губернаторам з приписом ретельно вивчити склад, мету, джерела фінансування, форми діяльності і закордонні зв'язки джадидистів. Звіти місцевих справників засвідчили, що в колісці джадидизму заміна старометодних шкіл відбувалася поступово і повільно. Приклад кількох установ (найуспішнішою серед яких була школа соратника І. Гаспринського Асана Сабрі Айвазова в Алушті) засвідчував як широкі перспективи та можливості застосування новометодного навчання та сучасної педагогіки, так і проблеми, які виникали внаслідок консерватизму місцевих громад та запеклої протидії клерикалів. Нужденне, сповнене цькування життя просвітителів врешті компенсувалося лише успіхами учнів, та незворотним модернізаційним зарядом, який вони з часом сполучали масам. З перетворенням національної газети І. Гаспринського «Переводчик-Терджиман»¹²⁴ на майданчик генерування та обговорення найбільш дратівливих проблем етнокультурного життя процеси національного самоусвідомлення набули помітного пришвидшення.

Нова методика стала платформою єднання сил, які опікувалися модернізацією мусульманської громади. З їх кола вийшла низка вагомих діячів суспільно-політичного життя Росії, зокрема відомим вчителем-новометодником був Р. Медієв, який створив газету «Татан хадими» («Слуга батьківщини»), обирався міським головою Карасубазара і депутатом Державної Думи від Таврійської губернії.

Перелом у ставленні населення до джадидизму визрівав повільно, але неухильно: якщо на початок століття перевіркою МВС в Криму було виявлено 27 новометодних мектебе, то наприкінці 1913 р. їх вже було 50¹²⁵. В 1909 р. всі

¹²⁴ Видавалася з квітня 1883 до лютого 1918 р.

¹²⁵ Ганкевич В.Ю. Джадидистська реформа просвіти. – С. 229.

мектебе Криму стали новометодними, а на 1914 р. більшість з них втратили суто релігійний характер. Створення і розширення мережі мектебе-руштіє (в буквальному перекладі – «школа підлітків»)¹²⁶, що задумувалися як вчительські мектеби, мало на меті створити наступність в системі кримськотатарської освіти. Просвітителі не приховували, що завданням таких шкіл було відкриття кримськотатарській молоді дороги до вступу в гімназії та університети, аби далі ті могли служити народу. На жаль, проіснували вони недовго – лише до осені 1910 р. через недовіру навчального відомства губернії до них як до осередків прищеплення «турецької і мусульманської культури»¹²⁷.

Ідеї джадидистів випереджали свій час і пропонували новий ракурс погляду на етнокультурні перспективи мусульманського світу. Вони виходили також і за межі правового поля імперії, яке навіть після 1905 р., пришвидшено реформуючись, не встигало за загальносвітовими демократичними віяннями.

В інтерпретації І. Гаспринського мовний бар'єр був фатальною причиною незнання татарами «своїї вітчизни, її духу і порядку»¹²⁸, непорозумінь, що вселяли «серед мусульман похмурі очікування, страх майбутнього, пасивне озлоблення і, так би мовити, ще більше занурення в самих себе, в свій спертий душний світець...»¹²⁹. Лишаючи поза критикою обов'язкові в зверненнях до офіційних органів влади пасажі про «вітчизну» з не менш обов'язковою демонстрацією вірнопідданських почуттів, зауважимо лише один незаперечний факт, що підтверджується низкою тогочасних джерел – *на кінець XIX ст. мови міжнаціонального спілкування в Криму не існувало, так само, як і не було налагоджено більш-менш адекватної комунікації між етносами* (не слід плутати з комунікаційними каналами між колоніальною адміністрацією та представниками етнічних громад). Натомість існувала мова офіційного спілкування, «обов'язкова до використання в армії, флоті та установах» – російська. Власне Крим як ніколи раніше в своїй багатовіковій історії існував в режимі сегрегації скалок етнічних громад. Ця тенденція була вкрай архаїчною і небезпечною, бо дисонувала із зростаючими темпами колонізації півострова, зародженням і розвитком капіталістичних відносин та шаленим модернізаційним пришвидшенням межі тисячоліть. Не менш важливо зазначити, що комунікаційні канали місцевих громад зі світовими діаспорами були значно потужнішими за симетричні в межах імперії Романових. Зрозуміло, що це приховувало в собі потужний конфліктогенний потенціал.

¹²⁶ Там само. – С. 239.

¹²⁷ Там само. – С. 247.

¹²⁸ Там само. – С. 275.

¹²⁹ Гаспринский И. Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения. – Симферополь: Изд-во тип. Спиро, 1881. – С.23.

Суспільно-політичне життя

На початковому етапі існування Кримського ханату (1443–1475 рр.) сунітський варіант ісламу ханіфітського мазхаба став державною релігією. Іслам активно поширювався на гірські та передгірні райони Криму внаслідок створення імаретів та вакуфних комплексів у ключових населених пунктах держави – Солхаті, Карасубазарі, Гезлеве, а також діяльності суфійських місіонерів, які будували текке, благодійні вакуфи, мусульманські поселення. Вже в другій половині XV ст. тут сформувалася розгалужена структура духівництва на чолі з муфтієм та кадиескером. Територія ханату поділялася на 24 кадилика.

Особливістю етнорелігійної ситуації в Криму був досить високий рівень віротерпимості: як християни (греки, вірмени), так і караїми й кримчаки були вільними сповідувати власну релігію за умови сплати спеціального податку «джизьї». Умови співіснування конфесій дещо ускладнилися після завоювання Криму османами. Турецький султан став не лише сюзереном кримських ханів, а й халіфом (верховним главою) сунітів. Впродовж XVII ст. зростала вага норм шаріату, скорочувалася зона дії традиційного права, мережа медресе, збудованих в усіх значних населених пунктах, примножувалося коло послідовників вчення суфіїв.

З цього часу мусульманська релігія стала віссю формування етнокультури кримських татар і виступала основою їх етногенезу. Тюркомовна мусульманська спільнота, яка визначала себе назвою «киримли» (кримці), абсорбувала значну кількість старожитніх етносів півострова, трансформувавши їхні генетичні і культурні коди у новий неповторний етнокультурний феномен. На початку XVI ст. центр культурного життя Кримського ханату перемістився до Бахчисараю. Палац кримських ханів та Зинджирлі медресе стали центром розвитку мусульманської науки, диванної лірики і суфійської поезії, що уособив у своїй постаті один із найбільш відомих кримських ханів – Бора Гази Гірей II (1554–1608 рр.). Впродовж XVII – першої половини XVIII ст. ст. оформлюється кримськотатарська школа поезії і музики, орнаментального мистецтва¹³⁰. З другої половини XVIII ст. і в Криму відчуваються впливи західноєвропейської цивілізації, передусім у культурній сфері. Найбільш суперечливого свого прояву ця тенденція набула в постатях Арслан Гірея, Крим Гірея й Шагін Гірея. Останній, зокрема, володів кількома мовами, намагався реформувати управління ханатом, створити регулярну армію і флот за європейськими зразками.

На час анексії еліта кримськотатарської спільноти підійшла до межі усвідомлення необхідності модернізації. Яким шляхом вона могла відбутися, важко сказати – історія засвідчила, що устремління передостаннього кримського хана вочевидь випереджали стан свідомості його підданих і переважної більшості знаті.

¹³⁰ Див.: Бойцова О.Є. Іслам в Криму: Національно-релігійна ідентифікація кримських татар (друга половина XV – кінець XVIII ст.): Дис... к.і.н. – К., 2000.

Проте залишається неспростовним фактом, що всі можливі сценарії подальшого етнокультурного розвитку кримськотатарського народу були перервані воєнними поразками, гострою соціально-економічною кризою і врешті – втраченою державною суверенітету. Культурні перспективи кримських татар в Російській імперії, попри обіцянки Катерини II, були різко звужені: одна справа – умови етнокультурного розвитку державоутворюючого етносу, зовсім інша – гнаної і зневаженої етнічної меншини.

Втім, до 1832 р. – часу створення Таврійського магометанського духовного управління (ТМДП), що підпорядковувалося Міністерству внутрішніх справ – духовні практики в Криму відбувалися поза будь-яким контролем імперської влади.

Ситуація докорінним чином змінилася на хвилі революційних перетворень початку ХХ ст., коли не лише немусульманське населення Криму почало осмислювати свої суспільно-політичні орієнтири, а й стосовно мусульман стало очевидно – монополія духовенства в сфері регулювання суспільних відносин втрачена назавжди. У курортній оазі, на яку поволи перетворювався Крим, формування політичних організацій після проголошення політичних свобод Маніфестом 17 жовтня 1905 р. відбувалося з неймовірною швидкістю. За відсутності чисельного місцевого пролетаріату їх соціальною базою стала передусім інтелігенція. Невдовзі під впливом невдач на фронтах на не менш потужну силу перетворилися матроси Російського флоту.

Найбільше прихильників і впливових adeptів мала ліво-ліберальна партія народної свободи (після повалення самодержавства – конституційних демократів (кадетів)), що створила осередки в усіх великих містах півострова. В Сімферополі на її чолі став князь Оболенський, Феодосії – підприємець С. Крим (Нейман), Джанкої – голова повітової земської управи П. Толстов, Ялті – лікар П. Розанов, Керчі – поміщик Писполітакі, Севастополі – генерал П. Лескевич. У Севастополі, Сімферополі, Керчі, Феодосії, Перекопі та Мелітополі виникли осередки правих лібералів – «Союзу 17 октября» (октябристи). Зовсім непопулярними виявилися програми монархічно-націоналістичних партій: «Союзу Михаїла Архангела» й «Союзу русского народа».

Лівий спектр політичних сил представляли гуртки й партії, що виникали на нелегальній основі задовго до проголошення російського парламентаризму. В 1900 р. перший гурток есерів на чолі з лікарем С. Ніконовим виник у Севастополі. Коло симпатиків есерів швидко зростало за рахунок інтелігенції, ремісників та портових працівників. Влітку – восени 1904 р. осередки організації виникли в Сімферополі, Керчі, Ялті та Феодосії, в низці армійських та флотських частин. В роки першої російської революції відділки ПРС виникли в Алупці, Армянському Базарі, Перекопі, Мелітополі та Бахчисараї. ПРС міцно тримали першість серед партій революційного спрямування.

Перший гурток РСДРП виник 1901 р. у Сімферополі. Згодом аналогічні з'явилися в Севастополі, Керчі та Ялті. З 1903 р. вони об'єднувалися в Крим-

ський союз, а в 1904 р. виник Центральний воєнно-морський комітет Кримського союзу РСДРП, що став майданчиком запеклої боротьби між більшовиками та меншовиками.

У революційну добу відточувалася майстерність більшовиків, їхнє вміння радикалізувати маси і вести їх на активні дії. Під впливом більшовиків спалахнули повстання на Чорноморському флоті, найбільш відомими серед яких стали повстання на ескадреному панцернику «Князь Потемкин-Таврический» (розпочалося 14 червня 1905 р.) та міноносці №267. Восени 1906 р. більшовики А. Гладков та М. Антоненко організували повстання на крейсері «Очаков», очолене лейтенантом П. Шмідтом, і підтримане командами кількох воєнних кораблів та армійськими частинами.

Значного розповсюдження в регіоні набули осередки партій національного спрямування, зокрема єврейських, що обумовлювалося доволі високою концентрацією цієї меншини (нагадаємо, Крим входив до смуги осілости). В 1901 р. підвідділ Єврейської соціал-демократичної партії «Поалей-Ціон», що організаційно підпорядковувався Катеринославському партійному центру, виник у Сімферополі. В березні 1905 р. партійний гурток виник у Орехові. Пізніше з'явилися керченський, феодосійський, голо-пристанський та інші відділи. Зростання лав партії привело до створення губернського об'єднання – Кримської спілки Поалей-Ціон.

В 1905 – 1907 рр. в Криму з'явилися місцеві осередки Бунду (Загальноєврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії). Не менш потужні гуртки мала на півострові «Єврейська соціалістична робітничка партія» (ЄСРП), губернський організаційний центр якої перебував у Сімферополі. Прихильники сіоністської доктрини гуртувалися навколо тимчасового центрального комітету Сіоністської організації Росії (СОР), альгемайн-ціоністів, «Гехолуц», «Маккабі», «Ахдус», «Ферейн» та ін. Низці єврейських осередків був властивий радикалізм, спричинюваний загальним погіршенням соціально-економічної ситуації в смузі осілости.

В 1903 р. в Сімферополі виник осередок вірменської соціал-демократичної партії «Гнчак» («Дзвін»). Згодом відділки були створені в Севастополі, Феодосії та Ялті, а в 1904 р. відбулася загальнокримська партійна конференція, де стався розкол: частина перейшла в лави РСДРП, решта влилася до «Дашнакцутюн».

Джадидистський рух і досвід релігійного самоуправління добре прислужилися в справі політизації кримськотатарської громади. Невдовзі після оприлюднення царського маніфесту в Сімферополі почалися збори представників мусульманських громад, мета яких полягала в укладанні адреса з висвітленням проблем кримськотатарського народу. Для опрацювання звернення була утворена спеціальна комісія: до неї увійшли аджи Емір ефенді, М. Бекіров, І. Гаспринський, М. Давидович, М. Кипчацький, І. Муфтізаде та Сулейман аджи.

В рамках роботи комісії не лише викристалізувалися ліберальні вподобання громади, а й розпочалося налагодження зв'язків з лідерами інших мусульманських громад. Пошуки об'єднувачих засад зміцнення голосу мусульман

у Росії врешті завершилися створенням загальноросійської організації «Бутюн-русіє іттіфак ель муслімін» ліберального спрямування (відбулося кілька з'їздів: 15 серпня 1905 р. на р. Оці, 17–23 січня 1906 р. у Санкт-Петербурзі, 16–21 серпня 1906 р. в Нижньому Новгороді, 15–25 червня 1914 р. у Санкт-Петербурзі)¹³¹. Проявом об'єднавчої панісламістської інерції слід вважати намагання скликати Всесвітній мусульманський конгрес задля згуртування прогресивних сил мусульманського, передусім тюрко-арабського Сходу, з метою його культурного відродження. Офіційним органом Всесвітнього Мусульманського Конгресу мала стати газета І. Гаспринського «Аль Нахда» («Відродження»), в якій порушувалося широке коло питань сучасного ісламу, проблем господарського та духовного життя, мусульманського реформізму, прогресивного ісламського руху, відродження національної і релігійної самосвідомості. З запланованих шістнадцяти номерів газети з організаційно-фінансових причин вийшли лише три. Однак, значення процесу важко переоцінити: до 1917 р. кримські татари, які висунули зі свого середовища лідерів загальносвітового масштабу, підійшли з доволі сформованою, збалансованою програмою, що стала підосновою його усвідомленої участі в національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр.

На етапі визрівання революційної ситуації 1917 р. кримськотатарське питання вже цілковито сформувалося як основний подразнюючий суспільно-політичний фактор регіонального масштабу. Подальша деградація кримськотатарського селянства в умовах увиразненого національно-культурного підйому, що набрав пантюркістського звучання, в тогочасних геополітичних обставинах перетворювалася на центральне питання чорноморського форпосту Російської імперії, яка посилено готувалася до світової війни.

«Затиснення» національного питання в рамки маніпуляцій з виборами до Думи, стало стратегічною помилкою імперського уряду: ані досягти сталого міжетнічного миру, ані стабільності імперської конструкції, ані створення загальнодержавної ідентичності фіглярськими засобами було неможливо. Єдине чого домоглася тогочасна влада – виведення національного питання за межі пошуків компромісних рішень у думських фракціях на рівень загальнонаціональної революційної боротьби. Бажаючих підняти національне питання на знаменах своїх політичних партій виявилось більше, ніж достатньо.

¹³¹ Шендрікова С.П. Кримські татари у ліберальному русі мусульманських народів Російської імперії початку ХХ ст. : Автореф. дис. ... к.і.н. – Запоріжжя, 2002. – С.10–12.

Крим у вогні воєнно-революційних змагань (1917–1921 рр.)

Революційні події дестабілізували політичну ситуацію, актуалізувавши питання самовизначення імперських провінцій. Невдовзі воно постало і перед Кримом, переформувавши його в тогочасній геополітичній ситуації доволі посучасному: Чий Крим? Зрозуміло, що постановка питання обумовлювалася розстановкою політичних сил, соціально-економічною ситуацією, впливом зовнішніх факторів. Чотири основні політичні течії (російська, українська, кримськотатарська і більшовицька) визначали напрям політичного протистояння в Криму в 1917 р. Вони віддзеркалювали строкатість національного складу населення півострова й гостроту соціального протистояння.

В буремний 1917 р. Крим увійшов у складі Таврійської губернії (Сімферопольський, Перекопський, Євпаторійський, Ялтинський і Феодосійський повіти, а також Севастопольське і Керч-Снікальське градоначальства). Найбільш населеним був Сімферопольський повіт, найменш – Перекопський. Найбільша в губернії щільність zalюднення спостерігалася в населеному переважно кримськими татарами Ялтинському повіті. За переписом, здійсненим Таврійським губернським земством у 1917 р., на півострові проживало 808,9 тис. осіб 35 національностей. У 1919 р. голова губернського статистичного бюро М. Бененсон опублікував результати перепису національного складу кримчан.¹³²

	кількість осіб	у % до підсумку
росіяни і українці	399 785	49,4
татари і турки	216 968	26,8
євреї і кримчаки	68 159	8,4
німці	41 374	5,1
греки	20 124	2,5
вірмени	16 907	2,1
болгари	13 220	1,6
поляки	11 760	1,5
караїми	9 078	1,1
інші	11 528	1,5
всього	808 903	100,0

¹³² Бененсон М.Е. Экономические очерки Крыма. – Симферополь, 1919. – С. 6.

Характерно, що М. Бененсон прагнув збільшити питому вагу росіян в багатонаціональному кримському населенні за рахунок українців. Подібний підхід використовували й інші статистики, які публікували результати своїх обстежень поза рамками всесоюзних переписів (перший з них відбувся тільки в 1926 р.). Надійного критерію для визначення питомої ваги українців у складі кримчан в 1917 р. не існує. За Всеросійським переписом 1897 р. в Криму проживало 64,7 тис. українців, або 11,8 %. Цю кількість слід вважати мінімальною: перепис визначав українців лише за мовою, а немало їх називали рідною мовою російську. Русифікованими були, як уже зазначалося, жителі міст, а Крим являв собою досить-таки урбанізований регіон. Сучасні дослідники кількість українців у 1917 р. визначають приблизною цифрою в 100 тис. осіб, або 12,4%¹³³.

Оцінюючи соціально-економічні підоснови та соціальну базу розгортання революції в Криму, слід зауважити, що імперська оздоровниця мала 9 заводів і фабрик з кількістю зайнятих в кожному понад 500 осіб, і 36 підприємств з персоналом від 100 до 500 працюючих¹³⁴. На Морському, Машинобудівному і Електротехнічному заводах Севастополя працювало до 7 тис. робітників. В Керчі знаходився металургійний завод, який у 1917 р. припинив роботу, а також рудники з видобутку залізної руди. Євпаторія була центром з видобутку солі і будівельного каменю. У Феодосії працювала одна з найбільших в Росії тютюнова фабрика АТ «Стамболі» і два чавуноливарних заводи. У Сімферополі в 1916 р. вступив в експлуатацію великий літакобудівний завод А. Анатри. Однак, абсолютну більшість становили дрібні напівкустарні підприємства тютюнової, харчової і будівельної галузей.

Провідною галуззю кримської економіки було сільське господарство. У користуванні селян знаходилося 983 тис. десятин (41%) землі – надільної або приватновласницької. До початку Першої світової війни столипінська реформа в Таврійській губернії практично завершилася. 944 тис. десятин (40% земельного фонду) припадало на частку дворян і купців. 19% землі знаходилося у розпорядженні вакуфів*, казни, царської сім'ї, міст¹³⁵.

Перекуси у землекористуванні в Криму були більшими, ніж на материковій частині Таврії і взагалі в Україні. Внаслідок цього на півострові з особливою силою загострювалися як соціальні проблеми, так і міжнаціональні відносини.

¹³³ Буров Г.М. и др. История Крыма с древнейших времен до наших дней (в очерках). – Симферополь, 2006. – С. 285.

¹³⁴ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. – Симферополь, 2008. – С. 17.

* Згідно з нормами шаріату мусульмани могли відчужувати своє рухоме або нерухоме майно, у тому числі землю, у вакуф, тобто на користь богаділень, мечетей, шкіл, добродійних установ.

¹³⁵ Іванець Андрій. Кримська проблема в діяльності УНР періоду Директорії (кінець 1918–1920 рр.). – Сімферополь, 2013. – С. 12.

40% селянських господарств землею не володіли і змушені були орендувати її у великих власників. Серед німецьких колоністів безземельних практично не було, тоді як дві третини татарських господарств були безземельними. Приватновласницька земля зосереджувалася в руках великих власників. Земельними масивами понад 100 десятин володіли 11,5% господарств, і їм належало понад 90% приватновласницьких земель¹³⁶.

Отже, об'єктивна ситуація свідчила на користь розгортання революційних подій за сценарієм національно-визвольного руху кримськотатарської громади та потужного потенціалу земельного, тобто, селянського питання. Втім, це був лише своєрідний внутрішній зріз проблеми. Як засвідчили подальші події, в історії Криму значно вагомішим став зовнішньополітичний фактор і зовнішні агенти впливу, а грізною силою революційних і воєнних тривог став Чорноморський флот, чимдалі більше революціонізований невдачами на фронтах Першої світової війни. 40 тис. матросів і солдат виявилися найпотужнішою рушійною силою революції 1917 р.

На чолі флоту з липня 1916 р. стояв віце-адмірал О. Колчак. Отримавши звістку про події в Петрограді, він розпорядився припинити зв'язок Криму з центром. На кілька днів півострів виявився ізольованим від подій, що розгорталися в столицях імперії. Лише 19(6) березня в Сімферополі почали розклеювати афіші з повідомленнями про утворення в Петрограді нового уряду. Призначений Тимчасовим урядом замість царського губернатора губернський комісар Я. Харченко доповів голові уряду і міністру внутрішніх справ Г. Львову, що в губернії все спокійно, почалося затвердження на посаді повітових комісарів та висування кандидатур у волосні і сільські виконавчі комітети. Революційний процес у Криму стартував.

Досить потужні організації кадетської партії утворилися в усіх великих містах Криму – Сімферополі, Севастополі, Євпаторії, Феодосії, Ялті. Великим авторитетом у пореволюційному кримському суспільстві користувалися такі діячі партії кадетів, як М. Богданов, В. Вінберг, С. Крим, Д. Пасманік. Соціальною опорою партії була ліберальна інтелігенція, хоч до неї увійшло немало робітників. В Росії 1917 р. партія народної свободи налічувала до 70 тис. членів, у тому числі в Криму – 2 тис.¹³⁷

Найбільш масовою політичною партією у 1917 р. були соціалісти-революціонери. В масштабах всієї країни вони спиралися переважно на селян. В Криму, де російських селян було не так багато, загальноросійська партія есерів формувалася за рахунок середніх верств міського населення, а також матросів і солдат (які походили у переважній більшості з тих же селян). У перші дні Лютневої революції кількість есерів на півострові вимірювалася одиницями,

¹³⁶ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Указ соч. – С. 16.

¹³⁷ Королев В.И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. – Симферополь, 1993. – С. 21.

і це були в основному приїжджі. Однак уже в червні есерівські організації Севастополя налічували 27 тис. осіб¹³⁸.

Утворений у квітні обласний комітет партії есерів (в межах Таврійської губернії) очолив товариш (заступник – висловлюючись сучасною мовою) голови Таврійської губернської земської управи І. Попов. Провідними діячами есерівської партії були також І. Баккал, по національності – караїм, та І. Бунаков (Фондамінський), якого Тимчасовий уряд призначив генеральним комісаром на Чорноморський флот. Сукупна чисельність членів есерівських осередків в губернії дорівнювала у жовтні 35 тис. осіб¹³⁹, причому 30 тис. зосереджувалися у Севастополі¹⁴⁰.

Заснований у 1902 р. Кримський союз РСДРП об'єднував меншовиків, більшовиків і бундівців. Розгромлений у 1907 р., він відродився у квітні 1917 р. на ялтинській установчій конференції зусиллями її організаторів – В. Біанкі, А. Йоффе, М. Канторовича, П. Новицького. Проте у вересні об'єднану організацію соціал-демократів, чисельність якої дійшла до 4,5 тис. осіб, покинули спочатку члени плеханівської організації «Єдність», а потім бундівці і більшовики. В кінці року в губернській організації меншовиків перебувало не більше тисячі членів¹⁴¹.

В армії і на флоті позиції меншовиків були маловпливові, кістяк партії склали робітники і ремісники. Уродженець Бердянського повіту В. Могилевський після повернення з еміграції був обраний міським головою Керчі, після чого очолив губернський комітет РСДРП. У керівництво Кримського союзу РСДРП увійшли також обраний товаришем голови Сімферопольської думи А. Галлон і товариш комісара Чорноморського флоту М. Борисов.

Перша більшовицька група в Криму була створена в Севастопольському фортечному шпиталі у жовтні 1916 р. Очолював її Д. Ульянов – брат В. Леніна¹⁴². Перша організація РСДРП(б) виникла у травні 1917 р. в Севастополі. Нею керували спочатку С. Сапронов, а надалі – І. Назукін, А. Калич, І. Ржанніков. У середині жовтня ЦК РСДРП(б) надіслав в Крим своїх представників для створення окремої від меншовиків губернської парторганізації – Н. Островську, Ю. Гавена, Я. Тарвацького, С. Новосельського. Наприкінці року чисельність більшовиків на півострові досягла майже 2 тис.¹⁴³ Соціальну базу цієї партії

¹³⁸ Бунегин М.Ф. Революция и гражданская война в Крыму (1917–1920 гг.). – Симферополь, 1927. – С. 54.

¹³⁹ Королев В.И. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). – Симферополь, 1993. – С. 9.

¹⁴⁰ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Указ. соч. – С. 120.

¹⁴¹ Королев В.И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. – С. 29.

¹⁴² Редькіна О.М. Кримський краєвий уряд генерал-лейтенанта С. Сулькевича (червень – листопад 1918 р.): історико-правове дослідження. Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата юридичних наук. – Сімферополь, 2003. – С. 38.

¹⁴³ Аникеев В.В. Деятельность ЦК РСДРП(б)-РКП(б) в 1917–1918 годах (хроника событий). – М., 1974. – С. 521.

становили матроси Чорноморського флоту і солдати Севастопольського гарнізону. Серед національних меншин більшовики не користувалися впливом. Тринадцять років єдиним кримським татариним серед них був учитель І. Фірдевс, який вступив у партію в травні 1917 р.

Конкуренцію більшовикам склали анархісти, які політичною партією себе не вважали. З осені 1917 р. їх вплив на матросів ЧФ різко посилювався. Створений у вересні Центральний комітет Чорноморського флоту (Центрофлот) очолював голова судового комітету лінкора «Воля» анархіст Є. Шелестун.

З поваленням самодержавства в Криму почав розвиватися український рух. У березні відбулися збори інтелігенції, які заснували Сімферопольську українську громаду. Тоді ж гурток «Кобзар», який раніше діяв у підпіллі, організував у Севастополі збори українських моряків, на яких поставив питання про українізацію флоту. Через місяць у Сімферопольському гарнізоні виник військовий клуб ім. гетьмана П. Дорошенка¹⁴⁴. У Севастополі утворилася Українська чорноморська громада на чолі з В. Лещенком. До кінця квітня корабельні ради або гуртки виникли майже на всіх кораблях ЧФ, в частинах морської авіації і в Севастопольській морській фортеці. У Сімферопольському гарнізоні був утворений український полк ім. гетьмана П. Дорошенка, який зайняв окрему казарму і вивісив над нею синьо-жовтий прапор¹⁴⁵.

В усіх містах Криму почали виникати осередки Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) і Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). На відміну від ідентичних загальноросійських партій, вони у своїх програмних вимогах ставили питання про право кожної нації на культурне і політичне самовизначення.

Демократичні перетворення весни 1917 р. викликали бурхливе піднесення в середовищі кримськотатарської громади, ідейно та організаційно вже готової до національного відродження. Один з перших дослідників кримськотатарського руху в 1917 р., який одночасно був безпосереднім учасником цих подій – В. Єлагін, так визначав роль його керівників в цих подіях: «Татарські націоналісти перестали бути гнаними революціонерами, вони перетворилися в національних громадських діячів, і перед ними постало більш вдячне і багатобічне завдання, ніж організація руху на користь Туреччини, яка пов'язала свою долю з долею імператорської Німеччини: завдання мирного влаштування самостійності Криму у федеративного зв'язку з революційною Росією»¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Дашкевич Я. Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе. – К., 1993. – С. 110–111.

¹⁴⁵ Горбань Т. Крим у революційних процесах 1917–1920 рр. // Крим в етнополітичному вимірі. – С. 118–119.

¹⁴⁶ Єлагін В. Националистические позиции крымских татар в революционные годы // Забвению не подлежит. Из истории крымскотатарской государственности и Крыма. – Казань, 1992. – С. 75.

25(12) березня 1917 р. в Сімферополі відбулися загальні збори Кримського мусульманського добродійного товариства, яке створило під керівництвом А. Боданінського тимчасовий національний ревком. 28 березня ревком ініціював збори кримськотатарських активістів, на яких було вирішено ліквідувати мусульманське духовне правління і Вакуфну комісію «як органи, що мали поліцейсько-охоронний характер». 30 червня після урочистого богослужіння в усіх мечетях сімферопольські татари принесли присягу на вірність Тимчасовому урядові.

7 квітня (25 березня) в Сімферополі почав працювати з'їзд представників кримських мусульман, на якому зібралося від 1,5 до 2 тис. (за різними даними) делегатів від 12 національних організацій. Він обрав тимчасовий Мусульманський виконавчий комітет, очолений комісаром духовного правління і таврійським муфтієм Ч. Челебієвим. Д. Сейдамет був обраний комісаром Вакуфної комісії. На вимогу Мусульманської фракції Державної Думи з'їзд делегував в Петроград своїх представників А. Айвазова і М. Кипчакського на Всеросійський мусульманський з'їзд. Тимчасовий уряд визнав Мусвиконком вищим кримськотатарським органом і затвердив Ч. Челебієва та Д. Сейдамета на їх посадах. Вакуфне майно, у тому числі 87,6 тис. десятин землі і 1,5 тис. будівель було передане в управління Мусвиконкому¹⁴⁷. Мусвиконком, як Центральна Рада, всерйоз зайнявся організацією національних збройних сил. О. Керенський змушений був легалізувати існування татарського батальйону і повернути з фронту на вимогу Ч. Челебієва деякі татарські військові частини з фронту. Врешті-решт, він погодився й на формування в Криму національних збройних сил татарського народу – так званих ескадронів¹⁴⁸.

У липні 1917 р. виникла політична партія Міллі Фірка, яка проголосила основним пунктом своєї програми утворення незалежної кримськотатарської держави. Підготовчі питання, що стосувалися майбутнього скликання Курултаю, розглядалися на другому з'їзді татарських делегатів, який відбувся 1–2 жовтня 1917 р.¹⁴⁹ У своїх доповідях кримськотатарські лідери (Ч. Челебієв, Д. Сейдамет, А. Озенбашли та інші) обґрунтували необхідність перетворення Росії на федерацію республік та областей, автономії Криму, створення кримськотатарського парламенту. Ч. Челебієв і А. Озенбашли сформулювали місію національного парламенту: ухвалення законів для кримських татар і участь у реалізації ідеї територіальної автономії Криму. З'їзд схвалив цю програму та обрав комісію для скликання Курултаю на чолі із Ч. Челебієвим, А. Озенбашли й

¹⁴⁷ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Указ. соч. – С. 127.

¹⁴⁸ Горбаль Т. Крим в революційних процесах 1917–1920 рр. // Крим в етнополітичному вимірі. – С. 124–125.

¹⁴⁹ Перший Всекримський мусульманський з'їзд відбувся 25 березня 1917 р. В ньому взяли участь 1500 делегатів та 500 гостей. З'їзд обрав Тимчасовий кримсько-мусульманський виконавчий комітет (Мусвиконком) з 50 членів на чолі з Н. Челебіджиханом.

Д. Сейдаметом. Курултай мав відбутися напередодні відкриття Всеросійських Установчих зборів – 24 листопада 1917 р. Більшістю голосів делегатами були обрані Д.Сейдамет, А.Озенбашли, А.Айвазов, А.Боданінський, С.Хаттатов.

Мета скликання Курултаю, на думку Ч.Челебієва полягала у визначенні із питанням про територіальну автономію для Криму і, у випадку його ухвали, виданням відповідних основних законів. Свою пропозицію щодо цього формулювання вніс А.Озенбашли, який підкреслив, що Курултай повинен висловити своє ставлення до питання про форму правління в країні до Установчих зборів. Враховуючи цю пропозицію, з'їзд прийняв рішення скликати Курултай напередодні відкриття Всеросійських Установчих зборів.

Жовтневий переворот у Петрограді змусив розпочати роботу Курултаю пізніше. Ставлення лідерів кримськотатарського народу до цього було різко негативним. “Криваві події, що розігралися в Петербурзі, – заявив Мусвиконком, – паралізувавши силу існуючої влади, відкривають шлях до анархії і громадянської війни, масштаб і руйнівні наслідки якої нині складно передбачити”¹⁵⁰. “В нинішній час держави немає, законів немає, ладу немає ... в державі порушені мир та спокій. Порядок вирваний з коренем, кожен чинить так, як уміє ...”, – зауважив з цього приводу А. Айвазов¹⁵¹.

Спільна для всіх політичних сил Криму загроза з боку більшовиків спонукала до об'єднання зусиль, у тому числі у військовій сфері. 13 листопада між меншовиками та есерами Сімферопольської ради і татарами була досягнута домовленість про створення Кримського революційного штабу. Основу його збройних сил склали кримськотатарські полки (ескадрони). Незабаром у підпорядкування очолюваного Д. Сейдаметом штаба перейшли гарнізони, що розміщувалися в Ялті, Феодосії, Євпаторії, Судаку та інших містах, а також команда лінкора «Воля». Загальна чисельність збройних сил, об'єднаних єдиним командуванням, дійшла до 5 тис. чол.¹⁵²

Реагуючи на більшовицький переворот у Петрограді, Українська Центральна Рада прийняла 20 листопада свій Третій Універсал з оголошенням про утворення Української Народної Республіки. Включення до складу УНР материкових повітів Таврійської губернії викликало стурбованість Севастопольської ради, але було цілком нормально сприйняте татарами.

В той же час у губернських і міських революційних комітетах Криму представники українських партій та організацій, а також Центральної Ради, діяли в цілковитій єдності з представниками Мусвиконкому. Завдяки цьому Мусвиконком на початку листопада домогся передання йому ханського палацу в Бахчисараї,

¹⁵⁰ Цит. за: Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: kitap.net.ru/vozgrin1.php

¹⁵¹ Ганкевич В. Ю. На службе правде и просвещению: краткий биографический очерк Исмаила Гаспринского (1851–1914) / В. Ю. Ганкевич. – Симферополь: Доля, 2000. – С.236.

¹⁵² Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.) – К., 2011. – С. 57.

де планувалося скликання Курултаю. На урочистостях і мітингу, що відбулися з цього приводу в Бахчисараї, голова української губернської Ради Андрієвський обіцяв Мусвиконкому всіляку підтримку українських організацій у відновленні прав кримськотатарського народу. На одному із мітингів він заявив, що створення автономного уряду для Криму багато в чому залежить від рішучих дій кримських татар.

4 листопада Мусвиконком виступив з відозвою “Про владу в Криму”. Він заявив про свою ініціативу створення на півострові автономної влади “без гегемонії якоїсь народності над іншою”, під гаслом “Крим – для кримців”. Відозва також закликала до “недопущення домінування в Криму якогось одного народу, недопущення підкорення Криму якійсь державі”. Таким чином, гасло, що стало показником позиції Мусвиконкому і невдовзі міцно укорінилося в свідомості татарського народу, націлювало вже не стільки на федерацію, скільки на вирішення кримських проблем самими кримчанами. Лідери кримськотатарського руху, як про це свідчила зроблена невдовзі заява Д. Сейдамета, не прагнули татаризації Криму, а лише виступали проти верховенства будь-якої іншої національності. “Голос татар, – наголошував Д. Сейдамет, – ще не є голосом всього Криму. Для цього необхідні загальнокримські установчі збори, в яких повинні взяти участь всі народності, що населяють Крим”¹⁵³.

26 листопада 1917 року в Бахчисараї відкрився Курултай, роботу якого очолювали лідери Мусвиконкому – Н. Челебієв, А. Озенбашли, Д. Сейдамет, А. Айвазов та інші. Розпочавши свою роботу як установчі збори кримськотатарського народу, Курултай продовжив її як постійно діючий орган влади – кримськотатарський парламент. Фактично це був представницький орган кримськотатарського народу, оскільки у його виборах взяли участь понад 70% татарського населення Криму. Мусвиконком передав Курултаю свої повноваження.

Робота Курултаю проходила досить бурхливо. Це було обумовлено тим, що у кримськотатарському русі на той час вже сформувалися три крила: ліве, на чолі із секретарем Курултаю А. Боданінським, центр, представлений насамперед муфтієм Ч. Челебієвим (який, втім, схилився до компромісу з більшовиками) та праворадикальне на чолі з Д. Сейдаметом. Засідання парламенту з перервами тривали 18 днів. За цей час депутати обговорили широке коло питань: засади державного устрою Криму та організації державної влади, міжнаціональні взаємини, закони, що регулювали національне, релігійне та етнокультурне життя кримськотатарського народу. 13 грудня Курултай проголосив Кримську Народну (Демократичну) Республіку і прийняв першу в історії Криму конституцію, а 18 грудня обрав національний уряд – Директорію у складі 5 “директорів”: Ч. Челебієв – (голова і управління юстиції), Д. Сейдамет (внутрішні та військові справи), А. Озенбашли (освіта), С. Хаттатов (фінанси й вакуфи), А. Шукри (релігійні справи). Варто зазначити, що з самого початку своєї діяльності

¹⁵³ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: kitap.net.ru/vozgrin1.php

Директорія наголошувала на тому, що опікуватиметься не лише татарським народом. Вона вважала своїм священним обов'язком “захист високих лозунгів великої революції” (Лютневої), безпеки і гідності всіх кримчан, водночас наголошуючи, що кримський уряд може бути створений загальнокримським парламентом. Директорія запевняла, що всіма силами й засобами буде прагнути до скликання кримських Установчих зборів.

Останній день роботи Курултаю 13 грудня ознаменувався схваленням першої в історії Криму Конституції (“Кримськотатарські основні закони”). Конституція проголошувала створення Кримської Народної (Демократичної) Республіки. Ст.1 визнавала право всіх народностей на повне самовизначення. Виходячи з того, що закони, які регулюють життя кожного народу, в тому числі і вирішення національних проблем, гарантуються насамперед національним самоврядуванням, Ст.2 Конституції передбачала надання такої можливості татарському народу шляхом утворення постійного парламенту (Меджліс-і-Мебусану), який обирався б усім кримськотатарським населенням на засадах вільних, рівних, прямих виборів шляхом таємного голосування. У Ст.12 йшлося про те, що форма правління Кримом може бути встановлена лише рішенням Установчих зборів – конституційного органу, обраного усіма жителями Криму на основі вільних, рівних, прямих таємних виборів. Ст.15 стверджувала, що «доля того чи іншого краю може бути вирішена лише голосом самого народу, який населяє цей край, але в жодному випадку не дипломатами». Ст.16 вже проголошувала утворення Кримської Народної (Демократичної) Республіки – на тій підставі, що демократичні права і свободи, захист національних і політичних прав національних меншин та здійснення Конституції можуть бути забезпечені лише у демократичній республіці. Основний закон передбачав, що керівники дирекцій обираються з числа депутатів парламенту та підзвітні і відповідальні перед ним. Ст. 17 скасувала станове звання і привілеї, що існували в кримськотатарському середовищі, а Ст. 18 проголосила громадянську рівність статей¹⁵⁴. На жаль, одна з найдемократичніших у тогочасному світі конституція не знайшла застосування на практиці. Крім того, Курултай не спромігся відповісти на фундаментальне запитання: як співвідносяться проголошена Кримська Демократична Республіка та її Конституція з гаслом Мусвиконкому «Крим – для кримців». Співставляючи ряд статей Конституції з діючим на той час законодавством (наприклад, статтю з вимогою розв'язати спірні питання між татарами «на підставі шариату, національних звичаїв, традицій громадського життя і моралі татар»), О. Копиленко зробив висновок: «Суперечність між внутрішньотатарським призначенням конституції та її претензією на те, щоб стати нормативною основою для життя всього півострова містить в собі основну проблему цього документа»¹⁵⁵.

¹⁵⁴ Чубукчиева Л.З.Крымскотатарские женщины – делегаты I Курултая 1917 года // Культура народов Причерноморья. – 2011. - №199. – Т.1. – С.84-85.

¹⁵⁵ Копиленко О.Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. – К., 2002. – С. 12.

Верховний муфтії кримських татар Челебі Челебієв залишався на чолі національного уряду з 26 грудня по 17 січня 1918 р. Ліве крило уряду (А. Боданінський, С. Ідрісов) тягнулося до більшовиків, а праве (Д. Сейдамет, А. Айвазов) займало антибільшовицькі позиції. Неспроможний примирити обидві сторони, Ч. Челебієв подав у відставку, і головою уряду став Д. Сейдамет. Коли в Сімферополь увірвалися матроські і червоногвардійські загони, вони захопили Ч. Челебієва в полон (інші лідери кримськотатарського руху покинули столицю Криму). 27 січня його доставили літаком в Севастополь і ув'язнили в одиночній камері як «небезпечного контрреволюціонера». На початку березня в Севастополі прокотилася хвиля матроських самосудів. 33-річний Челебі Челебієв загинув серед інших «контрреволюціонерів», його тіло викинули в море¹⁵⁶.

На постімперських руїнах розгортався феєричний процес «державних суверенітетів». Півострів Крим так само виявляв ознаки державотворчих прагнень. За відсутності переконливої національної більшості, особливостей соціально-економічного розвитку, розстановки політичних сил та стрімко ускладнюваної геополітичної ситуації це питання набуло нечуваної гостроти.

Ініціативу в дезінтеграції Таврійської губернії виявила Центральна Рада. Під час проголошення УНР у листопаді 1917 р. вона заявила претензії тільки на материкові повіти, де українці становили абсолютну більшість. М. Грушевського та його колег можна зрозуміти. У 1917 р. вони виборювали у центрального російського уряду автономні права, і цю боротьбу змушені були починати з елементарного: показати Україну на географічній карті. Втім, більшовики, які захопили владу, скориставшись плодами Російської революції, мали інший погляд і на українське, і на кримське питання.

Більшовики розігнали Установчі збори після першого засідання, і на цьому у січні 1918 р. Російська революція завершилася. Розпуск Зборів являв собою одномоментну подію, однак переворот у столиці мусив поширитися на всю периферію. Процес зайняв кілька місяців. «Тріумфальна хода Радянської влади», як він іменувався в радянській історіографії, здійснювалася тактикою батога і пряника. Батогом були ревкоми, які в ситуації терору проводили перевибори рад, виганяючи з них меншовиків та есерів. Пряником став «дуван». Р. Пайпс не випадково використав запозичений з турецької мови термін, що означав розподіл здобичі під час козацьких набігів на турецькі і перські поселення. Він встановив, що восени 1917 і взимку 1917–1918 рр. вся Росія стала предметом дувану. Найбільшою популярністю більшовики користувалися серед селянства відтоді, як дозволили Декретом про землю від 8 листопада 1917 р. поділити орні землі на зрівняльних засадах. Це тривало до весни 1918 р. «Червона смута» (термін, запроваджений в історіографію Володимиром Булдаковим)

¹⁵⁶ Бикова Т.Б. Уряди Криму // Уряди України у ХХ ст. Науково-документальне видання. – С. 256.

увійшла в береги і все заспокоїлося, а більшовики взялися за виконання «чергових завдань Радянської влади» (за виразом В. Леніна, який став заголовком інструктивної статті), тобто за будівництво комуносоціалізму. Виступаючи 5 лютого 1918 р. перед агітаторами, яких посилали на периферію, глава радянського уряду заявив, що війна зовнішня закінчилася або закінчується (йшли переговори про укладення сепаратного миру з Центральними державами), але на черзі – війна внутрішня: експропріація експропріаторів.

Методами філігранної демагогії, політичного маніпулювання та відвертої інформаційної фальсифікації вирішувалися і зовнішньополітичні завдання більшовиків. 17 грудня Раднарком пред'явив Центральній Раді ультиматум з вимогою визнати радянську владу. 25 грудня в захопленому російськими військами Харкові була проголошена маріонеткова радянська УНР. З-за спини харківського уряду В. Ленін розпочав окупацію України, хоча тимчасовий заступник наркома закордонних справ Г. Чичерін твердив, що російських військ в Україні нема, а війна відбувається між українським радянським урядом і урядом Центральної Ради (мовилося про громадянську війну «між двома частинами українського народу»).

Події на півострові розгорталися за загальноросійським сценарієм. З ініціативи більшовиків, які все-таки перебували у меншості в севастопольському Центрофлоті, в ніч на 29 грудня 1917 р. був сконструйований надзвичайний орган влади – військово-революційний комітет. У ньому більшовики уже знаходилися в більшості. За розпорядженням ревкому і в ці самі години команди розбавлених кронштадтськими моряками чорноморських матросів і анархісти під орудою Мокроусова заарештували багатьох офіцерів і відвезли їх до тюрми. Коли начальник тюрми відмовився їх прийняти, вони були розстріляні на Малаховому кургані. Катів не зупинило те, що II Всеросійський з'їзд рад скасував смертну кару. 30 грудня розстріли офіцерів продовжилися¹⁵⁷. У такій ситуації 31 грудня Севастопольська рада була переобрана. Цілком зрозуміло, що популярність більшовиків у переляканого електорату істотно зросла. У виконкомі ради їм тепер належало 11 місць, лівим есерам – 3, безпартійним – 5¹⁵⁸. Меншовики і праві есери кудись поділися. Одночасно були проведені вибори в Центрофлот, які також принесли перевагу більшовикам і лівим есерам. Ю. Гавен оголосив, що бере на себе всю повноту влади. Так під акомпанемент матроських самосудів в Севастополі утверджувалася радянська влада.

Насадження радянської влади в містах Криму відбувалося за одним сценарієм, який А. Денікін так описував у своїх мемуарах: «До міста підходили військові судна, гармати наводилися на центральну частину міста. Матроси

¹⁵⁷ Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). – С. 61.

¹⁵⁸ Крестьянников В.В. Демократизация Черноморского флота в 1917 году и события 23 февраля 1918 года в Севастополе // Крымский архив (Симферополь). – 2002. – № 8. – С. 249.

сходили загонами на берег; в більшості випадків легко долали опір невеликих частин військ, ще вірних порядку і крайовому уряду, а потім, поповнивши свої кадри темними, злочинними елементами з місцевих жителів, організували більшовицьку владу»¹⁵⁹. Захоплення влади супроводжувалося жахливим терором, який мусив викоренити будь-яку думку про можливість опору. Поки матроси брали під свій контроль прибережні міста, Севастопольський ревком знищував попередні органи влади, що виникли у 1917 р. 27 січня 1918 р. був ліквідований крайовий уряд – Союз народних представників, 30 січня – Курултай. Значно пізніше, в грудні 1920 р. Ю. Гавен у листі, адресованому члену політбюро і оргбюро ЦК РКП(б) М. Крестинському згадав обставини утвердження радянської влади в Криму: «Вважаю за потрібне нагадати, що я застосував масовий терор ще в той час, коли він партією офіційно не був визнаний (тобто до запровадження декрету РНК про «червоний терор» від 5 вересня 1918 р. – Авт.). Так, наприклад, в січні 1918 р. я, користуючись владою голови Севастопольського військово-революційного комітету, наказав розстріляти більше шестисот офіцерів-контрреволюціонерів»¹⁶⁰.

Тим часом 9 лютого 1918 р. Центральна Рада уклала з державами Четвертого союзу мирний договір, після чого звернулася до Німеччини та Австро-Угорщини з проханням витіснити з УНР російські війська, які наступали під прапорами проголошеної в Харкові маріонеткової радянської України. Рада не претендувала на Крим, і тому УНР самим своїм існуванням відрізала півострів від Росії. У Петрограді задумалися, як зберегти вже завойований Крим. Було зрозуміло, що радянській владі в Криму треба надати легітимну форму.

10 лютого в Сімферополі почалася конференція військово-революційних комітетів, які захопили владу за допомогою збільшовизованих матроських загонів. Явочним порядком конференція оголосила себе надзвичайним з'їздом рад робітничих і солдатських депутатів та військово-революційних комітетів Таврійської губернії. З'їзд підтвердив ліквідацію Ради народних представників і Курултаю, а також ліквідував міські думи і земства. Після зачистки губернії від попередніх форм влади був сформований губернський орган – Таврійський центральний виконавчий комітет з підпорядкованими йому міськими повітовими та волосними радянськими органами.

На початку березня Таврійський ЦВК підготував установчий з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів разом з земельними комітетами. З'їзд мусив створити конструкцію влади, в якій була б максимально обмежена присутність союзників – лівих есерів. 10 березня він обрав новий ЦВК у складі 12 більшовиків і 8 лівих есерів на чолі з більшовиком Ж. Міллером. Міллеру і головуючому на з'їзді більшовику М. Пахомову вдалося добитися попри

¹⁵⁹ Деникин А.И. Очерки русской смуты. Белое движение и борьба добровольческой армии. Май–октябрь 1918. – Минск, 2002. – С. 66–67.

¹⁶⁰ Родина. (Москва). – 1992. – № 4. – С. 100–101.

опозицію лівих есерів і лівих комуністів, схвалення укладеного 3 березня мирного договору Росії з країнами Четверного союзу.

Жодний з присутніх на з'їзді 120 кримських татар (загальна кількість делегатів доходила до 700) не був обраний в ЦВК. Татарин І. Фірдевс став членом ЦВК тільки тому, що був більшовиком. На вимогу одного з кримських татар надати його співвітчизникам місця в ЦВК і уряді М. Пахомов як щирий прихильник більшовицької рівності відповів: «Ідіть до партії і тоді вас оберуть, а якщо йти туди не бажаєте, то ми вам місця давати не будемо. Національним питанням місця бути не може. Тут усі рівні»¹⁶¹. Ця відповідь показує, до речі, як в Криму конструювалася радянська влада. ЦВК створювали не 700 представників на установчому з'їзді делегатів, а певна група осіб, позначених головуючим іменником «ми».

Одразу після з'їзду в Криму з'явилася група партійних працівників, надісланих Раднаркомом на підсилення місцевих більшовиків. Очолював її А. Слуцький, який займав в партії досить помітне місце. Він став членом РСДРП(б) під час першої російської революції в 20-річному віці, був обраний делегатом V і VI партійних з'їздів, працював членом Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, делегатом II Всеросійського з'їзду рад. Інструкції, які він одержав від Раднаркому, були оприлюднені в листі В. Леніна до надзвичайного комісара України С. Орджонікідзе від 24 березня 1918 р.: «Дуже прошу вас звернути серйозну увагу на Крим та Донецький басейн з метою створення єдиного бойового фронту проти наступу з Заходу. Переконайте кримських товаришів, що хід речей нав'язує їм оборону, і вони повинні оборонятися незалежно від ратифікації мирного договору. Дайте їм зрозуміти, що становище Півночі суттєво відрізняється від становища Півдня та з огляду війни, фактичної війни німців з Україною, допомоги Криму, який (Крим) німці можуть побіжно з'їсти, є не тільки актом сусідського обов'язку, але й вимогою самооборони та самозбереження»¹⁶².

Під Україною В. Ленін розумів у цьому довірчому листі, звичайно ж, свої власні війська з прапорами радянської України. Як бачимо, вождь більшовиків сумнівався (дальші події показали справедливість його сумнівів), що німці без заперечень віддадуть Крим Росії. Тому потрібно було представити радянську владу в Криму у вигляді незалежної від Росії держави.

ЦВК рад Таврійської губернії 19 березня оголосив Таврійську губернію «у складі Сімферопольського, Феодосійського, Євпаторійського, Мелітопольського, Бердянського, Перекопського та Дніпровського повітів Таврійською республікою рад робітничих, солдатських та селянських депутатів»¹⁶³. На заявку таких кордонів одразу негативно відреагували центральний російський

¹⁶¹ Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). – С. 66.

¹⁶² Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т. 50. – С. 49-50.

¹⁶³ Борьба за Советскую власть в Крыму. Сборник документов и материалов в 2-х томах. – Том 1. Март 1917 г. – апрель 1918 г. – Симферополь, 1957. – С. 225.

і харківський радянський уряди. Раднарком побоювався, що включення до складу нової держави материкової частини Таврійської губернії заохотить німців продовжувати свій наступ в Україні і увірватися в Крим.

Тому 21 березня Таврійський губернський ЦВК оголосив про створення Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди в кордонах півострова і сформував її уряд у складі 13 осіб: 8 більшовиків, 4 лівих есерів і одного безпартійного. Головою уряду був призначений А. Слуцький, наркомом закордонних справ став І. Фірдевс, внутрішніх справ – С. Новосельський, землеробства – С. Акімочкін, фінансів – А. Коляденко, праці – Ф. Шиханович та ін. Головою ЦВК залишився Ж. Міллер. Наступного дня уряд розіслав телеграми Росії, Центральним державам і США з повідомленням про утворення нової держави. Москва у відповідь телеграфувала, що визнає існування Кримської республіки як самостійної федеративної радянської республіки. Інші держави не відгукнулися¹⁶⁴.

Центральна Рада, Німеччина і Австро-Угорщина ігнорували Республіку Тавриди, небезпідставно вважаючи її псевдодержавою. Навіть очільники цієї республіки ставилися до своїх посад і функцій із скептицизмом, бо розуміли, що строки її існування визначаються швидкістю просування німецьких військ по території України. Республіка Таврида почала гинути ще до наближення німецьких військ. В Севастополі і Сімферополі знову почали працювати ліквідовані Таврійським ЦВК ради і міські управи. 15 квітня у Євпаторії відбулося засідання відродженої у попередньому складі міської думи спільно з повітовим земським зібранням. На ньому були оголошені діючими законодавчі акти про землю, прийняті до більшовицького перевороту в Петрограді. Вилучені під час контрибуцій і конфіскацій майно і кошти, а також націоналізовані підприємства поверталися власникам¹⁶⁵.

Підрозділи Червоної армії в Криму настільки розклалися самочинними ревізіціями і конфіскаціями, що навіть не зробили спроби зупинити німців на Перекопському перешийку, що можна було б зробити невеликими силами. 18 квітня німецькі війська перейшли Перекоп і наступного дня опинилися в Джанкої. Разом з німцями, інколи навіть випереджаючи їх, наступала Кримська група Армії УНР, створена за наказом військового міністра УНР О. Жуковського. Очолив її командир одного з полків Запорізької дивізії Петро Болбачан.

Коли виявилось, що німці в Джанкої, в Криму спалахнуло повстання кримських татар. В ніч на 22 квітня в Алушті утворився мусульманський комітет на чолі з М. Хайретдіновим, який організував наступ в бік Ялти і Гурзуфа. Повстання охопило гірські райони Криму і південне узбережжя. 24 квітня до Сімферопольської ради прибула велика делегація з Севастополя і повідомила, що всі верстви населення вимагають здати місто українським військам без бою, а на багатьох кораблях вже піднято жовто-сині прапори¹⁶⁶. Наступного дня Кримська група військ УНР увійшла в Сімферополь, а 26 квітня – в Бахчисарай.

¹⁶⁴ Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). – С. 70.

¹⁶⁵ Там само. – С. 75.

¹⁶⁶ Там само. – С. 77.

Чудовий знавець кримських реалій, поет Максиміліан Волошин у травні 1918 р. записав таке судження: «Крим самостійним бути не може, тому що за наявності дванадцяти з гаком народностей, що населяють його, і при тому не гніздами, а в прошарок, він нездатний створити жодну державу»¹⁶⁷. Питання «Чий Крим?» знову постало в епіцентрі причорноморського геополітичного майданчика.

В Севастополь німецькі війська увійшли 30 квітня. Лінкори «Воля» і «Вільна Росія», а також два десятки есмінців встигли покинути свої стоянки і відпливли в Новоросійськ. Більша частина кораблів, яка залишилася в порту, підняла українські прапори, але окупанти наказали їх замінити німецькими. Не обмежившись цим, Німеччина почала вимагати повернення кораблів з Новоросійська в Севастополь. Тоді В. Ленін наказав знищити кораблі.

Окупація Криму німецькими військами завершилася 1 травня. На півострові розміщувався 52-й армійський корпус під командуванням генерала Р. фон Коша. Ситуація анархії і сваволі, від якої потерпали всі верстви населення, негайно припинилася. Уже 2 травня в населених пунктах були розклеєні об'яви, в яких місцевим мешканцям наказувалося під загрозою смертної кари здати наявну зброю, у тому числі холодну. Трохи пізніше Кош запровадив військовий стан.

Після того, як німецькі війська, маючи в авангарді підрозділи П. Болбачана, перейшли Перекоп, нарком закордонних справ РСФРР Г. Чичерін надіслав в Берлін ноту протесту. У цьому документі очільники дипломатичного відомства більше не наполягали на тому, що Республіка Тавриди є окремою державою. «Просування в Крим, – твердив Чичерін, – є істотним порушенням Брестського миру, тому що є вторгненням в межі Радянської Республіки. Вторгнення загрожує нашому Чорноморському флоту, що може призвести до зіткнень, викликаних інтересами самозбереження флоту»¹⁶⁸.

На цю ноту посол Німеччини в Москві граф В. Мірбах відповів 3 травня, і притому в обтічній й навіть дещо глумливій формі: «Імператорський уряд дасть повну силу праву націй на самовизначення, проголошеному російським урядом, і передбачає, що питання про Крим, який до цього часу належав Таврійській губернії, буде предметом російсько-українських переговорів»¹⁶⁹.

Одночасно німці нагадали Центральній Раді, що Третім Універсалом вона відмовилася від претензій на Крим. Коли українські роз'їзди наблизилися до Севастополя, генерал Р. Кош, який керував німецьким вторгненням, зажадав припинення дальших операцій. Щоб надати більшої переконливості цій вимозі, він перерівав постачання Кримської групи Армії УНР і навіть пригрозив

¹⁶⁷ Волошин М.А. Из неизданного. – СПб., 1999. – Выпуск второй. – С. 203.

¹⁶⁸ Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Часть II. – С. 91.

¹⁶⁹ Цит. за кн.: Копиленко О.Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. – К., 2002. – С. 20.

використати проти неї свою артилерію. Переговори по телеграфу з київським урядом виявилися безрезультатними, і П. Болбочан змушений був відступити в район Мелітополя¹⁷⁰.

29 квітня у Києві стався державний переворот, і до влади прийшов ставленник німецького Генерального штабу гетьман Павло Скоропадський. Через тиждень після перевороту він зайнявся долею Криму. У протоколі засідання Ради міністрів від 8 травня було зазначено, що гетьман відправив німецькому послу в Києві відповідний лист. Голова уряду Ф. Лизогуб доручив міністрам підтримати цей демарш аргументами, які підтверджували б під економічним кутом зору необхідність приєднання Криму до України¹⁷¹.

«З питанням прилучення Криму, – писав у зазначеному листі до барона Ф.А. Мумма фон Шварценштейна П. Скоропадський, – тісно пов'язане питання про Чорноморський флот. З військового погляду цей флот не має жодної цінності для Німеччини через застарілий його тип, для України ж позбавлення її цього флоту було б болючим ударом»¹⁷².

30 травня з аналогічною нотою звернувся до німецького уряду міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко.

Німецькі дипломати запевняли, що приналежність Криму мусить бути предметом обговорення на російсько-українських мирних переговорах, передбачених умовами Брестських мирних договорів держав Четверного союзу з Україною і Росією. В усякому разі, такими були їхні відповіді російським та українським дипломатам. Разом з тим вони чудово розуміли безперспективність постановки питання про Крим на переговорах з укладення мирного договору між РСФРР та Українською Державою, що почалися 23 травня в колишній резиденції Центральної Ради у Києві. Суть в тому, що їх цілком влаштувало затягування справи з визначенням державної приналежності Криму. З приходом німців вийшли з підпілля політичні сили, які, здавалося б, були розгромлені більшовиками. Особливу активність виявляли кримські татари. Уже 21 квітня, тобто в той день, коли німці зайняли Сімферополь, утворилося Тимчасове бюро по скликанню Курултаю на чолі з А. Хільмі. Перше засідання Курултаю відбулося 10 травня у присутності генерала Р. Коша. 11 травня на турецькому військовому судні в Крим повернувся Д. Сейдамет, який одразу опинився в центрі подій. Разом з А. Хільмі і А. Айвазовим він розробив програму дій з шести пунктів, яка включала: перетворення Криму у незалежне нейтральне ханство, що спирається на німецьку і турецьку підтримку; визнання незалежності Кримського

¹⁷⁰ Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. – Том I. Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С. 381.

¹⁷¹ Т.Б. Бикова. Уряди Криму (1917–1921 рр.). Документи // Уряди України у ХХ ст. – С. 269.

¹⁷² Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. – Том II. Українська гетьманська держава 1918 р. – Нью-Йорк, 1954. – С. 211.

ханства Німеччиною, її союзниками і нейтральними державами до укладення загального миру; утворення татарського уряду в Криму з метою його цілковитого звільнення від панування і політичного впливу росіян; залучення татарських урядових чиновників та офіцерів, які проживають в Туреччині, Добруджі і Болгарії, знову в Крим; забезпечення створення татарського війська для збереження порядку в країні; визнання права на повернення кримських емігрантів, що проживають в Добруджі і Туреччині та їх матеріальне забезпечення.

Сподіваючись на політичну підтримку окупаційних властей, лідери Міллі Фірки відправили програму дій у Берлін, але не дочекалися відповіді. Незалежно від волі авторів вона була опублікована в севастопольській газеті «Крымский вестник» (17 листопада 1918 р.). Публікація викликала скандал і суттєво послабила позиції кримськотатарського руху¹⁷³.

Затверджений Курултаєм 18 травня підсумковий документ мав зовсім інший характер:

– у теперішній час, через неможливість утворення Російської федеративної республіки внаслідок приходу більшовиків до влади Крим мусить прагнути до створення незалежної держави;

– уряд створюється на коаліційних засадах;

– татарський парламент (Курултай) оголошує себе краєвим парламентом і вживає заходів до поповнення свого складу представниками інших народностей шляхом правильних законних виборів;

– офіційними мовами новоутворюваного парламенту є російська і татарська;

– прапором уряду приймається блакитний прапор (кок-байрак, прапор Чингізхана).

Прем'єр-міністром майбутнього уряду, який мусив бути сформований за участі всіх політичних сил, затверджувався Д. Сейдамет. Німецьке командування обіцяло уряду, сформованому під його керівництвом, фінансову і збройну підтримку¹⁷⁴.

Переговори з партією народної свободи на початку червня показали, що кадети мають зовсім інше бачення майбутнього: Крим є не самостійною державою, а часткою Росії; кримський уряд повинен відмовитися від дипломатичних відносин з іноземними державами і власних збройних сил; на чолі уряду може бути особа, узгоджена з Курултаєм, але не Д. Сейдамет¹⁷⁵. Сейдамету сформувати уряд не вдалося, і Р. Кош зупинився 5 червня на кандидатурі Сулеймана Сулькевича.

В уряді С. Сулькевича опинилися політичні діячі різних орієнтацій. Заступником прем'єр-міністра став князь С. Горчаков, який до революції займав посаду Таврійського віце-губернатора. На посаду міністра фінансів, промисловості і торгівлі був запрошений відомий банківський діяч граф В. Татішев.

¹⁷³ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Указ. соч. – С. 374–375.

¹⁷⁴ Там само. – С. 375.

¹⁷⁵ Оболенский В.А. Крым в 1917–1920-е годы // Крымский архив. – 1994. – № 1. – С. 78.

Колишній російський сенатор походженням з литовських татар А.Ахматович призначався міністром юстиції. Представник німецької національної меншини Т.Рапп став міністром землеробства, майна і постачання. Д.Сейдамет очолив міністерство закордонних справ, а Л.Фріман – міністерство шляхів сполучення, пошт і телеграфів. Послом в Османській імперії був призначений А.Айвазов¹⁷⁶.

С.Сулькевич не мав коренів в Криму і вважав своїм обов'язком зберігати ту територію, на якій більш-менш випадково опинився, для майбутньої Росії – не червоної, а білогвардійської. Свій уряд він формував переважно з дореволюційної імперської еліти.

25 червня декларація була підписана і оголошена населенню Криму. З метою створення вщент зруйнованого більшовиками управлінського апарату всім посадовим особам, звільненим після березня 1917 р., пропонувалося повернутися на службу. Державною мовою визнавалася російська, але відносини з державними і громадськими установами допускалися як російською, так і татарською та німецькою мовами.

Декларація проголошувала цілковиту свободу віросповідань («за винятком сект явно шкідливих і аморальних»). Усім релігійним конфесіям надавалася можливість самостійного управління. Окремо зазначалося, що «православна церква в Криму очолюється митрополитом Криму і Херсона, якщо на клопотання про те Кримського помісного собору піде благословення святого патріарха»¹⁷⁷.

Крайовий уряд теоретично визнавав свободу зібрань і преси, але вважав себе змушеним тимчасово обмежити їх «через крайню серйозність моменту, що переживається». Тобто запроваджена радянською владою цензура залишалася в силі.

Безумовному поверненню підлягали всі землі і майно громадян Криму німецької національності, конфісковані царським урядом після початку війни. Удільні землі визнавалися державними «за винятком особистих маєтків колишнього царського роду». Повною мірою відновлювалося право приватної власності. Утворювався крайовий державний банк, що мав зробити «сумлінні розрахунки в усіх відносинах, що виникають у нього з центральними органами, що знаходяться в Петрограді, але не раніше вирішення долі Криму в міжнародному відношенні». Передбачалося розпочати випуск власних грошових знаків. Відновлювалися анульовані радянською владою цінні папери. Планувалося відкрити в Сімферополі біржу цінних паперів¹⁷⁸.

¹⁷⁶ Борьба за Советскую власть в Крыму. Сборник документов и материалов. – Том 2. Май 1918 – ноябрь 1920. – Симферополь, 1961. – С. 47.

¹⁷⁷ Редькіна О.М.Кримський крайовий уряд генерал-лейтенанта С. Сулькевича (червень – листопад 1918 р.): історико-правове дослідження. Дис. на здобуття наук. ст. кандидата юридичних наук. – Сімферополь, 2003. – С. 101.

¹⁷⁸ Там само. – С. 101–102.

У торговельно-промисловій галузі оголошувалися свобода торгівлі і скасування мита на ввіз продовольчих продуктів. Уряд поновлював заборонене радянською владою виноробство і зобов'язувався викоренити підпільне виготовлення і продаж алкогольних напоїв. Велику увагу урядова декларація приділяла розвитку мережі курортів і оздоровниць як традиційного для Криму джерела одержання прибутків.

Окремо виділявся пункт про громадянство, що мало величезне значення в конкретних умовах Криму. Визначалося, що «громадянами Криму вважаються без розрізнення стану, релігії і національності особи, до моменту опублікування цієї Декларації:

- приписані до станів і товариств п'яти повітів та міст Криму;
- службовці в державних і громадських установах;
- власники нерухомого майна в містах Криму.

Усі інші особи визнаються іноземцями і зобов'язані мати паспорти. У випадку бажання перейти в число кримських громадян вони зобов'язані звернутися до Міністерства внутрішніх справ»¹⁷⁹.

Аналізуючи відносини, що склалися між С. Сулькевичем і П. Скоропадським, слід підкреслити, що вони опинилися при владі в окупованих Німеччиною регіонах після колапсу Східного фронту завдяки вибору німецького керівництва. Ведучи четвертий рік поспіль виснажливий двобій з Антантою на Західному фронті, кайзер Вільгельм II та його оточення не могли собі дозволити запровадити пряме імперське правління в Україні і Криму. За всієї схожості дореволюційної армійської кар'єри обох генералів вектори їхньої політичної діяльності розійшлися. За виключенням останнього місяця гетьманства, коли ситуація в Європі докорінно змінилася внаслідок воєнної поразки і революцій в Німеччині та Австро-Угорщині, П. Скоропадський щиро прагнув утвердити незалежність України. Натомість С. Сулькевич від початку не мав ілюзій щодо можливості утвердження Криму як самостійної держави. Ці генерали стали політичними противниками внаслідок того, що перший з них бажав утримати в складі України Таврійську губернію в повному складі, а другий не сприймав самостійної України й тим більше – Криму у складі Української Держави. Власне, німці зупинили свій вибір на С. Сулькевичі саме тому, що знали про це. Ще в квітні 1918 р. він підписав від імені Одеської організації звільнення Криму, яка об'єднувала мусульманську частину дореволюційної російської еліти, протест проти планів приєднання півострова до УНР¹⁸⁰. Уже підкреслювалося, що керівництво Другого району в останньому році світової війни ще сподівалося на перемогу, яка зробила б можливою у будь-якій формі анексію Криму.

¹⁷⁹ Там само. – С. 103.

¹⁸⁰ Вопросы развития Крыма. Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник. – Выпуск 3. – Симферополь, 1996. – С. 89.

Зокрема, ставка робилася на нащадків німецьких колоністів, які рятувалися від релігійних переслідувань на своїй батьківщині, тікаючи на Бессарабію, Херсонщину і в Таврію ще в часи Єкаторини II. Як тільки корпус генерала Р. фон Коша завершив окупацію Криму, тут з'явився протестантський пастор І.Вінклер з Бессарабії і колишній німецький міністр колоній Ф. фон Ліндеквіст. 7 травня вони організували з'їзд представників німецької національної меншини, в село Бютень з'їхалися близько 400 делегатів з Криму, Бердянська, Херсона, Мелітополя, Одеси. На з'їзді створили Союз німців Півдня Росії і вирішили встановити зв'язки з політичними і громадськими організаціями Німеччини¹⁸¹.

Військовий керівник Німеччини Е. Людендорф дозволив себе переконати Вінклеру щодо можливості створити в Криму німецьку колонію шляхом концентрації колоністів з усіх інших районів Північного Причорномор'я. У такому разі, що особливо імпонувало Людендорфу, Севастополь перетворювався на «німецький Гібралтар», а південний берег Криму – на «німецьку Ніццу». Користуючись підтримкою Людендорфа, фон Ліндеквіст надіслав імперському канцлеру графу Г. фон Гертлінгу дещо уточнений проект: Крим з часом має об'єднатися з Україною, а український уряд мусить посприяти переселенню на півострів німецьких колоністів з інших регіонів України. Однак у зовнішньополітичному відомстві райху ця ідея була оцінена як утопічна, адже мова фактично йшла про депортацію заможних в місцях проживання колоністів¹⁸².

Повторно ідея створення німецької колонії в Криму постала на імперській конференції, що відбулася в Спа 2 – 3 липня під головуванням кайзера. Торкаючись кримського питання, статс-секретар у закордонних справах (тобто міністр зовнішньополітичного відомства) П. фон Гінце, як і німецький посол в Києві А.Мумм фон Шварценштайн, не заперечували проти передачі півострова Українській Державі без всяких умов. Однак Е.Людендорф заявив, що життєздатність України як держави доволі сумнівні, і тому Крим бажано зберегти під імперським контролем у вигляді території, на якій у майбутньому може концентруватися німецьке населення. Підбадьорений такою підтримкою, Союз німців Півдня Росії мав намір провести в Криму другій з'їзд делегатів від німецьких колоністів, що населяли південні регіони України, на початку листопада¹⁸³. Проте саме тоді Другий райх загинув, а з ним і проект «німецького Гібралтара».

Потужною силою етнополітичної дестабілізації в Південній Україні та Криму виступило місцеве німецьке населення. Повернувшись після примусового виселення, колоністи переглянули свої політичні уподобання. У травні 1917 р. на з'їзді в Одесі був створений Всеросійський союз російських німців,

¹⁸¹ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Указ. соч. – С. 367.

¹⁸² Федюшин О. Украинская революция. 1917 – 1918. – М., 2007. – С. 234 – 237.

¹⁸³ Там само. – С. 238, 241.

що розпочав роботу щодо політичного об'єднання розрізнених колоністських громад і підготовки до виборів в Установчі збори. Підписання Брест-Литовського мирного договору, затвердження Гетьманату, що спирався на військову підтримку Німеччини, значна частина колоністів сприйняла як історичний шанс. На квітневих 1918 р. з'їздах в Одесі та Пришибі вони жваво обговорювали питання повернення до Німеччини, врешті ухваливши: «Просити його Величність Німецького Імператора та уряд Німецької імперії якомога швидше прийняти в лоно імперії німецьких колоністів та всіх інших німців цих областей і взяти їх під захист німецьких законів ... заснувати в Таврійській губернії та Криму державне утворення, яке підлягало б Німецькій імперії й було б форпостом і чатовим Німеччини...»¹⁸⁴. Впродовж літа 1918 р. до Берліна було відправлено кілька делегацій.

Після вдумливого вивчення ситуації німецькі дипломати дійшли думки, що створення в Південній Росії для німецьких колоністів у певний спосіб залежної від Німеччини та нею протегованої колонії є політичною аферою. У червні 1918 р. була сформульована офіційна позиція Німеччини стосовно Криму: утворення в Криму держави німецьких колоністів на умовах протекторату стало б підґрунтям зміцнення проросійських симпатій, з одного боку, та ускладнення стосунків із Туреччиною, з іншого; саме тому Крим мав перейти до Української держави, яка б гарантувала права німецької людності на півострові.

Українська Держава не визнала політичної самостійності Криму. Гетьманський уряд одразу почав спілкуватися з Сімферополем як з губернським містом, надсилаючи різним кримським керівникам документи українською мовою. П. Скоропадський був переконаний, що в розумінні економічному Крим не може існувати без України. Тому він прийняв пораду міністра закордонних справ Д. Дорошенка оголосити економічну блокаду півострова. Це був сильнотисючий засіб, який міг дати результат¹⁸⁵. 27 липня Рада міністрів заборонила вивозити продовольство з українських портів до Криму. Припинилися залізничне сполучення і поштовий зв'язок. Кримські виробники втратили можливість відправляти в Україну свої фрукти, а відсутність українського цукру паралізувала консервну промисловість, і врожай фруктів опинився під загрозою цілковитої загибелі. Припинення ввозу зерна, м'ясо-молочних виробів, картоплі і олії поставило населення півострова на грань голоду. У Сімферополі і Севастополі була запроваджена карткова система постачання хліба. Різноманітні громадські організації Криму почали тиснути на С. Сулькевича, щоб той почав переговори з гетьманом щодо припинення блокади, яка загрожувала господарською катастрофою.

¹⁸⁴ Ядловська О. Трансформації серед німецького населення Півдня України в 1917–1920 рр. // Схід. – 2007. – №2. – С.4.

¹⁸⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1918). – Частина 3. – Львів, 1923. – С. 36.

Ситуація остаточно визріла у першій половині вересня в результаті державного візиту П. Скоропадського в Німеччину. Гетьман був прийнятий усіма найвищими посадовцями району, у тому числі кайзером Вільгельмом II, який нагородив його орденом. Літні невдачі на Західному фронті перекреслили плани німецького командування стосовно азійського Сходу, і воно більше не заперечувало проти намірів П. Скоропадського приєднати Крим до України. 10 вересня німецький уряд надіслав в Сімферополь телеграму, в якій рекомендував краєвому уряду розпочати з Україною переговори про об'єднання і обіцяв виступити на них в ролі посередника¹⁸⁶. Після цього гетьман, ще перебуваючи в Берліні, зустрівся з графом В. Татищевим і виніс з цієї зустрічі враження, що той «абсолютно змінив свої погляди на кримське питання». В ході зустрічі домовилися, що граф телеграфує С. Сулькевичу про бажаність приїзду до Києва делегації для з'ясування умов приєднання Криму, а Скоропадський – до Ф. Лизогуба з розпорядженням призупинити блокаду¹⁸⁷.

За підсумками візиту П. Скоропадського до Берліна німецька адміністрація в Україні і Криму одержала відповідні директиви. Виконуючи їх, Р. фон Кош передав С. Сулькевичу 16 вересня такі вказівки: уряд Криму є не державним, а крайовим, а тому не повинен мати політичних відносин з іншими країнами, й відповідно – міністерства закордонних справ. Політичне об'єднання Криму з Україною, – підкреслив Р. фон Кош, – має відбутися на засадах автономного внутрішнього управління¹⁸⁸.

Переговори були перервані, але не надовго. Стало відомо, що німці погодилися передати Україні Чорноморський флот. В Київ тим часом прибули представники кримських татар Ю. Везіров і А. Озенбашли, а також делегати від німецьких колоністів Т. Рапп і А. Нефф. Кримська делегація, яка раніше складалася з представників дореволюційної імперської еліти, втратила свою однорідність. Ні німецькі колоністи, ні кримські татари не горіли бажанням знову опинитися в межах імперської Росії. Позиції самого С. Сулькевича в Криму захиталися, у переддень прогнозованої капітуляції на Західному фронті підтримка німців втрачала значення.

12 жовтня кримська делегація прийняла всі умови української сторони, але зажадала дати їй місяць на розгляд проекту об'єднання Криму з Україною Курултаєм татарського народу та іншими громадськими організаціями. Українська сторона погодилася з цим побажанням, будучи упевнена в тому, що населення Криму підтримує ідею автономії у складі Української Держави.

¹⁸⁶ Горбань Т. Крим в революційних процесах 1917–1920 рр. // Крим в етнополітичному вимірі. – С. 161.

¹⁸⁷ Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія, 1995. – С. 280.

¹⁸⁸ Пиріг Руслан. Німецькі детермінанти кримської політики гетьмана Павла Скоропадського (травень – грудень 1918 р.) // Крим від античності до сьогодення. Історичні студії. – К., 2014. – С. 390.

Однак друга половина жовтня і перша половина листопада були наповнені подіями, які перекреслили ці плани. Політичний курс Української Держави змінився в бік федерування з небільшовицькою Росією. Уряд С. Сулькевича 14 листопада пішов у відставку. В Криму з'явився новий урядовий кабінет, який орієнтувався на відродження «єдиної і неподільної» Росії. У новій геополітичній ситуації, яка створювалася після перемоги Антанти у світовій війні, питання про приєднання Криму до Української Держави втратило актуальність. Загинула й сама Українська Держава.

18–20 жовтня в Сімферополі відбувся з'їзд губернських гласних, міських голів і представників земських управ, який затвердив таку програму дій: «відтворення єдиної Росії і скликання Установчих зборів; відновлення громадянських свобод, розпущених міських і земських самоуправлінь, всебічна демократизація; скликання Краєвого сейму на підставі загального, прямого, рівного і таємного виборчого права (до створення в Криму народного представництва тимчасовий уряд має всю повноту законодавчої і виконавчої влади); щомісячні звіти уряду перед земсько-міськими зборами, але без політичної відповідальності перед останніми; вибір глави уряду за згодою з усіма політичними партіями, представленими на з'їзді»¹⁸⁹. З'їзд поставив рішучу вимогу про негайне відсторонення С. Сулькевича від влади і доручив формування урядового кабінету С. Криму.

30 жовтня між Антантою і Османською імперією було укладене перемир'я, за яким передбачався вільний прохід військових кораблів Великої Британії і Франції через Дарданелли і Босфор в Чорне море. У першій декаді листопада спалахнула революція в Німеччині. 10 листопада між Антантою і Німеччиною було підписане перемир'я, яке означало завершення Першої світової війни. 13 листопада уряд радянської Росії анулював Брестський мирний договір. Це означало, що Раднарком мав намір повернути собі Україну і Крим.

16–20 листопада в Яссах (Румунія) відбулася конференція представників політичних і громадських організацій білогвардійської Росії, в якій взяли участь В.Гурко, М. фон Дітмар, А. Кривошеїн, П.Мілюков, П.Рябушинський та інші відомі особи. 17 листопада вони вручили декларацію постам Антанти в Румунії з проханням допомогти у боротьбі з радянською владою. Проте такий намір у керівників Франції і Великої Британії визрів ще до Листопадової революції в Німеччині. Зустріч в Яссах була влаштована з їхнього відома, щоб легітимізувати втручання.

Тим часом в Криму теж розгорталися важливі події місцевого значення. 7–10 листопада у Сімферополі повторно працював губернський з'їзд земських установ, який обрав своїм головою С. Крима. Земці звинуватили С. Сулькевича в цілковитій неспроможності в усіх сферах управління, повному ігноруванні громадських інтересів і невмінні навести елементарний громадський порядок. І справді, без підтримки німців С. Сулькевич був безсилий. А німецькі гарнізони

¹⁸⁹ Там само.

більше не турбувалися про громадський порядок, у них залишився один-єдиний інтерес. Кадет, у минулому член Державної Думи першого скликання адвокат М. Винавер згадував в еміграції: «Генерал Кош розпоряджався відправкою в Берлін щоденних поїздів, навантажених обстановкою імперських палаців і яхт, різноманітними фортечним і портовим майном Севастополя. Солдати-німці щоденно відправляли рідним маленькі посилки з хлібом та іншими продуктами краю»¹⁹⁰.

Німецьке командування почало виводити свої війська з Криму 12 листопада. Через два дні воно офіційно сповістило Таврійську земську управу про усунення уряду. С. Сулькевич, який тримався до останнього, 15 листопада був змушений помістити в газетах коротке повідомлення такого змісту: «Уряд, мною очолюваний, передав управління краєм урядові, очолюваному головою Таврійського земського зібрання С.С. Кримом».

Формуючи уряд, С. Крим залишив за собою посаду міністра землеробства і крайового майна. Міністром внутрішніх справ став М. Богданов, юстиції – В. Набоков, зовнішніх справ – М. Винавер, праці – П. Бобровський, фінансів – О. Барт, продовольства, торгівлі і промисловості – О. Стевен, народної освіти і віросповідань – С. Ніконов¹⁹¹. Партійний склад уряду був наполовину кадетським. До цієї партії належали С. Крим, М. Богданов, М. Винавер і В. Набоков (член ЦК). С. Ніконов був правим есером, П. Бобровський – членом плехановської «Єдності», а О. Барт і О. Стевен залишалися позапартійними.

В ніч на 16 листопада Середземноморська ескадра союзників у складі 22 суден під командуванням адмірала С. Калторна увійшла в Чорне море. 26 листопада вона зосередилася на рейді Севастополя. Крайовий уряд і різноманітні делегації прибули в порт для урочистої зустрічі союзників.

На відміну від С. Сулькевича, який відносив об'єднання Криму з небільшовицькою Росією на більш-менш невизначену перспективу, а тому був прихильником самостійності краю, С. Крим навіть у цьому вітальному слові, після кількох днів перебування при владі виступав від імені «єдиної і неподільної» Росії. Геополітична ситуація стала іншою. С. Сулькевич діяв в умовах світової війни, кінцевий результат якої ще залишався непевним. С. Крим покладався на силу переможної Антанти. Антанта об'єднувалася з білогвардійським рухом, щоб подолати навіть не стільки червону Росію, скільки небезпеку більшовизму, який проявлявся у різних формах в усій повоєнній Європі.

Французькі і англійські військові кораблі разом з п'ятьма кораблями Греції та Італії розмістилися в Севастополі на постійній основі. Кількість збройних

¹⁹⁰ Винавер М. Наше правительство (Крымские воспоминания 1918–1919 гг.). – Париж, 1928. – С. 3.

¹⁹¹ Хроника революционных событий в Крыму. 1917–1920 гг. – Симферополь, 1969. – С. 102.

сил інтервентів впродовж кількох місяців зростала і у квітні 1919 р. досягла 22 тис. моряків і висаджених на берег піхотинців¹⁹².

Антанта не бажала брати безпосередню участь у громадянській війні на велетенських просторах колишньої Російської імперії. Лише у березні 1919 р. 3 тис. греків були відряджені під Перекоп, але М. Винавер міг вказати лише на запізнілість цього кроку¹⁹³.

Одночасно з прибуттям збройних сил Антанти в Криму висадилися з Північного Кавказу підрозділи Добровольчої армії. 25 листопада в Ялті розмістився полк добровольців, а в Сімферополі – загін козаків. Наступного дня в газеті «Южные ведомости» (Сімферополь) було опубліковане повідомлення командувача Добровольчою армією А.Денікіна про те, що він не має наміру втручатися у внутрішні справи краю.

А.Денікін не міг відволікти з фронту великі сили, щоб розмістити їх в Криму. Була виділена лише одна піхотна дивізія під командуванням генерала О. Корвін-Круковського, яка розмістилася в основних містах порівняно невеликими гарнізонами.

В кінці грудня отамани Донського і Кубанського військ визнали свою підпорядкованість командувачу Добровольчої армії, і А.Денікін оголосив себе головнокомандуючим Збройними силами Півдня Росії (російська абревіатура – ВСЮР). Через деякий час материкові повіти Таврійської губернії опинилися під владою його підлеглого, генерала М. Шиллінга. В Бердянську, Мелітополі та інших містах Північної Таврії розпочався білогвардійський терор. С.Крим, який видав в лютому 1919 р. ряд постанов про прийняття трьох повітів під свою юрисдикцію, на початку березня скасував ці постанови¹⁹⁴.

Уряд С.Крима прийшов до влади, коли запроваджена П.Скоропадським економічна блокада припинилася. Проте не припинилася деградація економіки, викликана умовами тривалої війни. Додаткове навантаження на кримську економіку чинили сотні тисяч біженців, які втекли від більшовицького терору з Центральної Росії. Споживачами продовольства стали десятки тисяч військовослужбовців Антанти і Добровольчої армії. Промислові підприємства закривалися, ціни росли, рівень безробіття на кінець лютого досяг 90 % у спілках металістів, тютюнників, деревообробників, чоботарів, 80 % – у спілці шевців і будівельних робітників¹⁹⁵.

Уряд С.Крима був породженням земських органів і міського самоврядування, які формувалися цензовими верствами населення, а в національному

¹⁹² Волков С.В. Белое движение. Энциклопедия гражданской войны. – СПб.–М., 2003. – С. 96.

¹⁹³ Винавер М. Наше правительство (Крымские воспоминания 1918–1919 гг.). – Париж, 1928. – С. 101.

¹⁹⁴ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. – С. 461.

¹⁹⁵ Там само. – С. 449–450.

розрізі – росіянами. Соціалістичні партії на перших порах підтримували його, хоч не взяли в ньому реальної участі. Правий есер С. Ніконов і соціал-демократ від плехановської «Єдності» П. Бобровський не визначали характер уряду. Логіку підтримки досить переконливо сформулював один з лідерів кримських меншовиків Лейбман: «Ми не приховуємо, що кадетський уряд для робітників дасть мало доброго, проте все-таки він буде кращим, ніж реакційний уряд Сулькевича, й тим більше – нам вдасться уникнути повторення більшовицького терору»¹⁹⁶.

Як виглядав голова уряду Соломон Крим (Нейман) в очах кримських татар? Він був представником караїмської етнорелігійної групи кримського населення, яка сповідувала іудаїзм і користувалася кримськотатарською мовою. Одночасно у своїй попередній, надзвичайно успішній політичній кар'єрі він активно відстоював інтереси гнобленої татарської меншини. Цього здавалося достатнім князю В. Оболенському, щоб вважати, що татари будуть задоволені постаттю С. Крима на чолі уряду, й тим самим – самим урядом. Однак С. Крим був кадетом, а кадети різко негативно реагували на самостійницькі або навіть автономістські устремління кримських татар. Внаслідок цього татари не взяли до уваги всі позитиви попередньої політичної діяльності С. Крима і від початку поставилися до його урядування неприхильно. Брати Зарубіни підібрали у тогочасних кримських газетах цілу колекцію подібних висловлювань. Зокрема, газета «Ялтинский голос» 22 листопада 1918 р. надрукувала замітку про надзвичайну сесію повітового земського зібрання, в якій зазначила: «Іскандер Ахметов просить від імені гласних-татар занести в протокол, що... С.С.Крим, який стоїть на чолі уряду, ні популярністю, ні довірою серед татарського населення не користується». А у сімферопольській російськомовній, але татарській газеті «Крым» 27 листопада з'явилася стаття «Крим і С.С.Крим» з такою ремаркою: «Наскільки великою є схожість між цими двома іменами, настільки великою є та прірва, яка відкрилася перед Кримом з перших кроків політики кабінету С.С. Крима»¹⁹⁷.

Крайовий уряд на перших порах пишався тим, що в Криму існують демократичні свободи і відсутня цензура. Однак під тиском білогвардійських генералів – спочатку О. Корвін-Круковського, а потім О. Боровського, які все-таки починали втручатися у внутрішні справи півострова, незважаючи на запевнення А. Денікіна, уряд почав приймати один за одним антидемократичні заходи. Міністр юстиції В. Набоков (батько славетного російсько-американського письменника) меланхолійно зауважив, що «всі члени кримського уряду багато зусиль присвятили боротьбі з адміністративними репресіями в дні царської влади, а тепер самим доводиться застосовувати їх»¹⁹⁸.

¹⁹⁶ Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Часть II. – С. 129.

¹⁹⁷ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. – С. 445, 454.

¹⁹⁸ Крымский вестник. – 1919. – 18 февраля. Цит. за: Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. – С. 466.

Білогвардійці поводили себе цілком розкуто. Розпочалися арешти й безсудні розстріли як на політичному, так і на побутовому ґрунті. Особливо голосно пролунало вбивство Юлія Гужона – всесвітньовідомого промисловця, голови Московського товариства заводчиків і фабрикантів впродовж десяти років (1907–1917). Гвардійці застрелили Гужона на очах сім'ї за якісь за давні порахунки з великим князем Миколою Миколайовичем – його сусідом по кримській дачі. Оскільки Гужон був французьким громадянином, союзники надіслали грізну ноту кримському уряду. Проте уряд сидів на білогвардійських багнетах і був безсилий¹⁹⁹.

Білогвардійський терор, який набирав силу, М. Винавер пояснював зовсім непереконливо: «Добровольча армія не могла надіслати в Крим скільки-небудь значні сили. За своєю якістю загони, надіслані в Крим, особливо в Ялту, були такими, що поведінкою своєю викликали обурення з боку всього мирного населення»²⁰⁰.

Поступово, але неухильно обурення мас переростало в озброєний спротив. Повстанські загони, які стихійно виникали в кримських горах ще за німецької окупації, почали розмножуватися. Керівництво ними прибирали до рук більшовицькі емісари. Найбільш активно діяв організований більшовиками в листопаді 1918 р. євпаторійський загін «Червона каска» під керівництвом Івана Петриченка, який базувався в Мамайських каменоломнях. На початку січня 1919 р. чисельність загону збільшилася до 250 чоловік.

У жовтні 1918 р. ЦК РКП(б) передав Кримську партійну організацію до складу КП(б)У. У рішенні підкреслювалося, що «Крим в організаційному відношенні створює самостійну область»²⁰¹. Це означало, що передача була тимчасовою, на час боротьби у підпіллі. Керувати боротьбою з України, яку більшовики збиралися опанувати після відходу австро-німецьких армій, було зручніше, ніж з Москви. Контакти з окупованим Кримом почали здійснюватися через Одеське відділення Закордонного бюро ЦК КП(б)У – Закордот.

1 грудня в Сімферополі відкрилася конференція більшовиків, яка проголосила себе обласним з'їздом КП(б)У. В ній взяли участь 24 делегати від 17 партійних організацій краю. ЦК КП(б)У представляв Ян Гамарник. З'їзд прийняв рішення активізувати комуністичну пропаганду у військах Антанти, сформувати бойові підпільні групи, агітувати робітників поширювати страйковий рух і звернути в партійній роботі особливу увагу на село²⁰². Всі ці рекомендації мали під собою один спільний знаменник – підготовку до збройного повстання. Підготовці повстання в Москві надавали першорядного значення, зважаючи на порівняно невелику кількість живої сили білогвардійців та інтервентів на

¹⁹⁹ Винавер М. Наше правительство (Крымские воспоминания 1918–1919 гг.). – Париж, 1928. – С. 173–174.

²⁰⁰ Там само. – С. 203.

²⁰¹ Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). – С. 89.

²⁰² Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Часть II. – С. 135.

півострові. Синхронізоване із вторгненням Червоної армії повстання гарантувало успіх в оволодінні Кримом. Для керівництва повстанням в Криму був створений підпільний революційний комітет.

13 березня 1919 р. в Севастополі відбулася конференція правлінь профспілок, яка більшістю в 70 голосів проти 7 при 10 тих, хто утримався, прийняла запропоновану більшовиками і лівими есерами резолюцію. Резолюція постановила негайно розпочати загальний політичний страйк з чотирма вимогами: 1) усунення з Криму Добровольчої армії; 2) усунення крайового уряду; 3) відновлення радянської влади; 4) звільнення всіх політичних в'язнів²⁰³. Радикальність цих вимог пояснювалася співвідношенням сил на фронтах громадянської війни.

Страйк, який розпочався 18 березня, паралізував життя Севастополя. Штаб білогвардійських військ, дислокованих на півострові, звернувся до А. Денікіна з проханням розглянути можливість переведення їх установ з Севастополя і Сімферополя в Керч або Феодосію²⁰⁴. Разом з тим білогвардійські гарнізони та інтервенти зробили спробу розстрілами припинити страйк. Було заарештовано семеро робітників, як здавалося білогвардійцям – членів страйкового комітету. Трьох з них негайно розстріляли. 19 чоловік, які утримувалися в тюрмі за звинуваченням у більшовицькому терорі 1918 р., були вивезені в Керч і по дорозі страчені. Були заарештовані і розстріляні четверо членів севастопольського відділення профспілки металістів, які виступили із закликом до політичного страйку на конференції правлінь профспілок 13 березня. Страйк придушили терором, але кримські більшовики не відповіли на розстріли збройним повстанням, вичікуючи подій на фронті.

4 січня 1919 р. Л.Троцький підписав постанову Реввійськради РСФРР про утворення Українського фронту під командуванням В. Антонова-Овсієнка. Основу його сил складала Українська радянська армія. 6 лютого радянські війська зайняли Київ, у березні – Миколаїв. Група військ, яка діяла на кримському напрямі, 29 березня захопила Генічеськ і вийшла до Чонгару і Перекопа.

Перекоп штурмувала Перша Задніпровська стрілецька дивізія під командуванням П.Дибенка та І.Федька. В її складі було немало кримських червоногвардійців, які чудово знали місцеві природні умови. Сили, які протистояли червоноармійцям, були незначними: 2,5 тис. білогвардійців і 600 солдат грецької дивізії інтервентів, не більше 20 гармат, кілька бронепоездів. П. Дибенко 4 квітня без особливих труднощів подолав опір захисників Перекопа, втративши близько двох сотень чоловік. Задніпровська дивізія почала наступ в кількох напрямках, переслідуючи білогвардійців, які в паніці відступали²⁰⁵.

²⁰³ Крымский вестник. – 1919. – 15 марта.

²⁰⁴ Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Часть II. – С. 149.

²⁰⁵ Найда С. Об освобождении Красной Армией Крыма в апреле 1919 года. // Военно-исторический журнал (Москва). – 1974. – № 2. – С. 41–42.

Уряд С.Крима 7 квітня перебазувався з Сімферополя в Севастополь, захопивши з собою гроші та інші цінності. 9 квітня Сімферополь залишили всі установи Кримського штаба Добровольчої армії. В Севастополі почала діяти російсько-французька евакуаційна комісія на чолі з комендантом фортеці В. Субботіним. Після несподівано легкого прориву перекопських укріплень інтервенти вже не бачили можливості залишитися в Криму.

7 квітня 1919 р., коли уряд С. Крима залишив Сімферополь, влада в місті перейшла до військово-революційного комітету. У ньому переважали більшовики, але були представлені також два члена РСДРП і по одному – від організації анархістів і вірменської партії «Дашнакцутюн»²⁰⁶.

Задніпровська дивізія під командуванням П.Дибенка увійшла в місто тільки 11 квітня без всякої боротьби, після чого продовжила наступ на південному напрямку до Севастополя і на східному – до Феодосії. Відступаючи, білогвардійці зосереджувалися на Керченському півострові, а французькі і грецькі війська – у Севастополі.

17 квітня підрозділ Задніпровської дивізії під шаленим вогнем артилерії з кораблів французької ескадри, але майже без боротьби оволодів Малаховим курганом. Наземні війська інтервентів відмовлялися воювати. А 19 квітня французькі комуністи організували бунт на кораблі «Франс». Команди дредноутів «Мірабо» і «Жан Бар» наступного дня теж відмовилися підпорядковуватися своїм командирам. На всіх трьох кораблях були підняті червоні прапори. Немало моряків шлюпками дісталися Графської пристані, де відбувся мітинг з робітниками Севастополя. Після цього вулицями міста пройшла демонстрація чисельністю до 3 тис. осіб, у тому числі до трьох сотень французьких моряків. Коли демонстранти вийшли на Велику морську вулицю, по демонстрантах відкрили вогонь за розпорядженням командуючого військами інтервентів полковника Труссона, який оголосив себе військовим губернатором міста. Однак розстріл демонстрантів призвів до того, що командування інтервентів остаточно втратило контроль над особовим складом ескадри. 21 квітня Труссон повідомив Севастопольський ревком, що союзники мають намір покинути Севастополь. Влада в місті перейшла до ревкому. Війська інтервентів зосередилися у прибережній зоні, а кораблі 28 квітня покинули бухту і були відведені на зовнішній рейд. Радянські війська увійшли в місто тільки 29 квітня. 1 травня, коли в Севастополі відбулася демонстрація, її учасники бачили, як кораблі французької ескадри відпливали у відкрите море. Інтервенти зазнали поразки.

Крим знову опинився під контролем Кремля. Постало питання про те, який політичний статус може бути наданий цьому краю. У Москві і в Сімферополі розуміли, що півострів відрізаний від Росії територією України, а тому в ньому мусить утвердитися автономна республіка. Питання про те, якою вона повинна була стати – територіальною або національною, залишалось нібито відкритим.

²⁰⁶ Бунегин М.Ф. Революция и гражданская война в Крыму (1917–1920 гг.). – С. 246.

31 березня при Кримському обласному комітеті РКП(б), який тоді знаходився у Мелітополі, було створене Мусульманське бюро з метою «радянізувати кримських татар, а через них – і країни Сходу»²⁰⁷. Ця мета була віддзеркаленням позиції В.Леніна, який у 1919 р. підтримав національну революцію в Османській імперії, вважаючи, що вона сприятиме поширенню світової революції на Схід. Радянська Росія почала надавати Туреччині, що народжувалася, допомогу валютою, матеріальними ресурсами і зброєю.

Питання про статус Криму було розв'язане на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 23 квітня. Після обговорення, в якому взяли участь В. Ленін, Й. Сталін, М. Крестинський, М.Калінін, І. Смілга і М. Склянський, була прийнята постановка з двох пунктів:

«1. Визнати бажаним створення Кримської Радянської Республіки.

2. Запитати тов. Раковського: чи нема в ЦК КПУ підхожих кадрів для зайняття посади голови кримського Раднаркому. Зокрема, яка думка ЦК КПУ щодо кандидатури тов. Артема»²⁰⁸.

29 квітня Л. Каменєв прибув у Сімферополь, і цього ж дня почалася Кримська обласна конференція РКП(б). Л. Каменєв виступив з доповіддю «Про воєнно-політичне становище Радянської республіки і про політику партії з національного питання». Деякі з присутніх засумнівалися, чи варто створювати в Криму радянську республіку. К. Ворошилов обірвав подібні висловлювання: «Обговорення цього питання у принциповій площині може мати лише характер висловлення поглядів на це питання того чи іншого товариша, але не характер прийняття чи не прийняття його. Рішення ЦК про створення Кримської радянської республіки остаточне, конференція його не може змінити. Вона повинна обговорити рішення ЦК, але щодо його суті, з точки зору практичного впровадження»²⁰⁹.

Більшовики проголосили Крим соціалістичною республікою, уряд якої очолив брат В. Леніна Д. Ульянов. Уряд був остаточно сформований 5 травня. До нього увійшли: тимчасово головуючий, нарком охорони здоров'я і соціального забезпечення Д. Ульянов, нарком внутрішніх справ Ю. Гавен, нарком закордонних справ С. Меметов, нарком юстиції І. Арабський, нарком у військових і морських справах П. Дибенко, нарком освіти І. Назукін, нарком землеробства С. Ідрісов, нарком праці І. Полонський, нарком продовольства і торгівлі С. Вульфсон (Давидов), нарком фінансів, шляхів сполучення, пошти й телеграфів Я. Городецький, керуючий справами А. Боданінський, нарком у справах національностей І.Фірдеве²¹⁰.

²⁰⁷ Галенко О. Крим у 20-х – на початку 50-х років: випробування тоталітаризмом. // Крим в етнополітичному вимірі. – С.178.

²⁰⁸ Гарчев П.І., Овод В.В. Про створення Кримської Радянської Республіки. // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 24.

²⁰⁹ Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). – С. 95.

²¹⁰ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. – С. 503.

В уряд увійшло п'ятеро кримських татар – Арабський, Боданінський, Ідрісов, Меметов і Фірдевс. В ньому існував комісаріат закордонних справ, який засвідчував його право на зносини з іншими державами.

Уряд позиціонував себе як влада суверенного утворення, однак його істинний статус пояснювало нерозголошене рішення політбюро ЦК РКП(б) від 28 травня в складі В.Леніна, Л.Каменєва і М.Крестинського (всі інші перебували тоді поза Москвою), в якому вказувалося: «Прийнято як директива, що уряд діє на правах губвиконкому, підпорядковуючись ВЦВК і відповідним наркомам за приналежністю, а обласний партійний комітет прирівнюється до губкому, зв'язаному безпосередньо з ЦК РКП(б)». Кримська армія підпорядковувалась Південному фронту «на правах дивізії»²¹¹. Як і кожна маріонетка, кримський радянський уряд прийняв ухвалу до беззастережного виконання.

Ніхто не сумнівався, що високий статус Кримського раднаркому призначався для зовнішнього ужитку. Але існувало питання, винесене на порядок денний в засіданні Сімферопольського військово-революційного комітету 27 квітня: кому підпорядковується Крим – Україні чи Росії? Ревком підсумував дискусію такою постановою: «Крим стає самостійною одиницею. Комісаріати повинні керуватися виключно декретами з центру, але, в деяких випадках, допустимо вводити поправки з українських декретів»²¹². А 9 травня ЦК КП(б)У запросив ЦК РКП(б) відповісти, у чиєму веденні знаходяться партійні організації Криму. Наступного дня О. Стасова телеграфувала, що Крим організаційно пов'язаний з ЦК РКП(б)²¹³.

В стані повного безладу республіка проіснувала близько двох місяців. Десантом з моря у червні 1919 р. Кримом знову оволоділи білогвардійці, які протрималися там до листопада 1920 р. Кримська армія була армією тільки за назвою, в ній налічувалося менше 10 тис бійців і лише 48 кулеметів та 25 гармат²¹⁴. Радянські війська, супроводжувані цивільною адміністрацією, почали швидко відходити на північ, щоб не бути відрізаними. 24 червня всі вони покинули Сімферополь, а через тиждень – весь Крим.

Однак успіхи білогвардійців були тимчасовими. Силу їм давали головним чином не зовнішні чинники, як намагався довести вождь більшовиків, а прорахунки його власної політики – соціальної і національної. Тимчасовість успіхів білогвардійців обумовлювалася також їхніми власними прорахунками в соціальній і національній сферах. Справа доходила до дрібниць: у липні 1919 р. А. Денікін відновив юліанський календар, за яким, на відміну від Європи, жила

²¹¹ Из архивов партии. // Известия ЦК КПСС (Москва). – 1989. – № 12. – С. 164.

²¹² Там само. – С. 99.

²¹³ Аникеев В.В. Деятельность ЦК РКП(б) 1918–1919 гг. Хронология событий. – М., 1976. – С. 416.

²¹⁴ Крымская армия. // Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – М., 1987. – С. 312.

дореволюційна Росія. Білогвардійці ігнорували волю пригноблених націй колишньої імперії, прагнучи реставрувати «єдину і неподільну» Росію. Ігноруючи волю пригноблених класів, вони намагалися за допомогою сили відновити старі порядки. Протиставляючи себе гаслам Російської революції, яка за тиждень повалила самодержавство, як білі, так і червоні виявились контрреволюційними політичними силами.

Окупована білогвардійцями Україна була поділена на три області – Київську, Харківську і Новоросійську. Кордони між ними встановлювалися на підставі дореволюційного адміністративно-територіального поділу. 25 червня була відтворена Таврійська губернія. Новоросійська область у складі трьох губерній – Одеської, Херсонської і Таврійської очолювалася головначальствуючим з правами дореволюційного генерал-губернатора генералом М. Шиллінгом. йому підпорядковувалися губернатори і начальники повітів та волостей. Таврійським губернатором був призначений колишній член уряду С.Сулькевича граф В. Татіщев.

Намагаючись відновити дореволюційну структуру управління, В. Татіщев одразу після призначення скликав нараду представників земських управ та міського самоврядування²¹⁵. Однак уже наприкінці червня А. Денікін розпустив всі міські думи та земські управи. До встановлення «загальнонародної влади», говорилося в його наказі, не існуватиме жодної влади, окрім «влади Верховного правителя Росії і верховного головнокомандуючого Російською армією адмірала Колчака та його представника на Півдні Росії, керівника Добровольчої армії Денікіна»²¹⁶.

Коли більшовики покинули Крим, діячі Міллі-Фірка мали наївність звернутися до білогвардійців з проханням визнати культурно-національну автономію татар. У відповідь А. Денікін розпорядився розпустити знову створену ними Директорію, повернути до життя підпорядковане Таврійському губернатору дореволюційне магометанське духовне управління і відновити посаду муфтія. Муфтієм став С.Кіпчакський, який займав цю посаду до революції. М.Бадраклі, А.Боданінський, С.Кезлеві, А.Озенбашли, С.Хаттатов, А.Хільмі, Х.Чапчакчі і деякі інші діячі кримськотатарського національного руху були ув'язнені²¹⁷.

Під тиском союзників, які бажали надати білогвардійському режиму демократичний вигляд, А. Денікін оголосив вибори в міські думи і земські установи, але за новими правилами: вводився ценз осілості (не менше двох років), віковий ценз підвищувався до 25 років, вибори в земства ставали двоступеневими.

Вибори були проведені на початку вересня, але з надзвичайно низькою явкою тих, хто одержав право голосу. В Євпаторії в них взяло участь 1 703 виборця із зареєстрованих 12 168. В Балаклаві проголосувало 384 особи з 1 113²¹⁸.

²¹⁵ Загородский Ф.С. Борьба с деникинщиной и интервенцией в Крыму. – Симферополь, 1940. – С. 95.

²¹⁶ Див.: Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917 – 1921 рр.). – С. 106.

²¹⁷ Там само. – С. 107.

²¹⁸ Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Часть II. – С. 200.

Проти представників попередньої влади в Криму був розв'язаний терор. У липні 1919 р. «Особлива нарада» видала постанову про роботу судово-слідчих комісій. Всі ті, хто брав участь у поширенні більшовицької диктатури і захопленні нею державної влади в країні, мали бути заарештовані і зазнати судових переслідувань²¹⁹.

Тривало безкарне і ненормоване пограбування Криму, яким не гребував жоден з попередніх урядів. Крим перебував на межі гуманітарної катастрофи. Коли Керченській міській управі було наказано відвантажити до Англії 64 тис. пудів муки, чиновники написали командуванню ВСЮР: «В місті не залишається жодних запасів, а підвозу нема. Місто переповнене біженцями, лазаретами, панує епідемія висипного тифу, дорожнеча приголомшуюча, населення збуджене»²²⁰. На жаль, це була ситуація типова для півострова загалом. У жовтні ціна кілограма цукру в Сімферополі дорівнювала 162 рублів, літра сонячної олії – 112 руб., кілограма тваринного масла – 375 руб. Тим часом місячна зарплата учителя дорівнювала 450 руб., а кваліфікованого робітника – від 1 200 до 1 500 руб.²²¹

Після перших успіхів на фронтах громадянської війни білогвардійський режим позбувся соціальної підтримки і почав занепадати. В тилу денікінських армій з'явилися партизанські загони. В Криму поширився рух «зелених», спрямований проти червоних і білих одночасно.

У лютому 1920 р. кораблі Антанти перевезли в Крим білогвардійські війська з Одеси, а в березні – з Новоросійська. На півострові опинилися найбільш боєздатні частини Добровольчої армії – Корніловська, Марковська, Алексєєвська і Дроздовська дивізії, частини донських і кубанських козаків. Генерали Добровольчої армії висловили недовіру А.Денікіну, і 21 березня 1920 р. він склав повноваження. Верховна рада добровольців у Севастополі одногосно висловилася за передачу повноважень головнокомандувача збройними силами Півдня Росії генералу Петру Врангелю.

Свою військово-політичну програму Врангель висловив у таких словах: «Не тріумфальною ходою на Москву можна звільнити Росію, а створенням хоча б на клапті російської землі такого порядку і таких умов життя, що притягли б до себе всі помисли й сили народу, який стогне під червоним гнобленням»²²². Відмовляючись від ідеології «єдиної і неподільної Росії», він зробив деякі кроки для налагодження діалогу з українським визвольним рухом, але С.Петлюра не побажав мати з ним жодних справ. У Криму припинилися арешти активістів

²¹⁹ Гражданская война на Украине. 1918 – 1920 гг. – Сборник документов в 3-х томах, 4-х книгах. – Т. 2. – К., 1967. – С. 428.

²²⁰ Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. – Часть II. – С. 202.

²²¹ Там само. – С. 202.

²²² Воспоминания генерала барона П.Н.Врангеля (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.). – В 2 частях. – Часть 2. – М., 1992. – С. 75.

кримськотатарського руху Міллі-Фірка. Від своїх командирів П. Врангель вимагав не застосовувати зброї у разі зустрічей з антирадянськими силами.

Запоруку успіху П.Врангель бачив у налагодженні відносин із селянством. Виданий ним закон про землю передбачав викуп землі у поміщиків державою, після чого вона повинна була за плату передаватися у приватну власність селянам. Ціна десятини землі встановлювалася в розмірі п'ятикратної вартості отриманого з неї середньорічного врожаю. Для викупу селянам повинна була надаватися велика розстрочка – 25 років. Маєтки площею до 600 десятин у поміщиків не вилучалися. Характеризуючи свій закон, П. Врангель зазначав, що землею повинні володіти «на засадах міцно закріпленої приватної власності якомога більша кількість осіб, які можуть вкладати в неї свою працю»²²³.

Цей закон був продуманий і реалістичний, але в межах всієї країни, а не окремо взятого півострова, і тільки в мирних умовах. Один з учасників його розробки, князь В.Оболенський у своїх мемуарах занотував: «Я глибоко переконаний і тепер, що якби земельний закон, хоча б у тому вигляді, в якому він був виданий генералом Врангелем 25 травня 1920 р., був виданий генералом Денікіним 25 травня 1918 р., то підсумки громадянської війни були б зовсім іншими»²²⁴.

Щоб боротися з радянською владою, білогвардійцям треба було вийти з Криму. Наступальна операція почалася в червні, коли радянські армії втягнулися в битву за Київ з військами Ю. Пілсудського. 13-а армія червоних під командуванням Р.Ейдемана прикривала вихід з Криму. Але вона мала не більше 17 тис. багнетів і шабель за незрівнянно гіршого озброєння. П. Врангель постійно посилював наступальний потенціал свого війська за рахунок сучасної зброї. Такі можливості у нього були: у кримські порти постійно прибували кораблі Антанти з озброєнням і військовим спорядженням.

У районі Перекопу, Чонгарських укріплень і Каховки розгорнулися жорстокі бої. Білогвардійцям не вдалося розгромити війська Р. Ейдемана і вийти на широкий оперативний простір. Радянські війська закріпилися на правому березі Дніпра.

У середині червня англійські кораблі перевезли в Крим з Кубані близько 40 тис. денікінців. Завдяки цьому поповненню П. Врангель знову міг ставити широкі завдання: з одного боку, захопити Донбас, а з другого – вдарити по тилах Південно-Західного фронту. Проте радянське командування здійснило попереджувальний контрнаступ, який, щоправда, не забезпечувався великими силами і скоро згас. Наприкінці червня фронт стабілізувався на лінії Херсон – Нікополь – Бердянськ.

Одночасна боротьба на польському і врангелівському фронтах змусила радянське командування вдатися до нових мобілізацій. Починаючи з липня,

²²³ Борьба за Советскую власть в Крыму. Сборник документов и материалов. – Т. 2. – Симферополь, 1961. – С. 247–248.

²²⁴ Оболенский В. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца. – М. – Л., 1928. – С. 389–390.

13-а армія стала частіше одержувати поповнення з внутрішніх військових округів. На допомогу їй було створено 2-у Кінну армію (командувач Ф. Миронов).

Тим часом держави Антанти натиснули на П. Врангеля, щоб він розпочав новий наступ і полегшив становище польських армій. Наприкінці липня білогвардійці захопили Олександрівськ, звідки можна було одночасно загрозувати Донбасу і тилам Південно-Західного фронту. Однак з тими силами, які мав П. Врангель, розв'язувати стратегічні завдання було явно нереальною справою. Уже на початку серпня він втратив Олександрівськ. Ударна група у складі трьох радянських дивізій форсувала Дніпро біля Берислава й закріпилася на Каховському плацдармі. З Сибіру на плацдарм було перекинуто дивізію на чолі з В. Блюхером. У багатоденних виснажливих боях під Каховкою червоні зазнали великих втрат, але втримали плацдарм. У середині серпня П. Врангель кинув у бій всі наявні сили і знову захопив Олександрівськ. Розвиваючи наступ у східному напрямку, білі зайняли залізничну станцію Синельникове і Маріуполь. Була створена загроза Катеринославу, але за відсутності резервів успіх не вдалося закріпити.

Шансів на перемогу в 1920 р. у білих вже не було, хоча в Україні знову піднялася хвиля антирадянського селянського руху. Обурені продрозверсткою і забороною торгівлі українські селяни пам'ятали, однак, короткий період денікінського панування в 1919 р. і тому не могли перетворитися на союзників білогвардійців.

28 жовтня М. Фрунзе віддав наказ про генеральний наступ. Головний удар було завдано з Каховського плацдарму. Під загрозою оточення війська П. Врангеля стали швидко відходити до Перекопу. Операція закінчилася 3 листопада. Білогвардійці втратили 20 тис. бійців, близько 100 гармат та великі запаси боєприпасів, але не дозволили себе оточити і відійшли під захист Турецького валу.

Напередодні штурму Перекопу на Південному фронті було зосереджено майже 200 тис. бійців, у тому числі найбільш боєздатні частини Революційної повстанської армії (махновців). Штурм укріплень лобовими атаками М. Фрунзе доручив 51-ій дивізії. Три інші дивізії 6-ої армії і махновці мусили в цей час убрид форсувати Сиваш і через Литовський півострів вийти у тил білим.

Операція почалася 8 листопада і виявилася надзвичайно кровопролитною. 11 листопада опір білогвардійців було зламано. 16 листопада кіннота червоних зайняла Керч, і М. Фрунзе доповів В. Леніну про ліквідацію Південного фронту.

Боротися на території півострова для армії П. Врангеля не мало сенсу. Сівши на кораблі у кримських портах, білогвардійці емігрували в Туреччину. За кілька днів на цивільних пароплавах і військових кораблях, переважно французьких, було евакуйовано 145,7 тис. військовослужбовців врангелівських армій та біженців²²⁵. Доля тих, хто не бажав або не зміг їхати на чужину, склалася трагічно.

²²⁵ Воспоминания генерала барона П.Н.Врангеля (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.). – В 2 частях. – Часть 2. – М., 1992. – С. 430.

10 листопада Реввійськрада Південного фронту (командувач М.Фрунзе, член РВР І.Смілга, М.Владіміров, Бела Кун) направила радіограму П. Врангелю, в якій обіцяла тим, хто припинить опір, аж до осіб вищого командного складу, «повне прощення стосовно всіх провин, пов'язаних з громадянською боротьбою». По суті, це звернення повторювало «Відозву до офіцерів армії барона Врангеля», опубліковану газетою «Правда» 12 вересня і підписану В. Леніним, Л. Троцьким і С. Каменєвим. Однак В. Ленін був схильний до компромісів тільки тоді, коли за них щось одержував. А тут справа з П. Врангелем вже добігла кінця, і виявляти зайву поступливість він не бажав. 12 листопада в Крим на адресу РВР Південного фронту (в копії – Л. Троцькому) надійшла телеграма такого змісту: «Дуже незадоволений непомірною поступливістю умов. Коли супротивник прийме їх, то треба реально забезпечити взяття флоту та невипуск жодного корабля, коли ж супротивник не прийме цих умов, то, не можна більше повторювати їх і треба розправитися нещадно»²²⁶.

Активну роль в організації державного терору відіграв начальник Кримської ударної групи (яка була утворена 21 листопада) в Особому відділі Південного і Південно-Західного фронту Ю.Євдокимов, у майбутньому – організатор Голодомору 1933 р. в Північно-Кавказькому краї.

Виконуючий обов'язки начальника Особого відділу ВЧК С. Дукельський з приводу діяльності Ю. Євдокимова висловився так: «Експедицією під керівництвом т. Євдокимова був очищений від залишків врангелівців Кримський півострів. Як наслідок, було розстріляно до 12 тис. осіб. З яких: до 30 губернаторів, більш як 150 генералів, понад 300 полковників, кілька сотень контррозвідників і шпигунів. Було унеможливлено виникнення в Криму білих банд»²²⁷.

В міру того, як Червона армія оволодівала Кримом після прориву Перекопських укріплень, працюючі у військових частинах особісти організували надзвичайні органи місцевої влади – військово-революційні комітети. Користуючись відсутністю білих, які вже відступили, і червоних, які не встигли прибути, місцеві політичні діячі часом виступали з ініціативою утворення ревкомів на радянській платформі. Однак така самодіяльність не влаштовувала партійні комітети і командний склад військових частин. 18 листопада на спільному засіданні Ялтинського парткому, представників 51-ої Московської (Перекопської) дивізії та 151-ої бригади було прийняте таке рішення: «З прибуттям у місто Ялту регулярних частин Червоної армії і представників військової ради армії, начальник 51 Московської дивізії тов. Блюхер і військом 151 бригади тов. Косих разом з партійним бюро РКП(б) визнали подальше існування ревкому, створеного під час безвладдя по відході білих, неправомочним, а тому ухвалили: існуючий ревком розпустити, висловивши йому подяку за пророблену

²²⁶ Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т. 52. – С. 6.

²²⁷ Шитюк М. Масові репресії проти населення Південної України в 20–50-ті роки ХХ ст. – К., 2000. – С. 100.

ним роботу, і замість нього до виборів рад створити новий у кількості трьох осіб, з яких двох висунути з місцевого бюро РКП(б) і третім – військового комісара 151-ої бригади»²²⁸.

Двома днями раніше був організований Кримський обласний ревком з усіма відділами майбутнього виконавчого органу радянської влади – народного господарства, соціального забезпечення, земельного, народної освіти, праці, фінансів, охорони здоров'я. Функціонував також «особый отдел» (термін, який не перекладається на українську мову) армійських чекістів, але уже в грудні він був підпорядкований Реввійськраді 4-ої армії²²⁹.

Хоч Кримревком претендував на всю повноту влади, він знаходився під контролем Кримського обласного комітету РКП(б) у складі секретаря Р. Самойлової і членів Ю. Гавена, Д. Ульянова, О. Дерен-Айерли й Л. Немченка. Масштабний конфлікт у середовищі кримського керівництва ЦК РКП(б) розв'язався відкликанням «варягів» – Р. Самойлової і в лютому 1921 р. – Бела Куна. Становище в керівних сферах півострова вивчав у лютому – березні 1921 р. член колегії Наркомнаца РСФРР М. Султан-Галіїв. У своїй доповіді наркому у справах національностей Й. Сталіну він став на бік місцевих керівників і вщент розкритикував діяльність керівництва партійної організації Криму. У лютому 1921 р. ЦК РКП(б) призначив на посаду голови Кримревкому голову Челябінського губвиконкому М. Полякова. Він залишався на цій посаді до ліквідації ревкому в листопаді 1921 р., після чого був призначений заступником голови Раднаркому і наркомом внутрішніх справ Кримської АСРР²³⁰. Кримську партійну організацію з квітня 1921 р. очолив член РСДРП(б) з 1907 р. І. Акулов.

Створювана в Криму «робітничо-селянська» влада доповнювалася третьою гілкою, в якій матеріалізувалася більшовицька диктатура – вже згаданим «особым отделом» у складі Реввійськради 4-ої армії і заснованою 9 грудня Кримською надзвичайною комісією. У січні 1921 р. в Крим прибув повноважний представник ВЧК М. Реденс – член партії більшовиків з 1914 р., один з організаторів ВЧК. Його перебування в Криму було короткочасним – до липня 1921 р., однак він встиг створити розвинуту мережу надзвичайних органів державної безпеки. В Сімферополі, Севастополі і Керчі постали міські ЧК з правом винесення смертних вироків, а в Євпаторії, Феодосії і Ялті – повітові політичні бюро з правом провадження слідства. У квітні 1921 р. М. Реденс ліквідував «особые отделы» 4-ої армії та Морського відомства і реорганізував Сімферопольську міську ЧК в Кримську обласну ЧК з «особым отделом» при ній і з її безпосереднім підпорядкуванням ВЧК.

²²⁸ Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов. – Симферополь, 1968. – С. 24.

²²⁹ Ишин А.В. Становление системы органов ВЧК в Крыму (конец 1920–1921 годы). // Крымский архив (Симферополь). – 2001. – № 7. – С. 14.

²³⁰ Бикова Т.Б. Уряди Криму (1917–1921 рр.). // Уряди України у ХХ ст. – С. 268.

Перехід від надзвичайних органів влади, якими були військово-революційні комітети, до радянських органів перебував в Криму під особливим контролем керівників РКП(б). Цей перехідний етап розпочався з розглянутого у попередньому розділі червоного терору потворних масштабів. В. Ленін і Ф. Дзержинський потурбувалися наділити відповідними повноваженнями Белу Куна і Розалію Самойлову (Землячку), а ті вже постаралися...

Конкретними виконавцями терористичних дій, які розтягнулися на багато місяців, були чекісти і особісти. У неодноразово цитованій доповіді М.Султан-Галієва механізм терору описувався досить детально²³¹:

«Дуже великою помилкою є надто широке використання в Криму червоного терору. За відгуками самих кримських працівників, кількість врангелівських офіцерів, яких розстріляли по всьому Криму, досягає 20–25 тисяч. Вказують, що лише в одному Сімферополі розстріляно до 12 тисяч. Народний поголос збільшує цю цифру для всього Криму до 70 тисяч... Найгірше, що було в цьому терорі, так це те, що серед розстріляних потрапляло дуже багато робітничих елементів та осіб, які залишилися після Врангеля з щирим та твердим рішенням чесно служити Радянській владі. Особливо велику невибагливість в цьому відношенні виявили надзвичайні органи на місцях. Майже немає родини, де б хто-небудь не постраждав від цих розстрілів: у того розстріляний батько, у цього брат, у третього син і т.д. ... На маленькій території Криму існує три органи по боротьбі з контрреволюцією: Особий відділ 4-ої Армії, КримЧК і особий відділ Морського відомства, який діє на відстані до 50-ти верст від берегової смуги. Окрім них, на місцях існують ще повітові політвідділи, які ведуть паралельну роботу в цій галузі. Жодного розмежування їхньої компетенції на ділі не існує. Кожний діє на свій розсуд».

Радянська історіографія не могла заперечувати терору, який був основним методом побудови більшовиками «нового суспільства» і виховання «нової людини». виправдовуючи його, вона твердила, що червоний терор являв собою дзеркальну відповідь на білий терор.

Розшуково-каральні органи білогвардійських режимів справді не переймалися, коли до них потрапляли більшовицькі підпільники. Однак білогвардійські репресії не можна співставляти з масштабами червоного терору, який був не тільки і не стільки боротьбою з конкретними ворогами радянської влади, скільки засобом залякування населення. В. Ленін вимагав від радянських органів державної безпеки, щоб вони забезпечували «масовидність» терору, якщо користуватися пущеним ним в обіг неологізмом. Тим часом статистика, яка ґрунтується на даних Державного архіву АРК, засвідчує, що в 1918–1920 рр. білі й інтервенти заарештували 1 428 осіб, з них членів РКП(б) – 289; за соціальною ознакою: робітників – 135, селян – 32. До страти було засуджено 281 особу²³².

²³¹ Доклад б. члена Коллегии Наркомнаца Султан-Галиева о положении в Крыму. – С. 86 – 87.

²³² Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). – С. 131.

Хоч М. Султан-Галіїв критикував кримську владу за «нерозмежування» компетенції її органів в організації терору як основного методу радянзації Криму, певне розмежування все-таки існувало: чекісти та особісти здійснювали фізичний терор, тоді як Кримревком – економічний. Накази Кримревкому, спрямовані на «опролетаризацію буржуазії» (за тодішньою термінологією), сипалися як з рога достатку. Після процитованого вище наказу № 1 і того ж самого дня (16 листопада 1920 р.) Бела Кун підписав наказ № 2, за яким «контрреволюційні елементи» виселялися зі своїх квартир і залишалися на вулиці напередодні зими²³³. Віднесення кримських громадян до «контрреволюційних елементів» здійснювалося за однією безпомилковою ознакою: йшлося про власників комфортабельних квартир, на які претендували червоні командири і чекісти-особісти. Оскільки радянська влада позиціонувала себе як «робітничо-селянська», одночасно була утворена Надзвичайна комісія по переселенню робітників в будинки буржуазії, яка провели певну кількість показових переселень.

Кримревком здійснював «націоналізацію», тобто переведення у державну власність підприємств промисловості і транспорту, банків, маєтків, установ культури, пам'яток мистецтва і старовини. Все майно, зокрема особисті речі буржуазних верств населення, бралось на облік і підлягало перерозподілу.

Вилучені речі повинні були розподілятися між тими, хто їх потребував. У першу чергу потребували ті, хто мав можливість розробляти і запроваджувати ці інструкції. Технічну роботу по вилученню майна виконували їхні підлеглі. Щоб в ході вилучення до них нічого не «прилипало», повідомлялося: «за будь-які зловживання при обшуках, хабарництво або привласнення речей або грошей до винних має застосовуватися вища міра покарання»²³⁴. «Вищою мірою покарання» (з рос.: ВМН) був розстріл – не більше і не менше.

Заходам влади щодо встановлення соціальної рівності намагалися надати на папері вигляд законності, але це був звичайний грабунок.

«Опролетаризація», висловлюючись тогочасною мовою – від переведення у власність держави під виглядом «націоналізації» підприємств до конфіскації особистих речей, ставила буржуазні верстви населення в цілковиту залежність від влади. На додаток заможні верстви населення позбавлялися виборчих прав, тобто перетворювалися на громадян другого сорту (російською мовою – «лишенцев»).

З пролетарськими верствами кримськотатарського населення більшовики намагалися загравати, але організовані національні сили, передусім Міллі-Фірка, викликали у них неприйняття. У листопаді 1920 р. до Кримревкому звернулися керівні діячі цієї політичної сили на чолі з головою Центрального комітету С. Хатгатовим і запропонували співпрацю. Мілліфірковці підкреслювали, що вони «звільнили жінку-татарку від тисячолітнього сімейного, громадського

²³³ Там само. – С. 134.

²³⁴ Там само.

і релігійного рабства», а весь татарський народ – від забобонів, рабського підпорядкування впливу фанатичних мулл і владолюбних мурзаків-поміщиків»²³⁵. У кожному повіті були створені початкові училища, жіноча учительська школа у Сімферополі, учительська семінарія в Бахчисараї. Кримревком передав клопотання Міллі-Фірка про легалізацію в обком РКП(б), але останній не погодився на співпрацю і порекомендував посилити агітацію проти неї.

В той же час зусилля більшовиків заручитися підтримкою кримських татар залишалися безрезультатними. М. Султан-Галіїв, який перебував в Криму половину лютого і весь березень 1921 р., запитував у своїй доповідній записці: «В Сімферополі, цьому центрі Криму, є лише десятка три комуністів-татар, а на місцях їх ще менше. Наприклад, вся татарська секція Севастопольської організації, яка включає й Бахчисарайський район, з суцільним татарським населенням, складається з 12–14 осіб – кандидатів в члени партії і не має жодного дійсного члена. Пояснюється це, з одного боку, загальним деморалізованим станом всієї Кримської організації в цілому, а з іншого – відсутністю партійних сил з середовища самого місцевого населення та їх не згуртованістю та неорганізованістю. Інтригуючі між собою працівники втягують в свої інтриги татарських працівників, прагнучи створити серед них своїх «прибічників». Зокрема, однією з головних причин слабкості партійної роботи серед татар є, як на це вказують й самі татарські працівники, відсутність у Обкому будь-якої позиції у визначенні соціальної бази, спираючись на яку татарські працівники могли б провадити роботу»²³⁶.

Описував М. Султан-Галіїв і ситуацію з національною освітою і культурою в Криму: «90 відсотків приміщень Наросвіти зайнято від військової установи, казарми і лазарети, татарська учительська семінарія закрита, тому що приміщення її зайнято під якусь військову команду, а сама Наросвіта та її установи туляться у маленьких приміщеннях»²³⁷.

Готуючи населення до виборів в ради, Кримревком і обком РКП(б) позбувалися конкурентів – сіоністів, дашнаків, менонітів, лівих есерів. Особливу увагу більшовики приділяли колишнім однопартійцям-меншовикам – досить впливовим на півострові. 27 листопада обком РКП(б) заборонив допускати меншовиків до роботи в колегії Кримревкому. 2 січня 1921 р. на об'єднаному засіданні ревкому і обкому було ухвалене рішення вислати з Криму лідерів і найбільш популярних членів партій меншовиків та есерів: реалізувати ухвалу доручалося Кримській ЧК²³⁸.

²³⁵ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. – С. 679.

²³⁶ Доклад б. члена Коллегии Наркомнаца Султан-Галиева о положении в Крыму. – С. 86.

²³⁷ Там само. – С. 90 – 91.

²³⁸ Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). – С. 139.

Меншовики користувалися особливим впливом у профспілковому русі. Тому була здійснена перереєстрація профспілок, що супроводжувалася ліквідацією їх керівного органу, який складався переважно з меншовиків – Кримської ради професійних спілок. Замість неї було створене оргбюро облпрофради, яке організувало у березні 1921 р. позачерговий профспілковий з'їзд. Під суворим контролем оргбюро делегатами з'їзду були обрані 279 більшовиків, 10 меншовиків, 1 есер, 1 анархіст і 110 безпартійних²³⁹.

Лави кримської організації РКП(б) очищувалися менш інтенсивно, ніж профспілки. Більшовицька організація на півострові була спочатку зовсім нечисленною. Проте вона інтенсивно поповнювалася за рахунок приїжджих. На початок січня 1921 р. налічувалося 114 осередків з 535 членами і 472 кандидата в члени партії, а через три місяці чисельність членів і кандидатів партій зросла до 2 500 у 276 первинних організаціях²⁴⁰.

У першу чергу з організації вичищалися вихідці з інших партій «неправильного» соціального походження, а також місцеві кадри, які складали конкуренцію «варягам». Сама чистка здійснювалася трійками з перереєстрації, створюваними в обласному і повітових комітетах. Обласна трійка заявила, що перереєстрація повинна здійснюватися за участю всієї партійної організації Криму, яка мала доносити на «неперевірених товаришів»: «Трійка з перереєстрації закликає всіх товаришів із належною серйозністю поставитися до перереєстрації, яка повинна очистити нашу організацію від усіх негідних елементів. Всі наявні у партійних товаришів матеріали, які компрометують того або іншого члена організації, повинні в письмовому виді надаватися в трійку»²⁴¹. Трійка при Керченському повітовому комітеті уточнювала ці вказівку: «Кожен комуніст і кандидат повинен одержати оцінку своєї діяльності у середовищі тих робітників, де йде його робота. Не тільки суспільно-політична діяльність, але й особисте та сімейне життя повинні бути приводом для судження під час чистки, яка тепер проводиться»²⁴².

Результати чистки були підсумовані у листопаді 1921 р. Трійки вичистили 2 300 членів і кандидатів партії з наявних на цей час 5 375, тобто 43 %²⁴³. Ситуація з виборами в ради наприкінці 1920 р. була, на думку керівників Кримської

²³⁹ Штейнбах Е.М. Профсоюзное движение в Крыму. 1917–1927 гг. – Симферополь, 1927. – С. 65.

²⁴⁰ Надинский П.Н. Борьба крымской парторганизации за восстановление народного хозяйства (1921–1925 гг.). // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. – Симферополь, 1958. – С. 127.

²⁴¹ Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). – С. 143–144.

²⁴² Очерки истории крымской областной партийной организации. – Симферополь, Таврия, 1981. – С. 102.

²⁴³ Надинский П.Н. Борьба крымской парторганизации за восстановление народного хозяйства (1921 — 1925 гг.). // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. - Симферополь, 1958. – С. 134.

партійної організації, недостатньо сприятливою. 22 грудня нарада голів та завідуючих відділами управління міських та повітових ревкомів зазначала: «За півторамісячний період населення Криму, особливо сільське, не в достатній мірі підготовлено до виборів в Ради, у які при існуючому становищі можуть пройти елементи непролетарські і нерадянські, а антирадянські, які тільки гальмуватимуть роботу з радянського будівництва. Через це нарада визнає необхідним у першу чергу остаточно очистити Крим від білогвардійського елемента і поки, тимчасово, залишити на чолі правління військово-революційні органи Радянської влади, яким слід разом із партійними комітетами повести найбільш посилену кампанію щодо підготовки населення до майбутніх виборів»²⁴⁴.

Тривала драматична епопея громадянського протистояння 1917–1921 рр., що належить до «скарбниці» дипломатичного маневрування та залаштуноквої політики, добігла свого кінця. Півострів впродовж кількох років перебував в епіцентрі бурхливих суспільно-політичних процесів, пережив кілька хвиль національного піднесення, революційних і контрреволюційних переворотів, реалізації взаємовиключних політичних і соціально-економічних програм, іноземної окупації протиборчими воєнно-політичними союзами, шаленого пограбування і дегуманізації. Культурний простір регіону значною мірою трансформувався у політичний саме завдяки гостроті питання «Чий Крим?». Концепт «Южной России», що відіграв роль противаги автономістським, а згодом і незалежницьким устремлінням українців і кримських татар, був підпорядкований меті утримати Україну і Крим у сфері впливу імперського дискурсу в його модифікованих модерних версіях. Фактор напливу політичних біженців відіграв непересічну роль у розвитку суспільно-політичних процесів у Південній Україні та Криму, розмиваючи межі стабільності регіональних соціумів і ускладнюючи шлях їхнього самоусвідомлення. І все ж, до остаточного «вирішення» українського та кримського питання було ще далеко. У Кремлі добре розуміли потенційні можливості обох. 18 жовтня 1921 р. була прийнята постановою ВЦВК і РНК РСФРР «Про автономію Кримської Радянської Соціалістичної республіки», що створювалася як територіальна автономія в складі РСФРР.

Утопивши Крим у крові своїх політичних ворогів, Кремль зробив кілька кроків, аби заручитися підтримкою місцевого населення.

²⁴⁴ Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов. – Симферополь, 1968. – С. 182 – 182.

Наслідки радянських інтеграційних практик у Криму (1921–1991 рр.)

Народження Кримської АСРР

Після кривавої бані, влаштованої більшовиками під час останнього упокоєння Криму, питання «Чий Крим?» навіть номінально не підіймалося в суспільному дискурсі. Власне його нікому було підіймати. Найбільш активна частина населення була жорстоко винищена когортою євдокімових, землячок, кунів та решти напівбожевільних «червоних демонів», решта – залякла від жаху. Саме в таких обставинах більшовики починали будівництво царства загальної рівності на півострові.

Серед тих небагатьох, хто зважився висловитися проти тогочасних засобів діяльності більшовиків, був М. Султан-Галіїв. У доповіді Наркомнацу він зазначав: «Жорстокий червоний терор залишив незгладиму тяжку реакцію у свідомості кримського населення. Всі відчують сильний, суто тваринний жах перед радянськими працівниками, недовіру та глибоко затамовану злість». Особливу увагу цей казанський татарин приділив характеристиці ставлення корінного населення Криму до влади: «Все у свідомості татарського населення переломлюється як прояв організованої, але прихованої колоніальної політики радянської влади. Вона народжена недовірою до Сходу як до території дрібно-буржуазної стихії та переслідує мету повної економічної та політичної деморалізації турко-татар як авангарду визвольного руху колоній. Радянська влада та комунізм є новою формою європейського імперіалізму, яка ґрунтується на запереченні права приватної власності, а тому є ще більш могутньою і грізною, ніж та, що була раніше. Ось думка, яка отруєє наскрізь свідомість кримських татар, які вмирають від голоду та сухот... І не дивно, після всього сказаного, що татарське населення, яке так радісно зустріло радянську владу (про це говорять майже всі працівники) зараз вже налаштоване проти нас, передаючи свої настрої через турецькі судноплави, котрі приїжджають з Туреччини і в Анталію. Воно тікає в гори, шукаючи там порятунку»²⁴⁵.

М. Султан-Галіїв висловлював думки, які були у всіх на слуху, його висновки впали на добре підготовлений ґрунт. Керівництво РКП(б) поклало

²⁴⁵ Доклад б. члена Коллегии Наркомнаца Султан-Галиева о положении в Крыму // Крымский архив (Симферополь). – 1996. – № 2. – С. 86, 92 – 93.

великі сподівання на новий турецький уряд Мустафи Кемалю, але всі ознаки за-свідчували, що він починав схилитися на бік Антанти. Центральний орган кримських більшовиків з прикрістю вказував, що кемалісти, які відвідували Крим або сліdkували за подіями з розповідей людей, які звідти прибували, були дуже стурбовані становищем на півострові. «Головотесне здійснення основ різко окресленої диктатури пролетаріату, – підкреслювала газета – викликало втечу частини туземної інтелігенції, навіть і радикальної, до визволеної братерської кемалістської Туреччини, яку вони подбали поінформувати, як вони розуміли дії радянської влади. Наші помилки стали відомі в Туреччині, і Антанта ними вельми вмло оперує. Ми ризикуємо підірвати наш авторитет в Туреччині та на Сході»²⁴⁶.

Центр врахував негативні наслідки червоного терору відкликанням з Криму його безпосередніх виконавців і відрядженням на ключові пости М. Полякова (в лютому 1921 р.) та І. Акулова (у березні 1921 р.). На півострів в лютому був направлений М. Султан-Галіїв з метою обстеження існуючого становища, а також С. Кіров (наприкінці квітня) – з метою виявити ставлення місцевих кадрів до питання про організацію республіки²⁴⁷.

Тим часом дискусії навколо шляхів та методів вирішення кримського питання в більшовицькому середовищі не припинялися. Намагаючись ввести місцеву стихію в рамки, місцева преса відреагувала редакційною статтею з симптоматичною назвою «Побольше вдумчивости! К происходящим районным собраниям Российской коммунистической партии». Зріз домінуючого на той час у партійній масі – масі переможців – погляду заслуговує на цитування: «Коли ми так підійдемо до питання, ми уникнемо двох можливих ухилів – надмірного русифікаторства і неприродної східноманії. Близькість Сходу і головна близькість до нас Константинополя – центра буржуазно-націоналістичного пантюркістського и панісламістського руху – палиця о двох кінцях. З одного боку, кожному революціонеру очевидно, що звідси з Криму можна нанести цьому руху один з ударів, намагатися перетворити національно-визвольний рух в радянський революційний, з іншого боку – пантюркісти-співробітники Кемалю мріють про свій вплив на Крим. І тут потрібне перш за все реальне врахування сил і відповідальностей»²⁴⁸.

Голова комісії ВЦВК і ЦК РКП(б) Ш. Ібрагімов, заявив на пленумі обкому РКП(б) 16 червня 1921 р., що червоний терор здійснювався надто жорстко, і населення потерпало внаслідок надмірної кількості надзвичайних органів²⁴⁹.

²⁴⁶ Красный Крым (Симферополь). – 1921. – 30 марта. Цит. за кн.: Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). – С. 159.

²⁴⁷ Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). – С. 167.

²⁴⁸ Цит. за: Національна безпека України: кримський вектор: збірник документів і матеріалів (1917–2014 рр.); у 5 ч. – Львів, Ліга-Прес, 2015. – Ч.1. – С.118.

²⁴⁹ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. – С. 691.

Ш. Ібрагімов виступав з доповіддю «Про завдання повноважної комісії ЦК РКП(б) та ВЦВК». Її ключовою тезою було «посилення роз'яснювальної роботи серед татар». Констатуючи, що трудове татарське населення недостатньо представлене в радянських органах влади, і партійна робота серед татар також провадиться незадовільно, Ш. Ібрагімов убачав необхідні зрушення за умови перетворення Криму на республіку, в якій татарське населення стало б міцною базою радянської влади й повинне було нести її до всіх мусульманських країн Сходу²⁵⁰.

Питання про приналежність Криму Росії або Україні в Москві навіть не дискутувалося. Російське керівництво не бажало чути про претензії українських керівників на Крим. Цього було достатньо, оскільки радянська Україна являла собою псевдодержаву і знаходилася під цілковитим контролем Кремля. Позиція Москви озвучувалася керівництвом Криму. 21 січня 1921 р. на спільному засіданні Кримревкому і обкому РКП(б) розглядалося питання «Про політичні взаємовідносини Криму з РСФРР та УСРР», яке завершилося такою резолюцією: «Визнати найбільш бажаним підпорядкувати Крим безпосередньо Москві в якості окремої одиниці, надати їй назву «Кримська автономна область». Протокол засідання доповнювався судженням Ю. Гавена, який залишався при своїй особливій думці: з метою революціонування мусульманського Сходу доцільно створити видимість самостійного Криму, й тому Кримську автономну область треба назвати “Кримською Комуною”²⁵¹.

Ще 12 листопада 1920 р. в Харкові визнали, що Крим перебуває за межами компетенції ЦК КПУ. Цю позицію засвідчила доповідна записка начальника Закордота при ЦК КП(б)У Фріца Маркуса Феліксу Кону. В ній йшлося, що протягом січня – березня 1921 р. з Криму в Україну було вивезено всіх українських керівників, а також матеріальні ресурси КП(б)У, відправлені раніше для потреб кримської повстанської армії²⁵².

У програмній статті газети «Красный Крым» від 30 березня 1921 р. уперше чітко вказувалося (не без підказки «старших товаришів з Москви»), що партія більшовиків мусить звернути особливу увагу на роботу серед неросійського населення Криму, і зокрема серед кримських татар: «Без встановлення найтіснішого контакту з татарами... ми не вирішимо цих питань і, зрозуміло, в жодному разі не посилим симпатій до нас з боку трудящих Туреччини». Останній, ударний висновок газети звучав так: «Кожний радянський працівник повинен у своїй повсякденній роботі пам'ятати, що Крим є всеросійське вікно до Туреччини та Близького Сходу».

Услід за першою статтею орган обкому РКП(б) і Кримревкому почав друкувати програмні статті, які віддзеркалювали рішення X з'їзду РКП(б) щодо національного питання і можливої організації влади в Криму: «Москва та

²⁵⁰ Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917 – 1921 рр.). – С. 162.

²⁵¹ Там само. – С. 166.

²⁵² Там само. – С. 165.

Анкара» (3 квітня 1921 р.), «Про роботу серед татар» (13 квітня), «Революційний рух в Туреччині та національне питання на окраїнах Росії» (15 квітня), «Основне кримське питання» (26 квітня), «Державна форма Криму» (28 квітня), «Ще раз про національне питання Криму» (29 квітня).

Пленум Кримського обкому РКП(б), що відбувся 7 травня, обговорив питання «Про державну форму Криму» і рекомендував 1) залучати різні національні групи Криму (передусім кримських татар) до участі в радянських і партійних структурах влади; 2) надати кримським селянам землю у повне користування навіть за рахунок скорочення земельної площі радгоспів; 3) надати татарській мові статус офіційної з переведенням на неї роботи державних установ. Тільки виконання цих вимог, як підкреслювалося в рішенні пленуму Кримського обкому РКП(б), відкриє шлях до формування остаточного державного устрою Криму для забезпечення дійсно революційного впливу на Схід²⁵³.

Через тиждень, 13 травня Кримський обком РКП(б) організував обласну нараду татар-комуністів, на якій виступив з промовою присутній як спостерігач С. Кіров. Опинившись на певний час (до листопада) в Криму, С. Кіров виступав як повноважний представник вищого партійного керівництва і озвучив сформовану в Москві ідею: перетворити Крим на інтернаціональну республіку – аванпост радянської Росії на Сході. У постанові наради ця ідея втілювалася у таких висловах: «Цілком революційно-доцільною державною формою для Криму є проголошення його інтернаціональною республікою, яка входить в Російську Федерацію, взявши за основу конституцію однієї з існуючих республік».

Аргументуючи таке рішення, нарада виходила з «географічного положення Криму як авангардного поста РСФРР в країнах Близького Сходу, з уже існуючого факту проголошення України республікою, завдяки чому Крим в адміністративному відношенні перетворився на своєрідний острів, з того, що Радянська влада стосовно всіх колишніх колоній царської Росії впроваджувала тактику організації та визнання вже створених республік Татарії, Туркестану, Башкирії, що Крим протягом перших двох періодів Радянської влади був проголошений автономною республікою з санкції ЦК як федеративна частина РСФРР»²⁵⁴.

У рішеннях цієї наради формулювалася позиція Кремля, а не татар. На обліку в Кримському обкомі РКП(б) перебувало в цей час лише 192 татарина – як місцевих, так і казанських (тобто цілком відірваних від кримськотатарських реалій). У нараді брали участь 23 делеговані ними представника. Думок татарського населення відносно статусу Криму вони не відбивали. Тим часом одним із завдань прибулої з Москви повноважної комісії Ш. Ібрагімова було виявлення татарської позиції щодо статусу Криму. Логічним кроком у цьому напрямі було скликання безпартійної татарської конференції. Одразу після припинення воєнних дій на

²⁵³ Там само. – С. 160.

²⁵⁴ Крымская АССР (1921–1945). Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь, 1990. – С. 247–248.

території колишньої імперії, якою заволоділи більшовики, в усіх її регіонах стали проводитися безпартійні конференції, які допомагали новій владі вивчати настрої й потреби населення і корегувати згідно з ними поточну політику.

«Корегування поточної політики» відбувалося улюбленими більшовиками засобами залаштуноквих перемовин, дискредитації та прямого примусу. Досить багатогранну картину тогочасної «політичної кухні» зобразив І. Фірдевс у своїх спогадах, які зберігаються в Державному архіві АРК. Цитуємо їх, хоч цитата є довгою, за монографією Т. Бикової, присвяченою утворенню Кримської АСРР:

«Період особливо гострої кризи починається з травня місяця й тягнеться до 7 листопада 1921 р. У зв'язку з повстанням, провалом продрозверстки, гострим голодом, загибеллю технічних культур Криму усередині кримської організації РКП виникають тертя, розбіжності й гостра боротьба, яка призвела до розшарування на місцевих і немісцевих, на підпільників та непідпільників, а також по інших лініях. Зрештою, ця боротьба й тертя виливаються у форму вимоги, з одного боку, якнайшвидшої ліквідації ревкомів, оголошення Криму республікою, ліквідації повстання татар не зброєю, а шляхом розшарування й послідовного проведення щодо татар політики партії з національного питання. Основною групою в організації, яка підняла ці питання, були татарські відповідальні працівники, члени ревкому й бюро татарської секції при обласному комітеті, секретарем якого в той час був я. Ліквідація політичної кризи вимагала прийняття цілого ряду термінових і рішучих заходів, які в загальному зводилися до того, що необхідно було б перенести центр ваги в політиці на національне питання, розуміючи його як татарське, а в економіці орієнтуватися на спеціальні технічні культури Криму. В обстановці воєнного стану й наявності обласного комітету не було жодної можливості навіть оформити як суспільно-партійну думку точку зору тієї частини організації, яка бачила й усвідомлювала неправильність політичної й економічної лінії вищих органів Криму. Обком в особі товаришів Акулова, Полякова, Єфремова й Кірова із плеядою більших і малих військових працівників, слухняних до їхніх примх та велінь, не розумів згубності своєї неправильної політики й тому не знаходив потрібним змінити напрямок. Кримські питання зрештою були перенесені на рішення в ЦК, де правильність точки зору товаришів, які висловлювалися за оголошення Криму республікою й зміну курсу політики була підтверджена, а для організації й проведення рішень ЦК відносно кримських питань була створена спеціальна комісія – повноважна комісія ВЦВК на чолі з товаришем Ш. Ібрагімовим. Незважаючи на постанову ЦК ВЦВК і надсилання спеціальної комісії обком і ревком продовжували свою колишню політику, додавши їй особливу різкість. Вся енергія обласного комітету відтепер була спрямована на вигнання з Криму «республіканців» й у першу чергу невеликої групи місцевих татарських відповідальних працівників. Видаються постанови за постановою про спрямування у розпорядження ЦК Фірдевса, Бабахана, Гавена, вживаються заходи до виключення Меметова з партії та ін. Найбільш скандальним і курйозним моментом, який

підкреслив до шаржу й карикатури становище обкому, була наступна обставина: 12 травня одержали повідомлення з центра від Наркомнаца про оголошення Криму республікою, 14 травня ВЦВК підтвердив постанову Наркомнаца, 20 травня одержали телеграму від ЦК, що підтверджувало оголошення Криму Республікою. У той же день ранком IV обласна партійна конференція під тиском обласного комітету в особі Акулова приймає постанову, яка заперечує доцільність оголошення Криму республікою. Вийшло незручне становище – ЦК, ВЦВК, Наркомнац, одна третина організації й населення в особі татар за Республіку, обласний комітет у своїй більшості разом з військовими працівниками – проти. Акулов без спочинку їздить по повітах й організує сили проти Республіки на майбутню через шість місяців V партійну конференцію. Організація в повному розумінні слова приходить до стану занепаду. Доходимо до V конференції, де політика Акулова тріщить по всіх швах і лінія обкому дістає гідний осуд»²⁵⁵.

Незважаючи на залізні засади «демократичного централізму», центр до запровадження (в 1922 р.) посади генерального секретаря ЦК РКП(б) незадовільно справлявся з групівщиною і анархічними діями місцевих працівників. Тим більше, що в Криму керівні працівники мали протилежну позицію щодо майбутнього статусу півострова: одні бажали відсунути татар на манівці, а інші – створити кримськотатарську автономію, незважаючи на те, що татари являли собою національну меншину.

Політична позиція цих останніх була голосно озвучена на безпартійній татарській конференції, скликаній одразу після обласної наради татар-комуністів. Хоча конференція вважалася безпартійною, на ній задавали тон діячі Міллі Фірки.

А. Бекіров висловлював припущення, що скликання цієї конференції засвідчує факт передачі влади на півострові від Кримревкому до татарської громади. І. Апаз вказував на необхідність негайного утворення наркомату закордонних справ, очолюваного представником кримськотатарського народу. А. Ісхаканова вітала ідею утворення в Криму автономної республіки, але не бажала, щоб її закони писалися в Москві. О. Дерен-Айєрлі сподівався на те, що депутати безпартійної татарської конференції виправлять всі помилки, допущені Кримським обкомом РКП(б) під час його перебування при владі. С. Айвазов закликав вирішувати питання, пов'язані зі створенням республіки, в узгодженні з інтересами кримськотатарського народу, а не з інтересами московського пролетаріату. Конференція обрала свій постійний орган – Раду семи і доручила їй сприяти створенню в Криму автономної республіки з урядовими структурами, вільними від диктату з центру, зв'язатися з кемалістською Туреччиною і просити у неї допомоги для подолання широкомасштабної кризи, що виникла на півострові²⁵⁶.

²⁵⁵ Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). – С.170–171.

²⁵⁶ Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). – С. 172.

ЦК РКП(б) і РНК РСФРР аніскільки не заперечували утворення автономної республіки. 18 травня це було підтверджено пленумом ЦК РКП(б), після чого секретар ЦК В. Молотов надіслав в Сімферополь телеграму із запрошенням відвідати кримськими представниками Москви для спільної з Наркомнацем розробки відповідного положення. 24 травня постанова пленуму Центрального комітету була підтверджена рішенням політбюро ЦК, про що В. Молотов знову поінформував кримських керівників. Останні, однак, не працювали тривалий час над розробкою документів про статус майбутньої автономії. У них на руках залишалася більш відповідальна справа: вибори до рад. Після застосування запобіжних, головним чином терористичних заходів, які мусили гарантувати, що на кожний депутатський мандат висуватиметься тільки один представник – від РКП(б), об'єднане засідання президії обкому РКП(б) і Кримревкому затвердило строки виборів: в міські ради – у липні, в районні – з кінця липня, в сільради – у серпні. Кримревком наполегливо надсилав на місця такі стандартні накази:

«Мобілізуйте весь партійний і радянський апарат, пристосовуючи його до виборчої кампанії. До проведення виборів зніміть з роботи якомога більшу кількість відповідальних працівників, надішліть в районні та сільські ревкоми для зміцнення, перевірки, очищення останніх від антирадянських елементів. Районні та сільські ревкоми на час виборів повинні бути міцним оплотом Радянської влади»²⁵⁷.

Владу, яка називалася радянською, утворювали не ради, а ревкоми, добиваючись потрібних електоральних результатів терором і пропагандою. Ревкоми утворювалися органами більшовицької диктатури – чекістами і особістами. Отже, причинно-наслідкові зв'язки у «народовладді» більшовицького зразка були не прямими, а оберненими. Робітничо-селянську владу насправді формували не робітники з селянами, а створені партією більшовиків органи державної безпеки. Вибори в повітах і сільрадах теж пройшли з величезною перевагою більшовиків. Управління справами Кримревкому у звіті про наслідки виборчої кампанії вказувало: «За дуже рідкісними випадками населення до виборів поставилося свідомо. У ради пройшло понад 70 відсотків комуністів»²⁵⁸. Наважимося стверджувати, що іншого результату виборів на той час у Криму просто не могло бути, однак це не означало легітимності нової влади. І так звані «виборці», і позбавлені виборчого права, і ті, хто самоусунувся від «волевиявлення», добре це усвідомлювали. Отже, імітація зовнішніх ознак демократизму та суспільна легітимація більшовицько-радянського тандему на довгі роки стала основним його завданням.

Заключний етап у конструюванні органів радянської влади розпочався з розгляду на оргбюро ЦК РКП(б) питання про стан справ у Криму. 19 вересня 1921 р. після вивчення матеріалів двох ворогуючих між собою угруповань

²⁵⁷ Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов. – С. 187–188.

²⁵⁸ Сборник отчетов отделов Крымревкома. – Симферополь, 1921. – С.11.

кримських керівників оргбюро ЦК прийняло рішення відкликати І. Акулова з півострова і рекомендувати на посаду голови ЦВК Кримської республіки Ю. Гавена, а на посаду голови РНК – С. Саїд-Галіїва. Нагадаємо, що в тодішній таблиці про ранги голова Раднаркому в незалежних або автономних республіках вважався особою № 1. Незабаром Президія ВЦВК затвердила в радянському порядку мандат С. Саїд-Галіїва і відрядила його в Крим «для надання практичної допомоги Кримревкому у підготовці та проведенні Всекримського установчого з'їзду рад і у розв'язанні національного питання»²⁵⁹.

Всекримський установчий з'їзд рад робітничих, селянських, червоноармійських і червонофлотських депутатів працював у Сімферополі з 7 по 11 листопада 1921 р. 10 листопада його учасники одностайно ухвалили Конституцію Кримської СРР. У розділі «Основні положення» стаття 2 проголошувала, що державними мовами створюваної республіки є російська і татарська. Тут же вказувалося: «Віднині Кримська СРР стає до лав тих федерацій Великої Радянської Росії, котрі всім своїм існуванням промовляють: тільки в умовах диктатури робітничого класу і найбіднішого селянства можна вирішити національні протиріччя»²⁶⁰.

Конституція проголосила «вільний, рівний та тісний союз національних груп працюючого населення Криму». В діючій Конституції КСРР було відсутнє положення про те, що кримські татари являли собою титульну націю. Символіка прапора й герба була суто радянською, але назва “Кримська Соціалістична Радянська Республіка” повторювалася двома мовами – російською і кримсько-татарською. В ній не містилося й натяку на те, що це – конституція автономної республіки з істотно обмеженим спектром повноважень. У ст. 3 проголошувалося: “Кримська СРР заявляє про свою тверду рішучість залишитись однією з складових частин загальної федерації великої Російської республіки на початку тісного й повного політичного та економічного об'єднання для спільної боротьби за торжество комуністичної революції”.

Варто наголосити, більшовики не розглядали ані Крим, ані кримських татар як суб'єкт внутрішніх політичних відносин, а тим більше – міжнародних. Вони всього лише намагалися використати і кримське, і кримськотатарське питання з найвищою ефективністю для забезпечення своїх власних політичних амбіцій. На початку 1920-х рр. вони не соромилися висловлювати свої аргументи і навіть публікували їх у пресі, намагаючись пояснити свою, як багатьом тоді здавалося, невинуватну прихильність до кримських татар. Так, зокрема в 1923 р. воєнно-статистичний нарис «Червоний Крим» повідомляв: «Створення самостійної (sic! – Авт.) Кримської Республіки, яка є наймолодшою у Федерації, виходить також з деяких мотивів міжнародного та внутрішнього порядку. Кримські татари, які складають четверту частину всього населення в Криму, тісно пов'язані з Туреччиною та Балканами, тому що в епоху царату маса татар виселилася з Криму в

²⁵⁹ Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917 – 1921 рр.). – С. 183.

²⁶⁰ Там само. – С. 189.

Добруджу, Туреччину та Болгарію. Крим, таким чином, служить ланкою, що пов'язує між собою Радянську Федерацію з Туреччиною та Близьким Сходом, і створення автономної республіки, яка є здійсненням бажань татарських мас, закріплює цей зв'язок та вплив Радянської Росії на мусульманському Сході»²⁶¹.

В. Ленін ще у 1919 р. підтримав національну революцію в колишній Османській імперії, а Радянська Росія надала Туреччині фінансову та матеріальну допомогу. Думку про те, що Кримська республіка зможе “перетворитися на смолоскип, що передає світло пролетарської революції на Схід”, поділяли й керівники кримських комуністів. У березні 1919 р. Кримське бюро ЦК КП(б)У з резиденцією в Мелітополі заснувало у своєму складі Мусульманське бюро з метою, як підкреслювалося у постанові, “радянізувати кримських татар, а через них і країни Сходу.”

Втім, у більшовиків була й інша – не менш вагома підстава для запровадження коренізації. За чотири роки після повалення самодержавства кримсько-татарський національний рух став масовим і організованим: Міллі Фірка (Народна партія) налічувала близько 10 тис. членів, натомість сили кримських більшовиків, якщо не враховувати партійного складу Червоної армії, обчислювалися кількома сотнями. В листопаді 1920 р. татарські націоналісти звернулися до Кримського ревкому з проханням про легалізацію і надання їм можливості провадити релігійну і культурно-освітню діяльність. Бела Кун відмовився мати справу з Міллі Фіркою, натомість у січні 1921 р. Раднарком РСФРР надіслав до Криму комісію на чолі з членом колегії Наркомату у справах національностей М.Султан-Галіївим. Результатом її діяльності стало утворення в Кримському обкомі РКП(б) татарської секції, припинення червоного терору і амністия членів Міллі Фірки та учасників партизанського руху “зелених”. М. Султан-Галіїв рекомендував створити у Криму автономну республіку із найширшим залученням татар до державного управління.

Отже, мова йшла про територіальну, а не національну автономію. Слід відзначити, що етнонаціональна ситуація на півострові формально не давала підстав для отримання політичних переваг певною етнічною групою. Строкатий склад населення не дозволяв також сформувати кримську республіку як кримськотатарську. Щоб протистояти вимогам татарських організацій визнати їх представниками титульної нації, на що вони мали історичні права, Кримський обком РКП(б) розпорядився терміново провести регіональний перепис населення. Будучи військовими атеїстами, більшовики провели цей перепис у квітні 1921 р. за релігійною ознакою. Методика проведення перепису розроблялася таким чином, аби довести, що на статус титульної нації в Криму могли претендувати тільки росіяни. Всього в Криму було зареєстровано 721 тис. мешканців 59 національностей. Серед них росіяни, українці і білоруси склали 51,5%, татари, турки і роми – 25,9, євреї та кримчаки – 7,0, німці – 5,9, греки – 3,3, болгары – 1,7, вірмени – 1,7, болгары –

²⁶¹ Брошеван В.М., Форманчук А.А. Кримська республіка: рік 1921-й. – С. 24.

1,6, поляки – 0,8%.²⁶² Уже після утворення республіки, у листопаді 1921 р. секретар обкому І.Акулов на V обласній партконференції зізнався: “Ми добре враховували настрої татарської частини населення, що оголошення Автономної республіки тлумачилося ними як об’ява Татарської республіки. Коли б ми нашу політику побудували таким чином, то ця політика була б помилковою.”²⁶³

У травні 1921 р. в Сімферополі зібралася обласна конференція комуністів кримськотатарської національності. На ній були присутні 22 делегати від 192 комуністів-татар, які стояли на обліку в Кримському обкомі РКП(б). Деякі з них висунули вимогу оголосити Крим татарською республікою, яка матиме право самостійного спілкування з іншими країнами, включно з правом розв’язувати питання про повернення емігрантів. Нарком закордонних справ РСФРР Г. Чичерін відреагував на ці вимоги вкрай нервово. В телеграмі на ім’я уповноваженого НКЗС в Криму він занотував: “Пропозиція забезпечити Кримський центр наркомзаксправом неадекватна, безглузда, шкідлива, не має жодного підґрунтя й повинна бути безумовно відкинута. Крим не є незалежною державою, а республікою в межах федерації, як Карелія та Башкирія. Такі республіки ніколи наркомзаксправа не мають. Думка про те, щоб Крим провадив щодо Туреччини самостійну революційну політику, настільки шкідлива й небезпечна, що її досить, щоб рішуче відкинути цей проект”²⁶⁴.

18 жовтня 1921 р. була прийнята постанова ВЦВК і РНК РСФРР «Про автономію Кримської Радянської Соціалістичної республіки», що створювалася як «територіальна» автономія в складі РСФРР. Згодом, 11 листопада 1921 р. делегати I установчого з’їзду рад Криму постфактум схвалили ті рішення, що вже були прийняті кримськими і центральними органами влади напередодні з’їзду. Однак татари не припиняли спроб зміцнити свій політичний вплив. Так, на Сімферопольській обласній конференції комуністів кримськотатарської національності (травень 1921 р.) гаряче обговорювалася вимога оголосити Крим татарською республікою, яка мала б право самостійного спілкування з іншими країнами, включно з правом розв’язувати питання про повернення емігрантів. Наслідком подібних акцій стали суттєві зміни в тактиці і стратегії більшовиків у автономії.

На почесну посаду голови Кримського ЦВК був обраний Ю. Гавен. Татарам в уряді дісталось 4 наркомати з 13. Наркомом землеробства став У. Ібраїмов, робітничо-селянської інспекції – І. Ібраїмов, освіти – К. Хамзін, охорони здоров’я – Х. Чапчакчі. Наявністю татарських функціонерів на важливих посадах в системі влади центр давав зрозуміти, що республіка має національний характер. Однак їх функціональні обов’язки були істотно обмежені. Роль татар у перетворенні губернії на автономну республіку не афішувалася, хоча й не заперечувалася.

²⁶² Никольский П.А. Население Крыма. – Симферополь, 1929. – С. 5.

²⁶³ Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). – С. 174.

²⁶⁴ Бикова Тетяна. Організація Кримської АСРР у 1921 р. // Крим в історичних реаліях України. – К., 2004. – С. 237.

Утворення Кримської АСРР відбувалося у важкій економічній ситуації: на півострові, як і у степовій частині України, на Північному Кавказі і в Поволжі, спалахнув жахливий голод. На півострові він не лише обумовлювався природними катаклізмами (посуха), а й критичним антропогенним навантаженням, створваним частинами Червоної армії. Ситуація в Криму з продовольством виявилася надзвичайно важкою ще до того, як почалася посуха. Суть її переконливо охарактеризував у своїй доповідній записці в Наркомнац РСФРР М.Султан-Галієв: «У Сімферополі, де в мирний час розміщувалося не більше 80 000 населення, в теперішній час з перебуванням 4-ої армії поміщається до 200 000 осіб. Зрозуміло, що все це, разом узяте, створює жахливу економічну кризу в усьому Криму. Продовольче становище погіршується з дня на день. Весь Південний район (споживаючий), населений переважно татарським населенням, в теперішній час буквально голодує. Хліб дають лише радянським службовцям, а інше населення, як в містах, так і в селах, абсолютно нічого ні отримує. В татарських селах спостерігаються уже випадки голодної смерті. Особливо посилюється дитяча смертність»²⁶⁵. На тлі голодування та антисанітарії, що царювали на півострові, критично загострилася епідеміологічна ситуація: загалом впродовж 1921 р. було зареєстровано понад 5 тис. випадків висипного і 7 тис. поворотного, майже 700 – черевного тифу, понад 1 тис. – віспи²⁶⁶. Епідемії названих захворювань найбільш загрозливого характеру набули у містах: Сімферополі, Севастополі, Керчі та Феодосії. Внаслідок голоду та епідемій вимерла майже третина мешканців Карасубазару.

Почастішання смертних випадків від голоду змусило сімферопольську владу утворити 1 грудня 1921 р. Центральну республіканську комісію допомоги голодуючим – КримЦКДопгол, яку очолив секретар Кримського обкому РКП(б) А. Ізраїлович. Однак спільної мови з центром він не знаходив. Уповноважений КримЦКДопгол у Москві К. Сорін доповідав у Сімферополь: «Я відразу наштовхнувся на цілий ряд перешкод з боку Держплану, ЦСУ, Наркомпрода, Наркомнаці, які, кожний окремо, мали дуже суперечливі відомості про становище в Криму»²⁶⁷. 3 лютого 1922 р. А. Ізраїловича змінив на посаді КримЦКДопголу голова ЦВК Кримської АСРР Ю. Гавен, який так само відзначав неналежну допомогу центру.

Пасивність Кремля у вирішенні проблем голодуючих кримчан тим часом пояснювалася дуже просто – голод був використаний як універсальне знаряддя боротьби з так званим політичним бандитизмом. Ситуація в Криму була ще гіршою для радянської влади, ніж в Україні. В. Ібраїмов у виступі на пленумі

²⁶⁵ Доклад б. члена Коллегии Наркомнаца Султан-Галиева о положении в Крыму. – С. 87.

²⁶⁶ Кондратюк Г.М. Національна політика в Кримській АРСР у 20–30 роках ХХ століття: монографія. – Вінниця, ТОВ «Ніланд-ЛТД», 2014. – С.224.

²⁶⁷ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. – С. 697.

обкому 22 серпня висловився цілком відверто: «Вся тактика місцевої влади в Криму спиралася на ЧК і Червону армію, внаслідок чого остаточно тероризувалося робітниче і татарське населення»²⁶⁸. Це викликало відповідну реакцію з боку населення, особливо татар. Наприкінці 1920 р. повстанці, яких тут називали зеленими, налічували в своїх лавах від 8 до 10 тисяч осіб²⁶⁹. Пізніше їх чисельність почала зростати, особливо в районі Ялти та Алушти, де концентрувалося татарське населення. Голод справлявся з повстанцями ефективніше, ніж каральні експедиції. Розповідаючи про боротьбу з голодом, місцеві чиновники мимоволі вказували на причину, яка керувала діями представників влади, коли вони відмовлялися від боротьби з голодом: «Татарин мовчки, без нарікань, без протесту, без боротьби помирав в своїх селах, частіше за все навіть не виходячи з хати»²⁷⁰.

За офіційними даними, у квітні 1922 р. в Криму голодувало 377 тис. осіб.²⁷¹ Сукупна кількість жертв голоду становила у першій половині 1922 р. (включно з листопадом і груднем 1921 р.) близько 75 тис.²⁷². У цілому за 1921 – 1923 рр. загинуло близько 100 тис., з них до 75 тис. кримських татар²⁷³.

Президія ВЦВК лише 16 лютого 1922 р., коли в Криму почалася масова смертність, визнала цей регіон голодуючим. Це означало, що про голод в Криму стало можливим писати, і 18 лютого К.Сорін опублікував в центральній більшовицькій газеті «Правда» першу кореспонденцію з такими словами: «Фунт хліба в Алушті коштує до 160 тис. руб. Всі жахи Поволжя є в наявності в Криму: цілком з'їли всю худобу й коней, сільське населення покидає свої житла і наводноє міста, відсоток смертності прогресивно зростає. По шосейних шляхах Севастополь – Сімферополь – Євпаторія, у містах, на вулицях і біля вокзалів валяються трупи і кинуті матерями діти».

Як уже підкреслювалося, голод завдав найбільш сильний удар по татарському населенню. Це викликало тривогу в союзному Наркоматі у справах національностей, який нічого не знав про розрахунки свого очільника покінчити з антирадянським рухом за допомогою голоду. Представник Наркомнацу прямо заявив про необхідність попередити «загибель цілої нації»²⁷⁴.

²⁶⁸ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. – С. 691.

²⁶⁹ Ишин А.В. Неизвестные страницы Гражданской войны в Крыму. // Крымский архив (Симферополь). – 2002. – № 8. – С. 11.

²⁷⁰ Крымское экономическое совещание. Отчёт Совету Труда и Обороне на 1-е апреля. – Симферополь, 1922. – С. 14.

²⁷¹ Крим в етнополітичному вимірі. – С. 185.

²⁷² Бикова О.С. Голод 1921–1923 рр. у Криму: Автореферат ... дис. к. і. н. – Запоріжжя, 2012. – С. 12–13.

²⁷³ Там само. – С. 14.

²⁷⁴ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. – С. 701

Перший американський корабель з хлібом прийшов у Феодосію 28 лютого 1922 р., але цей хліб був призначений для голодуючих Поволжя. Безпосередньо в Крим АРА прийшла у серпні 1922 р. Спочатку американці планували годувати лише дітей, але побачене змусило їх звернути увагу й на доросле населення.

Допомога АРА в Криму була найбільшою. Діти і дорослі забезпечувалися пайками, і отримували їжу у відкритих їдальнях. Було налагоджене постачання медикаментів і одягу. Від листопада 1922 р. до червня 1923 р. АРА надіслала в Крим 580 тис. місячних пайків і 104 тис. сухих пайків, 10 740 продовольчих посилок. Католицька місія з листопада 1922 р. до травня 1923 р. надала 265 тис. місячних пайків. Місія Ф.Нансена передала кримській владі з листопада 1922 р. до квітня 1923 р. 42 976 пудів продовольчих продуктів. Американська організація «Джойнт» асигнувала 15 тис. доларів США на потреби кримських дитячих закладів і 40 тис. пудів вугілля для опалення дитбудинків. У травні 1923 р. в Криму почала працювати Українська ЦКНаслідгол, яка відпустила 22 307 пудів продовольства²⁷⁵.

В роки голоду чисельність населення Криму скоротилася, за даними точного обліку, на 140 тис. осіб (з 720 до 580 тис.)²⁷⁶. На тих, хто вижив, чекав тривалий в часі і не менш драматичний комуністичний експеримент.

Господарський простір Криму

Незважаючи на те, що половина кримчан проживала у містах, основою економіки краю залишалося сільське господарство: зернове виробництво з ухилом в бік садівництва і виноградарства. Селянське землекористування аж до середини 20-х рр. дорівнювало за своїм обсягом половині обсягу приватновласницьких земель дореволюційного періоду (не слід, однак, забувати, що у приватному володінні осіб селянського стану перебувала до революції певна частина приватновласницьких земель). На кінець 1926 р. в Криму налічувалося 1767 земельних громад, які об'єднували 77 475 селянських дворів з 349,6 тис. осіб (91% сільського населення)²⁷⁷.

Більшість кримського селянства підтримала націоналізацію приватновласницьких земель, сподіваючись на те, що радянська влада розподілить між селянами конфісковані поміщицькі маєтки. Однак «соціалістичні» перетворення вимагали утворювати радгоспи і комуни, подібно до того, як це робилося в Центральній Росії в роки так званого «воєнного комунізму». Намагання продовжити в Криму «воєнний комунізм» в умовах переходу до нової економічної політики в усій країні викликало сплеск «зеленого руху», який влада звично кваліфікувала

²⁷⁵ Пашеня В.М. Формування та діяльність органів влади і управління в Криму (1921–1929 рр.). – Дисертація на здобуття наукового звання кандидата історичних наук. – Харків, 2005. – С. 71.

²⁷⁶ Четыре года Соввласти в Крыму. – Симферополь, 1924. – С. 139.

²⁷⁷ Бойко В.В. Земельні громади Кримської АРСР (1922–1930 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2003. – С. 10.

як політичний бандитизм. Щоб зіпертися на підтримку татарських селян, які здебільшого були безземельними або малоземельними, обком РКП(б) під впливом І. Фірдевса і С. Меметова прийняв 13 грудня 1921 р. рішення організувати комітети бідноти. Голова Татарського бюро в обкомі РКП(б) І. Фірдевс аргументував таке рішення прагненням «виділити справді пролетарські та трудові елементи і в реальній боротьбі з куркульством створити соціальну базу і психологічну передумову для комуністичного руху»²⁷⁸. Ю. Гавен пізніше опонував йому так: «Наша спільна політична лінія щодо селянства на цьому етапі розвитку революції несумісна з політикою застосування адміністративного примушування з метою розшарування селянства»²⁷⁹.

Обурення селян масовою організацією радгоспів, господарська неспроможність радгоспів і розвиток ринкових відносин між містом і селом, який припинив кризу і довів ефективність нової економічної політики, примусили кримську владу обрати вже уторований в інших регіонах країни шлях розвитку. Тим не менш, більша частина конфіскованих приватновласницьких земель не перейшла у розпорядження земельних громад, а опинилася в Державному земельному фонді (Фонд державного земельного майна – ДЗМ). Ці землі, розташовані здебільшого в центральних районах півострова, передбачалося віддати майбутнім емігрантам з Туреччини і Балкан або бідноті з охоплених економічною кризою єврейських штетлів українського Правобережжя. Проте ні татари, ні євреї не виявили бажання господарювати на посушливих землях Криму. Тому ці землі або не оброблялися, або здавалися в оренду заможним селянам, спроможним використовувати їх з належним ефектом²⁸⁰.

У підсумку аграрних перетворень селянське землекористування було збільшене у 1925 р. до 1 494 тис. десятин порівняно з 983 тис. у 1916 р., тобто у півтора рази. Селяни одержали у своє користування 37% конфіскованих приватновласницьких земель (511 тис. дес.). Решту земель (867 тис. дес., тобто 63%) становили фонд ДЗМ, ліси і водні простори, землі радгоспів, міст і державних установ²⁸¹.

Від 1925 р. держава почала звертати увагу на підтримку колективних господарств. За два роки, від жовтня 1925 до жовтня 1927, кількість колгоспів збільшилася з 412 до 986, тобто в 2,3 разу²⁸². Найбільше поширювалися товариства спільного обробітку землі, меншою мірою – артілі і комуни. Склад пер-

²⁷⁸ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. – С. 672.

²⁷⁹ Гавен Ю. О расслоении татарской деревни // Известия областного комитета РКП(б) (Симферополь). – 1922. – № 12. – С. 5.

²⁸⁰ Маковський В.В. Земельне питання в Кримській АРСР і практика його вирішення в 1920-х роках: Автореферат дис. ... к. і. н. – Запоріжжя, 2001. – С. 11.

²⁸¹ Бородін С.В. Аграрні відносини у Криму (1918–1926 рр.): Дис... канд. іст. наук. – Сімферополь, 2000. – С. 83.

²⁸² Пащенко В.М. Формування та діяльність органів влади і управління в Криму (1921–1929 рр.): Дис... канд. іст. наук. – Х., 2005. – С. 91.

ших колгоспів був здебільшого бідняцьким. Щоб створити важіль для суцільної колективізації, з 1928 р. активізувалася організація груп бідноти. З їхньою допомогою чекісти організували виселення з півострова в 1930–1931 рр. 4 235 селянських сімей, віднесених до категорії куркульських²⁸³.

Спочатку розкуркулюванням найбільш заможних господарств й тих незаможників-«підкуркульників», які чинили спротив, а потім організацією податково-пільгового перепаду, коли одноосібників обкладали без міри податками, а колгоспників звільняли від них, Й. Сталін добився втягнення основної маси селянства в сільськогосподарські артіль. Одночасно він повернувся до ленінської продрозверстки, коли селянська продукція вилучалася в довільних кількостях без належної матеріальної компенсації. Наштовхнувшись на відмову селян працювати на державу майже безплатно, яка проявлялася у скороченні до мінімуму посівів, внаслідок чого продуктивні сили селян руйнувалися, а держава залишалася без хліба, Ленін у березні 1921 р. визнав право власності селян на вироблену в сільському господарстві продукцію включно з правом її реалізації на вільному ринку за цінами попиту й пропонування. В аналогічній ситуації Сталін 6 травня 1932 р. ініціював постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про план хлібозаготівель з урожаю 1932 р. і розгортання колгоспної торгівлі хлібом». У постанові визнавалося доцільним «після закінчення виконання цього хлібозаготівельного плану і утворення насінневих фондів, тобто з 15 січня 1933 р. надати колгоспам і колгоспникам цілковиту можливість безперешкодного продажу лишків свого хліба на свій розсуд як на базарах і ринках, так і в своїх колгоспних лавках»²⁸⁴. Насправді ця постанова «про колгоспну торгівлю» була дозволом на існування вільного ринку за цінами попиту й пропозиції для всіх селян, тому що на базарах ніхто не перевіряв, чи є селянин колгоспником, чи одноосібником. Фіксована дата (15 січня 1933 р.) теж не витримувалася в незернових регіонах, до яких відносився Крим. ОДПУ направило кримським чекістам 2 липня 1932 р. поштою телеграму з директивою негайно припинити гласну боротьбу з перекупниками на колгоспних базарах через органи міліції, і в тому числі скасувати рішення райкомів ВКП(б), які зобов'язували міліцію виставляти пости на колгоспних базарах і дорогах з метою боротьби з перекупниками. Таке рішення, зокрема, було ініційоване 9 червня Джанкойським райпарткомом і райвиконкомом. «Цей захід, – підкреслювалося у директиві, – викликаний необхідністю уникнути викривлень політики партії в галузі колгоспної торгівлі, попередити найменшу можливість відлякування колгоспника від базарів»²⁸⁵.

²⁸³ Дэвис Роберт, Уиткрофт Стивен. Годы голода. Сельское хозяйство СССР 1931–1933. – М., 2011. – С. 501.

²⁸⁴ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. – Т. 3. – М., 2001. – С. 910.

²⁸⁵ Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Том 7. Голодомор в Україні 1932–1933. – Варшава, Київ, 2008. – С. 168.

У серпні 1932 р. Повноважне представництво ОДПУ по Криму визнало, що існують численні факти, коли куркулі і спекулянти-перекупники активно діють на ринках і базарах в усіх районах Криму, прагнучи використати колгоспну торгівлю по-своєму і спрямувати її в капіталістичне річище. Було визнано, що перекупкою продуктів і перепродажем промтоварів на сільських ринках займаються в основному колишні торговці, куркулі й розкуркулені. ПП ОДПУ зобов'язало кримських чекістів розгорнути широку освідомчу мережу на ринках, базарах, млинах, елеваторах, в домах селянина і готелях, всюди, де зупиняються колгоспники та одноосібники, які приїжджають зі своїми товарами, щоб виявити спекулянтів-перекупників. Вимагалось також посилити боротьбу із зловживаннями в державній і кооперативній торгівлі, пов'язаній з продажем товарів широкого вжитку в порядку зустрічної торгівлі (перепродаж товарів спекулянтам, розбазарювання фондів, самопостачання тощо)²⁸⁶.

Важливим напрямом роботи кримських чекістів було вилучення золота, валюти і валютних цінностей (тобто цінностей, які можна було б продати за валюту). У першій п'ятирічці чекісти провели кілька таких операцій серед специфічного контингенту кримчан, який у відповідних циркулярах характеризувався як «колишні поміщики, фабриканти, акціонери, графи, князі, гільдійці, великі домовласники, спекулянти тощо»²⁸⁷. Однак це завдання ускладнювалося двома обставинами. По-перше, «колишніх людей» (за термінологією чекістів), які вижили після усіх хвиль червоного терору, залишалось обмаль. По-друге, ті, хто залишався, давно були експропрійовані, і якщо вони щось зберегли на «чорний день», то змусити їх признатися в цьому було справою нереальною. Тому влада зробила доступними для радянських громадян мережу магазинів фірми «Торгівля з іноземцями».

Ця мережа була створена у липні 1930 р. для реалізації товарів за валюту виключно іноземцям – морякам і туристам. Через кілька місяців Торгсін почав продавати свої товари іноземним фахівцям і робітникам, запрошеним в СРСР за контрактом, які одержували частину заробітної плати у валюті. Нарешті, в грудні 1931 р. вийшла постанова РНК СРСР «Про надання Всесоюзному об'єднанню Торгсін права здійснювати операції з купівлі дорогоцінних металів (золота)». У країні вже спостерігалися перші ознаки голоду, і держава розраховувала в обмін на хліб одержати побутове золото не тільки від невеликої кількості «колишніх людей», але й від селянства, серед якого в основному осіли вилучені з обігу в 1914 р. золоті монети царського чекану.

Власниками золотовалютних цінностей були також приватні отримувачі переводів з-за кордону. Інформація про таких людей була доступною, і чекісти цим користувалися. Як саме, вказувалося у циркулярі ПП ОДПУ по Криму від

²⁸⁶ Там само. – С. 244–248.

²⁸⁷ Там само. – С. 156.

25 березня 1932 р.: «У практиці роботи органів ОДПУ почастишали випадки вилучення інвалюти від приватних переводоотримувачів. Місцевими органами ДПУ заарештовувалися особи, на адресу яких надходили від наших кредитних установ цінні пакети з інвалютою, що пересилалися в СРСР через іноземні банки. Від таких осіб відбиралася розписка в одержанні валюти по переводах, потім вони звільнялися, а валюта безвідплатно вилучалася. Окрім того, в роботі наших органів і міліції помічені випадки арешту осіб, які здійснюють покупки в магазинах Торгсигу і конфіскації набутих ними товарів. Подібна практика вилучення інвалюти від переводоодержувачів і конфіскація набутих ними товарів стає відомою як родичам, що живуть за кордоном і пересилають інвалютні переводи, так само іноземним банкам, через які переводилися такі кошти». Цілком слушно вказуючи на те, що Торгсін зазнає великих втрат, органи ДПУ Криму попереджалися, що треба негайно припинити таку практику²⁸⁸.

Проте від чекістів постійно вимагали реальних результатів в роботі з вилучення у радянських громадян золотовалютних цінностей. Тим часом тільки магазини Торгсину надавали їм інформацію щодо осіб, які мали валюту. Тому заклики не різати курку, яка несе золоті яйця, мало впливали на повсякденну роботу чекістів. У жовтні 1932 р. ПП ОДПУ по Криму знову довелося в рішучій формі попередити відділення ДПУ в Сімферополі, Євпаторії, Феодосії, Ялті, Керчі і Севастополі не арештовувати осіб, які користувалися послугами магазинів Торгсину і не конфісковувати набути в них товари²⁸⁹.

Під тиском економічної кризи, яка знаходила свій вияв у голодуванні населення, Й. Сталін в січні 1933 р. відмовився будувати відносини міста з сільським господарством на засадах продрозверстки. Продукцію, вироблену в громадському господарстві колгоспів і на присадибних ділянках колгоспників, стали вважати власністю селян. Замість гумової продрозверстки селяни тепер мусили виплачувати державі натуральний податок у вигляді завчасно, ще до весняної сівби відомої частки майбутнього врожаю. Це означало, що втрати під час вирощування, збирання, транспортування і зберігання врожаю тепер лягали на ту його частку, яка залишалася селянам після виплати натурального податку. Отже, селяни мусили працювати так, щоб не допускати втрат.

В Кремлі відмовилися від продрозверстки тільки після трьох років її застосування. «Ручне управління» розподілом врожаю здавалося зручним керівникам партії. З його допомогою вони могли вирішувати не тільки економічні, але й політичні питання. Останній варіант хлібозаготівельного плану з урожаю 1931 р. становив (в млн. пуд.): для Криму – 17,5; Західної області – 14,5; Білорусії – 10,5; Дагестану – 11,5²⁹⁰. Наведені цифри не йдуть у порівняння з на-

²⁸⁸ Там само. – С. 94, 96.

²⁸⁹ Там само. – С. 276.

²⁹⁰ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы 1927–1939. – Том 3. – Конец 1930–1933. – М., 2001. – С. 206.

вантаженням, накладеним на Україну. Якщо хлібозаготівельний план розверстати з врахуванням території, то одержимо в Україні вдвічі більше навантаження, ніж в Криму.

У 1932–1933 рр. в Криму був голод, викликаний хлібозаготівлями, як і в інших регіонах СРСР. Але голод, викликаний конфіскацією всіх продуктів харчування в січні – лютому 1933 р., був влаштований Й. Сталіним тільки в Україні, на Кубані і в Республіці Німців Поволжя. Конфіскація вирощених селянами на присадибних ділянках продуктів, яка супроводжувалася фізичною та інформаційною блокадами, Криму не торкнулася.

Група вчених Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАН України, яка досліджує під керівництвом проф. О. Воловини (Університет Північної Кароліни) втрати від голоду, буде мати в 2017 р. розрахунок по регіонах СРСР. Член групи Наталія Левчук повідомила авторів цієї книги, що за попередніми даними втрати через надсмертність у 1932–1934 рр. становили по Криму 22,9 тис. осіб, тобто 28 осіб в розрахунку по 1000 осіб. В УСРР втрати через надсмертність в 1932–1934 рр. становили 3942,5 тис. осіб, або 133,5 на 1000 осіб, тобто в 17 разів більше²⁹¹.

Більш сприятливою була господарська динаміка у промисловості півострова. Відбувалося це зовсім не випадково: зрощення місцевого промислового сектору та місцевих когорт пролетаріату трактувалося ленінцями як базова передумова зміцнення так званої диктатури пролетаріату і була складовою політики коренізації. У 20-х рр. ценова промисловість Криму розвивалася прискореними темпами:²⁹²

господарські роки	валова продукція в млн. червоних рублів
1923/24	15,3
1924/25	23,3
1925/26	33,5
1926/27	42,1
1927/28	52,5
1928/29	70,4
1929/30	109,5

Отже, за сім років обсяг промислового виробництва зріс всемеро. Дві третини ценової промисловості припадало на галузі, що переробляли сільськогосподарську сировину (тютюнову, консервну, шкіряну, борошномельну

²⁹¹ Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б. Втрати міського і сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки // Український історичний журнал. – 2015. – № 4. – С. 100.

²⁹² Пащенко В.М. Формування та діяльність органів влади та управління в Криму (1921–1929 рр.): Дис... канд. іст. наук. – С. 87, 92.

тощо), майже третина – на машинобудування, металообробку і легку промисловість, 4% – на видобувну промисловість. Питома вага промисловості у загальній валовій продукції Кримської АСРР становила в 1929/30 р. 63,8%²⁹³.

Керченський металургійний завод, який припинив свою роботу під час громадянської війни, за роки непу був відновлений. Перша домна знову запрацювала у квітні 1929 р. У 30-х рр. в Сімферополі були збудовані консервна фабрика і шкіряний завод. Істотно наростили свої виробничі потужності Севастопольський морський завод, Сакський бромний завод, соляні промисли. Проте в Криму, на відміну від України, не будували великі підприємства важкої індустрії. Чисельність робітників великої промисловості у 1929 р. становила 5063 особи. Більша їх частина (57%) були росіянами, на другому місці перебували євреї (15%)²⁹⁴. За роки першої п'ятирічки питома вага татар у великій промисловості підвищилася з 5,3 до 8,9%, а у промкооперації – з 9,2 до 16,6%²⁹⁵.

Після вигнання врангелівських військ російський Раднарком майже негайно (21 грудня 1920 р.) прийняв декрет «Про використання Криму для лікування трудящих». Ще раніше, 14 грудня Кримревком націоналізував всі маєтки, вілли і дачі, які перебували у приватній власності. Певна їх частина перетворилася на будинки відпочинку, санаторії і дитячі садочки. Вже з весни 1921 р. в Крим потягнулися тисячі й тисячі компартійно-радянських номенклатурників. Вілли були поділені між ними залежно від їхнього місця в ієрархічній «табелі про ранги». Радянське керівництво виявило зворушливу турботу про «оздоровчий ремонт» своїх підлеглих, про їхнє повноцінне харчування навіть під час голоду 1921–1923 рр.

Політика коренізації в Криму

Головну ставку в стратегії дійсного опанування Кримом більшовики зробили на політику коренізації, що від початку мала двоїсте за своєю суттю завдання: по-перше, сприяти укоріненню більшовизму в привабливій національній «обгортці»; по-друге, нейтралізувати, а в перспективі – політично знищити національно-демократичний рух у середовищі етнічних громад. Завдання політики, яку проголосив у квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б), полягало в тому, щоб управлінські структури оволодівали мовами місцевого населення, а також поповнювалися за рахунок його представників. Це мало забезпечити Кремлю контроль над периферією не тільки силовими, а й адміністративно-політичними засобами. Крім того, здійснювана місцевими мовами ідеологічна робота

²⁹³ Там само.

²⁹⁴ Там само. – С. 88.

²⁹⁵ Галенко О. Політичні аспекти етнонаціонального розвитку: національний комунізм // Крим в етнополітичному вимірі. – С. 198.

мала неспівставно більшу ефективність. Водночас в офіційних партійних документах декларувалося, що основною метою цієї політики є сприяння розвиткові культури і мов корінних національностей.

10 лютого 1922 р. ЦВК і РНК Криму схвалили перспективний план проведення татаризації радянського апарата. Після XII з'їзду партії ЦК РКП(б) коренізація у Криму стала ототожнюватися з татаризацією. Попри те, що в поліетнічному Криму проживали й інші корінні народи, усі зусилля органів влади були спрямовані лише на істотне поліпшення політичного статусу кримських татар, які менше за всіх підтримували радянську владу в перші місяці її існування. КримЦВК і КримРНК розробили перспективний план татаризації до кінця 20-х рр.

Своєрідний «татарський антураж» був віддзеркаленням тогочасного компромісу більшовиків з кримськотатарським національним рухом. В основі цього вимушеного компромісу було прагнення Кремля убезпечитися від поновлення спроб з боку українського уряду поставити Крим під свій контроль. Об'єднувати Україну й Крим разом, зважаючи на попередній досвід діяльності національних партій, в одній територіальній одиниці було для більшовиків життєво небезпечно.

В тільки-но створеному СРСР, який з формальної точки зору позиціонувався як союз вільних рівноправних республік з правом вільного виходу та відкритим членством, якщо говорити про лояльності громадянські, гостро постало питання загальнодержавної ідентичності. Не залишаючи поза увагою справедливості критики великодержавницької сутності Союзу, слід все ж наголосити – на початковому етапі затвердження і стабілізації радянського режиму ішлося про затвердження в якості загальнодержавної ідентичності не певної етнічної, а класової (пролетарської), як вважалося, позанаціональної/інтернаціональної за своїм змістом.

До початку світової революції як на Сході, так і на Заході, сподівань на яку більшовицька партія не відкидала аж до 1923 р., вона ладна була йти на формальні компроміси з багатьма впливовими національно-демократичними акторами, залишаючи за собою право їх знищення під тим чи іншим приводом, прикриваючись гаслами інтернаціоналізму. Основним завданням більшовиків на тому етапі було збереження цілісності «колиски світової пролетарської революції» будь-якими засобами: за допомогою популістської демагогії і шедрих обіцянок передусім так званим «націоналам». Не дарма голова Комінтерну Г. Зінов'єв на XII партз'їзді (1923 р.) казав: «Якщо у нас в радянській Росії почнуться національні тертя ..., це було б набагато небезпечніше, ніж навіть голод і людоджерство, які ми пережили»²⁹⁶. В цій обмовці по Фрейду і віддзер-

²⁹⁶ Цит. за: Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции российского государства / Отв. ред. Т.Ю. Красовицкая, В.А. Тишков. – М.: Новый хронограф, 2012. – С.187.

калилася внутрішня природа більшовизму, для якого гуманітарна катастрофа колосального масштабу не важила нічого порівняно із «катастрофою» суверенізації на постімперських теренах низки національних організмів. Саме задля попередження такої «катастрофи» правлячий режим розробив концепцію політики коренізації, а також систему інституцій та структур, які мали її запроваджувати в життя, суворо дотримуючись принципу пріоритетності інтересів партії.

Отож, у перспективному плані татаризації до кінця 20-х рр., про який ішлося вище, ставилася мета домогтися того, щоб татари складали 49% в центральному апараті управління і 45% на районному рівні. Татарам надавалися переваги перед рештою національностей при підготовці кваліфікованих кадрів, при вступі до навчальних закладів. У Кримському ЦВК було 32 татарина, 29 росіян, 7 українців, 3 німці, єврей, латиш, естонець, білорус. У РВК у 1924–1925 рр. налічувалось: 140 росіян, 42 татар, 5 німців, 6 євреїв, 2 вірмени, болгарин, 2 естонці, білорус, караїм, угорець²⁹⁷. Татари були призначені на всі ключові посади кримських органів влади. Лише на посаді першого секретаря обкому комуністичної партії залишався представник російсько-комовного населення. Навесні 1925 р., обстеживши діяльність Кримської обласної партійної організації по реалізації політики коренізації комісія ЦК РКП(б) зробила наступні висновки: «1. Констатувати значні досягнення в напрямі залучення татарського населення до управління Республікою. 2. Що стосується роботи щодо втягнення решти національних меншин, як то німців, болгар, греків і т.і. і роботи в їхньому середовищі загалом, то вона майже цілком відсутня».

У листопаді 1923 р. в РСФРР були ліквідовані округи. В Криму скористалися цією адміністративно-територіальною реформою і утворили 15 районів. Однак у вересні 1924 р. Президія ВУЦВК ліквідувала третину районів – Ак-Мечетський, Алуштинський, Армянський, Сарабузький і Старо-Кримський. В рамках районів створювалися національні сільради. Улітку 1925 р. до Криму була відряджена ревізійна комісія ВЦВК, яка відзначила «істотні досягнення у галузі залучення татарського населення до управління Республікою», але другим пунктом констатувала відсутність роботи серед інших національних меншин, власне німців, болгар, греків та інших²⁹⁸. Після цього робота зі створення національних сільрад була прискорена. Зростання кількості сільрад відбувалося таким чином²⁹⁹:

²⁹⁷ Национальная политика ВКП(б) в цифрах. – М., 1930. – С.45; Крымская АССР (1921–1945). – Вып. 3. – С.283.

²⁹⁸ Галенко О. Політичний аспект етнонаціонального розвитку Криму: національний комунізм // Крим в етнополітичному вимірі. – С. 192.

²⁹⁹ Крим в етнополітичному вимірі. Додатки.

сільради	1924 р.	1926 р.	1934 р.
російські	58	102	133
татарські	51	145	158
німецькі	26	29	36
болгарські	5	7	9
єврейські	—	1	31
грецькі	1	5	7
естонські	1	1	—
чеські	—	1	—
вірменські	—	1	2
українські	—	—	12
змішані	1	53	55
всього	143	345	443

Нерідко, однак, у гонитві за «справною цифрою» статистика коренізації спотворювалася. Реальний відсоток рівня татаризації радянського апарату показують не дані про наявність татар на виборних посадах, а національний склад державних службовців республіки. На 1 березня 1928 р. в Криму було зареєстровано майже 20 тис. службовців. Росіяни склали 59% цього складу, татари – 10,9%, українці – 6,3%, євреї – 11%³⁰⁰. Ці показники явно не кореспондували з результатами Всесоюзного перепису населення 1926 р. по Кримській АССР.

Попри це чимдалі більше татаризація наштовхувалася на спротив решти етносів. Особливе невдоволення викликало переведення діловодства на татарську мову в районах, де татари склали 50–60% населення. Другим за гостротою подразником стала аграрна політика В. Ібраїмова. Передбачалося переселити на вільні землі Криму близько 100 тисяч татар-реемігрантів, що проживали в країнах Близького Сходу і на Балканах, а також розселити у степовій частині півострова більшість жителів гірської і передгірної зон, яким гостро бракувало землі. Воно стало тим більш гострим, що на певному етапі зіткнулося з планами союзного керівництва по створенню в Криму єврейських сільськогосподарських районів. Перспективним планом, розрахованим до кінця 1929 р., передбачалося відвести в Криму для переселенців і розселенців 311 792 десятини землі, розмістивши на них 11 727 селянських дворів. Водночас з ініціативи КомЗЕТ політбюро ЦК ВКП(б) у січні 1926 р. повернулося до питання про єврейську колонізацію. Для вивчення питання була створена комісія на чолі з М. Калініним.

³⁰⁰ Отчет правительства Крымской АССР VI съезду Советов. – Симферополь, 1929. – С.94.

В. Ібраїмов і О. Дерен-Аерли в багнети сприйняли ідею утворення КомЗЕТу. Між Ю. Ларінім і П. Смідовичем, з одного боку, і керівниками Кримської АССР розгорнулася полеміка, яка час від часу виплескувалася на сторінки газет. В. Ібраїмов наполягав на розгортанні репатріації в Крим сотень тисяч кримських татар, які змушені були покинути батьківщину у ХІХ ст. і під час світової війни. Кримськотатарська громада активно підтримувала своїх лідерів у запереченні єврейської колонізації. Під головуванням В. Ібраїмова та його заступника А. Мустафи було створене Кримське товариство допомоги переселенцям.

Змушений визначатися у конфлікті між прибічниками єврейської і татарської колонізації північних районів Криму, Й. Сталін схилився на бік перших. Було прийнято принципове рішення про осадження в Криму у невизначеному майбутньому 300 тис. єврейських переселенських родин і відведення для них 350 тис. га землі. ЦВК СРСР оголосила північнокримські території землями союзного значення³⁰¹. Одночасно Президія ВЦВК ухвалила розроблений КомЗЕТОМ план землеоблаштування протягом найближчих 10 років 100 тис. єврейських сімей в Джанкойському та Євпаторійському районах Криму та в Приазов'ї. Не важко передбачити етнодемографічні наслідки реалізації програми у випадку її запровадження в життя. У відповідь В. Ібраїмов закликав татар явочним порядком розселитися на вільних землях півострова³⁰². Це зрештою призвело не тільки до згорання політики татаризації, але і до розстрілу голови КримЦВК Велі Ібраїмова, широкосяжної кадрової чистки та відповідних репресій. Розстріл В. Ібраїмова започаткував першу сталінську кампанію, спрямовану проти націонал-комуністів у Криму (боротьба проти «веліібраїмівщини» та «мілліфіковщини»), Україні (справа «Спілки визволення України») і Татарстані (справа «Султан-Галіївської контрреволюційної організації»).

Виступаючи в оргбюро ЦК ВКП(б) 1 серпня 1928 р., секретар ЦК В. Молотов зауважив: «За спиною Ібраїмова, безсумнівно, стояли люди більш культурні..., більш досвідчені вороги Радянської влади. Нема сумнівів, що ці вороги групувалися в особливу антирадянську організацію кримських буржуазних націоналістів (організація мілліфірківців), руки якої заплямовані у кримінальних справах і політичних злочинах проти Радянської влади»³⁰³. Ці звинувачення стали обґрунтуванням справи Міллі-фірка, по якій було заарештовано 63 представника кримськотатарської інтелігенції. А. Озенбашли,

³⁰⁰ Отчет правительства Крымской АССР VI съезду Советов. – Симферополь, 1929. – С.94.

³⁰¹ Галенко О. Політичний аспект етнонаціонального розвитку Криму: національний комунізм // Крим в етнополітичному вимірі. – С. 194.

³⁰² Даниленко В.М. Проекти єврейської автономії в радянському Криму // Крим в історичних реаліях України. – С. 291–292.

³⁰³ Габриелян О.А. и др. Крымские репатрианты: депортации, возвращение и обустройство. – Симферополь, 1998. – С. 49–50.

Х. Чапчакчи, С. Хаттанов, Б. Одабаш і вісім інших колишніх мілліфірковців були засуджені до розстрілу, однак деяким з них розстріл був замінений десятирічним ув'язненням в концтаборі. Чимало було заслано на Соловки, де й загинули в різні роки³⁰⁴.

За участь в «антипартійному угрупованні» Султан-Галієва у 1929 р. були виключені з ВКП(б) І. Фірдевс і О. Дерен-Айерли. Після страти В. Ібраїмова був розстріляний А. Мустафа. Репресії захопили майже всіх татарських інтелігентів, які брали участь в подіях громадянської війни на боці більшовиків.

Одночасно під репресії потрапила традиціоналістська татарська інтелігенція, пов'язана з ісламом і вихована на просвітницьких ідеях І. Гаспринського. З липня 1928 р. почалася кампанія закриття мечетей і осередків ісламської освіти при них³⁰⁵.

Подібно до того, як боротьба з послідовниками Миколи Скрипника в Україні не призвела до скасування політики українізації (сталінський опричник П. Постишев рядився в українську вишиванку, а столиця УСРР з його ініціативи була перенесена з Харкова в національний центр українського народу – Київ), боротьба з татарськими націонал-комуністами не означала кінця кампанії татаризації Кримської автономної республіки. Однак, політика татаризації вступила в фазу стагнації. Так, якщо серед голів сільрад у 1927 році кримські татари склали 45,3%, то в 1939 р. – 37%. На противагу кримсько-татарському політичному фактору Кремль зміцнював позиції переселенців. У 1930 р. у Криму було проведено нове районування: замість 10 було створено 16 районів. Згодом частина з них отримала статус національних: Балаклавський, Куйбишевський, Бахчисарайський, Ялтинський, Алуштинський і Судакський – кримськотатарські; Фрайндорфський і Ларіндорфський – єврейські; Бююк-Онларський і Тельманівський – німецькі, Ішунський (Красноперекопський) – український. На квітень 1930 р. функціонувало 144 татарських, 106 російських, 37 німецьких, 14 єврейських, 9 болгарських, 8 грецьких, 3 українських, 2 вірменські сільради³⁰⁶.

На місце репресованих Москва поставила нових керівників Кримської АСРР з числа татар. У 1933 р. на чолі республіканської партійної організації став Ільяс Тархан, Раднарком очолив Ібраїм Самедінов. Та вже наприкінці 1936 р. НКВС сфабрикував справу “групи Самедінова” проти керівників республіки – Б. Чогара, І. Тархана, М. Бекирова та ін. Їх звинуватили у приналежності до пантюркістської націоналістичної організації, яка ставила за мету відокремлення

³⁰⁴ Там само. – С. 50.

³⁰⁵ Урсу Д.П. Очерки по истории культуры крымскотатарского народа (1921–1941). – Симферополь, 1999. – С. 39.

³⁰⁶ Котляр Н. Політика коренізації в Криму в 20–30-ті рр. XX ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. – Вип. 9. – С.250.

Криму від Радянського Союзу. Від серпня 1937 р. репресії набули національного характеру, вони не оминули жодної етнічної громади і суттєво вплинули на склад населення³⁰⁷.

Щодо кримськотатарського народу, то логічним завершенням радянського (або ж російського) сценарію коренізації стало впровадження з 1927 р. латинського алфавіту замість арабського. В 1939 р. кримськотатарський народ перейшов на російський алфавіт.

З огляду на зовнішньополітичну кон'юнктуру чимало непередбачуваних змін зазнавала адміністративно-територіальна карта автономії. Зважаючи на перспективи просування радянського проекту на Схід, політика коренізації в Криму набула в першу чергу вигляду татаризації, що відповідало намірам центру винести на поверхню політичного життя кримськотатарські риси. Втім, не менш виразне прагнення більшовиків тримати кримськотатарський рух “в узді” обумовило поступове корегування політичного курсу – татаризація обмежувалася районами, де кримські татари складали більшість населення.

На початку 1930-х рр. таких районів було шість: Судакський, Алуштинський, Бахчисарайський, Ялтинський, Куйбишевський і Балаклавський. По мірі розгортання німецької та єврейської сільськогосподарської колонізації зростала чисельність компактного сільського населення відповідної етнічної приналежності. Згодом на основі сільськогосподарських колоній утворили два німецькі та два єврейські національні райони. Для численного українського населення спромоглися виділити лише один район – Ішунський (Красноперекопський). Решта районів мала мішаний склад населення, а національно-територіальне будівництво здійснювалося в них на рівні сільрад³⁰⁸. До певного часу євреї були другим етносом Криму, стосовно якого Кремль виношував амбітні перспективні проекти³⁰⁹.

З ініціативи благочинної організації “Джойнт”, яка разом з АРА брала участь у рятуванні голодуючих на півдні України у 1922–1923 рр., почала поширюватися ідея єврейської сільськогосподарської колонізації малозаселених територій на півдні України і в північних районах Криму. Етнократична конструкція Радянського Союзу вселяла надію на перетворення групи національних

³⁰⁷ КПРС у резолюціях і рішеннях. – Вид. 8-е, т. 2. – С.437–438.; Бугай Н.Ф. Народы Украины в “Особой папке Сталина”. – М., 2006.; Бикова Тетяна. Організація Кримської АСРР у 1921 р. // Крим в історичних реаліях України. – К., 2004.; Всесоюзная перепись населения 1926 года. Крымская АССР. – Т.1. – Москва, 1928.; Резніченко Г.А. Переселенська політика кримської влади в 1920-і роки // Культура народів Причорномор'я. — 2001. – № 17.; Хованцев Д.В. Про одну з «білих плям» національної політики в Кримській АРСР // Культура народів Причорномор'я. – 2001. – № 17. – С.150.; Хованцев Д.В. Політика коренізації на Україні й у Криму: порівняльний аналіз практики 20-х років // Культура народів Причорномор'я. – 1999. – № 11. – С.83.

³⁰⁸ Бугай Н.Ф. Народы Украины в “Особой папке Сталина”. – М., 2006. – С. 101.

³⁰⁹ Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста. – К., 2000. – С. 99.

районів в автономну республіку з певними, нехай тільки зовнішніми, ознаками державності. Отож, ідея єврейської колонізації знайшла відгук у середовищі радянської інтелігенції і пролетаризованих мас єврейської міської бідноти. Зокрема, її підтримали єврейські секції партійних комітетів РКП(б) в Росії, Україні і Білорусії. Разом з тим Центральне бюро євсекцій при ЦК РКП(б) виступило проти вже тоді обговорюваних проектів створення автономної єврейської області у віддалених регіонах азійської Росії, зокрема – на Далекому Сході³¹⁰.

Радянські політичні діячі підходили до ідеї єврейської сільськогосподарської колонізації під кутом зору міжнародних відносин. Створення єврейської республіки в СРСР вони розглядали як альтернативу утворення Ізраїлю у заселеній арабами Палестині.

Політбюро ЦК РКП(б) у грудні 1923 р. утворило комісію з вивчення питання про єврейську сільськогосподарську колонізацію, яку очолив заступник голови РНК СРСР О. Цюрупа. 8 лютого 1924 р. комісія вирішила створити державний комітет із землевпорядження єврейських трудящих — КомЗЕТ. Його очолили Ю. Ларін і П. Смідович³¹¹. Проект аграризації пролетаризованої єврейської людності активно підтримали члени політбюро ЦК РКП(б) Л. Троцький, Л. Каменєв, М. Бухарін. Висловилися за його масштабну реалізацію також нарком закордонних справ СРСР Г. Чичерін, голова ЦВК СРСР М. Калінін, голова ВУЦВК Г. Петровський. Проти виступили нарком землеробства РСФРР А. Смирнов, нарком юстиції УСРР М. Скрипник, секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг.

КомЗЕТ розпочав переселення єврейської бідноти в північні райони Криму з прицілом створити у майбутньому національну республіку. Керівники кримських татар активно протидіяли його діяльності. Голова ЦВК Кримської АСРР В. Ібраїмов і голова Раднаркому О.Дерен-Аерли висловилися натомість за репатріацію до Криму сотень тисяч татар, які емігрували до Туреччини та інших країн у ХІХ – на початку ХХ ст.³¹².

У січні 1926 р. політбюро ЦК ВКП(б) повернулося до питання єврейської колонізації. По доповіді М. Калініна політбюро ЦК прийняло постанову з дещо обережним формулюванням: “Тримати курс на можливість організації єврейської одиниці за сприятливих результатів переселення”. Для колонізації виділялися вільні землі у Джанкойському та Євпаторійському районах Криму. Незабаром президія ЦВК СРСР схвалила розроблений КомЗЕТОм план землеулаштування протягом 10 років 100 тис. єврейських сімей³¹³.

³¹⁰ Даниленко Віктор. Проекти єврейської автономії в радянському Криму // Крим в історичних реаліях України. – С. 289.

³¹¹ Там само. – С. 291.

³¹² Даниленко Віктор. Проекти єврейської автономії в радянському Криму // Крим в історичних реаліях України. – С. 291.

³¹³ Там само. – С. 291–292.

Проект створення автономної республіки у північному Криму і в Приазов'ї не був реалізований, перш за все, через небажання дрібних торгівців і ремісників з єврейського середовища займатися сільськогосподарською працею. Навіть у Криму серед євреїв знайшлося мало бажаючих переселитися з міст і докорінно змінити свій спосіб життя. До того ж проект по суті і не мав підтримки з боку держави, яка з березня 1928 р. ініціювала розселення євреїв на берегах Амура в районі Біробіджана³¹⁴.

Зменшення гостроти дискусій навколо єврейського питання в Криму не означало, однак, стабілізації політичної ситуації. Строкатість етнічного складу півострова і надалі обумовлювала складність перебігу етнокультурних процесів як в контексті коренізації, так і в епоху суцільної колективізації. На відміну від росіян, українців та євреїв, переважна більшість кримських татар і німців проживала у сільській місцевості. Вони найбільше постраждали від насильницької колективізації сільського господарства, яка супроводжувалася голодом і депортаціями. Якщо в Україні Кремль розгорнув репресії проти політичних діячів, звинувачених у здійсненні “петлюрівської” українізації, то в Криму почалася чистка апарату від послідовників В. Ібраїмова, спрямована на викорінення загрозованих політичних наслідків татаризації.

В січні 1928 р. за надуманим приводом заарештували і розстріляли В. Ібраїмова. У цьому ж році був засуджений і страчений по так званій “Справі Султан-Галіївської контрреволюційної організації” О. Дерен-Аерли. У 1929 р. почалася чистка партійних і радянських органів Криму під гаслами боротьби з “велиїбраїмівщиною” і “мілліфірківщиною”. Постраждало щонайменше 3 500 представників кримськотатарської інтелігенції, яких було засуджено, заслано, а кількох страчено³¹⁵.

Колективізація сільського господарства супроводжувалася масовим розкуркуленням і висилкою розкуркулених. Продовольча розверстка, що почалася разом з колективізацією, призвела до різкого падіння виробництва зерна, фруктів, винограду. Новий голова Кримського ЦВК Мемет Кубаєв відкрито звинуватив союзні органи влади в розоренні татарського селянства, за що був знятий з посади у квітні і виключений з партії в грудні 1931 р.

Призначені на місце репресованих поаередників очільник місцевої партійної організації Ільяс Тархан та голова Раднаркому Кримської АСРР Ібраїм Самедінов залізною рукою і без вагань запроваджували курс Кремля. На підтвердження успіхів радянізації республіка була нагороджена орденом Леніна “за великі успіхи в економічному та культурному будівництві.” Однак вже наприкінці 1936 р. НКВС сфабрикував справу “групи Самедінова” проти керівників республіки – Б. Чогара, І. Тархана, М. Бекірова та ін. Від серпня 1937 р. репресії набули тотального характеру. Політбюро ЦК ВКП(б) санкціонувало низку таємних наказів на виявлення ворогів народу серед німців, поляків, латишів, греків тощо, що докорінним чином змінило склад населення півострова.

³¹⁴ Нариси з історії та культури євреїв України. – К., 2005. – С. 146.

³¹⁵ Крим в етнополітичному вимірі. – С. 197.

Етнокультурний поступ громад в часи коренізації

У 1921 рік мережа національних шкіл на півострові вступила зі значними втратами. Як засвідчують сучасні дослідники, голод початку 20-х рр. тяжко позначився передусім на дитячому населенні. Кримськотатарська, караїмська, грецька громади постали перед проблемою загрози своєму майбутньому.

Центральні органи влади розпочали зі структурної перебудови організаційних та методичних засад діяльності освітянських органів. При колегії Наркомату освіти була створена Рада у справах національних меншин, яка керувала національною освітою. При Кримському обкомі РКП(б) були створені секції національних меншин: вірменська, мусульманська (з 1927 р. татарська), німецька, єврейська, естонська. Обстеження шкільної мережі 1925–1926 рр. виявило істотні відмінності в охопленні освітою дітей різних національностей Криму, що обумовлювалося як особливостями попереднього етапу розвитку освіти в середовищі окремих етнічних груп, так і їх відносинами з радянською владою. Розглядаючи освіту як вузлову ланку політосвіти, влада сконцентрувала всі важелі управління нею і розпочала централізацію шкільної освіти. Національні навчальні заклади, передусім етноконфесійні, в цю систему абсолютно не вписувалися. У 1925–1926 навч. р. була розбудована мережа сільських шкіл, а в 1927–1928 навч. р. для всіх шкіл була затверджена уніфікована структура шкільної системи. Втім, розбудова мережі навчальних закладів у контексті здійснення коренізації та наближення їх до населення, особливо в гірських районах, наражалася на низку проблем. Право всіх етнічних громад на освіту рідною мовою тривалий час залишалося декларативним.

На час Всесоюзного перепису 1926 р. в Криму було 380 населених пунктів, де компактно мешкали татари, 308 – росіяни, 129 – німці, 105 – українці, 22 – греки, 15 – болгары, 14 – євреї, 6 – вірмени. Кількість шкіл (315 татарських, 264 російських, 129 німецьких, 11 грецьких, 10 болгарських, 7 вірменських, 7 єврейських, 2 чеські, 5 естонських та 42 російсько-татарські³¹⁶), що діяла на той час, засвідчувала як зростання мережі шкіл, так і те, що окремі громади хронічно випадали з уваги кримських освітян. Варто зауважити, що відкрити українські школи з технічної та методичної точки зору було найпростіше серед решти етнічних громад, однак їх не існувало. Практичні кроки для створення українських шкіл були зроблені тільки у 1927 р. У 1929–1930 рр. сітка українських шкіл збільшилась до 12, в них навчалось 845 учнів³¹⁷. Натомість у 1928 р. в Кримській АРСР діяли 14 вірменських початкових шкіл. 430 учнів нараховували міські, 310 – сільські школи. Станом на 1939 р. вірменська мова була

³¹⁶ Крим в етнополітичному вимірі. – К.: Світогляд, 2005. – С.31.

³¹⁷ Прохорчик М.В. Народна освіта в Криму в 1921-1929 рр.: Автореф. дис... к.і.н. – Запоріжжя, 2000. – С.9.

навчальною у 12 школах (6 початкових, 4 неповних середніх, 2 середніх), однак, згідно з відомостями В. Григор'янця³¹⁸, практично вся молодь вільно володіла російською й татарською, а не рідною – вірменською.

В більш сприятливих умовах відбувалася діяльність німецьких та єврейських шкіл, хоча на середину 1920-х рр. мережа суто єврейських шкіл у Криму була незначною, зважаючи на рівень мовної асиміляції місцевого єврейського населення. На початку 1926 р. на півострові працювало 4 єврейські школи з 15 вчителями на 450 учнів. На кінець навчального року було вже 12 шкіл з 25 вчителями та 600 учнями³¹⁹. Купа проблем супроводжувала життя болгарських та грецьких шкіл. Незважаючи на багаторічні настійливі спроби, вкрай повільно розвивалася освіта в середовищі кримських циган. Не миналося без курйозів: союзні органи повсякчас наголошували на необхідності розвитку національних циганських шкіл у Криму, підкреслюючи, що саме в СРСР створена циганська писемність. Однак, реалізувати рішення московських управлінців в кримських умовах було неможливо – на той час для кримських циган рідною мовою стала кримськотатарська, саме нею і відбувалося навчання в одній з сімферопольських початкових шкіл. З наявних 1200 циганських дітей шкільного віку її відвідувало тільки 240 (близько 20%), до того ж навчання зазвичай завершувалося в 4–5-му класах³²⁰.

Не менше проблем відзначалося в школах, де навчалися кримськотатарські діти. Попри потужне, здавалося б зростання їхньої сітки (в 1922/23 навч. р. діяло всього 20 шкіл, в 1941 р. – 402), болючою залишалася проблема якості освіти та її поширення. У середовищі кримських татар надзвичайно високою була частка дітей, які не завершували курсу навчання. Так, на 1927 р. навчання в початкових школах завершували лише 7,7% контингенту. Суттєво відставала від реальних потреб чисельність шкіл другого концентру: 4 – установи на 1923/24 навч. р., 12–16 – до 1930 р., 9 – наприкінці 1930-х рр. Слід наголосити також, що середню освіту кримсько-татарською мовою неможливо було отримати внаслідок відсутності старших класів. До 60% предметів викладалося російською мовою³²¹.

Кричущого характеру набули катастрофічний брак викладачів та навчальної літератури, що перетворювало «національні» школи на фікцію. Так, з 27 вчителів болгарських шкіл Криму у 1925 р. тільки 7 володіли національною

³¹⁸ Григор'янець В.Є. Вірмени Криму: минуле і сьогодення. – С.47.

³¹⁹ Кондратюк Г.М. Національна політика в Кримській АРСР у 20–30 роках ХХ століття: монографія. – Вінниця, ТОВ «Ніланд-ЛТД», 2014. – С.114–115.

³²⁰ Кондратюк Г.М. Національна політика в Кримській АРСР у 20–30 роках ХХ століття: монографія. – Вінниця, ТОВ «Ніланд-ЛТД», 2014. – С.193.

³²¹ Див.: Змерзлий Б.В. Формування і трансформація системи просвітництва кримськотатарського народу в умовах радянської політики коренізації (20–30 рр. ХХ ст.): Дис... д.і.н. – Харків, 2008. – С.148–155.

мовою. Намагаючись вплинути на ситуацію, 21 листопада 1925 р. Раднарком РРФСР прийняв декрет “Про підготовку викладачів для шкіл національних меншин”, однак, позитивних наслідків, як показав час, він не мав.

Аналогічно українським реаліям, системною проблемою національних навчальних закладів стала мовна проблема. Модернізація мов етнічних меншин, пошук літературних мов, які могли б виступити об’єднавчою основою бурхливих етнокультурних процесів у межах СРСР; безпідставні потуги очолити етнокультурний поступ народів світу; безсистемне й поквалпиве реформування мов і абеток; революційний максималізм і поверховість перетворили радянські освітні реформи 1920–1930-х рр. на низку неузгоджених організаційно і суперечливих системно кроків, які мали багато побічних, доволі неприємних ефектів і викликали чимало нарікань батьків. Завдання переведення шкіл на рідні мови, проголошене на зорі коренізації, виявилось непідсильним для радянської школи.

Мова навчання в початкових школах Криму (1927 р.)³²²

Національності	Навчання мовами (в %)		
	рідною	Змішаними	Російською
Росіяни	93,6	4,3	—
Татари	90,6	7,4	1,9
Євреї	10	9,7	78,4
Українці	1,9	—	96,6

Важливим аспектом діяльності державних органів Криму у сфері національної освіти стало проведення реформи писемності серед національних меншин. Вона почалася з реформи грецької орфографії і переведення кримчацької й татарської писемності на латинізований новотюркський алфавіт замість староеврейського та арабського. У зв’язку з цією реформою у Криму розгорнули перепідготовку вчителів, друкування нових підручників і посібників для шкіл³²³.

Для вирішення проблеми кадрів, починаючи з 1926–1927 навч. р., організувалися курси із підвищення кваліфікації та перепідготовки вчителів при педагогічних технікумах. Ефективність цієї форми підготовки педкадрів, як засвідчив багаторічний досвід, була вкрай низькою. Власне йшлося про авральне закриття кадрових лакун, а не повноцінну розбудову освітньої мережі з професійним персоналом. Типовою, як і всюди в ССР, була проблема відсутності наступності початкової, середньої та вищої освіти національними мовами, низька

³²² Национальная политика ВКП(б) в цифрах. – М., 1930. – С.279.

³²³ Прохорчик М.В. Народна освіта в Криму в 1921–1929 рр.: Автореф. дис... к.і.н. – Запоріжжя, 2000. – С.10

якість освіти в національних школах та неспроможність Кримського педагогічного технікуму та педагогічного інституту забезпечити достатню якість та кількість педагогів для проголошених національних шкіл.

Станом на 1931 р. вчителів для кримських шкіл готували Сімферопольський, Феодосійський, Ялтинський та Бахчисарайський педтехнікуми. Загалом же на теренах півострову на початок 1925/26 навч. р. працювали 25 технікумів і профшкіл. Серед них кілька вважалися кримськотатарськими – Сімферопольський фельдшерсько-акушерський, Татарський педагогічний і Бахчисарайська художньо-промислова школа. В решті навчальних закладів викладання велося російською мовою. На кінець 1930-х рр. на півострові діяли близько 30 технікумів і профшкіл.

З середини 20-х рр. у Криму розпочалася робота із підготовки нових підручників для національних шкіл. Однак щасливого закінчення ця справа не мала³²⁴.

Якщо в 1920 р. на сцені лише Севастопольського театру виступало 6 національних труп, то через 20 років в автономній республіці діяло 8 театрів, серед яких 5 – російських, 1 – кримськотатарський, 1 – єврейський, 1 – без постійної трупи. Станом на 1937 р. з 65 найменувань періодичної літератури в КАРСР видавалося лише 10 газет та 2 журнали кримськотатарською мовою, переважна більшість кримської періодики виходила російською мовою³²⁵.

Доволі суперечливі процеси відбувалися в культурному житті етнічних громад, які відзначалися високим рівнем релігійності. За парадним фасадом «щасливого життя Країни Рад» та політики коренізації залишалися правдиві проблеми етнічних громад Криму, передусім корінних.

Процес етнічного піднесення кримчаків, який тільки-но розпочався на початку ХХ ст. (в 1901–1902 кримчацькі активісти започаткували видання в Карасубазарі г. «Газетхаберлері» кримчацькою мовою з використанням єврейської графіки; розпочав свою роботу перший кримчацький просвітитель І.Кая (1887–1956)) в радянські часи доволі виразно деградував. Під тиском атеїстичної пропаганди зачинилися майже всі синагоги кримчаків, релігійні школи (мідраші та карасубазарська «Талмуд-Тора»). Натомість створювали світські кримчацькі клуби та культосвітні товариства, почалася освітня реформа і створення літературної мови на основі латинського алфавіту. Наприкінці 1920-х рр. був випущений кримчацький буквар і підручник для початкової школи. В 1930 р. 3 кримчацькі школи (у Сімферополі, Карасубазарі і кримчацькій сільраді Табулди) перейшли з російської на двомовну систему навчання, однак наприкінці 1930-х рр. кримчацькі клуби, культосвітні та навчальні заклади були закриті.

³²⁴ Прохорчик М.В. Народна освіта в Криму в 1921–1929 рр.: Автореф. дис... к.і.н. – Запоріжжя, 2000. – С.11.

³²⁵ Крымская АССР: 20-е – 30-е гг. (Исторический очерк). – К.: АН УССР, 1989. – С.16.

Не менш звивистими стежками був спрямований етнокультурний поступ кримськотатарського народу. Попри те, що значна більшість кримських мешканців сприймала коренізацію як невинуватене і необґрунтоване загравання радянської влади з кримськими татарами, вбачаючи в ній загрозу защемлення власних прав, казати про створення сприятливих умов для відтворення кримськотатарської спільноти, а тим більше – умов її етнокультурного відродження не доводиться. Коренізація в Криму дійсно доволі часто внаслідок формалізму та запопадливості управлінців набирає форми татаризації, однак той же формалізм обумовлював насадження в середовищі громади низки напрямків, далеких від її реальних потреб та сподівань. Дослідження останніх десятиріч засвідчують низку не вирішуваних проблем і суперечностей, закладених в часи коренізації³²⁶.

Радянський експеримент припав на найбільш відповідальний етап етногенезу кримських татар – на початок 1920-х рр. кримськотатарський етнос переживав найактивнішу фазу етнонаціональної модернізації, яка, на жаль, суттєво уповільнилася під ударами воєнних часів та внаслідок численних демографічних втрат 1921–1923 рр.

В складі етносу вирізнялися три субетнічні групи: “яли бойлю” – татари південного узбережжя, “тат”, або ж “татлар” – гірські татари та “ногай”, “ногайлар” – степові татари. Питання єдиної літературної мови, що б стала основою модернізації етносу, на той час залишалося відкритим. У 1926 р. у Баку відбувся Перший з’їзд тюркомовних народів, який ухвалив рішення про перехід на алфавіт з латинською основою³²⁷. Зрушення розпочалися з 1927 р. і набули загального характеру, адже на латиницю мали перейти не лише кримськотатарська писемність, а й діловодство державних установ, діяльність освітніх, культурних і громадських закладів. Зайвим буде казати, з якими труднощами було це пов’язане на тлі масової неписьменності латиницею та штурмівщини. Якщо спочатку ухвалювалися хоч і занадто оптимістичні, але все ж прийнятні терміни переходу на новий алфавіт – 5 років, невдовзі під тиском центру їх скоротили вдвічі. «Революційні темпи» запровадження реформи не підкріплювалися ні фінансово, ні організаційно, ні кадрово. Врешті вони на певний час паралізували діяльність освітян (які в умовах відсутності особистих

³²⁶ Див.: Бекірова Е.Ш. Підготовка педагогічних кадрів для національної кримськотатарської школи (початок XIX – кінець XX ст.): Дис... к. пед. н. – К., 2007.; Змерзлий Б.В. Формування і трансформація системи просвітництва кримськотатарського народу в умовах радянської політики коренізації (20–30 рр. XX ст.): Дис... д.і.н. – Харків, 2008.; Хованцев Д.В. Політика партійно-державного керівництва Кримської АРСР щодо національних меншин (1921–1941 роки): Дис... к.і.н. – Сімферополь, 2005. та ін.

³²⁷ До речі, він був не єдиним у своєму роді. В тому ж році відбулася Всесоюзна нарада по роботі серед греків СРСР, яка ухвалила принципове рішення про перехід радянських культосвітніх закладів на димотику.

навичок та методичної літератури були неспроможні надавати дітям якісні знання), видавництв та судових органів. Радянські видання стали однаково незрозумілими всім верствам кримськотатарського населення.

Втім влада, що ставила перед собою амбітні завдання подавати приклад прискореної культурної модернізації решті народів Сходу, не зважала на, як тоді здавалося, скороминущі побічні ефекти латинізації. Наслідки волюнтаристського підходу до обрання напряму мовних орієнтацій тюркських народів та централізованого переходу на латинську абетку, що в Криму набрав вигляду широкої громадської кампанії, були наочними: розгорнулася ліквідація неписьменності серед дорослих, на латинському алфавіті стахановськими темпами створювалися літературні твори, п'єси, що славили радянську дійсність; у 1935 р. відбувся конкурс письменників Кримської АРСР; у Сімферополі була організована Кримська мовна експедиція, метою якої були збір діалектологічних матеріалів та апробація літературної мови в різних ареалах мешкання кримських татар. З одного боку, перехід на латиницю спростив і пришвидшив з технічної точки зору видавничі процеси. В 1935 р. з 1240 друкованих аркушів 905 було підготовлено кримськотатарською мовою, з 5852 тис. аркушів відбитків – відповідно 4270 тис. Новим латинським алфавітом друкувалися щоденні обласні газети «Ені-Дунья» та «Яш-Куввет», а також щомісячні журнали «Більшовик-Ели» і «Яш-Ленінджелер»³²⁸. Вагоме місце проблеми створення загальної літературної кримськотатарської мови та латинізації посідали в діяльності Кримського інституту національної культури. Десятки тисяч рублів були використані на діяльність науково-дослідних установ, зокрема – створеного як відгалуження Центрального науково-дослідного інституту мови та писемності народів СРСР при Раді Національностей ЦВК СРСР Кримського науково-дослідного інституту мови та літератури ім. О.С. Пушкіна, так званих опорних пунктів, видавничу діяльність, організацію курсів стенографування тощо.

З іншого боку, не минуло й десятиліття, як влада почала виявляти прихильність до іншого напряму реформування тюркських мов. В 1935 р. були створені республіканські та обласні комітети нового алфавіту, що мали готувати ґрунт для запровадження в мусульманському середовищі кириличної абетки. Не встигли проголосити 1937 р. роком остаточної ліквідації неписьменності серед кримських татар на латиниці, як розпочалися масові репресії, зокрема й так звані «національні операції»³²⁹, що завершилися тотальним погромом у лавах кримськотатарської інтелігенції. Впродовж 1937–1938 рр. низка напрямів культуросвітньої роботи в середовищі кримських татар згорнулися або набули формального вигляду. У 1938 р. під прикриттям громадської ініціативи відбувся

³²⁸ Кондратюк Г.М. Національна політика в Кримській АРСР у 20 – 30 роках ХХ століття: монографія. – С.77.

³²⁹ Там само. – С.79.

реверс у бік кирилиці. Згідно з наказом НКО РРФСР від 22 червня 1938 р. кримські татари разом із рештою тюркських народів СРСР перейшли на кириличну писемність. Так звана національна періодика була переведена на нову абетку без жодного перехідного періоду. Зваживши, що жодне нацменівське видавництво не оминули масовані репресії, не важко зрозуміти, якою ціною було виконано нову партійну настанову. Автоматично перехід відбувся і в навчальних закладах, попри те, що підручників на кирилиці на той час ще не існувало. Як і десять років перед тим, у випадку з латиницею, радянські освітяни мали кілька років працювати без навчальної і методичної літератури. Якість такої освіти не витримувала жодної критики. Фінальним акордом латинізації стало вилучення з книгарень і бібліотек та ліквідація напрацювань когорти радянської кримськотатарської інтелігенції, що з неймовірними зусиллями побачили світ упродовж попереднього десятиліття. Безпосереднім наслідком неодноразових змін етнокультурного курсу стало й те, що в Криму, який неодноразово проголошувався «писемною республікою», подолати неписьменність не вдалося аж до 1940-х рр.³³⁰

Деструктивні наслідки хаотичних змін у базисі модерного культурного поступу громади, якою є освітня галузь, важко переоцінити. Власне йшлося не лише про десакралізацію духовної культури кримських татар (вона виступала стрижнем освітньої політики в середовищі всіх без винятку мусульманських громад), а й про дезорієнтацію вектору культурної модернізації, тиражування тупикових напрямів, втрату часу на освоєння навичок, що виявлялися згодом непотрібними в реальному житті, створення міжпоколінних культурних розламів, позбавлення громади повноцінних можливостей передачі духовної й культурної спадщини і сучасного відтворення в якісно нових умовах.

Суперечливість татаризації виявлялася в усіх сферах її запровадження: спостерігалось вибухове зростання мережі бібліотек (до революції було всього кілька публічних бібліотек, найвідомішими серед яких були збірки Зінджерлі-Медресе та Сімферопольської учительської семінарії, а 1941 р. – 904, з них 555 сільських), однак після двох крутих поворотів мовної політики та регулярних чисток бібліотечних фондів в них дарма було шукати щось інше, крім політосвітніх брошур; до 1932 р. на Ялтинській кіностудії знімали фільми, призначені для кримських татар, однак їхня тематика («Ордер на арест», «Цемент», «Плотина прорвана», «Гость из Мекки», «26 комиссаров», «Орденоносец» тощо) була дуже далекою від справжніх запитів громади; часи зростання мережі музеїв, що зберігали культурну спадщину кримських татар (Бахчисарайський музей-палац, Східний музей у Ялті, Будинок-музей І. Гаспринського, Євпаторійський краєзнавчий музей) та здійснювали велику краєзнавчу й етнографічну

³³⁰ Див.: Змерзлий Б.В. Формування і трансформація системи просвітництва кримсько-татарського народу в умовах радянської політики коренізації (20–30 рр. XX ст.): Дис... д.і.н. – Харків, 2008. – С.371.

дослідницьку роботу, змінилися вже з початку 1930-х рр. часами гонінь, згорання цілих наукових напрямів, відсторонення, а згодом – і репресування цілої плеяди кримознавців та діячів культури³³¹. І так по всіх напрямках культурного життя.

Досягнення більшовиків у переорієнтації напрямів культурного поступу громад півострова не доводиться применшувати. Вирішальну роль у цьому відіграла не так шкільна, як профільна, професійна та політична освіта. Через систему найрізноманітніших курсів (вчителів, залізничників, міліціонерів, прокурорів, чабанів, трактористів, кооператорів, бухгалтерів і т.і.) пройшла величезна кількість людей. Якість професійної підготовки на них була невисокою, однак участь у них обов'язковою, якщо людина прагнула рухатися далі шаблями радянської кар'єри. Так само обов'язковою частиною курсів була політосвітня складова, яка докорінним чином змінювала людей та їхнє уявлення про світ. Дійсно розгалужена і наступна вертикаль була вибудована в системі політосвіти: політичні курси – школи політичної грамоти (для членів і кандидатів партії) – радпартшколи – вищі партійні школи. Завдання цієї мережі полягало в підготовці кадрів, зокрема й з числа кримських татар, для здійснення партійної роботи на місцях. Випускники їх поповнювали зростаючі лави місцевої партійно-радянської бюрократії, яка щоправда зазнала значних втрат під час чисток і репресій другої половини 1930-х рр.

Найбільшим наслідком радянської впровадження міжвоєнного періоду слід вважати суттєві зрушення в соціальній структурі кримськотатарської громади, на час революційних перетворень переважно селянської. На 1940 р. з 97 418 кримських татар, задіяних в економіці півострова, 11,7% працювали в промисловості, 60% – сільському господарстві, 5% – транспорті, 1,5% – будівництві, 0,5% – зв'язку, 4,6% – житловому і комунальному господарстві, 3,9% – народній освіті та соцзабесі, 3% – торгівлі та громадському харчуванні, 0,3% – культурі та мистецтві, 3,7% – в управлінні, 3% – партійних та громадських органах³³².

Етнодемографічні зміни впродовж міжвоєнного періоду

Розглянемо динаміку абсолютної і відносної чисельності кримського населення за Всесоюзним переписом 1926 р. і регіональним переписом 1930 р., в яких кожна національна група була представлена окремо.³³³

³³¹ Докладніше див.: Урсу Д.П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1941 гг.). – Симферополь, 1999.; його ж. Бекир Чобан-заде: жизнь, судьба, эпоха. – Симферополь, 2004.; його ж. Профессори Таврийского университета 1918–1941: Биографичні нариси. – Симферополь, 2005.

³³² Хаялі Р.І. Етносоціокультурна еволюція кримськотатарського народу в ХХ ст.: Автореф... дис. д.і.н. – Львів, 2010. – С. 15.

³³³ Галенко О. Політичний аспект етнонаціонального розвитку Криму: національний комунізм // Крим в етнополітичному вимірі. – К., 2005. – С. 203.

Національності	Перепис 1926 р.		Перепис 1930 р.	
	у тис.	у %	у тис.	у %
росіяни	301,4	42,2	324,4	41,9
кримські татари	179,8	25,2	196,3	25,3
українці	77,4	10,8	79,2	10,2
німці	43,6	6,1	46,1	5,9
євреї	39,9	5,6	49,1	6,3
греки	16,0	2,2	17,9	2,3
болгари	11,4	1,6	12,4	1,6
вірмени	10,7	1,5	12,1	1,6
інші	33,8	4,8	37,6	4,9
разом	714,1	100,0	775,0	100,0

Сукупна чисельність кримського населення за 1921–1926 рр. скоротилася на 15 тис., а за 1926–1930 рр. зросла на 61 тис. осіб. За умов практично нульового механічного приросту у 20-х рр. (виключення становили євреї, але їхня частка в населенні Криму була невисокою) на динаміку народонаселення впливав тільки природний приріст. Найбільшим він виявився у кримських татар, що дозволило їм зберегти попередню питому вагу у кримському населенні, незважаючи на катастрофічне зменшення чисельності під час голоду 1921–1923 рр.

Розглянемо динаміку кримського населення за 12-річний період між переписами 1926 і 1939 рр. Зміни в його національному складі мали такий вигляд:³³⁴

Національності	Перепис 1926 р.		Перепис 1939 р.		1939 р. в % до 1926 р.
	у тис.	у тис.	у тис.	у тис.	
росіяни	301,4	42,2	558,5	49,6	185,3
кримські татари	179,8	25,2	218,9	19,4	121,7
українці	77,4	10,8	154,1	13,7	199,1
євреї	39,9	5,6	64,5	5,7	161,4
німці	43,6	6,1	51,3	4,6	117,6
греки	16,0	2,2	20,7	1,8	128,8
болгари	11,4	1,6	15,3	1,4	134,9
вірмени	10,7	1,5	12,9	1,1	120,6
інші	33,8	4,7	30,1	2,7	89,0
разом	714,1	100,0	1126,2	100,0	157,7

³³⁴ Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940 – 2015). Збірник документів та матеріалів. – К., 2016. – С. 18.

Бачимо, що національні громади Криму чітко поділилися на дві групи: у росіян, українців та євреїв зростання чисельності відбувалося як за рахунок природного приросту, так і внаслідок напливу робітників та інженерно-технічних працівників з інших регіонів в ході індустріалізації. Решта громад збільшувала свою чисельність тільки шляхом природного приросту. Внаслідок цього питома вага кримських татар в усьому населенні скоротилася до однієї п'ятої.

Розглянемо тепер склад населення Криму за переписом 1939 р. в сегментах чоловіки/жінки і місто/село у п'яти національних громадах чисельністю понад 50 тис. осіб кожна³³⁵:

I. Чисельність населення в тис. осіб	росіяни	татари	українці	євреї	німці	все населення
а) всього по Криму	558,5	218,9	154,1	65,4	51,3	1126,4
у тому числі: чоловіки	265,2	106,3	77,5	30,4	23,3	542,2
жінки	293,2	112,6	76,6	35,0	28,0	584,2
б) у містах	343,2	59,7	83,8	47,4	10,0	585,6
у тому числі: чоловіки	158,4	29,7	42,7	21,4	4,7	277,8
жінки	184,8	30,0	41,1	26,0	5,3	307,8
в) у селах	215,2	159,2	70,3	18,1	41,3	540,8
у тому числі: чоловіки	106,8	76,6	34,8	8,9	18,3	264,5
жінки	108,4	82,6	35,5	9,2	22,7	276,3
II. Питома вага національностей у кримському населенні, в %						
Всього по Криму	49,5	19,4	13,7	5,8	4,6	100,0
у тому числі: у містах	58,6	10,2	14,3	8,1	1,7	100,0
у селах	39,8	29,4	13,0	3,3	7,6	100,0
III. Питома вага міського і сільського населення у національній громаді, в %						
міське населення	61,5	27,3	54,4	72,5	19,5	52,0
сільське населення	38,5	72,7	45,6	27,5	80,5	48,0
всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

З таблиці видно, що напередодні Другої світової війни ядро регіональної спільноти (93,1% населення) складалося з представників п'яти національностей, причому половина всіх жителів припадала на росіян. Українці, на жаль,

³³⁵ Там само. – С. 18–19.

не відзначалися активною позицією як внаслідок природної близькості до росіян, так і в результаті послідовного і тривалого стирання національних відмінностей російськими урядами. Натомість решта – три національні спільноти – істотно різнилися від росіян і між собою за всіма параметрами, внаслідок чого у кримчан було мало рис, які могли б об'єднувати їх спільними інтересами.

Такою спільною рисою було хіба що переважання жінок у складі національних громад (крім української), але воно не впливало на формування спільних інтересів. Рівень урбанізації громад суттєво відрізнявся, хоч рівень урбанізації сукупного кримського суспільства істотно перевищував показники більшості регіонів країни. Німці і татари проживали основному в сільській місцевості, а євреї – здебільшого в місті. Росіяни та українці теж були здебільшого городянами, хоч немало їх проживало в селах.

Національна політика Кремля в Криму була багатовекторною і враховувала різноспрямованість інтересів основних етнічних громад. Проте зовні вона вирізнялася першочерговою увагою до вимог і потреб найбільшого корінного народу. Цей вектор пояснювався насправді не увагою до кримських татар, а наміром керівників РКП(б) представити Крим як «вікно на Схід» з метою перспективного насадження комунізму у середовищі азійських народів. В усякому разі, курс на татаризацію почав запроваджуватися задовго до появи резолюції XII з'їзду РКП(б) з національного питання, в якій проголошувалася необхідність політики коренізації національних республік.

На підкреслену увагу з боку Кремля кримські татари не завжди відповідали взаємністю. В аналітичному документі «Про утворення і розвиток національно-визвольного руху татар в Криму», який підготували С. Реденс та інші чекісти наприкінці 1922 – на початку 1923 рр. (документ не датований), вказувалося: «Для ставлення кримських татар до комунізму характерно, що з їх середовища майже ніхто не пішов у партію. Татарські партійні працівники в Криму майже всі казанські татари. Нечисленних кримських татар-комуністів татарське населення категорично не визнає своїми представниками. Татари активно пішли працювати в національні загони Наросвіти, Соцзабезу, підтримуючи всілякі культурні починання, але утримуючись від політичної підтримки Радвлади... Імпонує велика громадянська мужність, з якою татари відстоювали свої позиції, незважаючи на явну небезпеку особистих репресій, мужність, якої Рад. влада не зустрічала в російському безпартійному середовищі. Таку стійкість ці люди черпали зі свого непідробного, великого політичного темпераменту і зі щирої переконаності та одностайності татарського народу, які заперечувати не можна»³³⁶.

³³⁶ «Изыскать пути к парализованию». Документы карательных органов Вооруженных сил Юга России и Крымской АССР о крымско-татарском движении (1920–1923). Публикация и комментарии А.В. Ефимова и Р.Н. Белоглазова // Москва – Крым. Историко-публицистический альманах. – М., 2002. – Вып. 4. – С. 156, 158.

Причина такої стійкості не крилася в особливостях власне кримськотатарської спільноти, тим більше, що по правді вона була властива не лише їм, а й решті традиційних за своїм укладом етнонаціональних спільнот, національне відродження яких було перервано встановленням більшовицької влади. Причина полягала в двоїстості й суперечливості більшовицької політики коренізації та й самої більшовицької влади. Жодні штучні за своїм походженням національні райони та сільради, більшовицькі школи з практикованими у них «новомовами», більшовицькі клуби і театри, що насаджували комунодоктрину, «розкріпачення жінок» не спроможні були компенсувати наруги над колективними та індивідуальними правами в Країні Рад. Оманливість, штучність і облудність створеної в контексті коренізації системи були зрозумілі усім, хто пам'ятав високий вільний, хоч і нерівний, злет національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Повоєнний Крим: ціна відновлення

Друга половина 1941 р. стала для Червоної армії смугою катастрофічних поразок. У листопаді Крим був окупований німецькими і румунськими військами. Продовжувалася лише героїчна оборона Севастополя. Щоб підтримати севастопольців, Ставка Верховного головнокомандування здійснила найбільшу за весь час Великої Вітчизняної війни десантну операцію. За тиждень, починаючи від 25 грудня, радянські війська зайняли Керченський півострів. Але командуванню не вдалося налагодити безперебійне постачання військ Керченською протокою під постійним вогнем ворожої авіації. У травні 1942 р., коли ворог перейшов у наступ, Кримський фронт розвалився. Це вирішило долю захисників Севастополя. 4 липня вони припинили опір, який тривав з 30 жовтня 1941 р.

Окупаційний режим у Криму регулювався військовою адміністрацією, хоч з липня 1941 р. формально існував генеральний округ “Крим” у складі рейхскомісаріату “Україна”, який включав Кримську АРСР, Херсонську і Запорізьку області. Військова адміністрація створила польові і місцеві комендатури, що повинні були забезпечити охорону тилів Вермахту, контролювати діяльність органів місцевого управління, мобілізувати резерви для ведення війни. Самоврядування організувалося виключно за національною ознакою. Керуючись принципом “поділяй і володарюй”, окупанти розпалювали суперечності між національними комітетами. Мусульманські комітети одержали чимало пільг, у тому числі за рахунок інтересів інших національних громад. Саме татарам надавалася перевага під час створення допоміжної поліції з місцевого населення. Вони приймалися також до інших воєнізованих німецьких формувань.

У січні 1942 р., представники кримськотатарської еміграції Д. Сейдамет і М. Улькюсал побували в Берліні і висловили побажання об'єднати татарські комітети в єдину всекримську структуру національного самоврядування³³⁷.

³³⁷ Там само. – С. 244.

Однак нацисти мали своє бачення майбутнього Криму. Уперше їх озвучив А. Гітлер на нараді з вищими керівниками Райху 16 липня 1941 р.: "... Весь Балтійський край повинен стати територією Рейху. Так само Крим разом з тилом (територія на північ від Криму) повинен стати територією Рейху"³³⁸. Отже, у розпаленій першими перемогами уяві Гітлера з'явилися територіальні рамки Великонімеччини – від Чорного до Балтійського моря.

Деталізацію проекту Гітлер доручив рейхсфюреру СС Г. Гімmlеру. Перший варіант генерального плану "Ост" відомство Гімmlера представило в липні 1941 р. Межа німецької колонізації в ньому проходила від Балтики до Ладозького озера, Брянська і далі, захоплюючи Україну і Крим. За 30 повоєнних років з цієї території передбачалося депортувати або винищити до 45 млн місцевих жителів. За другим варіантом плану, розробленим у квітні 1942 р., кількість тих, хто підлягав депортації або винищенню, зросла до 50 млн осіб. Ставилося завдання у найкоротший час заселити райхснімцями Литву, Херсонську область і Крим³³⁹. Кримські топоніми передбачалося змінити, аби стерти навіть згадку про колишніх жителів: півострів мав іменуватися Готенландом, Сімферополь – Готенбургом, а Севастополь – Теодоріхсхафеном (морська гавань на честь вождя готських племен Теодоріха)³⁴⁰.

Відкладаючи повну ліквідацію місцевого населення на повоєнний період, нацисти в період війни зайнялися знищенням євреїв. Разом з євреями в Криму гинули представники унікального етносу – кримчаки. Нацисти відносили їх до "єврейської раси", оскільки з давніх часів вони сповідували іудаїзм.

Втім, не менш радикальну етнічну політику тут запровадили радянські війська. Навесні 1944 р. Червона армія наблизилася в своєму наступі до Криму. 8 квітня війська 4-го Українського фронту перейшли в наступ. 10 травня після триденних жорстоких боїв вони звільнили Севастополь. Буквально через день, 11 травня Державний Комітет Оборони прийняв горезвісну постанову "Про кримських татар", згідно з якою всі вони – від людей похилого віку до немовлят – підлягали депортації з місць постійного проживання у східні регіони країни.

Слід нагадати, що першу депортацію за національною ознакою в Криму сталінський уряд здійснив ще у серпні-вересні 1941 р. У віддалені регіони СРСР, передусім у Казахстан, були виселені 53 тис. німців. Разом з членами родин від мішаних шлюбів і додатково депортованими за рішенням Воєнної ради Кримського фронту в грудні 1941 р. кількість виселених німців склала 63,4 тис. осіб³⁴¹.

³³⁸ Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. – С. 515.

³³⁹ Литвин Володимир. Україна в Другій світовій війні (1939-1945). – К., 2004. – С. 201.

³⁴⁰ Лисенко Олександр. Крим у період Другої світової війни // Крим в історичних реаліях України. – С. 264.

³⁴¹ Брошеван В., Ренпенінг В. Боль и память крымских немцев (1941–2001 гг.). Историко-документальная книга. – Симферополь, 2002. – С. 124, 130.

29 травня 1942 р. ДКО розпорядився виселити з Краснодарського краю усіх “соціально небезпечних” громадян, до яких були зараховані, крім німців і румунів, кримські татари³⁴².

Після повернення радянських військ до Криму така ж доля чекала і на решту старожитнього населення півострову. На світанку 18 травня 1944 р. кримським татарам було оголошено, що вони за зраду Батьківщини караються виселенням. За три дні було завантажено в залізничні ешелони 180 тис. осіб. Разом з тими, хто був мобілізований на трудовий фронт райвійськкоматами, кількість вилучених з Криму осіб татарської національності сягнула 191 тис.³⁴³

2 червня ДКО прийняв додаткову постанову³⁴⁴ стосовно виселення “німецьких пособників” з числа болгар, греків і вірмен. Виселялися не конкретні особи, які заплямували себе співробітництвом з окупантами, а всі громадяни відповідної національності. Всього було виселено 41 854 особи, з них 15 040 греків, 12 422 болгарина, 9 621 вірмен, 1 119 німців, румунів, італійців³⁴⁵. До спецпоселень було відправлено також близько 9 тис. демобілізованих з Червоної армії військовослужбовців кримськотатарської національності, а також 1 700 кримських вірмен, болгар і греків³⁴⁶.

Таким чином з поліетнічного організму Криму були хірургічно видалені етноси, що фактично становили кістяк його автохтонного населення, а також нащадки іноземних колоністів. Внаслідок масштабної депортації в складі населення Криму стали переважати росіяни і українці. Якщо раніше були об’єктивні підстави для територіальної автономії Криму, то тепер вони зникли. У червні 1945 р. Кримська АРСР була перетворена на область у складі РРФСР.

Депортуючи кримських татар та представників інших “небажаних” національностей з Криму, у Кремлі потурбувалися про те, щоб не залишилося слідів їхнього перебування навіть на географічній мапі. Указом Верховної Ради РРФСР від 14 грудня 1944 р. було перейменовано 11 з 26 районів та їх райцентрів, які мали татарську або німецьку основу – Ак-Мечеть, Ак-Шейх, Бінок-Онлар, Курман-Кемельчі, Карасубазар, Сейтлер, Лариндорф, Фрайдорф³⁴⁷.

³⁴² Губогло М.Н., Червонная С.М. Крымскотатарское национальное движение. – Т. 2. – М., 1992. – С. 41.

³⁴³ Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма. Документы, факты, комментарии. – М., 2002. – С. 88, 89.

³⁴⁴ 28 червня операція з виселення завершилася.

³⁴⁵ Бугай Н.Ф. Народы Украины в “Особой папке Сталина”. – М., 2006. – С. 145.

³⁴⁶ Брошеван В., Ренпенинг В. Боль и память крымских немцев (1941–2001 гг.). Историко-документальная книга. – Симферополь, 2002. – С. 124, 130.; Бугай Н.Ф. Народы Украины в “Особой папке Сталина”. – М., 2006. – С. 145.; Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма. Документы, факты, комментарии. – М., 2002. – С. 88, 89.; Зарубин В.Г. Депортация из Крыма армян, греков и граждан других национальностей // Историческое наследие Крыма. – 2004, № 5. – С. 25.

³⁴⁷ Останні два райони до війни були національними єврейськими.

Після офіційної ліквідації автономії кримська обласна організація представила на затвердження Президії Верховної Ради РРФСР клопотання про перейменування 327 населених пунктів. Фактично було перейменовано указом Президії Верховної Ради РРФСР від 21 серпня 1945 р. 333 адміністративно-територіальні одиниці. На кінець літа 1945 р. серед назв 409 сільрад не залишилося жодної татарської³⁴⁸.

Втім, не лише в етнічному плані Крим змінився докорінно. Власне з райського курортного куточка він перетворився на суцільне попелище. За роки війни були майже повністю зруйновані Севастополь і Керч, 127 сіл, понад 330 промислових підприємств, понад 17 тис. технічних і майже 30 тис. житлових приміщень, 15 музеїв, 590 театрів і клубів, майже 400 лікарень і амбулаторій. Промислові потужності скоротилися на 90%³⁴⁹. На цей час населення півострова зменшилося майже вдвічі (633 тис. проти 1 126 тис. у 1939 р.). Про це зокрема повідомляв заступник голови РНК РРФСР А. Гриценко в листі до Г. Маленкова і О. Косигіна³⁵⁰. На початку 1945 р. в семи з 26 сільських районів майже не залишилося мешканців. За даними М. Максименка, кількість працездатного населення в колгоспах і радгоспах становила 2/5 від довоєнного рівня³⁵¹.

Майже двократне зменшення населення пояснювалося багатьма причинами. У 1941 р., як вже зазначалося, Й. Сталін розпорядився вислати з півострова 63,4 тис. німців. Під час окупації жертвами нацистів стали понад 133 тис. місцевих жителів. До Німеччини на примусові роботи було вивезено 85,5 тис. молоді³⁵². Десятки тисяч кримчан загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, десятки тисяч були евакуйовані в радянський тил. Нищівним демографічним ударом стала масштабна (понад 240 тис. осіб) депортація 1944 р. Станом на 1 вересня 1945 р. населення півострова становило усього лише 589 тис. осіб³⁵³. Щільність населення впала, таким чином, до рекордних 21,8 осіб на км². Фактично Крим перебував у стані демографічної та гуманітарної катастрофи.

Зрозуміло, що відродити зруйновані промисловість та сільське господарство в таких умовах було неможливо. 20 травня 1945 р. Раднарком Кримської АРСР ухвалив постанову «Про прийом і розміщення репатрійованого населення». Для

³⁴⁸ Андрощук Олександр. Перейменування об'єктів адміністративно-територіального поділу Криму як репресивний та пропагандистський засіб державної політики (II половина XX ст.) // Крим в історичних реаліях України. – С. 323.

³⁴⁹ Басов А.В. Крым в Великой Отечественной войне. 1941–1945. – М., 1987. – С.288.

³⁵⁰ Крим в етнополітичному вимірі. - К., 2005.– С. 304.

³⁵¹ Максименко М.М. Переселення в Крим сільського населення з інших районів СРСР (1944–1950 рр.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 53.

³⁵² Там само. – С. 312.

³⁵³ Заселение Крыма в СССР после депортации. Как заселяли Крым // 2013 р. – 14 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.milli-firka.org/content/DBAGDDCK#sthash.o2ig91aP.dpuf>

фінансування програми виділили 5 764 тис. руб. Вихід із ситуації радянське керівництво бачило в здійсненні «добровільно-примусових» переселень громадян. В 1944 р. з п'яти російських (Воронезької, Курської, Орловської, Тамбовської і Ростовської) і чотирьох українських (Київської, Вінницької, Житомирської і Подільської) областей прибуло 62 тис. селян³⁵⁴. Вони були розселені в напівзруйнованих об'єктах депортованих. Сюди ж в організованому порядку прибували демобілізовані солдати.

Повоєнна колонізація Криму стала чи не наймасштабнішим демографічним проектом влади, однак таким, що відбувався в кілька етапів, зазнавав неодноразових уточнень і змін. Постанова Раднаркому Кримської АРСР від 20 березня 1945 р. започаткувала епоху новітньої колонізації півострову. Переселенська кампанія суто по-радянському була відпрацьована на високому циркулярно-розпорядчому рівні: порядок переміщення населення визначався спеціальною інструкцією Переселенського управління при Раді міністрів РСФСР і правилами внутрішнього розпорядку в переселенських вагонах. Інструкція прописала усі етапи руху переселенців, їхнього майна та худоби від завантаження у вагони та слідування курсом до забезпечення харчуванням за рахунок місцевих органів влади та колгоспів у місцях прийому, обслуговування у найпростіших тимчасових банях, дезкамерах, ізоляторах для хворих тощо. Супровідні документи були так само філігранні у своїх чиновницьких формулюваннях, як і відповідні інструкції стосовно депортацій, і такі ж цинічні. В реальному житті все було інакше, не випадково пізніше переселенці жалувалися: «Загнали силоміць».

Новим кримським колгоспникам мала видаватися одноразова допомога 2 500 руб. на родину та звільнення строком на 1944–1945 рр. від усіх податків, страхових внесків та поставок сільгосппродукції державі. Перших переселенців на загал не лише поселяли в помешканнях депортованих, а й наділяли реквізованим сільгоспінвентарем. Державні витрати на перевезення переселенців сягнули майже 26,8 млн руб. Було видано 62 млн руб. кредитів.

На кінець 1947 р. нараховувалося 2 337 родин переселенців, які прибули з 27 областей СРСР³⁵⁵. Однак до початку 1950 р. більше половини (56,6%) переселенців покинули негостинний Крим. Становище майже не покращилося і в наступні роки³⁵⁶. За звітом керівника переселенського відділу Кримського облвиконкому М. Пузакіна, протягом 1950–1953 рр. до Криму переселилося 11 974 родини, а залишила його 3 071 родина³⁵⁷.

³⁵⁴ Котигоренко В.О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. – К., 2005. – С. 14.

³⁵⁵ Заселение Крыма в СССР после депортации. Как заселяли Крым // 2013 р. – 14 липня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.milli-firka.org/content/DBAGDDCK#sthash.o2ig91aP.dpuf>

³⁵⁶ ЦДАГО України. Ф-1-ОПЗО. – Спр. 3590. – Арк. 109–110

³⁵⁷ Сергійчук В. Український Крим. – К., 2001. – С. 198

Журналіст О. Аджубей, який у вересні 1953 р. супроводжував тільки-но обраного на пост першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова в поїзді по Криму, згодом згадував: “Більш за все Микиту Сергійовича вразили і схвилювали натовпи переселенців... Мовчазна сіра маса людей перекривала дорогу і так само мовчки, не розступаючись, чекали, доки машини зупиняться. Люди довго не розпочинали розмови, даючи можливість Хрущову почати першим. Потім з натовпу лунало одне запитання, друге, третє. Про їжу, житло, допомогу. Переселенці переважно приїхали з Росії, з Волги, з північних російських областей. Це я зараз пишу “приїхали”, а вони кричали “нас пригнали” – звичний стогін людей, які втратили надію на кращу долю. З натовпу лунали і зовсім істеричні вигуки: “Капуста тут не росте, капуста в’яне”³⁵⁸.

Після зустрічей з переселенцями М. Хрущов вилетів до Києва. Зустрівшись з українськими керівниками, він наполягав на посиленні переселенського руху до Криму. “Там мешканці півдня потрібні, хто любить садочки, кукурудзу, а не картоплю”³⁵⁹, – говорив він. Уже з 1953 р. переселенський рух до Криму з України збільшився, а з Росії послабився³⁶⁰. Втім М. Хрущов виношував й більш радикальне розв’язання кримської проблеми.

Новий етап етнопонаціональної історії півострова пов’язаний із передачею Криму до складу УРСР. Тоді ж була розроблена державна переселенська програма, в контексті якої для переселенців держава будувала типові масиви (3–6 тис. будинків на рік впродовж 1956–1959 рр.). Якщо на початкових етапах переселення заселялися переважно гірські та передгірні райони, то з 1952 р. – степові. В 1944–1955 рр. півострів приймав щорічно 2–3 тис. родин, з метою їх розміщення розгорнулося будівництво селищ на 40–150 будинків. Від 1956 р. переселенські контингенти зросли до 4–7 тис. сімей³⁶¹.

У доповіді відділу оргнабору робітників і переселення Кримського облвиконкому “Про стан господарського влаштування переселенців і будівництва для них будинків і заходи з підготовки до прийому переселенців у 1960 р.” потенційні потреби Криму в робочій силі оцінювалися у 7–10 тис. сімей щорічно³⁶². Зважаючи на підвищені очікування стосовно притоку переселенців у зв’язку із розробкою проектів створення системи штучного зрошення та

³⁵⁸ Аджубей Алексей. Как Хрущев Крым Украине отдал. Воспоминания на заданную тему // Новое время. – 1992. – № 6. – С. 21.

³⁵⁹ Там само.

³⁶⁰ Поліщук Ю.М. Соціально-економічні та політичні передумови приєднання Криму до України // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. – К., 2004. – С. 284.

³⁶¹ Сеїтова Е.І. Трудова міграція до Криму (1944–1976): Автореф. дис... к.і.н. – Дніпропетровськ, 2013. – С.10.

³⁶² <http://www.milli-firka.org/content/DBAGDFKK#sthash.K1SHdMmq.dpuf>

перетворення Криму на суцільну садово-городню зону, контроль за рухом переселенців був суттєво підсилений з огляду на раціональне використання та підвищення якості трудових ресурсів.

В ці роки організація облаштування переселенців вийшла на принципово новий рівень: переселенські контингенти формувалися за генпланом, нові селища з типових будинків³⁶³ облаштовувалися за останнім словом інженерії з розвиненою інфраструктурою (дошкільними установами, лазнями, магазинами, їдальнями та клубами) та дорожніми розв'язками. Вагомим аргументом на користь закріплення переселенців стали покращені побутові умови поселень, їхнє оснащення водою та електрикою.

Приєднання Криму до України позитивно позначилося на його соціально-економічному та культурному розвитку. Як показав Всесоюзний перепис населення 1959 р., людність півострова зросла до 1 201,5 тис. проти 1 126, 2 тис. у 1939 р. За наступні 30 років чисельність населення сягнула 2 430,5 тис.³⁶⁴. Основний приріст забезпечував механічний рух населення. Це, однак, не заперечує того факту, що Крим відноситься до регіонів, етнічний склад населення яких зазнав докорінних змін саме внаслідок селективної політики уряду СРСР, скерованої на стимулювання збільшення російського компоненту. В 1976 р. процес організованого заселення Криму було завершено, відтоді задоволення потреби в трудових ресурсах відбувалося коштом перерозподілу населення в межах півострова³⁶⁵.

Кількість росіян між переписами 1959 і 1989 рр. зросла з 267,7 тис. до 625,9 тис., їхня питома вага – зменшилася з 71,4 до 67,0%. Натомість кількість українців зросла з 267,7 тис. до 625,9 тис. (частка в сукупному населенні збільшилася з 22,3 до 25,6%). Чисельність білорусів за рахунок масштабних переселень сільського населення піднялася з 21,7 тис. до 50,1 тис. Єврейська громада за рахунок еміграції зменшилася на третину³⁶⁶.

Відбудова Криму відбувалася без татар. І, слід відзначити, не з їхньої волі. Мета повоєнних депортацій, принаймні її тодішнє бачення правлячою партією, була гранично чітко висловлена першим секретарем Кримського обкому ВКП(б) Тюляєвим на пленумі обкому 27 листопада 1944 р.: «Перед Кримом ставиться задача – *зробити його новим Кримом зі своїм російським укладом*»³⁶⁷.

³⁶³ Невеликі двокімнатні будинки (тип М-2-К) з часом удосконалювалися. Згодом почали будувати трикімнатні (тип М-3-К) загальною площею 51,7 (житлова – 37,5) м².

³⁶⁴ Крим в етнополітичному вимірі. – С. 336.

³⁶⁵ Сеїтова Е.І. Трудова міграція до Криму (1944–1976): Автореф. дис... к.і.н. – Дніпропетровськ, 2013. – С.12.

³⁶⁶ Національний склад населення України. Ч.1. (За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К., 1991. – С.56–63.

³⁶⁷ Брошеван В., Тыглиянц П. Изгнание и возвращение. – Симферополь, 1994. – С.67.

Отож, здійснюючи новочасну колонізацію півострова, компартійний режим потурбувався про «закріплення» досягнутих в 1944 р. результатів. Указ Президії ВР СРСР від 26 листопада 1948 р. за втечу з місць розселення визначив покарання – 20 років таборів. Наголошувалося, що спецпоселенці виведені навечно без права на повернення до місць попереднього проживання. Указ був скасований 13 липня 1954 р., а за два роки – 27 березня 1956 р. було видано указ Президії ВР СРСР «Про зняття обмежень у правовому становищі з греків, болгар, вірменів та членів їхніх родин, які знаходяться на спецпоселенні»: депортовані були зняті з обліку та нагляду органів МВС, однак не набули права на відшкодування майнових втрат і повернення на батьківщину.

XX з'їзд КПРС засудив сталінські депортації, але законодавці відхилили вимоги кримських татар про повернення на історичну батьківщину. 14 вересня 1966 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла постанову, в якій зазначалося, що повернення кримських татар “не викликане ні державними інтересами, ані політичною необхідністю.” Говорилося також, що кримські татари добре облаштувалися в місцях вислання, і їх повернення “не відповідає інтересам самих трудящих татарської національності”³⁶⁸. Своєрідною поступкою виглядала рекомендація окремим категоріям кримських татар їхати на постійне місце проживання до Татарської АРСР.³⁶⁹

Тактики стримування повернення депортованих на батьківщину під благовидними приводами не лише державні керманічі, а й місцеві керівники дотримувалися і в подальшому. Вже в листопаді 1973 р. секретар Кримського обкому М. Кириченко, зазначаючи, що Крим є стратегічною прикордонною територією, запропонував поширити на півострів дію постанови Ради міністрів СРСР «Про заходи щодо посилення паспортного режиму і обмеження прописки громадян в м. Севастополі» від 8 вересня 1969 р. Постанова Ради міністрів СРСР «Про додаткові заходи по укріпленню паспортного режиму в Кримській області» (15 серпня 1978 р.) надала місцевим органам правопорядку легальні можливості впродовж років не допускати самовільного повернення виселених народів. У такий спосіб радянське керівництво на багато років вперед визначило незмінність етнічної структури всесоюзної оздоровниці³⁷⁰.

³⁶⁸ Щоправда в 1968 р. мала місце спроба організованого повернення невеликої групи кримських татар на півострів. Під суворим контролем в Криму було облаштовано 2468 осіб. (Див.: Сеїгова Е.І. Трудова міграція до Криму (1944–1976): Автореф. дис... к.і.н. – Дніпропетровськ, 2013. – С.14.)

³⁶⁹ Волобуев О.В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х – середина 80-х гг. XX в.) // Отечественная история. – 1994. – № 1. – С.164.

³⁷⁰ Внаслідок стримуючих заходів в 1970 р. в Криму нараховувалося 3 тис. кримських татар, у 1979 р. – 5 422, а в 1989 р. – вже 38 356. (Див.: Крим в етнополітичному вимірі. – С.339.)

Наслідки етнонаціональної політики КПРС у Криму були катастрофічними. Варто наголосити, що у повоєнну добу етнонаціональний комплекс, який сформувався впродовж XIX – першої половини XX ст., було знищено. За винятком росіян і українців, усі традиційні етнічні громади півострова були зруйновані. Колонізація повоєнних років не могла їх компенсувати жодним чином, адже йшлося про банальну повторну колонізацію *представниками певних національних груп, а не про репатріацію суцільних етнонаціональних організмів*. Важливо усвідомлювати, що греки, болгары, німці, вірмени і т.д., які фігурують у післявоєнних переписах населення, мають лише номінальне відношення до старожитніх етнічних громад Криму. Варто також звернути увагу й на чисельні показники складових, так званого багатонаціонального населення Криму: 1 572 болгар, 6 609 молдаван, 2 079 вірмен, 2 684 греків, 2 356 німців, 6 115 поляків у 1989 р. Демографічне провалля в номінально традиційних для Криму громадах тим більш очевидне на тлі чисельності нових етнічних кластерів, таких як: 2 423 корейці, 1 906 марійців, 4 582 мордві, 4 621 чувашів³⁷¹. Зважаючи на абсолютні показники провідних етнічних акторів області (росіяни впродовж 1959 – 1989 рр. збільшили свою чисельність з 858 273 до 1 629 542 осіб, білоруси – з 21 672 до 50 054, українці – з 267 659 до 625 919³⁷²), рівень радянзації та атомізованості колоністів повоєнної доби, слід вважати – мета, накреслена партією після масових депортацій 1944 р. (*«зробити його новим Кримом зі своїм російським укладом»*), була досягнута.

Можливості для вирішення кримськотатарського питання відкрилися лише після ухвалення Верховною Радою СРСР 14 листопада 1989 р. Декларації «Про визнання протизаконними і злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали насильницького переселення, і забезпечення їхніх прав». 28 листопада Верховна Рада СРСР ухвалила також «Висновки і пропозиції» спеціальної комісії, що передбачали повну політичну реабілітацію кримськотатарського народу, відміну дискримінаційних та репресивних обмежень, а також скасування перепон на шляху повернення «до місць історичного проживання і відновлення національної цілісності»³⁷³.

Лише 7 березня 1991 р. Верховна Рада СРСР прийняла постанову про скасування законодавчих актів 1941–1968 рр., але підкреслила, що їх скасування не повинне призвести до защемлення прав і законних інтересів громадян, які проживають в теперішній час на відповідних територіях. Кабінету міністрів СРСР було рекомендовано встановити в міру створення економічних і соціальних

³⁷¹ Національний склад населення України за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. – Ч.І. – К., 1994. – С.4 – 12.

³⁷² Національний склад населення України за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. – Ч.І. – К., 1994. – С.4 – 12.

³⁷³ Бекирова Гульнара. Крымскотатарская проблема в СССР (1944 – 1991) // Кримські студії. – 2004. – №1 –2. – С.183.

умов порядок, розміри і механізм матеріальних компенсацій особам, безпосередньо підданим насильницькому переселенню³⁷⁴. Ця постанова була цілком конкретною під кутом зору подолання наслідків сталінської національної політики. Але вона приймалася тоді, коли можна було лише мріяти про створення економічних і соціальних умов для відшкодування матеріальних втрат покараних народів та їх масового повернення на історичну батьківщину. Радянський Союз доживав останні місяці.

Передача Криму Україні

Акт передачі Криму до складу УРСР на сьогодні залишається найбільш занегажованим та політично спекулятивним питанням російського історичного дискурсу. Запит державної влади на підведення псевдонаукового підґрунтя під експансіоністські плани Кремля впродовж усіх років незалежності був колосальним: питання неодноразово ставало своєрідним каменем спотикання в російсько-українських відносинах, спричинивши їхнє загострення в 1992, 1993, 1995, 1996 та 1997 рр. Врешті гострота ситуації дещо притлумилася з підписанням та подальшою ратифікацією Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією. Та попри те, що всі питання навколо передачі Криму та міста Севастополя на той час вважалися вирішеними на вищому державному рівні, «розмови» навколо хрущовського царського подарунку не припинялися. За цей час «багато хто з російських політиків зробив собі кар'єру, відстоюючи версію незаконності»³⁷⁵ акту передачі Криму до складу УРСР. Серйозні ж наукові дискусії навколо проблеми суттєво підважувалися тим фактом, що доступ вітчизняних істориків до архівних матеріалів, що стосуються цього дратівливого питання з приходом до влади В. Путіна практично був перекритий. Понад десять років оригінали протоколів про передачу Кримської області недоступні. Натомість інформаційне середовище зашлаковується сумнівними відомостями, а то й очевидним фальсифікатом.

Незрозумілі раніше українським дослідникам тенденції розвитку російської історіографії стали цілком прозорими в світлі анексії Криму та відповідних відволікаючих маневрів в українському Донбасі: те що здавалося

³⁷⁴ Брошеван В., Ренпенинг В. Боль и память крымских немцев (1941–2001 гг.). Историко-документальная книга. – Симферополь, 2002.; Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма. Документы, факты, комментарии. – М., 2002.; Бугай Н.Ф. Народы Украины в “Особой папке Сталина”. – М., 2006.; Литвин Володимир. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004.; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. – Издание Центрального статистического комитета Министерства Внутренних дел. Под ред. Н.А.Тройницкого. – XLI. – 1904.; Сергійчук Володимир. Український Крим. – К., 2001.

³⁷⁵ Караичев Д. Передача Крыма Украине в 1954 году: мифы и правда // Аргумент. Наша история. – 2013. – 02. – 19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: argumentua.com/.../peredacha-kruma-ukraine-v-1954-godu-mify-i-prav...

наслідком безпринципного кар'єризму окремих політиків, які в такий спосіб купували симпатії електорату, що ностальгував за радянською «величчю», виявилось складниками широкосяжної спецоперації по анексії Кримського півострова.

Отже, питання передачі Криму вкотре перемістилося на передній фронт ідеологічної боротьби. Втім, набір міфів, навколо яких точиться суперечка, залишається традиційним. Найперше йдеться про неправомірність передачі Криму до складу УРСР. По-друге, наголошується на волюнтаризмі М. Хрущова, який, начебто, зробив Україні «царський подарунок». По-третє, замовчується роль України у відновленні Криму: на час передачі – однієї з найбільш непоказних ділянок радянського господарства.

Використовуючи укорінені в свідомості повоєнних поколінь колишніх радянських громадян стереотипи про Крим – всесоюзну оздоровницю, прекрасну і дешеву, державна російська пропаганда цілком оминає той факт, що на момент передачі Крим за основними своїми соціально-економічними та соціогуманітарними показниками був скоріше занедбаною провінційною глибинкою, аніж омріяним курортом.

Заступник голови РНК РРФСР А. Гриценко в листі до Г. Маленкова і О. Косигіна повідомляв після звільнення Криму, що його населення не перевищує 633 тис. осіб (за переписом 1939 р. воно дорівнювало 1 126 тис.).³⁷⁶ Якщо до війни у Севастополі і Керчі проживало понад 100 тис. громадян, то після втечі окупантів у першому з них залишилося 1 019, а в другому – 11 мешканців. За даними М. Максименка, кількість працездатного населення в колгоспах і радгоспах скоротилася на три п'ятих.³⁷⁷

Відчутне зростання населення півострова відбулося в 1944 р., коли з п'яти російських (Воронезької, Курської, Орловської, Тамбовської і Ростовської), а також чотирьох українських (Київської, Вінницької, Житомирської і Подільської) областей прибуло 62 тис. селян.³⁷⁸ Десятки тисяч переселенців поселилися в Кримській області у перші повоєнні роки. Однак до початку 1950 р. більше половини (56,6 %) переселенців покинули негостинний для них Крим³⁷⁹. Становище майже не покращилося в наступні роки. За звітом керівника переселенського відділу Кримського облвиконкому М. Пузакіна, протягом 1950 – 1953 рр. до Криму переселилося 11 974 родини, а залишила його 3 071 родина.³⁸⁰

³⁷⁶ Крим в етнополітичному вимірі. – К., 2005. – С. 304.

³⁷⁷ Максименко М.М. Переселення в Крим сільського населення з інших районів СРСР (1944–1950 рр.) // Український історичний журнал. – 1990, № 11. – С. 53.

³⁷⁸ Котигоренко В.О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. – К., 2005. – С. 14.

³⁷⁹ Максименко М.М. Назв. праця. – С. 53.

³⁸⁰ Сергійчук Володимир. Український Крим. – К., 2001. – С. 198.

Реальне становище кримських здравниць було віддзеркалене в поданні Центральному Комітету КПРС від 8 вересня 1954 р. за підписом секретаря ЦК КПУ О. Кириченка. В ньому зокрема йдеться про те, що в таких курортних центрах як Ялта, Євпаторія, Алушта, Алупка, Гурзуф, Гаспра, Кореїз, Місхор та Симеїз відчувається гостра нестача питної води. Влітку відпочивальники замість 300–400 літрів води, згідно із санітарними нормами, мають задовольнятися 50 літрами на добу. Ще меншим є водопостачання місцевого населення. В Євпаторії та Алушті відсутня каналізація, решта каналізаційних споруд, побудованих наприкінці XIX ст., зі своїм завданням не справляються, внаслідок чого нечистоти забруднюють прибережну зону. Це, своєю чергою, ускладнює епідемічну ситуацію. Не менше проблем у транспортній системі: не відповідає потребам магістраль Сімферополь – Ялта – Севастополь, трамвайна мережа Євпаторії. По десяти роках з часу закінчення війни не відновлені повнотою електромережі, вулиці належним чином не освітлюються, не відновлена доволена чисельність місць у готелях, відзначається гостра потреба в лазнях³⁸¹.

Вичерпний аналіз стану кримського господарства, перспектив його розвитку та зусиль, необхідних для цього, містить розлог «Довідка до проекту постанови Ради міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого розвитку сільського господарства, міст і курортів Кримської області, Української РСР» (1954 р.). Для того, аби проілюструвати тогочасні проблеми, достатньо навести дані по галузях харчової промисловості: по відношенню до 1940 р. вилов риби складав 88%, виготовлення консервів – 87%, цигарок – 58%, виробництво виноградного вина – 71%, макаронних виробів 85%, хлібобулочних виробів – 73%, видобуток солі – 51%. В 9-ти районах області не було районних лікарень. Школи півострова працювали в дві зміни, в м. Джанкой – чотири школи працювали в три зміни. Більшість сільських шкіл розміщувалися в переобладнаних приміщеннях, непридатних для навчальних цілей. В післявоєнний час в області було побудовано лише 3 дитячих садка (до війни їх було 60). Впродовж війни були зруйновані всі культурно-просвітні установи, їхня відбудова у повоєнний час за рахунок бюджету не здійснювалася³⁸². Отже, плачевне становище півострова не було дивиною для вищого радянсько-партійного керівництва.

Юридична сторона передачі Кримської області до складу радянської України свого часу вичерпно була проаналізована О. Копиленком³⁸³. Події розви-

³⁸¹ Проект постанови Ради міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого розвитку сільського господарства, міст і курортів Кримської області Української РСР» та довідка до проекту // Кримський архів: Джерела з історії Криму та кримських татар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/Krimskiy_arkhiv/PrPostZakhRozv-GospSilMist_.pdf

³⁸² Там само.

³⁸³ Копиленко О. Крим як невід’ємна складова частина України: правові аспекти // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. – С.5 – 35.

валися хоча й швидко, але у чітко встановленій послідовності. 5 лютого 1954 р. Рада міністрів Російської Федерації ухвалила постанову “Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР”. Мотиви передачі значної частки території Російської Федерації викладалися звично у площині інтересів соціально-економічного розвитку території, що передавалася: “Враховуючи територіальне тяжіння Кримської області до Української РСР, спільність економіки та тісні господарські і культурні зв’язки між Кримською областю та Українською РСР, Рада міністрів РРФСР ухвалює: вважати доцільним передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР”. Закінчувалася постанова зверненням до Президії Верховної Ради РРФСР розглянути це питання й увійти з відповідним поданням до Президії Верховної Ради СРСР. Про те, що постанова ця була не наслідком «самодіяності» відповідної структури, а лише наслідком внутрішньої роботи на вищих щаблях партійно-радянської влади та управління, свідчив той факт, що того ж дня Президія Верховної Ради РРФСР ухвалила на тих же підставах передати Кримську область зі складу Російської Федерації до складу УРСР та винести цю постанову на затвердження Президії Верховної Ради СРСР.

У свою чергу Президія Верховної Ради Союзу РСР 19 лютого 1954 р. видала Указ “Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР”. Аргументація цього рішення не відрізнялася оригінальністю. Щоправда, йому передувала постанова Президії Верховної Ради УРСР “Про подання Президії Верховної Ради РРФСР з питання про передачу Кримської області до складу Української РСР” від 13 лютого того ж року, де зазначалося, що “передача Криму Українській РСР, враховуючи спільність їх економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв’язки, є цілком доцільною й є свідченням безмежної довіри великого російського народу українському народові”³⁸⁴.

25 квітня 1954 р. Верховна Рада Союзу РСР ухвалила Закон “Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР”, яким затверджувався відповідний указ Президії Верховної Ради Союзу РСР, та вносилися необхідні зміни до Ст. 22 і 23 Конституції СРСР. 26 квітня 1954 р. Верховна Рада Союзу РСР внесла зміни й до союзної Конституції. З переліку областей Російської Федерації, що містила Ст. 22, виключалася Кримська область, а перелік областей Української РСР, визначений Ст. 23, навпаки поповнювався Кримською областю. 2 червня 1954 р. відповідні зміни до Конституції РРФСР внесла й Верховна Рада Російської Федерації. Наостанок 17 червня 1954 р. Верховна Рада Української РСР ухвалила закон про внесення змін і доповнень до Ст. 18 Конституції УРСР, згідно з яким реєстр українських областей поповнився Кримською.

³⁸⁴ Цит за.: Копиленко О. Крим як невід’ємна складова частина України: правові аспекти. – С.9.

Отже, висновок О. Копиленка про те, що «передачу Кримської області Українській РСР було здійснено з повним додержанням чинного на той час законодавства»³⁸⁵, слід вважати цілком вмотивованим³⁸⁶. Абсолютно доведеним фактом на сьогоднішній день є й дотримання усіх управлінських процедур, що залишаються приводом для спекуляцій навколо відсутності кворуму на засіданнях Верховної ради СРСР, де розглядалося питання передачі Кримської області³⁸⁷.

В той час, як пропагандистська машина РФ всіма доступними методами намагається затвердити в свідомості своїх громадян уявлення про «ісконность» російського Криму та драматичну помилку М. Хрущова, історики свідомі того, що подія ця, що з відстрочкою в шістдесят років відіграла свою трагічну роль у новітній українській історії, обумовлювалася низкою факторів. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. і закон Верховної Ради СРСР від 26 квітня 1954 р. про передачу Кримської області УРСР були викликані низкою причин, передусім економічних та ідеологічних. Можна дискутувати, яка з них більш важлива, а яка відігравала другорядну роль. Та за всіх умов концепція “царського подарунку” М. Хрущова Україні переводить дискусію в зовсім іншу площину. Об’єктивні причини, якими керувалася державна влада, виводяться з дискусії. Натомість на перший план висувається воля першого секретаря ЦК КПРС. Власне, волі, проявленої комуністичними вождями, цілком вистачало, щоб радянський парламент приймав потрібні їм законодавчі акти. М. Хрущов, коли став вождем, завжди добивався від компартійно-радянського керівництва згоди на здійснення задуманих реформ. Під тиском цього енергійного реформатора партійні з’їзди або пленуми ЦК КПРС висловлювалися навіть за ті новації, які істотно ущемлювали

³⁸⁵ Копиленко О. Крим як невід’ємна складова частина України: правові аспекти. – С.12.

³⁸⁶ Суголосними щодо дотримання конституційних вимог є і висновки Д. Караїчева, який проаналізувавши події 1954 р., вказав на те, що в акті передачі Криму був застосований той самий механізм, що і в аналогічному прецеденті під час передачі Карельської АРСР до складу Карело-Фінської РСР в 1940 р. Потрібна за таких обставин згода на зміну кордонів та складу адміністративно-територіального поділу була отримана внаслідок зміни Ст. 14 Конституції на III сесії Верховної Ради РРФСР першого скликання (2 червня 1940 р.). – Див.: Караїчев Д. Передача Крыма Украине в 1954 году: мифы и правда // Аргумент. Наша история. – 2013. – 02. – 19. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: argumentua.com/.../peredacha-kryma-ukraine-v-1954-godu-mify-i-prav...

³⁸⁷ Див.: Передача Крыма Украине — это «пьяный» и незаконный подарок Хрущева // likbez.org.ua/transfer-of-crimea-to-ukraine-a-drunk-and-illegal-khrushc; Караїчев Д. Передача Крыма Украине в 1954 году: мифы и правда // Аргумент. Наша история. – 2013. – 02. – 19. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: argumentua.com/.../peredacha-kryma-ukraine-v-1954-godu-mify-i-prav...; Караїчев Д. Передача Крыма Украине в 1954 году и ее законность. – К., 2014.

інтереси пануючої номенклатури. Природа тоталітарної держави була такою, що людина на вершині владної піраміди могла нав'язувати свою волю партії, державі, країні.

Однак, у концепції “царського подарунку” є прихований підтекст, завдяки чому вона й народилася. Хрущов не спромігся, подібно своєму попереднику Сталіну, безкарно ігнорувати волю та інтереси номенклатури, тому що не бажав, та й не міг використовувати масові репресії як метод державного управління. Через це найближче оточення виявилось спроможним засобами змови усунути його від влади. Першого секретаря ЦК звинуватили у волюнтаризмі і скасували ті реформи, з якими номенклатура не погоджувалася. Серед небагатьох не скасованих започаткувань М. Хрущова виявилася передача Криму. Втім, це не означало відсутності його критики.

Перші обриси концепції “царського подарунку” проявилися вже в другій половині 50-х років. Московська номенклатура була незадоволена тим, що Хрущов спирався передусім на українські кадри і мало не наполовину оновив склад президії ЦК КПРС за рахунок людей, з якими спрацювався за десятилітній період перебування у Києві. Намагання представити Хрущова як своєрідного “агента впливу” України в Москві проявлялися вже тоді. Проте таке незадоволення мало кланову природу.

Що стосується передачі “всесоюзної оздоровниці” Україні, то вона не сприймалася московським пануючим кланом як територіальна втрата. В пресі, коли заходила мова про передачу Криму, акція інтерпретувалася як один з яскравих доказів віковичної дружби двох споріднених і возз'єднаних народів. Лише після 1991 р. передача Криму Україні стала означати відпадиння цієї території від Росії. Трагування указу від 19 лютого і закону від 26 квітня 1954 р. як проявів волюнтаризму Хрущова давало за цих умов моральне право вимагати повернення Криму навіть за очевидної для всіх відсутності правових підстав. У пострадянській російській історіографії таке трактування тривалий час було найбільш поширеним, з 2014 р. воно стало офіційним.

Натомість вітчизняні історики цілком справедливо вказують на те, що сучасний російський історіографічний дискурс навколо проблеми передачі Криму не має нічого спільного з реальною дійсністю. У 1954 р. Хрущов нічого не міг дарувати від власного імені. У 1954 р. він був не всемогутнім вождем, а одним з дев'яти членів президії Центрального комітету КПРС, яка прийшла до влади після смерті Й. Сталіна. Десятий, тобто Л. Берія, який бажав негайно стати вождем, спираючись на органи державної безпеки, був знищений цими дев'ятьма у 1953 році.

Президією називався керівний орган ЦК в період між ХІХ та ХХІІІ з'їздами КПРС. Раніше і пізніше він мав іншу, більш відому серед неспеціалістів назву – політбюро ЦК. Будучи з вересня 1953 р. першим секретарем ЦК, Хрущов мав у колективному керівництві, де питання розв'язувалися більшістю голосів, досить-таки вагомій позиції. Однак не меншим впливом в компартійно-радянському

апараті і серед населення країни користувався Г. Маленков, який контролював уряд. К. Ворошилова і В. Молотова більшість радянських людей сприймала як вождів другого (після Й. Сталіна) плану. Кожний зі згаданих мав у 1954 р. 30-річний стаж перебування в політбюро ЦК.

Лише з липня 1957 р., тобто після поразки так званої “антипартійної групи”, коли з президії ЦК були виведені п’ять противників першого секретаря і введені вісім його прибічників, М. Хрущова можна вважати вождем в компартійно-радянському розумінні цього терміну. Однак відсутність у М. Хрущова повноважень вождя до 1957 р. не заважала йому проявляти ініціативу в різних сферах державної діяльності. Власне, ініціативи в ліквідації ГУЛАГу і здійсненні активної соціальної політики забезпечили йому перемогу над суперниками в президії ЦК. Передача Криму Україні – також його ініціатива, підтримана колективним керівництвом в КПРС. Які причини спонукали інших членів президії ЦК підтримати М. Хрущова?

В літературі пострадянського часу цілком правильно наголошувалося на пріоритетності економічних підоснов рішення. Кримом як об’єктом управління дійсно зручніше керувати з Києва, а не з Москви. В економічному житті територія є об’єктивним чинником. Науково обґрунтоване районування, яке бере до уваги цей чинник, сприяє доцільному розміщенню продуктивних сил і підвищенню ефективності виробництва. М. Хрущов висунув ідею передачі Криму Україні, що було доцільним з точки зору підвищення ефективності його економічного розвитку, але постарався «обернути» банально вимушену з огляду на скрутні соціально-економічні обставини акцію у відповідну пропагандистську упаковку. Крим переходив у підпорядкування Києва не через неефективність його управління з Москви, а внаслідок «доброї волі» умовного «старшого брата». У 1954 р. уперше і востаннє Україна збільшила свою територію за рахунок Росії. В указі президії Верховної Ради про передачу Криму фігурувала тільки економічна доцільність: “спільність економіки, територіальна близькість і тісні господарські та культурні зв’язки”. Жодних інших аргументів, зрозуміло, в тексті цього документу бути не могло. Натомість радянські пропагандисти отримали наказ перетворити передачу цієї занепалої області Україні на подію всесоюзного значення. 1954 р. був ювілейним і надзвичайно сприяв реалізації грандіозного сценарію масової пропагандистської обробки населення. Кампанія по відзначенню 300-ліття Переяславської ради розтягнулася на півроку. Пікові навантаження цього пропагандистського шоу були пов’язані з прийняттям закону Верховної Ради СРСР від 26 квітня 1954 р. про передачу Криму УРСР.

Риторика, що його супроводжувала, цілком відповідала золотій ері радянського пишномовства. У постанові Президії Верховної Ради УРСР «Про подання Президії Верховної Ради РСФСР з питання передачі Кримської області до складу Української РСР» від 13 лютого 1954 р. йшлося, зокрема, про те, що «... Президія Верховної Ради Української РСР висловлює сердечну вдячність

Президії Верховної Ради Російської Радянської Федеративної Соціалістичної республіки за цей великодушний, благородний акт братського російського народу. Український народ із почуттям глибокого задоволення та гарячої вдячності зустрине рішення про передачу Криму до складу Української РСР, як новий яскравий прояв безмежної довіри та щирої любові російського народу до українського народу, нове свідчення непорушної братської дружби між російським і українським народами». Сучасній людині, певне, складно буде зрозуміти, яким чином передача землі, заселеної багатостраждальним старожитнім кримським населенням та повоєнними переселенцями, українському народові могла засвідчувати «безмежну довіру та щирю любов російського народу до українського народу» та бути «новим свідченням непорушної братської дружби» між ними. Адже йшлося не про матеріальні цінності, устаткування, врешті – історичні артефакти (які безсоромно вивозилися з терен України до Москви та Ленінграду). Йшлося про шматок території, на якому мешкали живі люди, що чисто теоретично могли мати свій власний погляд на проблему і межі припустимої «дружби». Так само мало зрозумілою пустою мовна радянська риторика була для іноземців. Мета акції між тим лаконічно була висловлена в невеличкому реченні постанови: «Уряд України потурбується про подальший розвиток и процвітання народного господарства Криму»³⁸⁸. В ній, власне, й втілювався увесь її сенс. Україна мала зробити для відновлення Криму те, що не спромоглася впродовж дев'яти повоєнних років зробити Росія.

Маленьке малопомітне речення потонуло в пропагандистській кампанії, на яку радянський уряд перетворив економічно вигідне для себе рішення. У викладі радянської пропаганди приєднання Криму перетворилося на акт історичної ваги, що скріпив непорушними узами російсько-український союз. Ця ідея була цілком очевидна в контексті святкування 300-річчя Переяславської ради та її нового історичного трактування.

На той час вона була зрозумілою далеко не всім. У 1956 р. в журналі «Культура», що видавався польською мовою в Парижі, І. Лисяк-Рудницький надрукував статтю «Новий Переяслав». Стаття присвячувалася аналізу курсу Кремля щодо України після смерті Й. Сталіна. І. Лисяк-Рудницький назвав три обставини, які давали право твердити про радикальну зміну курсу. По-перше, керівні посади в республіці опинилися переважно в руках місцевих людей, а ЦК Компартії України став очолювати українець – О. Кириченко. По-друге, утворення раднаргоспів істотно розширило компетенцію місцевих управлінських апаратів, особливо в господарській і культурній сферах. По-третє, у зв'язку із святкуванням 300-ліття Переяславської ради Кримська область була прилучена до УРСР.³⁸⁹ Американський професор українського походження був цілком

³⁸⁸ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.2184, арк.34.

³⁸⁹ Лисяк-Рудницький Іван. Історичне есе. – Т. 2. – К., 1994. – С. 287–288.

правий, коли пов'язував указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Криму Україні зі святкуванням ювілею “возз'єднання” України і Росії попри те, що в самому тексті указу від 19 лютого 1954 р. цей мотив не згадувався.

У роздумах над еволюцією кремлівського курсу щодо передачі Україні Криму І. Лисяк-Рудницький піднявся до широких узагальнень. Зокрема, він зробив висновок, що вся попередня політика зводилася до спроби зламати опір українського народу засобами фізичного насильства, але зі смертю Й. Сталіна можливості для здійснення такого курсу вичерпалися. Україну потрібно було утримувати в межах імперії, спираючись переважно на пропагандистські, а не силові засоби. “Якими підставами керувалася Москва, передаючи Кримську область Українській РСР? – питав він. – Приналежність Криму до Російської республіки, що від неї він відділений усією шириною України, творила аномалію в адміністративній структурі СРСР. Ця неприродна розв'язка не могла не дратувати підсоветських українців, скріплюючи в них почуття, що вони перебувають в “російському оточенні”. Тому, як можна здогадуватися, комуністична верхівка у Кремлі, прямуючи тепер до відпруження в російсько-українських стосунках, зважилася на жест, що усунув би одну з причин українського невдоволення”³⁹⁰.

За сценарієм, розробленим вищим партійним керівництвом, перший крок зробила Президія Верховної Ради РРФСР, яка розглянула це питання у присутності представників Кримської облради і Севастопольської міськради. На користь позитивного рішення висувалися такі аргументи: спільність економіки, територіальна близькість, тісні господарські та культурні зв'язки Криму і України. Відповідна постанова була направлена до Верховної Ради СРСР. Через кілька днів питання поставила на порядок денний Президія Верховної Ради УРСР. Акт передачі Криму вона розглядала як “нове яскраве виявлення безмежного довір'я і щирої любові російського народу, нове свідчення непорушної братерської дружби між російським і українським народами”³⁹¹. Постанова з клопотанням про передачу була направлена й до Верховної Ради СРСР.

19 лютого 1954 р. відбулося урочисте засідання Президії Верховної Ради СРСР за участю керівників законодавчих і урядових органів Росії та України, першого заступника голови виконкому Кримської облради П. Ляліна, а також голів виконкомів Сімферопольської і Севастопольської міськрад Н. Каткова та С. Сосницького. Першим виступив голова Президії Верховної Ради РРФСР М. Тарасов. Вказавши на те, що Крим є немовби природним продовженням південних степів України, він зробив такий висновок: “З географічних та економічних міркувань передача Кримської області до складу братньої Української республіки доцільна і відповідає загальним інтересам Радянської держави”³⁹².

³⁹⁰ Там само. – С. 290.

³⁹¹ Радянська Україна. – 1954. – 27 лютого.

³⁹² Там само.

За ним виступив голова Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченко, а потім – О. Куусінен, Ш. Рашидов, М. Шверник та інші члени Президії Верховної Ради СРСР. Обговорення підсумував голова законодавчого органу К. Ворошилов. З'явилося рішення, оформлене відповідним указом. В його тексті буквально дослівно повторювалися аргументи з постанови Президії Верховної Ради РРФСР. 26 квітня 1954 р. указ надійшов на затвердження сесії Верховної Ради СРСР. Остання прийняла закон із двох пунктів: затвердити указ від 19 лютого; внести відповідні зміни в статті Конституції СРСР.

Як показав час, приєднання Криму до України дійсно позитивно позначилося на його соціально-економічному та культурному розвитку. Згідно з Все-союзним переписом населення 1959 р. людність півострова зросла до 1 201,5 тис. проти 1 126, 2 тис. у 1939 р. За наступні 30 років чисельність населення сягнула 2 430,5 тис. Основний приріст забезпечував механічний рух населення, і, слід відзначити, що цей показник у Криму був найвищим в Україні і співставним хіба що з припливом населення до Києва. Механічний приріст населення впродовж 1959–1989 рр. становив 1 467,9 тис., що склало 132,9%³⁹³.

Втім розмірковування низки дослідників щодо підвалин економічного об'єднання Криму та України не цілком відповідають історичній правді. Неправильне саме уявлення про “економічний простір”, коли заходить мова про компартійно-радянську систему управління. Ще у роки перших п'ятирічок був побудований так званий “єдиний народногосподарський комплекс” з жорстко централізованим управлінням. Великі підприємства незалежно від республіки, в якій знаходилися, підпорядковувалися міністерствам та відомствам, розташованим у Москві. В такій системі не могло існувати окремого “економічного простору” України або Росії. Саме через це передача Криму Україні була неможливою для Москви у 1921 р., коли на півострові виникла територіальна автономія у складі Російської Федерації. У той час ще не існувало централізованого управління народним господарством.

У 1954 р. передача півострова стала можливою. Крим переходив у підпорядкування Києву так само відносно, як підпорядковувалася цьому субцентру влади вся Україна. Це доволі наочно на прикладі кримських наукових установ. Коли АН УРСР поцікавилася в президії АН СРСР, які установи переходять в її розпорядження, то виявилось, що майже вся матеріальна база науки залишалася у віданні Москви. Лише у 1961 р. АН УРСР одержала Севастопольську біологічну станцію, згодом перетворену в Інститут південних морів ім. О. Ковалевського, а також Морський гідрофізичний інститут. Наукові об'єкти світового рівня, зокрема Нікітський ботанічний сад і Кримська астрономічна обсерваторія, залишалися у розпорядженні Москви до 1991 р.

У полемічному запалі деякі публіцисти пояснювали передачу Криму Україні тільки “жорсткою економічною необхідністю” і заперечували наявність

³⁹³ Крим в етнополітичному вимірі. – С. 336.

ідеологічної складової у цьому акті. Аргумент один: у документах про передачу нема згадки про 300-ліття Переяславської ради, до якого, начебто, цей “подарунок” було приурочено. Про те, що цей так званий «царський дарунок» був на час описуваних подій валізою без ручки, свідчать протоколи засідань партійних та радянських органів, що змушені були розробляти й ухвалювати перспективні плани економічного розвитку Криму. В протоколі (№29) засідання президії ЦК КПУ від 31 серпня 1954 р. (до речі – поміченого грифом «Цілком таємно» за участю членів президії М. Гречухи, Н. Кальченка, І. Назаренка, М. Подгорного, І. Сеніна, кандидата в члени президії Г. Гришка, секретаря ЦК КПУ М. Бубновського, заступника голови РМ УРСР М. Гурєєва, секретарів обкомів, представників міністерств і відомств ситуація в Криму описана лаконічно, але від того не менш красномовно³⁹⁴: «В області досі не відбудовані довоєнні площі садів, виноградників і посадки тютюну. Виробництво овочів не задовольняє потреб населення міст і курортів. Серйозне відставання допущене в механізації трудомістких робіт в садівництві, виноградарстві, на тваринницьких фермах, а також робіт по вирощуванню тютюну і овочів. Машинно-тракторні станції, колгоспи і радгоспи незадовільно використовують наявну техніку, не виконують планів врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва. Розвиток міського господарства і будівництво житлових будинків відстають від росту населення і промисловості. Наявна кількість шкіл, лікарень, культурно-освітніх установ, а також торговельна сітка недостатньо задовольняють потреби населення»³⁹⁵.

У постановах, що супроводжували процес передачі Криму, послідовно впроваджувалася теза про те, що вона відповідає передусім загальним інтересам союзної радянської держави. Її провели по всій радянсько-партійній вертикалі, аж до XXV Кримської обласної партійної конференції, що відбулася 9 – 10 березня 1954 р. у Сімферополі³⁹⁶. Отже, принцип одноголосної підтримки ініціатив, що виходили з Кремля, було дотримано цілковито.

Впродовж років незалежності російська сторона неодноразово робила спроби поставити під сумнів легітимність акту передачі Криму, висловлюючи ті або інші зауваження стосовно неповноважності органів, які ухвалювали це рішення. Відзначалося, зокрема, й те, що єдиним конституційним способом одержання згоди РРФСР на зміни в її території був референдум. Однак, Президія Верховної Ради так і не скористалася правом, що їй надавав пункт «г» Ст. 33 Конституції Російської Федерації. «1954 року цього зроблено не було», – зазначив свого часу А. Федоров³⁹⁷. Попри те, що нині розмірковування навколо

³⁹⁴ Опис негараздів господарського сектору Криму, власне, був посиланням на висновки, що прозвучали в постанові Ради Міністрів СРСР від 26 липня 1954 р.

³⁹⁵ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.2133, арк.29.

³⁹⁶ ДА АРК, ф. П-1, оп.1, спр.3663, арк.9.

³⁹⁷ Федоров А. Назв. праця. – С.11.

цього аспекту є приводом для всіляких маніпуляцій масовою свідомістю з боку російських істориків та правників, слід наголосити, що такий демократичний інструмент, яким є референдум, абсолютно суперечив державній конструкції Радянського Союзу. Попри те, що він (цілком уможливлено) згадувався в тогочасній Конституції, кремлівська верхівка ніколи не планувала його використовувати на практиці. Саме тому не була прописана процедура встановлення народного волевиявлення. Кремлівські керівники не планували прислухатися до думки народу в будь-яких дражливих питаннях. Натомість цілком у більшовицьких традиціях процедуру народного волевиявлення замінили процедурою «відпрацювання» масових настроїв і спрямування їх у потрібне річище.

Органи державної безпеки пильно відслідковували настрої населення. У зведеннях, що надходили з місць, йшлося зокрема про таке: мовне питання цілком очікувано перетворилося на вісь суперечок обивателів; кримчани висловлювали побоювання, що “викладання у всіх школах і вузах буде проводитися українською мовою, обласна газета виходитиме на українській мові і всі вивіски назв установ теж будуть українські”³⁹⁸. Стурбованість панувала в колективі Сімферопольського обласного драматичного театру, в якому поширювалися чутки, що з відкриттям в обласному центрі українського театру російська трупа змушена буде переїхати в інше місто. Серед мешканців Ялти та Сімферополя були помічені “розмови про те, що на керівні посади Україна буде направляти своїх працівників, і що у зв’язку цим очікується велика перестановка кадрів”. Найбільше кримчан хвилювали питання: чи позначиться включення Криму до складу України на зарплатні, чи зміниться штатний розклад в організаціях та установах, чи буде Крим окремою областю, чи залишиться Сімферополь обласним центром, чи збільшиться територія області за рахунок інших районів, що прилягають до Криму і кому будуть підпорядковані оздоровниці Криму? Не меш настійливо поширювалися цілком споживацькі побоювання стосовно того, що погіршиться постачання продовольством та промисловими товарами³⁹⁹.

У відповідь місткоми та райкоми провели низку інструктивних нарад із партактивом, який поніс ідеї партії в колгоспи, радгоспи, на промислові підприємства та установи. Деінде вони стикалися із незручними запитаннями на кшталт: «Чому до Указу Президії Верховної Ради не спитали мешканців Криму, як вони дивитимуться на акт приєднання?»⁴⁰⁰, – втім з ними доволі швидко справилися. Поволі вони й самі зійшли нанівець, оскільки дієві соціально-економічні заходи Києва сприяли бурхливій розбудові кримської економіки.

А. Федоров свого часу зазначав, що правові акти, що унормували передачу Криму, мали «...ознаки поспіху та правової неохайності, а наведені в документах, ухвалених органами державної влади СРСР, РРФСР та УРСР, партійними

³⁹⁸ ЦДАГО України, ф.1, оп.46, спр.6910, арк.3.

³⁹⁹ Там само. – Арк.4–5.

⁴⁰⁰ Там само. – Арк.4.

органами, підстави для передачі Кримської області виглядають вельми розпливчасто, а саме рішення про передачу – недалекоглядним і безвідповідальним»⁴⁰¹. Однак та обставина, що передача Криму, що на той час сприймалася вищим союзним керівництвом лише як спосіб оптимізації відбудови занепаалої економіки півострова силами і коштом міцної республіки, не скасовує того факту, що передача ця відбулася з дотриманням усіх тогочасних юридичних норм. Звісно, кремлівські керманічі виявили недалекоглядність: вони не могли собі уявити, що радянська імперія розвалиться. Втім до питань правомірності чи історичної справедливості це не має жодного стосунку.

Крим у складі УРСР

Тим часом ситуація на півострові дійсно була доволі тяжкою. Станом на 1952 р. економіка Криму ще не вийшла на довоєнний рівень. Зокрема, підприємства металургійної промисловості виробляли 3,4% продукції від рівня 1940 р, харчової – 64%, взуттєвої – 59%. Невідбудованими стояли промислові гіганти: металургійний комбінат ім. Войкова, коксохімічний завод ім. Кірова. Відновив свою роботу Камиш-Бурунський залізорудний комбінат з 4-ма тис. працівників, що випускав 1400 тис. тонн агломерату на рік (втричі більше за довоєнні показники). В Балаклаві розгорнулося видобування флюсів проектною потужністю 850 тис. тонн на рік. Машинобудівельний комплекс був представлений 5 підприємствами: Севастопольський завод № 497 (суднобудівельний і судноремонтний), Керченський завод № 532 (виготовлення тральщиків) та Керченський судноремонтний завод, Феодосійський № 831 (виготовлення торпедних катерів) та Електромонтажний завод №5. На Сімферопольському заводі ім. Куйбишева виготовляли автомати для консервної промисловості, завод «Головергозапчастина» випускав стрілочні переводи для залізниць та запчастини для електростанцій, обладнання для портів виготовляв феодосійський портового обладнання №1. Хімічна промисловість складалася з двох підприємств: Сакського заводу, що переробляв соляну ропу, та Перекопського з видобутку броду, бромного і хлорного заліза⁴⁰².

Традиційно поважне місце в кримській промисловості посідали виноробні підприємства, лідером серед яких був комбінат «Масандра». Крім того тут діяв завод шампанських вин та 2 лікєро-горілчані заводи. Загальна потужність трьох консервних заводів Сімферополя та Джанкою становила 78 млн. умовних банок на рік. Сумарна вартість виробленої в 1953 р. Кримм'ясотрестом продукції дорівнювала 115 млн. руб, Криммолокотрестом – 52 млн., Кримросхлібом – 261 млн. руб. Жоден з морських вантажних портів Ялти, Феодосії та Керчі, а також пасажирський у Євпаторії не стали до ладу⁴⁰³.

⁴⁰¹ Федоров А. Правовой статус Крыма. Правовой статус Севастополя. – М., 1999 – С.8.

⁴⁰² ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.3599, арк.91–93.

⁴⁰³ Там само, арк.97.

З 552 діючих у 1953 р. підприємств 125 не виконали річних планів. Заслугує на увагу і структура промисловості Криму по десяти роках мирного розвитку: 44% – харчова промисловість⁴⁰⁴, 14% – суднобудівельна, 14% – промислова кооперація, 13% – виробництво товарів широкого вжитку, 4% – металургія, 4% – виробництво будівельних матеріалів, 3% – енергетика⁴⁰⁵. Йшлося про геть непоказний рівень індустріалізації області, промисловість якої неспроможна була задовольняти навіть потреби місцевого населення і орієнтувалася передусім на переробку сільськогосподарської продукції та дарів моря. Втім, і на цьому поприщі повоєнні досягнення виглядали непоказним чином. Виллов риби не перевищував 36% від довоєнного⁴⁰⁶.

На кінець 1953 р. посівні площі досягли до 90% від показників 1940 р. Близько 5 тис. га ще не були розміновані. Гірше ж було те, що катастрофічно знизилася якість обробки землі та дотримання агротехнічних норм. Польових і кормових сівозмін дотримувалися менше 1% колгоспів. Закономірно врожайність основних культур знизилася вдвічі. Агропромислові підприємства та колгоспи не спроможні були забезпечити мінімальних потреб місцевого населення та відпочивальників. Урожайність в садах та виноградниках не перевищувала врожайність дикоростучих рослин: 20 центнерів з га у садах, 12 центнерів – у виноградниках. Вдвічі знизилася врожайність тютюну. Поголів'я овець та кіз становило 83% від рівня 1940 р., що цілком обумовлювалося станом кормової бази: в зиму 1953 – 1954 рр. колгоспи і радгоспи вступили, маючи лише 37% необхідних кормів⁴⁰⁷. В той же час на весь півострів припадало лише 6 промислових теплиць⁴⁰⁸.

У повоєнні роки сільське господарство Криму перебувало в хронічно кризовому стані, що обумовлювався передусім катастрофічною нестачею робочих рук та непристосованістю переселенців до ведення господарства в складних кліматичних умовах. На початок 1954 р. в господарствах були незаповнені 1100 вакансій трактористів і комбайнерів. Посушливість клімату в купі з незначною площею зрошуваних земель довершували справу. Партійні документи усіх рівнів рясніють повідомленнями про продуктові черги, в яких змушені були проводити час неорганізовані курортники. На весь півострів працювало 34 хлібних, 18 м'ясорибних, 8 молочних, 16 промтоварних та 28 книжкових магазинів. Овочі і картопля в державному секторі не продавалися⁴⁰⁹.

⁴⁰⁴ На 160 підприємствах було зайнято 20600 працівників. Валовий виробіток продукції становив 1310 млн. руб. на рік. (Див.: ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.3599, арк. 93.)

⁴⁰⁵ ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.3599, арк.91.

⁴⁰⁶ Загалом рибна галузь складалася з 10 рибозаводів, рибокомбінату, 30 риболовецьких колгоспів, оснащених 1380 суднами.

⁴⁰⁷ Для порівняння: перед війною – 55 та 20 центнерів відповідно. Див.: Крим в етнополітичному вимірі. – С.316–317.

⁴⁰⁸ Кримська правда. – 1953. – 14 серпня.

⁴⁰⁹ Чумак Василь. Україна і Крим: спільність історичної долі. Феномен на межі Європи і Сходу. – К., 1993. – С.56.

В 1953 р. Кримська область недоотримала податків на 6 млн. руб. Відповідно, зменшувалися капіталовкладення у розвиток місцевої інфраструктури, комунального господарства й соціальної сфери. Серед міст півострова більш-менш сприятливі умови розвитку були створені в Севастополі, який в 1948 р. відвідав Й. Сталін. Відповідно до постанови уряду СРСР «Про заходи щодо прискорення відбудови Севастополя» на його відбудову мало було виділено майже 1120 млн. руб., натомість до весни 1953 р. було освоєно 870 млн. В найбільшому прориві традиційно перебувало будівництво житла, закладів охорони здоров'я та освітніх установ.

Ситуацію, що панувала за межами цього зразкового майданчика перебування радянського військового флоту, красномовно описав О. Аджубей, спираючись на враження від подорожі восени 1953 р.: «... Важко собі уявити в якому запустінні тоді був Крим. ... Як-небудь теплилося ще життя біля моря у прибережних курортних поселеннях. ... На плато все ще дихало страшною війною. Вздовж доріг розбиті танки та артилерійські гармати і повсюди, до горизонту, сірі кам'яні обеліски... І земля теж висохла і заросла жорсткою щетиною бур'янів. Пустками стояли селища, татарські аули»⁴¹⁰.

У не менш складному становищі перебував курортний сектор. У 1953 р. працювали 110 санаторіїв (17 409 місць) та 19 будинків відпочинку (2358 ліжок). У 1939 р. функціонував 131 санаторій, розрахований на 23 594 місця, та 40 будинків відпочинку, які мали 5 976 ліжок-місць. З 24 готелів, які працювали до війни, лишилося тільки 15, з 2 703 міських магазинів – 871, з 428 пунктів громадського харчування – 149⁴¹¹. Тотальний дефіцит – від елементарної води⁴¹² та засобів гігієни до їжі – супроводжував відпочивальників у Криму. Отож і привабливість курортів півострова сходила нанівець. Місцеві керівники «прозоро» натякали, що проблеми Криму передусім обумовлювалися підвищеною увагою, яку приділяли кремлівські керманічі курортам Кавказу.

Аудит, проведений у післясталінську добу, показав, що не в кращому стані перебувала й соціальна сфера. В Алуштинському районі діяла тільки одна середня школа, де в чотирьох невеликих приміщеннях тулилося близько тисячі дітей. Хронічне недофінансування змусило місцевих керівників вголос говорити про цю проблему. Врешті, на хвилі десталінізації у багатьох розв'язалися язики. Секретар Феодосійського міськкому партії Моїсеєв зазначав: «Минуло

⁴¹⁰ Аджубей Алексей. Как Хрущев Крым Украине отдал. Воспоминания на заданную тему // Новое время. – 1992. – № 6. – С. 20–21.

⁴¹¹ Крим в етнополітичному вимірі. – С.318.

⁴¹² Згідно з повідомленнями першого секретаря Ялтинського міськкому партії С. Медунова, добова подача води складала 50 літрів замість 300–400 за нормою. В санаторіях Алупки і Місхору воду подавали годину-дві на добу. Приватний сектор постачався водою за залишковим принципом. Для порівняння: в Сочі щодоби відпускалося до 500 літрів води на особу. (ЦДАГО України, ф.1, оп.52, спр.5003, арк.29.)

десять років після закінчення війни, трудящі пред'являють до нас законні вимоги – «коли буде відбудоване місто і створені мінімальні побутові умови?» В місті немає води, достатньої кількості електроенергії, банно-прального комбінату... Під час війни було зруйновано до 40% житлового фонду, а відбудовано силами міськвиконкому тільки один будинок на 8 квартир. Місто майже не має благоустрою, в ньому одна вулиця має вдосконалене покриття»⁴¹³.

Отже, маємо всі підстави підсумувати – в 1954 р. Україні дісталось вкрай складне і занедбане господарство з величезною кількістю негараздів, яке вимагало не лише колосальних капіталовкладень, а й демографічних (передусім – трудових) ресурсів. Для України, яка ледве оговталася від повоєнної розрухи і за низкою напрямів не досягла довоєнних показників, мобілізувала всі наявні ресурси задля розвитку Донбасу і військово-промислового комплексу, Крим був занадто важкою ношею. Проте для її керівництва власне не було вибору. З поставленим завданням Україна справилася. Якою ціною далися господарські успіхи Криму – інша справа.

Універсальною знахідкою українських урядовців став комплексний підхід до відбудови кримського господарства та вдалий план перспективного розвитку. Слід віддати належне авторам «кримського економічного дива» – за якихось двадцять років з понівеченого страшною війною і сталінським волюнтаризмом закутку півострів перетворився на перлину радянської туристичної індустрії, справді всесоюзну оздоровницю.

Курортна галузь виступала в якості стрижня, завдяки її зміцненню стало можливим зростання низки пов'язаних напрямів економічної діяльності. Задля задоволення споживчих потреб відпочивальників та міських мешканців впродовж 1954–1958 рр. планувалося закласти майже 14 тис. га садів, 900 га ягідників, понад 15 тис. виноградників, реконструювати 2130 га садів й 1975 га виноградників. Це своєю чергою стимулювало агрономічні та іригаційні роботи, розбудову комплексних регулюючих водосховищ (будівництво Сімферопольського, Старо-Кримського водосховищ здійснював «Укрводбуд»⁴¹⁴, невдовзі після приєднання до УРСР були введені в дію Магобінське і Чорноріченське водосховища, суттєво зросла водопровідна мережа), що невдовзі позитивно вплинуло на ведення сільського господарства, якість і кількість врожаїв. На початку 1956 р. було здано в експлуатацію Салгирську зрошувальну систему, яка поліпшила водозабезпечення Сімферополя. Після спорудження Північно-Кримського каналу дніпровська вода надійшла на півострів у середині жовтня 1963 р.⁴¹⁵.

Врешті зрушила з мертвої точки справа не просто відбудови, а модернізації портів у Ялті, Керчі та Феодосії. Невдовзі вони перетворилися на великі будови з унікальними для свого часу інженерними та технічними рішеннями.

⁴¹³ ЦДАГО України, ф.1, оп.52, спр.4990, арк.125.

⁴¹⁴ Крим: шлях до України. – Сімферополь, 2006. – С.264.

⁴¹⁵ ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.3672, арк.35–36, 47–48.

Суттєвого удосконалення зазнала переробна промисловість, що розбудувалася з огляду на перспективні плани розвитку агропромислового сектору. Були побудовані м'ясокомбінати в Сімферополі, Ялті, Керчі та Феодосії, м'ясопереробний завод у Ялті, птахокомбінати в Джанкої та Євпаторії. У Керчі, Джанкої, Бахчисараї, Нижньогірському та Красногвардійському районах з'явилися власні молокозаводи, в Ялті і Керчі – пиво-безалкогольні заводи, Джанкої – пивоварний завод, Феодосії – завод з виготовлення мінеральних вод, Джанкої, Нижньогірську та Чистополі – плодоконсервні, в Старому Криму, Нижньогірську, Сонячній Долині та Судакському районі – виноробні. Крім того, запрацювала велика кількість рибзаводів, що забезпечували рибою та консервами з неї не лише півострів. Внаслідок цього продовольче питання в Криму в цілому було вирішене. Вперше за багато десятиріч комплексно розвивався степовий Крим.

Вже в 1957 р. промислове виробництво порівняно з 1953 р. зросло на 36%, підприємств важкої промисловості – на 52%, виробництво молока – 69%, м'яса – 42%, городини – 62%, фруктів і винограду – 32%. Внаслідок розбудови сучасних шляхів в 4,7 рази збільшилися товаро- і пасажиропотоки⁴¹⁶. У 1955 р. відкрилося паромне залізничне сполучення через Керченську протоку з Кавказом. Вже в 1957 р. було перевезено на 500 тис. пасажирів більше порівняно з 1953 р.⁴¹⁷ Зростала енергетична промисловість. Після введення в дію в 1960 р. Сімферопольської ГРЕС енергетичні потужності Криму зросли вдвічі, а це в свою чергу дозволило запустити низку виробничих потужностей і проектів, покращити побутові умови населення.

За десять років перебування у складі УРСР Крим змінився кардинально. Зміни, що відбулися, були відзначені у виступі першого секретаря обкому М. Суркіна 9 липня 1963 р.: «Випуск валової продукції промисловості області збільшився за десять років у 3,4 рази. Капітальні вкладення в народне господарство за цей час зросли майже в три рази і склали понад 1,5 млрд рублів. До ладу стало 76 великих промислових об'єктів. За останнє десятиліття в містах і робітничих селищах введено будинків загальною площею понад 2,8 млн. квадратних метрів. Виросло 78 нових шкіл на 37550 місць, на 11,5 тисячі збільшилася кількість місць у дитячих садках і яслах. Приблизно на 1,5 мільйона зросла кількість відпочивальників на курортах Криму. Помітних успіхів досягнуло за минуле десятиріччя сільськогосподарське виробництво області. Валове виробництво м'яса нині становить 160 відсотків до 1953 р., виробництво молока зросло більш як у два рази, винограду – в 14 разів. Площі під садами розширилися в 3 рази, а під виноградниками в 9 разів.

А як виросли люди! Якщо в 1953 р. у нас нараховувалося 12 тис. спеціалістів з вищою освітою, то минулого року їх було вже понад 30 тис. осіб, збіль-

⁴¹⁶ ЦДАГО України, ф.1, оп.53, спр.136, арк.117–120.

⁴¹⁷ Максименко М. Крим на подъемі. – Симферополь: Крымиздат, 1958. – С. 11.

шилася в понад два рази кількість спеціалістів із середньою освітою і становить нині 46 тис. осіб»⁴¹⁸.

За сухими цифрами партійного функціонера проглядала панорама величних зрушень, що дозволяла говорити – Крим не лише відбудовано, у нього є майбутнє.

Темпи подальшого економічного зростання, здавалося, підтверджували цю тезу. До початку 1970-х рр. стали до ладу близько 160 промислових підприємств, зокрема сірчанокислотний комплекс заводу двоокису титану в Армянську, Сімферопольський завод пластмас, Сімферопольський завод телевізорів, Севастопольський судноремонтний завод, Ялтинський рибокомбінат, Джанкойський консервний завод, Севастопольський рибоконсервний комбінат та ін. На 1970 р. обсяг валової продукції в Криму зріс порівняно з довоєнним рівнем у понад 10 разів. У 29 разів за 1952–1970 рр. зросла хімічна промисловість. За рахунок зростання площ під виноградники у 1970 р. вина на території Криму було вироблено в 35 разів більше, ніж у 1952 р., вантажообіг залізниць збільшився у 6 разів⁴¹⁹.

Економіка Криму розвивалася прискореними темпами порівняно з господарством співставних з нею за промисловим потенціалом областей УРСР. Порівняємо, наприклад, капітальні вкладення по Кримській і Черновицькій областях (в млн руб.)⁴²⁰:

П'ятирічки	Кримська область	Чернівецька область
1976–1980	5 346	1 065
1981–1985	6 314	1 271
1986–1990	7 001	1 844

У цілому з часу входження Криму в кордони України і до 1990 р. в його економіку було вкладено 30 765 млн. руб.⁴²¹

Найбільшою проблемою Криму в усі часи було водопостачання. Півострів мав багато дрібних річок, які народжувалися в його гірській частині. Дебіт підземних вод був мізерний, і кримчани здебільшого поклали надії на дощову воду, яку поколіннями вчилися збирати й використовувати, не допускаючи її випаровування або сходу річками в море. Ідея використання дніпровської води носилася в повітрі ще в XIX ст. 21 вересня 1950 р. ЦК ВКП(б) і Рада міністрів СРСР прийняли постанову «Про будівництво Каховської

⁴¹⁸ ЦДАГО України, ф.1, оп.53, спр.3037, арк.3–4.

⁴¹⁹ Перші кроки до наукового осмислення «Кримського питання» // Культура. – 2016. – 2 вересня.

⁴²⁰ Ганжа Оксана. Кримське питання в політиці урядів України (перша половина XX століття) // Крим в історичних реаліях України. – К., 2004. – С.165–166.

⁴²¹ Там само. – С.167.

ГЕС на Дніпрі, Південно-Українського каналу, Північно-Кримського каналу й зрошення земель південних районів України та північних районів Криму». Однак від постанови до реального її втілення в життя пройшло багато часу. Проектно-наукові роботи по Північно-Кримському каналу та його зрошувальним і обводнюючим системам тривали кілька років. Будівельні роботи розпочалися тільки в 1957 р. У 1963 р. дніпровська вода дійшла до Червоноперекопська, в 1965 р. – до Джанкоя, в 1971 р. канал прийшов на Керченський півострів. Довжина каналу склала 403 км, а максимальна пропускна спроможність дорівнювала 300 кубометрам. У середині 1980-х рр. через економічну кризу будівництво каналу і зрошувальних систем було згорнуто. До 2014 р. на Кримський півострів каналом подавалося 1,2 млрд. кубометрів дніпровської води, тобто 85% від загального обсягу водопостачання Криму⁴²². Основна частина дніпровської води використовувалася у сільському господарстві степових районів Криму, а також для водопостачання Керчі, Феодосії і п'яти десятків сільських населених пунктів. Частково водою з каналу забезпечувалися потреби Перекопського і Керченського промислових районів, Сімферополя, Севастополя, Судака.

Місцеві джерела водопостачання відігравали вирішальну роль для гірських районів і Південного берега Криму з його численними санаторіями і будинками відпочинку. Саме на ПБК скупчувалася велика маса населення. Джерелами централізованого водопостачання району Ялти на всій території від Гурзуфу до Сімеїзу служили невеличкі водосховища на північних схилах Кримських гір у басейні річки Бельбек і місцеві джерела з невеликим дебітом, розташовані на південних схилах гір.

У 1960-х рр. був реалізований вартісний проект по перекиданню води з північного боку Головної гряди Кримських гір на південний бік. Для цього верхню течію річки Бельбек поблизу села Щасливе перекрили греблею, а під Головною грядою пробрили тунель довжиною 7,5 км, по якому вода надходила в Ялтинський гідровузол. Тунель побудували у 1964 р. харківські метробудівці⁴²³.

Західний район Ялти (від Сімеїзу до Блакитної затоки і Форосу) взагалі не мав централізованого постачання. Тут використовувалися тільки місцеві джерела з обмеженим дебітом. Середньодобова подача води по Ялті і місцевих селищах на початку 1970-х рр. в роки з нормальною кількістю опадів перевищувала 50 тис. кубометрів, з яких п'ята частина використовувалася на промислові і господарські потреби. Середньодобове постачання на одного жителя (з урахуванням відпочиваючих тільки в стаціонарних оздоровницях і промислово-господарських потреб) в 1970 р. складало не більше 260 літрів при нормі для курортних міст до 400 літрів. Влітку у зв'язку з великим напливом неор-

⁴²² Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015). Збірник документів та матеріалів. – К., 2016. – С.733.

⁴²³ Там само. – С.743.

ганізованих відпочиваючих і додатковою потребою води на комунально-побутові потреби водопостачання на одного жителя скорочувалося удвічі і навіть більше – до 120 літрів на добу⁴²⁴.

Особливо важка ситуація склалася в посушливому 1971 р. Тоді водосховища наповнилися менш ніж наполовину, і водопостачання скоротилося удвічі. Була обмежена подача води підприємствам і населенню, закриті кабінети водних процедур майже в усіх санаторіях.

У 1964 р. розпочалося спорудження водосховища у долині річки Кача на територіях Бахчисарайського району з метою поліпшення водного балансу Великої Ялти. Водосховище назвали Загорським за назвою села, яке опинилося у зоні затоплення. Об'єм водосховища, яке споруджувалося (разом із зрошувальними системами) до 1980 р., склав 28 млн кубометрів⁴²⁵.

Одним з перших в Криму почало будуватися Сімферопольське водосховище. У 1954 р. його здали в експлуатацію, внаслідок чого місто отримало до 20 тис. кубометрів води на добу. У 1966 р. на річці Альмі було споруджене Партизанське водосховище потужністю 70 тис. кубометрів води на добу. Сімферополь користувався також водою з невеликого Аянського водосховища з віддачею питної води 10 тис. кубометрів і місцевими підземними джерелами, які давали до 5 тис. кубометрів. В цілому на 1972 р. в місто надходило 105 тис. кубометрів води на добу при потребі в 140 тис. кубометрів⁴²⁶. Тому до середини 1970-х рр. були споруджені два водоводи: з підземних джерел поблизу с. Іванівка обсягом до 30 тис. кубометрів на добу і з Красногвардійської гілки Північно-Кримського каналу для Салгірської зрошувальної системи, що дозволило виключити підпитку цієї системи водою з Сімферопольського водосховища й відповідно передати всю воду з нього місту. Щоправда, потреби Сімферополя зросли до 180 тис. кубометрів води на добу⁴²⁷.

Найбільш серйозна проблема з водопостачанням до кінця 1970-х рр. була в Алушті. З урахуванням витрат на промислові потреби на одного мешканця припадало не більше 120 літрів, що було утричі менше норми. Влітку на одного жителя припадало не більше 60–70 літрів води на добу. Тому для поліпшення водопостачання Алушти в 1969 р. почали будівництво Ізобільницького водосховища на р. Улу-Узень потужністю 40 тис. кубометрів води на добу. Проект коштував українському бюджету понад 30 млн. руб. і був завершений в 1979 р. Водосховище вважається найбільшим на півострові: його довжина – 4 км, а максимальна глибина – 70 метрів⁴²⁸.

⁴²⁴ ЦДАВО України, ф.3, оп.3, спр.1024, арк.44.

⁴²⁵ Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940 – 2015). – С.169, 734.

⁴²⁶ Там само. – С.724, 734.

⁴²⁷ Там само. – С.168,724.

⁴²⁸ Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015). – С.743.

Високі показники будівництва спостерігалися в Севастополі. Тому потреби міста у воді швидко зростали. Основним об'єктом водопостачання міста стало Чорноріченське водосховище, збудоване на р. Чорна в центрі Байдарської долини, біля села Озерне Балаклавського району. Греблю на р. Чорна заклали в 1956 р. У 1972 р. Севастополь одержував з водосховища 65 тис. кубометрів води на добу, користуючись при цьому підземним водозабором потужністю 75 тис. кубометрів. Загалом місто споживало від 164 до 200 тис. кубометрів на добу (різночитання обумовлюються кількістю населених пунктів у межах міста). Вказуючи на те, що житлові райони міста одержують воду за графіком, а промислові підприємства – за суворим лімітом, Севастопольська міськрада у поданні до Ради міністрів УРСР просила розглянути можливість постачання міста з Дніпровського водосховища. Однак було прийнято рішення наростити греблю на р. Чорна, щоби збільшити віддачу водосховища на 25 тис. кубометрів на добу, а також – продуктивність водозабору в басейні р. Кача до 25 тис. кубометрів. Можливості Інкерманського водозабору були на цей час вже вичерпані⁴²⁹.

У 1957 р. в стислі строки було збудоване Старокримське водосховище на схід від м. Старий Крим. Воно нагромаджувало воду з річки Чурак-Су, а в посушливі роки поповнювалося з Північно-Кримського каналу. Площа водосховища складала 37 км²⁴³⁰.

Вирішення проблеми хронічного браку води насправді відіграло ключову роль у подальшому розвитку не лише кримського господарського комплексу, а й демографічної ситуації, адже в разі покращилася якість повсякденного життя. Врешті успіхи колонізації Криму та вирішення проблеми водопостачання були процесами взаємообумовленими. Наслідком організованих масових переселень стала відмінна від решти території України демографічна ситуація на селі⁴³¹. Якщо в цілому по республіці відзначалася виразна тенденція прискореної урбанізації, в Криму співвідношення сільського та міського населення було більш урівноваженим. В 1959 р. на селі мешкало 45,5% кримчан, в 1970 р. – 46,8%, до 1989 р. чисельність сільських мешканців зросла на 6,7%, а впродовж 1980-х рр. – ще на 10,4%⁴³². Втім не лише переселенська кампанія перебувала в підоснові більш-менш незмінного балансу міського та сільського населення. Не менш вагомою причиною були об'єктивні економічні чинники – економіка Криму розвивалася за іншими принципами, аніж Донбас і Придніпровський економічний райони. Для

⁴²⁹ Там само. – С.723, 728, 744.

⁴³⁰ Там само. – С.734.

⁴³¹ Макаренко Н.Ю. Напрями державної етнополітики в Криму у 1950–1980-х рр.: причини і наслідки етносоціальних змін // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXVIII. – С.266.

⁴³² Крим в етнополітичному вимірі. – С.341.

прискореної урбанізації півострова не існувало ані природних, ані економічних передумов. Ця обставина й відобразилася в соціальній структурі населення.

Доволі впливовим фактором економічного розвитку регіону чимдалі більше ставали суттєві диспропорції господарського розвитку в районному розрізі. Традиційний поділ Криму на степовий, передгірний, гірський та південне узбережжя зберігався. Степовий Крим мав сільськогосподарську спеціалізацію і згодом став житницею півострова, районом високопродуктивного садівництва, що між іншим залежало від річних температурних коливань та забезпеченості водою. Керченський півострів зміцнився на позиціях регіонального промислового осердя й транспортного вузла, якому була притаманна доволі висока щільність населення і чим далі зростаючі екологічні проблеми. Ще два потужні промислові вузли сформувалися навколо Сімферополя та Севастополя. Перший мав доволі широкий спектр підприємств, другий розвивався за законами закритого міста і майже цілковито орієнтувався на потреби радянського військово-промислового комплексу.

Південний берег Криму з його унікальними кліматичними та рекреаційними умовами спеціалізувався на курортній промисловості. Ланцюжок міст, містечок і селищ утворили уздовж морської смуги великі за протяжністю агломерації, які приймали як організованих, так і неорганізованих відпочивальників. До таких відносилася так звана Велика Ялта, яка на 1979 р. включала 21 населений пункт. До Ялтинської агломерації в 1970 р. було включене і доволі велике за кримськими мірками місто Алупка. Активний процес виникнення селищ міського типу відзначався поряд із курортами, популярність яких почала стрімко зростати в 1970-і рр. До таких належали Гаспра, Корейз, Лівадія, Масандра та Форос.

На жаль, в тому, що стосувалося процесів природної та офіційної українізації успіхи півострова були значно скромнішими за економічні. Питання необхідності запровадження української мови в навчальний процес вперше було порушене у вересні 1954 р. у зв'язку із передачею півострова УРСР. Саме з огляду на це, а не на поважну частку українців у місцевій спільноті, пропонувалося з 1955/56 навч. р. запровадити вивчення української мови та літератури в 2–7 класах кримських шкіл⁴³³. На виконання пропозиції слід було підготувати 1,5 тис. викладачів початкової та 600 – середньої і вищої школи. Півтори тисячі викладачів мали пройти через літні курси. В стислі строки треба було забезпечити підручниками 460 шкіл. В якості можливого шляху вирішення проблеми називалося й відрядження спеціалістів з материкової частини: 60 вчителів до Сімферополя, 51 – Керчі, 49 – Севастополя, 29 – Ялти, 21 – Євпаторії,

⁴³³ ЦДАГО України, ф.1, оп.52, спр.4998, арк.234. – В матеріалах Кримського обкому зазначалося, що з 1953 р. прибули 9 457 дітей, більшість яких раніше вчилися в українських школах. (Див.: Сергійчук В. Український Крим. – С.247.)

17 – Феодосії⁴³⁴. 23 серпня 1954 р. бюро Кримського обкому розглянуло питання про доцільність відкриття в 1954/55 навч. р. відділення української мови і літератури при історико-філологічному факультеті Кримського педагогічного інституту й спрямування до нього необхідних викладачів⁴³⁵.

Вже в другій чверті 1954/55 навч. р. викладання української мови розпочалося у 22 класах 15 шкіл; упродовж року чисельність їх зросла до 38 по 24 школам, а кількість учнів з 466 до 619. В наступному начальному році працювало вже 115 класів по 70 школах, які охоплювали 2 383 учнів. В 1960/61 навч. р. українська мова вивчалася в усіх 2 – 7 та частині старших класів⁴³⁶. За 1955 – 1957 рр. було введено в експлуатацію 56 нових шкіл (з них 40 сільських), розрахованих на 20 тис. учнів⁴³⁷. В жовтні 1957 р. завдячуючи послідовності та принциповості обласних керманічів у Сімферополі відкрилася перша середня школа-інтернат з українською мовою навчання, до якої зарахували 214 учнів 5 – 10 класів. На той час у всіх школах з другого класу українська мова вивчалася як предмет, у 117 школах її вивчали учні середніх та старших класів. Станом на 15 грудня 1958 р. в Криму працювали 4 школи з українською мовою навчання на 606 учнів⁴³⁸. Однак, названі тенденції жодною мірою не стосувалися Севастополя, де в 1959/60 навч. р. українською мовою навчалася лише 2,3% учнів, решта (97,7%) російською⁴³⁹. Втім кількісними показниками зростання мережі українських класів справа не обмежувалася: для налагодження повноцінної системи освіти українською мовою ще треба було забезпечити її наступність і перебудувати діяльність кримських шкіл за єдиним із УРСР навчальним планом.

Кремлівські високопосадовці відразу подбали про те, аби убезпечитися від неконтрольованої активності республіканського субцентру влади на поприщі українізації Криму, навіть в умовах турбулентності на вищих щаблях радянського владного олімпу. 9 березня 1955 р. Рада міністрів СРСР звільнила радянських школярів від обов'язкового вивчення мови титульних націй союзних республік, якщо вона не була для них рідною і навчання в школі відбувалося не на мові республіки. У червні 1955 р. Рада Міністрів СРСР доручила (а фактично зобов'язала) український уряд вирішити питання української мови в школах з російською мовою навчання і звільнити від вивчення української мови учнів, що прибували з інших республік⁴⁴⁰. Відповідна ухвала побачила світ 11 серпня 1955 р.

⁴³⁵ Там само, спр.4998, арк.171.

⁴³⁶ ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.2358, арк.97, 99.

⁴³⁷ ЦДАГО України, ф.1, оп.52, спр.5003, арк.21, 22.

⁴³⁸ Крим в етнополітичному вимірі. – С.316.

⁴³⁹ ЦДАВО України, ф.15, оп.15, спр.2683, арк.25.

⁴⁴⁰ Крим в етнополітичному вимірі. – С.372.

В листопаді 1958 р. були опубліковані тези КПРС і Ради міністрів СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в країні», що пропонували закріпити обов'язковий принцип вивчення російської мови, перевівши викладання національних мов на факультативну основу. Після формальних обговорень нова лінія освітньої політики була закріплена в законі СРСР про школу від 24 грудня 1958 р., а після тиску Кремля – і в ухваленому Верховною Радою УРСР «Законі про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (17 квітня 1959 р.)⁴⁴¹.

Події розгорталися доволі стрімко: замість обговорення питань розширення мережі українських класів протоколи засідань Кримського обкому запістрявили розглядом фактів «порушення принципу добровільності у вивченні української мови в середній школі»⁴⁴². Прямий і прихований тиск на управлінські та освітянські кола довершив справу: українській мові лишалось все менше місця в кримських школах. В 1960/61 навч. р. з-поміж 215,7 тис. учнів 1 217 кримських шкіл лише 24 тис. п'ятикласників (тобто, лише 11%⁴⁴³) вивчали її в якості предмету⁴⁴⁴. У середині 1960-х рр. відбулося різке скорочення україномовних освітніх закладів і класів: станом на 1966/67 навч. р. лишилося три школи-інтернати (Джанкойська восьмирічка на 210 учнів, Сімферопольська десятирічка на 308 та Гвардійська восьмирічка на 412 учнів). В 1970 р. єдиною школою, де навчання відбувалося українською мовою, була Сімферопольська школа з 412 учнями, а наступного року в ній вже не відбувся набір до першого класу⁴⁴⁵. У вищих навчальних закладах українська мова не викладалася.

«Успіхи» в напрямі витискування української мови на периферію суспільного, інтелектуального та культурного життя радянського Криму, як і України загалом, були закріплені у постанові Ради міністрів СРСР «Про заходи по подальшому удосконаленню вивчення і викладання російської мови в союзних республіках» від 13 жовтня 1978 р. Згідно з нею російська мова мала вивчатися з першого класу. На розвиток цієї політики 26 травня 1983 р. ЦК КПРС та Рада міністрів СРСР ухвалили постанову «Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах і інших навчальних закладах союзних республік». Нею передбачалося суттєве збільшення шкіл з російською мовою викладання і запровадження її в навчальний процес дошкільних

⁴⁴¹ «Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» // Радянська школа. – 1959. – №1. – С.3–19.

⁴⁴² Крим в етнополітичному вимірі. – С.376.

⁴⁴³ Для довідки: питома частка українців в населенні області становила 22,28%, в абсолютних числах – 600 тис. осіб на 1959 р.

⁴⁴⁴ ЦДАВО України, ф.166, оп.15, опр.3542, арк.55.

⁴⁴⁵ Крим в етнополітичному вимірі. – С.378.

закладів. Збільшувалися на 15% доплати вчителям російської мови, що перетворювало освітян на слухняне знаряддя впровадження політики русифікації.

Витискування української мови невідворотно позначилося на решті культурно-освітніх напрямів життя кримської спільноти. Українська мова перетворювалася на мову побутового спілкування, що свідчила про невисокий соціальний рівень її носія. За таких обставин молоде покоління кримських українців поповнювало лави російськомовних українців.

Віддзеркаленням загальних процесів, що стримували культурний поступ тогочасної України, була книговидавнича діяльність та засоби масової інформації. Якщо в 1959 р. в УРСР було видано 4 048 книжок та брошур українською мовою, то в 1970 р. – 3 112. В 1970 р. україномовні книжки та брошури становили 38,2% від видань, а в 1980 р. – лише 23,9%⁴⁴⁶. Вивільнений сегмент книжкового ринку посідала російськомовна продукція. Аналогічні тенденції спостерігалися в періодиці: в грудні 1959 р. припинила своє існування як суто україномовна обласна газета «Радянський Крим». Кілька газет дублювалися українською мовою, зокрема «Крымская правда» (колишній «Радянський Крим») та «Кримський комсомолец». Однак, україномовний тираж значно поступався російськомовному (у випадку із «Крымской правдой» співвідношення складало 80 тис. і 15 тис., «Кримським комсомольцем» – 28 і 1,2 тис. відповідно⁴⁴⁷). Від 1963 р. більше третини журналів України друкувалися російською мовою, з 1980 р. – майже половину, а на кінець радянського періоду – переважно більшість. Це стосувалося також серійних і наукових видань.

⁴⁴⁶ Крим в етнополітичному вимірі. – С.381.

⁴⁴⁷ Летопись периодических изданий СССР. 1961–1965 гг. Ч. II. Газеты. – М., 1967. – С.183.; Періодичні видання УРСР. 1917–1960. Газети. – Харків, 1965. – С.135, 136.

Проблеми регіонального розвитку в контексті сучасного етапу націєтворення

Крим у суверенній Україні

Коли в грудні 1990 р. у Верховній Раді почалися дебати навколо Союзного договору, висвітилася широка розбіжність позицій – від повної підтримки до рішучого відкидання самої ідеї входження України в будь-які політичні союзи. На початку 1991 р. центр перейшов до силових методів придушення національно-визвольного руху в республіках Балтії. Коментуючи січневі події у Литві, які супроводжувалися людськими жертвами, Президія Верховної Ради України оприлюднила заяву, в якій наголосила на необхідності забезпечення конституційного порядку, поваги до закону і використання суто політичних методів для розв'язання спірних питань. Відгукуючись на референдум у Криму, проведений за відсутності союзного і республіканського законів про референдуми, Рада затвердила його результати, оскільки за відновлення Кримської АРСР висловилася переважна більшість населення.

Втім затягування з визначенням статусу України не мало перспектив. Абсолютно очевидним це стало в світлі подій так званого ГКЧП. Увечері 20 серпня була оприлюднена заява Президії Верховної Ради, в якій дія постанов ГКЧП на території України не визнавалася. Л. Кравчук виступив по республіканському телебаченню і заявив, що надзвичайна сесія українського парламенту, яка незабаром розпочне свою роботу, не визнає ГКЧП і буде відстоювати суверенітет республіки. Однак контрольовані Компартією України облвиконками (Дніпропетровський, Житомирський, Одеський, Миколаївський, Чернігівський та ін.) і Кримська АРСР визнали ГКЧП, причому не під тиском, оскільки надзвичайного стану в Україні не було запроваджено, а з ідейних переконань.

24 серпня у Києві відкрилася позачергова сесія Верховної Ради України. З доповіддю про політичну ситуацію виступив Л.Кравчук, зі співдоповідями – народні депутати О.Мороз та І.Юхновський. Аналіз поточного моменту засвідчував повну незахищеність республіки як від зовнішніх, так і від внутрішніх зазіхань. Увечері Л.Кравчук виніс на голосування проект Акта проголошення незалежності України:

«Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р.,

- продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні;
 - виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами;
 - здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України,
- Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави – України.

Територія України є неподільною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України».

Конституційною більшістю голосів – 346 народних депутатів «за», 4 – «проти», при незначній групі тих, хто утримався, Акт проголошення незалежності України було схвалено. Референдум на підтвердження Акта призначався на 1 грудня 1991 р., одночасно з виборами Президента України.

У голосуванні взяло участь 31 891,7 тис. громадян, тобто 84,2% загальної кількості включених до списків. Із них на запитання бюлетеня відповіли «Так, підтверджую» 28 804,1 тис. громадян, або 90,3 %. Позитивну відповідь дали жителі всіх областей України незалежно від їх національного складу, в тому числі населення Кримської АРСР. За незалежність проголосували не лише українці, а й представники інших народів.

У центрі уваги керівників парламенту, який за Декларацією про державний суверенітет був єдиним легітимним органом влади на території України, знаходилися силові структури, передусім Радянська армія. На час проголошення незалежності у трьох військових округах, на які була поділена Україна (Київському, Прикарпатському і Одеському), налічувалося 780 тис. чоловік. Це означало, що за чисельністю армії Україна істотно випереджала будь-яку європейську країну. В республіці розміщувалося одинадцять армій – чотири повітряних, три загальновійськових, дві танкових, ракетна і протиповітряної оборони. Така насиченість військами впливала з радянської військової доктрини, яка враховувала стратегічне становище України в центрі Європи. Вважалося, що після початку війни розміщені в республіці армії повинні зламати оборону НАТО і за два тижні вийти на атлантичне узбережжя Франції⁴⁴⁸.

29 серпня відбулася робоча зустріч голови Верховної Ради Л.Кравчука з командувачами військових округів і Чорноморського флоту, командувачами військових з'єднань центрального підпорядкування, начальниками Внутрішніх, Прикордонних і Залізничних військ, дислокованих на території республіки. Воєначальники були поінформовані про особливості поточного моменту і перспективи військового будівництва в Україні. Вони зважували на те, що міністр оборони СРСР брав безпосередню участь у заколоті, але не був підтриманий

⁴⁴⁸ Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000). – К., 2000. – С. 28.

своїми підлеглими. На них, як і на їх підлеглих в Україні, не могла не впливати загальна атмосфера в суспільстві. Тому заклик Л.Кравчука до співробітництва з Верховною Радою воєначальники, за винятком керівництва Чорноморського Флоту, сприйняли позитивно.

Верховна Рада ще 24 серпня прийняла постанову про негайні дії по забезпеченню умов неповторення державного перевороту. В ній йшлося про необхідність негайного створення управлінських і силових структур, безпосередньо підпорядкованих парламенту. 20 вересня було ухвалено постанову Верховної Ради «Про створення Служби національної безпеки України», а 4 листопада – закони «Про Національну гвардію України», «Про державний кордон України», «Про Прикордонні війська України». Україна за зовнішніми ознаками суверенізувалася, однак на тлі всеохоплюючої кризи, спричиненої труднощами трансформаційного періоду, виникла локальна політична криза, з якої треба було знайти вихід. Ситуація суттєво ускладнювалася зовнішньополітичними обставинами – на руїнах СРСР при всій умоглядній мирності процесу розвалу цього геополітичного монстра панували безлад і конфронтація.

Проблеми у відносинах з Росією почали увиразнюватися через дві доби після Всеукраїнського референдуму. Для російської правлячої еліти його результати стали несподіванкою. Прес-секретар президента РФ П.Вошанов заявив, що Росія залишає за собою право поставити нерозв'язану, на її думку, проблему кордонів з республіками, які проголосили незалежність. Адміністрація президента після запиту МЗС України дезавуювала цю заяву. Наступного дня по центральному телебаченню виступив мер Москви Г. Попов, який підтримав П. Вошанова і поставив під сумнів суверенітет України щодо Криму й Одеської області. Зважаючи на гостру реакцію української сторони, Б.Єльцин негайно направив у Київ офіційну делегацію на чолі з віце-президентом О.Руцьким. Конфлікт було вичерпано.

У свідомості росіян уявлення про «велику і неділиму Росію» переборювалися з величезними труднощами. Українське питання загалом, кримське зокрема, доволі скоро перетворилися на традиційний інструмент підвищення політичних рейтингів саме через його співзвучність масовій свідомості. Той же О. Руцькой 30 січня 1992 р. у газеті «Правда» виступив зі статтею, в якій наголошував: «Історична свідомість росіян не дозволить нікому провести механічне суміщення кордонів Росії і Російської Федерації, відмовившись від того, що становило славні сторінки російської історії... Демаркація кордонів і тільки демаркація кордонів розставить крапки над «і» та визначить Росію як державу, а не жебрака в межах СНД. І це буде зроблено неодмінно заради слави Росії, як би не намагалися політичні лідери націонал-кар'єризму ввігнати її в кордони ХІІ ст.»

Найбільш болючою в українсько-російських відносинах стала кримська проблема. У травні 1992 р. Верховна Рада Російської Федерації зробила офіційну заяву про те, що акти про передачу Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їх прийняття.

Поважаючи волю населення Кримської області, висловлену на референдумі, Верховна Рада УРСР ухвалила в лютому 1991 р. постанову про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (після 24 серпня 1991 р. – Автономної Республіки Крим). За “доброзичливими” порадами з Москви Верховна рада АРК 5 травня 1992 р. ухвалила Акт проголошення державної самостійності. Була прийнята Конституція Республіки Крим, ключові положення якої суперечили Основному закону України.

Поважаючи міжнародні угоди про непорушність кордонів, які склалися в Європі після Другої світової війни, Б.Єльцин не підтримав територіальних претензій російських законодавців до України. Проте вістря кримської проблеми було перенесене на питання про Чорноморський флот. Принципи поділу флоту між Україною та Росією і його статус стали предметом тривалих переговорів. Президент Росії штучно затягував їх, щоб мати привід для втручання у кримські справи на законних підставах. На зустрічах у червні й у вересні 1992 р. Л.Кравчук і Б.Єльцин досягли домовленості про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом на п’ятирічний період. Це не розв’язало проблеми, але зменшило напруженість.

Російські законодавці, однак, не заспокоїлися. З’їзд народних депутатів РФ у грудні 1992 р. доручив Верховній Раді розглянути питання про статус Севастополя. Остання у липні 1993 р. прийняла рішення про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації. Б. Єльцин змушений був дезавуувати його. 20 липня 1993 р. у справу втрутилася Рада Безпеки ООН, яка кваліфікувала це рішення як юридично неспроможне.

25 грудня 1998 р. Державна Дума Федеральних зборів прийняла закон «Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Російською Федерацією та Україною». 17 лютого 1999 р. закон був затверджений Радою Федерації Федеральних Зборів, а 1 квітня 1999 р. ратифікаційні грамоти договору підписав Б. Єльцин.

Події, що ніби неочікувано розгорнулися навколо невеличкого острівця Тузла, засвідчили – про визнання Російською Федерацією реальності українського суверенітету і подолання небезпеки перегляду державних кордонів говорити зарано. Чорне і Азовське море з’єднувалися протокою між Керченським (Україна) і Таманським (Росія) півостровами довжиною в 41 км. і шириною від 4 до 45 км. Після 1991 р. виникла потреба здійснити розподіл між Україною і Росією акваторії Азовського моря і делімітацію українсько-російського кордону в Керченській протоці. Азовське море площею в 39 тис. кв. км простягалось з північного сходу до південного заходу на відстань 45 км і мало середні глибини від 7 до 10 метрів при максимальній в 13,5 метри.

Перетворення колишніх міжобласних кордонів на міждержавний віддавало Україні 70% азовської акваторії і Керч-Єнікальський канал – єдиний придатний шлях торговельного мореплавства між Чорним і Азовським морями. Переговори відносно правового статусу Азовського моря і Керченської протоки були

тривалими і безрезультатними. 8 грудня 2000 р. сторони констатували, що «знаходяться на етапі узгодження концептуальних підходів». Україна виходить при цьому з необхідності визначити державний кордон, включаючи морський, по периметру територій. Російська сторона відстоювала, зокрема, закріплення за Росією й Україною прибережних зон відповідальності; акваторією, що залишилася, у тому числі Керченською протокою, пропонувалося управляти спільно; мали бути виділені «на морському дні в Азовському морі райони суверенних прав надрокористування» тієї або іншої сторони при збереженні загального використання товщі води і поверхні моря⁴⁴⁹.

Влітку 2003 р. дипломатичні дискусії про розподіл Керченської протоки перейшли в нову стадію: російська сторона розгорнула намівання ґрунту для створення дамби, яка мусила з'єднати Таманський півострів з піщаною косою Тузла. Незаселений острів-коса Тузла знаходився в українській зоні відповідальності. Знаючи це, представник прикордонної служби Російської Федерації виступив із заявою про намір росіян встановити на косі прикордонну заставу, коли дамба з'єднає її з Таманським півостровом. У відповідь МЗС України 30 вересня нагадало, що Тузла є островом, який належить Україні. За кілька днів українці облаштували на ньому прикордонну заставу.

13 жовтня 2003 р. лідер «Нашої України» В. Ющенко запропонував в парламенті прийняти постанову Верховної Ради із засудженням односторонніх дій Росії, спрямованих на побудову дамби біля українського острова Тузла. Наступного дня була оприлюднена заява Верховної Ради, в якій говорилося, що зведення гідротехнічної споруди у Керченській протоці може ускладнити процес делімітації в Азовському морі і несе в собі загрозу непередбачуваних екологічних наслідків. Проте парламент не відважився засудити дії Росії⁴⁵⁰.

16 жовтня народні депутати різних фракцій побували на острові Тузла, щоб на власні очі пересвідчитися в суті справи. З кожним днем ситуація ставала все більш напруженою. Керівник Адміністрації президента В. Медведчук визнав це у своєрідній манері: «Ті сили в московській еліті, які стоять за будівництвом цієї дамби, зробили найкращий подарунок для антиросійських сил в Україні»⁴⁵¹.

20 жовтня МЗС Росії надіслало ноту із вимогою документально підтвердити належність Тузла Україні. Найбільш детальні карти адміністративно-територіального поділу радянських часів із зазначенням кордонів між областями для російських дипломатів виявилися недостатніми. Якраз цього дня у Києві побував генеральний секретар НАТО Дж. Робертсон. Він

⁴⁴⁹ Парахонський Б.О. Статус Азовського моря та Керченської протоки // Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива. – К., 2001. – С. 462.

⁴⁵⁰ Голос України (Київ). – 2003. – 14 жовтня.

⁴⁵¹ Наша газета (Київ). – 2003. – 17 жовтня.

поцікавився, як українська влада реагує на територіальні претензії з боку Росії. Пізніше Дж. Робертсон розповідав, що Л. Кучма попросив його не намагатися розв'язувати проблему на рівні НАТО, оскільки це двостороння справа⁴⁵².

Український президент відреагував на Тузлінську кризу досить рішуче: 21 жовтня він підписав не відразу оприлюднений указ про призупинення членства України в ЄЕП у разі продовження будівництва дамби до острова Тузла. З уже підписаним указом він провів у ніч на 23 жовтня телефонні переговори з В. Путіним. Їх результатом стала домовленість при призупинення будівництва дамби і термінові переговори на рівні голів урядів.

23 жовтня Л. Кучма особисто проінспектував прикордонну заставу на острові Тузла. В цей день Верховна Рада прийняла повторну заяву по Тузлі, яка виявилася набагато рішучішою, з погрозою переглянути засади стратегічного партнерства⁴⁵³. Наступного дня в Москві відбулися переговори прем'єр-міністра України В. Януковича і голови російського уряду М. Касьянова. Сторони погодилися з компромісним рішенням: на час роботи експертів із визначення статусу острова Тузла Росія призупинить будівництво дамби, а Україна відкличе своїх прикордонників. Через кілька днів Л. Кучма опублікував статтю в московській газеті «Известия», в якій повторив уже висловлену головою його адміністрації думку: «Чим ближчою до Тузли стає російська дамба, тим ближчими ми стаємо до Заходу»⁴⁵⁴.

Міністр закордонних справ Росії І.Іванов під час візиту до Києва 30 жовтня підтвердив, що Москва вважає острів Тузлу спірною територією. Тільки 24 грудня 2003 р. у Керчі Л.Кучма і В.Путін підписали план заходів щодо реалізації Угоди про створення Єдиного економічного простору та меморандум відносно поділу Азовського моря. У світлі підписаних документів проблема Тузли сама собою відпала, засвідчивши натомість, що вона використовувалася російськими дипломатами з метою прив'язати Україну до євразійського геополітичного простору.

Напруженість у російсько-українських відносинах безпосередньо позначалася на процесах, що відбувалися на регіональному рівні і в самій кримській громаді. Ще в 1990 р. виник Республіканський рух Криму. Від перших днів існування він розгорнув агітацію за відновлення Кримської АРСР. Напередодні організованого М. Горбачовим Всесоюзного референдуму про збереження СРСР компартійно-радянська номенклатура області влаштувала місцевий референдум про відновлення автономії. Як зазначалося, поважаючи волю переважної більшості громадян Криму, Верховна Рада України в лютому 1991 р. перетворила Кримську область в автономну республіку.

⁴⁵² Голос України (Київ). – 2003. – 18 листопада.

⁴⁵³ Там само. – 23 жовтня.

⁴⁵⁴ Известия (Москва). – 2003. – 28 октября.

Незабаром в Криму розгорілася боротьба за владу між місцевою номенклатурою на чолі з головою Верховної Ради Криму М.Багровим і російськими націоналістами з місцевої інтелігенції, військових пенсіонерів, пов'язаних з Росією бізнесменів, які організувалися в Республіканську партію Криму. Вона поставила своєю метою «возз'єднання» Криму з Росією.

У квітні 1992 р. Верховна Рада прийняла Закон України «Про статус Автономної республіки Крим» і затвердила положення про представника Президента України в АРК. Верховна рада Криму прийняла у відповідь акт «Про проголошення державної самостійності Республіки Крим», а також Конституцію АРК. В документах не йшлося про перетворення півострова на окрему державу. Проте, залишаючись у складі України, Крим претендував на здобуття права здійснювати самостійну зовнішню політику та розпоряджатися всіма ресурсами на своїй території. Верховна Рада України визнала ці документи антиконституційними.

Л. Кравчуку вдалося домовитися про мораторій на референдум, що мав підтвердити рішення кримського парламенту. Наприкінці вересня 1992 р., після тривалих дискусій була затверджена конституція АРК, в якій Крим назвали «державою у складі України». Окремим законом кримські парламентарі затвердили державною мовою російську. Про українську і кримсько-татарську мови правлячі кола півострова не бажали слухати.

У вересні 1993 р. з ініціативи голови Верховної Ради Криму М. Багрова була запроваджена посада президента АРК. Тривала передвиборча кампанія була брудною, ознаменувалася втручанням у протистояння політичних сил кримського криміналітету і кількома резонансними вбивствами. В другий тур президентських виборів у лютому 1994 р. вийшли М. Багров і лідер Республіканської партії Криму Ю.Мешков. Останній здобув переконливу перемогу і негайно утворив міжпартійний блок «Росія» для участі у парламентських виборах.

Парламентські вибори у квітні 1994 р. принесли блоку «Росія» цілковиту перемогу. Зосередивши в своїх руках головні важелі влади, Ю. Мешков почав перепорядковувати собі силові відомства АРК. На території Криму був запроваджений московський час. Російський рубль, як обіцяв новоявлений президент, незабаром мусив стати кримською валютою.

Ситуація чимдалі більше загострювалася. Наприкінці травня морські піхотинці ще не поділеного Чорноморського флоту СНД зробили спробу встановити контроль над базою протиповітряної оборони української армії. На базу був перекинтий підрозділ Національної гвардії України.

Тим часом з'ясувалося, що економічно і політично ослабла Росія не готова прийняти Крим разом з усіма пов'язаними з ним проблемами та міжнародними ускладненнями. Блок «Росія» після перемоги на парламентських виборах загруз у чварах, пов'язаних з переділом власності. Між кримінальними угрупованнями розгорілася війна. Виклик режиму Ю. Мешкова кинули майже 200 тис. кримських татар, які опинилися на півострові у становищі вигнанців. Кримський соціум

не бажав мати з ними справу. Кримчани, які голосували за Ю. Мешкова на президентських виборах, гірко розчарувалися в ньому. Його популістські передвиборні обіцянки залишилися на папері, окрім переведення стрілок годинника на московський час. Нарешті, місцеві бізнесові і кримінальні структури теж були розчаровані політикою Ю. Мешкова, який протегував російським займам.

У вересні 1994 р. протистояння президента і парламенту АРК дійшли найвищої точки. Мешков розпустив парламент, але Верховна Рада України заявила, що президент автономії не має повноважень діяти в такий спосіб. Керівництво парламенту Криму дійшло згоди з новообраним президентом України Л. Кучмою і скасувало посаду президента АРК. Виконавчою владою був наділений голова кримського уряду, яким став колишній віце-прем'єр-міністр – А. Франчук.

Після цих перетурбацій правлячий блок «Росія» остаточно розколовся, і парламент АРК погодився узгодити з Верховною Радою України власне законодавство. У березні 1995 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про Автономну Республіку Крим», яким діюча конституція АРК скасовувалася, посада президента автономії ліквідувалася, а її уряд підпорядковувався Президенту України. Ю. Мешков емігрував до Росії.

Потужним конфліктогенним складником надзвичайно важкої у регулюванні «кримської проблеми» було питання врегулювання ситуації навколо Чорноморського флоту. Присутність російської військової бази в світлі зовнішньополітичної доктрини Російської Федерації та важелів енергетичного тиску, які вона застосовувала щодо України, аби тримати її на короткому ланцюжку в сфері забезпечення власних зовнішньополітичних амбіцій, перетворилася чи не на центральне питання становлення української державності та набуття нею реального (економічного зокрема) суверенітету.

Українсько-російські відносини у першій половині 90-х рр. перебували в стані глибокої кризи, незважаючи на традиційну риторику під гаслами дружби і взаєморозуміння, яка була звичною для обох народів. У віддаленому від ідеологічних кліше повсякденному житті тривало жорстке протистояння в сфері розподілу державної власності, зокрема Чорноморського флоту, вартість якого, за оцінками міжнародних експертів, дорівнювала станом на початок 1992 р. приблизно 80 млрд доларів США. Російська сторона тиснула на Україну, використовуючи найбільш ефективну зброю, яка була в її розпорядженні: природний газ.

У вересні 1993 р. в Масандрі відбулася зустріч на вищому рівні, яка повинна була розв'язати найбільш гострі питання у взаємовідносинах двох сторін. Українська сторона запропонувала розглянути питання флоту першим, як найбільш термінове. Російська сторона не погодилася з таким порядком денним. Б.Єльцин наполіг на розгляді питання про розрахунок української сторони за поставки газу. При цьому він досить несподівано і в незвично гострій формі виступив з вимогою негайно ліквідувати чималу заборгованість за енергоносії і запропонував погасити борг українською часткою флоту. На попередній

зустрічі президентів у Москві в червні 1993 р. була досягнута домовленість про поділ всіх з'єднань і частин усіх родів і сил флоту між Україною і Росією у співвідношенні 50 на 50. За тиждень до зустрічі в Масандрі постачання природного газу для України було скорочене на чверть, а на самій зустрічі пролунала погроза «перекрити вентиль»⁴⁵⁵.

На прес-конференції після зустрічі було оголошено, що Чорноморський флот з усією інфраструктурою відходить до Росії. Через кілька днів підписаний Л. Кравчуком протокол з позначкою «не для преси» поширився в російських засобах інформації як документальне підтвердження оголошеного на прес-конференції сенсаційного повідомлення⁴⁵⁶. Л.Кравчук наразився на різку критику на свою адресу аж до звинувачень у державній зраді з боку Верховної Ради.

Тим часом торг з приводу розподілу флотів тривав. У квітні 1994 р. в Москві було підписано угоду «Про поетапне врегулювання проблеми Чорноморського флоту». Україна мала одержати до 20% плавскладу (164 судна). Було вирішене питання про роздільне базування ВМФ Росії і ВМС України. Питання про берегову інфраструктуру, умови базування і безліч менш важливих питань залишилися нерозв'язаними. Та й питання про роздільне базування кожна сторона розуміла по-своєму. Міністр оборони Російської Федерації П.Грачов припинив переговори, коли українська сторона висунула вимогу про розміщення своїх ВМС у севастопольських бухтах. Після зриву переговорів у Севастополі самовільно почали піднімати на кораблях андріївський прапор. Ситуація настільки загострилася, що на екстреній зустрічі в Москві 17 червня було вирішено прискорити розподіл флоту та його інфраструктури, а до винесення остаточного рішення не порушувати принцип спільного командування флотом.

У червні 1995 р. Б.Єльцин зустрівся в Сочі уже з новим українським президентом Л.Кучмою. Триденні переговори не розв'язали всіх проблем, але дали певний результат. Л.Кучма вдалося переконати Б.Єльцина в тому, що місця базування українських ВМС на власній території Україна повинна визначати самостійно. Підтверджувався поділ флотського майна у співвідношенні 50 на 50, а плавзасобів – 18,3% Україні і 81,7% Росії. Штаб і основна база російського флоту мали розміщуватися у Севастополі⁴⁵⁷.

Переговорний марафон закінчився 28 травня 1997 р. Цього дня голови урядів України і Росії підписали угоду про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, про параметри розподілу флоту і взаєморозрахунки, пов'язані з перебуванням російського флоту на території України. Зокрема, було домовлено, що Севастополь залишиться базою тимчасового перебування Чорноморського флоту РФ до 2017 р.

⁴⁵⁵ Касьянов Георгій. Україна 1991–2007. Нариси нової історії. – С. 108.

⁴⁵⁶ Бодрук О.С. Проблема Чорноморського флоту // Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива. За ред. С.І. Пирожкова. – К., 2001. – С. 451.

⁴⁵⁷ Там само. – С. 452–453.

на правах оренди (97 млн доларів США на рік). Плавсклад був поділений порівну, Росія викупувала непотрібні Україні кораблі. Сума викупу і вартість 20-річної оренди бази в Севастополі покривалися боргом України за енергоносії⁴⁵⁸.

Поділ Чорноморського флоту створив умови для укладення базового договору між Україною та Росією, який мусив гарантувати непорушність кордонів України, що склалися за час її перебування в Радянському Союзі. Однак, він же заклав підоснови перманентного загострення питання воєнної присутності РФ на українських землях та залежності внутрішньо- й зовнішньополітичної позиції України від Кремля.

Вторговані тоді поступки новообраний президент країни спромігся використати для зміцнення власних позицій. Мандат на владу президент дістав в умовах суцільного господарського розвалу. Його перші заходи у подоланні економічної кризи були ефективні. 31 травня 1995 р. Л. Кучма видав указ про організацію опитування громадської думки щодо довіри Президенту і Верховній Раді. Предметом кризи було конкретне питання: прийнятий більшістю депутатів Верховної Ради Закон України «Про державну владу і місцеве самоврядування». 8 червня 1995 р. криза влади була вичерпана укладенням Конституційного договору терміном на один рік між Президентом України і Верховною Радою. На цей строк обмежувалися повноваження парламенту та місцевих рад і відповідно розширювалися нормотворчі й адміністративні функції виконавчої влади.

Рік минув у гострих суперечках. У лютому 1996 р. Конституційна комісія передала проект Основного закону на розгляд парламенту разом із зауваженнями своїх членів, нерідко протилежними за змістом. Проект розглядався майже три місяці. Відбулося три офіційні читання. Україна не стала президентською республікою, як це передбачав проект Л. Кучми. Однак вона не стала і парламентською республікою, на чому наполягали ліві партії.

Конституція 1996 р. встановила певні правила гри для боротьби політичних сил, які відбивали інтереси різних кіл українського суспільства. Сама боротьба на оновленому конституційному полі не припинилася, а, навпаки, набула істотно більшу гостроту. Чотири роки, від прийняття Конституції до «оксамитової революції» 2000 р., стали вирішальними у визначенні дальшої долі незалежної України і у народженні олігархічної України. На третіх президентських виборах Л. Кучма виступав на геть іншій платформі. Результати виборів (зокрема висока підтримка лідера українських комуністів у Криму та Донбасі) засвідчила серйозний розкол в українському суспільстві, викликаний прорахунками в реформаторській діяльності Л. Кучми і підтримуваних ним політичних сил. Мандат на другий термін зобов'язав Президента, як це він сам визнав, більш рішуче поставитися до вирішення існуючих проблем.

⁴⁵⁸ Литвин Володимир. Україна: утвердження незалежної і суверенної держави (1991–2004). – С. 106.

Тим часом депутати парламенту приховано саботували зусилля президентської команди. У червні 2000 р. їй вдалося набрати лише 251 голос на підтримку змін у Конституції⁴⁵⁹. Політична ситуація застигла у стані невизначеності. Її зруйнували два чинники: вбивство журналіста Георгія Гонгадзе і плівки майора СБУ М.Мельниченка. Затяжна політична криза кінця 1999–2000 р., що супроводжувалася гострим протистоянням між президентом і парламентом, політичними демаршами, війною компроматів та кадровими рокировками на вищих щаблях виконавчої влади з невідворотністю позначилися не лише на зовнішньому іміджі України, а й суттєво дестабілізували внутрішню ситуацію, зокрема на регіональному рівні.

На момент виборів 2002 р. в Україні існувало 127 політичних партій. Абсолютну більшість склали партії-одноденки, створені саме під вибори. До участі у виборах були допущені 33 партії, виборчий бар'єр подолали шість блоків і партій (проти восьми під час виборів 1998 р.). За даними Центральної виборчої комісії 31 березня 2002 р. на виборчі дільниці прийшли 65,2% зареєстрованих виборців, тобто дві третини. Найактивніше голосували у Тернопільській, Волинській та Рівненській областях, найменш активними були виборці Одеської області, АРК та міст Києва і Севастополя. Повторні вибори відбулися 14 липня 2002 р.

16 вересня 2002 р. на Європейській площі в Києві відбувся багатотисячний мітинг опозиціонерів. Подібні мітинги відбулися і в ряді обласних центрів. Увечері цього дня біля будівлі адміністрації президента мітингуючи встановили десятки наметів, але вранці міліція прибрала їх і затримала багатьох протестантів. 2 жовтня В. Ющенко заявив про неспроможність влади провадити діалог з опозицією і висловився за проведення дострокових виборів президента і парламенту. Через кілька днів В. Литвин оголосив, що в парламенті утворилася, нарешті, постійно діюча більшість, що складалася з 230 депутатів. Створення пропрезидентської більшості в парламенті стабілізувало державне управління, однак лише до вирішального 2004 р., коли відбулися чергові президентські вибори.

На тлі цілковитого тріумфу в першому турі в 16 областях і Києві поразка В. Ющенка у 8 областях, АРК і Севастополі не виглядала аж надто трагічно. Він вигравав по Україні в цілому вибори в першому турі, і виграв би їх в другому турі, якби рівень фальсифікацій на Донбасі залишався на рівні, властивому першому туру голосування. Перебіг голосування в другому турі 21 листопада засвідчував це з очевидною переконливістю. Обурливою фальсифікацією народного волевиявлення В. Янукович створив ситуацію політичної кризи, суть якої полягала в тому, що на вулицю вийшли мільйони людей.

В ніч на 23 листопада на Майдані Незалежності і на Хрещатику перебувало до 10 тис. громадян. Удень кількість людей на Хрещатику зросла до 100–150 тис. Скликане на вимогу опозиційних фракцій засідання Верховної Ради відкрилося

⁴⁵⁸ Литвин Володимир. Україна: утвердження незалежної і суверенної держави (1991–2004). – С. 106.

в другій половині дня. Біля парламенту вже зібралося до 150 тис. протестувальників. Загалом за оцінкою Центрального штабу В. Ющенко, на вулиці вийшло з метою продемонструвати свій протест владі від 500 тис. до 1 млн осіб. В областях, де переміг В. Янукович, кількість учасників мітингів була невеликою: Дніпропетровськ – 10 тис., Запоріжжя – до 10 тис., Миколаїв – 3 тис., Одеса – 3 тис., Сімферополь – 1 тис., Херсон – 1 тис. Єдиним виключенням став Харків, де обласному штабу В. Ющенко вдалося організувати мітинг чисельністю від 50 до 80 тис. учасників. Мітинги в областях, де переміг В. Ющенко, були більш чисельними: Житомир – понад 40 тис., Івано-Франківськ – 60 тис., Луцьк – 15 тис., Львів – від 120 до 150 тис., Суми – 30 тис., Тернопіль – 30 тис., Чернівці – 30 тис. учасників.

У відповідь на Майдан Партія Регіонів ініціювала скликання з'їзду в Северодонецьку. Готуючи з'їзд керівників рад усіх рівнів Півдня і Сходу в Северодонецьку, команда В. Януковича планувала перетворити його на установчі збори, покликані легітимізувати нове державне утворення у складі України. Була навіть придумана назва цього утворення, яку особливо й не приховували: Південно-Східна Українська Автономна Республіка.

Втім депутати органів місцевого самоврядування поставилися до закликів провідних регіоналів розважливо. З'їзд не перетворився на установчі збори. Ключовий пункт основної резолюції з'їзду звучав так: «Съезд выражает веру и надежду на то, что конституционность и здравый смысл восторжествуют и нам не придётся осуществлять крайние меры для самозащиты интересов десятков миллионов граждан Украины. Но при самом худшем, кризисном, варианте развития общественно-политической обстановки в стране будем едины и решительны в защите волеизъявления народа Украины, вплоть до проведения референдума по вопросу возможного изменения административно-территориального устройства Украины»⁴⁶⁰.

Люди, які зібралися в Сіверськодонецьку, оголосили декларацію про підтримку В.Януковича і попередили органи влади про те, що вони готові до більш рішучих дій у випадку несприятливого розвитку суспільно-політичної обстановки. Можна здогадатися, що під несприятливим варіантом вони мали на увазі підтримку Верховним Судом постанови Верховної Ради про оголошення результатів другого туру голосування недійсними. Однак з'їзд не поставив на порядок денний питання про референдум, обмежившись тільки погрозою поставити його у найближчому майбутньому.

Прикметно, що Голова Верховної ради АРК Борис Дейч і голова Ради міністрів Криму Сергій Куніцин взагалі залишилися в Сімферополі. Від Криму у цьому з'їзді брали участь депутати – члени кримського штабу В. Януковича. Мер Севастополя Леонід Жунько говорив на з'їзді: «Прежде всего мы должны

⁴⁵⁹ Вільсон Е. Українці: несподівана нація. – К., 2004. – С. 517.

⁴⁶⁰ «Оранжевая» революция: версии, хроника, документы. – С. 282.

подумати о том, как нам жить в общем доме – Украине, как сохранить единство государства». На його думку, «конфликт должны решать политики путём переговоров и принятия приемлемого для всего украинского народа решения»⁴⁶¹.

Паралельно з северодонецьким з'їздом у Конча-Заспі під Києвом відбувалося засідання Ради національної безпеки і оборони. 30 листопада жорстка політична боротьба розгорнулася в стінах Верховної Ради під час розгляду питання «Про запобігання проявам сепаратизму в Україні, які загрожують суверенітету і територіальній цілісності держави». Відкриваючи засідання, спікер парламенту підкреслив небезпеку цілісності держави з боку деяких місцевих органів влади, які наважувалися ставити питання про підпорядкування собі силових структур, припинення відрахувань до державного бюджету, створення нелегітимних та антиконституційних органів. Подібні «ініціативи» місцевого керівництва загрожували відокремленням певних регіонів з перспективою подальшого входження їх до складу, як висловився В.Литвин, «іншої держави». Не називаючи конкретних прізвищ, він заявив, що сепаратистські та автономістські настрої «намагаються утверджувати як певні політичні сили, так і державні службовці»⁴⁶².

В. Литвин першим з українських політичних діячів публічно звернувся до міжнародних домовленостей 1994 р. щодо надання Україні гарантій безпеки в обмін на вивезення з її території ядерної зброї. Чому раптом він пов'язав проблему міжнародних гарантій Україні з обговорюванням питання про сепаратизм? Відповіді не було. Так само він не називав добре представлені в парламенті «певні політичні сили». Він звертався в першу чергу до них, сподіваючись об'єднати парламент перед небезпекою, яка загрожувала суверенітету і єдності України. В його виступі була ключова фраза, яка давала народним депутатам можливість зрозуміти натяк і зробити висновки: «згадані події (тобто прояви сепаратизму – авт.) виникли протягом майже однієї доби – під час перебування в Києві іноземних посередників для врегулювання політичної кризи»⁴⁶³. Отже, В. Литвин нагадав ядерним державам про їхню колективну відповідальність за безпеку України, пов'язуючи виникнення небезпеки з перебуванням у Києві 26 листопада іноземних посередників на «круглому столі».

25 листопада на саміті Росія – ЄС В.Путін змушений був запевнити міжнародне співтовариство в тому, що він не має наміру втручатися у виборчий процес в Україні. Заклик голови парламенту однаковою мірою спрямовувався як Президенту України, зобов'язаному бути гарантом територіальної цілісності

⁴⁶¹ Янукович обещает выполнять волю мятежников. Лужков видит «прикормленный апельсиновый шабаш». Кондитер Ахметова хочет новое государство со столицей в Харькове // Украинская Правда. – 2004. – 28 ноября. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41128-11-77>.

⁴⁶² Литвин В. Право правди. – К., 2005. – С. 88–89.

⁴⁶³ Там само.

країни, так і великим державам, які гарантували її цілісність. Заклик спрямовувався й до тих голів державних адміністрацій, яких В. Янукович використував у своїй політичній грі. Литвин змушений був нагадати їм у цьому вступному слові: «Частиною 2 ст. 110 Кримінального кодексу України визначено, що умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, вчинені особою, яка є представником влади, або повторно, або за попередньою змовою осіб, або поєднані з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі, караються обмеженням або позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років»⁴⁶⁴.

Реакція Л. Кучми на інвективи В. Литвина була негайною. Менш ніж через дві години після початку засідання Верховної Ради стало відомо, що Генеральна Прокуратура порушила карні справи по звинуваченню керівників Луганської, Харківської, Донецької, Дніпропетровської, Миколаївської областей і АР Крим «у діях, спрямованих на насильницьку зміну і повалення конституційного ладу, захоплення державної влади, зазіхання на територіальну цілісність і недоторканність України». Тим часом Верховна Рада на ранковому засіданні обговорювала становище в країні і заходи, які могли б сприяти подоланню політичної кризи. Постало питання про вотум недовіри до уряду В. Януковича і генерального прокурора Г. Васильєва. 27 листопада побачила світ постанова Верховної Ради «Про політичну кризу в державі, що виникла у зв'язку з виборами Президента України», яка стала важливим стабілізуючим чинником у протистоянні влади і опозиції. 1 грудня парламент почав розглядати питання під дещо переформульованою назвою: «Про стабілізацію політичної і соціально-економічної ситуації в Україні та запобігання антиконституційним діям і сепаратистським проявам, що загрожують суверенітету і територіальній цілісності України».

В. Януковичу тоді вдалося утримати уряд на плаву, однак «з'ясування» питання президенства на повторному голосуванні другого туру під прискіпливими поглядами української та світової громадськості було не оминати. На Донбасі і в Криму перевага В. Януковича була такою же колосальною, як перевага В. Ющенка в західних областях. Тим не менше, В. Ющенко став переможцем. 23 січня у Верховній Раді у присутності 22 іноземних делегацій відбулася урочиста інаугурація Президента України.

Від січня 2006 р. вступила в дію конституційна реформа, затверджена парламентом під час Помаранчевої революції. Вона істотно підвищила роль партій у політичному житті. Владні повноваження Президента України істотно урізалися, а повноваження прем'єр-міністра відповідно розширювалися. Президент мусив вносити на затвердження ту кандидатуру голови уряду, яку йому рекомендувала створена в парламенті коаліційна більшість депутатів. Чергові вибори до Верховної Ради України мали відбутися у березні 2006 р. на підставі

⁴⁶⁴ Там само. – С. 91.

Закону України «Про вибори народних депутатів України», ухваленого 25 березня 2004 р., але з істотними змінами, здійсненими у липні 2005 р. Поріг проходження в парламент знижувався з 4% до 3%.

Внаслідок нової ролі партій в політичному процесі суспільно-політичне життя різко активізувалося. До виборів була допущена рекордна кількість блоків і партій – 45 (в парламентських виборах 1998 р. – 30, 2002 р. – 33). Під час виборів 26 березня 2006 р. тривідсотковий бар'єр подолали тільки п'ять політичних сил. Партія регіонів отримала 32,12% голосів і перемогла у всіх восьми областях Сходу і Півдня, а також в АРК і м. Севастополі. На друге місце прогнозовано вийшов БЮТ – 22,27%. За нього висловилися значна частина виборців, які раніше підтримували В.Ющенка. Пропрезидентська «Наша Україна» здобула 13,94% голосів. Помаранчева коаліція здобула в сумі 41,88% голосів, а Партія регіонів з комуністами – тільки 35,78%.

Вищі органи влади і управління АРК з їх регіональною більшістю використовувалися як анти-важіль помаранчевій коаліції і президенту В. Ющенко особисто. Останній, щоправда, спромігся заручитися підтримкою керівників кримськотатарського руху. Втім, створена в 2004 – 2009 рр. конфігурація політичних сил на півострові була вибухонебезпечною і переросла у сталу конфронтацію між Верховною Радою АРК та Представництвом Президента (як харизматичним Г. Москалем, так і поміркованішим В. Шемчуком). За висновками експертів вона була набагато небезпечнішою, оскільки вийшла за рамки особистої неприязні і набула політичного забарвлення, дзеркально відображаючи протистояння між Банковою і Грушевського⁴⁶⁵. Послаблення позицій центральної влади в Криму невідкладно позначилося на імплементації рішень центральної влади на регіональному рівні, виявляючись не лише публічним висловленням різкої конфронтації, а й низкою локальних конфліктів, що використовувалися для подальшої політизації кримської спільноти на антиукраїнських засадах. Найбільш резонансним з них стали так звані феодосійські події. 27 травня 2006 р. до Феодосійського порту прибув американський військово-транспортний корабель «Advantage» для розвантаження вантажів для навчань «Сі-бріз». 6 червня представники парламентської більшості ухвалили заяву про оголошення Криму територією без НАТО. Не без участі тих же депутатів з ПРУ в російських ЗМІ розгорнулася кампанія, яка повідомляла про масові акції протесту проти членства в альянсі та долучення до них Донецька, Дніпропетровська, Запоріжжя, Одеси і Миколаєва. Йшлося між іншим про формування «мобільних груп народного ополчення», які блокували порт. Учасники акцій, за відомостями українських спецслужб, мали іноземне громадянство⁴⁶⁶.

⁴⁶⁵ Тищенко Ю. Огляд діяльності органів влади в ВР Крим (ВР АРК, Радмін, Постійне представництво Президента України в АР Крим) // Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції. – К., 2008. – С.34.

⁴⁶⁶ Зеркало недели. – 2006. – 27 мая – 2 июня.

В Кремлі не випустили можливості скористатися цією (однією з багатьох) репетицією подій 2014 р.: Держдума Росії ухвалила рішення про запит до уряду РФ з вимогою надати інформацію про заходи із повернення Криму до складу федерації.

Після 2004 р. антиукраїнська риторика з виразними сепаратистськими конотаціями повертається до політичного лексикону на півострові. У жовтні 2005 р. Кримський виборчий блок «За Януковича!» (ПРУ, Руський блок та Російська община Криму) ініціював проведення загальнокримського консультативного референдуму про статус російської мови в Криму. Згодом жупел консультативного референдуму (що апріорі не мав юридичної ваги) перетворився на засіб постійного політичного тиску на «помаранчевий» табір і використовувався регіоналами для маніпуляції масовою свідомістю кримського виборця. Наприкінці грудня 2007 р. Кримська республіканська організація ПРУ ухвалила рішення про проведення Всеукраїнського консультативного референдуму щодо надання російській мові статусу другої державної. Впадає в око, що значна частина тогочасних загроз вже виразно мала в собі в тій чи іншій мірі «домішку» ідеології «русского мира». Об'єктивно покликаний суверенізацією процес націєтворення підносився такими політичними силами в якості загрози так званій «слов'янській російській ідентичності», кримськотатарський рух як «націонал-радикалізм», «фашистствующее движение». Традиційно не добирали слів, характеризуючи етнополітичну ситуацію на півострові, комуністи. Але з часом притаманні їм висловлювання про повсюдне порушення прав «кримчан, які говорять і думають по-російськи не лише на побутовому чи юридичному, але також і на освітньому рівні»; про намагання «розірвати його [Криму] зв'язки з Росією й російською культурою, що об'єднує кримське суспільство в єдине ціле, по-насильницькому вирвати зі східнослов'янського світу»; про існування особливої кримської ідентичності та культурної спільноти, яка «не може змиритися із законами про «голодомор-геноцид», із наругою над нашим минулим, із героїзацією посібників німецьких фашистів, із насильницьким розривом історичних зв'язків»⁴⁶⁷, стали надбанням більш широкого дискурсу і безперешкодно курсували засобами масової інформації.

В епіцентрі постійного конфліктогенного чинника суспільно-політичного дискурсу, який передусім розвивали російськомовні видання, перебувало кримськотатарське питання. Багаторічний моніторинг проблеми приводив фахівців до невтішних висновків про «цілеспрямовану антитатарську та ісламофобську інформаційну кампанію» та розпалювання міжнаціональної ворожнечі⁴⁶⁸. Натомість місцеві управлінці, зберігаючи показний нейтралітет, насправді мало

⁴⁶⁷ Грач Леонид. Праздник на руинах: к годовщине Крымского референдума // Regnum (Москва). – 2012. – 16 января.

⁴⁶⁸ Кресіна І. До питання про прояви дискримінації на расовому та етнічному ґрунті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/.../03-Kresina.pdf?...1

чого робили для нормалізації етнонаціональних відносин в Криму, більше того – щораз із новою силою воно поставало під час передвиборчих і виборчих кампаній. Це, своєю чергою, справляло вкрай негативний вплив на реальний стан етнополітичної ситуації в регіоні. Він змушував експертів чимдалі голосніше нагадувати про існуючі проблеми діючій владі. Зокрема Ю. Тищенко (Український незалежний центр політичних досліджень) в 2008 р. зазначала: «... Досі спостерігається високий рівень дистанційованості жителів України від кримських татар, що провокує небажання бачити представників цієї етнічної груп серед громадян держави, хоча за цього й допускається їх перебування на території в ролі гостей. Якщо ця тенденція зберігатиметься, чимдалі чіткіше увиразнюватиметься загроза того, що за відсутності активних дій влади, спрямованих на подолання упереджень, за кримськими татарами в очах інших жителів Криму та південно-східної України міцно закріпляться негативні етностереотипи, що не сприятиме гармонізації міжетнічних відносин в АР Крим та в Україні загалом»⁴⁶⁹. Попри певну різкість наведеного висловлювання та необґрунтованість екстраполяції ставлення кримської спільноти на все населення України, слід зауважити, що кримськотатарське питання, в тому вигляді як воно відтворювалося суспільно-політичним простором регіону впродовж 1991–2013 рр., не сприяло ані націєтворенню, ані гармонізації етнонаціональних відносин в Криму. Більше того, в реальності не існувало кримської етнокультурної спільноти. Існувала умоглядна кримська спільність у викладенні Л. Грача та ідеологів-предтеч «руського мира» і протиставлена їй кримськотатарська громада – народ-репатріант зі скаліченою історичною долею, який щодня мусив доводити своє право жити на батьківщині. І це в зовні демократичній державі!

Втім, уміло режисована і підживлювана конфронтація навколо кримськотатарського питання була лише верхівкою айсберга. Не менш послідовно й агресивно вибудовувалася антиукраїнська лінія. Власне, друга за чисельністю етнічна громада Криму змушена була рухатися в фарватері курсу умоглядної «східнослов'янської єдності» перед лицем не менш умоглядної «кримськотатарської загрози», *відмовляючись на її користь від власних етнокультурних прагнень у власній країні*. Притягнення етнічних українців Криму до цього штучного антитатарського блоку слід вважати одним з найбільш вдалих фокусів російських політтехнологів, що завдали нищівного удару по засадах державної безпеки України в Криму. Страждали від цієї штучної конфігурації передусім українці та нечисленні етнічні громади, які в умовах об'єктивних економічних проблем у державі, втрати традицій національного шкільництва та високого рівня мовної асиміляції змушені були задовольнятися вкрай деформованою системою освітніх закладів. Згідно з даними Всеукраїнського перепису

⁴⁶⁹ Тищенко Ю. Огляд етнополітичної ситуації в АР Крим // Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції. – К., 2008. – С.17.

2001 р. 77% мешканців Криму назвали рідною мовою російську, 10% – українську, 11% – кримськотатарську. Російськомовними були 89% німців, 97% євреїв, 82% білорусів, 79% корейців, 78% болгар, 73% греків, 61% українців. При цьому поява нових українських чи кримськотатарських класів вимагала чи не титанічних зусиль громадських активістів та органів влади і тут же наражалася на шквал негативізму стосовно наступу Києва на права російськомовних. Результати цього «наступу», щоправда, виглядали доволі сумнівно: станом на 2008 р. (коли вибухнули організовані протести Асоціації директорів шкіл Криму проти наказу Міністерства освіти і науки України №461) українською мовою навчалися лише 5,4% учнів загальноосвітніх шкіл⁴⁷⁰.

Антиукраїнський, антикиївський ґрунт плекали на півострові десятиріччями і цілком безперешкодно. Більше того, в низці випадків високопосадовці АРК неодноразово задавали тон таким настроям. Так, зокрема, слід оцінювати висловлювання із підбуренням до протестних дій першого заступника голови ВР АРК С. Цекова (водночас очільника Російської общини Криму) та закликком не виконували накази Міністерства освіти і науки України. На жаль, подальші події лише поглиблювали дистанціювання регіональної спільноти від завдань державо- й націєтворення, що трактувалися низкою політичних сил у Криму лише як наступ на регіональну специфіку.

Як і всі попередні, президентські вибори 2010 р. стали ареною боротьби двох Україн – демократичної і олігархічної. Не можна твердити, однак, що олігархічному табору протистояв демократичний. Трагедія України, як і всіх інших посткомуністичних країн, полягала в тому, що громадянське суспільство, починало формуватися після зникнення диктатури практично з нуля.

Президентська виборча кампанія почалася у червні 2009 р., тобто одразу після призначення Верховною Радою дати виборів. Було зареєстровано 18 кандидатів у президенти, але реальні шанси на успіх мали лише двоє – лідер опозиційної Партії регіонів В. Янукович і діючий прем'єр-міністр Ю. Тимошенко. Прихід до влади В. Януковича в лютому 2010 р. ознаменувався реверсом у бік зміцнення президентської гілки влади з одночасним послабленням парламенту. Вибори на пропорційній основі були скасовані, і в новому виборчому законі Верховна Рада повернулася до чинної раніше мішаної системи, коли половина депутатів обиралася за партійними списками, а решта – на індивідуальній основі.

Парламентські вибори за новими правилами відбулися у жовтні 2012 р. На першому місці опинилася Партія регіонів (30% голосів), далі йшли «Батьківщина» на чолі з Ю. Тимошенко (25,5%), «Удар» В.Кличка (14%), Компартія України (13,3%) і «Свобода» (10,4%). Маючи в сумі 49,9% голосів, три опозиційні політсили («Батьківщина», «Удар», «Свобода») одержували в парламенті

⁴⁷⁰ Тищенко Ю. Огляд етнополітичної ситуації в АР Крим // Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції. – К., 2008. – С.21.

більшість за рахунок голосів, поданих за партії, які не подолали встановленого прохідного бар'єру. Але більшість депутатів-мажоритарників, чий бізнесові інтереси залежали від влади, примкнули до провладної коаліції. Використання «адміністративного ресурсу» допомогло Партії регіонів сформувавши пропрезидентську більшість і в обласних (за винятком трьох областей).

Узурпація державної влади супроводжувалася репресіями, спрямованими на залякування і придушення опозиції. У квітні 2010 р. М. Азаров заявив у парламенті, що «дії уряду Тимошенко завдали збитків державі в 100 млрд грн, у зв'язку з чим Тимошенко і посадові особи повинні понести кримінальну відповідальність»⁴⁷¹. Услід за цим Генеральна Прокуратура відновила призупинену Л. Кучмою в 2004 р. «справу Тимошенко», за якою вона звинувачувалася в «спробі дати хабаря»». Коли висунуті звинувачення не підтверджувалися, їй висувалися нові й нові, як з рога достатку.

На тлі очевидного зміцнення політичного консерватизму все ж активно розвивалася євроінтеграційна програма, яка була закарбована в передвиборчих обіцянках В. Януковича. Україна крок за кроком виконувала вимоги і рекомендації західноєвропейських партнерів, рухаючись курсом адаптації правової, судової та економічної систем за зразком Євросоюзу. Проте інтеграція України в НАТО і ЄС чимдалі більше дисонувала із доктриною Росії, яка активно, а часом і авторитарними методами відпрацьовувала проект Єдиного економічного простору разом з Білоруссю і Казахстаном. 24 червня 2005 р. у Києві відбулося чергове засідання групи високого рівня з підготовки угод про створення ЄСП. Виконуючи інструкції президента, українська сторона виключила з підготовлених документів всі вказівки на делегування країнами ЄСП певних часток економічного або політичного суверенітету наднаціональному органу⁴⁷².

На тлі малопродуктивних перемовин почалося загострення українсько-російських відносин, пов'язаних з розподілом азовсько-керченської акваторії. Як і раніше, українська сторона наполягала на тому, що лінією розмежування мусить бути адміністративний кордон радянських часів. Російська сторона відповідала, що переконливих доказів існування такого кордону нема. Виникали й інші точки напруги. Виявилось, що українська сторона вимагає збільшити символічну ціну за оренду баз Чорноморського Флоту Російської Федерації у 5-10 разів. Розпочата у 2006 р. інвентаризація земель та об'єктів Криму виявила факти продажу за безцінь і навіть безоплатної передачі узбережних земель та санаторно-курортних об'єктів російським структурам при потуранні місцевих і центральних властей.

У відповідь навесні 2005 р. російські компанії, які займали майже монопольне становище на українському ринку нафтопродуктів, різко підняли ціни на бензин і дизельне паливо. Восени «Газпром» оголосив про намір уп'ятро

⁴⁷¹ Фельштинский Юрий, Станчев Михаил. Третья мировая: битва за Украину. – К., 2015. – С. 151.

⁴⁷² Голос України (Київ). – 2005. – 25 червня.

підвищити ціни на газ для України. В конфліктну ситуацію втрутилася утворена в липні 2004 р. за домовленістю між В. Путіним і Л. Кучмою посередницька компанія «Росукренерго»⁴⁷³. Після тривалих переговорів ціна на газ була підвищена тільки вдвічі, але з перспективою дальшого підвищення.

У жовтні 2008 р. В. Путін і Ю. Тимошенко підписали в Москві міжурядовий меморандум про ціну на газ в 2009 р. в розмірі 250 доларів США за 1000 кубометрів. В. Ющенко залишився вкрай незадоволеним такою ціною і відкликав українську делегацію з Москви, яка повинна була укласти контракт на 2009–2019 рр. У відповідь на цей демарш «Газпром» на початку січня 2009 р. запропонував Україні нову ціну на рівні світової – 400 дол. за 1000 кубометрів. 19 січня Ю. Тимошенко уклала з В. Путіним новий довгостроковий контракт на постачання газу Україні та його прокачку в Європу, що припинило газову кризу. Їй вдалося навіть знизити ціну на газ на 2009-й рік до 232 дол. за 1000 кубометрів. Але новий контракт, як того й домагався В. Путін, фактично поставив Україну в становище цілковитої енергетичної залежності і невідворотного економічного виснаження.

«Енергетична голка» власне перетворилася на основу-основ внутрішньої й зовнішньої політики України. Вона ж була вирішальним аргументом на квітневій зустрічі В. Януковича з російським президентом Д. Медведевим у Харкові. В. Янукович вимушено пішов на стратегічні поступки у питанні про присутність в Криму Чорноморського флоту Російської Федерації всупереч Конституції 1996 р., яка не допускала розміщення на території України іноземних військових баз. Укладена 21 квітня угода продовжувала строк оренди на 25 років – до 2042 р. 27 квітня 2010 р. Верховна Рада ратифікувала угоду, укладену президентом без будь-яких консультацій з громадськістю.

Оцінюючи через п'ять років Харківські угоди, Л. Кравчук зауважив: «Я думаю, що Харківські угоди відіграли свою негативну роль в плані окупації Криму й України. Але план окупації України або розчленування України і її знищення як держави та поновлення імперії не в межах колишнього Радянського Союзу, а в межах царської Росії, цей план у Путіна і його команди був виписаний дуже давно. Всі ці питання, які потім вирішували в Україні – це був лакмусовий папірець. Путін перевіряв, наскільки Україна буде чинити супротив чи вона буде легко все віддавати. Тузла, Харківські угоди, торгові війни, перекриття газової труби, підвищення цін на газ – все це один ланцюг»⁴⁷⁴.

Далекоглядні плани Росії по економічному виснаженню і підпорядкуванню України стали вповні зрозумілими на етапі одномоментного згортання євроінтеграційного курсу напередодні підписання Угоди про асоціацію. За тиждень, 21 листопада 2013 р. на сайті Кабінету міністрів за підписом М. Азарова з'явилося Розпорядження № 905-р про призупинення підготовки до підписання

⁴⁷³ Касьянов Георгій. Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії. – С. 368–369.

⁴⁷⁴ День (Київ). – 2015. – 28 квітня.

Угоди про асоціацію між ЄС та Україною. Воно спрацювало як спусковий механізм, який започаткував новий суспільний рух, згодом названий «Євромайданом». Розпочавшись того ж дня зі зборів активістів о 22.30 під Стелою незалежності на київському Майдані, практично відразу він перетворився завдяки соціальним мережам на загальноукраїнський. 22 листопада протестувальники з'явилися в Донецьку, Івано-Франківську, Луцьку, Ужгороді, Львові. 24 листопада у Києві відбулася найбільша за період президентства Януковича маніфестація, на яку прийшли до 150 тис. громадян. Мітинг на Майдані Незалежності ухвалив резолюцію «Вимоги Євромайдану», яка складалася з трьох пунктів: відставка прем'єра М.Азарова, проведення до 27 листопада позачергової сесії Верховної Ради з голосуванням за необхідні євроінтеграційні закони, підписання В.Януковичем у Вільносі угоди про асоціацію з Євросоюзом.

1 грудня, у річницю референдуму 1991 р., який проголосив незалежність України, на майдани і вулиці Києва вийшло від 500 тис. до 1 млн. громадян. Цього дня було створено Штаб національного спротиву, який розмістився в Будинку профспілок. У Київ почали з'їжджатися тисячі протестувальників з усіх міст України. Після невдалої спроби розігнати Євромайдан у ніч на 11 грудня відносини діючої влади та протестувальників зайшли в глухий кут. На віче 14 грудня Євромайдан висунув нову вимогу: повернутися до Конституції від 8 грудня 2004 р., тобто перетворити Україну з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку.

Протистояння непримиренних політичних позицій тривало понад місяць. 22 січня вранці біля входу на стадіон «Динамо» був смертельно поранений Сергій Нігоян, невдовзі – 25-річний білорус Михайло Жизневський, вдень поранили Романа Сеника та Олександра Бадеру (обидва померли у лікарні). У лісосмузі в Бориспільському районі знайшли тіло Юрія Вербицького, викраденого з Олександрівської лікарні, зі слідами тортур. У 20.00 почався штурм Майдану, який тривав всю ніч. Менш ніж за добу на Майдані загинуло 36 громадян, з них дев'ять силовиків і два співробітники ДАІ. Мирний етап розвитку масового громадянського протесту добігав кінця. Євромайдан почав переростати в Революцію гідності.

19 лютого СБУ оголосила про початок антитерористичної операції на території України. Серйозні бої йшли в Івано-Франківську, Львові, Луцьку, Полтаві, Тернополі. Міністр оборони О.Лебедєв віддав наказ передислокувати до Києва Дніпропетровську повітряно-десантну бригаду у складі 500 бійців. «Кривавий четвер» 20 лютого на вулиці Інститутській додав до жертв режиму Януковича 53 людини, з них четверо силовиків. Тоді ж вищий орган законодавчої влади врешті почав вживати кроки в напрямку виведення країни з гострої політичної кризи. В парламенті створилася ситуативна антипрезидентська більшість. Солдати Внутрішніх військ, які ночували в автобусах на вулиці перед Верховною Радою, одержали наказ забрати свої водомети та іншу техніку і повернутися в місця постійної дислокації. Командири, які віддали наказ,

виконали постанову Верховної Ради, яку їм вручили після належного оформлення вранці 21 лютого. Згодом те ж відбулося біля Адміністрації Президента. Оголені пости біля вищих органів влади і управління заступили бійці Самооборони Майдану в ніч з 21 на 22 лютого. Незабаром до них на спільне патрулювання приєдналася міліція⁴⁷⁵.

Тим часом Янукович через Харків і Донецьк прямував у Крим. В.о. голови МВС А.Аваков і В.Наливайченко, який став керувати СБУ, мали завдання перехопити втікача, однак кримські правоохоронці де-факто вже не підпорядковувалися Києву. В ніч на 24 лютого Янукович з довіреними особами був доставлений десантним катером на один з кораблів Чорноморського флоту Російської Федерації, і через кілька днів опинився у Москві.

В Києві життя тривало вже без президента-втікача. Найгостріша в новітній історії України політична криза вимагала найскорішого вирішення. Вранці 22 лютого Верховна Рада продовжила свою роботу, прийнявши відставку В. Рибака і віце-спікера І. Калетника і констатувавши розвал правлячої коаліції. Головою оновленого парламенту був обраний О. Турчинов. Країна вступала у новий етап існування не лише без діючого Президента, але й в умовах цинічної зовнішньої агресії та дестабілізації ситуації в Криму і на сході України. Неочікувана «гібридна війна» виявилася потрясінням не тільки для політикуму, а й для пересічних мешканців, десятиріччями виховуваних на гаслах братерства.

Соціально-економічне життя Криму в добу Незалежності: регіональні проблеми на тлі загальних трендів

На жаль, нестабільність політичного простору України була лише відзеркаленням проблем у її економічному підґрунті. Досягнення економічної незалежності було й залишається основним завданням реальної суверенізації України.

Господарська специфіка Криму мала багато яскравих рис, втім не завжди враховувалася як у центрі, так і місцевими управліннями. На відміну від решти України, де третину запасів природно-ресурсного потенціалу становлять мінеральні поклади, тут таку ж частку посідають рекреаційні ресурси⁴⁷⁶. На Крим, що складав 4,5% від території України, припадала 1/10 готельного фонду та 40% санаторно-курортного господарства. На початку 2000-х рр. АРК посідала друге після Києва місце за потужністю туристичних потоків. Перспективи рекреаційного потенціалу АРК потенційно посилювалися туристичною привабливістю півострова. Світова практика засвідчує, що за прибутковістю рекреаційна

⁴⁷⁵ Факты и комментарии (Киев). – 2015. – 20 февраля.

⁴⁷⁶ Бережна І.В. Національні пріоритети та регіональні детермінанти соціально-економічного зростання (на матеріалах АР Крим). – НАНУ. Інститут регіональних досліджень, 2004. – С.93.

діяльність поступається лише нафтовидобуванню й автомобілебудуванню. Однак, економічні горизонти кримської курортної сфери були значно підважені економічною кризою трансформаційного переходу.

Відповідно до загальноукраїнських тенденцій кримська економіка розвивалася в умовах кризи 1991–1995 рр. і стагнації 1996–2000 рр., виявляючи ознаки виходу з кризи впродовж 2003–2004 рр. і наростаючі кризові явища на тлі світової фінансової кризи, починаючи з 2008 р. Існування в режимі «виживання» спричинило вкрай деформовану структуру кримського господарства⁴⁷⁷.

Впродовж 1990-х рр. санаторно-курортна сфера півострова вступила в смугу тривалої кризи, що поглиблювалася на тлі докорінної зміни парадигми діяльності кримських оздоровниць. Від надання масових (за профспілковими путівками) оздоровчих послуг курортний комплекс поступово трансформувалася в напрямку розбудови невеликих за місткістю елітарних закладів. В цілому зростання вартості послуг у кримських оздоровницях привело до суперечливих наслідків: станом на 2003 р. заповнюваність об'єктів відпочинку не перевищувала 49,6%. Причому, якщо в Бахчисарайському районі вона дорівнювала 65,5%, Євпаторії – 58,4, Ялті – 56%, то в Феодосії – 5,7%.⁴⁷⁸ Наведені показники стають ще більш опуклими на тлі показників, які характеризують стан курортної промисловості: на той же час вартість основних фондів і нематеріальних активів курортних організацій дорівнювала 1707,8 млн. грн., але на третину зношені фонди вимагали постійного оновлення, чого насправді не відбувалося⁴⁷⁹. Не сприяла цьому загальноекономічна ситуація на пострадянських просторах та хронічна нестабільність політико-правового поля. Курортні об'єкти перебували на балансі шести держав: України (202 оздоровниці), Росії (83), Білорусі (4), Латвії, Молдові та Узбекистану (по 1-й)⁴⁸⁰ і підпорядковувалися різним міністерствам та відомствам. На тлі загального економічного поживавлення в Україні відзначалася стабілізація туристичного господарства: влітку 2002 р. у 319 закладах відпочило 107,8 тис. дітей – на 18,4% більше, ніж у 1995 р.⁴⁸¹

Тим часом курортна промисловість, як потенційно найприбутковіший напрям господарської діяльності Криму, перетворилася на поле невпинної

⁴⁷⁷ Стратегічні пріоритети та сучасні завдання розвитку реального сектора економіки України. – Черкаси: Брама-Україна, 2007.

⁴⁷⁸ Крым. Курорты. Туризм. 2000 – 2003. – Симферополь: Главное управление статистики в Автономной республике Крым, 2004. – С.5.

⁴⁷⁹ Яковенко І.М. Досвід вивчення соціально-економічних факторів розвитку рекреаційного природокористування в Криму // Український географічний журнал. – 2003. – №4. – С.66.

⁴⁸⁰ Бережна І.В. Національні пріоритети та регіональні детермінанти соціально-економічного зростання (на матеріалах АР Крим). – НАНУ. Інститут регіональних досліджень, 2004. – С.298.

⁴⁸¹ Там само. – С.135.

боротьби, переділу сфер впливу та власності, що в разі знижувало її інвестиційну привабливість. Це негативно позначилося на напрямках її розвитку, зважаючи на трудомісткість умов господарювання. Досить лише звернути увагу на величезні проблеми, які генерувала неврегульованість та недофінансування робіт по упорядкуванню та зміцненню прибережної смуги. Протяжність кримських пляжів сягає 500 км, приблизно п'ята їх частина штучного походження і вимагає постійних капіталовкладень в оновлення і зміцнення прибережної полосою. Найбільше (близько 40%) штучних пляжів сконцентровано в районі Ялти. Проблеми, які генерувала галузь, були добре відомі і регулярно перебували в епіцентрі гострої суспільної дискусії.

Промовиста оцінка рекреаційного потенціалу регіону вміщена в «Концепції розвитку курортно-рекреаційного і туристського комплексу Автономної Республіки Крим до 2010 року», розробленій Міністерством курортів і туризму АРК: «... основна частина рекреаційних територій зосереджена в приморській зоні, шириною 10–30 км. Площа цієї зони становить 9 тис. км² (34% площі Криму). В цій зоні зосереджено 75% населення і 70% основних виробничих фондів. У трикілометровій зоні Криму мешкає 50% населення. Загальна рекреаційна ємність регіону становить 179 тис. місць, що дозволяло за нормами, розробленими у 80-х роках, оздоровлювати 1,9 млн осіб. Рекреаційний потік у 80-ті роки становив 8–10 млн. осіб (з путівками приїжджало 2 млн, без путівок – 6–8 млн осіб)»⁴⁸². Намагання обґрунтувати готовність півострова приймати по 10–16 млн. відпочивальників щорічно становило лейтмотив діяльності кримських властей. При цьому лишалося тільки дивуватися тій настійливості, з якою місцеві управлінці «не розуміли», що на фоні таких різючих диспропорцій розміщення демографічних, трудових ресурсів і перевантаження соціального середовища, реальний рекреаційний потенціал зазначеної третини кримської території вже в ближній перспективі загрожував зійти нанівець. Останні роки такого нерозважливого «господарювання» унаочнювали наростання проблеми не лише невлаштованими пляжами, що не витримували санітарних норм як за побутовими умовами, так і за щільністю тіл відпочивальників на квадратному метрі площі, а й соціальним напруженням у містах-курортах та незрозумілою приїжджим неприязністю місцевих. Власне, соціальне напруження в цих «райських куточках» генерувала нездатність комунального господарства та соціальної сфери справитися з надмірними антропогенними навантаженнями курортного сезону.

Повсякденне існування як місцевих мешканців, так і відпочивальників позначала низка негараздів: локальність та ізолюваність поселень, доступ до яких суттєво ускладнювався огороженнями санаторно-курортних установ; концентрація електромереж, комунікацій, водогонів та каналізаційних споруд на території санаторно-курортних господарств при одночасній невлаштованості

⁴⁸² Там само. – С.125.

сусідніх поселень; розірваність, розкиданість і недостатність закладів соціальної інфраструктури; низький рівень забезпеченості житлом постійних мешканців півострова (18,3 м³, що було на 3 м³ менше ніж пересічно по Україні); аварійний стан державного житлового фонду. Натомість ситуація змушувала місцевих управлінців діяти за давно дискредитованим радянським гаслом «Давай! Давай!». Саме вона генерувала чимдалі потужніші проблеми, на які в гонитві за надприбутками мало хто зважав. Тим часом висновки експертів були невтішними: «... рекреаційний потенціал АР Крим використовується безсистемно, безвідповідально, що призвело до його значного виснаження. Це зумовлює загострення ризиків з боку рекреаційного комплексу при розробці нових концепцій соціально-економічного зростання АР Крим»⁴⁸³.

Не менше проблем відзначалося в сільськогосподарському секторі. Земельний фонд Криму становить 2694,5 тис. га земель, з них: 1828,2 тис. га – сільськогосподарські угіддя (1200 тис. га ріллі та понад 120 тис. га багаторічних насаджень, 400 тис. га зрошувані землі), 338 тис. га – ліси. Тобто, під рілля зайнято 45,5% земельних ресурсів, ліси – 10,4%, заповідники – 4,3%, решта земель не оброблюються (чагарники, водні об'єкти, яри, піщаники, занедбані території тощо)⁴⁸⁴.

Провідне місце в сільськогосподарському секторі регіону посідає виробництво зерна: порівняно з 1990 р. площа під зерновими на 2002 р. зросла з 45,7 до 67,2%; під картоплею та овочами – з 3,6 до 4,8%; натомість під технічними культурами зменшилася з 6,7 до 6,3%; кормовими культурами – з 44 до 21,7%⁴⁸⁵. Несприятливі кліматичні умови та подорожчання хімікатів негативно позначилося на садівництві.

Помірне зростання відзначалося в тваринництві (від 19% в птахівництві до 2,2% у виробництві молока), однак про повернення до виробничих характеристик початку 1990-х рр. не йшлося. Показники 2002 р. порівняно з 1990 р. були меншими в 2,5 разу за виробництвом м'яса, в 2,1 разу – молока, в 1,9 – яєць, в 7,6 – вовни. В 2002 р. падіння виробництва продовольчих культур на душу місцевого населення відзначалося по всіх напрямках сільськогосподарського виробництва. Найбільш разючим воно було у виробництві плодів та ягід – в 13 разів, винограду – втричі. Якщо в 1990 р. за загальнопоширеними стандартами Крим забезпечував себе продовольством, то в 2002 р. на півострові вироблялося лише половина від потреби в продовольстві⁴⁸⁶.

⁴⁸³ Там само. – С.144.

⁴⁸⁴ Там само. – С.95.

⁴⁸⁵ Статистичний щорічник Автономної Республіки Крим у 2002 році. – Сімферополь: Головне управління статистики в АР Крим, 2003. – С.588.

⁴⁸⁶ Бережна І.В. Національні пріоритети та регіональні детермінанти соціально-економічного зростання (на матеріалах АР Крим). – НАНУ. Інститут регіональних досліджень, 2004. – С.328–329.

Відзначений спад пояснювався передусім докорінною зміною форм власності, що в загальних своїх рисах стабілізувалася на 2005 р. Якщо в 1990 р. понад 55% сільгоспгосподарств були державними, то 2002 р. їхня частка впала до 10% (33 від загальної числа 364 великих і середніх сільськогосподарських підприємств)⁴⁸⁷. Найбільш болюче вона позначилася на молочарстві, де ситуація залишалася критичною. З огляду на різке скорочення площ під кормовими культурами та природних пасовищ ситуація, слід зазначити, була цілком логічною.

Багаторічні спостереження засвідчують, що на півсторіччя в Криму припадає понад 30 посушливих років. Розмаїття кліматичних умов сприяє розвитку різних видів сільськогосподарського підприємництва, однак стримуючим фактором була й лишається недостатня забезпеченість регіону водними ресурсами. Лише 500 млн. м³ води, яка використовується півостровом, дають місцеві ріки та підземні джерела, 2400 млн м³ надходить через Північнокримський канал. До 100 тис. м³ води на Південний берег Криму надходить через Головну гірську грядку семикілометровим тунелем, побудованим в 1960-і рр. Середньорічне споживання води станом на 2004 р. склало близько 3000 млн м³: 190 споживалося в комунальному господарстві та на побутові потреби, 2500 – у сільськогосподарському секторі, 250 – у промисловості⁴⁸⁸.

Вкрай складним перехідний період виявився для промисловості регіону тим більше, що вже в часи застою в ній запанували негативні тенденції, пов'язані передусім з вичерпанням мінеральних покладів на півострові. Вичерпаними є сольові поклади й поклади залізної руди (Камиш-Бурунський кар'єр закритий у 1992 р.). Кар'єрним способом видобуваються тільки флюсові вапняки в околицях Балаклави, на горі Агармиш. На межі тисячоліть активізувався видобуток будівельного каменю, щебеню, облицювального матеріалу в околицях Інкерману, Скелястого, Мармурового, Лозового, Петропавлівки, Трудолюбівки, в рівнинному Криму та на Керченському півострові. Біля Бахчисараю налагоджений видобуток мергелів, що використовуються у виробництві цементу.

Багато нарікань викликала незбалансована структура регіональної промисловості (в 2003 р. 80,7% припадало на обробну промисловість, 5,8% – видобувну, 13,5 – енергетичну, 1,6 – металургію, 0,7% – легку промисловість⁴⁸⁹). Морально і технічно застарілі потужності, зношені засоби виробництва та незацікавленість виробників у їхньому оновленні – так виглядали тренди розвитку кримської промисловості впродовж 1990-х рр. Металургійний комплекс виник наприкінці XIX ст. на базі Керченського та Балаклавського залізрудних і флюсових родовищ, які вже на кінець XX ст. дійшли до межі вичерпання і тим самим спричинили занепад галузі. Машинобудівельний комплекс регіону був представлений підприємствами Сімферополя, Керчі, Севастополя та Євпаторії, які

⁴⁸⁷ Там само. – С.176.

⁴⁸⁸ Там само. – С.99.

⁴⁸⁹ Там само. – С.149.

випускали насоси, машини для консервної промисловості, обладнання для залізниць, трубопровідну арматуру, нестандартне обладнання, електродвигуни, трансформаторні підстанції, електрозварювальні апарати тощо. Високовитратною і неконкурентною на ринку виявилася продукція хімічного комплексу. Загалом, лише шість зі ста діючих промислових підприємств АРК впроваджували прогресивні технології та оновлювали товарну лінійку. Зношеність основних засобів на 2002 р. сягнула 54,1% і продовжувала наростати, сягнувши на 2007 р. 58,5%. Рівень зношеності основних фондів був вражаючим навіть у галузях, що за іншими показниками діяльності демонстрували зростання: у легкій промисловості – 53%, машинобудуванні – 56%, енергетичній промисловості та водопостачанні – 65%, видобувній – 59%. Не витримавши конкуренції з іноземними виробниками, у 2010 р., згорнулося виробництво кольорових телевізорів та радіоприймачів. Майже половина устаткування була зношеною чи підлягала ліквідації у харчовій промисловості.⁴⁹⁰

Ознаки виходу з затяжної кризи стали помітними лише в 2003 р. Зростання в промисловості АРК склало 18,9% порівняно з 2002 р. Найбільш оптимістичні показники відзначалися в секторі переробки сільськогосподарської продукції (29,4%), хімічному та нафтохімічному (22,3%), електроенергетиці (26,2%). Про підвищення платоспроможності та попиту населення свідчили високі темпи приросту в харчовій промисловості (консервна промисловість – 92,7%, м'ясопереробна – 66,9%, виноробна – 45,4%, лікеро-горілчана – 36,5%). Натомість на тлі перенасичення місцевого ринку дешевим імпортним ширпотребом обсяги виробництва місцевої легкої промисловості скоротилися на 12%, готового одягу – 69%, взуттєвої промисловості – 15,7%.

Доволі впевнено почували себе підприємства-монополісти. Так, в АРК станом на 2002 р. вироблялося 78% кальцинованої соди від загальноукраїнського, 23,6% панчішно-шкарпеткових виробів, 23,1% емальованого металевого посуду, 20,2 сірчаної кислоти в моногідраті⁴⁹¹.

1990-і рр. стали часом катастрофічного занепаду будівельної промисловості. На 2002 р. припинилося виробництво клінкеру та гіпсу, порівняно з 1985 р. виробництво стінових матеріалів впало в п'ять разів, залізобетонних панелей – у 19 разів, облицювальних матеріалів з природного каменя – 13, піску – 10, гравію – 50, заповнювачів простих – 80⁴⁹². Звичайно, ці показники віддзеркалювали не лише кризу будівельної галузі, а й докорінну зміну парадигми й технології

⁴⁹⁰ Пріоритети та завдання розвитку економіки Криму. – Севастополь: Телескоп, 2010. – С.91, 98, 104.

⁴⁹¹ Про соціально-економічне становище Автономної Республіки Крим за 2003 рік. – Сімферополь: Головне управління статистики в Автономній Республіці Крим, 2003. – С.5–7.

⁴⁹² Статистичний щорічник Автономної Республіки Крим у 2002 році. – Сімферополь: Головне управління статистики в АР Крим, 2003. – С.588.

будівництва, що припали на ті часи. Не меншою мірою позначався й трансформаційний перехід, пошук найбільш оптимальних форм власності та господарювання. На 2002 р. будівельна промисловість вийшла за зону державного диктату. Лише 16% будівельних підприємств залишилися у її власності, 7% були комунальними, 6% – приватними, 70% – колективної форми власності, 1% – міжнародної⁴⁹³. Дві третини їх закінчили 2002 р. зі збитками, лише приватні підприємства отримали прибуток. Будівельний бум розпочався на етапі подолання кризи в загальноукраїнському масштабі. Вперше за багато років в низці щільно заселених кримських міст були закладені нові мікрорайони, вирости багатоквартирні багатоповерхові будинки. Втім, будівельний бум 2004–2009 рр. мав зворотній бік. Забудовники найперше дбали про ліквідність зведеного житла, зводячи його в найбільш привабливих з інвестиційного погляду місцях. В результаті, часто-густо з порушеннями діючих нормативів, забудовувалися сейсмічно- й зсувонебезпечні ділянки, прибережна зона, порушувалися історико-культурні комплекси, ускладнювався чи унеможлиблювався доступ населення до пляжів та комунікацій. Варварська забудова прибережної зони та неподоланні паркани перетворилися на візитку Південного берега Криму і генератор повсякчасного соціального напруження.

Ознаки різких диспропорцій та залежності від зовнішньоекономічних факторів виявляли практично всі галузі кримського господарства: різко вирости міжнародні морські та авіаційні перевезення, однак стало непоказним лишався рівень внутрішніх; збільшувалося число новобудов, однак призначалися вони не для задоволення потреб місцевих мешканців, а приїжджих відпочивальників; чимдалі різким, фактично неподоланим, ставав розрив між елітарними новобудовами кримського узбережжя та депресивними селищами.

Не менш очевидним ставало зростання соціальних негараздів. На початку 2000-х рр. епідемічний поріг перетнув туберкульоз (74,6 випадків на 100 тис. населення станом на 2002 р.⁴⁹⁴), стрімко зростало поширення ВІЛ (22,7 на 100 тис. населення), захворюваності на СНІД (9,2 випадки⁴⁹⁵), чисельність зареєстрованих наркозалежних (234,8 випадків на 100 тис. населення)⁴⁹⁶. На кінець 2003 р. в АРК налічувалося понад 41 тис. зареєстрованих безробітних⁴⁹⁷.

⁴⁹³ Бережна І.В. Національні пріоритети та регіональні детермінанти соціально-економічного зростання (на матеріалах АР Крим). – НАНУ. Інститут регіональних досліджень, 2004. – С.359.

⁴⁹⁴ Для порівняння: в 1990 р. цей показник дорівнював 26,1.

⁴⁹⁵ Станом на 1990 р. показники становили 13,3 та 2,4 відповідно.

⁴⁹⁶ Бережна І.В. Національні пріоритети та регіональні детермінанти соціально-економічного зростання (на матеріалах АР Крим). – НАНУ. Інститут регіональних досліджень, 2004. – С.193.

⁴⁹⁷ Про соціально-економічне становище Автономної Республіки Крим за 2003 рік. – Сімферополь: Головне управління статистики в Автономній Республіці Крим, 2003. – С.3–4.

Суперечливі обставини господарського життя позначалися на решті сфер життєдіяльності. За індексом людського розвитку в 2006 р. Крим перебував на 9 місці серед 27 регіонів України. Це свідчило про важливий прорив від стану тотальної руїни кінця 1990-х рр. За вісім років Крим підняв свій рейтинг на 7 шаблів. Покращилася демографічна динаміка (13 місце замість 24), ринок розвитку праці (13 місце замість 22), матеріального добробуту (12 проти 19). Тим часом за показниками рівня освіти АРК опустилася з 15 на 17 місце, екологічної безпеки – з 6 на 18 (!), охорони здоров'я – з 13 на 24 (!). Нагадаємо, йшлося про оздоровницю міжнародного значення⁴⁹⁸.

Згадані проблеми були як безпосереднім наслідком загальних економічних проблем півострова, так і впливовим економічним фактором, що заводило ситуацію в глухий кут.

Іншим її проявом стала нерівномірність розміщення населення та виробничих потужностей, що унаочнювалася перекосами показників урбанізації. В Криму лише п'ять міст можна віднести до великих: Сімферополь – 338 тис. осіб на 2002 р., Євпаторія – 106 тис., Керч – 155 тис., Феодосія – 74 тис. і, на решті, Ялта – 81 тис. Власне, в них і концентрувалася лівова частка населення, задіяного на державній службі, в сферах охорони здоров'я, освіти, культури та послуг. На решті території півострова⁴⁹⁹, згідно з висновками фахівців, трудові ресурси використовувалися не повною мірою, що обумовлювало періодичну чи сезонну міграцію на материк і за кордон. Потужний негативний вплив на соціальне середовище АРК справляли різкі сезонні коливання доходів населення та їхня залежність від загальної економічної кон'юнктури.

Системною проблемою Кримського півострова був і залишається хронічний дефіцит енергетичних та водних ресурсів, що констатували всі фахові та управлінські документи, зокрема й «Комплексна довгострокова програма соціально-економічного розвитку Автономної Республіки Крим» (1997 р.). В ній, зокрема, відзначено, що в 2002 р. місцевий енергетичний комплекс надавав лише 7% від загальної потреби в електриці (решта надходила з материкової частини), 30% потреби газу та 2% нафти. В 1995–2000 рр. виробництво електроенергії на місцевих генераторах скоротилося в 1,5 разу, імпорт з поза меж півострова – в 1,3 разу, у будівництві споживання енергії впало в 5,8 разу, сільському господарстві – 2,2⁵⁰⁰. Пом'якшити рівень гостроти

⁴⁹⁸ Тищенко Ю. Завдання і пріоритети державної політики стосовно АР Крим // Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції. – К., 2008. – С.13.

⁴⁹⁹ Прикладом таких можуть слугувати Красноперекопський район, де міське населення відсутнє взагалі, та Сакський, де частка міського населення сягає 7%. – Див.: Бережна І.В. Національні пріоритети та регіональні детермінанти соціально-економічного зростання (на матеріалах АР Крим). – НАНУ. Інститут регіональних досліджень, 2004. – С.531.

⁵⁰⁰ Там само. – С.103.

передбачалося за рахунок розробки розвіданих покладів енергоносіїв на шельфі. Втім проект перебував на стадії розробки і вимагав великих інвестиційних вливань.

Стало зростає дефіцит води, який в різних районах Криму коливався від 30 до 80% потреби. При тому забруднення підземних вод у Криму значно перевищувало українські показники. Забруднення у комплексі із дефіцитом врешті набуло катастрофічного характеру. Внаслідок стихійного, не контролюваного скидання промислових, сільськогосподарських та побутових стоків річкові та морська екосистеми півострова були доведені до стану екологічного лиха. Характерною його прикметою стало хімічне та бактеріологічне забруднення курортних зон. Граничні забруднення традиційно фіксувалися в Севастопольському районі, біля Балаклави, бухти Мартинова, Північної бухти та гарнізону «Кача», району випуску очисної станції м. Судак, Феодосійських очисних споруд (сьомий і шостий рівні забруднення)⁵⁰¹. Вирішення, хоч і часткове, проблеми передбачало глобальну реконструкцію, модернізацію і розширення мережі каналізаційних, очисних споруд та водопровідних мереж.

Наростаючі екологічні негаразди спричиняли й промислові підприємства. Згідно з даними Держкомстату України на півострові розташовані понад 120 хімічних, вибухо- і пожежонебезпечних об'єктів, в зоні можливого ураження яких мешкає чверть населення, понад 27% працівників промислових виробництв змушені працювати в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, більшість підприємств використовували застрілі технології, шкідливі для здоров'я співробітників та довкілля. Неподалік промислових об'єктів Сімферополя фіксуються аномальні зони, де вміст свинцю перевищує норми в 40–250 разів, цинку – в 125 разів, ртуті – в 7,5 разу. Надзвичайна екологічна ситуація за засміченням важкими металами хронічно властива Севастополю. Тут вона зумовлена не лише викидами застарілих промислових підприємств, а й кораблями Чорноморського флоту⁵⁰².

Очевидним ставав кризовий стан низки галузей, заснованих на використанні природного ресурсу. На початок ХХІ ст. з 26 видів риби, що розроблялися промисловим методом у чорноморській акваторії, лишилося всього шість.

Втім не загальний, зіставний з загальноукраїнською динамікою, господарський занепад визначав специфіку економічного життя Криму впродовж незалежності. Станом на 2010 р. роздержавлення господарського комплексу Криму в основних своїх рисах завершилося. У приватній формі власності на цей час перебувало 2/3 основних засобів виробництва, 3/4 оборотних активів, на неї припадало 85% реалізованої продукції і витрат на операційну діяльність. При

⁵⁰¹ Там само. – С.234.

⁵⁰² Див.: Устойчивый Крым. План действий: Научные труды КИПКС. – К. – Симферополь: СОНАТ, 1999; Устойчивый Крым. Энергетическая стратегия XXI века. – Симферополь: Экология и мир, 2001.

цьому кількість об'єктів господарювання в разі перевищила початкову, що свідчило про розукрупнення підприємств⁵⁰³. Вирішальний перелам у пріоритетах господарювання відбувся в 2004 р., коли на зміну раніше переважаючої колективної форми власності прийшла приватна. На жаль, провідною його прикметою чимдалі більше ставали масові зловживання та прямі правопорушення в процесі трансформації державної форми власності в усіх сферах економіки, а передусім – у найбільш прибуткових і перспективних.

Саме тому кримінальна війна у Криму переросла у відразливе і страшне соціальне лихо, яке спотворювало та дезорганізувало життя АРК. За своїм розмахом та негативними наслідками вона не поступалася своєму відповіднику на Донбасі, з тією лише відмінністю, що на півострові вона не завершилася створенням потужного олігархічно-чиновницького клану.

Необмежене застосування адміністративного ресурсу, маніпулювання етнонаціональними суперечностями та спекуляція на об'єктивних складнощах перехідного періоду перетворили кримське господарство на поле невпинної політичної й бізнесової війни, «золоту» кримську землю (передусім у прибережній смузі) – на розмінну монету політичних домовленостей та тиску, а кримчан – на заручників безвідповідальних місцевих політиканів і різного роду «временщиків». Всі вони прагнули нагріти руки на благодатній кримській землі. Станом на березень 2008 р., за даними Міністерства економіки, в АРК було інвентаризовано всього 44% земель несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів⁵⁰⁴. На багаторічні затягування з виділенням земельних ділянок під будівництво кримські татари відповідали самозахопленнями, повторна хвиля яких здійнялася в 2006 – 2007 рр. у відповідь на зловживання влади в сфері землекористування. Втім, несанкціоноване будівництво було широко розповсюджене повсюди в Криму. Впродовж 2007 р. було виявлено 4200 фактів самозахоплення. Тим часом проблема виділення земельних ділянок для репатріантів у густозаселених Ялті, Алушті, Судаку, Феодосії зайшла в глухий кут.

Під час здійснених в 2008 р. перевірок дотримання земельного законодавства Прокуратура АР Крим виявила масові факти зловживань при розпорядженні землею, вилучення земель природоохоронних та культурних зон, махінацій із підробленими документами тощо. Безпосередніми їх фігурантами виявилися держслужбовці місцевих органів влади. На жаль, спроба навести лад у проблемному кримському господарстві виявилася скороминучою і мало-результативною. Після поразки «помаранчевих» на чергових президентських та парламентських виборах в Крим зайшла нова команда управлінців, з діяльністю якої був пов'язаний якісно новий етап експлуатації природних та рекреаційних багатств Криму.

⁵⁰³ Пріоритети та завдання розвитку економіки Криму. – Севастополь: Телескоп, 2010. – С.96.

⁵⁰⁴ Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції. – К., 2008. – С.15.

Кримське питання і завдання націєтворення

Будь-яка макросоціальна революція пов'язана з тектонічними зрушеннями в базових сферах життя, культурного, зокрема. “Парад суверенітетів”, який унаочнював розпад СРСР, каталізував низку етнічних конфліктів у межах геополітичних кордонів СРСР, без яких не минулося ніде, окрім хіба що України та Білорусії. Аж до подій 2014 р. українські високопосадовці із гордістю зазначали, що Україна є взірцем міжетнічної злагоди й толерантності. А між тим в пострадянську добу етнополітичні процеси, що розгорнулися в Україні після розвалу СРСР, набули вкрай суперечливого характеру. Зокрема унаочнилося російсько-українське протистояння, що в нових обставинах загрожувало трансформуватися в геополітичний конфлікт. Ставлення росіян і російськомовних мешканців Донбасу та Криму до ідеї суверенізації України перетворилося на питання державної безпеки.

Хоч проблема російсько-української культурної конкуренції вочевидь перетворилася на топпроблему етнонаціонального простору незалежної України, зводити лише до неї всю широчінь актуалізованих проголошенням державного суверенітету і відмовою від комуністичної перспективи проблем не доводиться. Конфігурація етнонаціональної ситуації в Україні на 1991 р. була доволі складною.

На думку Олени Кривицької, «основним чинником історичного об'єднання регіонів України в одному державному утворенні була географія розселення етнічних українців, усвідомлення їхньої єдності культурною та політичною елітою»⁵⁰⁵. Близько 95% сучасних кордонів території України становила українська етнічна територія, тобто ареал розселення української етнічної нації. З заходу на схід (від Львівської до Сумської областей), з півночі на південь (від Чернігівської області до північного Криму) спостерігалось зменшення перевалюванням етнічних українців. Поліетнічними за складом населення були Крим та прикордоння. Строкатий етнічний вигляд прикордонних регіонів обумовлювався не лише історично притаманним пограничною алгоритмом формування населення, а й наслідками соціальної інженерії радянської влади (це найбільшою мірою стосувалося Криму й Донбасу, етнонаціональний ландшафт яких був докорінним чином видозмінений у другій половині ХХ ст.).

Щодо зафіксованої переписом чисельності представників етнічних груп, Україна дійсно була неординарним феноменом пострадянського етнокультурного ландшафту. Втім основне завдання не лише новопосталої державності, а й людського конгломерату, що складався з представників понад 130 етносів, полягало в перерозподілі засобів виробництва, залишених від радянських часів, реформуванні ринку зайнятості та розробці консенсусної за своєю суттю платформи розбудови новітньої державності. З усією очевидністю конфліктогенного

⁵⁰⁵ Кривицька О.В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ, 2015. – С.91.

потенціалу постали два питання: яка модель державності (ліберальна чи соціально-орієнтована) і який тип нації (етнічна чи політична) є стратегічним орієнтиром України.

Мапа розселення етнічних груп найвиразніше унаочнювала багату на перипетії історію України: не лише перебування у складі імперій впливало на неї. Депортації за національною ознакою та масові трудові міграції у низці регіонів, що називається, переорали етнокультурний шар «до глини», знищивши цілі пласти традиційної етнокультури. На національну катастрофу фактично перетворилося повільне вмирання етнокомплексу українського Полісся внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Не лише етнонаціональна карта України, а й картина етнонаціональної взаємодії, порівняно із довоєнним часом, зазнала докорінних змін. Етнічну більшість як у селах, так і в містах в історичній ретроспективі становили українці (згідно з даними останнього загальносоюзного перепису вони складали близько 72% населення республіки, тобто 37 419 053 особи), однак міра їх впливу на правила й форми етнічної взаємодії у республіці не відповідала питомій вазі. У повоєнні роки загальний потенціал етносу суттєво підважувався тією обставиною, що 1/7 громади була російськомовною. На Донбасі російськомовною була майже половина українців⁵⁰⁶.

Етнонаціональна конфігурація відчутно ускладнювалася в міру просування до південних і південно-східних кордонів України. Антитезою українській гомогенності Півночі й Заходу виступав Крим. Його етнокультурне ядро складали 10 етнічних груп на тлі чисельного домінування росіян (65,6%). Українці склали 26,7%, кримські татари – 10%, білоруси – 2,1%. Решта з 6-ти громад не перетинала одновідсоткового бар'єру⁵⁰⁷.

Слід відзначити, Крим був єдиним регіоном України, етнодемографічна ситуація в якому зазнала радикальних змін саме на етапі набуття Україною суверенітету. Першою в цій низці змін стало зменшення питомої ваги слов'янського населення (з 91,74% у 1989 р. до 84% у 2001 р.) на тлі вибухового зростання кримськотатарської громади (з 1,56% у 1989 р. до 10,16% в 2001 р.). Відбулося це передусім у столиці автономії. Росіяни залишилися пануючою національною групою (66,7%), 21,3% сімферопольців становили українці. Однак, українська громада Сімферополя була істотно русифікованою: у 1989 р. 62,1% українців визнали рідною російську мову. Роки незалежності тільки погіршили ситуацію: в 2001 р. російська мова виявилася рідною для 70,6% українців. Кримськотатарська громада склала 7% (в абсолютних числах – 25 209 осіб)⁵⁰⁸.

⁵⁰⁶ Національний склад населення – Всеукраїнський перепис ... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 2001.ukrcensus.gov.ua › Результати › Основні підсумки

⁵⁰⁷ Національний склад населення – Всеукраїнський перепис ... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 2001.ukrcensus.gov.ua › Результати › Основні підсумки

⁵⁰⁸ Всеукраїнський перепис населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 2001.ukrcensus.gov.ua. Прочитовано 2016-08-12.

Тим часом зростання частки татар в населенні автономії не обмежалося зміною демографічних показників – в суспільно-політичному просторі з'явилася і стрімко зростала *групада*, з твердою позицією і планом-перспективним свого майбутнього в Криму. «Кримськотатарське питання» потужно політизувало суспільно-політичний простір АРК.

Весь тягар відновлення історичної справедливості щодо кримськотатарського народу був перекладений на незалежну Україну, яка попри надзвичайно складну соціально-економічну та суспільно-економічну ситуацію в односторонньому порядку змушена була вирішувати це завдання. Україна взяла на себе зобов'язання перед несправедливо репресованими народами, зокрема, над депортованими в 1941 р. німцями (в січні 1992 р. Президент України дав принципову згоду німецькому товариству „Відродження” на реалізацію програми переселення депортованих німців), у 1944 р. – болгарами, вірменами і греками Криму, попри те, що сама вона не мала жодного стосунку до цих політичних злочинів. Більше того, Україна сама є державою, що постраждала від злодіянь кремлівських режимів більше за решту складових колишнього СРСР.

Відповідно до Декларації „Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, що зазнали насильницького переселення, та забезпечення їх прав”, Кримський облвиконком ухвалив рішення про виділення 8 400 земельних ділянок для кримських татар. З цього часу розпочався погано контрольований процес повернення на історичну батьківщину десятків тисяч представників громади, причому від початку йшлося про повернення не окремих соціальних груп, а цілого народу. На 1 січня 1998 р. до АРК на постійне місце проживання було переселено 262,8 тис. нащадків депортованих у 1944 р. народів. Питома частка кримських татар в складі населення АР Крим на початку 2000-х рр. становила 12,1% і зросла, порівняно з 1989 р., в 6,4 разу. За межами України залишалася 220–250 тис. потенційних репатріантів.

Взаємини між громадою та державою впродовж 1991–2013 рр. були непростими, оскільки стабільно складними залишалися соціально-економічні умови натуралізації репатріантів та їхньої адаптації до нових обставин життя. Кримськотатарський національний рух перетворився на вагомий фактор внутрішньополітичної ситуації, оскільки громада послідовно виступала за надання ексклюзивних прав в етнополітичному житті України. На першому курултаї кримськотатарського народу (29 червня 1991 р.) було висунуте завдання реалізації права на вільне національно-державне самовизначення на своїй національній території. Після реабілітації національної меншини та початку масового повернення це гасло, як кінцева мета політичної боротьби, було зняте, але його потенційна конфліктогенність залишалася надзвичайно високою. Обумовлювалася вона високою політичною активністю громади, низкою неврегульованих проблем репатріантів та наявністю лакун в українському законодавстві.

За останні 20 років на території автономної республіки Крим виникло близько 300 мікрорайонів компактного проживання кримських татар. Вони становлять 13% від усього населення півострова⁵⁰⁹. Попри всі труднощі, що супроводжували повернення репатріантів, передовсім кримських татар⁵¹⁰, слід зазначити, що умови цього повернення були неспівставно більш сприятливими, порівняно із аналогічними процесами в Росії, в соціально-економічному, етнокультурному, а ще більше – суспільно-політичному аспектах. Впродовж останніх двох десятиліть кримськотатарська спільнота сприймалася владою України як рівноправний (хоча доволі проблемний) політичний партнер. У межах системи національного самоуправління поступово сформувалися елементи кримськотатарської державності. Вертикаль татарського самоврядування (Меджліс – районні меджліси – сільські меджліси) забезпечує високий рівень політичної мобільності громади. Кожні 5 років скликається Курултай, до якого входять 250 делегатів, які обирають 33 члени Меджлісу. Він приймає рішення від імені всього кримськотатарського народу, визначає вектор етнокультурного розвитку і консолідує народ навколо актуальних суспільно-політичних завдань⁵¹¹. Завдяки високій самоорганізації репатріанти доволі швидко зміцнили свої позиції не лише в Криму, а й на загальнодержавному рівні. В середині 1990-х рр. кримськотатарські лідери, висунуті Меджлісом, стали на шлях публічної політики. Зміцненню їхнього впливу сприяло запровадження квот на представництво в парламенті АРК.

Після створення в 1999 р. при Президентові України Ради представників кримськотатарського народу з 33 членів Меджлісу, що отримала консультативно-дорадчий статус, відносини між Києвом і кримськотатарською громадою зазнали якісних змін. В 1999–2004 р. відбулися 4 засідання Ради, які накреслили низку невідкладних заходів стосовно вирішення нагальних потреб репатріантів. Однак, неодноразові спроби ухвалити закон «Про статус кримськотатарського народу» у різних модифікаціях не увінчалися успіхом. Не сприяло закріпленню статусу репатріантів у законодавчому полі України й укладення політичного союзу керівництва кримських татар із блоком «Наша Україна». Після 2004 р. інтенсивність роботи Ради представників кримськотатарського народу при Президенті знизилася, жодного разу він не зібрався в повному

⁵⁰⁹ Аслан Умеров: Меджліс визначає вектор розвитку і консолідує народ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // qtmn.org/.../1771-аслан-умеров-меджліс-виз...

⁵¹⁰ Станом на 2008 р. не забезпеченими водою залишалися 1/3 селищ репатріантів, рівень газифікації не перевищував 12%, практично були відсутніми каналізаційні мережі та дороги з твердим покриттям. Селища зазвичай були віддаленими і не інтегрованими до інфраструктурних мереж. До 100 тис. депортованих взагалі не мали власного життя. (Див.: Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції. – К., 2008. – С.23.)

⁵¹¹ Аслан Умеров: Меджліс визначає вектор розвитку і консолідує народ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // qtmn.org/.../1771-аслан-умеров-меджліс-виз...

складі. Натомість громада демонструвала потужний потенціал інтеграції на регіональному рівні: серед державних службовців АРК кримські татари на 2008 р. становили 7,9%, районних державних адміністрацій – 12,5%, у місцевому самоврядуванні – 4,8%, Фонді майна – 4,3%, серед сільських та селищних голів – 7,7%. Частка кримських татар у депутатському корпусі АРК перевищила частку етносу в населенні і сягнула 15%⁵¹².

Далеко не всім корінним етносам Криму вдалося використати можливості, які надала незалежність України для вирішення своїх нагальних завдань. З метою порятунку народу від етнічного розчинення в 1989 р. було створене кримчацьке культурно-освітнє товариство «Къримчахлар», однак призупинити асиміляцію кримчаків не вдалося. За переписом 2001 р. в Україні мешкало 406 кримчаків (з них – 204 у Криму); і лише 16,7% з них володіли національною мовою. На початку 1990-х рр. відновилася діяльність релігійних караїмських громад. Тоді ж почала свою діяльність Асоціація караїмів Криму („Кримкарайлар”), яка опікується відродженням культурних традицій народу через недільні школи, організацією національних свят, відродженням періодики, поверненням культових споруд та національних святинь, зокрема, давнього печерного міста Чуфут-Кале із цвинтарем-святилищем Балта-Тиймез. Внаслідок високого рівня мовної асиміляції етнос перебуває на межі етнічного розчинення.

Поряд із кримськотатарською розпочалася репатріація решти депортованих етносів півострова. На кінець 1990-х рр. в Криму мешкало близько 2,8 тис. вірменів, однак, в своїй переважній масі вони були новозаселенцями повоєнного часу. Схема-прогноз розселення репатріантів передбачала повернення майже 70 тис. депортованих та їхніх нащадків упродовж 1992–2000 рр., зокрема: 17 200 вірменів⁵¹³. Втім наслідки її запровадження були не рівноцінними в усіх громадах. Згідно з відомостями ГУ МВС України у Криму станом на 1997 р. мешкали 5 014 вірменів, причому депортацію з їх середовища пережили всього 319 осіб (110 родин)⁵¹⁴. Перепис населення 2001 р. зафіксував у Криму без Севастополя 8 769 вірменів. Отож, переважна більшість громади формувалася за рахунок мігрантів новітнього часу, історична доля яких не була пов’язана з Кримом.

Криза стратегії соціалізації депортованих стала очевидною від початку її реалізації. Про це говорили не лише представники національних організацій вірмен, німців, болгар та греків, які наголошували на несиметричності процесу репатріації та «перевагах» кримських татар, отриманих внаслідок радикальних

⁵¹² Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції. – К., 2008. – С.27.

⁵¹³ Сборник нормативных актов Верховного Совета и Правительства АРК по вопросам возвращения и обустройства депортированных граждан (1992–1995 гг.). – Симферополь, 1996. – Ч.1. – С.61.

⁵¹⁴ Григор’янець В.Є. Вірмени Криму: минуле і сьогодення. – С.71.

узгоджених дій громади. Кримськотатарське питання в Криму дійсно доволі швидко переросло межі пострадянського тренду відносин влади та національних рухів. Тривала епопея боротьби кримських татар за повернення на батьківщину не мала аналогів в СРСР. За кілька десятиріч, витрачених на неї, кримськотатарський рух перетворився на структуроване суспільно-політичне явище з яскравою етнокультурною специфікою. Новопостала у керма української державності пострадянська номенклатура як Києва, так і АРК власне опинилася перед викликом, на який не мала жодних інструментів впливу – ані соціальних, ані економічних, ані політичних. Вперше за багато десятиріч державна машина, заточена на режим тиску і примушування, змушена була домовлятися, шукаючи взаємовигідні відповіді на надскладні питання в умовах жорсткої економічної та перманентних політичних криз. За цих обставин з усією історичною іронією постала низка українсько-кримськотатарських політичних союзів, що вагомо впливали на «велику» політику в Києві. Визнання кримських татар корінним народом (за яке вони настійливо боролися) спроможне було не лише значно зміцнити правові гарантії розвитку кримськотатарської спільноти в Україні, розширити механізми впливу останньої в суспільно-політичному житті на півострові, проте вимагало подальшої роботи держави та інститутів громадянського суспільства щодо узгодження положень декларації з існуючою правовою системою та створення соціально-економічних підвалин їхнього запровадження в життя.

Пострадянська кримська спільнота реагувала на концептуалізацію кримськотатарського питання стриманим упередженням. Національні організації тут поступово створили майже всі етнічні громади. Гальмування процесів асиміляції та збереження національних святинь – таким було завдання культурно-освітнього товариства «Къримчахлар» та Асоціації караїмів Криму („Кримкарайлар”). Республіканське товариство німців Криму «Видергебурт» («Возрождение»), Кримське мордовське товариство, Рада національних меншин Південного берегу Криму «Рівність», Кримське товариство болгар, Республіканське об'єднання депортованих болгар ім. братів Стоянових, Болгарське культурно-просвітне товариство «Відродження», Федерація греків Криму⁵¹⁵ та інші опікувалися підтримкою зв'язків із діаспорами та збереженням національної свідомості. Російські організації («Товариство російської культури», «Братство слов'ян Криму», «Русское общество Крыма», «Союз россиян Крыма» та ін.) діяли у фарватері кремлівської стратегії повернення Криму⁵¹⁶.

⁵¹⁵ Див.: Хрящевська Л.М. Діяльність національно-культурних товариств України в 90-х рр. ХХ ст. // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського. Історичні науки. – 2013. – Вип. 3.35. – С. 48–52.

⁵¹⁶ Див.: Офіційний сайт Кримської республіканської організації Славянської партії. Конгрес русских общин Крыма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kro-krim.narod.ru>

Попри існування відповідників національних організацій та їхню показну діяльність, порівнювати процеси, що відбувалися в громадах, не доводиться. Якщо у середовищі кримських татар вирував процес національного відродження, а самі вони стали згуртованою громадою, яка на заклик лідерів спроможна була вирішувати будь-які завдання, то решта етносів перебувала на оборонних позиціях, лишаючись на загал населенням, а не суб'єктом суспільно-політичного життя. Враховуючи тенденції етномовної асиміляції в середовищі етнічних меншин Криму та прискорене старіння російської громади⁵¹⁷, слід визнати, що найбільш перспективним етнополітичним проектом півострова залишався кримськотатарський. Він пройшов випробування часом і спромігся створити потужні механізми не лише виживання, а й етнічної мобілізації.

Проте 1990-і рр. стали часом набуття життєво важливого досвіду самоорганізації етнічних громад. Виникли і активно заявили про себе представницькі органи – Меджліс (1991 р.), Єврейська рада (1992 р.), Фольксрат (1996 р.). Попри те, що їхня діяльність так і не була повною мірою врегульована законодавчо, вони відіграли вирішальну роль в концептуалізації кримськотатарського, єврейського та німецького рухів, реалізуючи елементи територіальної та національно-культурної автономії.

Цілі, які ставили перед собою ці органи, були не співставні як за стратегією, так і за гостротою проблем. Якщо Меджліс опікувався колосальним колом питань репатріації, облаштування й забезпечення роботою, розбудови системи національної освіти, лобювання кримськотатарського політичного проекту як у кримському, так і в українському парламентах, то перед єврейськими та німецькими структурами стояли набагато скромніші завдання: упорядкування й збереження національної культурної та історичної спадщини, налагодження взаємодії громад зі світовими центрами, регулювання міграції, відродження традиційних засад етнічного життя.

В той час, як управлінці за радянською традицією трактували націю як етнічну спільноту і не розрізняли понять «етнічний» та «національний», сама українська нація залишалася етнічною спільнотою. Власне радянська риторика і на початку ХХІ ст. визначала порядок денний етнонаціональної політики у державі. Однак голоси експертів стосовно того, що українське суспільство не є не лише багатонаціональним, але й надміру розмаїтим в етнічному відношенні (бо дві найбільші національності – українці та росіяни разом становили 95,1 % усього населення проти 94,8% у 1989р.⁵¹⁸) – лунали все виразніше.

⁵¹⁷ Див.: Петроградская А.С. Этнодемографическая структура крымского сообщества // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Т.22 (61). – 2009. – С №2. – С.248–253.

⁵¹⁸ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2011 року. – К, 2003. – С. 14.

Шість наступних за величиною груп (чисельністю від 300 до 100 тис. осіб) сумарно склали 1,5 млн населення (3,1%). Вісім найчисельніших етносів (білоруси, молдавани, кримські татари, болгари, угорці, румуни, поляки, євреї) разом з росіянами та українцями склали понад 98% населення. Ще вісім етносів (вірмени, греки, татари, цигани, азербайджанці, грузини, німці, гагаузи) становили 1,1%. Частка решти (116) етносів в населенні країни сягала 0,4%⁵¹⁹.

Важливою подією початку XXI сторіччя став Перший всеукраїнський перепис населення (5 грудня 2001 р.). Він дав можливість проаналізувати зміни в українському суспільстві за перше десятиріччя незалежності. За його даними, в Україні проживали представники близько 130 національностей та народностей. З них: українців – 37,5 млн осіб (77,8%), росіян – 8,3 млн осіб (17,3%), білорусів – 276 тис. (0,4%), молдаван – 259 тис. (0,5%), кримських татар – 248 тис. (0,5%), болгар – 205 тис. (0,4%), угорців – 157 тис. (0,3%), румун – 151 тис. (0,3%), поляків – 144 тис. (0,3%), євреїв – 104 тис. (0,2%), вірмен – 100 тис. (0,2%), греків – 91 тис. (0,2%), німців – 33,3 (0,1%). Інші етноси були представлені в Україні меншими групами (окрім ромів – 47 тис, азербайджанців – 45 тис. та грузинів – 34 тис.) та поодинокими респондентами⁵²⁰.

Важливо, що Всеукраїнський перепис зафіксував перевагу українців. Найменшою питома вага етнічних українців була в АР Крим (24,3%), найбільшою – в Тернопільській області (97,8 %). Найчисельнішими меншинами в Донецькій та Луганській областях були росіяни (відповідно, 38,2% та 39,0%), у Чернівецькій області – румуни (12,5%) та молдовани (7,3%); в Одеській області – росіяни (20,7%), болгар (6,1%) та молдовани (5,0%); у Закарпатській області – угорці (12,1%)⁵²¹. Найбільшу частку серед тих, хто не належав до етнічних росіян, а називав російську мову рідною становили українці: в Донецькій області – 32,8%, Луганській – 27,99%⁵²²,

⁵¹⁹ Колодій А. Про поліетнічність України: кількісний та якісний виміри. – С.137.

⁵²⁰ Див.: Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – К., 2003.

⁵²¹ Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

⁵²² Перепис населення. Національний склад населення, мовні ознаки, громадянство. Національність та мовні ознаки. 19A050501_02_044. Розподіл населення за рідною мовою, Луганська область (1,2,3,4) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp; Національний склад населення, мовні ознаки, громадянство. Національність та мовні ознаки. 19A050501_02_014. Розподіл населення за рідною мовою, Донецька область (1,2,3,4) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp

Одеській – 16,52%⁵²³. Решта громад у регіональному розрізі склали незначний відсоток населення. З урахуванням дисперсного характеру розселення це становило суттєву перепону для розвитку шкільництва національними мовами.

Втім не реальні контури етнічних анклавів та співвідношення етнічних груп визначали якість дискусії навколо національного питання як такого, регіональних акцентів національної політики держави зокрема. Мовне питання в Криму впродовж років виступало лише маркером загострення українсько-російських міждержавних відносин і слугувало інструментом тиску Кремля на Київ. З новою силою воно постало в епіцентрі етнополітичної дискусії в Криму в післямайданну добу. Електорат В. Януковича почувався приниженим на тлі гуманітарної політики В. Ющенко. Мовний конфлікт нагнітався односторонніми діями органів місцевої влади, які суперечили чинному законодавству. У 2006 р. низкою обласних і міських рад Сходу та Півдня України були ухвалені постанови про визнання російської мови регіональною. За цих обставин багаторічна боротьба навколо запровадження двомовності сфокусувалася навколо пошуку компромісу між прагненням “українофонних” політиків обмежити територію двомовності Кримом та прагненням “русофонних” сил зробити офіційно двомовною всю країну⁵²⁴.

Другою за гостротою «больовою точкою» українського націєтворення стала боротьба навколо історичної платформи інтеграції української політичної нації. З часів В. Ющенко історична інструменталізація націєбудівництва вийшла на якісно новий рівень. Варто визнати, що далеко не всі історичні маркери українськості, що централізовано запроваджувалися в той час, спрацювали на користь об’єднанню. Апелювання до трагічних сторінок вітчизняної історії не знімало гостроти поточних проблем, тим часом як своєрідна “одержимість ювілеями” міцно увійшла в офіційну й суспільну практику. На офіційний рівень було виведено відзначення ювілейних дат пам’яті жертв політичних репресій, бою під Крутами, Голодомору, депортації кримських татар та представників інших національностей, 70-ї річниці Великого терору в Україні, 300-річчя Батуринського погрому, 70-річчя бою на Красному полі та ін. З’явилися меморіальні комплекси під Крутами, в реконструйованій Батуринській фортеці, в Биківнянському лісі під Києвом, у 2007 р. у Києві було відкрито Музей радянської окупації. Упродовж 2007–2008 рр. в Україні демонтували понад 400 пам’ятників діячам комуністичного режиму – організаторам

⁵²³ Перепис населення. Національний склад населення, мовні ознаки, громадянство. Національність та мовні ознаки. 19A050501_02_051. Розподіл населення за рідною мовою, Одеська область (1,2,3,4) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp

⁵²⁴ Мамонтов Е. Мовний фактор у формуванні національної концепто-сфери: державотворчий аспект // Політичний менеджмент. – 2011. – № 1. – С. 28.

Голодомору та політичних репресій 1937–1941 рр., було перейменовано понад 3 тис. топографічних назв.

Південні й східні регіони відповіли на оновлення державної історичної парадигми демаршами, названими згодом “війною пам’ятників”.⁵²⁵ Фінальним акордом цієї війни, ініційованої місцевими громадами та представниками націоналістичних організацій, став “ленінопад”, початок якому поклало повалення пам’ятника В. Леніну в Києві 8 грудня 2013 р.⁵²⁶ Результати її в тому, що стосувалося усталення національної ідентичності були мінімальними. Ситуація мало змінилася від тієї, яка змусила Юрія Шаповала в 2011 р. констатувати: «Ми не маємо гідної політики історичної пам’яті в нашій державі. Це є дуже серйозна і важлива річ»⁵²⁷. На жаль, “війна пам’ятників” переросла у справжню війну. Вона вивела врешті з латентної в гостру стадію протистояння різноспрямованих суспільно-політичних доктрин, які безвідповідально використовували об’єктивно існуючі відмінності історичних травм Західної й Східної України для подальшої поляризації суспільства.

Недалекоглядно ховати голову подібно страусу в пісок, воліючи не помічати, що «мовне питання» було лише формою соціалізації ширшого питання – «російського», яке набувало в контексті згаданих вище причин характер регіонального. Саме воно було і залишається не лише визначальним чинником проблематизації відносин Сходу та Заходу України, а й непослідовності процесу націєтворення загалом.

На відміну від наукового дискурсу суспільно-політичні інтерпретації «мовного питання» та концепції його вирішення обмежувалися маніпуляцією загальновідомими фактами без заглиблення в їхню сутність. Наголошуючи, що для більш ніж 50% населення нашої країни російська мова є головним засобом спілкування, політики замовчували, що засіб спілкування і державна мова не обов’язково мають співпадати. Зазначаючи, що регулювання мовного життя країни не повинно вести до його одержавлення та придушення свободи особистості, зазвичай «забували» сказати, що мова – то не єдиний маркер ідентифікації, не менш важливим маркером є культура. Стаючи на захист російськомовних ЗМІ під знаменом свободи слова, апологети «свободи» не підіймали питання про те, що ЗМІ є трансляторами партійних платформ в обгортці «інформації», однак, насправді поширюють не інформацію – а лише її сегмент, окремі ж, взагалі, займаються не інформуванням, а кодуванням електорату.

⁵²⁵ Українське Національне Інформаційне Агенство / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/news/593093-novyiy-politsezon>.

⁵²⁶ Світ 24 новини / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.Svit24.net/politic/77>.

⁵²⁷ Україна за двадцять років. Матеріали міжнародної веб-конференції. – Чернігів, 2013. – С.8.

Визнаючи очевидну конфліктогенність «мовного питання», варто наголосити, що коріння проблем сучасного націєтворення слід шукати не в неспроможності політичних еліт дійти консенсусу у «мовному питанні» і тим більше не в дискримінації за мовною чи етнокультурною ознакою (наведені вище відомості, як здається, повністю спростовують такі закиди), а в глибинних проблемах і суперечностях культуротворення, яке, на жаль, залишає бажати кращого як у центрі, так і в регіонах.

Втім значно більше проблем виникало на рівні адаптації регіональної спільноти до інформаційних навантажень трансформаційного періоду, ускладнених вагомими змінами внутрішньої етнонаціональної ситуації та перманентним ускладненням міждержавних українсько-російських відносин. Соціологічні опитування впродовж років стало фіксували доволі високий рівень напруження в Криму. Прикметно, що чимдалі гострішим ставало не кримсько-татарське, а «російське питання», яке суттєво гальмувало процес інтеграції регіональної спільноти до загальноукраїнського контексту.

За даними спеціального дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова «Ідентичність громадян України: стан і зміни» (травень-червень 2007 р.), понад 90% респондентів сприймали Україну як свою Батьківщину; 99,5% бачили майбутнє свого регіону у складі України; 65,5% були переконані, що відмінності між українськими регіонами не спричинять розпад країни; 61,9% не погодилися з тезою про те, що західні та східні українці можуть вважатися двома різними народами (беззастережно підтримали цю думку лише 6,4% опитаних). Громадяни України, за винятком Криму, виявляли високий рівень патріотизму, підтримували ідею єдності та територіальної цілісності України, пов'язуючи з нею своє майбутнє⁵²⁸.

На жаль, аж до подій 2014 р. потужність відцентрових процесів у Криму не сприймалася із відповідними проблемі увагою та рівнем реагування, як органів державної безпеки, так і органів влади та управління. На попередження науковців про те, що «криза ідентичності не є стихійним лихом чи фатумом національної історії, вона є закономірним етапом становлення будь-якої нації під час її переходу до державно-політичної самоорганізації, що неминуче супроводжується певною уніфікацією та узгодженням правил, цінностей і символів. Відсутність сформованої спільної ідентичності, яка б поєднувала більшість громадян, не лише суттєво уповільнює поступальний розвиток українського суспільства, а й створює або критично посилює низку загроз національній безпеці країни»⁵²⁹, владні структури легковажно не зважали. Плата за відсутність державницького мислення виявилася чималою.

⁵²⁸ Україна: політичні стратегії модернізації: зб. науково-аналітичних доп. – К. : НІСД, 2011. – С.23.

⁵²⁹ Там само. – С.25.

Російські громадські та громадсько-політичні рухи в АРК виникли на зорі незалежності. Мало хто впродовж десятиліть сприймав їх серйозно. Переважна більшість політикуму скептично ставилася до політичних партій, які не спроможні були подолати прохідного бар'єру навіть у кримський парламент і збирали на свої заходи не більше кількох сотень симпатиків. Утім, був актор, який підходив до них з усією увагою та оптимізмом. Щоправда, знаходився він поза державними кордонами України. Росія не лише підтримувала Російську общину Криму, Народний фронт «Севастополь–Крим–Росія», Національний фронт «Севастополь–Крим–Росія», молодіжні організації та ін. інформаційно, а й спонсорувала їх. Власне, ставлення до них було як до прототипів російських політичних структур на теренах України, своєрідного тарану, за допомогою якого доктрина «русского мира» розчищала собі життєвий простір у Криму.

В арсеналі діячів названих організацій побутував набір ідеологічних лексем («консолідація російсько-культурних кримчан», «захист російського соціокультурного простору в Криму»), за обрисами яких важко було розгледіти реальні контури етнополітичної ситуації на півострові. Натомість семантика та естетика організацій (скажімо, вищим керівним органом Російської общини Криму був Собор, вищим органом, що діяв поміж Соборами – Дума, водночас діяли скаутські дружини, Ради ветеранів труда і праці, проводилися «ленінські набори») підкреслювала, з одного боку, не лише спільність історичного походження з Росією, а й спільність доктринальну, а з іншого, відрізнялася неймовірною еkleктичністю, поєднанням непоєднуваного – претензій на імперську велич та радянську псевдодемократичність. Починаючи з 2007 р. РОК разом з «Руським блоком» перейшли до відвертих дій, проголосивши початок всеукраїнської акції з возз'єднання України і Росії під гаслами «Майбутнє України – в союзі з великою Росією!», «Даєш другу Переяславську раду!» Коментуючи мету акції, заступник голови РОК, глава кримської організації партії «Руський блок» Олег Радивілов заявив: «Ми хочемо, щоби Крим з Україною став частиною великої держави. Чи буде це федерація, чи буде конфедерація, чи буде союз домініонів – державний устрій лежить на совісті правителів держав»⁵³⁰.

Вважаючи Меджліс кримськотатарського народу незаконною організацією і вимагаючи її ліквідації разом із Радою кримськотатарських представників при Президентові України, РОК натомість не вважала свою власну діяльність з виразними антидержавницькими акцентами ані незаконною, ані антиконституційною. У ще більш одіозних формах виявлялася діяльність Народного фронту «Севастополь–Крим–Росія», який у лютому 2007 р. оголосив початок акції «Україна без Криму». Суть акції полягала в збуренні масових позовів

⁵³⁰ Цит. за: Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції. – К., 2008. – С.60.

жителів Криму до судів з вимогою змінити Конституцію України і виключити з неї розділ Х «Автономна Республіка Крим». У листопаді 2007 р. Народний фронт «Севастополь–Крим–Росія» та Євразійський союз молоді відправили спільне звернення до В. Ющенка, в якому вимагали виведення з АРК збройних сил України, присутність яких називалася «актом агресії проти Республіки Крим». Конотації звернення були доволі красномовними: «Вимагаємо припинити анексію Криму та Севастополя Україною, що здійснюється із середини 90-х років минулого століття». Місяць потому вони пішли далі, закликавши депутатів Верховної Ради АРК поновити дію Конституції Криму 1992 р., оголосити півострів територією, що перебуває під юрисдикцією Російської федерації, і прибрати з адміністративних споруд «окупаційні» – тобто, українські, прапори⁵³¹.

Чимдалі риторика публічних акцій названих організацій ставала все більш брутальною і зухвалою. 17 січня 2008 р. активісти Народного фронту на мітингу у Сімферополі, вимагаючи безстрокового базування Чорноморського флоту РФ у Криму, закликали керівництво Росії вийти з договору про дружбу з Україною. Під Генеральним консульством РФ фігурували гасла «Ні Великому договору!» та «Ми не любимо Україну!». 21 січня 2008 р. на прес-конференції вони фактично закликали до силового сценарію возз'єднання Криму з Росією. Лише це спонукало СБУ України до відповідних дій.

В листопаді 2006 р. виник новий центр єднання проросійських сил – «Національний фронт «Севастополь–Крим–Росія», який об'єднав 16 громадсько-політичних організацій (серед них: Конгрес російських общин Криму, рух «Російський фронт Сергія Шувайнікова», Кримська асоціація російських співвітчизників, Патріотичний блок «У майбутнє – з Росією!» тощо). Перспективною метою С. Шувайнікова, який очолив Нацфронт, стало створення національних органів самоврядування росіян Криму та скликання Російських установчих зборів Криму, де мала бути обрана Російська дума Криму, тобто – система структурування національного руху за зразком існуючої кримсько-татарської.

Отже, задовго до подій так званої «кримської весни» низка провідників російського руху, зокрема, С. Цеков висловлювали претензії на перетворення Криму на форпост російської політики та «русского мира» в Україні. Втім, найбільшою радикальністю вирізнялася діяльність молодіжного крила російських організацій – «Прориву» та Кримського відділення Євразійського союзу молоді (ЄСМ) (керованого Олександром Дугіним) – з виразними екстремістськими та нацистськими установками. Їхні методи діяльності та доктринальний зміст викликали заперечення навіть у колі однодумців. Зокрема, Національний фронт

⁵³¹ Капустін М. Діяльність російських громадських і громадсько-політичних організацій і рухів в АР Крим // Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції. – К., 2008. – С.66.

«Севастополь–Крим–Росія» у жовтні 2007 р. назвав євразійську ідеологію шкідливою і небезпечною з точки зору збурення «антиросійської істерії» в Україні. Характеристика методів діяльності євразійців, як показало майбутнє, була доречною: «Замість того щоб прищеплювати молодим людям російську національну самосвідомість та ідеали слов'янського братерства, їм прищеплюють ідеологічний аналог сатанізму закликають до створення підпільних сект та проведення епатажних акцій, реально використовують для замовних провокацій у Росії та Україні... молодих росіян-хлопців готують для провокацій і в'язниць, а самі роблять на них політичну рекламу сидючи на кухнях у Москві»⁵³².

Пріоритети та перспективи етнокультурного поступу Криму

Досвід України на шляху забезпечення прав і потреб етнічних меншин, попри всю його суперечливість, слід наголосити, є унікальним, тим більше, що дійти консенсусного рішення між запитами етнічних громад і титульної нації було не просто. Попервах етнічні меншини артикулювали прагнення мати не лише національну школу, а й національні адміністративно-територіальні одиниці за зразком 1920–1930-х рр. Право на освіту було закріплене конституційно, однак можливості користуватися ним у середовищі окремих етнічних спільнот були різними і залежали передусім від компактності, чисельності, рівня асимільованості й національної свідомості, наявності національних освітніх традицій, врешті – допомоги материнських етносів та гостроти соціально-економічних проблем.

Не менше проблем існувало на рівні повсякденних мовних практик. В Південній Україні та Криму відзначалися наростаючі прикмети асиметричної двомовності, підростаючі покоління тутешніх етнічних меншин (німці, болгар, молдавани, гагаузи) чимдалі більше обходились без знання рідних мов. Вже з другої половини ХХ ст. російська мова в регіоні посіла місце мови міжнаціонального спілкування. Позиції української мови залишалися слабкими. Серед опитаних в 1993–1994 рр. болгар, добре володіли українською – 13%, недостатньо – 24%, зовсім не володіли – 51%⁵³³. В побуті панувала болгаро-російська двомовність на тлі виразної архаїзації місцевих болгарських діалектів. Врешті склалася та ситуація, що за підсумками переписів 1989 й 2001 рр. кількість носіїв російської мови значно перевищувала номінальну чисельність росіян. За даними перепису російську мову вважали рідною 29,6% громадян різних

⁵³² Цит. за: Капустін М. Діяльність російських громадських і громадсько-політичних організацій і рухів в АР Крим // Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції. – К., 2008. – С.73–74.

⁵³³ Колесников А.А. Социологическое прогнозирование языкового развития в Придунайском регионе Украины //Відродження. Часопис. – 1999. – №4. – С.16.

національностей⁵³⁴. Результати переписів, власне, зафіксували інерцію мовних процесів пізньорадянської доби: за даними перепису 1989 р., рідною мовою назвали мову етнічної групи 69,5% болгар, 95,6% угорців, 1/14 євреїв, майже третина білорусів, 1/7 поляків, 1/5 греків, 1/4 німців⁵³⁵.

За таких обставин, зрозуміло, в обставинах національного піднесення першої половини 1990-х рр. постало гасло відродження шкільництва національними мовами. Ініціативу розбудови національних навчальних закладів взяли на себе товариства етнічних меншин, які вважали створення осередків освіти національними мовами передумовою відродження власних громад. На їхню думку існуюча мережа навчальних закладів не відповідала нагальним потребам (на початку 1989 р. в республіці діяли 4,6 тис. російських шкіл, 11 молдавських, 50 угорських, 2 польські).

На лютий 1991 р. в деяких областях відновилися діяльність національних професійних та самодіяльних театральних концертних організацій і колективів, газет, етнорелігійних громад. Просвітницька робота організацій етнічних меншин відбувалася самотужки на принципах самокупності, без дійсної зацікавленої підтримки держави. Втім успіхи в напрямку розбудови етнокультурного життя громад були виразними.

З січня 1992 р. новостворена редакція видавництва „Таврія” почала здійснювати випуск літератури кримськотатарською мовою. Впродовж першого року діяльності було видано комплект з семи підручників для першого класу, зокрема буквар і таблиці з кримськотатарської мови, та підручник. З 1992 р. Головна редакція літератури на мовах нацменшин координувала видання літератури в 10 державних видавництвах. До співпраці з Головною редакцією було залучено близько 100 мовознавців, істориків, етнологів⁵³⁶.

У травні 1993 р. відповідно до рішення уряду АР Крим на базі спеціалізованої редакції видавництва „Таврія” розпочало роботу державне навчально-педагогічне видавництво „Кримучпедгиз”. На тлі репатріації та спричинених нею змін в етнонаціональному ландшафті Криму бурхливо розгорталася видавнича справа в АР Крим. Вже в 1991 – 1992 рр. почали виходити вірменська газета „Голуб Масиса”, болгарська „Ізвод”, єврейська „Шолом”, кримськотатарські „Голос Крима”, „Достулк”, „Авдет”, „Аркет”, україномовна „Кримська світлиця”. Велику роль у донесенні до українського суспільства проблем кримських татар відігравав бюлетень „Кримськотатарське питання” (починаючи з

⁵³⁴ Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциту: документи і матеріали / Упоряд.: Л. Масненко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька та ін. – К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2005. – С. 107, 109.

⁵³⁵ Національний склад населення – Всеукраїнський перепис ... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 2001.ukrcensus.gov.ua > Результати > Основні підсумки

⁵³⁶ Чілачава Р. Національні меншини в демократичному просторі // Відродження. Часопис. – 1999. – №2. – С. 13.

1998 р. вийшло загалом близько трьох десятків номерів), що видавав Кримський незалежний центр політичних дослідників та журналістів (керівник В. Притула). Бюлетень популяризував історію Кримськотатарського національного руху та курултаїв, публікуючи документи та історичні розвідки, матеріали „круглих столів” тощо. Згодом цей напрямок роботи підхопив бюлетень Центру інформації та документації кримських татар „Кримські студії”, започаткований у Києві в 2000 р.⁵³⁷.

Згідно з даними Міністерства інформації України в 1996 р., загальний обсяг передач мовами меншин становив на телебаченні майже 1229 годин, на радіо близько 1988 годин. Впродовж року телетрансляція німецькою мовою в АР Крим становила 32 години⁵³⁸. Крім того держтелерадіокомпанія „Крим” здійснювала мовлення кримськотатарською, болгарською, вірменською, грецькою та російською мовами. Для татарського населення готувалися телепередачі „Повернення”, „Ана Юрт”, „Джаним стирав”, „Генчлик”, „Мирас”, „Едебій керман”, „Хаберлер”, „Тувгъан тілім”, „Дін ве урф – адетлеріміз”, „Шелляле”. На радіо транслювалися програми „Мерабанъиз балалар”, „Пешраф”, „Музика алемінде”. Для болгар готувалася щотижнева телепередача „Болгарські зустрічі”, для вірменського населення – щотижнева програма „Барев”, для греків та німців – щотижневі передачі „Калімера” і „Хоффнуунг”. Для задоволення національно-культурних потреб росіян, що проживали в автономії, виходила в ефір щотижнева радіопередача „Крымская радуга”⁵³⁹.

Дискусія навколо засад функціонування національної освіти та її місце в системі обов’язкової освіти України перетворилася на одне з центральних питань оновлення освітньої царини. Вирішальний злам негативної для українського народу русифікаційної інерції, залишеної в спадок десятиліттями радянського владарювання, відбувся внаслідок набуття українською мовою статусу державної і поступової українізації системи освіти. За 1991–1999 рр. частка учнів загальноосвітніх шкіл денної форми навчання, які набували освіти українською мовою, зросла з 47,9 до 65%⁵⁴⁰.

Слід відзначити, що на хвилі ейфорії початку 1990-х рр. справа переведення шкіл на національні мови викладання ввижалася доволі простою: на конференціях і форумах лунали заклики повернутися до досвіду 1920–1930-х рр. Табування в радянській історіографії теми коренізації спричинило романти-

⁵³⁷ Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. – К.: Фонд „Європа XXI”, 2002. – С. 265.

⁵³⁸ Антонюк О.Л. Проблеми духовно-культурного відродження національних меншин в Україні // Діалог української і російської культур в Україні: матеріали III конференції. – К., 1999. – С. 229.

⁵³⁹ Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан, перспективи. – К.: Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004. – С. 181–183.

⁵⁴⁰ Державотворчий процес в Україні 1991 – 2006. – К.: Наукова Думка, 2007. – С.477.

зацію досвіду міжвоєнного періоду. Лише по кількох роках предметного вивчення з'ясувалася вся суперечливість радянської коренізації і номінальність тогочасної національної освіти. Врешті автоматичне перенесення практики 1920–1930-х рр. на дійсність 1990-х виявилось неможливим з низки причин. Власне, українська освітня система постала перед тими ж проблемами, що й сімдесят років перед тим (відмінності між розмовними мовами етнічних меншин України і літературними мовами метрополій, розпорошеність населення і, відповідно, малокомплектність національних шкіл, відсутність педагогічних кадрів, дорожняча системи національної освіти), хіба що поглибленими внаслідок багатьох десятиріч мовної русифікації і розмивання етнічних анклавів. Попервах ентузіасти не полишали надій надати справі національної освіти всеосяжного характеру й інтегрувати її в загальноосвітню структуру. Відбувалося це передусім у формі факультативів. Програми з історії та мови були розроблені для низки етнічних громад. До справи вироблення методологічних основ полікультурної освіти долучалися філософи, культурологи, етнологи, соціологи, історики.

Врешті національні школи і класи в місцях компактного мешкання етнічних меншин зіштовхнулися з великими проблемами. Досвід їхньої діяльності в багатьох сенсах був корисним, передусім для реформованої системи освіти, але стверджувати, що в Україні вдалося запровадити в життя повноцінну систему освіти мовами етнічних меншин, було б неправильно. На жаль, ані соціально-економічна ситуація, ані швидко змінюваний в контексті глобалізації етнокультурний контекст не сприяли націоналізації шкільної справи, яка вимагала багаторічної системної наполегливої праці. Поволі ілюзії танули під тиском потужного євроінтеграційного проекту, що радикально вплинув на розуміння сутності й перспектив етнонаціональних процесів. Врешті сформульовані в його контексті ідеї полікультурності (мультикультуралізму) захопили й український суспільно-політичний та освітньо-культурний дискурси. Втім запровадження не позбавленої доречності європейської концепції в українських умовах наразилося на безліч проблем об'єктивного характеру, передусім економічних, оскільки нововведення відбувалися на тлі масштабної освітньої реформи⁵⁴¹ і зтяжної економічної кризи.

Перші кримськотатарські школи створювалися стихійно і не завжди мирним шляхом. Нерідко це супроводжувалося пікетуванням органів влади та захопленням шкільних приміщень. Були й випадки, коли місцеві органи державної влади свідомо гальмували чи відкладали відкриття шкіл, класів з навчанням кримськотатарською мовою. У 1990 р. в АР Крим були відкриті

⁵⁴¹ Наприкінці 1992 р. була затверджена Державна національна програма «Освіта (Україна XXI століття)», що передбачала докорінну перебудову освітньої системи відповідно до вимог перехідного періоду. В травні 1999 р. побачив світ закон «Про загальну середню освіту». На кінець XX ст. в загальних рисах і освітня галузь України, і правові засади її діяльності були сформовані.

чотири класи для дітей татар, а в 1993 р. почала працювати перша на півострові школа з кримськотатарською мовою навчання⁵⁴². Врешті в 1997 р. Рада Міністрів АР Крим змушена була ухвалити „Програму формування й розвитку мережі навчальних закладів, класів з українською та кримськотатарською мовою навчання” аби унормувати процес⁵⁴³.

Оцінюючи досвід освітніх експериментів 1990-х рр., слід відзначити, що національна школа складно вписувалася в загальну логіку освітньої справи. У загальноосвітніх навчальних закладах України навчальний процес здійснювався за типовими навчальними планами, згідно з якими, мови і літератури етноменшин вивчалися як обов’язкові предмети, на які відводиться відповідна кількість годин на тиждень. У варіативній частині типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів із різними мовами навчання було передбачено вивчення мов національних меншин і як предмету, і факультативно. Випускники загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням мовами меншин склали державну підсумкову атестацію з рідної мови і літератури⁵⁴⁴.

Непоказні цифри зростання мережі національних навчальних закладів перебували в безпосередній залежності від наявних педагогічних кадрів. У 1991 р. на філологічний факультет Сімферопольського університету був здійснений набір на спеціальності „кримськотатарська мова і література” та „російська мова і література” (50 осіб на денне відділення і 25 на заочне). Щорічно на спеціальність „кримськотатарська мова і література” 30 осіб набирал Сімферопольський держуніверситет, 50–Кримський державний індустріально-педагогічний інститут⁵⁴⁵. У 1992 р. при виші була відкрита кафедра новогрецької мови. З 1994 р. викладання новогрецької мови здійснювалося в Одеському університеті. 1993 р. в Київському національному університеті ім. Т. Шевченка було відновлено роботу відділення класичної філології, а в 1995 р. на факультеті іноземної філології створено групу з вивчення новогрецької мови. У 1991–1995 рр. новогрецьку мову вивчало в Україні 582 студенти, факультативно – ще 226 осіб. У 1999 р. почала працювати кафедра елліністики в Київському університеті⁵⁴⁶. Факультет новогрецької мови і літератури працював при Маріупольському гуманітарному університеті.

⁵⁴² Горобей Т.І. Освіта кримських татар: шляхи подолання труднощів //Відродження. Часопис. – 1999. – №1. – С. 19.

⁵⁴³ Там само. – С. 19.

⁵⁴⁴ Пилипенко Т. Реалізація освітніх потреб представників національних меншин в Україні: стан, проблеми, перспективи // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації врахування міжнародного досвіду; під заг. ред. Ю.Тищенко. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. – С. 53.

⁵⁴⁵ Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991 – 2000 років: збірник /відп. ред. І.Ф. Курас, О.М. Майборода. – К., 2002. – С. 118.

⁵⁴⁶ Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. – К.: Либідь, 2000. – С. 113.

Зважаючи на кількість наборів на мовні спеціальності, можна твердити про безперечну першість російської громади у доступі до забезпечення базового права на освіту рідною мовою, причому в усіх її сегментах та регіонах. У 1993 р. до вузів України за спеціальністю „російська мова і література” було набрано 1 565 студентів. З року в рік зростала мережа філій вищих навчальних закладів Російської Федерації (13), які були відкриті на початку 1990-х років без погодження з МОН України.

Єдино можливим шляхом відновлення і модернізації мовних компетенцій етнічних меншин на той час було навчання за кордоном. Програми безкоштовного чи пільгового навчання надавали практично всі країни-метрополії. Врешті співпраця університетів України і вузів країн, які були батьківщиною походження етнічних меншин, набула сталого характеру.

В 1992 р. Меджліс кримськотатарського народу ухвалив Програму навчання кримськотатарських студентів у вишах Туреччини. В 1997 р. уряд Туреччини запровадив програму TCS для абітурієнтів. Ті, хто успішно проходив тестування, направлялися на 8-місячне навчання до підготовчого інституту (TOMER), а потім розподілялися до вузів. Щорічно уряд Туреччини виділяв 45 квот на безкоштовне навчання кращим випускникам кримськотатарських шкіл. В 2000 р. в Туреччині навчалось вже 309 студентів і 11 аспірантів з АР Крим. За сприяння Меджлісу була створена Асоціація кримськотатарських працівників освіти „Маарівчі”, зареєстрована в 1996 р. як громадська організація⁵⁴⁷.

Станом на 2002/03 навч. р. налічувалося 13 загальноосвітніх навчальних закладів з кримськотатарською мовою навчання (3752 учня)⁵⁴⁸. В усіх загальноосвітніх навчальних закладах АРК вивчали рідну мову, зокрема як предмет і факультативно 39136 кримськотатарських дітей, або 83,3%⁵⁴⁹.

У 2008 р. в АР Крим працювало 34 школи з трьома мовами (117 класів, 1365 учнів). Україна мала унікальний досвід функціонування п'ятимовної школи. У Старокримській школі навчання велося вірменською, болгарською, грецькою та німецькою мовами⁵⁵⁰.

В решті етнічних громад України впродовж другого десятиріччя незалежності спостерігалася позитивна динаміка розбудови національно орієнтованої освіти та інтеграції її до загальнонаціональної освітньої системи. Варто наголосити, що національні освітньо-культурні товариства не лише активно лобювали

⁵⁴⁷ Центр інформації та документації кримських татар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.crimeatau.org.ua>

⁵⁴⁸ Котигоренко В.О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. – К.: Світогляд, 2005. – С. 127.

⁵⁴⁹ Там само. – С. 27.

⁵⁵⁰ Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. – К.: ПЦ „Фоліант”, 2005. – С. 385.

питання розбудови національної освіти, а й виступали діяльними партнерами влади, що, однак, не забезпечувало останню від критичного ставлення до її освітньої практики. Прикладом слугував текст звернення „Міжнародного форуму України” (2000 р.), адресований вищим органам державної влади, керівникам обласних та місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування. Серед іншого в ньому зазначалося: „На превеликий жаль, державна політика щодо розвитку національних спільнот відзначається переважно декларативним характером. Позитивні зрушення у цій сфері дуже часто залежать від доброї волі окремих керівників органів державної влади чи місцевого самоврядування, а не є проявом цілеспрямованої, виваженої державної політики. Це призводить до того, що національні спільноти змушені самотійно вирішувати свої проблеми, не відчуючи істотної підтримки з боку держави. Досі не вирішеними залишаються питання забезпечення достатньої мережі освітніх закладів усіх рівнів, розвитку культур, функціонування мов, матеріальної підтримки організацій та засобів масової інформації національних спільнот”⁵⁵¹.

В регіональному розрізі претензії етнічних громад виступали потужним конфліктогенним чинником. В 2008 р. влада АР Крим схвалила «Регіональну програму розвитку загальної середньої освіти в АР Крим на період до 2010 року», що була наслідком напруги та перманентних конфліктів і унаочненням бажання досягти порозуміння з лідерами Меджлісу. Кримські татари прагнули створити повноцінну освітню систему з національною мовою викладання – від дошкільних виховних закладів до вузів. Спроби вирішити проблему шляхом квотування (кілька десятків юнаків та дівчат здобували вищу освіту у вузах м. Сімферополя та виїжджали для навчання за кордон, насамперед до Туреччини) не мали далекосяжних наслідків.

Як і в попередні роки, школи етнічних меншин відчували гострий брак кваліфікованих викладачів. Проблема тим більше ускладнювалася внаслідок високої собівартості підготовки вчителів для шкіл, де в масштабах України на 2005 р. навчалися 943 учня (польск.), 3127 учнів (молд.), 3472 (кримські татари). Фактично лише стосовно росіян (525260 учнів) можна було говорити про окупність державних витрат. І все ж Україна йшла на них, зважаючи на суспільну значущість даного напрямку. Частково проблему вирішували за сприяння закордонних партнерів.

Педагогів для німецьких шкіл готували Дніпропетровський, Донецький, Сімферопольський, Прикарпатський національні університети, Київський національний лінгвістичний університет, Горлівський, Кам’янець-Подільський та Миколаївський педагогічні інститути, кримськотатарських – Кримський

⁵⁵¹ Історична освіта в полікультурному суспільстві: виклики та перспективи для України: матеріали міжнародного круглого столу (Київ, 14 липня 2010 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 33.

інженерно-педагогічний університет й Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського; румунських і молдавських – Ужгородський національний університет, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, болгарських – Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, Південноукраїнський педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Бердянський педагогічний університет, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили; новогрецьких – Київський національний лінгвістичний університет, Таврійський національний університет ім. В.Вернадського, Маріупольський університет, польських – Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Львівський національний університет ім. І. Франка, Прикарпатський національний університет ім. В.Стефаника, Волинський національний університет ім. Лесі Українки, Дрогобицький педагогічний університет, Кам'янець-Подільський державний університет, Східноукраїнський, Хмельницький національні університети; російських – 12 ВНЗ I-II рівнів акредитації та 34 ВНЗ III-IV рівнів акредитації в усіх адміністративно-територіальних одиницях України. У Запорізькому державному університеті був проведений набір слухачів для вивчення російської мови – 11 груп (149 студентів), з польської мови – 3 групи (51 студент), словенської мови – 2 групи (30 студентів). В 2010 р. Інститут філології КНУ ім. Тараса Шевченка вперше провів набір на навчання з вивчення білоруської мови. Іврит вивчався у Соломоновому університеті, жіночому педагогічному коледжі „Бет-Хана”⁵⁵².

З метою забезпечення прав національних меншин на отримання та поширення інформації своєю мовою, поглиблення процесів демократизації, міжнаціонального співробітництва і толерантності в суспільстві держава сприяла розвиткові і надавала матеріальну підтримку засобам масової інформації етноспільнот, виділяла ефірний час на державних теле- і радіоканалах. В 2001 р. річний обсяг передач мовами етноменшин на українському телебаченні складав 537,5 години, на українському радіо – 1205,4, на регіональних радіостанціях –

⁵⁵² Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. – К.: Етнос, 2004. – С. 126.; Лазар Я.І. Національна політика України в освітній сфері (на прикладі польської меншини Прикарпаття) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua; Балджи А.Я. Греческие хроники Украины: греческое национальное движение за последних 17 лет. Факты и комментарии. Публицистика. Интервью и репортажи. – Мариуполь: ЗАО Газета «Приазовский рабочий». – 2007. – С. 104–105.; Горобей Т.І. Освіта кримських татар: шляхи подолання труднощів //Відродження. Часопис. – 1999. – №1. – С. 19.; Статистичні дані щодо закладів культури, етнічних громад Буковини, національних меншин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bukovina.biz.ua/pub; Терентьева Н.А. Греки в Україні: історія та сучасність: навч. посібник /Н.А.Терентьева, К.В. Балабанов. – К.: Аквілон-Плюс, 2008. – С. 83.; Міністерство освіти і науки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua>

понад 537. У регіонах, де компактно проживали етнічні меншини, на базі державних телерадіокомпаній були створені спеціальні редакції, що працювали їхніми мовами. Так, Державна телерадіокомпанія „Крим” готувала й випускала в ефір передачі німецькою, вірменською, кримськотатарською, російською мовами, загальний обсяг яких сягав 1154 годин на рік⁵⁵³.

Рішення Національної ради з питань телебачення і радіомовлення (2005 р.) про те, що національні канали мають вести мовлення державною мовою, спричинило суттєве скорочення обсягів мовлення мовами нацменшин. Хоча державна телерадіокомпанія „Крим” і транслювала передачі сімома мовами, однак говорити про відповідність структури мовлення етнонаціональній структурі півострова не доводилося. Мовлення ДТРК „Крим” українською мовою сягало 37%, російською – 56,5%, кримськотатарською – 4,5%, німецькою, вірменською, грецькою, болгарською – по 0,4%⁵⁵⁴.

У країні було зареєстровано 3 859 газет і журналів, 4 630 видавців та розповсюджувачів друкованої продукції, реально ж виходили 1264 газети, з них: 1264 україномовних (935,7 млн. примірників), 975 російськомовних (понад 2 млрд примірників). Упродовж 2012–2014 рр. зменшення державного фінансування газет мовами національних меншин привело до зменшення кількості їх назв та річних тиражів. Разом з тим, на регіональному рівні проблема задоволення попиту на медійний продукт національними мовами вирішувалася доволі успішно⁵⁵⁵. Однак, у Криму динаміка була геть іншою. Станом на 2008 р. в АРК українською мовою виходило лише 5 видань, кримськотатарською – 4, російською – 987. Єдина україномовна газета «Кримська світлиця», її додатки «Джерельце», «Будьмо», «Крим спорт», а також щотижневий додаток до газети «Крымские известия» «Кримський діалог» становили увесь обсяг українськомовної преси, орієнтованої на задоволення і висвітлення потреб регіональної спільноти. Суттєво активніше розвивався сегмент кримськотатарської преси. Газети «Полуостров» та «Диалог», «Голос Крыма», «Къырым», «Авдет», «Ватан», «Йылдыз» – так виглядає далеко не повний перелік кримськотатарських видань⁵⁵⁶. Невеликими накладками і з меншою регулярністю виходили

⁵⁵³ Куц Ю.О. Етнополітичні державотворчі процеси в Україні: управлінський аспект. – Х: Вид-во ХарРі УАДУ „Магістр”, 2002. – С. 123.

⁵⁵⁴ Грицай С. Розвиток системи телерадіомовлення національних громад в контексті сучасного інформаційного простору України //Матеріали Всеукраїнської конференції „Міжнаціональні взаємини в Україні: питання інформаційного простору” (Київ, 14 лютого 2006) /упоряд. С.Бугаєв. – К., 2006. – С.43–44.

⁵⁵⁵ Державні ТРК транслюють програми мовами національних меншин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/en/publish/article?art_id=245869726&cat_id=248446163

⁵⁵⁶ Тищенко Ю. Огляд етнополітичної ситуації в АР Крим // Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції. – К., 2008. – С.20.

видання національних товариств: німецькі «*Hoffnung*» та «*Guten Tag*», єврейські «*Шолэм*» та «*Хаверим*», татарська «*Жиен*», вірменська «*Масяц агавни*», грецькі «*Грецька газета*» та «*Понтида*», караїмська «*Крымкалайлар*», болгарська «*Извор*», естонська «*Krimmi eestlased*».

І чисельність, і накладі російськомовних видань були просто-таки неспівставними з рештою. Сукупний наклад російськомовних видань сягав до півтора мільйонів примірників. Всі 27 комунальних засобів масової інформації працювали російською мовою⁵⁵⁷.

Чинний до 2015 р. Закон України «Про телебачення і радіомовлення» (1993 р.) з вимогою поширення україномовного продукту в обсязі не менше 50% ефірного часу сприяв позитивній динаміці україномовних передач. Однак представниками правлячої політичної сили було ініційовано зміни до закону, за якими квоту україномовлення було зменшено до 25%. Крім того, вилучено норму про те, що в радіопрограмах український музичний продукт повинен становити не менше 50%⁵⁵⁸.

Слід додати, що вітчизняний теле- й радіоринок не витримував, на жаль, жодної конкуренції із російським інформаційним ресурсом. Не почутими, на жаль, залишилися й попередження науковців стосовно відповідних загроз українському національному суверенітету. А між тим вплив телебачення на перебіг суспільних процесів та стан суспільного організму, як засвідчили події 2013 – 2014 рр., був колосальним і неухильно зростає. В чіях руках перебуватимуть телекомпанії, які ідеї вони поширюватимуть? – нині ці питання виходять далеко за межі банального інформування, розваг та відпочинку. В сучасному світі телебачення перетворилося на потужний інструмент конструювання масової свідомості, формування життєвих стандартів та ціннісних орієнтацій. Крім того, як слушно зауважив Б. Дубін, «телебачення «протезує» невітлені форми громадської участі, соціальної солідарності (клуби за інтересами, асоціації й союзи, форми самоорганізації споживацької чи дозвільної поведінки, нарешті, реальні політичні партії), створюючи цілі сфери суто візуального життя, віртуально-телевізійної реальності, що зачаровує глядачів своєю немовби доступністю, ілюзією присутності»⁵⁵⁹. Телебачення ХХІ сторіччя формує базові уявлення про зовнішній світ, відбираючи функції соціалізації у родини, друзів, навчальних закладів, решти джерел інформації. Отож, легковажити станом цього інструменту суспільної інженерії просто неприпустимо.

Те, що російськомовні ЗМІ виступали рупором проросійських імперських настанов, активізуючись у роки парламентських і політичних криз, не було

⁵⁵⁷ РБК – Україна. – 2008. – 29 травня.

⁵⁵⁸ Національний суверенітет України в умовах глобалізації: Національна доповідь. — К.: Парламентське вид-во, 2011. – С.49.

⁵⁵⁹ Дубин Б. Интеллектуальные группы и символические формы: Очерки социологии современной культуры. – М.: Новое изд-во, 2004. – С. 193.

секретом. Так, у лютому 2004 р. «Чорноморські новини» зауважували: «Кримські ЗМІ стоять переважно на проросійських позиціях. Причому ведуть себе агресивно щодо України, цькують все українське, заперечують державність України, виступають за приєднання Криму до Росії, надають шпальти для антиукраїнських виступів російських політиків»⁵⁶⁰.

З висоти сьогоденного гіркого досвіду усвідомлення ролі телебачення у формуванні масової свідомості, попередження громадських та культурних діячів (повсякчасні й розпачливі) про загрозу надмірного захоплення рейтингами й рекламними надприбутками, виглядають ще більш печально. «Російська штучно створена й диригована телебаченням політична реальність впливає і на Україну: тутешні кабельні мережі транслюють більшість провідних російських телеканалів, і їх дивляться переважно задля розважальних програм. Основний телевізійний контент російського виробництва на українських каналах – телесеріали, мильні опери та старі радянські фільми. Художні фільми сучасного російського ТБ про війну (Велику Вітчизняну/Другу світову, афганську, чеченську) та інші різновиди насильства (кримінальні та тюремні фільми) ностальгійно відживлюють спогади про радянські часи, транслюючи старий добрий набір солдатських цінностей, часто доповнений мотивами містики або фетишизованою релігійністю. Ідеться не про будь-яку релігію або релігію per se, а винятково про Російську православну церкву, яка в масовому кінематографі постає радше у формі морального націоналізму: творений задля цього набір кліше наголошує загальний мотив повернення до «наших власних споконвічних» православних цінностей»⁵⁶¹, – писали з цього приводу О. Богомолів та О. Литвиненко.

Отож, інформаційний наступ на засади українського суверенітету тривав безперешкодно, тим часом як київська влада воліла не зважати на зростаючі загрози і поглиблювати «українсько-російське співробітництво» в даному напрямі. Впродовж 2010 р. на українських каналах вийшла низка телепередач спільного виробництва, що оспівували «відновлене російсько-українське братерство».

Як цілком слушно зазначали Олександр Богомолів та Олександр Литвиненко, в українських умовах дискусія на тему «інформаційної безпеки», яка з року в рік загострювалася, набула якісно відмінного від американського та європейського тлумачення цього поняття (як захищеності інформаційних ресурсів та інфраструктури). Йшлося передусім про контроль та управління інформаційним простором⁵⁶². Після Майдану-2004 українська влада змушена була засвідчувати своє прагнення контролювати внутрішній інформаційний

⁵⁶⁰ Чорноморські новини. – 2004. – 19 лютого. – №16 (20214).

⁵⁶¹ Богомолів Олександр, Литвиненко Олександр. Російська м'яка влада в Україні: і слово, і діло // Критика. – Рік XVI. – Число 1–2 (171–172).

⁵⁶² Там само.

простір, хоч і робила це шляхом безсистемних заборон (вилучення телеканалів «Россия» та «ТБ Центр» з кабельних мереж у 2008–2010 рр.). У 2009 р. було ухвалено «Доктрину інформаційної безпеки України», що значною мірою калькувала російський відповідник 2000 р.

В тогочасному дискурсі української інформаційної безпеки симптоматично віддзеркалювався архаїзм етнократичності, вирваної з контексту глобального світу. Саме тому, на думку О. Богомолова та О. Литвиненка, мова (і, відповідно, етнічна нація), а не громадянська лояльність (і, відповідно, політична нація) перебували в епіцентрі бурхливої дискусії. «Попри те, що мовна ситуація у незалежній Україні виявилася складнішою, ніж спрощені схеми і російських, і українських політиків (асиметрична російсько-українська двомовність поступилася істотно збалансованішою симетричною двомовністю з істотною кількістю російськомовних, що прийняли українську не тільки як свою другу мову, але й важливу частину своєї культурної ідентичності), об'єктом убезпечення в цих романтичних уявленнях є культурна спільнота, а не спільнота громадян чи держава, не територія, але ареал, де домінує українська мова. Для російських політиків – зайвий доказ того, що сфера функціонування російської мови часто перекриває справжні кордони Росії. Тобто мова визначає віртуальний, але водночас найважливіший, бо правдивий, політичний кордон та є символом лояльності»⁵⁶³.

⁵⁶³ Богомолов Олександр, Литвиненко Олександр. Російська м'яка влада в Україні: і слово, і діло // Критика. – Рік XVI. – Число 1–2 (171–172).

Крим в обіймах «руського мира»

Анексія Криму

Два десятиріччя, здавалося, були часом, достатнім для формування усталених уявлень про нову геополітичну конфігурацію на пострадянських просторах. Однак під час другої президентської каденції В. Путіна ностальгійна риторика і неодноразові принизливі висловлювання щодо України під час розмов на вищому державному рівні сигналізували про наростання неоімперських настроїв у правлячих колах Росії. Постійно виникаюче загострення українсько-російських відносин, газовий шантаж та ембаргові війни не залишали сумнівів у тому, що Росія не вважає Україну рівноправним партнером, а схильна розглядати її як колишню союзню республіку. Багаторічний моніторинг українсько-російських відносин засвідчував, що «реінтеграція пострадянського простору була одним із провідних напрямів зовнішньої політики Росії в останнє десятиліття. Для цього використовувалися економічна слабкість колишніх республік СРСР та їх залежність від російської економіки, незавершеність демократичних трансформацій, що призводила до хронічної політичної та соціально-економічної нестабільності, незрілість політичної культури еліт та самих суспільств, роздмухування внутрішніх конфліктів тощо»⁵⁶⁴.

Варто наголосити, що кримське питання загалом, питання Чорноморського флоту РФ зокрема, залишалось у фокусі всіх найважливіших домовленостей і перспективних українсько-російських проєктів. Тим часом, як на дипломатичному рівні тиражувалася риторика добросусідства та непорушності міждержавних домовленостей, російський політикум в усіх його політичних спектрах відверто спекулював кримським питанням і так званою проблемою російськомовних співгромадян. З 1991 року кримська карта перетворилася на універсальний важіль тиску на офіційний Київ, якому місцеві політики недвозначно загрожували перспективою «другого Косова», чеченським сценарієм. Спекуляції навколо воєнної загрози перетворилися на звичний елемент політичної

⁵⁶⁴ Головка В. Збройна агресія Росії проти України // 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. – К.: Ніка-Центр, 2016. – С.605.

гри радикальних проросійських кіл, які в такий цинічний спосіб підтримували в середовищі слов'янського населення півострова фальшивий образ кримських татар як «елементу, що прагне передати Крим під егіду Туреччини». Утримування кримської регіональної спільноти в стані хронічних передвоєнних очікувань грало на руку російській владі, яка тиражувала імідж єдино можливого за таких обставин миротворця і захисника життів «співвітчизників».

На жаль, українська влада з відомою часткою інфантилізму ставилася і до зовнішньополітичних загроз, і до доктрини «русского мира», яка активно просувалася від початку нового століття у суспільному дискурсі в Криму. Апологетика цього концепту ставала все більш популярною на вищих щаблях російських інтелектуалів. Обґрунтовано критикуючи як проект громадянської нації в Росії, так і М. Ремізова з його гаслом «країн багато – народ один», В. Тішков, посилаючись на виступи В. Путіна та Д. Медведева, зазначав, що «нова ідеологія громадянського націєбудівництва жодною мірою не означала заперечення чи розчинення російських національностей (націй в етнічному сенсі слова) в певній багатокультурній спільноті під назвою російська нація. Остання є, передусім, формою надетнічної громадянської ідентичності росіян, які являють собою відповідно до історичного та культурного спадку та сучасних лояльностей і патріотизму представників одного народу – російського народу, розмаїтого, але єдиного»⁵⁶⁵.

Зауваження на кшталт того, що в епіцентрі формування сучасної російської нації має перебувати не ідея територіальної цілісності й конституційного порядку, а «тисячолітній цивілізаційний російський проект»⁵⁶⁶, ставали чимдалі більш звичними. Вони насправді лише унаочнювали складність процесів державо- й націєтворення в Російській Федерації. Ідея територіальної цілісності, як альфа й омега російського націєтворення, зазнавала постійних ударів у регіональних конфліктах, найбільш трагічним серед яких став чеченський. Постійно змінюване впродовж останньої чверті сторіччя правове поле не справляло стабілізуючого впливу на державотворення, оскільки не розбудовувалася правова держава. Корумпованість державних структур стримувала формування громадянського суспільства, що в свою чергу гальмувало процес національного самоусвідомлення. За таких обставин всі вони виглядали такими домінантами, що перебуваючи в стані хронічної кризи, були неспроможні виконувати свої інтегративні функції. Вихід з замкненого кола внутрішніх суперечностей частина російського публіцистично-журналістського та інтелектуального середовища (Є. Холмогоров, О. Дугін, О. Проханов та інші) відшукала в розгортанні зовнішньої експансії під гасла про «геноцид росіян». Виправданням експансії слугувала словесна конфігурація єдності «русского мира», побудована на доволі

⁵⁶⁵ Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции российского государства / Отв. ред. Т.Ю. Красовицкая, В.А. Тишков. – М.: Новый хронограф, 2012. – С.440.

⁵⁶⁶ Там само. – С.442.

сумнівному переконанні, що спільність історії поневолювачів і поневолених може слугувати достатньою підосною формування модерної російської політичної нації. Ввижається, що забезпечення широкого доступу пропагандистів «рускомирских» ідей до засобів масової інформації, передусім телевізійних каналів, було не випадковим. Цілком логічно за кілька років підреставрований неоімперський тренд захопив досить широкі кола не лише політичних діячів, які в такий спосіб підвищували свої рейтинги, а й пересічних обивателів.

Цікаво, що під час останньої передвиборчої кампанії основний кандидат на пост президента Росії В. Путін виступив з програмною статтею, в якій гостро критикував поборників «руського мира» за примарні намагання «... під наскрізь фальшиві розмови про право росіян на самовизначення, про «расову чистоту» «завершити справу 1991 року і нарешті зруйнувати імперію, що сидить на шії російського народу»⁵⁶⁷. Як покажуть події 2014 р., і він, і так звані «російські націоналісти» спільними зусиллями виступали не за знищення Російської імперії, а за її відновлення в дореволюційних кордонах. Цілепокладальними стосовно визначення зовнішньополітичного курсу нового президентського строку В. Путіна стали інші слова, адресовані довіреною особою та керівникам виборчих штабів на зібранні в московському Манежі: «Нам разом треба знайти дещо таке, що стане об'єднавчим фактором для усієї багатонаціональної, але єдиної російської нації. І я не бачу нічого іншого, крім патріотизму»⁵⁶⁸.

Застосування окреслених важелів мобілізації російської нації увиразнилося під час чергового «похолодання» у російсько-українських відносинах, спричинених євроінтеграційним курсом України. У серпні 2013 р. газета «Дзеркало тижня» оприлюднила документ «Комплекс заходів щодо залучення України в євразійський інтеграційний процес»⁵⁶⁹, підготовлений академіком РАН С. Глазьевим (автентичність документу опосередковано підтверджували проросійські українські політики, підкреслюючи його неофіційний характер⁵⁷⁰). Суть сценарію утримання України в орбіті російського впливу була сконцентрована в словах: «Негативне ставлення українського керівництва до приєднання [євразійської

⁵⁶⁷ Путин Владимир. Россия: национальный вопрос // Независимая газета. – 2012. – 23 января.

⁵⁶⁸ Цит. за: Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции российского государства / Отв. ред. Т.Ю. Красовицкая, В.А. Тишков. – М.: Новый хронограф, 2012. – С.443.

⁵⁶⁹ О комплексе мер по вовлечению Украины в евразийский интеграционный процесс // Дзеркало тижня, 16.08.2013. <http://gazeta.zn.ua/internal/o-komplekse-mer-po-vo vlecheniyu-ukrainy-v-evraziyskiy-integracionnyy-process-.html>

⁵⁷⁰ Зокрема народний депутат О.Царьов у своєму блозі писав, що був ознайомлений зі вказаним документом наприкінці 2012 р., а згодом він був «похований у надрах російської бюрократичної машини» і що подібні документи десятками передаються в Адміністрацію Президента РФ. Див. http://blogs.lb.ua/oleg_tsarev/220762_komplekse_mer_vovlecheniyu_ukraini.html

інтеграції. – Авт.], як показали спроби його переконати на самому високому рівні, не може бути подолане шляхом лише тільки роз'яснювальної роботи. Остання має бути підкріплена всебічним тиском з метою створення відчуття невідворотності приєднання з метою виживання нинішньої владної еліти. Цей тиск має одночасно йти від бізнесу, духовенства, громадськості, ЗМІ, експертного середовища, а також від близького оточення Януковича, включаючи його родину та придворних олігархів»⁵⁷¹. З серпня Москва відновила масований тиск на українське керівництво, бізнес-кола (запровадивши чергові товарні ембарго) та суспільство, аби не допустити підписання угоди на Вільнюському саміті.

Втім, зовнішній тиск неспроможний був загальмувати інерцію передреволюційної ситуації, що розгорталася в Україні. Власне для доволі широкого загалу українських громадян гасло євроінтеграції перетворилося на єдину більш-менш реальну гарантію-запобіжник розбудови в країні авторитарного режиму. Саме ця обставина й обумовила масштабність громадянського вибуху кінця 2013 р.

Соціально-політична ситуація, яка склалася в країні після Революції гідності, була надзвичайно складною. У ряді регіонів Південної та Східної України зміна влади у Києві була сприйнята з упередженням. Втім, не лише історично сформовані особливості свідомості регіональних спільнот відіграли вагомую роль у відторгненні гасел Євромайдану в Криму. Як з'ясувалося згодом, агенти впливу Кремля – давно укорінені співробітники російських спецслужб та сформовані ними групи так званої «самооборони» – були готові до такого повороту подій і виступили в якості противаги місцевим євромайданівцям, посилюючи і загострюючи громадянське протистояння. Ситуація докорінним чином змінилася після втечі В. Януковича та невдалої спроби скликати Севе-родонецьк-2. З цього часу функціональне навантаження російської агентури було підкореговане: від тактики дестабілізації внутрішньої ситуації вона перейшла до реалізації плану підготовки російської інвазії, зокрема забезпечення видимості її всенародної підтримки в регіонах.

Місія «першого дзвіночка» невідворотних геополітичних змін була відведена Криму не випадково. На президентських виборах 2010 р. абсолютну підтримку кримського електорату отримав В. Янукович: у другому турі по АРК він набрав 78,24% голосів проти 17,31% Ю. Тимошенко, при 3,23% виборців, які проголосували «проти всіх», а у м. Севастополі – 84,35%, 10,38% та 4,36 відповідно. Більш високий результат В. Янукович отримав лише у Донецькій (90,44%) та Луганській (88,96%) областях. У березні 2010 р. головою Ради Міністрів АРК було призначено В. Джарти – довірену особу В. Януковича. В стислі строки команда В. Джарти обійняла ключові посади на всіх щаблях управління півостровом, передусім у силових структурах. Кримський політолог

⁵⁷¹ О комплексе мер по вовлечению Украины в евразийский интеграционный процесс// Дзеркало тижня, 16.08.2013. http://gazeta.zn.ua/internal/o-komplekse-mer-po-vovlacheniyu-ukrainy-v-evraziyskiy-integracionnyy-process-_.html

А. Нікіфоров у лютому 2011 р. констатував: «На відміну від усіх попередніх прем'єр-міністрів тільки Джарти може так розпоряджатися силовими структурами. Немає формальної підлеглості, проте до поняття “джартинської вертикалі” входять якраз і силовіки, і прокуратура, і органи внутрішніх справ. Це дає йому змогу діяти саме тими методами й будувати свою систему володарювання, яка була просто недосяжна для інших людей»⁵⁷².

Мета регіоналів в АРК була прозорою – розбудувати систему такого рівня керованості, як на Донбасі. На місцевий політикум здійснювався послідовний тиск, аби підпорядкувати його інтересам партії влади. На місцевих виборах у жовтні 2010 р. Партія регіонів отримала безумовну перемогу, набравши 48,93% голосів виборців за свій партійний список і здобувши перемогу у 48 з 50-ти мажоритарних округів⁵⁷³. Зазнаючи тиску регіоналів, змушена була перереєструватися партія «Авангард» («Русское единство»). Її лідер С. Аксьонов став «молодшим» партнером Партії регіонів у Криму, а очолювана ним партія отримала три депутатських мандати в кримському парламенті. Примітно, що С. Аксьонов був позитивно оцінений центральною владою, якому пророкували вихід у «вищу лігу політики України»⁵⁷⁴.

Впродовж 2010–2012 рр. у Криму командою В. Януковича була сформована жорстка управлінська вертикаль. Як підсумували експерти Українського незалежного центру політичних досліджень, «незважаючи на... напівмовчазний спротив з боку традиційних кримських політичних гравців, В. Джарти зумів побудувати чітко визначену вертикаль виконавчої влади в автономії під себе, фактично повернувши «повну керованість Криму для Києва», призначивши на ключові посади кримського уряду вірних собі людей»⁵⁷⁵. На неформальному рівні за новою командою закріпилася назва «македонці» (від – «макейвські і донецькі» – Авт.). На думку А. Нікіфорова, саме завдяки їм вдалося досягти максимального результату під час «Кримської весни»⁵⁷⁶.

⁵⁷² Цит. за Вовнянко Д. Часи підкорення Криму// Український тиждень, 11 лютого 2011. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/16891>

⁵⁷³ Цит. по Вовнянко Д. Часи підкорення Криму// Український тиждень, 11 лютого 2011. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/16891>

⁵⁷⁴ Рябов М. Выдрин претендует на оригинальность // Новый регион, 9.12.2010. Режим доступу: <http://situation.at.ua/news/2010-12-09-3200> Варто зазначити, що Аксьонов й раніше заслуговував від Видріна позитивних оцінок. У своєму інтерв'ю газеті «МК в Україні» у березні 2010 р. він розповідав про політичних «посткризових зірок»: «У Криму – це Сергій Аксьонов: його політична сила дає справжній креатив у стилі італійського Середземномор'я... Такі люди сьогодні дуже потрібні, тому що вони можуть бути модернізаторами. У нас же зараз є хто завгодно, а реально діяти у дусі модерну поки немає кому». Режим доступу: <http://vydrin.com/interview/interview/?id=226>

⁵⁷⁵ Політична мапа Криму: 2010–2011. Процеси і тенденції. – К., 2012. – С.13.

⁵⁷⁶ Андрей Никифоров: «Крым энергетически подпитал всю Россию»// Новый Крым, 25.10.2015. Режим доступу: <http://www.newc.info/interview/10410/>

Події розгорталися блискавично. 23 лютого масовий мітинг під проросійськими гаслами відбувся у Севастополі. На ньому «народним мером» було проголошено О. Чалого, місцевого бізнесмена з російським громадянством. Розпочалося розхитування ситуації в Сімферополі, яке співпало зі зміною влади у Києві. На тлі істерії, що нагніталася російськими та кримськими ЗМІ, місцеве населення в паніці здійснювало рейди Сімферопольським вокзалом в очікуванні «українських фашистів». Формальним приводом для легітимації сепаратистського руху стало скасування закону Ківалова-Колісніченка, невдовзі заветоване в.о. президента О. Турчиновим. Однак, відомо, що предметні розмови з російськими емісарами про відокремлення Криму від України розпочалися ще в середині січня 2014 р. Їх ініціаторами виступили російський олігарх К. Малофєєв та член Ради Федерації Федеральних зборів РФ Д. Саблін, які супроводжували в Криму «Дари волхвів»⁵⁷⁷. За інформацією російської «Нової газети», на початку лютого 2014 р. за ініціативою К. Малофєєва до Адміністрації Президента РФ була передана аналітична записка, в якій обґрунтовувалася необхідність окупації частини української території⁵⁷⁸. В середині лютого 2014 р. під гаслами відставки «донецького уряду автономії» розпочалася активна фаза операції з анексії Криму.

Під час візиту 19–20 лютого до Москви голова парламенту АРК В. Константинов зустрівся з головою Держдуми С. Нарішкіним та представниками КПРФ, ЛДПР, «Справедливой России» та «Единой России». На підсумковій прес-конференції голова вищого законодавчого органу АРК заявив, що в разі змін на вищих щаблях української влади виходом з ситуації стане «денонсація рішення Президії ЦК КПРС від 1954 року»⁵⁷⁹. Крізь цинічну юридичну безглуздість заяви проглядала гірка правда – Росія вирішила використати чергову політичну кризу в Україні для задоволення своїх геополітичних амбіцій. Військове втручання Російської Федерації в політичну кризу на регіональному рівні стало вирішальним аргументом на користь сценарію її подальшого загострення.

Виконання завдання спрощувалося тією обставиною, що на території Кримського півострову російські війська дислокувалися в рамках угод про базування Чорноморського флоту РФ. Саме вони оперативно були використані

⁵⁷⁷ Див. досить відверте інтерв'ю «Если это имело определенную режиссуру, режиссеру нужно поставить пять с плюсом». Рустам Темиргалиев о развитии событий, приведших к референдуму в Крыму // Ведомости. 16.03.2015 <http://www.vedomosti.ru/politics/characters/2015/03/16/esli-eto-imelo-opredelennuyu-rezhissuru-rezhisseru-nuzhno-postavit-pyat-s-plusom>

⁵⁷⁸ «Представляется правильным инициировать присоединение восточных областей Украины к России» // Новая газета, 25 февраля 2015 года. <http://www.novayagazeta.ru/politics/67389.html> Сами К. Малофєєв заперечує, що він має якесь відношення до цього документу.

⁵⁷⁹ Спикер крымского парламента: Крым может отделиться от Украины, если «страна развалится» // Интерфакс, 20 февраля 2014. <http://www.interfax.ru/world/359837>

для блокування українських військових частин»⁵⁸⁰. 20 лютого розпочалася спецоперація з анексії Криму – саме ця дата закарбована на медалях, завчасно виготовлених для відзначення російських військовослужбовців та колишніх українських високопосадовців, які забезпечили повернення сакрального півострова в «рідну гавань». 24 лютого у Крим були перекинуті додаткові російські військові підрозділи, зокрема повітрянодесантні війська без військових відзнак⁵⁸¹. Поважну частку ударних груп склали учасники російських парамілітарних та військово-патріотичних організацій. Лише «Кубанське козацтво» відрядило сюди 450 осіб.

В обставинах наводнення кримської столиці козаками, реконструкторами та ввічливими «зеленими чоловічками» 26 лютого було скликано позачергову сесію Верховної Ради АРК, яка не відбулася лише через масові зіткнення перед будівлею парламенту. Проукраїнські сили зібрали понад 10 тис. прихильників, яким протистояли декілька тисяч проросійських активістів. Провал позачергової сесії спонукав російське керівництво до більш активних дій. На думку В. Головка, точкою неповернення стало 27 лютого 2014 р., коли російські військові без розпізнавальних знаків заблокували будинок парламенту та Ради міністрів АРК у Сімферополі. Під дулами автоматів було проведено засідання депутатів автономії, на якому відбулася зміна керівника уряду (С. Аксьонов). На 25 травня 2014 р. було призначено референдум стосовно статусу АРК. Державна Дума терміново внесла необхідні зміни в закон про порядок включення до складу Російської Федерації нових суб'єктів.

Невизнання українською владою результатів нелегітимної зміни влади в Сімферополі та Севастополі неспроможне було вплинути на ситуацію в регіоні. Суверенітет України в Криму був зневажений. Маючи підстави сумніватися у лояльності місцевих силових структур, Київ так і не наважився віддати наказ про застосування сили для придушення сепаратистського заклоту в зародку. Як констатував А. Аваков, «внутрішні війська та ППС Сімферополя поки що несуть варту, але протидіяти росіянам вони не будуть. Крім міліції, ми маємо у Криму близько тисячі осіб внутрішніх військ, які, сподіваюсь, зможуть виконувати наказ, як мінімум, здаватися не будуть»⁵⁸². В. о. міністра оборони І. Тенюх, у свою чергу, говорив лише про 5 тис. боєздатних військовослужбовців, яких можна було направити у Крим, що з військової точки зору не мало сенсу. З 15 тис. військових, які служили у Криму, готовими до виконання наказу

⁵⁸⁰ Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків»». Сайт Верховної Ради України. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/337-19>

⁵⁸¹ Год в Крыму. Спецпроект «Вежливые люди» // он-лайн-проект «Медуза». <https://meduza.io/special/polite/who>

⁵⁸² Стопінка 8 стенограми. http://komnbo.rada.gov.ua/komnbo/control/uk/publish/article?art_id=53495

про застосування зброї були до 2 тис. осіб⁵⁸³. Отже, за тодішніми підрахунками, Україна спроможна була виставити 7–8 тис. силовиків проти 20 тис. російських військовослужбовців ЧФ РФ.

Як слушно зазначає В. Головка, анексія Кримського півострову тотожна поняттю «агресія». Згідно статті 3 Резолюції ООН «Визначення агресії» (затверджена 14 грудня 1974 р.) під агресією розуміються такі дії:

а) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави або будь-яка військова окупація, який би тимчасовий характер вона не носила, що є наслідком такого вторгнення чи нападу, або будь-яка анексія із застосуванням сили території іншої держави або її частини;

б) бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави;

с) блокада портів чи берегів держави збройними силами іншої держави;

д) напад збройними силами держави на суходільні, морські чи повітряні сили або морські чи повітряні флоти іншої держави;

е) застосування збройних сил однієї держави, що знаходяться на території іншої держави згідно з угодою з державою, яка їх приймає, в порушення умов, передбачених цією угодою, або будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди;

ф) дії держави, яка дозволяє, щоб її територія, надана нею у розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для здійснення акта агресії проти третьої держави;

г) заслання державою чи від імені держави озброєних банд, угруповань та регулярних сил або найманців, що здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави настільки серйозного характеру, що це дорівнює перерахованим вище актам, або її істотна участь в них⁵⁸⁴.

Зваживши на багаторічний досвід роздмухування регіональних конфліктів, у ситуації з Україною та Кримом російські стратеги обрали принципово новий шлях: прикриваючись риторикою про фашистський закат у Києві, нелегітимність нової української влади та загрозу життю росіян, Кремль застосував пряме військове втручання, закамфльоване під громадянську війну. Активна участь «російських добровольців» у їх численних версіях (часів революційних подій 1920-х рр., громадянської війни в Іспанії, врешті – Придністров'ї) давно стала органічною складовою російського масового дискурсу і ментальності електорату, вихованого на ідеях російського месіанства. Тож, суспільство, за нечисленними винятками, не відчуло жодного когнітивного дисонансу і радо сприйняло версію ЗМІ про «порятунок» співвітчизників.

⁵⁸³ Сторінки 11-12 стенограми http://komnbo.rada.gov.ua/komnbo/control/uk/publish/article?art_id=53495

⁵⁸⁴ Див.: Головка В. Збройна агресія Росії проти України // 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. – К.: Ніка-Центр, 2016. – С.601–602.

Від весни 2014 р. українсько-російські відносини вже розвивалися у форматі «гібридної війни»⁵⁸⁵, яка створює низку юридичних, економічних та культурних прецедентів, що самі по собі були вагомим викликом українській державності. Офіційно жодна зі сторін не проголошувала війни. Україна та Російська Федерація зберегли дипломатичні відносини, здійснюють постійні контакти на політичному рівні, тривають (хоч і у значно меншому обсязі) торгівельні відносини та культурні зв'язки тощо. До літа 2014 р. конфлікт вдалося локалізувати окремими районами Донецької та Луганської областей.

Скільки б керівництво Російської Федерації не заперечувало участь російських силових відомств у подіях «кримської весни», приховати її було неможливо. Насправді, цим не сильно й переймалися. Російські журналісти з'ясували, що літаками Міноборони РФ на півострів були доставлені понад 200 цивільних російських громадян. Російська «Новая газета» з цього приводу писала: «28 лютого з військового аеродрому Чкаловський (бортовий номер Іл-76 RA 76599) у Севастополь були доставлені 170 російських громадян із числа колишніх «афганців», боксерів, байкерів, членів воєнно-патріотичних клубів і бійців охоронних структур. Далі на борту «Севастополь» їх таємно переправили в Ялту і поселили у військовому санаторії Міноборони РФ «Ялта». Перед тим українські журналісти зафіксували дві військові вантажівки «Урал» з російськими військовослужбовцями (держномери 0225 НМ 90, 0217 НМ 90), які заїхали на територію санаторію і заступили на охорону об'єкту»⁵⁸⁶. Врешті «таємниця Полішинеля» була добре відомою усім: під виглядом місцевих мешканців російські громадяни блокували українських військових і створювали картинку для ЗМІ. Пізніше саме за це 26 та 31 березня вони були відзначені медалями «за Крим», нагородами та почесними грамотами російського президента⁵⁸⁷.

Переверот відбувся в кращих традиціях російського більшовизму. 28 лютого була захоплена Кримська державна телерадіокомпанія, після цього відключили українські канали. Інформаційна монополія на півострові швидко принесла бажаний результат: накачувана російськими новинними каналами місцева спільнота перебувала на межі здорового глузду⁵⁸⁸. Невідкладно були заблоковані транспортні комунікації між континентальною Україною та півостровом, захоплені аеродроми «Сімферополь» та «Бельбек». 4 березня 2014 р. В. Путін

⁵⁸⁵ Докладніше див.: Горбулін Володимир. Україна стала ключовою державою протистояння Заходу і Росії // Укрінформ. – 2017. – 6 лютого.

⁵⁸⁶ Канев С. Спецтуристы // Новая газета. №71. 2.07.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novayagazeta.ru/inquests/64242.html>

⁵⁸⁷ Канев С. Герои под грифом «Секретно». В распоряжении «Новой газеты» оказался список награжденных за крымскую кампанию // Новая газета. №64. 16.06.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novayagazeta.ru/inquests/64030.html>

⁵⁸⁸ Донбас і Крим: ціна повернення. – К.: НІСД, 2015. – С.243–244.

отримав згоду Ради Федерації РФ на застосування регулярних російських військ на українській території. Україна постала перед загрозою повномасштабної інтервенції.

Ситуацію ще більш ускладнив масовий перехід на сторону Росії офіцерів, чий підрозділи мали в першу чергу протистояти російській агресії (розвідники, берегова оборона, зв'язок). За зраду військовій присязі згодом було звільнено понад 12 тис. співробітників МВС України у Криму, 1371 співробітник Головного управління СБУ в АРК і управління СБУ в м. Севастополі, 413 працівників органів прокуратури АРК. За деякими оцінками на службу в збройні сили РФ перейшло понад 10 тис. військовослужбовців ЗСУ. Левова їхня частка були місцевими мешканцями.

11 березня 2014 р. міська рада Севастополя та парламент АРК ухвалили декларацію про державний суверенітет. Втім, рішення з формальної точки зору ще мав підтвердити всекримський референдум. Референдум стосовно подальшої долі Криму переносився тричі: на 25 травня, 30 березня, і врешті – на 16 березня. Скориставшись розгубленістю світової спільноти, творці «кримської весни» змінили не лише процедуру, а й формулювання питання, що виносилося на референдум. Спочатку мешканці півострова мали відповісти на запитання: «Автономна Республіка Крим має державну самостійність та входить до складу України на основі договорів і угод» (так чи ні)?». На «референдумі» ж кримчани мали обрати один з двох варіантів відповіді: «Ви за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації? Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України?».

14 березня 2014 р. Конституційний суд України визнав референдум неконституційним. Його результати не визнала абсолютна більшість країн світу. Наступного дня Верховна Рада прийняла рішення про розпуск кримського парламенту. Однак, руїни це не зупинило. 18 березня була підписана «Угода між РФ і Республікою Крим щодо прийняття до складу Російської Федерації Республіки Крим і утворення у складі РФ нових суб'єктів»⁵⁸⁹. Відповідно до неї Крим та Севастополь ставали частиною Російської Федерації. До 1 січня 2015 р. мав тривати «перехідний період», впродовж якого намічалось завершити його інтеграцію в економічну, фінансову, кредитну та правову систему РФ. Мешканці Криму, за винятком тих, хто протягом місяця подасть заяву про збереження українського громадянства, автоматично переходили в російське громадянство. Офіційними мовами проголошувалися російська, українська та кримськотатарська, однак, це не завадило окупантам невдовзі позбавитися написів українською й татарською мовою в публічних місцях, включаючи будівлю кримського парламенту.

⁵⁸⁹ Договір между РФ и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе РФ новых субъектов, 18.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// kremlin.ru/events/president/news/20605](http://kremlin.ru/events/president/news/20605)

До 21 березня 2014 р. російська влада оперативно провела всі формальні процедури включення АРК та Севастополя до складу РФ. Того ж дня в її складі з'явився Кримський федеральний округ, закон про утворення якого ратифікувала Рада Федерації Росії. Для створення вигляду легітимності анексії Росія організувала у вересні 2014 р. місцеві вибори. Участь у них взяли 709 тис. виборців (53,61% від внесених у списки для голосування)⁵⁹⁰. До «Державної Ради РК» потрапили лише дві політичні сили – кримського відділення Всеросійської політичної партії «Единая Россия» та Ліберально-демократичної партії Росії. За бортом опинилася КПРФ, яка не подолала прохідний бар'єр. Варто зазначити, що вибори відбулися набагато раніше завершення повноважень попереднього складу кримського парламенту. При цьому чисельність депутатів була зменшена зі 100 до 75. Лише мізерна частина тих, хто легалізував сепаратистський сценарій, пройшла до нього – кандидатури майбутніх депутатів затверджувалися на вищому рівні⁵⁹¹.

По двох роках існування Кремль втратив цікавість до підтримання оманливої значущості «сакрального» Криму. 28 липня 2016 р. Кримський федеральний округ був скасований, а його територія передана до складу Південного федерального округу з центром у Ростові-на-Дону. Попри те, що рішення про ліквідацію «Кримського федерального округу» і передачу півострова до Південного федерального округу РФ мало формальні підстави (округ був найменшим серед існуючих), це означало не тільки зведення Криму до рівня звичайної російської глибинки, але й суттєвий удар по амбіціях місцевої правлячої еліти. Яскраво це унаочнилося на рівні законодавчих ініціатив. Претендуючи на особливий статус в Російській Федерації (подібно Чечні й Татарстану), місцевий політикум запропонував поправки у майже 50 федеральних законів, метою яких було збільшення власних повноважень у сфері використання федеральних дотацій. Натомість Державна Дума ініціювала закон про особливий економічний режим для півострову з протилежною ідеологією. В ньому передбачалося розширити повноваження Криму в напрямі самостійного пошуку інвестицій, а не використання державних субсидій. По багатьох гучних заявах та анонсованих інвестиційних проектах реальність виявилася сумною для кримчан: в умовах руйнівної дії міжнародних санкцій на російську економіку та вичерпання державних резервів Кремль перейшов до суворої економії. Напрямок нового курсу стосовно півострова був визначений у фразі Д. Медведєва під час перебування у Феодосії, що згодом в скороченому вигляді стала головним мемом 2016 р.: «Грошей немає, але ви тримайтеся» (повна версія: «Знайдемо гроші, зробимо

⁵⁹⁰ Хід голосування по регіонах України. Вибори народних депутатів України 28 жовтня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp084?PT001F01=900>

⁵⁹¹ Див.: Самар Валентина. Как они обустривают Крым // ZN,UA. – 2014. – 25 апреля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: gazeta.zn.ua/internal/kak-oni-obustrivayut-krym-.html

індексацію. Ви тримайтеся тут, вам усім усього кращого, гарного настрою і здоров'я»⁵⁹².

Підсумовуючи, слід зазначити, що за сім десятиліть після прийняття Атлантичної хартії утворювалися й розпадалися десятки держав, але не було жодного випадку, коли б одна з них, користуючись військовою перевагою, відторгнула в іншій частині її території. Анексія Криму – це перший випадок грубого порушення встановленого після Другої світової війни світоустрою.

Варто пам'ятати, що не лише Україна внаслідок російської агресії зазнала величезних іміджевих та майнових втрат. Власне вся європейська спільнота, хоч про це мало йдеться в аналітичних матеріалах, стала жертвою ганебного звалтування. Не тільки неквапливість, нерішучість та виниженість європейців обумовлювала невизначеність їхньої позиції стосовно української кризи та кримського питання. Не останню роль в розвитку ситуації відіграв банальний ядерний шантаж, про який цинічно розповів В. Путін в інтерв'ю кінорежисеру А. Кондрашову у фільмі, показаному телеканалом Росія-1 15 березня 2015 р. Описуючи події «кримської весни», президент заявив: «Що стосується наших сил ядерного стримування, то ми готові були привести їх до стану цілковитої бойової готовності. Ми готові були це зробити. Адже я розмовляв з колегами (керівниками країн Заходу – Авт.) і говорив їм, що це (Крим – Авт.) – наша історична територія, там проживають російські люди, вони опинилися в небезпеці, ми не можемо їх кинути»⁵⁹³. Зрозуміло, що небезпека його використання не минула. Не лише Україні, а й Заходу доведеться докласти чимало зусиль, аби нейтралізувати цю загрозу. Лише після цього можна буде повноцінно розмовляти про розв'язання української кризи.

«Кримська весна» відіграла роль потужного фактора політичної трансформації на материковій частині України. Під час виборчої кампанії П.Порошенко зобов'язався розпустити Верховну Раду і дотримав слова. Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадянам та правовий режим на тимчасово окупованій території України» вибори в АРК (округи 1-10) і в Севастополі (округи 224, 225) не проводилися. Не відбулися вибори також у 9 округах Донецької (41-44, 51, 54-56, 61) і шести округах Луганської (104, 105, 108–111) областей. Таким чином, в загальнодержавному багатомандатному окрузі і в одномандатних округах кандидати в народні депутати боролися за 198 вакансій замість 225.

Позачергові парламентські вибори відбулися 26 жовтня 2014 р. Найчисельнішу парламентську фракцію сформував блок Петра Порошенка (146 осіб, голова – Ю.Луценко). На другому місці опинився «Народний фронт» (83 депутати, О.Турчинов). Далі йшли фракції Опозиційного блоку (40, Ю.Бойко),

⁵⁹² Неделя в экономике. «Денег нет, но вы держитесь» — эта фраза уже вошла в историю // Независимая газета. – 2016. – 29 мая.

⁵⁹³ Факты и комментарии (Киев). – 2015. – 17 марта.

«Самопоміч» (32, О.Березюк), Радикальної партії (22, О.Ляшко), «Батьківщини» (19 депутатів, Ю.Тимошенко). Крім того, було створено депутатські групи В.Хомутинніка та І.Єремєєва⁵⁹⁴.

Коаліція у складі п'яти політсил упродовж тривалого часу розробляла план спільних дій на 2015-й і наступні роки. 21 листопада 2014 р. коаліційну угоду було узгоджено. Документ передбачав здійснення глибоких перетворень у всіх сферах суспільно-політичного й соціально-економічного життя. Щоправда, велика їх частина досі лишається на папері.

Проблеми суспільно-політичного й етнокультурного життя

По трьох роках панування «руського мира» етнічні громади Криму, і ті, що стали в 2014 р. на захист українського суверенітету, і ті, що на сайті національної організації поряд зі сторінкою про масову депортацію 1944 р. розмістили привітання з поверненням Криму в «рідну гавань», можуть повною мірою оцінити реальний зміст російської етнонаціональної політики. Переслідування кримсько-татарської громади та Меджлісу, русифікація освітньої справи та суспільно-політичного життя – наразі єдині «надбання» поліетнічного населення Криму. Внаслідок анексії Криму татари зіткнулися з новітніми формами дискримінації за етнічною та релігійною ознакою, неприкритим переслідуванням, погрозами і навіть індивідуальним терором. Упрямлення справжніх, а не проголошуваних російською пропагандою перспектив етнічних громад у проекті під назвою «руський мир» виступає потужним чинником українського націєтворення.

Міжнародна правозахисна організація Human Right Watch у своєму звіті «Ураження в правах: порушення у Криму» (листопад 2014 р.) особливу увагу приділила практиці викрадання людей «кримською самообороною» – незаконним військовим формуванням, яке спочатку прикривало дії російських військових по захопленню півострова, а потім виступало силовим інструментом утвердження влади С. Аксьонова⁵⁹⁵. Безпосереднім наслідком такої політики став значний переселенський рух.

Тим часом Україна продовжувала курс на збереження та розвиток разом із титульною українською нацією, усього розмаїття та різнобарв'я великих і малих етносів, груп, народів. 20 березня 2014 р. Верховна Рада України 283-ма голосами визнала кримських татар корінним народом і тим самим розпочала процес законодавчого приєднання України до декларації ООН «Про права корінних народів». «Україна гарантує збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу та всіх національних меншин України, – сказано у заяві, – Україна гарантує

⁵⁹⁴ Голос України (Київ). – 2014. – 27 листопада.

⁵⁹⁵ Rights in Retreats. Abuses in Crimea // Human Rights Watch, 17.11.2014. <http://www.hrw.org/ru/node/130593>

захист та реалізацію невід'ємного права на самовизначення кримськотатарського народу у складі суверенної і незалежної Української держави». Одночасно Україна визнала виконавчий орган Курултаю – Меджліс повноважним органом кримськотатарського народу.

Слід нагадати, що декларацію «Про права корінних народів» Генеральна Асамблея ООН ухвалила 13 вересня 2007 р. Готували її 22 роки, підтримали 143 держави зі 192. США, Канада, Нова Зеландія й Австралія проголосували проти цього документа, Росія⁵⁹⁶ й ще десять країн утрималися. Корінними (або споконвічними) називають народи, які жили на своїх землях до приходу переселенців з інших регіонів; або є нащадками тих, хто населяв ту чи іншу країну або географічний район, коли туди стали переселятися представники інших культур та етнічного походження, причому в подальшому останні посіли північні позиції шляхом завоювань, окупації, колонізації тощо.

Зрозуміло, що декларування Україною прагнення приєднатися до ініціативи ООН носило передусім політичний характер. В тогочасній політичній ситуації вона була позбавлена реальних важелів її запровадження в життя. Водночас на міжнародному рівні наслідки цього кроку були вагомими, оскільки означали суттєве розширення колективних та індивідуальних прав представників кримськотатарського народу в межах України та актуалізацію їхніх проблем на міжнародному рівні. Базовим підґрунтям позиції ООН є визнання необхідності поважати невід'ємні права корінних народів (на землі, території та ресурси), ґрунтовані на їх політичних, економічних і соціальних структурах, а також автентичній культурі, духовних традиціях, історії та філософії. Основоположним правом корінного народу, згідно з Конвенцією ООН, є вільне встановлення ним свого політичного статусу та здійснення свого економічного, соціального і культурного розвитку. Перш за все йдеться про право на самовизначення та автономне самоуправління у внутрішніх і місцевих справах, збереження і зміцнення своїх особливих політичних, правових, економічних, соціальних і культурних інститутів (тобто – легітимацію Курултаю та Меджлісу), право на повноцінну участь за власним вибором у політичному, економічному, соціальному і культурному житті держави на території проживання. На території проживання корінного народу без його згоди чи прохання про це не може здійснюватися військова діяльність, отож, загалом у міжнародному контексті йдеться про демілітаризацію територій, на яких мешкають корінні народи. У Ст. 7 п.2. йдеться про те, що «корінні народи мають колективне право на життя в умовах свободи, миру та безпеки в якості

⁵⁹⁶ Натомість Ст. 69 Конституції РФ «гарантує права корінних нечисленних народів відповідно до загально визначених принципів і норм міжнародного права і міжнародних угод Російської Федерації». Зі змісту статті зрозуміло, що Росія відносить до корінних народів малочисельні народи, зокрема народи Півночі. Представники малих народів Півночі наділені низкою пільг у галузі оподаткування, соціального забезпечення, освіти, підтримки традиційного господарства, зокрема оленярства. Росіяни ж, як і татари та українці (що є найбільшими національностями в Російській Федерації) відповідно до чинного законодавства РФ до корінних народів не належать.

самобутніх народів і не повинні піддаватися жодним актам геноциду чи будь-яким іншим актам насильства...» Логічним продовженням попереднього положення є Ст.10, в якій проголошується, що корінні народи не підлягають примусовому переміщенню зі своїх земель чи територій. Корінні народи мають право створювати і контролювати свої системи освіти та навчальні заклади відповідно до властивих культурних традицій та методик викладання (Ст. 14), власні ЗМІ (Ст. 16), політичні, економічні та соціальні системи та інститути (Ст.20). Ст.46 наголошує, що ніщо в Декларації не може тлумачитися як таке, що санкціонує чи заохочує дії, спрямовані на розчленування чи повне порушення територіальної цілісності суверенних і незалежних держав⁵⁹⁷.

Таким чином, визнання кримських татар корінним народом не лише значно зміцнює правові гарантії розвитку кримськотатарської спільноти в Україні, збагачує механізми впливу останньої в суспільно-політичному житті на півострові, але й вимагає подальшої роботи держави та інститутів громадянського суспільства щодо узгодження положень декларації з існуючою правовою системою та створення соціально-економічних підвалин їхнього запровадження в життя. Варто зазначити, що умови життя кримськотатарського народу в окупованому Криму чимдалі погіршуються.

Андрій Демартіно небезпідставно відзначав у 2011 р., що Крим залишався чи не єдиним у Європі прикладом відносно безконфліктного співіснування та взаємодії ісламської та християнської спільнот⁵⁹⁸. Це дійсно було так. З одного боку, стосовно кримськотатарської мусульманської общини йшлося про одну з найбільш м'яких і толерантних форм ісламу, що сформувалася на півострові впродовж кількох сторіч (це, зокрема, проявляється у ставленні до жіноцтва як такого, відсутності суворих установлень щодо носіння хіджабу), і яку не вдалося впродовж багатьох років «розкачати» посланцям радикальних течій на кшталт салафітів та хізб-ут-тахрір. З іншого боку, йшлося про пострадянську слов'янську спільноту, сформовану у повоєнний час, яка номінально хоч і вважалася християнською, все ж була скоріше радянською за своїми ментальними ознаками, з властивою їй розмитістю та маргінальністю ідентифікаційних домінант, у якій християнство, як таке, перебувало на маргінесі пріоритетів. Саме тому конфлікт між кримськими татарами і рештою населення Криму розвивався в іншій площині – соціально-економічній.

В умовах окупації ситуація докорінним чином змінилася. Не останню роль у загостренні кримськотатарського питання відіграють послідовні переслідування громади, яка в подіях «кримської весни» виявила свою проукраїнську позицію. Потужним конфліктогенним фактором є притаманна Росії внутрішня напруга

⁵⁹⁷ Бабін Б.В. Конституційно-правовий статус корінних народів України: автореф. дис... к. юр. н. – Одеса, 2005.; Проект Концепції державної політики України щодо корінних народів. – <http://www.cidct.org.ua/uk/studii/7/11.html>

⁵⁹⁸ Андрій Демартіно. Коли татари захоплять Крим, а росіяни віддадуть його Росії? // УП. – 2011. – 20 вересня.

навколо мусульманського питання як такого, що в умовах сьогоденного ренесансу доктрини «руського мира» перетворилася на вагомий суспільний подразник. Все це дається взнаки як на індивідуальному, так і на колективному рівні. Безпосереднім наслідком реваншистських настроїв, що запанували в Криму після «кримської весни» стали неприховані акти дискримінації за національною ознакою. Так, були заборонені масові акції до 70-тої річниці депортації кримськотатарського народу (окупаційна влада боялась, що вони можуть консолідувати антиросійські сили на півострові). У відповідь Меджліс виступив з відозвою про невизнання російської влади у Криму. Розпочалися гоніння на лідерів кримськотатарського руху.

Р. Чубарову і М. Джемілеву був заборонений в'їзд до Криму. Розгорнулася інформаційна кампанія стосовно того, що вони є агентами турецьких спецслужб. Одночасно розпочалася процедура визнання Меджлісу екстремістською організацією. 13 квітня псевдопрокурор Криму Н. Поклонська ухвалила рішення про призупинення його діяльності⁵⁹⁹. На протигагу російська влада промотує діяльність альтернативної Меджлісу організації «Къырым», створеної у жовтні 2014 р. Р. Ільясовим, колишнім членом Меджлісу, призначеним віце-прем'єром парламенту Криму⁶⁰⁰. В липні 2015 р. він намагався провести представницьку конференцію «Къырым», в якій узяли участь лише два десятки членів Курултаю⁶⁰¹. В результаті спроба створити легітимний антипод Меджлісу зазнала фіаско.

Наприкінці травня був звільнений і врешті-решт виїхав з Криму Л. Іслямов, який у квітні-травні 2014 р. виконував обов'язки заступника голови Ради міністрів Республіки Крим в уряді С. Аксьонова за квотою Меджлісу. Знятий з посади, як вказував Е. Гафаров, за намагання перебувати на російській державній службі і водночас «брати участь в антиросійських акціях Джемілева»⁶⁰², відомий бізнесмен і політичний діяч потрапив у перелік персон нон грата. У «Джаст-банку», який належав Л. Іслямову, була відкликана ліцензія, телекомпанія АТР припинила мовлення у березні 2015 р., оскільки не пройшла реєстрацію в Роскомнагляді⁶⁰³, хоча чотири рази подавала відповідні документи; припинили свою діяльність й інші компанії підприємця. АТР відновив свою діяльність 17 червня 2015 р. вже з Києва.

⁵⁹⁹ Поклонська призупинила діяльність Меджлісу в Криму // Українська правда, 13 квітня 2016 <http://www.pravda.com.ua/news/2016/04/13/7105403/>

⁶⁰⁰ Провластные крымские татары создают общественное движение «Къырым» // Крым. Реалии. 20 октября 2014 <http://ru.krymr.com/content/article/26646156.html>

⁶⁰¹ Повідомлення на сторінці Р. Чубарова, 26 липня 2015 <https://www.facebook.com/dogrujol/posts/819407684821054?pnref=story>

⁶⁰² Гафаров Эдип. Крымская власть готова взаимодействовать с крымскими татарами, решать проблемы всего народа, а не отдельных его представителей, пытающихся говорить от его имени // Сайт Государственного Совета Республики Крым. – 2014. – 30 мая.

⁶⁰³ Її місце прагне зайняти прокремлівський телеканал «Міллет», який намагається впливати на кримськотатарське населення в інтересах окупаційної влади. – Див.: Донбас і Крим: ціна повернення. – К.: НІСД, 2015. – С.245.

Частково наслідком бездіяльності Києва на кримському напрямі стала громадська блокада півострова. У вересні 2015 р. активісти під керівництвом М. Джемілева, Р. Чубарова та Л. Іслямова розпочали блокувати проїзд до півострова вантажівок з продовольством. Це питання було винесене на порядок денний Кабінету міністрів, який ухвалив рішення про запровадження обмежень поставок українських товарів на окуповані території. Ще більшого резонансу набула ініціатива про енергетичну блокаду Криму (координаційний штаб Громадської блокади Криму очолив Л. Іслямов): у листопаді 2015 р. були підірвані електроопори і тим самим припинилося постачання електроенергії.

Попри репресії з боку Росії, кримськотатарські лідери дотримуються досить зваженої позиції і роблять ставку на ненасильницький спротив. Зокрема, М. Джемілев наголошує: «Якщо почнуться якісь дії з боку кримських татар типу збройного опору, а окупанти якраз провокують кримських татар на це, щоб потім, так само як і в Чечні, знищувати наших людей, то це буде по суті, загибель нашого народу... єдиний наш інструмент – це неприйняття окупантів і збір інформації, доведення до відома світової спільноти»⁶⁰⁴.

В антитезу кримськотатарському питанню безроздільно панує імперський дискурс, запроваджуваний в освітній та культурній царині. 19 серпня 2016 р. в Сімферополі встановили 10-метровий пам'ятник Катерині II⁶⁰⁵. Відкриваючи монумент, С. Аксьонов порівняв діючого президента Росії з імператрицею і висловив думку, що монумент стане символом того, що Крим ніколи не повернеться до складу України. Слід зауважити, що монумент не єдиний – аналогічний ще 2008 р. відкритий у Севастополі під час святкування 225-річчя з дня заснування міста. Централізоване створення такого роду монументів (серед яких варто згадати і пам'ятник «чемним людям» у Бахчисараї) власне є імплантацією імперського міфу у просторовий контекст. За його допомогою правлячі кола Росії намагаються загальмувати становлення новітньої історичної пам'яті кримської регіональної спільноти та властивих їй пантеону героїв і місць пам'яті.

Кримськотатарська проблема в Криму виявляє тенденцію до перманентного загострення і перетворення чи не на топпривід інформаційного простору та діяльності так званих правоохоронних органів новопосталого, а згодом – скасованого федерального округу. Не випадково поруч із акціями мирного спротиву, керованими як і раніше Меджлісом, певні групи перейшли до раніше невластивих форм активності, зокрема, організації та вишколу кримськотатарських військових формувань⁶⁰⁶.

⁶⁰⁴ Джемілев: збройний опір – не мета національного батальйону на адмінкордоні з Кримом // Крим. Реалії. 29 квітня 2016 <http://ua.krymr.com/content/news/27658173.html>

⁶⁰⁵ Историк: Россия пытается «пометить территорию» в Крыму // Крым. Реалии. – 2016. – 22 августа. // ru.krymr.com/a/27938038.html

⁶⁰⁶ Джемілев: Якщо в Криму почнуться етнічні чистки, кримськотатарський «батальйон смертників» може почати діяти // <http://www.unian.ua/> 06.04.2016

Координаційний штаб Громадської блокади Криму сформував добровольчий батальйон імені Номана Челебіджихана (штатна чисельність 560 осіб). Передбачалося розширити штат до 1000 осіб, аби створити кримськотатарську армію, яка могла б сприяти поверненню півострова. Загалом комплексна політична програма радикального крила кримськотатарської громади передбачає надання кримським татарам статусу корінного народу Криму; ухвалення конституційного рішення про створення кримськотатарської автономії (республіки) у складі України; створення де-юре кримського уряду, до якого увійшли б найавторитетніші представники кримськотатарського народу; створення вільної економічної зони на частині території Херсонської області, де могли б оселитися біженці, тощо⁶⁰⁷. Як розповів один із лідерів кримськотатарського народу Р. Чубаров у квітні 2016 р., Президенту України та Міністерству внутрішніх справ була представлена концепція функціонування батальйону «Крим», який пропонується створити з мешканців півострова.

Крім батальйону «Крим», створено ще одну парамілітарну організацію – «Аскер». Завдання її полягає в допомозі державним прикордонним та митним підрозділам. Члени «Аскера» чергують на трьох контрольно-пропускних пунктах (Чонгар, Каланчак, Чаплинка) з метою запобігання конфліктів та здирництва. Характеризуючи призначення організації, М. Джемілев зазначив: «Основним завдання цього батальйону, звісно, не буде збройний опір... Вони, по-перше, охоронятимуть кордон, посилюватимуть українську присутність у Херсонському регіоні. Але не виключається, що якщо там (у Криму. – Авт.) почнуться якісь криваві речі, чищення етнічні, то цей батальйон, мабуть, буде приходити на допомогу своїм співвітчизникам, чого б це їм не коштувало. Тому вони називають себе «батальйоном смертників»⁶⁰⁸.

Зважаючи на стратегію реінтеграції Криму та перманентне загострення кримського питання, в січні 2016 р. був виданий Указ Президента, який вдосконалював роботу Представництва Президента України в АРК (після окупації воно було переміщене у м. Херсон). У структурі Представництва було сформовано Службу з питань реінтеграції та деокупації АРК⁶⁰⁹. Крім того від 20 серпня 2014 р. запроваджена посада Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу, яку обіймає М. Джемілев.

⁶⁰⁷ Мусаєва-Боровик С. Крючкова С. Легенда про море. Один день на кордоні з Кримом // Українська правда, 26.02.2016. Електронний ресурс: режим доступу <http://www.pravda.com.ua/articles/2016/02/26/7100363/>

⁶⁰⁸ Джемілев: збройний опір – не мета національного батальйону на адмінкордоні з Кримом // Крим. Реалії. 29 квітня 2016 <http://ua.krymr.com/content/news/27658173.html>

⁶⁰⁹ Президент доручив Представництву в АРК активніше сприяти дотриманню прав і свобод громадян в Криму та переселенців – Указ // Сайт Президента України, 20 січня 2016 <http://www.president.gov.ua/news/prezident-doruchiv-predstavnictvu-v-ark-aktivnishe-spriyati-36633>

На жаль, нині доводиться вести розмову не лише про складності, небезпеки етнокультурного розвитку Криму, а й про непоправні втрати культурної та наукової спадщини у зв'язку з його анексією. Назвемо найбільш кричущі з них.

За даними Міністерства культури України, станом на 2013 р. на території Автономної республіки Крим діяли 34 музейних установи, де зберігалось 917 477 предметів державної частини Музейного фонду України, 3 772 пам'ятки історії, археології, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Загальна кількість пам'яток культури Криму сягала 8 693, з них: археології – 2 037, історії – 962, монументального мистецтва – 260, архітектури та містобудування – 512, науки та техніки – 13. До Державного реєстру нерухомих пам'яток України було включено 63 пам'ятки національного, 1 080 – місцевого значення⁶¹⁰. Серед них – всесвітньо відомі археологічні комплекси «Алустон», «Неаполь Скіфський», рештки античних міст Тірітака, Мірмекій, Пантікапей, Німфей, Парфеній, генуезьких фортець, меморіальні будинки й поховання видатних діячів культури (І. Айвазовського, М. Волошина, О. Гріна, М. Самокиша, Лесі Українки, А. Чехова та ін.), печерні монастирі, палацово-паркові комплекси (Лівадійський, Масандра), караїмські, кримськотатарські, вірменські, грецькі святині, тобто, вся та наочна матеріальна спадщина кількох цивілізацій, що існували в Криму від сивої давнини.

В Криму функціонували 5 державних історико-культурних заповідників, підпорядкованих Міністерству культури Криму (в м. Керч, м. Бахчисарай, палацово-парковий музей-заповідник в м. Алушка, історико-археологічний «Калос Лімен» в м. Чорноморському та «Старий Крим»). Влітку 2014 р. філія «Музей «Судацька фортеця» Національного заповідника «Софія Київська» теж набув статусу Державного республіканського. Крім того кілька установ мали республіканське підпорядкування, серед них: «Еколого-історико-культурний заповідник «Кіммерія М. Волошина», історико-літературний музей і Будинок-музей О. Гріна у Старому Криму, історико-археологічний заповідник «Неаполь Скіфський»⁶¹¹.

В межах м. Севастополя перебували 2063 об'єкта культурної спадщини, зокрема унікальний Національний заповідник «Херсонес Таврійський», включений до Списку Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. Крім того в Криму розташовані 30 унікальних парків – пам'яток садово-паркового мистецтва.

Як цілком слушно зауважує С. Кот, «за цими сухими цифрами ховаються унікальні об'єкти – від стародавніх стоянок чи не останніх неандертальців у

⁶¹⁰ Державний реєстр нерухомих пам'яток України mincult.kmu.gov.ua/mincult/ukr/index

⁶¹¹ Докладніше див.: Титова О.М. Культурна спадщина Криму та Донбасу за сучасних умов: загрози, втрати, перспективи збереження // Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»; м. Київ, 12 листопада 2015 р. – К., 2016. – С.25–32.

Європі, залишки давньогрецьких міст-колоній Північного Причорномор'я, легендарні скіфські кургани, середньовічні печерні міста-фортеці Чуфут-кале і Мангуп-кале, комплекс ханського палацу у Бахчисараї, розкішні палаци в Алупці та Ливадії, культові для світової культури меморіальні музеї видатних поетів, письменників та художників...»⁶¹².

Два роки російського панування не найкращим чином позначилися на стані низки історико-культурних пам'яток: повідомлення місцевих ЗМІ та соціальних мереж сигналізують про загрозливість ситуації. В ніч з 16 на 17 листопада 2015 р. обвалилася частина давньої вежі № 19 Генуезької фортеці у Судаку⁶¹³. До списку найбільш небезпечних туристичних об'єктів ЮНЕСКО потрапив Херсонес Таврійський⁶¹⁴. Тим часом, як міжнародні організації не визнають пам'ятку російським надбанням, ЗМІ та громадськість повідомляють про те, що окупаційна адміністрація вивозить найцінніші артефакти до Ермітажу⁶¹⁵.

Внаслідок анексії Криму втрачені п'ять бібліотек науково-дослідних установ: Морського гідрофізичного інституту, Експериментального відділення Морського гідрофізичного інституту, Інституту біології південних морів, Карадазького природного заповідника та Кримського філіалу інституту археології. Порівняно з 2013 р. фонди бібліотек НДУ НАН України зменшилися на 0,8 млн прим. Найбільшою в Криму була бібліотека Інституту біології південних морів, заснована в 1871 р. Її фонд складався з понад 160 тис. прим., серед яких – 83 тис. прим. Документів іноземними мовами. Другою за обсягами фондів була бібліотека морського гідрофізичного інституту (120 тис. прим., з них – 26 тис. прим. Іноземна література). Унікальним був фонд бібліотеки Карадазького природного заповідника, заснованої у 1914 р., в якому зберігається особиста бібліотека (близько 40 тис. книг) доктора медицини, приват-доцента Імператорського Московського університету, засновника Карадазької біологічної станції Терентія Івановича В'яземського. Наукову і культурну значущість цієї колекції

⁶¹² Кот С.І. Проблеми захисту культурних цінностей на окупованих територіях Криму та м. Севастополя // Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»; м. Київ, 12 листопада 2015 р. – К., 2016. – С.7.

⁶¹³ В Криму обвалилась пам'ятка архітектури світового значення // Zaxid.net – 2015. – 18 листопада. zaxid.net/news/showNews.do?objectId=1373444

⁶¹⁴ Херсонес Таврійський опинився у списку небезпечних для відвідування туристичних об'єктів // Еспресо ТВ – 2016. – 9 квітня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://espreso.tv/news/2016/04/09/khersones_tavriyskyu_opynyvsya_u_splysku_naybilsh_nebezpechnykh_turystychnykh_obyektiv

⁶¹⁵ Росія вивозить цінні експонати з кримських музеїв – Денисова. Детальніше читайте на УНІАН: <http://www.unian.ua/society/1196820-rosiya-vivozit-tsinni-ekspوناتi-z-krimskih-muzejiv-denisova.html>

засвідчує той факт, що постановою Кабінету Міністрів України від 19 грудня 2001 р. фонд стародрукованих видань XVII–XIX ст. бібліотеки заповідника було включено до переліку наукових об'єктів, які є національним надбанням України⁶¹⁶.

Економічна ситуація

З плином часу ейфорія кримчан від повернення в «рідну гавань» почала спадати. Підосновою витверезіння стала чимдалі менш сприятлива економічна ситуація і безліч проблем, які спричинило відділення Криму від загальноукраїнського народногосподарського комплексу. Не менше дискомфорту спричиняли колосальні відмінності в основах та принципах господарювання та підприємницької діяльності в країні, частиною якою зголосилися стати кримчани. На жаль, переважна їхня більшість була абсолютно несвідома наслідків своїх дій, беручи участь у так званому референдумі. Не більше свідомості спостерігалось й у середовищі росіян, які святкували «повернення Криму» як національне свято. Вже на першому році володіння омріяним кримським раєм гостро постала проблема ціни питання і здатності економіки Росії «перетравити кримську авантюру»⁶¹⁷.

Серед найвагоміших проблем, що загострилися після включення Криму до складу Росії і вимагали невідкладного вирішення, слід назвати забезпечення регулярного і повноцінного транспортного сполучення, постачання продуктів харчування, водо- та енергопостачання. Відділивши півострів від материкової України, Росія відрізала його від звичних і, здавалося, одвічно йому притаманних принад цивілізації, про реальну вартість яких кримчани навіть не задумувалися десятиріччями. Від літа 2014 р. звичними стали багатоденні черги на Керченській переправі, занепад «націоналізованої» частини залізниці, зневоднення степового Криму, регулярні відключення електрики. Зимовий період засвідчив, що й обігріти Крим велика енергетична держава не спроможна. Вагомим ударом по економіці півострова стало застосування санкцій з боку Заходу проти юридичних та фізичних осіб. Фактично була зруйнована розгалужена банківська система. Крим відчув проблеми з мобільним зв'язком. Були запроваджені візові обмеження для кримських мешканців. І, нарешті, масованого удару зазнала провідна галузь кримської економіки – туристична. Кількість відпочивальників на провідних курортах Криму впала в рази.

⁶¹⁶ Солоїденко Г.І. Академічні бібліотеки Півдня та Сходу: втрачені можливості для користувачів України // Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»; м. Київ, 12 листопада 2015 р. – К., 2016. – С.63–64.

⁶¹⁷ Самар Валентина. Как они обустройствают Крым // ZN,UA. – 2014. – 25 апреля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: gazeta.zn.ua/internal/kak-oni-obustrayayut-krym_.html

Масові джерела засвідчують, що сили, які прийшли до влади на хвилі «кримської весни», скористалися ситуацією у власних інтересах. Під виглядом «націоналізації» команда С. Аксьонова взяла курс на переділ власності на півострові. Чимдалі активніше в перерозподілі захопленого українського майна брали участь і московські призначенці, які стрімко відтіснили «батьків кримської весни» з провідних позицій. Відмінності в правових системах України і Росії, слід відзначити, грали на руку вакханалії новітнього пограбування. Власне, в черговій своїй версії втілювалася грабіжницька практика імперського чиновництва, описана свого часу Є. Марковим. Правозахисник Ж. Запрута так коментував ситуацію: «Крим живе своїм незрозумілим юридичним життям, яке може витворити все, що завгодно»⁶¹⁸. Зважаючи на правовий хаос перехідного періоду, російська партія «Яблоко» подала позов до Верховного суду РФ з проханням визнати неконституційним кримський закон про націоналізацію майна. Однак позов був відхилений, оскільки закон «ніяк не зачіпає інтересів» «Яблука»⁶¹⁹.

Тим часом команда С. Аксьонова проводила націоналізацію у ручному режимі. За підрахунками В. Головка, до проскрипційного переліку увійшли 480 об'єктів (з них 250 перебували у приватній власності)⁶²⁰. В першу чергу націоналізації потрапило майно української держави – оборонні підприємства, порти, енергокомпанії тощо. Фактично пограбували 87 активів групи «Приват». Вагомих майнових втрат зазнав український олігарх С. Тарута, який виступив на проукраїнських позиціях, очоливши Донецьку ОДА у найскладніший період так званої «східної весни». Націоналізовано було також підконтрольні Р. Ахметову «ДТЕК Крим» та кримську філію «Укртелекому», суднобудівний завод «Залив» К. Жеваго та ін. За декілька годин до закінчення терміну, відведеного на націоналізацію, до переліку був включений «Севастопольський морський завод», підконтрольний комерційним структурам П. Порошенка. На відверте рейдерство перетворилася націоналізація ринків «Кримспоживспілки». Під переділ власності потрапили й об'єкти, пов'язані з російським капіталом, зокрема, кримська інфраструктура «Київстар» та «Ялтинська кіностудія». На фактичний хабар перетворилася націоналізація з подальшою передачею структурам Управління справами Президента РФ всесвітньо відомої виноробної української державної компанії «Масандра». До Управління перейшли також державні дачі, санаторії, дитячі табори й заповідники⁶²¹. Поза гучним і доволі емоційно обговорюваним у соціальних мережах перерозподілом власності залишилася лише майно

⁶¹⁸ Правозахисники: Национализация предприятий в Крыму проводится с нарушениями // Росбалт. – 2015. – 9 июня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rosbalt.ru/moscow/2015/06/09/1406966.html>

⁶¹⁹ Верховный суд России признал законной национализацию в Крыму // Корреспондент, 27 мая 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/world/russia/3520328-verkhovnyi-sud-rossiyu-pryznal-zakonnoi-natsyonalizatsiyui-v-krymu>

⁶²⁰ Головка В. Анексія Криму // 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. – С.626.

родини В. Януковича та впливових регіоналів. Формально 1 березня 2015 р. націоналізацію було завершено. Втім, за словами кримських функціонерів, компанії з українською юрисдикцією не застраховані від того, аби бути визнані безгосподарними («бесхозными») і, відповідно, націоналізованими.

Зайвим буде казати, що націоналізація колосального за вартістю рухомого та нерухомого майна, а також активів жодним чином не позначилася на пересічних мешканцях. Впродовж першого року окупації відчутні покращення відзначали близько 40% дорослих кримчан – передусім бюджетників та пенсіонерів. Від 2015 р. відбулися суттєві зміни: ціни на споживчі ціни виросли до рівня московських, у практику увійшли тотальні скорочення, робочі навантаження зросли в рази, фактично зруйнованою виявилася медична система півострова, на 8-тисячну рубльову пенсію стало неможливо прожити. Не справдилися й сподівання кримчан на масштабні інвестиції з боку російської держави. У зв'язку з різким зменшенням доходів до державного бюджету РФ через міжнародні санкції і падіння цін на нафту російський уряд був змушений у 3,7 рази скоротити обіцяне фінансування Криму. В 2016 р. погіршення ситуації тривало далі.

Провал «проекту Новоросія» в рази підвищив вартість кримської авантюри. Забезпечення елементарних потреб виробничого та побутового життя Криму вимагало колосальних зусиль. На користь Криму впродовж 2014 р. було згорнуто чи скорочено фінансування низки федеральних програм: 31,5 млрд руб. (близько 870 млн долл.) на розвиток портів Азово-Чорноморського басейну було переадресовано з проекту Мурманського транспортного вузла; в березні 2014 р. до Криму було перекинуто кошти пенсійного фонду в розмірі 243 млрд руб. (близько 7 млрд долл.); близько 71 млрд руб. інвестицій планували відшукати на вирішення проблеми енергозалежності Криму від України (зауважимо, за початковим планом передбачалося будівництво ТЕС сумарною потужністю до 800 МВт і двох високовольтних ліній електропередач від Анапи до Феодосії). Не менш провальними виявилися і озвучені в 2014 р. проекти вирішення проблеми водопостачання: швидкої подачі води з Дону та Кубані (через шляхопровід, який перебував на стадії проектування), за рахунок бутильованої води чи опріснення морської (що вимагатиме додаткових енергетичних потужностей).

Реальна вартість щорічного утримання Криму з його величезною армією пенсіонерів тим часом вимальовувалася все виразніше: за словами міністра фінансів Республіки Крим В. Левандовського «на місяць витратна частина складає близько 8 млрд руб. Сам Крим близько 2 млрд руб. збирає податків, близько 6 млрд руб. ... отримуємо фінансової допомоги»⁶²².

⁶²¹ Марьян С. Все, что нажито: история национализации украинских предприятий в Крыму // Форбс-Украина. №11. ноябрь 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forbes.net.ua/magazine/forbes/1405157-vse-chto-nazhito-istoriya-nacionalizacii-ukrainskih-predpriyatij-v-krymu>

⁶²² Самар Валентина. Как они обустривают Крым // ZN,UA. – 2014. – 25 апреля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: gazeta.zn.ua/internal/kak-oni-obustrivayut-krym-.html

На тогочасні зауваження Б. Немцова про те, що вартість Криму для Росії вдвічі перевищить вартість Чечні (3 млрд долл.), мало хто зважав. Втім витверезіння не забарилося. Економіка Росії, за спостереженнями аналітиків виявляла виразні ознаки «замерзання», різко девальвував рубль, на цьому тлі далі скорочувалися чи згортали амбітні регіональні програми. Станом на 2016 р. загальноросійська ейфорія від приєднання Криму змінилася погано маскованим роздратуванням росіян та кримчан. Перші відверто висловлюють небажання утримувати кримський баласт. Другі звинувачують Росію у підступі.

15 липня 2015 р. було розформовано Міністерство у справах Криму під приводом, що завдання по інтеграції півострова до складу Російської Федерації виконані. Його функції були передані Міністерству з економічного розвитку РФ (натомість у структурі російського уряду продовжують роботу міністерства у справах Північного Кавказу та Далекого Сходу). Власне Міністерство у справах Криму існувало формально, не будучи навіть розпорядником бюджетних коштів, призначених для півострова. Кошти «на Крим» були розпорошені по інших російських міністерствах та відомствах. Амбітна федеральна цільова програма «Соціально-економічний розвиток республіки Крим і м. Севастополя до 2020 р.», що проголошувала завдання масштабної модернізації півострова «після української руїни», фактично була провалена. За програмою загальна сума фінансування мала скласти понад 700 млрд руб. У червні 2015 р. асигнування на капітальне будівництво було скорочено з 115,3 млрд руб. до 90,4 млрд. 18 грудня на «круглому столі» у Москві С. Аксьонов заявив, що з передбачених федеральним бюджетом на 2015 р. у рамках Федеральної цільової програми коштів «не було перераховано жодної копійки»⁶²³.

Наскільки реальними були обіцянки пришвидшеної модернізації Криму засвідчила економічна та транспортна блокада, організована українськими активістами в 2015 р. Внаслідок неї через катастрофічний брак електроенергії була зупинена низка виробництв, у багатоповерхових будинках припинилася подача тепла, світло вмикалося на кілька годин на добу. У Керчі електроенергія була відсутньою впродовж тижня. Постачалися лише військові частини та органи влади. Крим масово переходив на електрогенератори. З'ясувалося, що за три роки російського господарювання нічого не було зроблено не тільки для модернізації енергетичної інфраструктури, а й для елементарного забезпечення енергетичної безпеки Криму.

Зважаючи на гостроту ситуації, в авральному порядку через Керченську протоку був прокладений електрокабель. 2 грудня В. Путін урочисто відкрив «енергоміст», що, як зазначали місцеві ЗМІ, мав вирішити енергетичні проблеми Криму. «Енергоміст» виявився черговою імітацією вирішення проблеми: через нього подавалося 100 мегават при піковій потребі півострову 1300 мегават.

⁶²³ Головка В. Анексія Криму // 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. – С.629.

Під час відкриття лунали обіцянки, що потужність поступово збільшуватиметься і навесні 2016 р. досягне 800 мегават (за повідомленням міністра енергетики РФ О. Новака у квітні 2016 р. ввели в експлуатацію третю гілку енергомосту⁶²⁴). Заяви російських урядовців залишилися заявами. Регулярні планові відключення увійшли в повсякденне життя кримських мешканців, так само, як і генератори. Економія електроенергії позначається на побутовій сфері: неосвітленими стали вулиці більшості кримських міст, зокрема курортної перлини – Ялти. Втім, побутові незручності є лише верхівкою айсбергу. Насправді варто казати про відсутність перспектив виробничого життя Криму, адже всі модерні виробничі процеси є енергомісткими.

Звістки з Криму стають все більш песимістичними. На початку лютого 2017 р. влада ліквідувала Національний науково-дослідний інститут винограду й вина «Магарач», передавши його власність у федеральне підпорядкування. Та ж доля спіткала Науково-дослідний інститут сільського господарства Криму. Землю та обладнання Аграрної кампанії «Магарач» продали кампанії з Татарстану⁶²⁵. Через періодично проголошувані спалахи африканської чуми доводяться до банкрутства фермерські господарства⁶²⁶. До колапсу доведена галузь охорони здоров'я. Сталу негативну динаміку демонструють курортна промисловість, готельний бізнес. У стані облоги відбувається життя Гурзуфської громади, заблокованої «Артеком». Тут здійснюється планове витискання місцевих мешканців⁶²⁷. В умовах перманентних комунальних проблем відбувається життя Алушти, Ялти, Феодосії.

Як засвідчує практика останніх трьох років, реальним пріоритетом російської влади є не модернізація, а мілітаризація півострова. Прискорено розгортається розбудова автономного військового угруповання, з потужною ударною компонентою (формується десантно-штурмовий полк, розширюється чисельність підрозділів морської піхоти, до Криму переводяться літаки стратегічної авіації, розробляються плани розміщення оперативно-тактичних ракетних комплексів

⁶²⁴ Путін обіцяє четверту нитку енергомосту до Криму на початку травня // Крим. Реалії, 30 квітня 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.krymr.com/content/news/27708393.html>

⁶²⁵ В Криму ліквідували Інститут «Магарач», а його имущество отдали Москве [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podpricelom.com.ua/read/politics/v-krymu-lykvydyrovaly-magarach-ego-ymushhestvo-otdaly-moskve.html>

⁶²⁶ В Криму из-за вспышки АЧС снова ввели карантин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.allcrimea.net/news/2017/2/6/v-krymu-izza-vspyshki-achs-snova-vveli-karantin-74971/>

⁶²⁷ Див.: «Артек» поссорился с жителями Гурзуфа: подробности конфликта // Наш Крым. Новости [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ncrim.ru/.../29-06-2016-artek-predlozil-jitelyam-gurzufa-sehat-s-ih-zemli-29-iyunya-...>; Конфликт гурзуфцев с новым руководством «Артека» оценили в 5,7 баллов // <https://ok.ru/gurovskiek/topic/65677539560334>; Земля раздора: жители Гурзуфа против «Артека»? // rus.europe.newsru.ua/article/19385256 та ін.

«Іскандер-М» та «Іскандер-К» тощо). Чисельність угруповання мала зрости з 24 тис. військовослужбовців у 2014 р. до 43 тис. на 2017 р. Задля реалізації цих планів здійснюється модернізація військової інфраструктури, поповнення новими кораблями Чорноморського флоту РФ, відновлюються потужності для зберігання ядерного озброєння⁶²⁸. Звичайною справою стали регулярні військові й «антитерористичні» навчання, які відбуваються з використанням цивільної інфраструктури в міській смузі, в природоохоронних і заповідних зонах. Відомостями про них, знімками та відео перенасичені соціальні мережі.

Вже впродовж 2014 р. відбулося суттєве «зміцнення» місцевих правоохоронних органів та органів державної безпеки кадрами з материкової Росії. Супроводжувалося воно широкосяжними кадровими ротаціями, внаслідок яких лєвова частка зрадників українській присязі отримала нові призначення – переважно у віддалені регіони Росії. Місцева ФСБ комплектувалася майже виключно за рахунок російських кадрів, що було цілком логічним – саме вона перетворена на потужний інструмент тиску на регіональну правлячу еліту та місцеву громаду⁶²⁹.

Історична доля Криму: підсумки

Населення всіх імперій (Римської, Візантійської, Османської та Російської), яким історично належав Крим, було строкатим. В нетривалі часи мирного існування тут уживалися різні етнічні та етноконфесійні громади. Віками відпрацьовувалися моделі мирного співіснування, розподілу праці. Вони були універсальними впродовж майже трьох тисячоліть: степовий Крим з його посушливим різким кліматом давав прихисток кочовикам та їхнім багатотисячним стадам; прибережну смугу колонізували вихідці з Греції, Італії, Передньої Азії. Вони будували міста, займалися ремеслами, торгівлею, виробництвом вина. Етнічні групи в Кримському ханаті мали доволі сприятливі умови для існування: християнські й караїмські святині сусідували із столицею ханства та ханським палацом, райя були заможними господарями й надійними платниками податків.

Суперечності, що виникали в багатонаціональному і багатоконфесійному суспільстві, були використані згодом, коли Крим потрапив до сфери інтересів зміцнілої Російської імперії. При російському дворі Крим вважали «ключем Російських і Турецьких володінь». Скориставшись внутрішніми негараздами у ханаті та ослабленням Османської імперії, Росія шляхом низки дипломатичних спецоперацій та воєн спочатку посадила на ханський престол свого ставленика, згодом знекровила ханство в економічному та демографічному сенсі, і врешті в 1783 р. анексувала півострів. Володарювання російських імператорів

⁶²⁸ Більш докладно про військово-технічну активність Росії у Криму див.: Донбас і Крим: ціна повернення. – К.: НІСД, 2015. – С.65 – 69.

⁶²⁹ Покушение на Крым // Новая газета. – 2016. – 24 апреля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novayagazeta.ru/inquests/72830.html>

у Криму тривало до 1917 р. За цей час його татарське населення зменшилося в кілька разів. На звільнені землі спрямовувалися російські й українські переселенці (передусім – селяни), а також іноземні колоністи, для яких російський уряд створював надзвичайно сприятливі умови. На 1917 р. найбільшим у відносному значенні (понад 41% всього населення) етносом Криму стали росіяни, однак, така ситуація спостерігалася лише в містах. У степовому Криму співвідношення етнічних груп було більш врівноваженим: тут господарювали майже рівновеликі громади росіян, українців, кримських татар і німців.

До епохи революційних потрясінь народи Криму підійшли з різним політичним багажем. Суттєво відрізнялися рівень їхнього культурного розвитку і гострота соціальних суперечностей. Традиційно ситуацію ускладнював геополітичний чинник. Це стало підосновою жорстокого протистояння політичних сил на півострові. Впродовж років революційних потрясінь в Криму змінилося вісім урядів, які запроваджували діаметрально протилежні політичні та соціально-економічні моделі суспільного існування. Переможницею із запеклих політичних і воєнних баталій вийшла радянська Росія, що включила Крим як автономну республіку до складу Російської Федерації. Але тоді вона змушена була зважати на події попередніх років, зокрема, союз, що склався між діями українського та кримськотатарського національно-визвольних рухів у справі перетворення постімперських просторів на демократичну федерацію вільних народів. Позбавлені власної державності за Катерини II обидва народи перебували на підйомі націєтворення. Викорінення цих процесів стало основним політичним завданням більшовиків і в Україні, і в Криму.

Декларуючи гасло рівності народів та політику коренізації, радянський уряд водночас здійснював активну колонізаційну політику, за рахунок якої планував вирішити свої внутрішні й зовнішньополітичні завдання. Низка земель Криму була визначена у якості колонізаційного фонду, де тогочасні кремлівські керманічі планували створити єврейську республіку. Проект наразився на запеклий опір татарської громади, що критично загострило не лише міжнаціональні відносини, а й конфлікт між Кремлем та республіканським субцентром влади. Наслідки його були плачевними для кримськотатарського народу: в 1928 – 1931 рр. провід кримськотатарського руху був знищений; кримськотатарську мову спочатку перевели на латинську абетку, а потім на кирилицю. На повірку політика коренізації в радянському її варіанті спричинила деградацію культурного життя не лише кримськотатарського народу, а й етнічних меншин.

Часом надлюдських випробувань для Криму стала Друга світова війна. Німці практично знищили єврейську та кримчацьку громади півострова. Втрати воєнного лихоліття були в рази підсилені діями радянського керівництва, що оголосило низку народів півострову колабораціоністами, і, тільки-но визволивши його, провело масштабну етнічну зачистку. Понад 60 тис. німців та італійців депортували в перші дні війни, більш як 230 тис. татар, болгар, вірменів і греків примусово виселили у 1944 р. За роки війни населення Криму

зменшилося вдвічі і на травень 1944 р. становило 780 тис., а після депортації кримських татар – близько півмільйона. Повоєнного населення півострова вистачило б лише на заселення сучасних Сімферополя та Феодосії. Крим практично знелюднів і лежав у руїнах. Увесь тягар по його відновленню уряд СРСР поклав на простих трудівників, яких «примусово-добровільно» переселяли на півострів в обійстя депортованих. Це був драматичний період виживання на землях, де все нагадувало і про найстрашнішу війну, і про національну трагедію репресованих народів. Можна лише здогадуватися про емоції, що вирували тоді в душах підневільних радянських громадян. Натомість пропаганда штучно створювала і насаджувала міф про народи-зрадники. Найбільшою мірою він культивувався стосовно кримських татар. Перспективні отруйні наслідки вживлення цього міфу в свідомість радянських громадян даються взнаки дотепер.

Працею й жертвами українських і російських переселенців Крим був відбудований і перетворений на перлину садівничої, виноробної, ефірно-олійної та курортної промисловості загальносоюзного значення. Не буде перебільшенням твердження, що на зміцнення іміджу Криму як всесоюзної здравниці працювали не лише всі мешканці півострова, а й значна частина материкової України: саме через неї пролягали й нею експлуатувалися транспорті, електричні, інформаційні мережі. Для безперебійного постачання Криму питною водою був втілений у життя епохальний проект спрямування дніпровської води в посушливий кримський степ. У вищих та спеціальних навчальних закладах України здобула освіту переважна більшість працівників кримських оздоровниць, навчальних закладів, наукових і науково-дослідних установ, архівів і музеїв, заповідників і Ялтинської кіностудії. Нині мало хто згадає, що наприкінці 1953 р. на весь Крим було лише 3 хлібних, 18 – м'ясопродуктових, 8 – молочних, 28 – книжкових магазинів, 2 магазини з продажу тканин, 9 – взуття, 5 – будівельних матеріалів. Овочі та картоплю можна було купити лише на ринку. Більшість так званих курортів гостро потерпала від нестачі питної води. Зруйнований на 40% під час війни житловий фонд практично не відновлювався.

Передача Криму УРСР розпочала новий етап етнонаціональної історії півострова. Широкомасштабна переселенська програма, інфраструктурна розбудова, що її супроводжувала, стали підосновою стрімкого розвитку півострова. На 1959 р. людність автономії становила 1 201,5 тис. проти 1 126, 2 тис. у 1939 р., а в 1989 р. склала 2 430,5 тис. Переважну більшість тогочасного кримського населення становили росіяни й українці, оскільки ані після засудження культу особи, ані проголошення перебудови уряд СРСР не дозволив нащадкам депортованих повернутися на батьківщину.

Ситуація докорінним чином змінилася в останні роки існування СРСР. Погром у Ферганській долині влітку 1989 р. змусив десятки тисяч кримських татар явочним порядком переселитися на землі предків. За переписом 2011 р. їх тут було вже 243 тис. Поступово, хоча не в таких масштабах, на півострів поверталися також нащадки решти репресованих народів. Зайвим буде казати,

що докорінна зміна етнополітичної ситуації в Криму в контексті складного й болісного перехідного періоду, що супроводжував розбудову незалежної України, перетворилася на фактор перманентної політичної нестабільності. Низка політичних сил не лише в Україні, а й за її кордонами існувала за рахунок міцно вживлених у масову свідомість ідеологічних кліше та соціально-економічних негараздів, не лише не сприяючи гармонізації взаємин сусідніх народів, а й культивуючи розбрат поміж ними. Події останнього часу унаочнили згубність їхньої діяльності. Із подивом на загал толерантне українське суспільство побачило, як оживають і набирають вбивчої сили ідеї про зверхність одного народу над іншим, про належність території, що була невід'ємною частиною України впродовж останніх майже 60-ти років, іншій державі. Здавалося б – за цей час відбулося безліч перемог і здобутків, які є предметом нашої спільної гордості, плодом нашої спільної долі. Однак, розповсюджені інші настрої.

Отже, самих лише гасел про братерську єдність та інтернаціоналізм, як показав історичний досвід, замало. На жаль, надто мало пересічні мешканці Криму та України знають про нашу спільну і нарізну історію, про історію і культуру своїх сусідів. Історія Криму та народів, що складають його сьогоденне етнічне обличчя, невичерпна. У ній багато ще недослідженого, багато й такого, що вже ніколи не буде дослідженим внаслідок цілеспрямованого нищення джерел. Однак, і того, що достеменно відомо нині, достатньо, аби стверджувати: жодна з концепцій, що доводять історичне право якоїсь держави чи якогось народу на володіння Кримом, не витримує наукової критики. Аргументи, що наводить нинішнє керівництво Кремля, є не лише ненауковими, вони перебувають поза цивілізованою політичною дискусією. Вони є нічим іншим, як атавізмом імперіалістичного мислення. Керуючись такою логікою, переважна більшість колишніх імперій могла б висунути територіальні претензії до своїх колоній: офіційний Токіо – до Китаю та Кореї; Мадрид – до переважної більшості країн Америки, Азії та Океанії; Париж – до більшості країн Африки та Канади; Лондон – до Індії, Гонконгу, Австралії, і, врешті, до США (!). Саме таке геополітичне мислення спричинило дві найстрашніші і найкривавіші в історії людства війни. Здавалося, світове співтовариство перехворіло на імперський синдром. Засади післявоєнного устрою, до закріплення яких свого часу доклали так багато зусиль СРСР та найбільш постраждала в роки Другої світової війни радянська Україна, виходили з принципів визнання права націй на самовизначення й недоторканості післявоєнних кордонів. Нині Росія, що є правонаступницею СРСР, із легкістю порушує всі міжнародні угоди ратифіковані ним, реанімує імперське мислення і насаджаючи в якості вирішального важеля політичного життя право сили. В якості «історичного» аргументу висувається теза: «Росія завоювала Крим понад двісті років тому, отже, Крим належить Росії».

Так, Україна не завойовувала Крим. Але в цьому, на наш погляд, є не слабкість, а сила її позиції. Україна не брала Крим силою. Найбільш постраждала в роки війни республіка отримала Крим не як щедрий подарунок, а як непідсильну

ношу. Крим був відбудований за рахунок відрахування коштів з республіканського бюджету, за рахунок виснажливої героїчної праці її трударів. Україна не завойовувала Крим, не здійснювала там ані білого, ані червоного терору, не депортувала за своєю забаганкою цілі народи, не запроваджувала каральних акцій і політичних репресій. Навпаки, вона ділилася із ним останнім шматком хліба, як би це не було складно. Визнаючи права незаконно репресованих народів, вона не перешкоджала їхньому поверненню на батьківщину, допомогла в їхньому облаштуванні, забезпечила роботою, зробила своїми громадянами, поважала їхні громадянські права. Слід наголосити, що таку кількість репатріантів за роки незалежності не прийняла жодна з колишніх радянських республік.

У складі України Крим був суб'єктом політичного життя і мав широку автономію. Особливий статус відповідно до Конституції мав Севастополь.

Анексувавши Крим, Росія знехтувала не лише всіма міжнародними угодами, що є основою сьогоденного світового політичного устрою. Вона знехтувала базовим принципом недоторканності приватної власності. Шість десятиків років дотаційний регіон субсидувався з державного бюджету України: на розбудову та функціонування інфраструктури півострову, соціальні проекти (зокрема й соціалізацію біженців з колишніх радянських республік) відраховувалися величезні кошти, будувалися підприємства, почалася розробка чорноморського шельфу. Анексувавши Крим, Росія позбавила власності не лише державу Україна, а й низку українських підприємств і величезну масу пересічних громадян. Власне, йдеться про тотальне порушення базових прав людини.

Проголосивши принцип сили провідним важелем своєї зовнішньої політики, анексувавши півострів на підставі неправомірного референдуму, проведеного із порушенням всіх цивілізованих норм, Росія чимдалі закріплює право сили в якості базового принципу внутрішньої політики в Криму. Події останнього часу, конфронтація між самопроголошеними властями півострова та корінним народом Криму – татарами, є лише провісниками подальшої політичної реакції. Без справжньої підтримки народу, шляхом масового порушення фундаментальних прав людини та цілих етносів анексія Криму перетвориться на скороминучий епізод болісної, але повчальної історії.

Донбас і Крим: місце в модерному національному проекті (висновки і рекомендації)

З весни 2014 р. питання про можливі шляхи реінтеграції Криму та Донбасу в загальноукраїнський контекст закономірно перебуває в епіцентрі бурхливої суспільно-політичної дискусії. Не менш важливим є завдання забезпечення соборності українських земель, набуття реального суверенітету України. Всеосяжною базовою проблемою сучасних інтелектуальних пошуків є проблема досягнення миру.

Ще не так давно мало хто міг припустити, що Україна, яка так дорого заплатила за перемогу над нацизмом, стане жертвою територіальних зазіхань. Мало хто міг уявити, що на її теренах литиметься кров і точитиметься затяжний збройний конфлікт, який фактично знецінить систему світової безпеки.

З великою мірою вірогідності можна стверджувати, що втягнення України, в якій тільки-но почалася повноцінна розбудова громадянського суспільства, у новий тип воєн ХХІ ст. започаткувало низку змін і перетворень, передбачити наслідки яких з огляду на специфічний пострадянський багаж української державності та українського суспільства буде доволі складно. Війна випробовує на міцність суспільство і владу, їхню здатність дотримуватися принципів існування демократичного світу, спроможність гарантувати право на життя, свободу совісті, недоторканність приватної власності, громадянські права і свободи, вільний інформаційний простір, врешті – права меншин, зокрема національних. Чергових випробувань на міцність зазнають такі поняття, як гідність, совість, гуманізм, державна цілісність і суверенітет.

Нині Крим і Донбас – це своєрідна оптика, через яку проглядаються розтягнені в часі помилки, а то й злочини кількох історичних версій державних організацій, що намагалися інтегрувати регіони в свою соціальну тканину, використовуючи для цього широкий діапазон політичних, економічних та культурних практик. В якісно новому світлі крізь цю призму постають базові проблеми українського державо- й націєтворення; регіональної, соціальної та

національної політики; політики історичної пам'яті; міжнародної політики, врешті, основоположні проблеми гуманізму.

Емоційне піднесення перших років незалежності доволі швидко змінилося песимізмом: очікуваного бурхливого національного відродження не спостерігалось. В регіональному розрізі помітним темпом відбувалася руйнація і демонтаж культосвітньої та спортивної інфраструктури, в умовах затяжної кризи ледь жевріли освіта, наука і культура, творчі спілки. Унаочненням непривабливих, здавалося, перспектив української нації стали спорожнілі дитсадки, перетворені на комерційні структури та податкові інспекції.

Справедливості заради слід зазначити, що не лише тяготи перехідного періоду, а й завищені очікування виступали основою безлічі розчарувань. Теза «національного відродження», перетворена культурологами, митцями й літераторами на своєрідного «деміурга» українського культурного поступу, наштовхувалася на неподоланий мур постмодерністського світу, абсолютно випадаючи з його контексту.

Скільки б не писалося і не говорилося про дотримання українських традицій, це не знімало питання: про які, власне, традиції йшлося? На схилі радянської влади про знання, а тим більше – дотримання традицій можна було говорити хіба що в доволі вузькому колі ентузіастів-етнографів. Традиційні культурні оази Галичини, Буковини й Закарпаття не спроможні були виступити як основа сучасної української культурної традиції, та й не могли претендувати на таку роль. Решті ж українських історичних регіонів ще необхідно було дослідити, реконструювати власні традиції, «витягти» їх з небуття, куди вони були запроторені в часи радянського панування. Створити хоч якийсь позірний баланс між національними традиціями, які стараннями компартійної влади були відсунуті в далекий культурний андеграунд, і радянським традиційним багажем, що на той час міцно увійшов у повсякденну практику та культурну звичку переважної більшості мешканців українських міст – таке надзавдання постало перед українським суспільством і українською державою. Актуалізувалося принципове питання формування культурних засад новопосталої державності та визначення принципів націє- і культуротворення.

Від самого початку незалежності України проект національної ідентичності осмислювався у напрямі будівництва «національної держави», а сценарій міжетнічних відносин – в річищі схеми «національна більшість – національні меншини». Основне завдання вбачалося у подоланні наслідків радянської русифікації, на синонім якої, власне, й перетворився проект «національного відродження». Як слушно зауважував Г. Касьянов, в тогочасних обставинах «перед суспільством і державою постало завдання «українізації» самих українців – йшлося про формування певних пріоритетів у культурній та освітній політиці, які завжди можна було за бажанням витлумачити як надання привілеїв

«титульній нації»⁶³⁰. Останнє словосполучення домінувало у публічному та офіційному етнополітичному дискурсі і унаочнювало етнічну основу національного будівництва⁶³¹.

Отож «українізація» 1990-х рр. стала не лише смисловим, а й практичним продовженням базової ідеологічної дискусії радянських часів про спроможність українського народу повною мірою реалізувати набуте право на державний суверенітет та автентичність культури. За умови поліетнічності населення України жорсткий сценарій її реалізації був приречений на поразку як внаслідок мобілізаційної обмеженості адміністративного та фінансового ресурсу держави, затвердження російської мови на позиціях мови міжетнічного спілкування та в побуті на Сході й Півдні України, так і зважаючи на потужний тиск Росії.

«Мовна війна», яка розгорнулася фактично навколо визначення місця і меж поширення української та російської мов у суспільному та освітньому просторі незалежної України, розтяглася на багато років і відволікала на себе значні суспільні та інтелектуальні ресурси. Основна проблема полягала в тому, що в контексті євроінтеграційної риторики слід було віднайти інструменти і важелі реалізації одвічного прагнення українців на власну державу, не порушуючи прав етнічних меншин, що вже стало нормою в цивілізованому світі. Попри те, що європейські практики регулювання мовних відносин мало співвідносилися із українськими реаліями, задля підтримання громадянського миру та міжнародного іміджу Україна вимушено імплементувала їх норми в національне законодавство. Віддаленим відгомонам мовної війни став закон «Ківалова-Колесніченка», який засвідчив центральне місце українсько-російського культурного суперництва у суспільно-політичному житті України, а також глухі кути стратегії розв'язання проблем у межах етнічної моделі нації.

І все ж найбільше нарікань і розчарувань викликали суперечливі процеси, що віддзеркалювали перебіг націєтворення. Замість омріяної батьками незалежності єдності, політикум, як відображення суспільства, і саме суспільство розривали чвари навколо визначення мети, форми і перспектив націєтворення. Багаторічні безрезультатні дискусії викликали різку критику інтелектуалів, які з сумом констатували: «Упродовж першого десятиріччя незалежності не було створено жодної спільної ідеї, навколо якої могли б об'єднатися громадяни України. Політичні актори не дають можливостей для виходу на позитивні характеристики ідентифікації громадян з успіхами, досягненнями власної

⁶³⁰ Касьянов Г. В. Кто такие украинцы и чего они хотят: проблема формирования нации // Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010). Зб. наук. ст. – К., 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978966-02-6441-0/3.pdf>

⁶³¹ Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії. – С.130.

держави. Натомість вони спекулюють на трагедіях, формуючи відчуття спільності в біді»⁶³².

Потужним генератором конкуренції суспільних проектів, що підносилися як еталон загальнонаціонального розвитку, став регіональний чинник. Не варто заперечувати того очевидного факту, що далеко не всі регіональні лідери використали можливості, надані законодавством і владою незалежної України, на користь спільним інтересам її співгромадян.

Культурні процеси першого десятиріччя незалежності вмістили величезний спектр векторів стрибкоподібного розвою й стагнації, культурного обміну й банального плагіату, методологічного прориву й ідеологічної архаїки, інституційного занепаду й успішного досвіду сучасного менеджменту, творчих злетів і багна масової культури найнижчого гатунку, перших успіхів у напрямі компенсації культурних втрат внаслідок русифікації і політизації етнічності аж до сепаратистських крайнощів, виразних успіхів українізації і перманентних загострень на фронтах «мовної війни». Перше десятиріччя незалежності важко назвати конструктивним чи ефективним, однак залишається фактом – саме тоді з множини історичних альтернатив обирався шлях культурного поступу України, яка врешті заявила про свої євроінтеграційні прагнення.

Шукаючи причини багаторічного блукання суспільства й влади в пошуках уявної України та основ націєтворення, варто передусім говорити про відсутність належної і достатньої комунікації між ними. Варто казати про неймовірний, як для демократичних країн, рівень дистанціювання державної влади та її інститутів від суспільства. Очевидно, коректно говорити про хронічну неспроможність політико-правових інститутів України сформувати в очах громадян належний рівень легітимації процесів державотворення і виступати прикладом для наслідування в їх неухильному запровадженні в життя.

Оточуюча реальність не давала підстав для справдження «української мрії». Та й мало хто з українців міг відповісти на питання: «Що таке – українська мрія?» Щочотири роки суспільство шукало відповідь на нього і не знаходило. Результати виборів 2004 р. та 2010 р., здавалося б, давали підстави твердити про нестійку цивілізаційну рівновагу⁶³³, а насправді йшлося про балансування в стані невизначеності і відсутності орієнтирів майбутнього. Те, що сприймалося як паритетність носіїв української та російської ментальності, насправді було віддзеркаленням системної кризи свідомості, на яку не спроможні були справити жодного стабілізуючого впливу ані корумпований державний симулякр, ані інтелігенція, відсунена на маргінес культурного дискурсу, ані масмедіа. Затяжна, фактично хронічна, криза, нескінченний перерозподіл

⁶³² Україна шукає свою ідентичність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page2.htm>

⁶³³ Троян С.С. Цивілізаційно-культурні маркери України у вимірі глобалізації // Чорноморський літопис. – 2010. – Вип. 1. – С.67.

власності, нестабільність соціальних верств, моральна деградація «еліт» – на цьому тлі відбувалося формування національної ідентичності, чи радше – її подальша болюча стагнація. Власне, *національний дискурс без опертя на реальні щоденні позитивні практики замикався в межах мрій жменьки націонал-демократів, які, наче волаючий у пустелі, відчайдушно намагалися повернути українство на магістральний шлях націєтворення, тоді як переважна більшість українських громадян всі свої зусилля концентрувала на виживанні і споживанні. Тренд національного відродження, слід визнати, впродовж перших двох десятиліть незалежності виявився одним з найменш затребуваних суспільством.* Не випадково і шістдесятники, і батьки української незалежності розгублено вдивлялися в культурні обрії українців 1990–2000-х рр. Заклики про нагальність збереження української мови зависали у байдужій споживацькій масі. Мало хто в суспільстві розумів, що революцію неможливо завершити, не розв'язавши основних суперечностей, які призвели до неї. Власне, чергова її хвиля невідворотно насувалася на Україну.

Наважимося стверджувати, що все згадане вище було абсолютно органічним проявом і стану пострадянського українського суспільства, і влади, на які очікував довгий шлях самоусвідомлення і дорослішання. Життя в обставинах демократії вимагає щоденної роботи і щоденної відповідальності. І суспільство, і влада мали навчитися демократії. Йшлося не просто про нову сторінку поступального розвитку. Мова йшла про розрив шаблонів, оскільки те, що люди розуміли під виразом «радянська демократія», до демократії мало лише семантичне відношення.

Окреслена ситуація давала підстави казати про нетиповий, за європейськими мірками, приклад країни з неповторними ознаками системи етнічних кордонів; наявністю як дисперсних, так і компактних етнічних груп, що в поєднанні з критерієм чисельності робило неможливим впровадження принципів національно-культурної чи національно-територіальної автономії; упосліджений статус мови кількісно переважаючого українського етносу; збереження загрозливої асиміляційної інерції з боку етнічної меншини, яка в силу інерції не вважала себе такою – росіян; диспропорції в розміщенні продуктивних сил у регіонах з домінуючою культурою (мовою) національної меншини, що робило їх вразливими під кутом державної безпеки.

Водночас саме в незалежній Україні вперше за багато десятиріч були створені умови для безперешкодного розвитку низки етносів, які попри всі складнощі, хоч різною мірою ефективності, змогли ними скористатися. Найінтенсивніше процеси, які в історіографії звично визначають терміном «відродження», розвивалися в українському етносі, у болгар, греків, кримських татар, німців, поляків, румунів, угорців⁶³⁴. Звичайно, не йшлося про банальний старт

⁶³⁴ Кривицька О.В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ, 2015. – С. 99.

від «точок замерзання» доби Великого терору та масових депортацій за національною ознакою, радше – про своєрідну реконцептуалізацію завдань етнозбереження на основі етнокультурного субстрату піддньорадянської доби. Втім, ознаки процесів етнокультурної модернізації були вражаючими: наприкінці 2008 р. в Україні діяло близько 1 800 громадських організацій етнічних меншин, 39 з них мали всеукраїнський статус. Практичним механізмом реалізації державної політики щодо збереження етнічної самобутності національних меншин була державна фінансова підтримка етнокультурної діяльності їх громадських організацій.

Змальовуючи доволі складну етнополітичну ситуацію в Україні варто наголосити на одній обставині, яка перманентно справляла визначальний вплив на перебіг базових процесів націєтворення. Амбівалентність пошуків стрижня інтеграції обумовлювалася передусім не внутрішніми обставинами, як може здатися, а зовнішніми впливами. З одного боку, м'який але послідовний тиск Ради Європи, ОБСЄ на молоді незалежні держави, який особливо гостро відчувався саме у сфері гарантій мовних прав національних меншин, для забезпечення яких були потрібні чималі фінансові витрати, змушував Україну декларувати низку зобов'язань щодо етнічних меншин, які не могли собі дозволити навіть «старі» європейські демократії. З іншого боку, Росія робила все від неї залежне, аби за росіянами і надалі зберігалися позиції провідного гравця в етнонаціональному просторі України.

Парадокси проміжного становища України між модерним і постмодерним (євразійським та європейським) проектами виступали базовою причиною труднощів перебігу процесу націєтворення і визначали ставлення до нього зазначених геополітичних гравців. Зайвим буде казати, що трансформація політичного режиму в Росії справляла винятковий вплив на Україну, політична й підприємницька еліти якої залежали від східного сусіда.

Слід зауважити, що процеси, які стрімко розгорталися на пострадянських просторах, періодично вибухаючи спалахами регіональних і міждержавних конфліктів, загостренням міждержавних відносин, стали справжнім викликом для західноєвропейських та американських суспільствознавців. На відміну від низки країн колишнього «соціалістичного табору» та Балтії, які рішуче засудили радянський досвід регулювання відносин «влада – суспільство», найбільш економічно потужні колишні республіки СРСР (Білорусь, Казахстан, Туркменістан, Вірменія, Азербайджан) стали на шлях тривалих у часі і малопродуктивних коливань з приводу обрання стратегії суспільно-політичного руху. Низка колишніх братніх республік швидко зробила крок у бік формування авторитарних режимів, пройшовши через загострення регіональних конфліктів, зокрема й на національному ґрунті, й викинувши за свої межі сотні тисяч біженців.

Але навіть на їхньому фоні курс України, попри видиму внутрішню стабільність, виглядав як нескінченна і доволі виснажлива маятникова хода між

Сходом і Заходом. Власне, попри те, що базові стратегічні орієнтири незалежної держави закріплювалися в низці законодавчих актів, зокрема й у Конституції (в редакціях 1996, 2004, 2010, 2013–2014 рр.), внутрішня напруга в суспільстві не згасала і не давала можливості жодній із політичних сил, що перебували при владі, зробити вибір чи то на користь ЄС, чи то на користь Митного союзу.

Зрозуміло, що залежність вітчизняного політикуму від закордонних центрів влади і фінансування, з одного боку; незрілість суспільства, розмитість, неусвідомленість базових засад його відтворення, з іншого, давалися й даються взнаки. Перманентне «маятникове» коливання української політичної еліти між Заходом і Сходом знаходило тим часом пояснення у внутрішній культурній амбівалентності спільноти, що мешкала на теренах пострадянської України. Соціологічні дослідження впродовж років свідчили, що мешканці Східної та Західної України не лише розмовляли різними мовами (російською та українською), а й мали відмінні політичні уподобання, були вірянами різних церков, орієнтувалися на відмінні культурні моделі, цивілізаційні й геополітичні центри, сповідували непокінчені між собою історичні міфи та наративи, бачили не тільки минуле, але й майбутнє регіонів по-іншому.

Безпосередня близькість геополітичного актора з однопорядковими проблемами і, як з'ясувалося, неподоланими імперськими амбіціями, справляла потужний дезорганізуючий вплив на становлення ідентифікаційних ознак українського суспільства. Політичним тлом для нескінченного коливання між західною та євразійською моделями розвитку виступала перманентна зміна проросійських та проєвропейських президентів і прем'єр-міністрів, які перетворювали виснажливе змагання цивілізаційних пріоритетів на звичне явище суспільно-політичного життя. Побічним ефектом цього стала хронічна маргіналізація масової свідомості.

Бурхливий перебіг суспільно-політичних та етнокультурних зрушень в Україні на хвилі виходу з системної кризи 90-х рр. створив безпрецедентно складну етнокультурну ситуацію з виразними внутрішніми суперечностями та диспропорціями. Осмислення та прогнозування перспектив їхнього подальшого розвитку стало неабияким викликом для вітчизняної гуманітаристики. Власне, пострадянське покоління вчених, яке перебувало в ті часи під системним «зачаруванням» західної методології та переможної ходи європейських соціальних практик, у повній мірі не спромоглося примирити традиційні на той час національно-демократичні теорії, пострадянські тоталітарні наукові практики і реальність, що стрімко змінювалася під впливом розвитку ринкових відносин.

Ситуація полягала в такому: усюди в межах активного товарообміну існують мови міжнаціонального спілкування, Україна тут не є винятком. В епоху складання національних держав і, відповідно, загальнонаціональних ринків, мови вступають в новий етап існування – вони самі перетворюються на *товар*.

Товаром, а не елітарною сферою діяльності стає слово: література, масмедіа перетворюються на індустрію. Далі відбувається трансформація смислів та ідей. Врешті завершується переобрамлення матеріального і духовного світів. Ноосфера замикається в об'єднану структуру, в якій знання та інформація починають курсувати за якісно іншими правилами. Людство пришвидшується в своєму поступі, темп якого стрімко зростає.

Пострадянська українська спільнота в усіх її регіональних сегментах виявилася абсолютно безпорадною в зростаючому інформаційному шквалі, що на загал не просто заперечував, а тотально руйнував усталені культурні й духовні практики в їх національному та радянському варіантах. Саме ця обставина й генерувала хронічну напругу навколо мовного питання: суспільство загалом, його регіональні сегменти, зокрема, перебували на етапі шаленого прискорення культурного переходу з індустріальної ери в інформаційну, від традиційного суспільства – до глобального. І все це – впродовж двох десятиріч. Темп, слід зауважити, космічний. Власне, йшлося про системні перевантаження, вага яких стає більшою мірою зрозумілою з урахуванням того, що цей перехід відбувався в контексті формаційного переходу. Далеко не всі сегменти суспільства справлялися з ними, а це в свою чергу спонукало аж до вкрай песимістичних висновків стосовно культурних перспектив незалежної України. Поняття «третя Руїна», «контрреформація», застосовані В. Дергачовим, засвідчували, на його думку, втрату Україною свого культурно-генетичного цивілізаційного коду і перехід її на позиції нової світової периферії, виявом чого були «троянські» завоювання української незалежності включно з деіндустріалізацією, моральною деградацією й деінтелектуалізацією значної частини соціуму⁶³⁵.

Якими б песимістичними не видавалися подібні розмірковування, найбільшим досягненням України на цьому етапі слід вважати те, що всі сегменти українського суспільства (як етнічні, так і регіональні) мали повноцінні можливості артикулювати свої претензії та своє бачення майбутнього. Багаторічне проговорювання проблеми, яким би виснажливим і безперспективним воно іноді не здавалося, було шляхом і формою суспільно-політичного і соціально-економічного переходу, що забезпечував модернізацію українського проекту.

Мовне питання стало одним із ключових елементів політичної боротьби з перших років незалежності України. Більшість політичних сил намагалася використати його, розігруючи “мовну карту” передусім у передвиборчих гонках. Тим часом у низці регіонів – до таких відносилися Крим і Донбас, етномовна ситуація та всі залежні від неї сфери вимагали не бурхливих сплесків і не менш виразних відпливів, а щоденної, конструктивної, наполегливої роботи. Між тим

⁶³⁵ Див.: Дергачев В. Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства). – Одесса, 2003.

стратегія мовної політики як загалом по Україні, так і стосовно регіонів була далекою від консенсусу. Україна намагалася використовувати міжнародний досвід управління етнонаціональними відносинами і уважно прислуховувалася до порад своїх західних партнерів⁶³⁶. Указом Президента України 2008-й рік був проголошений роком міжкультурного діалогу. У тому ж році на 118-й сесії Комітету міністрів Європи було затверджено Білу книгу „Жити разом у рівності й гідності”, в якій міжкультурний діалог визнавався пріоритетною формою міжкультурних відносин, альтернативою асиміляції та поверховому мультикультуралізму, який зводився до толерування в суспільстві іншокультурних груп. Міжкультурний діалог передбачав розвиток „толерантності як поваги до чужих цінностей, а ще більше – як позиції, що припускала розширення кола особистих ціннісних орієнтацій за рахунок позитивної взаємодії з іншими культурами”⁶³⁷.

Втім попри суголосність рішень української влади загальноєвропейським тенденціям, рівень конфліктогенності мовного питання не зменшувався.

У чому ж полягав корінь проблеми?

В основі сучасних проблем культуротворення перебуває тотальна ціннісна криза та імітаційність суспільно-політичних та правових практик, що виявляються в низці ганебних іпостасей: корумпованості так званої політичної еліти⁶³⁸ з її розтлінним впливом на масову свідомість; надпотужному тиску агентів зовнішнього впливу (проявляється в широкому діапазоні паннаціональних проєктів від «русского мира» до ідеї «Великої Румунії»); нівеляційному тиску глобальної масової культури; живучості тоталітарних суспільних та культурних практик, що перетворюють Україну з властивими їй суспільством і культурою на непересічний феномен сучасного світу.

Проблеми, що супроводжують культурний транзит пострадянського суспільства і націєтворення, без перебільшення можна назвати центральними в суспільно-політичному дискурсі України. Не випадково питанням націєтворення,

⁶³⁶ У 2002–2007 рр. діалог між цивілізаціями був проголошений ЮНЕСКО пріоритетним напрямком. Міжкультурний діалог через освіту, науку, культуру і ЗМІ став середньостроковою стратегією ЮНЕСКО на 2008–2013 рр. У 2007 р. Європейська комісія презентувала ініціативу „2008 рік – Європейський рік міжкультурного діалогу”; Генеральна Асамблея ООН проголосила 2010 рік Міжнародним роком зближення культур; 2012 рік став Роком міжкультурного та міжрелігійного діалогу в рамках ООН.

⁶³⁷ Скубашевська Т.С. Мовні стратегії у формуванні міжкультурного діалогу у європейському просторі (соціально-філософський аналіз): автореф. дис... канд. філософ. н. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/4560.html>

⁶³⁸ Проникливий і доволі іронічний аналіз стану українського політикуму в переддень подій 2013 – 2014 рр. див.: Політичні партії України у парламентській виборчій кампанії 2012 року / Колективна монографія / За ред. М.С. Кармазіної. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013.

національної ідентифікації, національної держави, національної ідеї присвячена величезна кількість політичної, соціальної, культурологічної, історичної літератури. Колосальний доробок вітчизняних суспільствознавців засвідчує – *радянський ментальний спадок є наступним за значущістю гальмівним чинником, що стримує процеси націє- і державотворення.*

Лише нині питання упорядкування взаємин суспільства із тоталітарною спадщиною перейшло з розряду дискурсивних практик інтелігенції на рівень усвідомлення в якості невідкладного завдання суспільства. Понад десять років тому науковці зазначали: «Виробленню ідентичності в сучасній (посттоталітарній) Україні властивий всезагальний парадокс. З одного боку, посттоталітарний індивід і загалом соціум не може продуктивно використовувати накопичений за добу тоталітаризму досвід, пам'ять, соціальне знання для продукування себе у майбутнє. Події 90-х років рішуче перервали тяглість попередньої соціально-політичної практики. З другого боку, глибина реальних перетворень в країні не відповідає масштабам змін в оточуючій дійсності. Якщо проаналізувати масив нинішнього соціального досвіду, він у переважній своїй частині спирається на минулі соціальні схеми та паттерни, які вочевидь втратили свою легітимність. Тоталітарне минуле продовжує існувати в нинішній Україні крадькома, втративши амбіції, відмовившись від власного імені, активно мімікруючи, але залишаючись по суті господарем становища. Та, виправданість та продуктивність, чого ніхто не наважиться відстоювати, продовжує мовчки відтворювати себе. Ми опинилися в стані своєрідної тихої стагнації посттоталітарної руїни. І неабияку роль у збереженні цього становища відіграє відсутність рефлексії щодо тоталітарного минулого і його влади над днем сьогоднішнім»⁶³⁹.

Наївним буде твердження, що посттоталітарний дискурс віджив своє. Не лише події в Криму та на Сході України засвідчують, що здаватися без бою чи принаймні без спроби реставрації він не збирається. Отож, реальне національне примирення та досягнення громадянського консенсусу можливі лише на основі глибокого вивчення проблем та суперечностей процесу націє- та державотворення, яке стане базою розробки антикризової національної стратегії, зорієнтованої в майбутнє. Саме для цього, а не для доведення історичних прав на Крим і Донбас (суверенітет України в її конституційних кордонах закріплений в міжнародних правових актах і не вимагає доведення), потрібне сучасне прочитання регіональної історії в контексті історії України.

При всій начебто поліфонічності статистичних відомостей стосовно етнонаціонального складу населення України аналіз їх на регіональному рівні приводить до таких висновків:

⁶³⁹ Гомілко О. Посттоталітарний дискурс: відмова від минулого чи попередження майбутньому? // Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. Львів, 18–21 вересня 2003 р. – К., 2003. – С.27.

– потенційним осередком гальмування етноцентричного українського проекту виглядав Крим, де росіяни домінували не лише в етнокультурній, а й в суспільно-політичній сфері;

– виразні перешкоди на його шляху мали б поставати в регіонах, що балансували на межі біетнічності, яка підсилювалася суттєвістю частки російськомовних українців (Луганська, Донецька, Запорозька, Харківська області);

– високі вимоги до стандартів етнонаціональної політики держави поставали в дійсно поліетнічних Одеській та Чернівецькій областях з численними (з огляду на необхідність запровадження адресних державних заходів) компактними етнічними громадами;

– унаочненням класичного для України неспівпадіння кількісних і якісних характеристик етнонаціональної ситуації була Київська область, де на тлі безперечного демографічного домінування українців, виокремлювалася на загал російськомовна столиця, що чимдалі більше перетворювалася на епіцентр бурхливих міграційних процесів, вимірюваних сотнями тисяч осіб. За чверть сторіччя існування в режимі не номінального, а реального центру українського суверенітету Київ змінився докорінним чином. Волею долі саме йому судилося стати центром модерного українського націєтворення. Втім столиця унаочнила всі генеральні тенденції вступу української нації в епоху глобалізації. Характерною її ознакою стало нестримне зростання окремої і за типологічними, і за етнокультурними характеристиками групи мігрантів новітнього часу з низки “гарячих точок”⁶⁴⁰ країн третього світу. Якщо ж додати сюди зростаючу групу мігрантів-транзитерів⁶⁴¹, складність етнонаціональної ситуації в Україні на тлі її соціально-економічних та соціогуманітарних проблем стане ще більш рельєфною. А разом із цим рельєфно унаочняться причини, через які Києву впродовж усього періоду незалежності так важко виступати в якості ядра націєтворення.

В світлі висловленого вище варто сфокусуватися на спільному та особливому в історії та етнокультурному поступі Криму й Донбасу, аби оцінити глибину внутрішніх причин і спонукальних чинників, які до краю актуалізували питання продовження українського проекту в регіонах навесні 2014 р. Історичний аналіз спроможний дати відповіді на можливі сценарії подальшого розвитку подій.

⁶⁴⁰ Донбас разом із Херсонською, Миколаївською, Одеською областями та Кримом входить до числа мігрантоприймаючих регіонів. Докладніше про міграційні потоки на Донбасі впродовж незалежності чит.: Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – С.211–380.

⁶⁴¹ Докладніше про проблеми, що супроводжують їх перебування в Україні див.: Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – С.203.

Спільним в історії Криму та Донбасу є те, що вони – невід’ємні частини України. Вони мають найбільш молоді й рухливі територіальні громади, які стабілізувалися у повоєнні часи, зі значною (в Криму – переважаючою) часткою російського і російськомовного населення. В обох регіонах чи не найжорсткіших форм впродовж 1990-х рр. набули «кримінальні війни», і врешті посіли провідні позиції в органах влади та управління ставленики Партії регіонів України. На цьому спільне закінчується, бо не існує умоглядного «російського та російськомовного населення». Існують конкретні територіальні громади, зі своїми специфічними типологічними ознаками (час і обставини утворення, демографічні, освітні, ментальні, соціально-економічні параметри тощо), вмонтовані в певну систему координат внутрішніх та зовнішніх соціально-економічних та інформаційних зв’язків. З цієї точки зору регіональні громади Криму і Донбасу так само унікальні, як і решта регіональних громад України.

В цьому власне й полягав стратегічний прорахунок російських неоімперських кіл, які вважали, що «русский мир» – умоглядна п’ята колона новітнього російського імперського проекту – *сама по собі є достатнім аргументом на користь розширення державних кордонів РФ і слугуватиме запорукою їх стабільності. Практика довела інше.*

З висоти нинішніх знань і теоретичних здобутків стосовно націй та етнонаціональної політики викликають щирі здивування розмірковування російських істориків у пошуках відповіді на таке питання: «Чому проект загально-російської нації, що включав і малоросов, і білорусів, реалізувати не вдалося»? О. Міллер зазначав: «Важливе значення мали події початку ХХ ст., передусім Перша світова війна і революція. Проте не підлягає сумніву, що в другій половині ХІХ ст. імперія, яка намагалася наслідувати політику європейських імперій з консолідації пануючої нації в імперському ядрі, не мала достатньо ефективних інструментів для її проведення. В царській Росії жоден з тих інститутів, які Франція так успішно експлуатувала при здійсненні свого проекту національного будівництва – а саме: школа, армія, місцева адміністрація – ані за своїм станом, ані за рівнем державного фінансування не спроможний був виконувати подібні завдання»⁶⁴².

Притаманне російській історіографії переставлення причин і наслідків місцями, а також глорифікація інтеграційних потуг влади у відриві від соціально-економічної та суспільно-політичної основи націєтворення, заводить історіографію в черговий глухий кут. У ньому, як і в часи останніх імператорів з династії Романових, не піддають сумніву, що: а) наднаціональну спільноту можна утворити шляхом продукування циркулярів за монаршим підписом;

⁶⁴² Міллер А.И. Этноконфессиональный фактор в развитии Российской империи (конец XVIII – начало XX в.) // Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции российского государства / Отв. ред. Т.Ю. Красовицкая, В.А. Тишков. – М.: Новый хронограф, 2012. – С.120.

б) українці й білоруси з легкістю відмовляться від власної ідентичності, якщо їх позбавити можливості набувати освіту материнською мовою; в) політична нація утвориться шляхом блискавичної солідаризації вчорашніх панів та кріпаків у суспільно-політичній практиці, в якій абсолютно відсутні всі політичні актори та атрибути модерного політичного життя. Ідеться про банальну підміну суб'єктності акторів націєтворення об'єктивно непереборним бажанням імперської влади в усіх її історичних формах бути й залишатися єдиним суб'єктом процесу націєтворення. Підміна феномену «нації» мислеформою уваровської «народності» і далі залишається віссю сучасного російського суспільно-політичного життя. А найгірше те, що її апологети й досі не розуміють штучності концепту триєдиності «русского мира».

Втім, ані скасувати, ані обдурити закони історії неможливо. Їх можна лише певний час гальмувати, перешкоджаючи природному розвитку соціально-економічних та суспільно-політичних процесів, універсальних за своїм змістом. Гальмувати на шкоду власному народу.

То ж, як зазначає О. Суший, «оцінюючи наявні тенденції, є рація стверджувати, що, перебуваючи в полоні історичних міфів і політичних метафор, російські політики й ідеологи ведуть Росію до ізоляціонізму, а отже, й неминучим є подальше протистояння між Україною та Росією; є тенденція до оформлення цього протистояння як цивілізаційного протистояння між Росією та Євroatлантичним світом. Наразі потрібно акцентувати увагу: усі російські цивілізаційні уявлення, оформлені у вигляді євразійської доктрини – це насамперед дискурс і майже винятково дискурс. Однак, це той дискурс, який перешкоджає припиненню українсько-російської війни»⁶⁴³.

За цих обставин фаховий історичний аналіз спроможний суттєво зміцнити позиції українського проекту, апелюючи до історичних фактів, а не ідеологічних емоційно перенасичених практик. Отож, охарактеризуємо засадничі відмінності досліджуваних регіонів.

Крим належить до регіонів, етнічний склад населення яких зазнав докорінних змін внаслідок селективної політики радянського уряду, скерованої на стимулювання збільшення російського компоненту як своєї опори. На окремих етапах ця політика набувала форми геноциду автохтонного населення. Національна політика Росії, яка позиціонує себе правонаступницею СРСР, ґрунтується на засадах, усталених у ХХ ст., і мало враховує зміни, що відбуваються в світі. Отож, майбутнє етнонаціональних відносин на теренах Тавриди виглядає доволі суперечливим. Етнополітичний вектор вималює тут ще не один непередбачуваний зигзаг у новопосталій геополітичній системі координат.

⁶⁴³ Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: аналітична доповідь / За ред. д. політ. н. С.Ю. Римаренка. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – С.63.

В Україні не було іншого такого регіону, який би зазнав настільки цинічного, необґрунтованого і катастрофічного за своїми наслідками втручання в процеси етновідтворення, як Крим. Після масової депортації 1944 р., яку можна прирівняти хіба що до нашеств'я раннього середньовіччя, регіон вкотре постав перед проблемою докорінного знищення цивілізаційного шару, який напрацьовувався століттями. Повоєнна етнонаціональна історія Криму розпочалася практично з нуля. Додатковим фатальним фактором було те, що відбувалася вона в радянському позанаціональному контексті на тлі формування повоєнного радянського міфу про Велику Вітчизняну війну.

Повоєнна колонізація Криму перетворилася на один з наймасштабніших демографічних проектів, що здійснювався руками партійно-радянської номенклатури та силових відомств авральними темпами в обставинах цілковитого нехтування інтересами та етнокультурними запитам населення. В результаті упродовж 1940–1950-х рр. в Криму сформувалася найбільш молода територіальна спільнота України, яка постала не внаслідок спільності історичного, територіального та етнокультурного походження, а була втіленням радянського демографічного проекту.

Вже на 1917 р. найбільшим у відносному значенні (понад 41% всього населення) етносом Криму стали росіяни. В 1944 р. після депортації кримських татар вони перетворилися на найбільший етнос Криму в абсолютних цифрах (75%). У наступні шість десятиліть питома вага росіян в населенні Криму поступово зменшувалася. За даними перепису 2001 р. питома вага росіян у населенні АР Крим склала 58,3%. За 12 років, з 1989 р. по 2001 р., чисельність росіян у «великому» Криму (разом із м. Севастополь) скоротилася на 179 тис. осіб (11%).

Втім, фатальну роль в ескалації кримського питання відіграла не так вага частки росіян у його населенні, як якісний стан російської громади. Не темпи її зростання, а перетворення Криму на всесоюзну, а згодом і спільну пострадянську «дачу» для привілейованих верств України та Росії зробило його міною уповільненої дії. Фатальним було й те, що ця «дача» була водночас воєнно-морською базою.

За реверансами в бік багатокультурності (їх змушені були впродовж років незалежності робити й українські дослідники, намагаючись на порушити крихкий баланс міжнаціонального миру) кримського етнокультурного й етнополітичного простору, насправді приховувалися неоімперські прагнення: 1) нівелювати внесок неросійських народів в історичний поступ Криму; 2) применшити наслідки кількох акцій етноцидів, а відповідно – і культуроцидів, здійснених Російською імперією та СРСР, що перетворили культурний простір Криму в 1944 р. на своєрідну *tabula rasa*, на якій колективними зусиллями партійно-радянської номенклатури був вибудований регіональний сплав, позанаціональний за своєю культурною основою ще більшою мірою, аніж соціум Донбасу. Їхня маргінальність навіть викликала до життя періо-

дично висловлювані розмірковування про існування кримського та донбаського субетносів⁶⁴⁴.

Хворобливою прикметою цього соціуму стало ідеологічне й ментальне гуртування навколо імперативів імперської слави та слави радянських військових перемог («діді воювали»), хоча стосовно Криму в обох випадках передусім варто було б вказати про безславні поразки, невиправдані жертви і воєнні злочини, аніж пишатися перемогами. Фатальність самоусунення України від критики та демонтажу названого дискурсу, що ніс у собі значно потужніший руйнівний заряд, аніж донбаський імператив трудової шахтарської слави («Донбас годує Україну»), виявилася повною мірою в подіях весни 2014 р.

Власне, не буде перебільшенням вести мову про етнокультурну інвалідність штучно створеної спільноти, яка, зважаючи на суспільно-політичний фон радянської та пострадянської історії, так і не сформувалася як громада. Це в свою чергу в контексті актуалізації та перманентного загострення кримсько-татарського питання перетворилося чи не на основну проблему етнонаціонального життя Криму в незалежній Україні.

Не так далеко відійшов від істини Андрій Демартіно, зазначивши, що «... у післявоєнний період Крим сформувався як найбільш радянський регіон в Радянській Україні, де його населення значною мірою втратило свою етнічну ідентичність. Відірваність від коренів, переселенська психологія, багатократно посилена потужною комуністичною ідеологічною обробкою, на покоління вперед прошили кримську ментальність кодом радянської цивілізації»⁶⁴⁵. Навряд чи так само виваженою видасться інша заувага А. Демартіно – про прихильність такої ментальності до сторонніх інформаційних та ідеологічних впливів. Гіркий досвід часів незалежності свідчить скоріше про невідповідність форм внутрішньої інформаційної політики особливостям регіональної ментальності, а врешті і – про абсолютний інфантилізм державної інформаційної політики в Криму.

Втім, без військового втручання російської сторони навряд чи внутрішній конфлікт ментальності та вибух соціальної напруги набув би форми відкритого сепаратистського заколоту. Новітня історія Криму знала кілька епізодів небезпечного балансування політичної ситуації в регіоні на межі. Однак кожного разу за відсутності прямого військового втручання Росії їх вдавалося нейтралізувати політичними інструментами.

Слід визнати, що в той час, як Україна відкладала інформаційний прорив на кримських теренах до кращих часів, наш сусід використовував доволі

⁶⁴⁴ Див. приміром: Багров Н. Крым. Время осмысления пройденного. – Симферополь, 2003.

⁶⁴⁵ Когда татары захватят Крым, а русские отдадут его России? // Украинская правда. – 2011. – 20 сентября.

розлогий інструментарій інформаційної обробки, включаючи спекуляції щодо заземлення прав росіян, кримськотатарське питання та нагнітання соціальної напруги навколо нього, культивування ностальгії за СРСР тощо для підтримування температури в умоглядному «кримському казані» на межі закипання.

Це було вкрай небезпечно, оскільки етнонаціональний розвиток Криму впродовж усієї його історії відбувався на тлі постійних/повторюваних етнODEMOГРАФІЧНИХ катастроф і знищення цілих етнокультурних комплексів. Важливо, що ця прикра закономірність не притлумилася навіть у новітній час. Внаслідок впливу цих чинників власне і сформувалися всі центральні фокуси суспільно-політичної нестабільності на півострові:

- 1) кримськотатарська проблема;
- 2) проблема Севастополя і Чорноморського флоту РФ;
- 3) кримське питання, як таке, в широкому діапазоні його постановок: від характеру (етнічного чи територіального) автономії, меж автономії і приналежності Криму, аж до радикальної постановки питання про його суверенітет.

Кримськотатарська проблема не випадково посідає центральне місце в складному «кримському вузлі».

Протягом приблизно півтора століття (1783 р. – 1944 р.) кримські татари пережили три демографічні катастрофи: 1) після анексії Криму (кінець XVIII ст.); 2) після Кримської війни (1856–1860-ті рр.); 3) 18–20 травня 1944 р. Внаслідок першої чисельність кримськотатарського населення в Криму скоротилася в чотири рази, в результаті другої – вдвічі від наявної напередодні Кримської війни, після депортації кримськотатарська громада зникла з мапи Криму⁶⁴⁶.

Привертають увагу катастрофічні перспективні наслідки імперських інтегративних практик саме для кримськотатарського народу. Хвилі мігрантів до Туреччини впродовж XIX ст. склали близько 280 тис., натомість на теренах Криму лишилося близько 103 тис. Нині в межах Туреччини мешкає близько 5 млн нащадків кримських татар, в Україні – близько 280 тис., ще майже стільки – поза її кордонами. Коментарі, як кажуть, зайві.

Втім, попри такі сумні історичні результати, кримськотатарське питання впродовж десятиріч радянської історії залишалося найбільш подразнюючим фактором для російської громади. Росіян Криму дратувала надмірна «прихильність» більшовиків, та преференції, які ті демонстративно надавали татарам. Мало хто розумів, що коренізація в Криму набула рис татаризації не через лобювання кримськотатарської проблеми владою, навпаки – це було наслідком і віддзеркаленням активності і впливовості кримськотатарського етносу. На жаль, на той час у Криму лише кримські татари впритул підійшли до стану

⁶⁴⁶ Ілларіонов Андрій. Етнічний склад населення Криму за три століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ji-magazine.lviv.ua

«наповненості» процесу етнокультурної модернізації. Решта етнічних громад півострова (за винятком росіян) вимушено просувалися в фарватері формального урядового курсу і часто-густо використовувалися владою як протиположна кримськотатарській активності. Не менше несприйняття чекало на репатріантів, які після багатьох років боротьби, повернулися в 1990-х рр. на батьківщину.

Повернення кримських татар започаткувало етап болісної трансформації регіональної спільноти, що співпав із найтяжчим з економічної точки зору етапом становлення української державності та хронічною політичною турбулентністю. Якщо порівнювати Крим і Донбас, можна сказати, що кримськотатарська проблема відіграла таку ж роль у загостренні внутрішньої регіональної ситуації, як на Донбасі – занепад вугільної галузі. Вона виступила системним чинником акумулювання енергії соціальної напруги, але, на відміну від донбасівської ситуації, була підкреслено етнічною.

Гостроту її складно применшити. Власне, йшлося про зламний історичний момент, в якому етнічна громада із катастрофічним травматичним досвідом прагнула відновити історичну справедливість. Натомість молода, не так давно сформована, регіональна територіальна спільнота, вихована щодо кримських татар у концепті «народу-зрадника», ставилася до імовірності такого сценарію як до наступу на власні права.

З часу анексії Криму Росією питання інтеграції кримськотатарської громади виступало корінною проблемою якісно відмінних урядів: імперського, революційних і контрреволюційних, радянського і, врешті, незалежної України. Для всіх воно було пов'язане із низкою проблем. Корінь цих проблем полягав у наслідках імперських практик *силової інтеграції*. Саме ними обумовлювалися і доволі різкі форми тиску громади на владу після репатріації. Рішучість Меджлісу та керівників кримськотатарської спільноти доволі часто потрактовувалася як антивладний радикалізм, насправді ж йшлося про непримиренну реакцію на корупцію і криміналізацію кримської влади. Розмаїтість форм суспільно-політичної активності та високий рівень структурованості (від традиційних мусульманських до модерних (партії, молодіжні організації та суспільні рухи) разом з унікальною системою самоуправління громади не просто викликали повсякчасні занепокоєння і підозрілість влади. Вони задавали інший темп процесам націєтворення, порівняно з оточуючими етносами. Врешті кримськотатарський рух перетворився на своєрідний «таран» громадянського суспільства (хоч і в специфічній етнорелігійній формі), що випадав з оточуючої реальності. Решта місцевих етнічних громад суттєво відставали, та й не мали аналогічних стимулів для суспільної мобілізації. Виняток становили лише росіяни, які чимдалі більше потрапляли під вплив імперських настроїв.

Стратегічною помилкою української влади стало те, що інтеграція кримських татар перетворилася на загальнодержавну програму в той час, коли про інтеграцію росіян не йшлося.

З відомих причин проблеми соціальної та економічної адаптації репатріантів перебували у фокусі суспільно-політичного дискурсу, але, зрозуміло, проблеми соціально-економічного та етнокультурного життя Криму ними не вичерпувалися. Більше того – перші віддзеркалювали гостроту останніх.

Найболючішим спадком радянської системи господарювання у кримському господарстві, згідно з висновками фахівців⁶⁴⁷, стало те, що структура економіки Криму не відповідала потребам населення, оскільки спеціалізувалася на обслуговуванні споживачів загальносоюзного комплексу; не спроможна була забезпечити стратегії раціонального використання природних і трудових ресурсів, а також поступальний рух регіонального комплексу як самодостатнього. Розвал єдиного союзного ринку виробництва, праці й послуг боляче зрикошетив по кримському господарському комплексу, в рази знизивши рівень добробуту місцевих мешканців і заклавши підоснови ностальгії за радянськими часами. Ностальгія ця була властива всім соціальним верствам Криму: від колишніх червоних директорів, оскільки керовані ними підприємства виявилися неконкурентними на світовому ринку; пересічної обслуги колишніх всесоюзних оздоровниць, які втратили велику частку фінансування у зв'язку з затяжною економічною кризою на пострадянських просторах; до «приватників», які здавали свої ліжко-місця і ревно порівнювали грошовитих російських постояльців з негрошовитими українцями.

Кримчани прагнули замінити «вузький», як їм здавалося, український ринок туристичних послуг та промислової продукції, на «широкий» російський, не розуміючи що проблема полягала не в обмежених обсягах українського ринку, а в *неконкурентоздатності кримського продукту, що так само незатребуваний на ринку російському*. Три роки існування Криму в системі координат російської економіки розставили всі крапки в цьому питанні.

Поселенська структура півострова, переважно штучно вибудована в імперський період і штучно наповнена промисловим змістом за радянських часів, нині приходиться у все більшу суперечність із потребами соціального розвитку регіону та екологічними стратегіями майбутнього. Ядро кримської промисловості розміщується в Сімферополі, під'ядра – у Севастополі, Керчі, Євпаторії, Ялті та Джанкої. Система розміщення виробничих потужностей в цілому є традиційною і ґрунтується на використанні природного ресурсу, що прискорено вичерпується. У випадку із Кримом, це ще більшою мірою загрозливо, аніж у Донбасі, бо не просто ставить питання про невідворотний занепад регіонального промислового ресурсу у зв'язку із безальтернативним вичерпанням сировини, а й вступає у непримиренну суперечність із провідною

⁶⁴⁷ Вопросы развития Крыма: Науч.-практич. дискус.-аналит. сб. – Симферополь: Центр регионального развития, 1995.; Вопросы развития Крыма: Науч.-практич. дискус.-аналит. сб. Вып.14. – Симферополь: Таврия-плюс, 2000.

галуззю економіки – курортною. Суперечність ця насправді не може бути вирішена без радикальних усвідомлених дій загальнодержавного рівня: подальше забруднення довкілля промисловими відходами, критичні антропогенні навантаження від напливу туристів, із якими Крим за нинішнього стану очисних споруд та енергетичного комплексу нездатний впоратися, соціальні навантаження – все це знищує рекреаційний потенціал півострова, без якого колишня «всесоюзна оздоровниця» перетвориться на депресивну провінцію, позбавлену перспектив розвитку.

Стратегія симетричного розвитку важкої та хімічної промисловості, з одного, та курортної галузі, з іншого боку, нереальна. Так само нереальною є й гонитва за масою відпочивальників. З антропогенним навантаженням, яке вони генерують під час курортного сезону на Південному березі, півострів не справляється. Отже, варто підіймати питання про якість, вартість рекреаційних послуг та їхнє переведення на цілорічний курс. Варто прагнути вийти за формат радянської «всесоюдної оздоровниці» з доволі сумнівною, як за нинішніми критеріями, якістю послуг, а натомість ставити питання про якісно новий підхід до використання *оздоровчих можливостей регіонального рекреаційного комплексу, які насправді є унікальними, але використовуються не за призначенням. Не можна визнати за таке використання унікального бальнеологічного потенціалу окремих курортів Криму як прохідних розважальних та туристичних центрів.*

Отже, в основі економічних негараздів Криму, як і в решті регіонів України, на жаль, перебувають не стільки об'єктивні проблеми соціально-економічної трансформації, скільки відсутність державницького підходу й дотримання стратегічних пріоритетів розвитку, нерациональне використання регіонального потенціалу, безвідповідальність центральної та місцевих еліт, гонитва за сьогоденними надприбутками.

Нерівномірність розміщення продуктивних сил та потужний антропогенний тиск останніх разом із неконкурентоспроможністю продукції та низьким рівнем оплати праці створюють потужне і, що важливо, хронічне джерело соціального напруження в Криму. Останнє в умовах хиткої етнонаціональної рівноваги (на неї потужно впливають активна позиція кримських татар, незрозумілі переселенням повоєнного часу рівень етнічної консолідації і солідарності, а також особливості етнонаціонального самоврядування громади) набирає форми етнонаціонального протистояння по лінії: так звані «корінні кримчани» – репатріанти. З історичної точки зору це звучить як анекдот, однак реальність свідчить: в умовах вибіркової амнезії історичної пам'яті, спотворення історичного дискурсу та цілеспрямованої діяльності неоімперських масмедіа це виступає потужним джерелом суспільної дезінтеграції, що в свою чергу стало загрозою державному суверенітету.

Модерна історія Криму засвідчує лише те, що кримське питання залишатиметься ще довго поза межами консенсусних суспільно-політичних дискурсів

і вимагатиме серйозного наукового (передусім політологічного та юридичного) опрацювання. Не менш актуальним залишатиметься і нарощуватиме свою значущість суспільно-політичний напрям, просвітницька і освітня діяльність, спрямовані на формування узгодженої суспільної думки навколо проблеми Криму.

Нині важко передбачити, яким чином і з якою швидкістю змінюватиметься етнодемографічна ситуація в Криму. Втім зрозуміло, що чергова російська анексія запустила незворотні процеси подальшого розмивання місцевої спільноти та її маргіналізації. Процеси ці матимуть й інший побічний ефект: спільнота, що поверхово зв'язана із місцем свого проживання і сприймає його в якості території життєдіяльності, а не *батьківщини*, на загал мало турбується про її збереження і передачу наступним поколінням, більше – про задоволення поточних потреб. Отже, Крим стоїть на порозі чергових екологічних та соціальних навантажень. Це очевидно вже сьогодні.

На межі XIX – XX ст. на розлогих степах Придонців'я та Лугані постав небачений на просторах Російської імперії промисловий велетенський – *Донбас*. Тогочасний Донбас був співставний за темпами зростання із європейськими аналогами. На жаль, це жодним чином не позначалося на його соціальній сфері. Що ж до культурної – то відставання від аналогів цивілізованого світу було просто-таки колосальним. Власне, йшлося про свого роду технологічний вибух у голому степу – в прямому і переносному сенсі. Впродовж півсторіччя на місці хуторів вирости вражаючі уяву промислові гіганти «царства вугілля та металу», що притягли сюди десятки тисяч різношерстого люду: від іноземних інвесторів та інженерів з європейською університетською освітою до неписьменних російських селян-заробітчан. На цьому соціальному ґрунті в умовах зростаючої концентрації та монополізації виробництва запустилася своєрідна «термоядерна реакція», що започаткувала епоху активного перемішування етнічних складників Донбасу. Наслідки її на той час, власне, передбачити не міг ніхто, хіба що теоретики комунізму вбачали в ній прикмети визрівання передумов для всесвітньої пролетарської революції.

Фундаментальні зміни в базисі соціально-економічних процесів, що перебували в основі етновідтворення громад Донбасу як складової частини Східної України, пов'язані з радянською добою. З нею нерозривно пов'язана й переважна більшість його сьогоденних проблем. Стратегія більшовиків, спрямована на етнонаціональну та етнокультурну уніфікацію й стандартизацію радянського населення в масштабах СРСР, зазнала краху і в числі інших факторів спричинила його розвал. Сприйнята національними елітами як політика русифікації і прояв великодержавного шовінізму, вона лише підживлювала національно-визвольний рух. Незважаючи на репресії та переслідування в національних республіках, прагнення суверенізації виявилось незнищеним і увінчалось створенням низки національних держав, зокрема України.

Втім на регіональному рівні наслідки діяльності радянської влади виявилися більш результативними. До регіонів, які розглядалися нею як прототипи майбутнього ладу і зазнали потужної соціально-економічної, політичної та культурної інженерії, відносився й Донбас. Зусиллями влади упродовж 1930 – 1960-х рр. він був перетворений на один з локомотивів радянської модернізації та повоєнної відбудови.

Здійснювалися вони шляхом надлюдського напруження сил, ціною неймовірних жертв цілих поколінь, в умовах звичного терору й дегуманізації соціального простору. Умови життя й праці в між- та повоєнному Донбасі були чи не найтяжчими в Україні і співвідносилися з умовами, що панували у спецпоселеннях. За таких обставин провідним інструментом вирішення проблеми забезпечення Донбасу робочими руками стала державна міграційна політика. Оргнабори, вербування, примусові мобілізації, поневолення великих мас населення у межах виправно-трудоих таборів – такою була повсякденність повоєнного Донбасу. В епоху десталінізації влада змінила тактику залучення трудових ресурсів до донбасівської економіки: комсомольські призови, глорифікація шахтарської справи, підвищення зарплат, розбудова мережі соціальних об'єктів започаткували добу добровільних трудових міграцій, які вимірювалися мільйонами осіб і докорінним чином змінили етнонаціональну ситуацію в регіоні.

Упродовж майже півсторіччя Донбас існував як відкрита демографічна система, нестабільна у своїх етнонаціональних та соціокультурних характеристиках. Через відносну нечисленність старожитнього місцевого населення стабілізація цієї системи відбувалася на засадах масової радянської пролетарської за зовнішніми ознаками культури, позанаціональної за своєю суттю. Процес цей охопив життя принаймні двох поколінь нинішніх мешканців промислового Донбасу і є впливовим фактором його контрверсійності щодо українського проекту, сфокусованого на ідеях етноцентризму.

Попри це контрверсійність не є неподоланною. Луганщина і Донеччина та їх промислове осердя – Донбас – є органічною складовою частиною України, утворюють єдиний народногосподарський комплекс, пов'язані з нею драматичною спільною історією. На жаль, ані регіональна спільнота, ані решта України нині не усвідомлюють цього повною мірою. Культивування політично вмотивованих історичних і культурологічних схем та міфів провело таку глибоку роздільну межу по живому організму України, що нині це загрожує самому її існуванню. Причини «донбаського розламу» найчастіше аналізуються в системі координат «двох Україн»: властиво української Західної і зросійщеної Східної. Тоді як політики звично втискають політичний аналіз у прокрустове ложе «двох Україн» підоснова опорності Донбасу щодо «галицького проекту» перебуває в іншій площині – соціальній.

Не зросійщеність, не економічний прагматизм, не відірваність від коріння, не патронально-клієнтарна матриця відносин (це всього лише наслідки, а не

причини), а найвища в межах України концентрація виробництва є підмурком незрозумілої мешканцям західноукраїнських міст і містечок донбаської ментальності і донбаського колективізму. Бо за своєю природою вона значно більшою мірою, ніж територіальним чи національним, визначалася і формувалася виробничим фактором. До промислового занепаду межі ХХ–ХІХ ст. ст. життя регіональної спільноти відбувалося у трудових колективах, що обчислювалися десятками тисяч осіб (!). Левову пайку повоєнних молодих міст Донбасу становили монопрофільні міста, населення яких поголовно було задіяне на певному виробництві чи кровно пов'язувалося із ним через працюючих членів родини. З певним заводом чи шахтою часто було зв'язане життя цілих трудових династій: діди вибудовували їх у голому степу, батьки – розгортали виробництво, діти – ставали свідками занепаду й руйнування. Не до землі, а до цих «дітищ» випрацьованих рук приросла душа донбаських трударів. Саме тому, не соромлячись, вони ридали при їх зупинці упродовж 1990 – початку 2000-х рр. Для них це була катастрофа, зіставна із випаленням села на очах у селянина.

Оспівана свого часу В. Леніним концентрація виробництва, що розцінювалася більшовицькими ідеологами як безпосередня основа нової соціально-економічної формації, на Донбасі втілювалася в майже хрестоматійному вигляді. Клас, цілком позбавлений засобів виробництва, на кінець радянської епохи складав на Донбасі близько 90% населення. За обставин блискавичної варварської заміни форм власності величезні виробничі соціальні організми перетворилися на пішаків у руках нових власників супер-підприємств, а поступове об'єднання (економічно вмотивоване) останніх у різного роду холдингах та консалтингових групах лише зміцнювало тенденцію. Врешті місцеві громади, передовсім хронічно депресуючих з 1990-х рр. монопрофільних міст і містечок, потрапили в цілковиту залежність від можновладців новітньої доби, які нівелювали на місцях усі надбання демократії.

Таврований суспільствознавцями і гуманітаріями «патерналізм» регіональної спільноти є не ознакою його генетичної неповноцінності, а наслідком різючих диспропорцій соціально-економічного розвитку, масової пролетаризації його населення. Всупереч більшовицьким теоретизуванням, у перехідній економіці цей «найбільш вільний» і революційний з усіх верств клас виявився цілковито залежним від буржуа-наторів та їхніх політичних інтересів.

Власне, донині саме через цю обставину регіон не має регіональної політичної та культурної платформи. Те, що видається за таку, є платформою місцевого панівного класу у традиційно властивій регіону популістській обгортці. Ані до національного питання, ані до проблеми ущемлення прав російськомовного населення, ані до властивих інтересів переважної більшості його мешканців вона насправді не має жодного стосунку.

Вивчення витоків та пускових механізмів суспільного напруження навколо мовного питання в регіоні дозволяє стверджувати, що в його основі

перебувають не реальні проблеми в сфері етнонаціонального життя чи ущемлення прав певних етнічних груп, а болісні проблеми соціально-економічної трансформації народногосподарського комплексу, гіпертрофовані певними політичними силами та підпорядкованими їм ЗМІ. Енергія міжнаціонального розбрату, посіяна ними, не має опертя на реальні соціально-економічні та суспільно-політичні процеси, і поволі спадатиме. Однак, влада має зробити належні висновки і надалі суттєво підсилити роботу в напрямі забезпечення інформаційної безпеки загалом, її етнонаціонального та регіонального сегментів зокрема.

Сутнісною ознакою регіональної спільноти є її налаштованість, як це не парадоксально, на збереження традиційності – але в її радянському варіанті. Причини такої поведінки спільноти укорінені у відносно недалекій – радянській історії. Донбасівську регіональну спільноту з огляду на її етнодемографічну конфігурацію можна охарактеризувати як відкриту систему, найпізніше колонізований регіон, в історичну пам'ять якого найменше за часом імплементавана українська історія. Це, однак, не означає, що в ній більше місця належить історії Росії. Найвагоміший пласт історії регіону припадає на радянську минувшину, до того ж – міфізовану та ідеалізовану. Саме тому наступ на неї сприймається як наступ на регіональну самобутність. Незважаючи на гостроту конфронтації навколо питань декомунізації й дерадянзації, яка, власне, і є підосновою опорності регіональної спільноти, її не варто сприймати як неподоланну.

Подібно до сучасної Росії, регіон болісно і неадекватно сприймає переможну (передовсім ментальну) ходу європейської цивілізації. Сприймає як наступ на базові принципи своєї унікальності, протиставляючи йому махровий консерватизм. Як цілком слушно зауважував О. Рафальський, “наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст. Донбас виконував справді історичну місію в Російській імперії, а потім в СРСР, будучи локомотивом двох промислових революцій. Ця історична місія і її усвідомлення сформували своєрідну в культурно-психологічному та соціальному плані етноукраїнсько-російську регіональну громаду, основу якої становили шахтарі й робітники заводів”⁶⁴⁸. Відтоді минуло багато часу, а затверджений у повоєнну добу міф продовжує жити своїм власним життям, не даючи при цьому жити сучасним мешканцям регіону.

Регіональна спільнота Донбасу й досі не зрозуміла, що етап промислової величі “Всесоюзної кочегарки” – в минулому, автоматичне повернення в минуле неможливе. Схилок “зірки” Донбасу – промислового регіону, що виступив локомотивом міжвоєнної модернізації та повоєнного відновлення

⁶⁴⁸ Донбас в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – С.424–425.

економіки в якості ресурсного додатку до промисловості СРСР – був невідворотний. Не вина, а біда України в тому, що він припав на добу її суверенізації та становлення. Тягар радянського неамортизованого мотлоху, що вимагав колосальних щорічних капіталовкладень як на консервацію, так і на демонтаж чи модернізацію, був просто таки непідсильним для економіки молодої країни, що впродовж 1990-х перебувала в затяжній глибокій кризі. Слід визнати, що Україна не спроможна була справитися із викликами, які постали перед нею в контексті тогочасних проблем стосовно реструктуризації господарського комплексу Донбасу. Жодна з пострадянських республік та й країн колишньої співдружності не була б спроможна справитися із ними.

Майбутнє Донбасу як жодного з регіонів України залежить від його спроможності “владнати” свої стосунки із радянською спадщиною. Ми далекі від того, аби закликати мешканців регіону відмежуватися від власної історії – певне, це було б щонайменше непрофесійно. Ми закликаємо звернутися до неї, аби зрозуміти, що історія про трудовий подвиг Донбасу – то лише частина його реальної історії. Слід наголосити – допоки уявний Донбас не позбавиться комплексу жертви в сенсі благодійника України, і не усвідомить свій реальний статус жертви – в сенсі жертви комуністичного режиму, його майбутнє залишатиметься під загрозою. Радянська історія Донбасу засвідчує – без послідовної гуманізації та демократизації суспільного життя соціально-економічна модернізація та урбанізація перетворюються на порожній звук. Якщо ідея економічного прогресу не підпорядковується меті соціального прогресу загалом, прогресу людини зокрема, вона втрачає сенс. На прикладі Донбасу це видно якнайкраще. У Луганській області, на території якої на зорі радянської влади статус міста офіційно мали лише Луганськ і Старобільськ, за переписом населення 1989 р. питома вага міського населення становила 86,4%. Але чи позначалося це позитивно на якості життя луганчан?

Результати більшовицької урбанізації співставні із результатами заявленого ними на зорі узурпації влади “перестрибування” через соціально-економічну формацію. Найбільш важливий урок радянської історії полягає в наступному – ані штучно прискорити соціальне і ментальне дозрівання суспільства, ані виростити повноцінні міста без усталених сторіччями традицій міського життя неможливо. Це – профанація і політична афера. Наслідки таких експериментів, передовсім у ментальній сфері, надзвичайно тяжкі.

Кілька десятиліть поспіль культивована комуністичним проводом пролетарська матриця мислення відіграла в цьому не останню роль. Домінування в суспільному дискурсі так званого “більшовицького пролетаризму” – це і є основне джерело проблем Донбасу.

Регіональній спільноті важко буде позбавитися цієї складової радянського ментального спадку, здається, він намертво зрісся із нею. Тим часом життєво важливо донести до неї доволі просту думку – у будь-якому регіональному

соціумі всі соціально-класові групи є життєво важливими для повноцінного розвитку. Лише фізично працювати не досить для того, аби соціум рухався вперед.

Втім, не менш важливо, щоб і українська влада усвідомила – інтеграція Донбасу в загальноукраїнський контекст та його відродження перебуває на шляхах гуманізації його культурного обшину. Власне, опертя на людський потенціал Донеччини і Луганщини має стати стратегією їх інтеграції до загальноукраїнського проекту та відродження. Зважаючи на історичний досвід Донбасу, слід наголосити, що ставка на потенціал ресурсної економіки в сучасному контексті приречена на поразку. Вона лише продовжуватиме агонію “Всесоюзної кочегарки”, замість того, аби наповнити регіон новим життям і новими сенсами. Донбас *потребує перспективи, високої мети, інтегрованої в загальноукраїнський національний проект. Донбас життєво потребує мрії, а не лише добробуту.*

Наприкінці 1930-х – впродовж 1940-х рр. етнокультурне поле Донбасу було, так би мовити, “переоране до глини”. Власне ідеться про тотальне знищення первісного етнокультурного ландшафту регіону та системи етнонаціональних відносин, що йому відповідала. Попри показний інтернаціоналістський вигляд влади сталінської епохи вона виступала потужним фактором процесів денаціоналізації, підосною яких стала навздогінна модернізація. Власне, всією своєю практикою вона втілювала більшовицьку концепцію неминучої, більше того – історично прогресивної асиміляції. Та оскільки міста Донбасу, власне, так і не стали повноцінними центрами урбанізації, а лише – поселенням “при” шахті / заводі, то й етносоціальні та етнокультурні процеси тут непередбачувано мутували. Асиміляція відбувалася на вкрай урізаному соціальному ґрунті з усіма невідворотними наслідками.

Замість того, щоб транслювати заявлені штампи про русифікованість Донбасу, варто подивитися на нього, як на відкриту демографічну систему, що повноцінно не може впоратися з культурними, політичними і техногенними навантаженнями модерної доби. Саме через відкритість та нестабільність цієї системи “русскомирские” гасла тут спрацювали.

В світлі “русскомирских” ідей намагання використати властивий низовим українсько-російським зв’язкам інтегральний характер, названий свого часу І. Кононовим “українсько-російською домінуючою коаліцією”, як уявляється, набуватиме якісно нових конфігурацій. Не секрет, що і раніше цей так званий “союз” мав доволі обмежений люфт реалізації – на рівні виробничого, повсякденного та сімейно-шлюбного життя пересічних обивателів. У тому, що стосувалося суспільно-політичного, а ще більше бізнесового життя регіону – про жодний альянс не йшлося. В цих сферах етнонаціональні відносини точніше можуть характеризуватися терміном “конкуренція”, а в певні періоди суспільно-політичних криз (таких, скажімо, як 2004 р., 2013–2014 рр.) йшлося й про відверте протистояння. Однак, попри всі негаразди воно не було непримиренним.

Саме тому, незважаючи на намагання втягнути в анонсований російськими масмедіа братовбивчий конфлікт широкий загал мешканців регіону (тобто, безпосередніх носіїв взаємин “українсько-російської домінуючої коаліції”) і надати йому ознак універсальності, чимдалі виразніше події “русской весны” набували рис неприхованого втручання іноземних за походженням сил і доктрин, позбавлених насправді широкої підтримки місцевого населення.

Тим часом вигляд “русского мира” на Донбасі у віддзеркаленні російських та українських масмедіа змушує шукати відповіді на запитання: що стало причиною та спусковим механізмом загострення ситуації? яким чином у переліку претензій і вимог донбасівців до Києва поєднуються непоєднані ідеї? Співіснування взаємовиключних гасел, міфів та візуальних образів, стиснених у просторі й часі, наводить на сумні думки чи то про “всеїдність” донбасівців, чи, принаймні, про нерозбірливість у споживанні та тиражуванні складових “советско-русскомирского” міфу, в якому сюрреалістичним химерним чином постає Й. Сталіна приросла ангельськими крилами, а ленінсько-троцькістські сценарії унезалеження радянських республік трансформувалися в доктрину визволення одновірців від гноблення “всесвітньої імперії зла” – США. Алогічність подій 2014–2015 рр., полярність оцінок їх як масовою свідомістю, так і експертним середовищем примушує дослідників шукати причини аномального ментального розколу. Зрозуміло, що відмінний історичний досвід у різних регіонах України створив відмінні політичні культури та ідентичності. Втім виявлення цих відмінностей та ще й у таких одіозних формах неможливо пояснити лише історичними факторами (цілком природними, однак, які ніколи раніше не призводили ні до чого подібного). Йдеться фактично про інформаційне отруєння, з яким масова свідомість за відсутності чітких ідентифікаційних опор, справитися виявилася неспроможна.

Нині у суспільстві жваво обговорюється питання про трансгенераційні травми і про те, що вони нівелюються на етапі існування четвертого покоління. Історичний досвід України в його радянській складовій, є суцільно травматичним. Причому, кожне наступне покоління, акумулюючи на генетичному рівні страхітливий досвід попередників, примудрялося переживати власну катастрофу (і не одну). Не є винятком і покоління 90-х рр., яке соціологи традиційно називали втраченим. Нині “втрачене покоління” в українському Донбасі, як і Росія, активно заявляє про своє право на керівне місце у політичних структурах, намагаючись отримати реванш за втрачені надії та ілюзії.

Невисокий рівень національно-громадянського самоусвідомлення мешканців Донбасу і Криму, зважаючи на специфіку їх новітньої історії, є абсолютно логічним наслідком. Триста років безперервної зміни парадигм, політичних і державних акторів далися і ще тривалий час даватимуться взнаки

через загальноукраїнську кризу, що нині ускладнюється ще й загрозливими зовнішньополітичними факторами.

Важливо розуміти, що в стані кризи перебуває не лише українська національна свідомість. У фазі кризи й активної трансформації перебувають також регіональні свідомості: донбаська – як віддзеркалення пролетарської свідомості, що деградує і маргіналізується під дією деіндустріалізації Донбасу та його невідповідності трендам постіндустріального світу; і кримська – як віддзеркалення російського неоімперського міфу, що так само внаслідок своєї архаїчності не вписується в систему координат відкритого світу, за рахунок якого місцевий економічний організм прагнув розвиватися й існувати як самодостатній. Самоізоляція на рівні ідеологічного існування регіональних спільнот, самозупинення в історичному поступі в купі з прагненням жити за законами вільного ринку і бажанням користуватися всіма його перевагами, становить засадничу суперечність внутрішнього існування регіонів. Яким способом час розставить всі крапки над «і» в цій незрозумілій його нинішнім мешканцям ситуації, стане ясно невдовзі. Однак, відбуватиметься це на основі докорінної зміни ментальності регіональних спільнот. Які ціннісні орієнтири посядуть місце дискредитованих самим життям упереджень, стереотипів, смислів? – це питання з питань.

Які б сценарії повоєнного ментального відродження регіонів не відпрацьовувалися, в основі їх мають перебувати демонтаж імперського міфу для Криму, декомунізація – для Донбасу.

Отже, стосовно Криму справою першочергової ваги є демонтаж імперського міфу, який дивним чином «перетравив» усю багату історичну минувшину півострова, звівши її до певного сурогату «сакрального» простору, здобутого російською зброєю та освяченого імперською славою. Слід визнати, що із завданням опанування культурної спадщини античності та наступних епох і включення їх до імперського культурного простору у вигляді так званої «передісторії Новоросії»⁶⁴⁹ імперська історіографія справилася на «відмінно». Власне йдеться не стільки про опанування нею, скільки про приватизацію. В інтерпретації імперських історіографів захоплення земель, відомих як територія давньогрецької колонізації, в дивний варварський спосіб слугувало на користь долучення російського імперського проекту до цивілізаційних надбань модної тоді класичної Греції. Складовими імперського дискурсу виступали штучно насажені стереотипи про одвічну непримиренність між слов'янами та кримськими татарами (землеробами/кочовиками); паразитизм Кримського ханства та його винятково негативну роль у історії українців і росіян; консолідуючу потугу та цивілізаційну вищість російської культури; споконвічність

⁶⁴⁹ Ясь О. Південна Україна як об'єкт історіографічного осмислення й політичних маніпуляцій // В кн.: Верменич Я.В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. – С.132.

«російського Криму» тощо. Зайвим буде казати, наскільки рудиментарно та вульгарно виглядає це нині – в глобальному світі, з якісно відмінними уявленнями про гідність і доблесть.

«Повоєнний радянський гранднатив значною мірою спирався й у багатьох площинах наслідував попередню – централістичну концептуалізацію російської історії з її легітимацією імперських устремлінь та територіальних завоювань, у т. ч. відомої тези про «збирання» Москвою руських земель»⁶⁵⁰, щоправда підлаштований під концепцію партійно-радянського месіанства. В цьому виявлялася банальність подвійних стандартів радянської історіографії, яка повсякчас наголошувала на провідній ролі народних мас, у тому, що стосувалося територій та політики, безперечно пальму першості віддавала державній машині. Недієздатність і заскорузлість російської державної машини, так само нескінченно критиковані нею, неспроможність останньої налагодити впровадження низки державних проектів (колонізація тут не була винятком) так само відходили на другий план.

«Викривлення минулого», властиво, приватизація минувшини національних республік та її підміна історією КПРС відігравали важливу роль у забезпеченні високого рівня керованості радянським суспільством, однак на етапі кризи та розвалу СРСР перетворилися на надпотужний інструмент політизації етнічності: викривлена оптика розвернулася в зворотному напрямі, деформували і нівелювали той нечисленний позитивний досвід, що існував у радянському минулому.

Ускладнюючим фактором етнополітичної стабілізації в Криму виступає, як не дивно, тривалість його політичної історії при очевидній відсутності *тяжлості* історичного процесу, зіпертого на певні етнічні групи. Аналогічним дестабілізуючим нюансом в історії Донбасу виступають значні за хронологією історичні відтинки бездержавної історії, що створюють підґрунтя для політичних спекуляцій навколо приналежності регіону. Для цього використовується розлогий діапазон аргументів: від імперської доктрини «завоювання» й місця «слави російської зброї» до «видатного» внеску росіян у справу модернізації регіонів.

Зважаючи на це, варто наголосити – *на часі повноцінне осмислення регіональної історії. Це завдання впродовж ближчих років правитиме за пріоритетний напрям українських гуманітаріїв. Втім уже нині варто потурбуватися про якість його виконання.* Не доводиться вважати за припустиму тактику удавлення українців в історії Криму і Донбасу, що є виявом «дитячої хвороби» народу, ще й досі не вільного від імперського виховання. Минуле – не козирна карта доведення своїх прав на територію, і не виправдальний вирок міжнародних арбітражних організацій, а основа усвідомлення неповторності історичного шляху кожної нації і привід для «роботи над помилками».

⁶⁵⁰ Там само. – С.155.

Отже, варто не підлаштовувати її під скороминучі політичні виклики, а працювати на перспективу, зміцнюючи підґрунтя державо- і націєтворення. Врешті настав час переосмислити не лише найбільш дражливі сюжети історії Криму й Донбасу, а й запропонувати суспільству нове бачення історії України й української нації. Про нагальність концентрації зусиль всіх наявних гуманітарних інституцій НАН України навколо завдання створення фундаментальної історії кримськотатарського народу, історичних регіонів України, врешті – фундаментальної історії України йдеться понад десятиріччя. За останні роки в умовах критичного напруження сил наукові установи зробили майже неможливе – закрили найбільш кричущі лакуни історичного, політологічного та етнологічного знання, що зміцнило підвалини протистояння російській ідеологічній інвазії. Втім, про вирішення стратегічних суспільно-значущих проблем не йдеться. Для цього потрібні значні кошти, створення відповідного психологічного клімату, політична воля державного керівництва. Тим часом від того, на якому рівні будуть відпрацьовані завдання реінтеграції окупованих територій, розроблена дорожня карта національного примирення і стратегія зміцнення міжнародних позицій України, без перебільшення залежить майбутнє країни і нації.

На жаль, Україна не має часу на зволікання, імітацію перебудови, безвідповідальні і нерезультативні експерименти, десятиріччя очікування на периферії світової політики, подальшого коливання між Заходом і Сходом, невизначеність і національний інфантилізм. Чимдалі постановка питання загострюється: або Україна модернізується, або переходить в розряд країн третього світу і втрачає останні ознаки міжнародної суб'єктності.

Принципова позиція української історіографії та політики полягає в непорушності та суверенності державних кордонів України, окреслених міжнародними актами. Втім, зважаючи на те, що гібридна ідеологічна війна та гібридизація інформаційного простору в озорій перспективі виглядатимуть як норма повсякденного існування української державності та українсько-російських відносин, варто унормувати та зміцнити концептуальні підвалини історії України, як спадкоємиці всіх народів, державних і протодержавних утворень, що існували на її історичних теренах.

Це вимагатиме не лише започаткування низки знакових дискусій, зокрема навколо проблем цивілізаційної наступності, походження слов'янських народів, давньоруської державності, націєтворення, соборності, комуністичного експерименту, етнонаціональної історії України, а й втілення їхніх наслідків у нових курсах історії України і в *назрілому наскрізному курсі історії України*, підпорядкованому не політичній кон'юктурі, а потребам повноцінної презентації та реалізації України в світі майбутнього.

Суспільство і влада поки що не дійшли консенсусу в питаннях реконцептуалізації *української ідеї*. Ця доволі суперечлива та невизначена сентенція впродовж останніх десятиріч маневрувала у широкому діапазоні від банального

впровадження ідеї будівництва суспільства споживання до ідеї месіанської ролі народу-схимника та наріжного каменя майбутньої духовної цивілізації «що прийде на зміну матеріалістичній цивілізації, і яка об'єднає Захід та Схід, Південь та Північ в одне органічне ціле, утверджуючи Божу правду, добро і любов»⁶⁵¹. Роки поспіль дискутована медіа-простором і зведена до ідеї про банальну сутність, вона повернулася на висхідну і постала з тією ж самою актуальністю, що й за часів Богдана Хмельницького. Власне, *в епіцентрі української національної ідеї знову перебуває ідея свободи, незалежності та права на життя як такі, в усій очевидності фатальних загроз попри оманливу безпечність модерного світу.*

Наступним за порядком є завдання набуття Україною права суб'єктності у світовій політиці, оскільки нині – попри заспокійливу риторичку «гарантів» українського суверенітету та Росії, Україна насправді позбавлена цього права і виступає безправним статистом процесів, від яких безпосередньо залежить її сьогодення і майбуття. Це є гірка правда. Правда, яка є водночас найбільш дієвою спонукою, скерованою в майбутнє.

Чимдалі більш очевидним стає, що українська історична наука, решта гуманітарних дисциплін, культура України загалом, нині стикаються з викликами, що не вичерпуватимуться традиційними напрямками діяльності. Йдеться про ідеологічне протистояння державних доктрин України та Росії, які попри тривале спільне існування в межах імперських державних організмів, саме тепер визначаються із своїм шляхом у майбутнє – і визначаються у борні збройного протистояння. За інших обставин проблема українсько-російського конфлікту, зрозуміло, не мала б тієї гостроти і трагізму, яких вона набуває тепер. «Холодна війна» ідеологій, на жаль, перейшла в свою гарячу фазу, разом із цим суспільство змушене переосмислювати концепти, що впродовж двох останніх десятиліть посідали чільне місце в загальнонаціональній суспільно-політичній дискусії. Чи не центральне місце в ній займають проблеми автентичності української культури, її модернізаційного потенціалу, відповідності сучасному етапу українського націєтворення, внутрішньої дихотомії модерного українського культурного проекту.

На жаль, нині науковці змушені зосереджуватися не стільки на теоретичних аспектах, скільки на практичній стороні проблеми реінтеграції Донбасу та Криму в український контекст, у ширшому сенсі – питаннях створення реальних міцних підвалин соборності українських земель, поступальності процесів націє- й державотворення.

Ситуація «гібридного протистояння» лише ускладнюватиметься. Україна має навчитися повноцінно жити і відтворюватися в умовах щоденного військового конфлікту, самотужки справлятися з проблемами, які пов'язані з ним, і вод-

⁶⁵¹ Пасічник В.М. Національна ідея як чинник формування української політичної нації // Українська політична нація: проблеми становлення: зб. наук. ст. – К.: НІСД, 2012. – С.110.; Див. також: Вознюк П.Ф. Національний міф для України: аспекти модернізації // Українська політична нація: проблеми становлення: зб. наук. ст. – К.: НІСД, 2012. – С.126–131.

ночас працювати на майбутнє – на той час, коли території Донбасу, над якими тимчасово втрачений український суверенітет, та Крим повернуться. Основою такої діяльності, як цілком умотивовано доводить В. Горбулін, мають стати стратегічний аналіз, ґрунтований на асиметричності та проактивності⁶⁵². *Вже сьогодні має бути започаткована широка суспільна дискусія навколо того, якими стануть Донбас і Крим після відновлення над ними повнотою українського суверенітету. Ця дискусія має бути протиставлена розмовам під трендом: «відділити і забути». При цьому варто вести розмову не про повернення до «старих добрих часів», а про принципово нові Крим, Донбас і Україну.*

З іншого боку, не варто забувати, що осмисленій стратегії зваженої зовнішньополітичної діяльності має відповідати виважена стратегія внутрішнього розвитку та інтеграції в усіх її аспектах: соціальному, економічному, суспільно-політичному та етнокультурному.

Важливою її складовою, особливо на етапах затухання безпосереднього протистояння по демаркаційній лінії конфлікту, лишатиметься інформаційна війна, передусім – пам'яттеві війни по лініях протиставлення національно-визвольного, імперського, радянського та неоімперського дискурсів.

Якщо організовані на ґрунті ідеологічних суперечностей контратаки в науковому середовищі – річ неприйнятна, то в суспільно-політичному дискурсі, особливо в умовах гібридної війни – це абсолютно необхідний засіб відвоювання базових засад суверенітету як на власній території, так і на території підконтрольній ворогу. Розуміючи це, протилежна сторона докладає безліч зусиль для сепарації та стерилізації інформаційного простору, унеможливлення доступу до альтернативної інформації, імплантації неоімперських міфів, розробки місцевих симулякрів вітчизняної історії (передусім це стосується ЛНР/ДНР)⁶⁵³.

Протиставити цій лінії можна лише послідовну просвітницьку роботу, в рази, порівняно із мирними часами, посилену і запроваджену в *повсякденну практику* вітчизняних засобів масової інформації.

Не слід ігнорувати той факт, що нескінченний внутрішній конфлікт, як метод впливу на політичну ситуацію, виступатиме основою майбутньої тактики зовнішньополітичного тиску на Україну. В цьому сегменті гібридної війни активно використовуватимуться як біженці з їхніми індивідуальними і колективними катастрофами і травмами, так і регіональні громади-реципієнти, з їхніми упередженнями та стереотипами. Варто усвідомити, що анклави ДНР/ЛНР ще тривалий час виступатимуть осередками потужної соціально-економічної й суспільно-політичної дестабілізації України, на які покладена

⁶⁵² Владимир Горбулин . «2017-й: продолжение следует...» // ZN,UA. – 2016. – 2 июля. // gazeta.zn.ua/.../2017-y-prodolzhenie-sleduet-cennostnye-resursy-voyny-i-mira-ukrai...

⁶⁵³ Див. приміром: Кузин В. Концептуальные основы истории Донбасса // Молодежное информационное агентство Новороссия. – 2016. – 19 февраля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: pravdanews.info/kontseptualnye-osnovy-istorii-donbassa.html

місія відволікання матеріальних, демографічних та інших ресурсів, а за можливості – й деморалізації українського суспільства.

В переважній більшості вимушені переселенці – міські мешканці з середнім і високим освітнім цензом та відповідними фаховими навичками. Рациональне використання їх професійних умінь та соціального потенціалу є пріоритетним завданням держави. Волонтерські організації допомагають упоратися з негараздами на індивідуальному рівні, однак не спроможні забезпечити комплексного підходу до вирішення проблеми тимчасово переміщених осіб. Досвід вирішення проблем репатріантів у Криму, на жаль, не залишає ілюзій стосовно оперативності та мобільності державної машини, її спроможності адекватно, швидко і в достатньому обсязі спрацьовувати в умовах стрімких перепадів демографічної ситуації. Варто мати на увазі й неспівставність чисельності репатріантів і тимчасово переміщених осіб. Отже, проблема стабілізації ситуації з біженцями можлива лише внаслідок об'єднання зусиль влади та суспільства на засадах взаємного контролю та підтримки. Власне це і є той екзамен, який має скласти Україна на шляху формування громадянського суспільства і трансформації держави-гібрида в повноцінну державу.

Вивчення сучасного стану суспільно-політичної ситуації в Криму дозволяє зробити висновок про імовірність кількох можливих сценаріїв політико-правового унормування ситуації: 1) доопрацювання конституції АР Крим; 2) надання решті етнічних меншин права утворити органи національного самоврядування; 3) ускладнення конфігурації вищих органів влади і управління республіки, яке враховуватиме особливості її історичного шляху. Не варто сподіватися на швидкий ефект від цих непростих кроків внаслідок асиметричності процесів етнічної мобілізації в громадах регіону. Втім, і далі робити вигляд, що фактично існуючої національно-персональної автономії кримськотатарського народу немає, означає залишати постійне джерело етнополітичної нестабільності в регіоні.

В будь-якому випадку такі відповідальні рішення можливі лише в умовах реального суверенітету України на основі консенсусного рішення громадянського суспільства.

Впродовж десятиріч у фокусі суспільно-політичної дискусії на загальноукраїнському рівні перебували проблеми формування у жителів регіонів української національної ідентичності, зокрема, та української політичної нації загалом. Так само звичними стали спекуляції і надмірні розумування навколо інтегруючої ролі мови, що виявляються в широкому діапазоні: від закликів позбавити усіх російськомовних права навчатися і працювати в Україні до банальної констатації того факту, що «попри потужні консолідаційні властивості мови як такої, на Сході України мовний фактор сьогодні більш роз'єднуючий, ніж об'єднуючий»⁶⁵⁴. На жаль, вони не сприяють зміцненню повсякденних

⁶⁵⁴ Білецький В.С. Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення. – Донецьк, Східний видавничий дім, 2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.experts.in.ua/baza/doc/.../ukraine_integration.pdf

інтегративних практик. Тим часом зрозуміло, що в сучасних умовах ідеться передусім не про мову як таку, а про інформаційні потоки, носієм яких вона є. В цьому сенсі інтегруючі властивості мови обумовлюються не лексикою, а ідеями та їх носіями. Отже маніпуляція масовою свідомістю за допомогою мовних аберацій як ніколи загрожує національній безпеці.

Формування української політичної нації – складний і суперечливий процес, розтягнений в часі внаслідок низки історичних факторів, вузлове місце серед яких, на наш погляд, посідає радянський комуністичний експеримент, що вплинув на базові основи українського націєтворення. Втім, цей процес є історично обумовленим, об'єктивним, і як засвідчили події 2014–2015 рр. незворотним, хоча й таким, що відчутно гальмує. *Нині питання полягає не в тому, бути чи ні українській політичній нації, а в тому, якою вона буде і на яких засадах інтегруватиметься.*

Безпосередньою загрозою встановленню миру всередині українського суспільства є не те, що основні політичні актори продовжують спекулювати популістськими гаслами і використовувати тактику дозованого загострення (більше того – нацьковування) симетрично протилежних ідентичностей заради короткочасних політичних бонусів. Не менша загроза полягає в тому, що суспільство продовжує «вестися» на цю тактику, розмінюючи свої імовірні стратегічні переваги на сьогоденне задоволення особистих амбіцій і негідних інстинктів.

«Однією з проблем в етнополітичній сфері автономії є відсутність чіткої стратегічної концепції етнополітичного розвитку Криму на перспективу, яка б урахувала динаміку розвитку етнополітичних процесів у регіоні, системно, а не ситуативно сприяла збалансуванню інтересів етнічних груп, які проживають на півострові, розвивала політику міжкультурного діалогу та міжетнічної взаємодії», – зазначала свого часу Ю. Тищенко⁶⁵⁵. Нажаль, слід констатувати, що в державі не просто впродовж чверті століття була відсутньою стратегія етнонаціонального поступу, а й запит суспільства і влади на неї. Низка проектів, робочих планів, стратегій, пропозицій науковців не бралися до уваги, осідаючи мертвим вантажем у архівах міністерств та відомств. Трагедією і України, і суспільства в усіх його регіональних та етнічних сегментах, було те, що жодні продумані, зважені, державницькі стратегії просто ніхто не збирався втілювати в життя.

Продовження цієї практики в обставинах гібридної війни може коштувати Україні існування.

Втім, опрацьовуючи дорожню карту замирення і стратегію майбутнього, не можна підміняти стратегію національного примирення тактикою замирення так званих буремних регіонів. Компроміси на етапі подолання відкритого військового протистояння не мають закладати основу конфліктів майбутнього. Основою стабільної соборності України в майбутньому може

⁶⁵⁵ Тищенко Ю. Огляд етнополітичної ситуації в АР Крим // Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції. – К., 2008. – С.28.

стати лише консенсусна футурологічна програма, що передбачає: 1) перехід від імітації державотворення до створення модерного державного організму, заснованого на реальній демократії і пріоритеті прав людини; 2) завершення етапу варварського первісного накопичення капіталу, демонтаж олігархічної системи, вибудовування консенсусної економічної програми, що враховуватиме інтереси розбудови централізованої держави, здатної протистояти зовнішнім воєнним загрозам, і суспільства, що має стати соціальною основою існування «держави-воїна», і спроможного забезпечувати її матеріально; 3) завершення суспільних дискусій навколо проблем націєтворення, створення консенсусної програми етнонаціонального розвитку України, перехід від мови національних ідентичностей на мову громадянських цінностей, перетворення українізації на довготривалу, зважену, виведену за межі політичних спекуляцій програму національного розвитку України.

Події на Сході України унаочнили проблему невідповідності темпів «дорослішання» українського суспільства загалом, його регіональних сегментів зокрема викликам часу. Майже чверть сторіччя суспільство і влада балансують у системі координат патронально-клієнтарних відносин. Причини живучості пострадянських хворобливих відносин між ними об'єктивні: радянський суспільно-політичний та ментальний спадок не осмислений і не демонтований; суспільно-політичні структури та мережа органів влади інституційно майже не зазнали змін; владна вертикаль все ще надцентралізована; хронічна соціально-економічна криза сприяє перетворенню регіонів на своєрідні вотчини місцевих «князьків», які міцно тримають у своїх руках повністю залежне від них населення. Стримування дійсного незалежнення суспільства та його інститутів від влади, попри голосні заяви на міжнародному рівні, перетворилося на лейтмотив внутрішньої політики. Влада звично керує суспільством, прикриваючись європейською риторикою. Такий стан речей влаштовує й частину української громади.

Тим часом події «русской весны» засвідчили, що держава із подібною конфігурацією взаємовідносин не спроможна ані протистояти зовнішній агресії, ані ефективно вирішувати внутрішні проблеми. Стійкість такої конструкції мінімальна.

Враховуючи стратегічні виклики, що постають перед Україною в контексті нової для неї геополітичної ситуації, слід наголосити: прискорена і повноцінна розбудова громадянського суспільства є запорукою не лише ефективного протистояння російській ідеологічній та військовій експансії, а й руху в майбутнє. Влада, яка продовжуватиме (виходячи з корпоративних інтересів) гальмувати розвиток громадянського суспільства, прирікатиме себе і власний народ на десятиріччя міжчасся і втрату суверенітету.

Іменний покажчик

А

- Абрикосови 328
Аваков А. 275, 500, 541
Аграновський А. 152
Аджиева Л.С. 328, 329, 344, 345
Аджубей О. 450, 468
Азаров М. 497, 498, 499
Айвазов Асан Сабрі 359, 370, 371, 372, 374, 380, 382, 412
Айвазовський І. 284, 351, 553
Айвазовський Г. 351
Акімочкін С. 378
Аксьонов С. 539, 541, 547, 550, 556, 558
Акулов І. 401, 408, 411, 412, 414
Алешкович 104
Алчевський О. 36
Амвросій (Горонченко) ігумен 148
Андрощук Олександр 448
Амігоні Я. 284
Анатри А. 366
Ангеліна П. 129, 213
Аникеев В.В. 368, 395
Анісімова О.С. 329
Анпілогова Т.Ю. 163
Антоненко М. 363
Антоненко М.І. 46
Антонцев І. 157
Антонюк О.Л. 525
Антонов-Овсієнко В. 68, 392
Амоша О.І. (А.И.) 184, 223
Апаз І. 412
Апатов К. 78
Арабський І. 394, 395
Араджіоні (Араджиони) М.А. 256, 340
Аргутинський Й. 338
Арслан Гірей 317, 361
Аслунд Андерс 222
Аттіла 306
Ауебах А. 35
Афанасьєв Юрій 84, 85
Афонін Ю.В. 59
Ахматова А. 322
Ахматович А. 382
Ахметов Рінат 223, 229, 556

Б

- Бабахан 411
Бабицький Жорж 88
Бабін Б.В. 549
Бабічева О.С. 77
Багалій Д.І. (Багалеї Д.И.) 52
Баглікова М.С. 189
Баглюк Г. 155, 162, 163
Багров М. 485
Багров Н. 579
Бадера Олександр 499
Бадраклі М. 396
Баккал І. 368
Бакулев Г.Д. 32, 52, 110
Балабанов М. 62
Балджи А.Я. 530
Бальмен А. 317
Бандера С. 287
Баран В.К. 178
Барачеллі М. 284
Барон Ф. 75
Барт О. 388
Басов А.В. 448
Батир-Гірей 317
Бахтеєв Б. 238
Бацак Н.І. 40
Бережков М.Н. 314
Бережна І.В. 501, 503, 506, 507
Берія Л. 459
Безбородько О. 317, 324
Бекирова Гульнара 453
Бекіров А. 412
Бекіров М. 363, 430, 433
Бекірова Е.Ш. 438
Бененсон М.Е. 365, 366
Бережна І.В. 500
Березюк О. 547
Бертъс-Делагард (Бертъе-Делагард)
О.Л. 312, 338
Бджишкян М. 351
Бикова Т.Б. 344, 371, 375, 380, 391, 394,
396, 401, 402, 404, 405, 408, 409, 411,
412, 414, 416, 418, 431,
Бистров 88
Біанкі В. 368
Білаш 76
Білецький В.С. 254, 229, 597
Блєднов С.Ф. 132
Блюхер В. 399
Бобров Є. 286,
Бобровський П. 388, 389, 390
Бойко Ю. 546
Болбочан П. 379, 380
Бора Гази Гірей II 361
Борисов М. 368
Боряк Т.Г. 424
Богадиця П. 78
Богданов М. 367, 388
Богданович 33
Богомоллов О. 238, 533, 534
Боданінський А. 370, 371, 374, 394, 395,
396
Бодрук О.С. 487
Бойко В.В. 419
Бойко Я. 47
Бойцова О.Є 361
Болбат Т.В. 217
Болотов В. 264, 269
Болтенгаген Л.К. 110

- Бондаренко Я.И. 180
Боннардель 44
Боровиковський В. 284
Боровський О. 390
Бородай О. 242, 268
Бородін С.В. 420
Боссе Е. 44
Брагін Ахатъ 229
Брова 76
Бровченко І.Ю. 18
Брошеван В.М. 415, 446, 447, 451, 454
Брубейкер Р. 300
Брук С.И. 52
Бубновський М. 464
Бугай Н.Ф. 431, 447, 454
Буданов 80
Буділович А. 357
Булавін К. 20
Булдаков Володимир 374
Бунаков (Фондамінський) І. 368
Бунегин М.Ф. 368, 393
Бунин А. 42,
Бурносос В.Ф. 184
Буров Г.М. 366
Буряк Я. 148
Бут О.М. 140, 161
Бухарін М. 432
Буценко Н.Д. 285
- В**
Васильєв Г. 492
Васильченко Ю. 242
Васик О.В. 27
Васнецов В. 284
Ведернікова І. 241
Везіров Ю. 386
Вербицький Юрій 499
Вересаєв (Вересаєв) В.В. 53
Верменич Я.В. 20, 32, 293, 303, 306, 309
Верстюк В.Ф. 333
Верт Ніколя 83
Винавер М. 388, 389, 391
Винник 88
Винниченко Володимир 59, 60
Виноградов В. 41
Вишня О. 155
Візір А. 264
Вільгельм II 383, 386
Вінберг В. 367
Вінклер І. 383
Вільсон Е. 490
Вітренко Н. 262
Владіміров М. 400
Вовнянко Д. 539
Вознюк П.Ф. 594
Возгрін В. 315, 371, 372
Войналович В. 148, 241
Войтович Л. 334
Волін В. 75
Волков С.В. 389
Волобуєв О.В. 452
Воловина О. 424
Володарський С. 161
Володимир (князь) 308
Волох 88
Волошенко В. 212, 213
Волошин Максиміліан 379, 553
Воронко О.Г. 120,

- Воронцов 328,
Ворошилов К. 394, 460, 463
Воцанов П. 481
Врангель П. 81, 82, 397, 398, 399, 400, 402
Вульфсон (Давидов) С. 394
Вундер О. 129
В`яземський Т.І. 555
- Г**
- Габриелян О.А. 429
Гавен Ю. 368, 375, 376, 394, 409, 411, 414, 416, 417, 420
Гай-Нижник П.П. 261
Галенко О. 394, 425, 427, 429, 441
Гамарник Ян 391
Ганжа О. 471
Ганкевич В.Ю. 355, 356, 357, 358, 359, 371
Гаркавенко 66
Гаркавець О. 338
Гартман 44
Гарчев П.І. 394
Гаршин В. 51
Гаспринський І. 357, 358, 359, 360, 363, 364, 430, 440
Гафаров Е. (Гафаров Едип) 550
Гвахарія Г. 161
Гвоздіковський 66
Георги И.Г. 334
Гертлінг Г. 384
Гирло В.Н. 203, 204
Гімлер Г. 446
Гінце П. 384
Гіркін (Стрелков) І. 242, 265, 268, 269
- Гітлер А. 446
Гладков А. 363
Глазьєв С. 537
Гливиц І. 37
Гнітько С.П. 104, 105, 106
Голіцин В. 314
Головаха Є. 282
Головко В. 237, 261, 262, 263, 270, 535, 542, 556, 558
Гомілко О. 574
Гонгадзе Г. 489
Гончаренко 76
Горбаль Т. 370
Горбань Т. 386
Горбачов М. 181, 484
Горбачук В. 214, 215
Горбулін Володимир (Горбулин Владимир) 543, 595
Гордеева Л. 243
Горобей Т.І. 527
Горобець В.М. 333
Горовський Ф.Я. 209
Городецький Я. 394
Горчаков С. 381,
Горчинська Катерина 261
Готвальд К. 174
Готман Й. 75
Грач Леонід 494, 495
Гречуха М. 464
Грибовський В. 309, 312, 313
Григор`єв Н. 78
Григор`янць В.Є. 310, 311, 339, 341, 351, 435, 514
Грицай С. 531
Гриценко А. 448

- Гришко Г. 464
Грін О. 553
Грінченко Б. 51
Гройсман В.Б. 278, 288
Грушевський М.С. 16, 155, 243, 374
Губарев П. 262, 296
Губогло М.Н. 447
Губонін Петро 328, 332, 333
Гудзенко П.П. 109, 115, 117
Гужон Юлій 391
Гулевич В.Н. 311
Гуляева А.И. 200
Гупан Н.М. 159, 163, 164
Гурєєв М. 464
Гурко В. 387
Гюмюшханеці М. 351
- Д**
Давидович М. 363
Дадіані 66,
Даль В. 51
Дан Федір 66,
Даниленко В.М. 195, 429, 432
Данилов (інженер) 104
Данильченко О.П. 25
Дарен 44
Дацишин М. 237
Дашкевич Р. 154
Дашкевич Я. 346, 347, 369
Дейч Борис 490
Дельвіг Н.А. 354
Демаргіно Андрій 549, 579
Денікін (Деникин) А. 76, 78, 79, 375, 376, 389, 390, 392, 395, 396, 397, 398
Дергачов (Дергачев) В. 572
Дерев`янкін (Деревянкин) Т.І. 112, 168, 170, 173
Дерен-Айєрли О. 401, 412, 429, 430, 432, 433
Державін Г. 322
Джарти В. 538, 539
Джемілев М. 550, 551, 552
Дзержинський Ф. 82, 83, 126, 150, 162, 402
Дибенко П. 76, 77, 392, 393, 394
Дикаленко М. 278
Димитрій (Таніч) архимандрит 148
Дітмар М. 387
Дмитриевский А. 243
Добкін М. 263
Добров П.В. 140
Довжук И.В. (рус) 33, 38
Долгорукий (князь) 315
Дорошенко Д. 380, 385
Достоевський Ф. 322
Доу Дж. 284
Доценко Л.П. 213
Дубін Б. 532
Дугін Олександр 522, 535
Дукельський С. 400
Дэвис Роберт 421
- Е**
Ейдеман Р. 398
Епштейн А.І. 116
Егоров В.П. 171
- Є**
Євдокімов Ю. 400
Євтух В. 259
Єжов М. 158

Слагін (Елагин) В. 369
Сльцин Б. 481, 482, 486, 487
Сремеев І. 547
Сфіменко Г. 91, 133
Сфремов 411

Ж

Жадан С. 290, 293
Жданов А. 175
Жеваго К. 556
Жизнєвський Михайло 499
Жила Д. 164
Жилінський Юрій 71
Жимерин Д.Г. 170
Жугін 88
Жуковський Г. 357
Жуковський О. 378
Жунько Леонід 490

З

Забужко О. 290
Загородский Ф.С. 396
Задніпровський В. 176, 188
Задов Лев 74
Залізник Л.Л. 261
Запрута Ж. 556
Зарубін А.Г. 366, 367, 381, 384, 389, 390, 394, 370, 404, 408, 417, 418, 420
Зарубін В.Г. 366, 367, 370, 381, 384, 389, 390, 394, 404, 408, 417, 418, 420, 447
Заставський Ф. 355
Затонський В. 82, 85, 87
Захарченко О. 271, 272, 273
Звягільський Ю. 223
Зеленин І.Е. 181

Земляна 66
Земцов Н. 45
Земцев 66
Зінов`єв Г. 162, 426
Зінько О.В. 306
Змерзлий Б.В. 435, 438, 440
Зозуля О. 285
Зубаров М. 268, 273
Зубков 157

И

Исмаилов Саид 251
Ишин А.В. 401, 418

І

Ібрагімов Ш. 408, 409, 410
Ібраїмов В. 417, 429, 430, 432, 433
Ібраїмов У. 416
Іван IV 309
Іванець Андрій 366
Іваніц (Іваница) Ф.С. 146
Іванов І. 484
Іванова О.А. 323
Івченко А. 182, 183, 183
Ідрісов С. 374, 394, 395
Ізотов Микита 129
Ізраїлович А. 417
Ілларіонов Андрій 580
Іллін М. 286
Ільясов Р. 550
Іоффе А. 286
Іслямов Л. 550, 551
Ісхаканов А. 412
Іцкович М. 40

Й

Йоффе А. 368

К

Кабузан В.М. 52

Кавтунович 66

Каганович Л. 136, 175

Казанський Денис 235, 276, 277, 290, 293

Каледін О. 68

Калич А. 368

Калінін 104

Калінін М. 394, 428, 432

Калнишевський П. 315

Кальченко Н. 464

Каменєв Л. 394, 395, 400, 432

Каменюк 80, 88

Камінський О. 166

Канєв С. 543

Канторович М. 368

Капустін М. 522, 523

Караичев Д. 454, 458

Кара-Мурза Х. 351

Каретніков І.Г. 214

Карл Великий 306

Карлов 88

Карлсон К. 149

Карпов С.П. 308

Карякін А. 268

Касьянов Георгій 487, 498, 566, 567

Касьянов М. 484

Катерина II 23, 24, 314, 315, 317, 318, 340, 342, 351, 362, 383, 551

Катков Н. 462

Кахцаця А. 351

Кая І. 336, 437

Квірінг Е. 136, 432

Кезлеві С. 396

Кемаль 408

Керенський О. 370

Кечеджи К. 43

Кипчакський М. 363, 370

Кириченко М. 452

Киртока В. 291

Кіпчакський С. 396

Кіров С. 155, 408, 410, 411

Клаус А. 16, 32

Клейман (брати) 40

Клеп Є. 277

Климов А.О. 155, 159, 163, 164

Климова А.О. 163

Княгинин Е. 333

Коваль М.В. 164, 165, 166

Ковальчук В. 74

Ковбасюк А.Б. 424

Коган Д.

Коган Х. 353

Кожа Фома 81, 88

Кодкін С. 148

Козіцин М. 241

Колгушев М. 191

Колесников 88

Колесников А.А. 523

Колесов О. 184

Колодій А. 517

Колчак О. 367, 396

Коляденко А. 378

Комніни 307

- Кон Фелікс 82, 409
Кондаракі В.Х. 311
Кондратюк Г.М. 417, 435, 438
Кондрашов А. 546
Конкін Д.В. 325,
Коновалець Є. 154
Кононов І.Ф. 31, 281, 293, 298, 589
Константінов 328
Копиленко О.Л. 373, 379, 456, 457, 458
Корвін-Круковський О. 389, 390
Коркунов 328
Коркунов Г. 158
Корнєєв М. 166
Корнилов В.В. 243
Королев В.И. 367, 368
Короленко Б. 316, 343, 346, 347
Коротченко Д. 175, 463
Косигін О. 448, 455,
Косик Володимир 446
Косіор С. 82, 90
Костоправ Г. 162, 163
Кот С. 553, 554
Котигоренко В.О. 449, 455, 528
Котляр Н. 430
Кочан Н. 148, 241
Кочубей П. 35
Кош Р. 379, 380, 381, 383, 386, 388
Кравченко Б. 46, 125
Кравчук І.М. 234
Кравчук Л. 479, 480, 481, 482, 485, 487, 498
Крайнев Гнат Микитович 162
Краснов П. 73, 76
Краснодемська І.Й. 261
Кресіна І. 494
Крестинський М. 376, 394, 395
Крестьянников В.В. 375
Кривицька О.В. 295, 510, 569
Кривошеїн А. 387
Крижанич Юрій 313, 314
Крим Гірей 361
Крим (Нейман) Соломон 362, 367, 387, 388, 390, 393
Кривошей П. 40
Кропачьов (Кропачев) В. 276, 277
Круглов А.И. 431
Крючкова С. 552
Кубасєв Мемет 433
Кузіна К.В. 178, 200, 201, 205, 208, 217
Куїнджі А. 51
Кудрянов Микола 71
Кульчицький С.В. 107, 109, 117, 257, 186
Кун Бела 400, 401, 402, 403, 415
Куніцин Сергій 490
Купрін О. (Куприн А.) 53, 54, 55, 322
Курдюмова Е.А. 213
Куриленко 81
Куриленко-Білаш 88
Куромія Г. 44, 53, 62, 64, 68, 69, 78, 147, 203, 210
Кустодієв Б. 284
Куусінен О. 463
Куц Ю.О. 531
Кучма Л. 273, 274, 219, 484, 486, 488, 492, 497, 498
Кушнерян К. 351

Л

Лавров С. 296
Лазанська Т. 327
Лаптев Ю.Н. 343
Ларін Ю. 429, 432
Лассі (фельдмаршал) 314
Лахно О. 285
Лебедєв О. 499
Лебедь Д. 82, 135
Левандовський В. 557
Левицький Д. 284
Левчук Наталія (Н.М.) 424
Лейбман 390
Ленін В. 45, 63, 81, 83, 86, 116, 126, 162, 204, 214, 368, 375, 379, 394, 395, 399, 400, 402, 415, 420
Лермонтов В. 290
Лескевич П. 362
Лещенко В. 369
Лизогуб Ф. 380, 386
Липинський В. 287
Лисенко О. 446
Лисяк-Рудницький І. 461, 462
Литвин В. 165, 446, 488, 489, 491
Литвиненко О. 238, 533, 534
Лихолобова З.Г. 101, 102, 103, 116, 162, 178, 200, 201, 205, 208, 217
Лікарі І. 43
Ліндеквіст Ф. 384
Лісовенко М. 257
Лішевський К. 284
Лішке Е. 129
Лобурець В.Є. 132
Лойко Л.І. 528

Ломов 153
Луценко Ю. 546
Львов Г. 367
Любавін П. 158
Людендорф Е. 384
Лягін Р. 267
Лялін П. 462
Лях Р.Д. 212
Ляшко О. 547

М

Магда Е. 265
Магідов 104
Мазай М. 118
Май-Масвський В. 76, 77
Макаренко В. 241
Макаренко Н. 248, 474
Макаров М. (Н.) 172, 181
Македон Г. 78
Македонський Олександр 304, 305
Маковський В.В. 420
Максименко М.М. 448, 455, 470
Маленков Г. 448, 455, 460
Малофєєв К. 242, 265, 540
Малярчук Н.Г. 130, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 141, 143, 144
Мамонтов Е. 518
Мамчур Ю. 291
Мануїльський Д. 82, 87, 135
Маргулов А.Х. 39
Марочко В.І. 133
Маркін В. 296
Марков Є. 321, 322, 324, 325, 326, 327, 328, 331, 332, 344, 348, 349, 350, 354, 356, 556

- Маркус Фріц 409
Мартін Т. 138
Мартьянова Е.В. 184
Маслаков 88
Маслович 33
Матіос 275
Матюкін А. 40
Махно Нестор 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 87, 88
Махтесян Е. 351
Медведєв Д. 498, 535, 545
Медведчук В. 268, 483
Меджлаук 162
Медієв Р. 359
Мелітон (Нестеренко) ієромонах 148
Мельник А. 154
Мельниченко М. 489
Мельничук О.А. 150
Меметов С. 394, 395, 420
Меркель А. 272
Мерцалов О. 51
Мешков Ю. 485, 486
Микола І 319, 323, 325
Миронов Ф. 399
Михайл VIII Палеолог 310
Михайлова Е. 243
Михненко А.М. 46, 55, 57, 63, 187
Міллер О. (Миллер А.И.) 576
Міллер Ж. 376, 378
Мілорадович 33
Мінаєв С.В. 91
Міненко І.М. 35
Мініх (фельдмаршал) 314
Мірбах В. 379
Мітрідат VI 305
Міхеєва О. 88, 104, 149, 151
Могилевський В. 368
Моїсеєв 468
Мокроусов 375
Молотов В. 105, 159, 413, 460
Молчанов В.Б. 34, 43,
Момрик А. 250, 299
Монсоров 104
Мороз О. 479
Москаль Г. 493
Московчук Э. 278
Муженко В. 270
Мумм фон Шварценштайн А. 380, 384
Муравін (інженер) 104
Масуєва-Боровик С. 552
Мустафа А. 429, 430
Муфтізаде І. 363
- Н**
Набоков В. 388, 390
Наводкін Л.С. 217
Надинский П.Н. 379, 390, 391, 392, 396, 397, 405
Назаренко І. 464
Назукін І. 368, 394
Найда С. 392
Налбандян О. 351
Нансен Ф. 419
Наришкін С. 540
Наулко В.И. 52,
Нейенкирхен В.Ф. 346
Немченко Л. 401

Нестеров 104,
Неу А. 44
Нефф А. 386
Немцов Б. 558
Никольский П.А. 416
Нігоян Сергій 499
Нікіфоров А. 539
Нікіфорова Маруся 74, 88
Ніколаєць Ю.О. 192, 209, 210, 242
Нікольський В.М. 140, 161, 204
Ніконов С. 362, 388, 389, 390
Новак О. 559
Новицький В. 353
Новицький П. 368
Новицкий Я.П. 23
Новікова О.В. 351, 352, 354
Новосельський С. 368, 378

О

Оболенський (князь) 362
Оболенский В.А. 381, 390, 398
Овод В.В. 394
Огнєв 88
Одабаш Б. 430
Озенбашли А. 370, 371, 372, 386, 396, 429
Олександр I 24, 319, 323
Олексій Михайлович (цар) 314
Олланд Ф. 272
Орджонікідзе (Серго) Г.К. 109, 118, 162, 377
Островська Н. 368
Охотін М. (Охотин Н.) 160

П

Павло I 322
Пажитнов А.Л. (рус) 52
Пайпс Р. 374
Паллас П. 325
Панін М. 314, 315
Панченко П.П. 187
Панчук Г.М. 210
Парахонський Б.О. 483
Парсенюк Б.Ф. 127
Пархоменко 88
Пасічник В.М. 594
Пасманік Д. 367
Пахоменко С.П. 211
Пахомов М. 376, 377
Пашина Н.П. 47, 48, 51
Пашеня В.М. 419, 420, 424
Пекарчук В.М. 259,
Песков Д. 267,
Пестель Павло 319
Петлюра С. 397,
Петренко Є.Д 28
Петренко Михайло 29
Петро I 20, 32, 314, 317, 318
Петровський Григорій 66, 82, 432
Петроградская А.С. 516
Пилипенко Т. 527
Пиріг Р.Я. 62, 70, 71, 72, 73, 74, 386
Пілсудський Ю. 398
Пірко В.О. 15, 18, 20, 23, 34
Пічахчі В. 43
Плещєєв 33
Плотницький І. 271, 273
Погоріла Н. 253

- Подгорний М. 464
Подкорытов Н. 185
Поклонська Н. 550
Поленов В. 284
Поліщук Ю.М. 450
Полонський І. 394
Полторак С. 273, 276
Полухіна Л.С. 345
Поляков М. 401, 408, 411
Поляков С. 34
Поляков (есер) 66
Пометун О.І. 164
Пономарчук С. 227
Пономарьова І.С. 210
Поправко Ю. 277
Попов 81
Попов Б. 293
Попов Г. 481
Попов І. 368
Попов П. 41
Попова І. 252
Порошенко П. 268, 271, 272, 274, 275, 546, 556
Поскребышев В. 243
Посполітакі 362
Постишев П. 430
Постніков В. 45
Потьомкін Г. 317, 321, 343
Прамнек Е. 158
Прибиткова І. 298
Приблудний І. 162
Притула В. 525
Проскуріна Олена 258
Проханов О. 535
Прохорчик М.В. 343, 436, 437
Прудников В.В. 79
Пряхін (Пряхин) Ю. 340
Псалти Л. 43
Пузакін М. 449, 455
Путін (Путин) В. 267, 271, 274, 484, 491, 498, 535, 537, 558
Пучков Р. 161
Пушилін Д. 264
- Р**
- Радивілов Олег 521
Радін М. 161
Ракицкий Н.П. 329
Раковський Х. 79, 82, 89
Рапацька Л.П. 322
Рапп Т. 382, 386
Раскошинський 66
Рафальський О. 587
Рафесенко Володимир 297
Рашидов Ш. 463
Рашин А.Г. 52
Реденс М. 401
Редькіна О.М. 368, 382
Реснт О. 55
Резников М.В. 244
Резніченко Г.А. 431
Ремізов М. 535
Ренпенінг В. 446, 447, 454
Реріх М. 284
Ржанніков І. 368
Рибак В. 277, 291
Рибак В. 500
Ричка В.М. 307

- Рівлін 66
Рішельє А. 333
Робертсон Дж. 483, 484
Рогинський (Рогинский) А. 160
Розанов П. 362
Ромм М. 40,
Россет Е. 230
Руденко Р. 158
Румянцев П. 315, 317
Руцькой О. 481
Рыбаковский Л.Л. 247
Рябов М. 539
Рябуха Василь (отаман) 16
Рябушинський П. 387
Рябчик Аліса 234
Рябчук Микола 228
- С**
Саблін Д. 540
Савонов 80
Саєнко 88
Сазонов 80
Саїд-Галіїв С. 414
Самар Валентина 545, 555, 557
Самойлов А. 356
Самойлов А.Н. 350
Самойлова (Землячка) Розалія 401, 402
Самойлович І. 314
Самокиш М. 553
Сапронов С. 368
Саржан А.О. (А.А.) 170, 172, 173, 178, 181, 197, 199, 205, 208, 215, 229, 230, 233
Саркісов С. 124
Сафонов 88
Сахіб-Гірей 315, 316
Сеїтова Е.І. 450, 451, 452
Сейдамет Д. 370, 371, 372, 374, 380, 381, 382, 445
Селівановський О. 162
Семенов-Тянь-Шанський (Семенов-Тянь-Шанский) 348
Семенюк Н.С. 198
Семешко Н.С. 180
Сеник Роман 499
Сенін І. 464
Сергеев А. 314
Сергеев Ф. (Артем) 69, 243
Сергійчук В. 449, 455
Серебрякова З. 284
Середа Вікторія 294, 295
Серова К.Д. 326, 327
Синяк Ю.В. 223
Скалиш 66
Скальковський (Скальковский) А. 335, 342
Склянський М. 394
Склярів 88
Скоропадський П. 65, 70, 74, 76, 380, 383, 385, 386, 389
Скрипник М. 69, 82, 135, 155, 430, 432
Скубашевська Т.С. 573
Слащов Я. 79,
Сліпак В. 291
Слуцький А. 378
Смирнов А. 432
Смідович П. 429, 432
Смілга І. 394, 400
Снегов 118
Соколинський Д. 158

- Солоіденко Г.І. 286, 555
Солодов 88
Сорін К. 417, 418
Сосницький С. 462
Сосюра Володимир 74
Софія (царівна) 314
Спендіаров О. 351
Спиридонов Г. 339
Спиридонова М. 66
Сталін Й. 85, 86, 118, 136, 156, 159, 174, 175, 214, 244, 394, 401, 420, 423, 424, 429, 448, 459, 468, 590
Станчев Михаїл 261, 497
Стариченко Л.Л. 224
Стариченко М.А. 223
Старыкович М.А. 223
Стасова О. 395
Стаханов Олексій (Олександр) 129
Стевен О. 388
Стевен Х. 330
Степане Х. 351
Степова Олена (Степная Елена) 289, 290, 293
Стесін Б. 40
Стефан (Медведєв) ієромонах 148
Студенна-Скруква М. 50
Стяжкіна О. 291, 293, 294
Субботін В. 393
Суворов О. 339
Сулейман аджи 363
Султан-Галіїв М. 401, 402, 403, 404, 407, 408, 415, 417, 430
Сулькевич Сулейман 381, 382, 383, 385, 386, 387, 388, 390, 396
Сумароков П. 321
Суренянц В. 351
Суркін М. 470
Суховольський Я. 75
Сучкова Е. 96
Суший О. 577
- Т**
- Тал'явіні Г. 268, 272, 273
Тарабрін В. 286
Таран П.Є. 323
Тарасов М. 462
Тарвацький Я. 368
Тарута С. 223, 236, 262, 263, 270, 271, 296, 556
Тархан Ільяс 430, 433
Татіщев В. 381, 386, 396
Таюрський 328
Тенюх І. 541
Терезов 88
Терехов Р. 90
Тимошенко Ю. 496, 497, 498, 538, 547
Титова О.М. 553
Тихонов Б.В. 52
Тищенко Ю. 493, 495, 496, 507, 531, 597
Тішков В. 535
Токмаков-Молотков 328
Толочко О. 333
Толстов П. 362
Толстой Л. 322
Томський М. 105
Торба В. 290, 293
Торський Грицько (полковник) 16
Трепавлов В. 320
Троцький Л. 61, 392, 400, 432

- Троян М.П. 113
Троян С.С. 568
Труссон (полковник) 393
Турченко Ф.Г. 330
Турчинов О. 266, 500, 540, 546
Тігліянц П. 451
- У**
Уваров С. 319
Удовиченко 76
Уиткрофт Стивен 421
Улькюсал М. 445
Ульянов Д. 368, 394, 401
Умеров Аслан 513
Урсу Д.П. 430, 441
Успенський О. 158
- Ф**
Фарке 44
Федоров А. 464, 465, 466
Федько І. 392
Федюшин О. 384
Фелькнер П. 52
Фельштинский Юрій 261, 497
Фігурний Ю.С. 261
Філіпцова О.В. 210
Фірдевс І. 369, 377, 378, 394, 395, 411, 420, 430
Фокіна І.В. 224
Форманчук А.А. 415
Франко І. 287
Франчук А. 486
Фредерікс А. 44
Фріман Л. 382
- Фрунзе М. 82, 399, 400
Фурса К. 288
Фядін 66
- Х**
Хайретдінов М. 378
Хамзін К. 416
Хараджаєв Давид 71
Харитонов О. 263
Харченко Я. 367
Хаттаров С. 371, 372, 396, 403, 430
Хаялі Р.І. 441
Хвильовий М. 146
Хільмі А. 380, 396
Хмельницький Богдан 16, 594
Хованцев Д.В. 431, 438
Холмогоров Є. 535
Хоменко 76
Хомутильник В. 547
Хорошайлов Н.Ф. 168
Хромов (П.А.) П.О. 33, 113
Хрущов М. 175, 176, 177, 180, 181, 186, 197, 450, 455, 458, 459, 460
Хрящевська Л.М. 515
- Ц**
Царьов О. 267, 268
Цеков С. 522
Цокадзе А. 276
Цукерник А.Л. 101
- Ч**
Чалий О. 540
Чапчакчі Х. 396, 416, 430

- Челахова 129
Челебієв Ч. 370, 371, 372, 374
Челебіджихан Н. 370
Червонная С.М. 447
Череватський Д.Ю. 223
Черкас Б.В. 312
Черніков І. 72
Чернявський М. 40, 51, 162
Чехов А. 553
Чижикова Л.Н. 52
Чупрій Л.В. 261
Чирков О.А. 261
Чистов В. 158
Чичерін Г. 379, 416, 432
Чічалава Р. 524
Чогар Б. 433
Чубар В. 82, 89, 90
Чубаров Р. 550, 551, 552
Чубенко О. 76
Чубинський П.П. 25
Чубукчиева Л.З. 373
Чумак Василь 467
Чупа Олексій 294
- Ш**
- Шагін Гірей 315, 317, 318, 361
Шаєв С. 157
Шайхатдінов А.З. 239
Шалиганов 66
Шаповал Юрій 519
Шаповалов В. 41
Шаповалов (отаман) 80
Шарібжанов Р.В. 145
Шаталина Е.П. 96, 99, 100, 109, 117
Шверник М. 463
Шевцова Лілія 273
Шевченко А.І. 240
Шевченко В.О. 140
Шелест П. 187
Шелестун Є. 369
Шелухін С. 73
Шемелінін В.Є. 75, 77
Шемчук В. 493
Шендрікова С.П. 364
Щербаков О. 158
Шершевський Д. 44
Шидловський 33
Шиллінг М. 389, 396
Шимко О.В. 204
Шипік Н.Ф. 176, 187, 188, 190, 191, 194, 196
Шитюк М. 400
Шиханович Ф. 378
Шишман 328
Шкарин Ф. 51
Школьникова Э. 126
Шкуро А. 79
Шлепакова Т. 257
Шмарчук В.А. 187
Шмигля С. 266
Шмідт П. 363
Штейнбах Е.М. 405
Штерич 33
Шувайніков С. 522
Шукри А. 372
Шульга Н.А. 252, 575
Шумський О. 136
Шуфрич Н. 268

Щ

Щербатих (Щербатых) Ю. 281

Щусь Федір 74, 76, 80, 88

Ю

Юз Джон 35, 36, 235

Юстиніан I 304

Юхновський І. 479

Ющенко Віктор 243, 483, 489, 490, 492,
493, 498, 518, 522

Я

Ядгар-Мухаммед 318

Ядловська О. 385

Яковенко І.М. 501

Яковенко Катерина 126

Яковлєв Я. 81

Яковлева Ю.К. 202

Якубова Л.Д. 27, 139, 141, 257

Янукович В. 237, 244, 263, 296, 484, 489,
490, 491, 492, 496, 498, 499, 500, 518,
538, 539, 557

Ярема В. 263

Ярославський О. 105

Яснопольский Л.Н. 109

Ясь О. 342, 591

Яценюк А. 274, 277

Sutyagin I. 270

Наукове видання

**Валерій Смолій,
Станіслав Кульчицький,
Лариса Якубова**

**Донбас і Крим в економічному,
суспільно-політичному
та етнокультурному просторі України:
історичний досвід, модерні виклики, перспективи
(Аналітична доповідь)**

Відповідальний редактор
член-кореспондент НАНУ *Геннадій Боряк*

Верстка і оригінал-макет: *Леонід Мигаль*

Підписано до друку 15.12.2016 р. Формат 70х100 1/16

Ум. друк. арк. 48,56. Обл. вид. арк. 42,0.

Наклад 300. Зам. 16. 2017 р.

Редакційно-видавничий відділ Ін-ту історії України НАН України
Київ 1, Грушевського, 4

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.